

TC
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ PROGRAMI

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDAN
ERKEN DEMİR ÇAĞI'NA GEÇİŞ SÜRECİNDE
EGE

Aydın CURA

Ocak 2017
DENİZLİ

**TC
PAMUKKLALE ÜNİVERSİTESİ
ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ PROGRAMI**

**GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDAN
ERKEN DEMİR ÇAĞINA GEÇİŞ SÜRECİNDE
EGE**

Aydın CURA

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Erim KONAKÇI**

**Ocak 2017
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Arkeoloji Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Aydın CURA tarafından Yrd. Doç. Dr. Erim KONAKCI yönetiminde hazırlanan “Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na Geçiş Sürecinde Ege” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 11/04/2017 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Erim KONAKCI

Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Mahmut BİLGE BAŞTÜRK

Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Ali OZAN

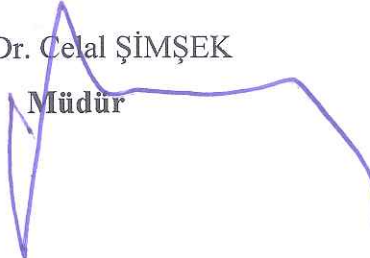
Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 12.04.2017... tarih ve 08.10.3... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Aydın CURA

ÖNSÖZ

“Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na Geçiş Sürecinde Ege” adı altında çalıştığım tezde, MÖ 1200 yılından sonra Ege’nin önemli bölgelerindeki yerleşimlerin Erken Demir Çağı’na kadar olan süreçteki değişimleri incelenmiştir.

Bu konuyu belirlemede ve tezin her aşamasında her türlü desteğini esirgemeyen danışmanım değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Erim KONAKÇI’ya, bu çalışmayı “Arkeoloji Enstitüsü” adı altında vermeme sağlayan bölüm başkanımız saygıdeğer hocam Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK’e, lisans yıllarımda “Deniz Kavimleri” denince Yunanistan’a göç eden İlyr ve Thrak kabileleri olarak gördüğümüz halkların aslında öyle olmadığını, aldığım seminer dersiyile bana gösteren ve yardımlarını esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Ali OZAN’a ve tez çalışmasındaki katkılarından dolayı Anadolu Üniversitesi Arkeoloji Bölümünden Yrd. Doç. Dr. Mahmut Bilge BAŞTÜRK’e teşekkür ederim. Bugüne kadar topladığı tüm dijital arşivini vererek bana sonsuz kaynak yardımında bulunan değerli hocam Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE’ye, “Deniz Kavimleri” hakkında yüksek lisans seminer ödevimi hazırladığım zamanlarda, beni misafirperverlikle evlerine davet edip konuyla ilgili aydınlanmamı sağlayan Sayın Haldun AYDINGÜN ve eşi hocam Doç. Dr. Şengül AYDINGÜN’e yardımlarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

Ayrıca hem zevkli hem de yorucu olan bu çalışma sürecinde, hem mesleki yardımıyla hem de sabırlı tutumuyla her an yanımda olan sevgili eşim Mimar Betül AYDIN CURA’ya sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak bana her konuda emeği geçen aileme ve şu anda aramızda bulunmayan Babam Cemil CURA’ya sonsuz minnetlerimi sunarım.

Aydın CURA

Denizli, Ocak 2017

ÖZET

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDAN ERKEN DEMİR ÇAĞI'NA GEÇİŞ SÜRECİNDE EGE

CURA, AYDIN

Yüksek Lisans Tezi
Arkeoloji Anabilim Dalı
Klasik Arkeoloji Programı

Tez Yöneticisi: Yrd. Doç. Dr. Erim KONAKÇI

Ocak 2017, 484 Sayfa

MÖ 13. yy ve 12. yy arasında Doğu Akdeniz'de önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Yüzyıllar boyunca bölgede egemenlik kuran hemen hemen aynı üretim ve yönetim sistemlerini ve savaş teknolojilerini kullanan devletler, iklimsel değişimler, depremler, saray ekonomilerinin çöküşü ve dışarıdan gelen yeni savaş teknolojileri getiren halk kitlelerinin göçleri sonucu çökmüştür. Geç Tunç Çağı'nın sonunda meydana gelen bu kargaşa ortamında Hitit İmparatorluğu yıkılmış, başkent Hattuşa terk edilmiştir. Batı Anadolu'daki Troia VI MÖ 1250'lerdeki bir deprem sonucu yıkılmıştır. Yeniden iskân edilen yerleşimin VIIa tabakası da MÖ 1200 civarında Anadolu'ya dışarıdan gelen yeni halklar tarafından yok edilmiştir. Hititlerin ve Mısırlıların kontrolündeki Levant ve Suriye'deki kent devletleri yakılıp yıkılmıştır. Söz konusu yıkım Doğu Akdeniz kıyıları boyunca görülmüştür. Ege'de ise Geç Tunç Çağı'nın başından beri Yunanistan'daki gelişmelere politik ve sosyo-ekonomik organizasyonlarıyla yön veren büyük saraylar aynı akıbete uğramıştır. Mykenae, Tiryns, Midea, Pylos, Thebai, Teichos Dymaion, Iolkos, Lefkandi, Gla, Menelaion gibi Yunanistan'ın farklı bölgelerinde bulunan önemli saray merkezleri yıkıma uğramıştır. Yıkım sonrası Ege Dünyası Orta Avrupa, Balkanlar ve İtalya'dan gelen halklar tarafından iskân edilmiş, yerli halklarla birlikte yaşamaya ve kültürel etkileşim içerisine girmeye başlamışlardır. Yıkım sonrasında Geç Tunç Çağı'nın sonu Erken Demir Çağı başlarında GH IIC dönemi olarak adlandırılan geçiş sürecinde Batı Anadolu, On İki Adalar, Kyklad Adaları ve Kıta Yunanistan'da değişen politik ve sosyo-ekonomik yapı, üretim birimleri, yerleşimlerin değişim süreci ve bölgesel farklılıkları ortaya çıkan kültürel materyallerle karşılaştırılarak incelenmiştir.

Anahtar Kelime: Geç Tunç Çağı, Erken Demir Çağı, MÖ 1200, Hitit, Miken, Göç, Anadolu, Ege, Yunanistan, GH IIC

ABSTRACT

THE AEGEAN DURING THE TRANSITION FROM LATE BRONZE AGE TO EARLY IRON AGE

CURA, AYDIN

Master Thesis

Archaeology Department

Classical Archeology Program

Supervisor of Thesis: Assist. Prof. Dr. Erim KONAKÇI

January 2017, 484 Pages

Important developments in took place the Eastern Mediterranean during the 13th and 12th centuries BC. States ruling in the region which had almost, the same mode of production and governance practices as well as war technologies came to an end because of changes in the climate, earthquakes, collapse of palace economies, and migration of peoples with their new war technologies. When this turmoil happened in the end of Late Bronze Age, the Hittite Empire fell and the capital Hattusa, was abandoned. In the Western Anatolia, Troy VI was destroyed by an earthquake around 1250 BC. Rebuilt VIIa was destroyed by new people coming from outside of Anatolia around 1200 BC. Levant controlled by the Hittites and Egyptians and city states in Syria were burned down. Destructions were all along the Eastern Mediterranean coastline. In the Aegean region, big palaces that led political and socio-economical developments in Greece since the beginning of Late Bronze Age shared the same fate. Important palace centers in Greece like Mykenae, Tiryns, Midea, Pylos, Thebai, Teichos Dymaion, Iolkos, Lefkandi, Gla and Menelaion were destroyed. After the destruction, Aegean region saw an influx of people from Central Europe, the Balkans and Italy, and was inhabited by these people who started to live next to local people, resulting in cultural interaction with them. This study investigates the changing political and socio-economical structure, mode of production, inhabitation process and regional differences during the transitional preiod, especially after the destruction, from the end of Late Bronze Age to the beginning of Early Iron Age and compares them with the cylvural materials that have been uncovered.

Keywords: Late Bronze Age, Early Iron Age, 1200 BC, the Hittites, the Mycenaean, Immigration, Anatolia, Aegean, Greece, Late Helladic IIIC Period

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDA DOĞU AKDENİZ - EGE COĞRAFYASI VE KRONOLOJİSİ

1.1. Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz ve Ege'nin Coğrafyası	4
1.2. Kronolojik Değerlendirme.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ VE EGE'NİN GEÇ TUNÇ ÇAĞI TARİHİ COĞRAFYASI VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU

2.1. Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'in Politik Durumu.....	34
2.2. Hitit - Batı Anadolu İlişkileri Ekseninde, Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası.....	43
2.2.1. Assuwa.....	45
2.2.2. Arzawa.....	49
2.2.3. Ahhiyawa.....	57
2.3. Geç Tunç Çağı'nda Ticaret ve Ticaret Yolları.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NIN SONU

3.1. Doğal Felaketler.....	83
3.2. Saray Organizasyonunun ve Dağıtım Sistemlerinin Çöküşü.....	96
3.3. Askeri Sistemdeki Teknolojik Gelişmeler.....	104
3.4. Göçler.....	109

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
GEÇ TUNÇ ÇAĞI SONU ERKEN DEMİR ÇAĞI BAŞINDA
EGE'DEKİ YERLEŞİMLER

4.1. Batı Anadolu.....	139
4.1.1. Troia-Hisarlık.....	140
4.1.2. Beşiktepe.....	149
4.1.3. Pitane-Çandarlı.....	149
4.1.4. Phokaia.....	150
4.1.5. Panaztepe-Menemen.....	152
4.1.6. Smyrna-Bayraklı.....	154
4.1.7. Limantepe-Klazomenai.....	157
4.1.8. Kolophon-Değirmendere.....	164
4.1.9. Bademgediği Tepe-Metropolis.....	165
4.1.10. Larissa-Buruncuk.....	171
4.1.11. Klaros.....	172
4.1.12. Ephesos-Ayasuluk.....	175
4.1.13. Anaiia-Kadıkalesi.....	178
4.1.14. Miletos.....	183
4.1.15. Beycesultan.....	187
4.1.16. Aphrodisias-Pekmeztepe.....	190
4.1.17. Çine-Tepecik.....	195
4.1.18. Sardeis-Sardes-Sart.....	197
4.1.19. Çerkes Sultaniye.....	198
4.1.20. Iasos.....	198
4.1.21. Pilavtepe.....	199
4.1.22. Stratonikeia.....	200
4.1.23. Müsgebi.....	201
4.1.24. Çömlekçiköy.....	205

4.1.25. Asarlık.....	206
4.2. On İki Adalar (Dodecanesa).....	209
4.3. Kykladlar.....	223
4.4. Yunanistan.....	240
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	281
KISALTMALAR	299
KAYNAKLAR	301
FİGÜRLER DİZİNİ	346
FİGÜRLER	357
ÖZGEÇMİŞ	483

GİRİŞ

Geç Tunç Çağı'nın sonunda Doğu Akdeniz'in politik coğrafyasını değiştiren önemli olaylar meydana gelmiştir. Bu dönemde Doğu Akdeniz'de bulunan Geç Tunç Çağı'nın bölgesel ve yerel politik güçleri tarih sahnesinden silinmiştir. Miken Yunanistan'ındaki saray yapıları ve yüzlerce küçük ölçekteki yerleşimleri ya yıkılmış ya da terk edilmiştir. Aynı durumu Ege Denizi'ndeki Adalar ve Batı Anadolu'daki önemli olduğu düşünülen bazı yerleşimlerde yaşamıştır. Hitit Krallığı yıkılmış başkent Hattuşa terk edilmiştir. Anadolu'nun güney kıyılarında ve Levant Bölgesi'ndeki yerleşimlerde de yangın tahribatları görülmüştür. Doğu Akdeniz'de söz konusu tahribatların görüldüğü yerlerde bölgelere yeni gelen halk kitleleri de ortaya çıkmış, gittikleri bölgelerdeki kentleri yakıp yıkmış Mısır Krallığı'nın sınırlarına kadar dayanmışlardır.

Araştırmacılar tarafından Geç Tunç Çağı'nın sonuna neden olan etmenler uzun yıllarca ilgi çekmiş, farklı konularda sorgulanmış ve cevap, doğal afetler, ekonomik dağıtım sistemlerinin çöküşü, askeri ve üretim teknolojilerindeki değişimler ve bölgelere gelen yabancı halklar üzerinde aranmıştır.

Bu çalışmada, söz konusu yıkım döneminden sonra Ege'deki Batı Anadolu, On İki Adalar ve Yunanistan anakarasındaki Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı arasındaki GH IIIC dönemi olarak ta tanımlayabileceğimiz geçiş dönemi ve sürecinde meydana gelen değişimler veya süreklilikler araştırılmıştır. Bu kapsamda söz konusu bölgelerin sosyo-ekonomik, politik ve toplumsal yapıları, demografik değişimleri, maddi kültür öğeleri, bölgeler arasındaki ticari ve diplomatik ilişkileri, coğrafi bağlamda ortaya çıkan yoğun halk hareketleri ve yerleşim süreklilikleri içerisinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Geç Tunç Çağı'nın sonuna neden olan etmenler, konu hakkında farklı disiplinler tarafından yapılan çalışmalar da gözetilerek doğal afetler, ekonomik dağıtım sistemlerinin çöküşü, askeri ve üretim teknolojilerindeki değişimler ve göç olgusu üzerine görüşler çalışmada değerlendirilmiştir.

Literatür çalışmalarında kaynaklar, kütüphanelerden, veri tabanlarındaki e-kaynaklardan ve akademik platformlardan sağlanmıştır. Literatür taraması yapılırken tez konusu esas alınarak, bugüne kadar bu konu üzerinde yapılmış olan kaynaklar detaylı

olarak taranmış, tarihsel sıra ve yeni veriler de gözetilerek değerlendirmeye katılmaya çalışılmıştır. Yapılan bu değerlendirme neticesinde tez çalışması 4 bölüme ayrılmıştır;

Birinci Bölüm'de, Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz-Ege coğrafyası ve Geç Tunç Çağı kronolojisi verilmiştir. Konumuzun içinde olan bölgeler; Mısır, Suriye-Levant, Anadolu ve çalışmanın ana konusunu oluşturan Ege'nin fiziki ve beşeri coğrafyası anlatılmıştır. Bunun dışında bu bölümde farklı araştırmacıların Geç Tunç Çağı kronolojik değerlendirmeleri incelenmiştir.

İkinci Bölüm'de, Doğu Akdeniz ve Ege'nin Geç Tunç Çağı tarihi coğrafyası ve sosyo-ekonomik durumu anlatılmıştır. Bu kapsamda ilk önce Doğu Akdeniz'deki politik güçlerin MÖ 18.-17. yy'da özellikle Hititlerin tarih sahnesine çıkmasından itibaren Geç Tunç Çağı sonu yıkım dönemine kadar coğrafi sınırlar, siyasal olaylar ve diplomatik ilişkiler bağlamında anlatılmıştır. Çalışma kapsamında olan bölgeler ise Hitit-Batı Anadolu ilişkileri ekseninde politik olaylarıyla kronolojik bir sıralamaya gidilerek Assuwa, Arzawa ve Ahhiyawa ülkeleri, geçmiş yıllarda yapılan lokalizasyon çalışmaları derlenerek anlatılmıştır. Batı Anadolu'daki tarihsel olaylar anlatılırken özellikle I/II Tudhaliya ve II. Murşili'nin yıllıklarının anlatıldığı Hitit metinlerine başvurulmuştur. Geç Tunç Çağı ticareti ise MÖ II. binyılın ilk yarısındaki Assur Ticaret Kolonileri döneminden itibaren Doğu Akdeniz'deki politik güçlerin Geç Tunç Çağı'ndaki kültürel ve ticari ilişkileri, tüccarları ve yasalarının ortak veya farklı yönleri tarihsel metinlere ve diğer arkeolojik buluntulara değinilerek anlatılmıştır. Bunun dışında Geç Tunç Çağı ticareti deniz yolları üzerinden incelenmiş, Doğu Akdeniz'deki politik güçlerin gemi yapım tekniklerinin dönem boyunca gelişimi ve ellerindeki ticari filoların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Üçüncü Bölüm'de yüzyılı aşkın bir süredir araştırmacılar tarafından değerlendirilen Geç Tunç Çağı'nın sona ermesine neden olan etmenler, döneminde yaşanan doğal afetler, saray merkezleri ekonomilerinin dağıtım sistemlerinin çöküşü, askeri sistemdeki teknolojik gelişmeler ve göçler başlığı altında incelenmiştir. Geç Tunç Çağı'nın sonunda meydana gelmiş olabilecek iklim değişiklikleri, depremler, kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar farklı disiplinlerde yapılmış çalışmalarla ve konumuza göre yakın tarihte meydana gelmiş benzer olaylar karşılaştırılarak anlatılmıştır. Bunun yanında Geç Tunç Çağı'ndaki saray merkezlerinin genel yapısı bahsedilmiş ve çöküşüne neden olabilecek etmenler dağıtım sistemleri üzerinde anlatılmıştır. Askeri

sistemdeki teknolojik gelişmeler anlatılırken Geç Tunç Çağı boyunca kullanılan savaş taktikleri, askeri donanımlar ve birimlerdeki değişimler üzerinde durulmuştur. Geç Tunç Çağı'nın sona ermesine neden olduğu düşünülen yabancı halk kitleleri, göç olgusu içerisinde göçün nedenleri ve göç eden halk kitlelerinin kimlikleri tarihsel verilere ve arkeolojik kültürel materyallere bakılarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü Bölüm'de ise arkeolojik kanıtlar ışığında Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı başlarında bize yıkım döneminden sonra en iyi verileri sağlayan Ege'deki, Batı Anadolu, On İki Adalar, Kyklad Adaları ve Kıta Yunanistan'daki kilit yerleşimler ele alınmıştır. Çalışmada Girit Adası ve Ege'deki birkaç ada kapsam dışına bırakılmıştır. Söz konusu bölgelerdeki yerleşimlerde, mimari gelenek, keramik üretimleri, mezar yapıları ve küçük buluntu toplulukları ve bölgeler arasındaki etkileşimi, arkeolojik kültürel materyallere bakılarak geçiş dönemindeki değişim süreçleri takip edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümü oluştururken, çalışma kapsamına alınan alanlarda kazılarla incelenen yerleşimlerin dışında, bölgelerde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının verilerine bakılmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç Bölümü'nde ise bölgelerdeki yerleşimler değerlendirilmiş, Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı başları arasındaki yerleşim sürecindeki süreklilikleri, ortak ve özgün kültürleri, çevre bölgelerle olan etkileşimlerinin boyutları ve demografik yapılarındaki değişimler anlatılmıştır. Yerleşimlerin yanı sıra Batı Anadolu, On İki Adalar, Kyklad Adaları ve Kıta Yunanistan genel bir bağlamda karşılaştırılmış geçiş dönemi boyunca görülen bölgesel farklılıklar veya ortak kültürel özellikler belirtilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında Geç Tunç Çağı'nı sona erdirdiği düşünülen tüm etmenler göç olgusu içerisinde örneklere gidilerek ayrıntılı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NDA DOĞU AKDENİZ - EGE COĞRAFYASI VE KRONOLOJİSİ

1.1. Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz ve Ege'nin Coğrafyası

Doğu Akdeniz coğrafyası güneyden başlayarak sırasıyla Mısır'ı, güneydoğuda Levant Bölgesi'ni, Kıbrıs Adası'nı ve kuzeyde Anadolu yarımadasını içermektedir (**Fig. 1**). Doğu Akdeniz coğrafyasının en batıdaki sınırlarını ise On İki Adalar (Dodecanase), Kyklad Adaları ve Girit Adası dâhil tüm Yunanistan'ı ve Yunanistan'ın batısındaki İon-Adriyatik Denizi'ndeki adalar oluşturmaktadır. Söz konusu bölgeler kendi yol bağlantıları dışında iç denizleriyle de Akdeniz'i birbirine bağlamaktadır. Coğrafya ve iklimde insan etkisi dışında Tunç Çağlarından günümüze kadar herhangi bir değişme olmamıştır. Doğu Akdeniz coğrafyası MÖ II. binyılda siyasi, ekonomik ve kültürel olaylara sahne olmuş, bölgesel ve büyük güçlerin yer aldığı bir bölge olmuştur.

Mısır, coğrafi konumu bakımından Afrika kıtasının kuzeydoğu ucunda, aşırı sıcaklık, kuraklık ve rüzgârın var olduğu büyük Afrika çölünün bir bölümünü oluşturmaktadır.¹ İklim özelliklerine bakıldığında yıllık yağış miktarı 100-200 mm'yi geçmeyen² Tunç Çağı Mısır'ının sınırları ise güneyde Aswan'ın (Assuan) hemen güney ucundaki Birinci Şelale'den başlamaktadır. Söz konusu sınır bazı dönemlerde daha güneye kaymaktadır. Bunun yanı sıra kuzeyde Siva'dan güneyde el Harga'ya (Karga) kadar Nil Nehrinin 200 km kadar batısında kalan geniş topraklar da Tunç Çağı Mısır'ının sınırını oluşturmuştur.³ Nil Vadisi'nin batısında kalan ve çoğunlukla çöllerden oluşan topraklara ise Libya denilmiş ve Libya'daki yerleşimler kıyı kesiminde yoğunlaşmıştır⁴.

Mısır'ın %63'lük bir bölümünü oluşturan Delta Bölgesi, eski jeolojik dönemlerde, deniz seviyesindeki değişimler ve Nil Nehrinin getirdiği alüvyonların çökmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Delta, kuzeyden güneye 200 km, doğudan batıya ise yaklaşık 400 km uzunluğundadır. Delta'nın bugünkü boyutlarına günümüzden 6000 yıl

¹ Brewer-Teeter 2011, 19.

² Baines-Malek 1986, 10.

³ Baines-Malek 1986, 8.

⁴ Baines-Malek 1986, 15.

önce ulaştığı tahmin edilmektedir⁵. Delta'nın en belirgin topografik özelliği Nil Nehrinin kolları ve çeşitli kanalların aralarında kalan kaplumbağa benzeri kumlu sırtlar veya diğer adıyla geziralar olmuştur. Söz konusu kumlu sırtlar, buldukları alandan 1-2 m yükseklikte ada şeklinde oluşmuş kum, kumlu kil ve kumlu alüvyon tortulardır. Tunç Çağlarında ve Prehistorik dönemlerde yerleşim için ideal koşullara sahip kum sırtlarında arkeolojik açıdan önemli yerleşimler ortaya çıkarılmıştır⁶.

Mısır'a hayat veren ve Delta'yı meydana getiren Nil Nehri ise kaynağını ülkenin güneyindeki Etiyopya dağlarından çıkan Mavi Nil'den ve Sudan'dan Victoria Gölü'ne kadar uzanan Beyaz Nil'den almaktadır. Tropikal kuşağın yağışlarıyla beslenen Beyaz Nil, Nil Nehrine düzenli bir su kaynağı oluşturmaktadır. Bunun dışında Mavi Nil ile Hartum'un (Kartum) hemen kuzeyindeki Atraba Nehri, Nisan ile Haziran ayı arasında en düşük seviyedeki Nil Nehrinin su miktarını, Muson zamanında Temmuz ve Ekim ayları arasında arttırmakta ve nehrin debisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Nehre gelen su miktarı Ağustos aylarında taşkınlara sebep olmakta ve Eylül sonuna kadar tüm vadiyi kaplamaktadır⁷. Nil Nehri'nin akış yönü Mısır'ın matematiksel konumuna kıyasla kuzeyinin Aşağı Mısır, güneyinin ise Yukarı Mısır olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Günümüzde de Nil Nehri biri Damietta, diğeri Rosetta olmak üzere iki ana kol üzerinden Delta boyunca akmaktadır. Fakat Tunç Çağlarında Pre, Ptah ve Amon suyu olmak üzere üç ana kol bulunmaktaydı.⁸ Nil Nehri Mısır'ın ortasından geçmesinin yanı sıra uzun yıllarca çölün ortasında derin ve geniş vadiler meydana getirmiş ve söz konusu vadiler arasında verimli alüvyon tabakası biriktirmiştir⁹. Her yıl düzenli meydana gelen seller vadinin toprağını beslemiş ve tuz oluşumlarını da engellemiştir. Assuan ve Kahire arasında 965 km boyunca güneyden kuzeye doğru akan Nil Nehrinin deniz seviyesine olan yüksekliği Assuan'da 83 m iken, Kahire yakınlarında 12 m'ye düşmektedir. Assuan Bölgesindeki volkanik sert kayaların varlığı güneyde Mısır sınırını oluşturan ve yukarıda da bahsettiğimiz büyük şelalelerin oluşmasına neden olmuştur¹⁰.

⁵ Brewer-Teeter 2011, 20.

⁶ Baines-Malek 1986, 13; Brewer-Teeter 2011, 21.

⁷ Baines-Malek 1986, 11; Brewer-Teeter 2011, 26-27.

⁸ Brewer-Teeter 2011, 20.

⁹ Antik dönemlerde Nil Vadisi'ne verimliliğine işaret etmek için "*Kemet*" yani "*Kara Toprak*" denilmekteydi, Brewer-Teeter 2011, 24.

¹⁰ Brewer-Teeter 2011, 23.

Mısır'ın tarımsal alanda önemli derecede Nil Nehrine ve Deltasına sahip olmasına rağmen ülkenin büyük bir bölümünü çöller ve kurak araziler oluşturmaktadır. Bu çöllerden biri de “*Batı Çölü*” dür. Fakat bu çölde Fayyum, Karga (el-Harga), Dakla (ed-Dahla), Bahriya (Bahariye) ve Siva gibi büyük vahalar bulunmaktadır¹¹. Bunun dışında daha küçük olanları Kurkur, Dunkul ve Selime'dir. Söz konusu vahaların en büyük olanı Fayyum, Mısır'ın üçüncü büyük yerleşim alanıdır ve Nil Vadisi'nin batısına Memphis'in ise güneyine konumlanmaktadır. Neolitik dönemde neredeyse tüm Fayyumu kaplayan ve Eski Krallık döneminde de adı geçen vahanın gölü büyük ihtimal tarımsal faaliyetler yüzünden günümüze kadar yavaş yavaş geri çekilmiştir. Fayyum'a benzeyen bir başka bölgede en-Natron Vadisi'dir. İsmi “*Natron*” yani “tuz” sözcüğünden alan vadi, Kahire'nin kuzeybatısı ve İskenderiye'nin güneyi arasında deltaya yakın bir alanda konumlanmaktadır. Tarımsal faaliyetler bakımından fakir kalan bu bölge, eski Mısırlıların cam ve fayans yapımında, temizlik işlerinde, törenlerde ve mumyalama işlemlerinde kullandığı natrunun ana kaynağını oluşturmaktaydı¹².

Mısır'ın yeraltı zenginliklerine bakıldığında birkaç önemli maden kaynağı bulunmaktadır. Doğu kesimde kuzeyde bulunan Sina çölündeki Firuze yatağı, 4. Hanedanlık döneminden Yeni Krallık dönemine kadar kullanılmış, sonra ise kesintiye uğramıştır. Sina'da ayrıca Eylat'a yakın Timna'da 18.-20. Hanedanlık dönemine ait bakır madenleri bulunmaktadır. Bunun dışında doğu kesim Kızıldeniz'e ulaşımı sağlamasının yanında yarı değerli taşların ve yapım malzemelerinin çıkarıldığı alandır. Cebel'i Ahmer'den kuvarsit, Hatrub'tan ise su mermeri (alabaster) çıkarılmaktadır. Koptos'un güneyinde ise altın madenleri bulunmaktadır¹³.

Mısır'dan kuzeydoğuya yöneldiğimizde Akdeniz'in en doğusundaki kıyılarda Levant Bölgesi karşımıza çıkmaktadır. Levant Bölgesi, Asya ve Afrika kıtalarının arasında bir köprü görevi görmesinin yanı sıra Kuzey Levant, Güney Levant, Cisjordan (Batı Şeria) ve Transjordan (Mavera-i Ürdün) olmak üzere dört coğrafi alandan oluşmaktadır¹⁴. Bu alanlar günümüzde birçok devlete ev sahipliği yapmaktadır.

Levant Bölgesi, coğrafi terminolojide Suriye-Filistin ve Kuzey Suriye bölgelerini işaret etmek için kullanılmaktadır. Batıdaki kıyı kesimi ve doğudaki çöller

¹¹ Brewer-Teeter 2011, 24.

¹² Baines-Malek 1986, 14-15.

¹³ Baines-Malek 1986, 15.

¹⁴ Suriano 2014, 1.

Levant'ın doğal sınırlarını oluşturmaktadır. Bölgenin sınırları ise kuzeyde Amik Ovası'ndan başlayıp, güneyde Sina'nın kuzey kıyısındaki Wadi al-Arish'e kadar uzanmaktadır. Bunun yanında Fırat Nehri ve Jebel el-Bishri Bölgesi Levant'ın doğu sınırlarını belirlemektedir. Doğu kesimde ayrıca Anti-Lübnan Dağları ve Hermon Dağı bulunmaktadır. Bu sınır güneye doğru Transjordan'a kadar devam etmektedir. Litani Nehri ise Kuzey ve Güney Levant'ı ayıran doğal bir sınır olarak görülmektedir¹⁵.

Kuzey Levant Bölgesi, yukarı ve aşağı olmak üzere iki alana ayrılmaktadır. Yukarı alanda Amanos (Nur) Dağları, Jabal al-Agra, Jabal an Nuşayriyah ve Jabal az-Zawiyeh uzanmaktadır. Aşağı alanda ise kaynağını Bekaa Vadisi'nin doğu kısmından alan Orontes (Asi) Nehri bulunmaktadır. Kuzeye, günümüz Türkiye sınırlarına kadar içeriye ulaşan nehir, batıya doğru keskin bir dönüş yaparak ülke sınırları içerisinde Akdeniz'e dökülür. Amanos Dağları güneybatıdan kuzeydoğuya Kilikya düzlükleri ve Amik Ovasını ayırmaktadır. Aynı zamanda Anadolu toprakları ve Suriye toprakları arasında sınır görevi görmektedir. Bölgedeki Belen Geçidi ise Amik Ovasını İskenderun Körfezine ve Kilikya düzlüklerine bağlamaktadır¹⁶. Bunun yanında Amik Ovasını Amanos Dağları üzerinden bağlayan diğer bir geçit ise Bahçe Geçididir. Amanos Dağlarının doğu eteklerinde bulunan bu geçidin bulunduğu bölge aynı zamanda Antik Sam'al Zincirli yerleşimine ev sahipliği yapmaktadır. Nuşayriyah Sıradağları kuzeyden güneye kıyı kesimi boyunca denize paralel uzanmaktadır. Dağ sırası boyunca ortaya çıkan doğal geçitler doğudaki platolara ve Halep'e ulaşım imkânı vermektedir. Halep çevresindeki steplerle kaplanmış doğudaki plato, suyunun kaynağını, Kurt Dağı'ndan doğan Kuweik Nehrinden almaktadır. Platoyu besleyen diğer etmenlerden biri ise kuzeybatıdaki dağlardan gelen yağmur bulutlarının düşürdüğü yağışlardır. Hatay ilinin çöküntü alanının ortasında yer alan Amik Ovası ise Asi Nehri dışında Afrin ve Karasu Çayları ile beslenmektedir. Ovada yer alan uzunluğu 16 km'yi genişliği ise 10 km'yi bulan Antakya Gölü, 1968-1974 yılları arasında DSİ (Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü)'nin yapmış olduğu çalışmalar sonucunda kurutulmuştur. Adını nehirden alan Asi Vadisi, Suriye-Afrika çöküntüsünün bir uzantısıdır. Vadi, Homs (Humus) ve Hama kentleri arasında kıvrılarak yoluna devam etmektedir¹⁷.

¹⁵ Suriano 2014, 2.

¹⁶ Suriano 2014, 3.

¹⁷ Suriano 2014, 4-5.

Humus Bölgesindeki açıklık Kuzey Levant'ın yukarı ve aşağı bölümünün doğal sınırıdır. Aynı zamanda doğudaki plato ve Akdeniz'le doğu-batı geçişini ve Yukarı Asi Nehri ile Bekaa Vadisi arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Bekaa Vadisi de Suriye-Afrika çöküntüsünün bir uzantısını oluşturmaktadır. Vadideki çöküntünün genişliği ise yer yer 900 m'yi aşmaktadır. Litani Nehri ise Kuzey ve Güney Levant'ın arasındaki ayrımı oluşturmaktadır. Bekaa Vadisi kıvrımlı bir topografyadan oluşmaktadır. Bölgenin en yüksek noktası olan Baalbek alanının deniz seviyesinden yüksekliği ise yaklaşık 1600 m'dir¹⁸.

Güneye inildikçe karşımıza Lübnan Dağları çıkmaktadır. Kıyıya paralel olarak uzanan bu dağların kıyı kesiminde olanına Lübnan, İç kesimdeki sıradağlarına ise Anti-Lübnan Dağları denilmektedir¹⁹. 240 km uzunluğunda olan Lübnan Dağlarının yüksekliği 3098 m iken, iç kesimdeki Anti-Lübnan dağlarının en yüksek noktasını 2816 m ile Hermon Dağı oluşturmaktadır. Bu dağların rüzgârlı bölümünde bozkırlar hâkimken doğu yamaçlarında platolar bulunmaktadır²⁰. Lübnan Dağları'ndan güneye doğru kaynağını Yukarı Ürdün'deki Kinneret (Galilee Gölü)'ten alan Ürdün (Şeria) Nehri akmakta ve güneyde Ölü Deniz'e dökülmektedir. Adını nehirden alan ve 100 km uzunluğundaki Ürdün Vadisi de Suriye-Afrika çöküntüsünün bir uzantısını oluşturmaktadır²¹. Ürdün Vadisi'ndeki çöküntü Kuzey Levant'taki Bekaa Vadisine kıyasla daha dar yaklaşık 500 m kadardır. Söz konusu çöküntülerden Marjoun Havzası Litani Nehrinin sularıyla beslenir. Güneydeki Huleh Havzası'nın genişliği de 100 m kadardır²².

Güney Levant'ın diğer bir bölümünü ise Cisjordan (Batı Şeria) oluşturmaktadır. Arkeolojik literatürde söz konusu bölge Kenan Ülkesi olarak adlandırılmaktadır. Bunun yanında Demir Çağlarında Filistinliler'e ve Fenikeliler'e ev sahipliği yapmıştır²³. Batı Şeria'nın kuzeyinde Güney Lübnan sınırındaki Galilee Bölgesi'nde yaklaşık 1200 m yüksekliğiyle Jabal Jarmaq, Antik adıyla Meron Dağı bulunmaktadır. Söz konusu dağ, İsrail'deki en yüksek dağ olma özelliğini göstermektedir. Bölgenin diğer bir önemli dağı ise, kıyı şeridindeki Hayfa Limanı yakınlarındaki 26 km uzunluğunda ve 245 km²'lik bir alanı kapsayan Karmel Dağı'dır. Bu dağın hemen arkasında ise Jezreel

¹⁸ Erdem 2002, 12.

¹⁹ Suriano 2014, 6.

²⁰ Erdem 2002, 11-12.

²¹ Suriano 2014, 8-9.

²² Suriano 2014, 9.

²³ Suriano 2014, 10.

(Cezrel) Vadisi bulunmaktadır. Cezrel Vadisi de Suriye-Afrika çöküntüsünün bir uzantısını oluşturmaktadır²⁴. Güneye doğru gidildikçe karşımıza Wadi el-Far'ah ve Sahal Arrabeh gibi küçük ebatlardaki vadiler karşımıza çıkmaktadır²⁵. Levant'ın kıyı şeridine bakan en güney sınırında ise Gazze Şeridi bulunmaktadır ve kayalık bir alandan oluşmaktadır²⁶.

Güney Levant'ın son bölümünü ise iç kesindeki Transjordan (Transürdün / Mavera-i Ürdün) oluşturmaktadır. Bölgenin büyük bir kısmı çöllerden meydana gelmiştir. Kuzeyinde Aqaba Körfezinin yakınlarındaki Midian Dağlarının güney kısmında Bashan Platosu (Golan Tepeleri) bulunmaktadır. Doğu çöllerinde Bashan Platosu gibi birçok plato vardır. Wadi Sirhan, 50-60 km genişliğinde ve 175 km uzunluğunda bir platodur. Wadi Sirhan'ın kuzeyinde Karaçöl Platosu, onun kuzeyinde ise Jebel Druze Platosu yer almaktadır. Wadi Sirhan'ın güneyinde ise Ardh as-Suwan Çölü bulunmaktadır²⁷.

Levant Bölgesinin iklim özelliklerine bakıldığında Akdeniz iklimi etkisindedir. Kış aylarının ılık geçmesinin yanında nadirde olsa don olayları görülmektedir. Fakat iç kısımlarda yüksek dağların doğu yamacında kuraklık kendisini hissettirmektedir. Filistin Platosu, Gor Çukuru ve Baalbek Bölgesinde kuraklık oldukça artmakta, Suriye ve Ürdün'de ise çöl iklimine dönmektedir. Kuzeyden güneye doğru gidildikçe yağış miktarı azalmakta, sıcaklık ise artmaktadır. İç kesimlerde ise dağlık alanlarda yağış miktarı fazlayken, mevsimsel sıcaklık ortalamasındaki farklar daha da artmakta ve bozkır iklimi hâkim olmaktadır²⁸.

Levant Bölgesi'nin karşı kıyasına baktığımızda karşımıza Akdeniz'in Sicilya ve Sardinya'dan sonraki en büyük üçüncü adası Kıbrıs çıkmaktadır²⁹. Kıyıların uzunluğu 782 km kadardır ve birçok doğal liman ve koy barındırmaktadır. Ada, coğrafi olarak Levant'a bağlı gözükmesine de kültürel ve topografik bakımdan yakınlık göstermektedir³⁰. Günümüzde ise iki farklı devlete ev sahipliği yapmaktadır. Kıbrıs Adası'nda üç topografik özellik göze çarpmaktadır. Bunlar, Kyrenia (Girne) Dağları, Mesaoria (Mesarya) Ovası ve Troodos (Karlı) Dağlarıdır. Girne Dağları ve Lefkoşa ile

²⁴ Erdem 2002, 12; Suriano 2014, 10-12.

²⁵ Suriano 2014, 11.

²⁶ Erdem 2002, 11.

²⁷ Suriano 2014, 13.

²⁸ Erdem 2002, 14-15.

²⁹ Koday 1995, 17.

³⁰ Suriano 2014, 2, 7.

Gazimağusa arasındaki 85 km uzunluğundaki Mesarya Ovası Kuzey Kıbrıs'ta, Karlı Dağ sırası ise Güney Kıbrıs'ta kalmaktadır. Bunun yanında kuzeyde 150 km uzunluğunda ve 15 km genişliğinde Beşparmak Dağları bulunmaktadır³¹. Kıbrıs Adasında akarsu ve kaynaklar güney kısımdadır. Adanın en büyük nehri kaynağını Karlı Dağlarından alan Pedieos Nehridir. Söz konusu nehir Mesarya Ovası'na ulaşmadan Salamis yakınlarındaki Famagusta Koyu'ndan denize dökülür. Adanın diğer bir nehri olan Tremithos ise Larnaka'dan denize dökülmektedir³².

Yukarıda da anlatıldığı gibi Kıbrıs Adası su kaynakları bakımından oldukça fakirdir. İklim özellikleri bakımından Akdeniz iklimi gösteren adada topografik özelliklerinden kaynaklı mikro iklim çeşitliliğine de sahiptir. Kuzeydeki Beşparmak dağları, kuzey ve kuzeybatıdan gelen rüzgârların Mesarya Ovasına geçmesini engellemekte, bu nedenle dağın kuzey yamaçları güney kısmına göre daha fazla yağış almaktadır. Bu durum bitki örtüsünde de kendini göstermekte, dağın kuzey yamaçları gür ormanlarla kaplıyken güney yamaçlarında ise maki görülmektedir. Yıllık ortalama sıcaklıkları ise 20° C civarındadır. Yazlar kurak ve sıcak, kışlar ise ılık ve yağışlıdır³³. Yeraltı kaynakları bakımından zengin bakır madenlerine sahip olan adada, en önemli bakır kaynakları Karlı Dağlarının kuzey yamaçlarında bulunmaktadır³⁴.

Doğu Akdeniz coğrafyasının kuzeyindeki bölge ise Anadolu Yarımadası'dır. Alp-Himalaya dağ oluşumu kuşağında yer alan Anadolu, Afrika, Arabistan ve Avrasya levhalarının sıkışması sonucu yükselen ve bu yükselme günümüzde de devam eden bir kara parçasıdır³⁵. Üç tarafı denizlerle çevrili olan Anadolu Yarımadası, Asya ile Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan bir köprü görevindedir. Kuzey-güney ekseninde, en kuzey ucu Kastamonu'daki Kerempe Burnu, en güney ucu ise Mersin'deki Anamur Burnu'dur (650 km). Geri kalan bölgeler arasındaki genişliği ise 500-550 km civarında, uzunluğu ise 1565 km'yi bulmaktadır. Jeolojik yapısı genel olarak volkanik ve tortul kayalardan meydana gelmektedir. Bunun yanı sıra farklı jeolojik dönemlere ait tüm oluşumlara da rastlanmaktadır. Topografik yapısı çok çeşitli olan Anadolu'da dağlar, platolar, ovalar ve vadilerden oluşan fiziki bir görünüm hâkimdir. Yarımada'nın neredeyse yarısını engebeli araziler oluşturmaktadır. Genel anlamda Anadolu coğrafyasına bakıldığında

³¹ Koday 1995, 21.

³² Suriano 2014, 8.

³³ Koday 1995, 24-25.

³⁴ Koday 1995, 20; Suriano 2014, 8.

³⁵ Dolukhanov 1998, 69; Tunçkan 1998, 3.

ortalama yükseklik 1132 m'yi bulmaktadır. Başlıca dağları Doğu Anadolu'da Ağrı (5165 m), Süphan (4434 m), Tendürek (3542 m); Orta Anadolu'da Erciyes (3916 m), Bolkar (3585 m); Marmara Bölgesi'nde Uludağ (2543 m), Ege Bölgesi'nde Kaz Dağı (1774 m) ve bir dağ sırasına dahil olan Bozdağ (2159 m)'dir. Alp-Himalaya kıvrımının bir parçası olan Kuzey Anadolu Dağları ve Toroslar, Karadeniz ve Akdeniz Bölgelerinde bulunmaktadır³⁶. Doğu-batı doğrultusunda yönelen bu sıradağlar, iç kesimlere olan ulaşımı kuzey-güney yönünde engeller. Birbirlerinden çok farklı karakterde topografik yapıya sahip olan Anadolu Yarımadasının bölgeleri, sakinlerine farklı yaşam tarzında yaşamaya yönelmiş ve geçmişte dil, din ve ırk bakımından, günümüzde ise hala izlerinin görüldüğü, yarımada'nın kozmopolit bir kültüre sahip olmasına neden olmuştur. Arkeolojik anlamda ise Anadolu Yarımadası, Balkanlardan Ortadoğu'ya uzanan ve antik yazarlarca "Asia Minor" olarak tanımlanan bir kara parçasıdır³⁷. Tarihöncesi dönemlerden itibaren Ortadoğu ile Balkanlar arasında bir köprü görevi görmesinden ziyade, dışarıdan gelen insan topluluklarının yarımada'ya girmesini zorlaştırıcı ve caydırıcı bir etkisi olmuştur³⁸. Yukarıda da bahsettiğimiz Kuzey Anadolu Dağları ve Toroslar, dış bölgeler ile olan ilişkisinde özellikle kara taşımacılığının çok gelişmediği dönemlerde önemli bir coğrafi engeli teşkil etmektedir³⁹.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan tüm Ege'nin Batı Anadolu bölgesini (**Fig. 2**) ele aldığımızda, bölge Kıyı Ege ve İç Batı Anadolu olmak üzere iki ana bölüme ayrılmaktadır. İç Batı Anadolu bölümü Efe ve Türkteki'nin coğrafi tanımlamalarıyla kuzeyde İç Kuzeybatı Anadolu, ortada İç Batı Anadolu Eşiği ve güneyde Göller Yöresi'nden meydana gelmektedir⁴⁰. İç Kuzeybatı Anadolu kesiminin sınırlarını Sündiken Dağları, Sivrihisar ve Emir Dağı oluşturmaktadır. Başlıca ovaları; Eskişehir, Alpu, Yukarı Sakarya, platosu ise Phrygia Dağlık Bölgesi'ndeki Yazlılkaya'dır. Göller yöresinin sınırlarını doğuda Sultan Dağları, batıda Korkuteli, Elmalı ovaları ve Burdur bölgesi meydana getirmektedir. Yükseltisi 1000-2500 m arasında değişen dağları arasında çok sayıda tektonik göl ve ova bulunur. Başlıca ovalarını, Burdur, Keçiborlu, Tefenni, Bozova, Isparta, Senirkent ve Karaağaç, akarsularını ise sularını Akdeniz'e

³⁶ Sevin 2003, 16.

³⁷ Efe 2003, 92.

³⁸ Efe 2004, 15-16.

³⁹ Uhri 2006, 33.

⁴⁰ Efe-Türkteki 2011, 186.

döken Aksu ve Köprüçay oluşturmaktadır⁴¹. İç Batı Anadolu Eşiği ise Kıyı Ege ile Orta Anadolu Platosu arasında kalan dağlık bir bölgedir. Güneyde Sultan Dağları ve kuzeyde Murat Dağı bulunmaktadır. Doğu sınırını Afyonkarahisar, batı sınırını ise Gördes-Uşak yöresi⁴² ve Denizli'nin doğusundaki dağlık bölge oluşturmaktadır. Söz konusu alanda yükseklikleri 1900-2500 m arasında değişen güneybatı-kuzeybatı yönünde dağ sıraları bulunmaktadır ve birbirlerinden çöküntü ovaları ile ayrılmaktadır. Başlıca ovaları, Afyon, Altındağ, Örencik ve Tavşanlı'dır. Bu ovaların batısında Demirci, Honaz, Çökelek, Simav, Akdağ, Eğriöz, Şaphane, Murat, Ahır ve Kumullar (Kumalar⁴³) dağları yer almaktadır ve batıya, doğu-batı doğrultusunda uzanan dağ sıralarının yükseltisi kıyı kesime doğru giderek düşerek Ege Denizi'ne ulaşır⁴⁴. Bu dağ sıralarının arasındaki Gediz ve Büyük Menderes nehirleri İç Batı Anadolu ve Kıyı Ege arasındaki doğal ulaşım yollarını oluşturur⁴⁵. Adı ilk defa Homeros'un İlyada destanında anılan Büyük Menderes (Maiandros), suyunu Afyon'daki dağlık bölgenin farklı kaynaklarından alarak batıya doğru büküm yaparak uzanmaktadır. Yanına Murat Dağı'ndan inen Banaz Çayı'nı, Çivril'den Küftü Çayı'nı ve Lykos Vadisi'ndeki Çürüksuyu'nu alır. Sarayköy'de ve çevresinde bir çöküntü hendeğine yerleşip batıya doğru akmaya devam etmektedir. Aydın İli yakınlarındaki Çine ve Akçay Çayı'nı da alan nehir Balat Ovası'nı da geçerek kaynağından 584 km yol kat ederek Ege Denizi'ne dökülür⁴⁶.

İç Batı Anadolu bölümünden Batı Anadolu'nun yani Ege Bölgesi'nin kıyı kesimine geldiğimizde, bölgenin karakterini kıyılara dik uzanan dağ ve dağ sıraları ve aralarına yerleşmiş çukur ovalar oluşturmaktadır. Tektonik hareketler sonucu oluşan ovaların çöken kısımları "*graben*", çökmemiş kısımları ise "*horst*" olarak adlandırılmaktadır. Kaynağını çoğunlukla İç Batı Anadolu'dan alan nehirlerin getirdiği alüvyonların çıkış ağzlarına birikmesiyle, Ege ovaları denize doğru yavaş yavaş ilerlemektedir⁴⁷. Batı Anadolu'nun kıyı bölümü olarak adlandırdığımız Ege Bölgesi'nin bölümlerini Edremit Yöresi, Bakırçay Yöresi, Aşağı Gediz Yöresi, İzmir çevresi ve Urla Yarımadası, Küçük Menderes Ovası, İç Menteşe ve Dış Menteşe meydana getirmektedir. Büyük Menderes Ovası, yukarı (Denizli Yöresi), Orta (Aydın Yöresi) ve

⁴¹ Efe-Türkteki 2011, 186-187.

⁴² Darkot-Tuncel 1995, 77.

⁴³ Darkot-Tuncel 1995, 87.

⁴⁴ Darkot-Tuncel 1995, 80-81.

⁴⁵ Efe-Türkteki 2011, 186-187.

⁴⁶ Konakçı 2012, 4.

⁴⁷ Güngördü 2003, 23.

Aşağı (Söke-Milet Yöresi) olmak üzere üç ayrı kesime ayrılmaktadır⁴⁸. Söz konusu bölgelerden İç Menteşe ve Büyük Menderes Ovasının yukarı kesimi Kıyı Ege'nin iç kesimlerinde kalmaktadır. Bölümleriyle Batı Anadolu coğrafyasının büyük bir kısmını kaplayan Ege Bölgesi, kuzeyde Edremit Körfezi'nden⁴⁹, güneyde Kocaçay Vadisi'ne kadar, 50-200 km kadar da iç kesimleri içine alarak yaklaşık 47.000 km²'lik bir alanı kapsamaktadır. Kıyı kesimin sahil şeridinin kuzey ve güney noktalarında jeomorfolojik farklılıklar da bulunmaktadır. Kuzeyde körfezlerin ayırdığı kayalık yarımada yer almaktayken, güneyde nehirlerin oluşturduğu vadiler bulunmaktadır⁵⁰.

Edremit Yöresi, Marmara ve Ege Bölgeleri arasında sınır teşkil etmektedir. Bölgede bulunan Kaz Dağları, doğu-batı doğrultulu bir fay hattı ile yerini kıyıdaki delta ovaları sınırına kadar olan sahada tepelik bir alana bırakır. Midilli Adası ile Biga Yarımadası arasındaki Müsellim Boğazı'ndan Havran Ovası'nın ve Havran Deresi'nin Yukarı kısmına kadar olan bölüm Ege Denizi'nin suları altında kalarak Edremit Körfezi'ni meydana getirmiştir. Yörenin doğusunda uzunluğu 20 km'yi bulan alüvyon dolgululu Edremit Ovası bulunmaktadır. Ovanın kuzeyi ve doğusu platoların dik kenarları ile sınırlıdır⁵¹. Güneyinde ise çekirdeği granit olan lav ve tüflerle kaplı Madra Dağı (1344 m) ve Madra Çayı bulunmaktadır⁵².

Adını antik dönemlerdeki Kaikos (Bakırçay) Nehrinden alan Bakırçay Yöresi, deltasını oluşturduğu Çandarlı Körfezi'nde sona eren bir çöküntü hendeği içinde yer almaktadır. Nehrin oluşturduğu vadi üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlar Kırkağaç Havzası, Soma neojen eşiği ve Bergama Ovası'dır⁵³. Yörenin başlıca dağları ise, 1084 m yüksekliği ile Yund Dağları'dır. Dağların doğusunda ise sularını Gediz ile birleştiren Kumçay bulunmaktadır. Kumçay'ın kuzeyinde Akhisar (Thyateira), güneyinde Saruhan ovaları yer almaktadır⁵⁴.

⁴⁸ Darkot-Tuncel 1995, 29, 30, şek. 3.

⁴⁹ Çalışmanın konusunu oluşturan coğrafi kapsamda Batı Anadolu'ya dâhil olmayan fakat ülkemiz toprakları içinde Ege Denizine komşu olan bölgelere bakıldığında; Meriç Nehri'nden başlayan Ege kıyıları, Saros körfezi ve Gelibolu Yarımadasını batıdan dolaştıktan sonra Çanakkale Boğazı'na (Hellespont) gelir ve Biga Yarımadasının batı kıyılarına ulaşır. Biga Yarımadasını ise güneyden Edremit Körfezi çevirmektedir, Güngördü 2003, 30.

⁵⁰ Yakar 2007, 274.

⁵¹ Güngördü 2003, 260.

⁵² Güngördü 2003, 261.

⁵³ Güngördü 2003, 262.

⁵⁴ Güngördü 2003, 262-263.

Kaynaklarını Büyük Menderes Nehri gibi Murat Dağı'ndan alan Gediz Yöresi'ndeki Gediz Nehri, Ege Denizi'ne dökülene kadar yaklaşık 350 km yol kat etmektedir. Söz konusu bölgenin topografik birimlerini, Alaşehir, Salihli, Manisa Ovaları, Turgutlu'nun batısındaki Kemalpaşa Ovası, nehrin döküldüğü Menemen Boğazı ile Kemalpaşa Ovası arasında kalan Yamanlar-Karadağ dağ sıraları oluşturmaktadır⁵⁵. Bu sıradağlardan daha güneye indiğimizde karşımıza İzmir çevresi ve Urla Yarımadası çıkmaktadır. Urla Yarımadası Ege Denizi'ne doğru uzanarak İzmir Körfezi'nin iki parçasını birbirinden ayırmaktadır⁵⁶. Yarımadanın sınırlarını Nif (Kemalpaşa) Dağı, Manisa Dağı ve Bozdağlar meydana getirmektedir⁵⁷. Gediz ve Küçük Menderes arasındaki Bozdağlar adını bölgenin en yüksek zirvesini oluşturan Bozdağ'dan (2159 m) almaktadır. Söz konusu dağ sırasının üzeri akarsularla yarıldığından dolayı bir plato görünümündedir⁵⁸. Urla Yarımadası'nın batı ucunda ise Bozdağlar'ın sona erdiği Ege Denizi ve Sakız Adası'na bakan Çeşme Yarımadası yer almaktadır. Yarımadanın kuzey ucunda Karaburun Yarımadası bulunmakta ve kuzey-güney yönünde Akdağ yükselmektedir⁵⁹.

Çeşme ve Urla Yarımadasından daha güneye yöneldiğimizde, Bozdağlar'ın güneyi ve Aydın Dağları arasındaki Küçük Menderes Ovası karşımıza çıkmaktadır⁶⁰. Aydın Dağları'ndaki en yüksek zirveleri Cevizli Dağı (1600 m) ve Bey Dağı (1800 m) oluşturmaktadır. Bozdağların batısında ise Mahmut Dağı (1382 m) yer almaktadır. Bu alanda Küçük Menderes'in bir kolu olan Fetrek Çayı'nın suyu Kemalpaşa-Torbali yolunun geçtiği Karabel Geçidi'ne kadar devam etmektedir⁶¹. Küçük Menderes batıya doğru ani bir dirsek çizerek Belevi ve Selçuk Boğazı'nın gerisinde sona ermektedir⁶². Boğazın kuzeyinde Alaman Dağı ve Palamut Dağı yer almaktadır. Boğazın güneyindeki Ovacık, Maden ve Gümüş Dağları da Kuşadası yakınlarına kadar sokulmaktadır. Bölgenin en güneyinde ise Samsun Dağı (Mykale) ve 1237 m yüksekliği ile Dilek Tepesi bulunmaktadır⁶³.

⁵⁵ Darkot-Tuncel 1995, 37-44; Güngördü 2003, 265-270.

⁵⁶ Darkot-Tuncel 1995, 44.

⁵⁷ Darkot-Tuncel 1995, 46.

⁵⁸ Güngördü 2003, 271.

⁵⁹ Güngördü 2003, 272.

⁶⁰ Darkot-Tuncel 1995, 50.

⁶¹ Darkot-Tuncel 1995, 51.

⁶² Güngördü 2003, 273.

⁶³ Darkot-Tuncel 1995, 52.

Batı Anadolu ve Ege Bölgesi'nin bir diğer bölümü olan Büyük Menderes Ovası üç kesimden oluşmaktadır. Çivril Ovası'ndan geçen, Çökelez Dağı'nın kuzeyinden dolaşan ve Sarayköy önünden batıya dönen Büyük Menderes Havzası, doğudaki Laodikeia ve Hierapolis Antik kentlerinin bulunduğu Lykos Vadisi'ndeki Çürüksu'yu da katarak yoluna devam eder. Bu kısımlar yukarı kesimi oluşturmaktadır⁶⁴. Ovanın orta kesimi ise doğuda Ortakçı, batıda Gümüş Dağı etekleri arasındadır. Orta kesimdeki ovanın genişliği doğudan batıya gittikçe artar. Ortakçı'da 2 km olan genişlik Kuyucak'ta 5 km, Aydın'da 10 km ve Germencik'te 15 km'yi bulur. Batıda Gümüş Dağı önündeki bitiminde ise 30 m'ye kadar düşer. Vandalos Çayı, Akçay (Harpasus) ve Çine suyu (Marsyas) bu kesimin başlıca su kaynaklarını oluşturur⁶⁵. Büyük Menderes Ovası'nın son kesimini ise Söke-Milet Yöresi meydana getirmektedir. Bu kesim Gümüş Dağı'nın eteklerinden başlar. Kuzeyde Samsun Dağı, güneyde Beşparmak Dağı ve Akköy tepeleri arasından denize kadar kuzeybatı-güneybatı doğrultusunda uzanmaktadır⁶⁶. Büyük Menderes Nehri her yıl biriktirdiği 10 m genişliğindeki alüvyonlu dolgu nedeniyle Ege kıyılarının tamamıyla değişmesine yol açmıştır⁶⁷. Söke-Bağarası batısında kalan bölüm geçmişte Latmos Körfezi'ni barındırırken, Büyük Menderes Nehri tarafından alüvyonlarla doldurulmuş ve Bafa Gölü meydana gelmiştir⁶⁸. Körfezdeki yoğun silt tabakası sahildeki şehirleri karayla kaplamış, Antik dönemin önemli kentleri Priene, Miletos, Myus ve Herakleia kentlerinin kıynın gerisinde kalmasına yol açmıştır⁶⁹. Söz konusu değişimler binlerce yıldır süregelirken, tarih boyunca tektonik hareketler ve iklim değişiklikleri sonucu da sürekli değişime uğramıştır⁷⁰. Pleistosen dönemde alçak olan deniz seviyeleri dönemin bitmesinden sonra da yükselmeye başlamıştır. Bunun yanında günümüze kadar bölgede tarım topraklarına artan talep, ormanların sistematik bir şekilde tahrip edilmesi ve yoğun endüstriyel faaliyetler, doğal bitki örtüsünün tahribine, erozyona ve alüvyon birikimlerinin hızlanmasına neden olmuştur⁷¹.

Batı Anadolu'nun güneybatı ucundaki son bölümünü ise Antik Karia Bölgesi'nin büyük bir kısmını içine alan Menteşe Yöresi oluşturmaktadır. Oldukça

⁶⁴ Darkot-Tuncel 1995, 57; Güngördü 2003, 275-276.

⁶⁵ Darkot-Tuncel 1995, 59.

⁶⁶ Darkot-Tuncel 1995, 62.

⁶⁷ Harmankaya 2002, 34.

⁶⁸ Harmankaya 2002, 34; Güngördü 2003, 275.

⁶⁹ Güngördü 2003, 279-281, Harita 48; Yakar 2007, 275.

⁷⁰ Erkanal 2011, 116.

⁷¹ Yakar 2007, 274-275.

dağlık bir yapıya sahip olan bölge güneydoğu-kuzeybatı doğrultusundaki vadilerle yarılmıştır⁷². Bölgenin başlıca dağlarını Laba (1030 m), Bencik (1396 m), Madran (1618 m), Batı Menteşe ve Doğu Menteşe dağları oluşturmaktadır⁷³. En önemli nehri Akçay'dır. Ovaları ise Çine ve Bozdoğan'dır. Daha güneyinde Gökova Körfezi ve Köyceğiz Gölü'ne kadar giden Gökova çöküntü hendeği bulunur. Çöküntü hendeğinin batısında da Ege Denizi'ndeki On İki Adalar'a bakan Hydas (Bozburun) ve Reşadiye yarımadaı yer almakta ve Hisarönü Körfezi ile birbirinden ayrılmaktadır⁷⁴.

Anadolu Yarımadasının genel iklim özelliklerine bakıldığında, gerek üç tarafı denizlerle çevrili, gerekse yüksek engebeli bir topografyaya sahip olması bakımından oldukça farklıdır. Orta kuşakta bulunmasından dolayı dört mevsimi de yaşayan Anadolu, Orta Avrupa ikliminde de görülen, batı ve güneybatı bölgeleri yaz mevsiminde kurak, step ve çöl ikliminin, kış mevsiminde ise yağışlı olan Akdeniz ikliminin etkisi altındadır⁷⁵. Özellikle Batı Anadolu'nun kıyı bölgelerindeki sıcaklık değişimleri, enlem farkına ve bölgede hâkim rüzgârlara göre farklılık göstermektedir⁷⁶. Batı Anadolu, maden kaynakları bakımından da oldukça zengin bir konuma sahiptir. Anadolu'daki altın madeni kaynaklarının büyük bir kısmı Menderes Masifinde⁷⁷ bulunmaktadır⁷⁸. Günümüzde Çanakkale, Kirazlı, Akbaba, Maden Dağı, Kartal Dağı, Balıkesir, Havran, Küçükdere, Kepsut, Beyköy, Eskişehir, Sivrihisar, Kaymaz, Uşak, Eşme, İzmir, Bergama, Ovacık, Seferihisar, Efemçukuru, Karşıyaka ve Arapdağı'nda bulunduğu bildirilmektedir⁷⁹. Bunun dışında bölgede gümüş, bakır, antimon, kurşun ve çinko madenleri de bulunmaktadır⁸⁰.

Batı Anadolu Bölgesi'nin karşısında ise Ege Denizi yer almaktadır. Aynı zamanda Adalar Denizi⁸¹ olarak ta adlandırılan Ege Denizinin kuzeyinde Batı Anadolu ve Trakya kıyılarına bakan 430 m'lik Skopia Dağı yükselen, volkanik oluşumlu Lemnos

⁷² Darkot-Tuncel 1995, 9.

⁷³ Darkot-Tuncel 1995, 66; Güngördü 2003, 281.

⁷⁴ Güngördü 2003, 282-283.

⁷⁵ Tunçkan 1998, 55.

⁷⁶ Güngördü 2003, 33.

⁷⁷ Menderes Masifi'nin Batı Anadolu'daki uzantılarını Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz ve Simav bölgelerinin oluşturmasının yanı sıra, en batısındaki uzantısı Kyklad Adalarında gözlenmektedir, Dora vd. 1992, 2.

⁷⁸ Erkanal 2011, 117.

⁷⁹ Oygür 1990, 17-22; 1996, 55-62.

⁸⁰ Erkanal 2011, 117.

⁸¹ Özey 2001, 27-36.

(Limni)⁸², Imbros (Gökçeada), Tenedos (Bozcaada), Samothrake (Semendirek), Thasos (Taşoz), bulunmaktadır⁸³. Lesbos (Midilli) Samos (Sisam), Chios (Sakız) ve Psara adaları, Çeşme ve Dilek yarımadalarının ve Ayvalık'ın hemen karşısında yer almaktadır. Söz konusu adaların arasındaki mesafeler 40 km'yi geçmemektedir⁸⁴. Batı Anadolu kıyısına sadece yaklaşık 2 km kadar uzaklıkta olan Samos, 50 km uzunluğu ve 19 km genişliği olan bir adadır⁸⁵. Ada dağlık fakat ekilebilir alan açısından zengindir⁸⁶. Strabon, Antik dönemde Samos sakinlerinin adada bulunan altın ve demir madenlerini kullandıklarını bildirmektedir⁸⁷. Chios Adasının batısında Amani Dağı (809 m), kuzeydoğusunda da Pelinen Dağı (1297 m) yer almaktadır. Her iki dağın arasında ise Volissos Tulani Ovası bulunmaktadır⁸⁸. Pelinen Dağı'nın güneyinde ise adanın orta bölümündeki Epos Platosu ve Kalamati Ovası bulunmaktadır⁸⁹. En önemli nehirlerinden biri Potamos'tur. Adanın kuzeydoğu kısmında ise Kardamila Ovası yer almaktadır⁹⁰. Ege'nin Batı Anadolu kıyılarına bakan diğer büyük adası Lesbos'un batısında ise volkanik Hypsilon (Skopos 542 m) Dağı, kuzeyinde ise Lapelymnos (Karabaş 836 m) Dağı yükselmektedir. Bir diğer dağı ise 940 m yüksekliği ile Olympos'tur. Adanın en büyük körfezleri ise Kolanya ve Yera körfezleridir⁹¹.

Dodecanesa, Ege Denizi'nde Anadolu'nun güneybatısında bulunmaktadır. Dodecanesa, yunanca Dodeca-Nesos yani "12 Ada" anlamına gelmektedir⁹² (**Fig. 191**). Bu coğrafi tanım ilk olarak Bizans İmparatorluğu'ndaki antik yazarlar tarafından kullanılmıştır⁹³. Fakat Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde ise "Menteşe Adaları" olarak adlandırılmıştır⁹⁴. On İki Adalar, ismini bölgede bulunan merkezi 12 adadan almasına karşın, bölgede irili ufaklı küçük adacıklarda bulunmaktadır. Merkezi adaları, Patmos, Leros, Kalymnos, Kos, Astypalaia, Nisyros, Telos, Syme, Rodos, Karpatros, Kasos ve Kastellorizo oluşturmaktadır. Yüzölçümü bakımından en büyük ada Rodos'tur. İrili ufaklı adacıklar ise Agothonisi, Alimnia, Arkioi, Gyali, Leipso, Saria,

⁸² Erinç-Yücel 1978, 96-97.

⁸³ Erinç-Yücel 1978, 93; Darkot-Tuncel 1995, 1; Tekin 1998, 11, Friededell 1999, 18.

⁸⁴ Friededell 1999, 17.

⁸⁵ Erinç-Yücel 1978, 73.

⁸⁶ Erinç-Yücel 1978, 79.

⁸⁷ Erinç-Yücel 1978, 74.

⁸⁸ Erinç-Yücel 1978, 86.

⁸⁹ Erinç-Yücel 1978, 87.

⁹⁰ Erinç-Yücel 1978, 88, şek. 13.

⁹¹ Erinç-Yücel 1978, 93.

⁹² Çalışmada Dodecanesa yerine "On İki Adalar" adlandırılması kullanılacaktır.

⁹³ Myres 1920, 329.

⁹⁴ Erinç-Yücel 1978, 55.

Syrne, Telendos, Chalke ve Pserimos'tur. Bu adacıklardan Alimnia, Saria ve Syrna dışında yerleşim görülmemektedir⁹⁵. Kuzeyinde Chios, Samos, Lesbos, Lemnos adalarına komşu olan On İki Adaların güneyinde Girit Adasının olmasının yanı sıra, adalar MÖ II. binyılda Akdeniz'de önemli Yakınoğu ticaret rotalarının üzerinde bulunmaktaydı⁹⁶.

Adaların iklimi ve yer şekilleri hemen hemen aynıdır. Sadece Nisyros volkanik faaliyetler sonucu oluşan bir adadır⁹⁷. Chalke, Telos, Symi ve Kalymnos karstik oluşumlu adalardır⁹⁸. Astypalaia ise coğrafi bakımdan Kyklad Adalarına yakınlık gösterse de kültürel ve politik bakımdan On İki Adalar arasındadır⁹⁹. Akdeniz ikliminin tüm özelliklerini barındıran On İki Adalar, Kyklad Adalarına kıyasla çok daha fazla yağış almakla birlikte su kaynakları bakımından da zengindir. Su kaynakları bakımından zengin olması tarımsal faaliyetlerine de yansımıştır, adalarda ekilebilir alanlar fazladır. Bitki örtüsünde maki alanlarının olmasının yanı sıra On İki Adalar, orman kaynakları bakımından da zengindir. Sadece Astypalaia iklim bakımından farklılık göstermektedir. Coğrafi olarak Kykladlar'a yakın olması dolayısıyla bitki örtüsü cılız ve yoğun maki alanlıdır. Su kaynakları bakımından da fakirdir. On İki Adalar'da, hayvancılıkta koyun ve keçi yetiştiriciliğinin yapılmasının yanı sıra adaların florasının zengin olması dolayısıyla arıcılık faaliyetleri de yapılmaktadır. Özellikle Pserimos'taki şifalı bitkilerin fazlalığından dolayı geçmişte bu ada "*Pharmako*" yani "*İlaç Adası*" olarak anılmıştır¹⁰⁰.

On İki Adalar'm sakinleri sadece yer üstü kaynaklarını kullanmakla yetinmemiş, balıkçılığın yanı sıra Hellenistik-Roma Dönemlerinden beri bilinen sünger avcılığı da yapmışlardır¹⁰¹. Aynı zamanda adalardan Prehistorik dönemlerden beri kumaşlarda mor boya (Tyrianpurple) için kullanılmış deniz salyangozu çıkarılmaktadır.

Kyklad Adaları, Ege Denizi'nin güneyinde Yunanistan, Girit ve Batı Anadolu arasında bulunan adalar topluluğudur (**Fig. 199**). Kykladlar birçok ada ve adacıktan oluşmakla birlikte, en büyük adaları Naxos, Paros, Tenos, Andros' tur. Bunları orta büyüklükteki adalar Melos, Kea, Amorgos, Ios, Thera, Kythnos, Mykonos,

⁹⁵ Myres 1920, 330; Seroglou-Sfakianakis 2015, 264.

⁹⁶ Melas 1988, 109.

⁹⁷ Myres 1920, 337.

⁹⁸ Myres 1920, 335.

⁹⁹ Myres 1920, 338.

¹⁰⁰ Myres 1920, 334.

¹⁰¹ Myres 1920, 335.

Pholegandros, Syros ve Seriphos izlemektedir. Yerleşimlerin görüldüğü Kykladlar'a bağlı en küçük adalar ise Anaphe, Antiparos, Delos, Kimolos, Sikinos ve Siphnos'tur¹⁰².

Kykladlar'daki bütün adaların iklimi ve yer şekilleri hemen hemen aynıdır. Adalar çoğunlukla kayalıktan oluşmasına, düşük yağışlara ve kurak bir iklime sahip olmasına rağmen, ekilebilir tarım alanları da bulunmaktadır. Bitki örtüsü cılızdır ve bunun yanı sıra yoğun maki alanlarına sahiptir. Bitki örtüsünden de anlaşılacağı üzere hayvancılık koyun ve keçi yetiştirmeye müsaittir¹⁰³. Adalarda yaşayan halkların, iklim şartları ve yerleşimleri oluşturan topografik engeller yüzünden, kötü koşulların hüküm sürdüğü dönemlerde, avcılık, balıkçılık, ticaret ve bunların yanı sıra kaçakçılık ve korsanlık faaliyetlerinde de bulunmuş olduklarını bize düşündürmektedir¹⁰⁴.

Kyklad Adaları'nın en güneyinde ise Girit Adası bulunmaktadır. MÖ II. binde Batı Anadolu'nun kıyı kesimlerindeki yerleşmeleri de etkilemiş Minos Uygarlığının merkezidir¹⁰⁵. Batı-doğu doğrultusunda 250 km uzunluğunda ve 50 km genişliği ile Ege Denizi'nin en büyük adalarından biridir¹⁰⁶. Dağlık ve engebeli bir araziye sahiptir. Adanın dağları Mezozoik ve Palaeozoik dönemden kalma kireçtaşı ve başkalaşım kayalarından oluşmaktadır. Adanın en yüksek dağı deniz seviyesinden 2456 m yüksekliği ile batıda iç kesimlerdeki Psiloritis Dağı'dır. Adanın doğu bölümündeki en yüksek dağı Lasithi'dir (2148 m). Girit Adası'nın sıradağları ise en batıdaki Beyaz Dağlar, doğu ve güneydoğudaki Siteia ve Asterousia'dır. Geç Tunç Çağı'nda adanın nüfusu ova ve platolarda yoğunlaşmıştır. Chania, Iraklion, Mesara, Lasithi adanın başlıca ovalarıdır. Girit'in en önemli plato ve vadileri ise batıdaki Amari ve Ayios Vasilios'ta ve Siteia Sıradağlarında bulunmaktadır¹⁰⁷. Yerleşim merkezleri daha çok adanın doğu kesiminde kümelenmiştir. Doğu kesimindeki en önemli yerleşmeler Knossos, Mallia, Gournia, Mikhlos, Palaikastro, Zakro, Phaistos ve Hagia Triada'dır. Batı kesiminde ise Kydonia ve Khania yerleşmeleri bulunmaktadır¹⁰⁸.

Doğu Akdeniz coğrafyasının en batı kesimine gelindiğinde, Anadolu gibi bir yarımada görünümünde olan Yunanistan'da dağ silsileleri %80'lik bir bölümü

¹⁰² Broodbank 2000, 73-74, fig.14

¹⁰³ Broodbank 2000, 71.

¹⁰⁴ Broodbank 2000, 81-85.

¹⁰⁵ Alexiou 1991, 1.

¹⁰⁶ Tekin 1998, 14.

¹⁰⁷ Wallace 2010, 30.

¹⁰⁸ Tekin 1998, 14.

kaplamakta ve anakaranın neredeyse tümüne yayılmaktadır. Friedell'e göre sarp dağlarla ve üç tarafı (doğuda Ege, batıda Adriyatik, güneyde Akdeniz) denizlerle çevrili olmasından dolayı yarımada, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı doğal bir savunmaya sahiptir¹⁰⁹. Kıyıların girintili çıkıntılı olması ve çok sayıda doğal limana ve koya sahip olması, Yunanistan'ın çağlar boyunca denizcilikte gelişmesini sağlamıştır.

Kuzey sınırını Balkanlar ve Makedonya'nın oluşturduğu Yunanistan'ın en kuzeyinde Ege Denizi kıyısında Chalkidike Yarımadası bulunmaktadır. Kuzey Yunanistan'ın batı sınırlarını Thessalia'dan başlayan kuzeyden güneye doğru yönelen Pindos Sıradağları oluşturmaktadır. Thessalia Bölgesi'nin en yüksek dağı ise 2911 m yüksekliği ile Olympos Dağı'dır. Güneyinde Othrys Dağları bulunmakta, doğusu ise Ege Denizine bakmaktadır¹¹⁰. Bölgenin en büyük su kaynağı Paneios Nehridir ve stratejik bir öneme sahiptir¹¹¹. Orta Yunanistan'ın batısında ise Epirus Platosu bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Orta Yunanistan'daki bölgeleri Korint Körfezi'nin Kuzey kıyısındaki Aetolia ve Phokis oluşturmaktadır. Phokis Bölgesini Parnassos Dağı güney ve kuzey olmak üzere iki ayrı alana ayırmaktadır. Bu ayrım bölgede iki ayrı iklimin görülmesine yol açmıştır. İklimdeki farklılıklar bölgede bulunan arkeolojik yerleşmelerin sayısında da gözlenmektedir. Söz konusu dağlar aynı zamanda Phokis Bölgesi'ni Lokris Bölgesi'nden de ayırmaktadır. Delphi'nin güneyinde bulunan Chrysaia Ovası bölgenin önemli tarım alanlarından biridir¹¹². Yine Orta Yunanistan'da bulunan Lokris Bölgesinin doğusu Thessalia ya da Phokis'e göre daha homojen bir yapıdadır. Bölge dağlarla birçok alana ayrılmıştır. Strabon'a göre Antik dönemde bölgenin sınırları güneyde Halai'ya kuzeyde ise Thermopylae geçidine kadar yayılmıştır¹¹³. Bunun dışında Orta Yunanistan'daki bölgeleri, Adriyatik denizi kıyısındaki Akarnania, Korint Körfezinin kuzeydoğusundaki Boeotia ve Ege Denizi kıyısındaki Attika ve Euboea Bölgeleri oluşturmaktadır¹¹⁴.

Yunanistan'ın güneyindeki Peloponnesos dört yarımadadan oluşmaktadır. Bunlar kuzeydoğuda Argolid, güneydoğuda Lakonia, kuzey-kuzeybatıda Achaea ve güneybatıda ise Messenia bölgeleridir. Kuzeydoğudaki Argolid'in büyük bölümü kurak bir bitki örtüsüne sahipken Eurotes nehrinin aktığı Lakonia'da verimli topraklar

¹⁰⁹ Friedell 1999, 16.

¹¹⁰ Morgan 2003, 18.

¹¹¹ Friedell 1999, 19.

¹¹² Morgan 2003, 24.

¹¹³ Morgan 2003, 28.

¹¹⁴ Tekin 1998, 15.

bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tüm Yunanistan'ın en verimli toprakları güneybatı rüzgârlarının bolca yağış getirdiği Messenia'da yer almaktadır¹¹⁵. Messenia ve Lakonia bölgesini birbirinden ayıran Taygetos Dağları da Peloponnesos Yarımadası'nın en güneyindeki Tainaron Burnu'nda son bulur. Peloponnesos'un güneybatısındaki Messenia bölgesinin kuzeyinde Alpheios nehrine de sahip olan Elis Bölgesi bulunmaktadır. Elis'in kuzeyinde ise Achaea Bölgesi bulunmaktadır. Çevresel ve kültürel etmenlerden dolayı bölge dört alana ayrılmaktadır. Güneyinde Panachaikon Dağı bulunmaktadır¹¹⁶. Korint Körfezi'nin güneybatı kısmının büyük bir parçasına sahip olan bölgenin batı ucunda Adriyatik Denizi ve Korinth Körfezi'nin kontrolünü sağlayan Araxos Burnu yer almaktadır¹¹⁷. Tüm yarımadanın iç kesimlerindeki merkezde olan bölge de yer yer 2300 m yüksekliğe ulaşan dağlarla çevrili Arkadia Bölgesi'dir¹¹⁸.

Yunanistan'ın iklimi ve bitki örtüsü Orta Avrupa'nınkine benzerdir¹¹⁹. Bunun yanı sıra ani mevsimsel geçişler göstermektedir. Mayıs ayında sıcaklıklar ani bir şekilde yükselirken, sonbaharda ise ani düşüşler meydana gelmektedir. Kışın ise sıcaklıklar donma noktasına kadar düşmektedir. Kuzeye gidildikçe enlem etkisinden özellikle Chalkidike ve Batı Trakya sınırlarında kademeli düşüşler görülmektedir. Yaz aylarında ise yağışın son derece az olması ve düşük nem oranı bitki örtüsünün gelişimini engelleyen nedenlerden biridir¹²⁰.

Anakaranın yeraltı kaynaklarına bakıldığında, altın kaynakları kıt olmasına karşın gümüş madenleri bakımından zengindir. Yunanistan'daki en önemli gümüş madeni Attika Bölgesi'nin güneyinde kalan Loureion'da bulunmaktadır. Bunun yanında en önemli bakır rezervleri de Euboia Adası'ndaki, adını Grekçe Khalkos (Bakır) sözcüğünden alan Chalkis'te yer almaktadır¹²¹.

Bu kısımda anlatılan coğrafi bölgeleri genel anlamda tamamladığımızda, Batı Anadolu ve Kıta Yunanistan'ın doğu kıyıları gerek iklim gerekse coğrafya bakımından birbirine çok benzemektedir. Bu iki coğrafya yer hareketlerine bağlı parçalanmalar ve çökmeler sonucu bugün Ege Denizi'nin suları altında kalan kara kütlesiyle geçmişte

¹¹⁵ Friedell 1999, 21.

¹¹⁶ Morgan 2003, 31.

¹¹⁷ Morgan 2003, 32, fig. 1.11.

¹¹⁸ Morgan 2003, 38.

¹¹⁹ Friedell 1999, 24.

¹²⁰ Friedell 1999, 27.

¹²¹ Friedell 1999, 37-38.

birbirine bağı olduğu düşünölmektedir¹²². Söz konusu çökmeler yüzeyde kırılmalara ve oluklara neden olmuştur. Kıta Yunanistan' da doğudan batıya uzanan uzun vadiler bu tipte kırılmalar sonucunda oluşmuştur. Batı Anadolu' da ise doğudan uzanan dağ sıraları, Asya kıtasının bir parçası konumundadır. Bu dağ sıralarının oluşturduğu vadiler, yer kabuğunun uzun çatlaklarının sedimanlar ile dolması sonucu oluşmuştur¹²³. Söz konusu vadilerin önceleri deniz suyuyla kaplı tabanı, nehirlerin getirdiği alüvyonlarla dolmuş ve günümüzün düz ve verimli ovaları ortaya çıkmıştır. Bu bereketli delta tipi kıyı ovaları, çalışmanın kapsadığı dönemlerde çok sayıda yerleşime sahne olmuşlardır.

1.2.Kronolojik Değerlendirme

Arkeolojide materyal kültürleri tarihlemeye kronolojik değerlendirme her zaman yapılmaktadır. Gerek tarihî gerekse tarih öncesi dönemleri anlamak, olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurabilmek ve temellendirmeler yapabilmek adına doğru bir kronolojik dizin oluşturmak arkeoloji bilimi açısından büyük öneme sahiptir. 19. yy'da Thomsen'in üç çağ sistemini oluşturmasından beri kronolojik değerlendirmeler bize zamansal çerçevede kısıtlamalar yaparak yardımcı olurken aynı zamanda problem de yaratmaktadır. Klasik dönemlerde tarihlemeye nümizmatik ve epigrafik verilerden yararlanılarak mutlak bir tarihlendirme yapılmasına rağmen, prehistorik dönemlere ait materyal kültürü tarihlemeye sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorunlar, buluntu sayısı azlığı, uzun bir zaman geçmesi dolayısıyla tahrip olan arkeolojik materyaller ve yazılı kaynakların büyük bir kısmının zaman diliminden yoksun olmasından kaynaklanmaktadır. Kronolojik değerlendirmelerdeki sıkıntı, maddî kalıntıların tipolojik, organik materyallerin yardımcı bilimler sayesinde tarihlendirilmesiyle aşmaya çalışılmıştır. Fakat buna rağmen, özellikle çalışmamızın Geç Tunç Çağı'nın sonundan itibaren sadece 150 yıllık bir zamana yayılması, mutlak bir tarihlendirme yapmamıza yardımcı olamamaktadır. Yine de Tunç Çağı kronolojisi araştırmacılar tarafından materyal kültürdeki değişimler esas alınarak, farklı zaman dilimlerine ayrılarak incelenmiş ve bölgesel bir kronoloji hazırlanmıştır. Bunun yanında özellikle siyasî dönemsel zaman aralıklarını belirlemek için Yüksek (Uzun), Orta, Kısa ya da

¹²² Atalay 1982, 204-211.

¹²³ Gödecken 1988, 308.

Ultra Kısa Kronoloji olarak tabir edilen zaman dilimlerine başvurulmuştur¹²⁴. Buna örnek vermek gerekirse, Mısır'daki Yeni Krallık Dönemi MÖ 1570-1069¹²⁵ yıllarını kapsamaktadır. Belirli bir tarihsel dönemi yani sadece Yeni Krallık Dönemi'ni esas aldığımızda, bu durum Yüksek Kronoloji'ye girmektedir. Mısır'ın 18., 19. ve 20. Hanedanlık'tan oluşan Yeni Krallık Dönemi'nin sadece 19. Hanedanlığını (MÖ 1292-1187) esas aldığımızda Orta Kronolojiye, 19. Hanedanlığın II. Ramses (MÖ 1279-1213) Dönemini ele aldığımızda Kısa Kronolojiye, II. Ramses'in tahta çıkışından Kadeş Barışı'na (MÖ 1279-1259¹²⁶) kadar geçen süre de Ultra Kısa Kronoloji'ye girmektedir. Astronomik verilere, kral listelerine ve yıllıklara başvurularak Mısır Kronolojisi mutlak bir kronolojiyi oluşturmaktadır. Araştırmacılar Mısır, Babil ve Asur kronolojilerinden yararlanarak¹²⁷ Hitit ve Kuzey Suriye'deki kronolojiyi oluşturmaya çalışmışlardır. Fakat özellikle Hitit Kronolojisi'nde tarihsel olayların değerlendirilmesinde günümüzde hâlâ görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Batı Anadolu'da yazılı kaynakların neredeyse yokluğu, Kıta Yunanistanı'nda da Linear B tabletlerinin çoğunlukla envanter listelerinden oluşması ve zaman dizilimini sağlayamaması araştırmacıları, özellikle Ege Havza'sındaki arkeolojik çalışmalarda tarihlendirmeleri Relatif Kronoloji'ye yöneltmiştir.

¹²⁴ Eder 2009, 195, Müller 2006, 195; Bu tür kronolojik değerlendirme özellikle "*Karanlık Çağlar*" olarak tanımlanan dönemleri tarihlemeye kullanılmaktadır.

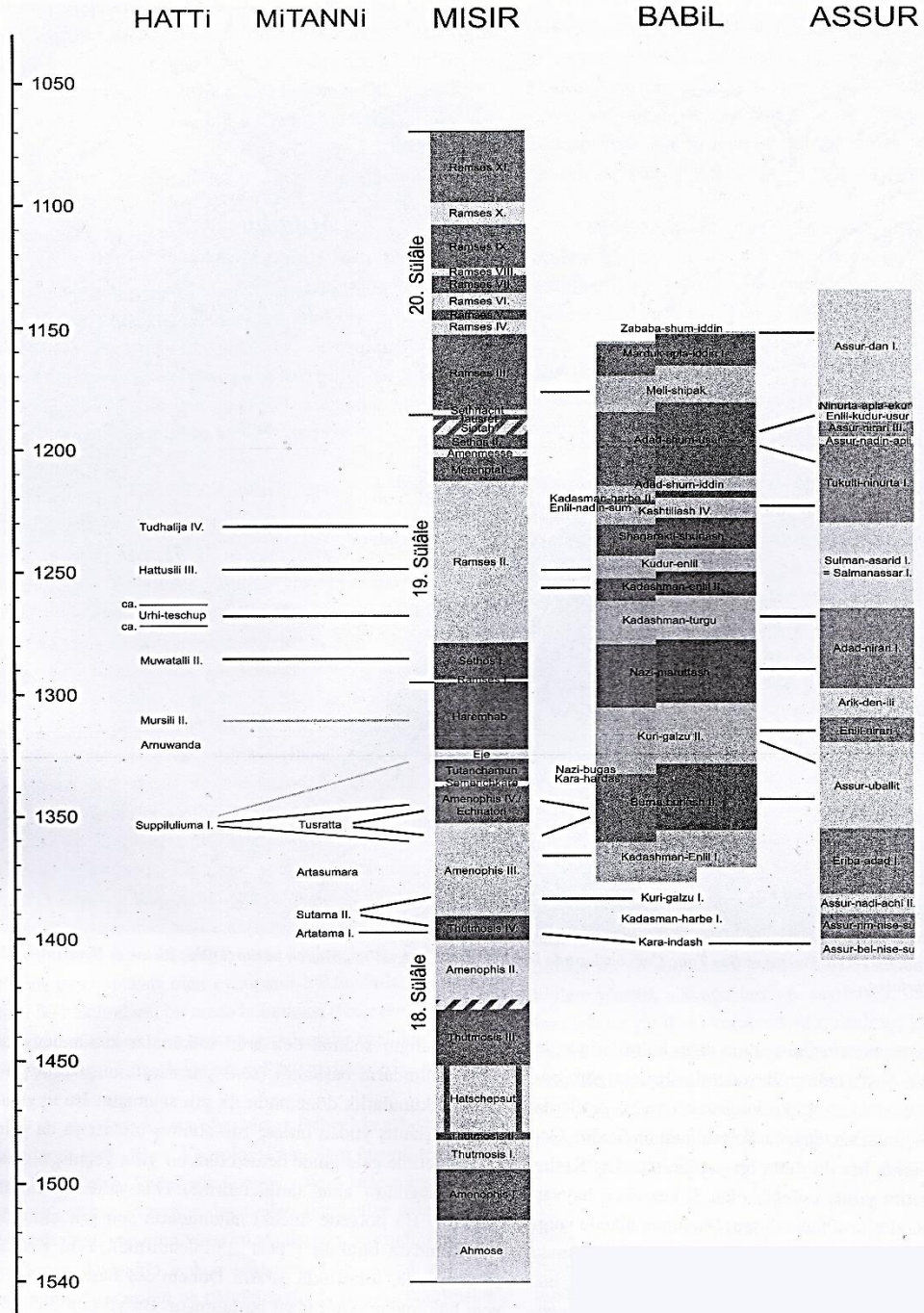
¹²⁵ Brewer-Teeter 2011, 50.

¹²⁶ Wilhelm 2006, 237-238.

¹²⁷ Müller 2006, 195-212; Eder 2009, 195-239.

Erken Dönem	1. - 2. Sülâle	Thint'ler	M.Ö 3100/3000 - 2700
Eski Krallık	3. - 8. Sülâle	Piramitler	M.Ö 2700 - 2176
1. Ara Dönem	9. - 10. Sülâle	Herakleopolit'ler	M.Ö 2136 - 2023
Orta Krallık	11. Sülâle		M.Ö 2116 - 1973
	12. Sülâle	I. Amenemhet	M.Ö 1973 - 1944
		I. Sesostris (I. Amenemhet ile 9 yıl birlikte hüküm sürmüştür.)	M.Ö 1953 - 1908
		II. Amenemhet (I. Sesostris ile 3 yıl birlikte)	M.Ö 1911 - 1876
		II. Sesostris (II. Amenemhet ile 2 yıl birlikte)	M.Ö 1878 - 1872
		III. Sesostris	M.Ö 1872 - 1853
		III. Amenemhet	M.Ö 1853 - 1808
		IV. Amenemhet	M.Ö 1808 - 1799
		Sobeknofru	M.Ö 1799 - 1795
2. Ara Dönem	13. Sülâle	yaklaşık 50 Kral	M.Ö 1795/1631 - 1627
	14. Sülâle	Manetho'ya göre 76 Kral, 13. ve 15. Sülâle ile eş zaman	
	15. Sülâle	Hyksos:Auaris'te (Tell el-Dab'a) 6 Kral	M.Ö 1638 - 1540
			M.Ö 1631/1627 - 1523/1519
	16. Sülâle	"Küçük Hyksos", Delta'da Vasallık'lar, 13. ve 15. Sülâle ile eş zaman	
	17. Sülâle	Thebai Kralları, 13. Sülâle'nin ardılları	M.Ö. 1638 - 1540
Yeni Krallık	18. Sülâle	Ahmose	M.Ö 1631/1627 - 1540
		I. Amenophis	M.Ö 1540 - 1515
		I. Thutmosis	M.Ö 1515 - 1494
		II. Thutmosis	M.Ö 1494 - 1482
		III. Thutmosis	M.Ö 1482 - 1479
		(II. Amenophis (III. Thutmosis ile 2 yıl birlikte) ve Haçepsut	M.Ö 1479 - 1425
		IV. Thutmosis	M.Ö 1479 - 1457
		III. Amenophis	M.Ö 1401 - 1391
		IV. Amenophis - Ekhnaton	M.Ö 1391 - 1353
		Semenkhare (IV. Amenophis - Ekhnaton ile 1 yıl birlikte)	M.Ö 1353 - 1337
		Thutankhamun	M.Ö 1338 - 1336
		Eje	M.Ö 1336 - 1327
		Haremhab	M.Ö 1327 - 1323
			M.Ö 1323 - 1295
	19. Sülâle	I. Ramses	M.Ö 1295 - 1294
		I. Sethos	M.Ö 1294 - 1279
		II. Ramses	M.Ö 1279 - 1213
		Merenptah	M.Ö 1213 - 1203
		Amenemesse	M.Ö 1203 - 1200
		II. Sethos	M.Ö 1200 - 1194
		Siptah	M.Ö 1194 - 1188
		Tausret (Siptah'ın hükümdarlığından 6 yıl eksik)	M.Ö 1188 - 1186
	20. Sülâle	Sethnakht	M.Ö 1186 - 1184
		III. Ramses	M.Ö 1184 - 1153
		IV. Ramses - XI. tt	M.Ö 1153 - 1070
3. Ara Dönem	21. Sülâle	Tanit'ler (aynı zamanda "Thebai Tanrı Devleti")	M.Ö 1070 - 945
	22. Sülâle	Libya'lular	M.Ö 945 - 716
		I. Şeşonk	M.Ö 945 - 924
	23. Sülâle	Delta'da Küçük Krallar, kısmen 22. 24. 25. Sülâle ile eş zaman	M.Ö 820 - 720
	24. Sülâle	Delta'da Küçük Krallar, kısmen 22. 23. 25. Sülâle ile eş zaman	M.Ö 731 - 724
	25. Sülâle	Kuşit'ler, kısmen 22. - 24. Sülâle ile eş zaman	M.Ö 751 - 664
Geç Dönem	26. Sülâle	Sait'ler	M.Ö 664 - 525
		I. Psammetik	M.Ö 664 - 610
	27. Sülâle	Pers Kralları	M.Ö 525 - 401
		I. Kambyses (MÖ. 529'dan itibaren Parthis/İran'da)	M.Ö 525 - 522
	28. Sülâle	Amyrtaios (2. Artakserkses'e rakip kral)	M.Ö 404/401 - 399
	29. Sülâle		M.Ö 399 - 380
	30. Sülâle		M.Ö 380 - 342
	31. Sülâle	2. Pers Hükümdarlığı	M.Ö 342 - 332/330
Ptolemaios'lar			M.Ö 332/330 - 30
Roma İmparatorluğu			M.Ö 30'dan sonra

K. A. Kitchen'a göre Mısır Kronolojisi, Müller 2006, 196, Res. 1

Mısır ve Assur Kısa (Alçak) Kronolojisi ile Eşzamanlama ve bu kronolojilerin Babil, Mitanni ve Hatti Kronolojileri ile olan İlişkileri, Müller 2006, 197, Res. 2.

Mutlak tarihsel kronolojiden yararlanılmayan Batı Anadolu'da bu süreç Erken (İlk), Orta ve Geç (Son) Tunç Çağı olmak üzere sınıflandırılmıştır. Çalışmamızın Geç Tunç Çağı'nı kapsayan dönemsel aralığını S. Lloyd, MÖ 1600-1200 yılları arasında

verirken, J. Mellaart, 1957 yılında yapmış olduğu çalışmasında Geç Tunç Çağı'nın başlangıcını MÖ 1700'lere kadar getirmiştir. İki araştırmacı 1958 yılında yapmış olduğu bir ortak çalışmada ise bu dönemi MÖ 1450-1000 yılları arasına indirgemıştır. Her iki araştırmacının kronolojik çalışmaları, İç Batı Anadolu'daki Beycesultan ve çevresi için düzenlenmiştir¹²⁸. Batı Anadolu'nun kıyı kesimindeki kronolojik değerlendirmeler ise özellikle Geç Tunç Çağı Miken keramiği üzerinden yapılmaya çalışılmıştır.

Ege Havzası'nın diğer bölgelerine bakıldığında ise bölgesel bir kronolojiye göre tarihlendirme yapıldığı görülmektedir. A. Evans, Knosos'ta yaptığı kazılarda ortaya çıkan kültürel materyali stratigrafik ve tipolojik düzende Erken, Orta, Geç Minos olarak kronolojik dönemlere ayırmış ve bu üçlü sistem genel kabul görmüştür¹²⁹. H. Schliemann'ın Mykenae'de yaptığı kazılarla birlikte Kıta Yunanistan ve Ege Adaları'nda Miken kültürünün ön plana çıkmasından dolayı, söz konusu bölgelerdeki Tunç Çağı kronolojik olarak Erken Helladik, Orta Helladik ve Geç Helladik dönemlere ayrılmıştır. 1916-1918 yılları arasında A. Wace ve C. W. Blegen de A. Evans'ın kronolojik değerlendirmelerinden esinlenmiş ve Yunanistan kronolojisini Girit'e uyarlayarak Erken, Orta ve Geç Helladik dönemlere ayırmışlardır¹³⁰. Kyklad Adaları ise Erken, Orta ve Geç Kykladik döneme ayrılmaktadır¹³¹. Erken ve Geç Kykladik dönemler kendi içinde üç evreden oluşmaktadır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Geç Tunç Çağı üzerine yukarıdaki değerlendirmelerden başka, F. Furumark, P. Warren – V. Hankey, E. H. Cline – S. Voutsaki, P. Mountjoy, S. W. Manning, R. Higgins, O. Dickinson, S. P. Iakovidis ve B. Weninger – R. Jung gibi araştırmacıların, aşağıda tablo şekline getirilmiş farklı kronolojik önerileri yer almaktadır.

A. Wace ve C. W. Blegen'in aksine F. Furumark, Mykenae kentinde tahıl ambarı (Granary) yapısında ortaya çıkarılan Miken keramiklerinden yola çıkarak aşağıdaki gibi bir kronoloji oluşturma yoluna gitmiştir¹³².

¹²⁸ Erdem 2002, 2-3.

¹²⁹ Manning 2010, 13.

¹³⁰ Manning 2010, 13.

¹³¹ Earle 2008, pl. 3

¹³² Furumark, 1972, 16.

Geç Miken	I	M.Ö. 1550 – 1500
	IIA	M.Ö. 1500–1450
	IIB	M.Ö. 1450 – 1425
	IIIA1	M.Ö. 1425–1400
	IIIA2 (erken)	M.Ö. 1400–1375
	IIIA2 (geç)	M.Ö. 1375–1300
	IIIB	M.Ö. 1300–1230
	IIIC1	M.Ö. 1230–1075
	IIIC2	M.Ö. 1075–1025

P. Warren ve V. Hankey Geç Miken ve Geç Helladik dönemlerini kendi içlerinde alt gruplandırmaya giderek bir kronoloji oluşturmuşlardır¹³³.

Geç Miken	IA	M.Ö. 1600/1580 – 1480
	IB	M.Ö.1480 – 1425
	II	M.Ö.1425 – 1390
	IIIA1	M.Ö.1390 – 1370/60
	IIIA2	M.Ö.1370/60 – 1340/30
	IIIB	M.Ö. 1340/30 – 1190
	IIIC	M.Ö. 1190 – 1065
	Geç Helladik	I
	IIA	M.Ö.1510/1500 – 1440
	IIB	M.Ö.1440 – 1390
	IIIA1	M.Ö.1390 – 1370/60
	IIIA2	M.Ö.1370/60 – 1340/30
	IIIB	M.Ö. 1340/30 – 1185/80
	IIIC(Erken)	M.Ö. 1185/80 – 1150/40
	IIIC(Orta)	M.Ö.1150/40 – 1100/90
IIIC(Geç)	M.Ö. 1100/90 – 1065	

¹³³ Warren-Hankey 1989, 169.

E. H. Cline ve S. Voutsaki ise Tunç Çağı kronolojisini şu şekilde vermektedir¹³⁴;

Erken Tunç Çağı ya da Erken Hellas Dönemi	EH I	M.Ö. 3000-2650
	EH II	M.Ö. 2650-2200
	EH III	M.Ö. 2200-2000
Orta Tunç ya da Orta Hellas Dönemi	OH I	M.Ö. 2000-1900
	OH II	M.Ö. 1900-1800
	OH III	M.Ö. 1800-1700
Geç Tunç ya da Geç Hellas Dönemi	GH I	M.Ö. 1700-1600
	GH II	M.Ö. 1600-1400
	GH IIIA	M.Ö. 1400-1300
	GH IIIB	M.Ö. 1300-1200
	GH IIIC	M.Ö. 1200-1100

Mountjoy, Geç Helladik Dönem olarak adlandırdığı evreyi aşağıda verildiği şekilde tarihlendirmiştir¹³⁵.

Geç Helladik	I	M.Ö. 1575–1500
	IIA	M.Ö. 1500–1460
	IIB	M.Ö. 1460–1400
	IIIA1	M.Ö. 1400–1375
	IIIA2	M.Ö. 1375–1300
	IIIB1	M.Ö. 1300- 1225
	IIIB2	M.Ö. 1225–1190
	IIIC(Erken)	M.Ö. 1190–1130
	IIIC(Orta)	M.Ö. 1130– 1070
	IIIC(Geç)	M.Ö. 1070–1050/30

Manning Geç Miken I ve IIIA evrelerini kendi içlerinde alt gruplara ayırmak suretiyle aşağıdaki tabloda da olduğu gibi, bir tarihsel dizin oluşturma yoluna

¹³⁴ Cline 2010, XXX.

¹³⁵ Mountjoy 1993, 9.

gitmiştir¹³⁶. Manning tıpkı Warren ve Hankey gibi, Geç Miken ve Geç Helladik olarak iki ayrı gruplandırma oluşturmuştur.

Geç Miken	IA	M.Ö.1675/50 -1600/1550
	IB	M.Ö.1600/1550–1490/1470
	II	M.Ö.1490/1470–1435/1405
	IIIA1	M.Ö.1435/1405–1390/1370
	IIIA2	M.Ö.1390/1370–1360/1325
	IIIB	M.Ö.1360/1325–1200/1190
	IIIC	M.Ö.1200/1190 -1100
Geç Helladik	I	M.Ö. 1680– 1600/1580
	IIA	M.Ö.1600/1580–1520/1480
	IIB	M.Ö.1520/1480–1435/1405
	IIIA1	M.Ö.1435/1405–1390/1370
	IIIA2	M.Ö.1390/1370–1360/1325
	IIIB	M.Ö.1360/1325–1200/1190
	IIIC	M.Ö.1200/1190- 1100

E.Higgins, Miken, Kiklad ve Helladik olarak da geçen her üç gruplandırmaya göre kronoloji vermiştir¹³⁷.

¹³⁶ Manning 1995, 217.

¹³⁷ Higgins 1997, 13.

Erken Miken	I.Evre	M.Ö. 3000 – 2500
	II. Evre	M.Ö. 2500 – 2200
	III. Evre	M.Ö. 2200 – 2000
Erken Kykladik	I.Evre	M.Ö. 3000 – 2500
	II. Evre	M.Ö. 2500 – 2200
	III. Evre	M.Ö. 2200 – 2000
Erken Helladik	I.Evre	M.Ö. 3000 – 2500
	II. Evre	M.Ö. 2500 – 2200
	III. Evre	M.Ö. 2200 – 2000
Orta Miken	I.Evre	M.Ö. 2000 – 1900
	II. Evre	M.Ö. 1900 – 1700
	III. Evre	M.Ö. 1700 – 1550
Orta Kykladik	I. Evre	M.Ö. 2000 – 1800
	II. Evre	M.Ö. 1800 – 1700
	III. Evre	M.Ö. 1700 – 1550
Orta Helladik		M.Ö. 2000 – 1550
Geç Miken	IA	M.Ö. 1550 – 1500
	IB	M.Ö. 1500 – 1450
	II	M.Ö. 1450 – 1400
	IIIA	M.Ö.1400 – 1300
	IIIB	M.Ö.1300 – 1200
	IIIC	M.Ö.1200 – 1100
Geç Helladik	I	M.Ö. 1550 – 1500
	II	M.Ö. 1500 – 1400
	IIIa	M.Ö.1400 – 1300
	IIIb	M.Ö.1300 – 1200
	IIIc	M.Ö.1200 – 1100

O. Dickinson ise Boardman'ın 1998 yılında yayınlamış olduğu bir çalışmasından yola çıkarak çalışmanın esas konusunu oluşturun GH IIIC dönemini bu şekilde vermektedir¹³⁸.

¹³⁸ Dickinson 2006, 23, fig. 1.1.

<i>Date BC</i>	<i>Historical phases used in this book</i>	<i>Finally Mycenaean pottery phases</i>		<i>Central Cretan pottery phases</i>	
1200/1190	Postpalatial	LH IIIC Early		LM IIIC	
1150/1140		—			
1100/1090		LH IIIC Middle			
1100/1090	Early Iron Age	—		Subminoan	
1050/1025		Central regions' pottery phases, especially Attic			Suggested extent of Coulson's western Greek pottery phases
		950	EPG		↑?
900			MPG		Dark Age I
		850	LPG		↓
800			EG I and II		↑
		750	MG I		Dark Age II
700			MGII and LG Ia		↓?
			LG Ib, IIa, IIb		Dark Age III and LG

S. P. Iakovidis vermiş olduğu kronolojik önermeye dayanak olarak, aşağıda yer alan tablodan da anlaşılacağı gibi, GH IIIC dönemi keramik üretim ve bezeme teknolojisindeki değişimleri esas almıştır.

GHIIC 1a	MÖ 1190/85-1170/65	GH IIIB'den GH IIIC'ye geçiş evresi. Kademeli bir şekilde keramikte yerel üretime geçilmesi ve yerel stilin benimsenmesi
GHIIC 1b	MÖ 1170/65-ca. 1100	Kapalı stilin figürlü keramiklerin ve Granary sınıfında keramiklerin ortaya çıkması
GHIIC 1c	MÖ 1100-1075	Açısal tipte çanak çömlekler görülmektedir. Sade, birbirini tekrarlayan ve basitleştirilmiş motifler kullanılmaktadır. Keramiklerin yüzeylerinin büyük bir kısmı boyalıdır.
GHIIC 2	MÖ 1075-1050	SubMiken Dönemi

S. P. Iakovidis GH IIIC döneminin başlangıcını MÖ 1230 olarak belirlemiştir. Bu tarihllemeye dayanak olarak ise; II. Ramses'in ardından Mısır'da GH IIIB stilinde keramiklerin görülmemesini gerekçe göstermiştir¹³⁹.

Son olarak B. Weninger ve R. Jung, 2009 yılında yayınlanan çalışmalarında Orta Avrupa, İtalya, Kıta Yunanistan, Makedonya ve Levant'taki yerleşimlerden alınan dendrokronoloji ve radyokarbon örnekleri ile GH IIIC dönemini tarihlmede mutlak bir kronoloji yoluna gitmişlerdir¹⁴⁰.

¹³⁹ Iakovidis 1979, 458.

¹⁴⁰ Weninger-Jung 2009, 416, fig. 14.

Phases / Architectural horizons at Tiryns, Lower Citadel (PODZUWEIT 2007)	Tell Kazel, Ugarit (historic-archaeological, JUNO 2008)	Italy, Switzerland (dendro and ¹⁴ C)	Kastanas (¹⁴ C)	Proposal (BCE)
1 Hor. III B Final (palace destruction)	c. 1197/75 destruction at the beginning of III C Early		Level 15 (III B Developed and Final)	- 1210/00
1st Hor. III C Early			Levels 14b and 14a	1210/00 – LH III C Early
2nd Hor. III C Early			1180/70 start Level 13 (still in III C Early?)	- 1170/60
1st Hor. III C Developed				1170/60 – LH III C Developed
2nd Hor. III C Developed				- 1150/40
1st Hor. III C Advanced				1150/40 –
2nd Hor. III C Advanced			1130/20 start Level 12 (in III C Advanced)	LH III C Advanced
3rd Hor. III C Advanced				- 1100
1 Hor. III C Late				1100 – 1085/80 LH III C Late
1 Hor. Submycenaean				- 1070/40 FBA 2/ Submycenaean
			1070/40 – 1000 EPG	
			c. 1000 start Layer 11 (MPG)	
			middle of 10th cent. during Layer 10 (LPG)	

Tüm bu kronoloji verileri dikkate alındığında, çalışmada yerleşimler anlatılırken daha çok keramik tipolojisi üzerinden gidildiğinden Geç Tunç Çağı'nın ya da Geç Helladik Dönem'in tarihlendirilmesi için genel kabul görülen P. Mountjoy'un kronolojik değerlendirmeleri dikkate alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ VE EGE'NİN GEÇ TUNÇ ÇAĞI TARİHİ COĞRAFYASI VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU

2.1. Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'in Politik Durumu

Birinci bölümde Doğu Akdeniz ve Ege'nin coğrafyası ayrıntılı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. Doğu Akdeniz coğrafyası MÖ II. binyılda siyasi, ekonomik ve kültürel olaylara sahne olmuş, bölgesel ve büyük güçlerin yer aldığı bir alan haline gelmiştir. Aslında MÖ III. binyılda güneydeki Mısır'da ve doğudaki Mezopotamya'da başlayan bu siyasi yapılanma, lider bir kadronun öncülüğünde askeri gücünü de arkasına alarak Monarşi ile yönetilen ilk devletlerin karakteri ortaya çıkmıştır¹⁴¹.

MÖ II. binyılın ilk yarısında ise karakteristik özelliği olan rakip hanedanlar karmaşası içerisinde son derece başarılı birkaç hükümdarın öne çıktığı görülür. Bu hükümdarlar kısa süreliğine olsa da siyasi hegemonyalarını geniş bir coğrafyaya yaymayı başarırlar ve kısa ömürlü bölgesel devletler kurarlar. Bu devletler dönemin diğer devletlerinden temelde farklı değil sadece komşularıyla rekabetlerinde daha başarılı olmuşlardır. Bu tip devletlere ve hükümdarlara bu dönemde Yakınoğu'nun çeşitli bölgelerinde rastlamaktayız. Şamsi-Adad¹⁴² Kuzey Mezopotamya'yı, Hammurabi Babil'i, sonraları ise I. Hattuşili Orta Anadolu'yu birleştirmiştir (**Fig. 5**). Tüm bu birleşmelerin ardındaki itici güç söz konusu hükümdarların askerî dehası ve militaristik yetenekleridir. Fakat devletler kurucularının ölümlerinden kısa bir süre sonra dağılmışlardır. Bu liderlerin başlattıkları değişimler söz konusu bölgelerde sonraki yüzyıllarda kurulacak bölgesel devletlerin temellerini oluşturmuştur¹⁴³.

MÖ II. binyılın henüz ilk yarısında Doğu Akdeniz'deki bölgeler, yoğun kültürel etkileşim içerisine girmeye başlamış ve kültürel bir birlik meydana getirmiştir. Bu yoğun kültürel etkileşimin temelinde tüketim kaynaklı hammadde arayışları yatmaktadır. MÖ III. binyılda bakırın yerine tuncun kullanılmaya başlanması da bu birliğin gelişimini pekiştirmiştir. Bu gelişimin bir başka nedeni de, tuncun yapımında

¹⁴¹ Latacz-Starke 2006, 189.

¹⁴² Atalarını kent hükümdarları listesine dâhil eden Şamsi-Adad'ın 33 yıl hüküm sürdüğü söylenmektedir. Tahta çıkışı da MÖ 1808'e tarihlenmektedir.

¹⁴³ Van de Mieroop, 2006, 131.

kullanılan kalayın Doğu Akdeniz coğrafyası dışında yer almasıdır. Bunun dışında hammaddelerin çıkarılma, taşınma ve pazarlanma ihtiyacının artması uluslararası ilişkileri de kapsayan kültürler arası bir etkileşimin doğmasına yol açmıştır. Bahsedilen söz konusu kültürler arası değişim ve etkileşim neticesinde bölgelerdeki yöneticilerin mallar üzerindeki çıkarlarını geliştirmeleri ve güvence altına almaları gerekliliği doğmuştur. Bu bağlamda, hâlihazırda mal varlıklarının istila ve yağma yoluyla el değiştirmemesi için askerî ve politik güçlerini arttırmak yoluna gitmiş ve mal varlıklarını koruma ilkesini gütmüşlerdir.

Günümüz arkeolojik araştırmalarıyla ortaya çıkarılan Babil, Assur, Mısır, Hitit ve Miken yöneticilerinin merkezleri, sarayları, kral ve soylu mezarlarında bulunan maddî kalıntı zenginliğinin konuştuğu dil açıktır. Mal varlıklarının sahipleri tarafından korunması ve elden geldiğince miktarının artırılması ise, insanın sonsuz ihtiyacının doğasında yatmaktadır. Sözü edilen bölgesel güçler arasındaki dengenin sağlanmasına yönelik sürekli diplomatik etkinlikler bu durumun bir sonucunu oluşturur. Bu etkinlikler arasında yazışmalar, elçiler yoluyla haberleşme, antlaşmalar, diplomatik evlilikler, kutlamalar ve birbirlerine hediye alıp verme bulunmaktadır. Bunun yanında uzun ya da kısa süreli kuşatmalar, seferler, baskınlar ve savaşlar olarak tanımlanabilecek saldırgan yaklaşımlar ve bunun sonucunda bölgenin bazı yerlerinde sürekli hale gelen iktidar değişiklikleri, mal-güç dengelerinin dağılımını belirleyen etmenler arasında sayılabilir.

Orta Anadolu bu dönemde Yakındoğu tarihinin en önemli devletlerinden birine ev sahipliği yapmıştır. Hititler'in Mezopotamya'nın kalbine girmeleri, görece kısa bir güç merkezleşmesi sürecinin ve günümüzde Eski Hitit Devleti ya da krallığı adını verdiğimiz bir oluşumun kuruluşunun sonucuydu. Bu dönemde Eski Krallık dönemine dek yazılı kayıtlara rastlanmaz ve MÖ II. binyılın başlarıyla ilgili bilgilerimiz Assurlu tüccarların bölgede kurduğu kolonilere dayanmaktadır (**Fig. 6**). Bu kaynaklarda ise çoğunlukla birbirleriyle çatışan ve halkları farklı diller konuşan kabilelerden oluşan bir sistem karşımıza çıkmaktadır. Bu dillerden pek çoğu sonraki yüzyıllara ulaşabilmiştir. Hatti, Luvi, Pala, Hurri ve günümüzdeki adıyla Hitit dilleri, Geç Tunç Çağı'nda konuşulan diller arasındadır. Yerel gelenekte Hititçe'ye Neşili, yani Neşa dili denmiştir. Neşa, başlıca Assur kolonisinin bulunduğu Kanesh'in yerel adıydı. Hititçe'nin Kanesh

dili olarak görülmesi, Eski Assur kolonileri dönemiyle sonraki Hitit tarihi arasında bir bağ kurabilmemize olanak sağlamaktadır¹⁴⁴.

Bu dönemlerde Habur Nehri Vadisi'ndeki Kuzey Suriye'de ve Güney Levant topraklarının az bir kısmını kapsayan alanda yeni bir siyasi oluşum ortaya çıkmış ve Hurri kökenli topluluklar Mitanni¹⁴⁵ Devletini kurmuşlardır (Fig. 7). Hükümdarları Hint-Avrupalı adlar taşıyan Mitanni'nin savaş arabacılarına “genç adam” anlamındaki ve büyük ihtimal özel savaş eğitimi almış “*marijannu*¹⁴⁶” adıyla tanınmaktaydı. Bu dönemde zorlu düşmanları Hititleri de pek çok kez mağlup eden ve büyük ihtimal Hurri kökenli olan halklar güneye doğru ilerlemiş ve MÖ 16. yy başlarında Hyksos¹⁴⁷ Hanedanlıkları'nı kuracakları Mısır'da geniş bir alanda önemli bir nüfus grubu haline gelmişlerdi.

Doğu Akdeniz'deki bölgelere kültürel bakımdan yakınlık gösteren Mezopotamya topraklarında ise Assur ve Babil devletleri bulunmaktaydı. Bu dönemde Doğu Akdeniz'deki devletler arasındaki denge, Mısır, Hitit ve Assur arasında sağlanmaktaydı. Kuzey Suriye'deki Mitanni Devleti ise kilit bir noktada tampon bölge işlevini görüyor ve varlığını söz konusu devletler arasında kurduğu hassas bir dış politikaya göre sürdürüyordu¹⁴⁸. Levant kıyı şeridinde ise çok sayıda küçük kent devleti bulunmaktaydı.

Ege'de MÖ II. binyılın ilk yarısında önemli bir güç ve merkezi büyük olasılıkla Knossos olan Minos (Girit) uygarlığı yer almaktaydı. Erken Saraylar Dönemi'ni yaşayan Minos'ta Knossos dışında Phaistos ve Mallia'da saraylar bulunmaktaydı. Adanın diğer önemli merkezleri ise Khania, Myrtos, Hagia Triadha, Tylissos ve

¹⁴⁴ Bryce 2003, 24.

¹⁴⁵ Bu krallık Hititçe: Mitanni, Akadça: Hanigalbat olarak adlandırılmaktadır. Geç Tunç Çağı'nda Kuzey Suriye'den, Orontes (Asi) Nehrine kadar uzanmış ve Akdeniz kıyılarına kadar yayılmışlardır. Mitanni, MÖ 1320'de Hitit Krallığına bağlanır ve MÖ 1200'lerde Orta Assur Krallığı'nın bir parçası haline gelir, Wilhelm 1989, 7.

¹⁴⁶ Marijannu Yakınoğu tarihinde arabalı savaşçılar olarak tanınırlar. MÖ 18. yy'dan itibaren Anadolu'dan yayılan ve sonraları bölgedeki diğer büyük güçler tarafından da kullanılan arabalı savaş tekniği MÖ II. binyılda kalıcı izler bırakmıştır. Homeros'un İliadası'nda Ita, adı geçen ve Girit birliklerinin başında bulunan arabalı savaşçı İdomeneus'un/Meriones'in isminin Hurrice Marijannu'dan geldiğine işaret edilmektedir (İdomeneus – Meriones – Marionas – Marrijannu), ayrıca bkz. West 1997, 234; Latacz 2005, 306; Latacz-Starke 2006, 191; Drews 2014, 121-122.

¹⁴⁷ Mısırda hanedanlık kuran Hyksos (Mısır=Haka-hatsut) krallarının adları, Önasyanın birçok bölgesinde buluntularda görülmektedir. Hattuşa'da bile Hyksos kralı Hian'ın adının yazılı olduğu bir obsidyen vazo parçası bulunmuştur, İnan 1992, 90-95; Hornung 2004, 77; Özkan 2007, 81.

¹⁴⁸ Erdem 2002, 19.

Syma'dı. Bu uygarlık Anadolu'nun güneybatısındaki On iki (Dodecanese) Adalar ve batı kıyısındaki Miletos, Iasos, Knidos ve çevresinde koloniler kurmuştu¹⁴⁹.

Yunanistan anakarasında ise önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Peloponnesos Bölgesi'ndeki Mykenae kenti zenginleşmiş ve güçlü bir yönetim merkezi olmuştur. Bunun yanı sıra Dendra, Lerna, Pylos, Menelaion, Lefkandi, Tiryns vb. önemli saray merkezleri ortaya çıkmıştır¹⁵⁰. Mikenler, MÖ 15. yy'da Girit'e saldırarak adanın önemli bir yerleşimi olan Knossos'u alır ve Minos Krallığı'nın denizlerdeki hâkimiyetine son verirler. Anadolu'da ise Hititler'i zaman zaman uğraştıran Anadolu'nun batısında ve kuzeyinde yer alan yerel-vasal krallıklar ortaya çıkmıştır. Böylelikle Geç Tunç Çağı'nda Yakındoğu'da dönem boyunca etkili olan güçlü politik aktörler tarih sahnesinde yerlerini almış olur¹⁵¹.

MÖ II. binyıl başlarından itibaren tarih sahnesine çıkan Hitit Krallığı, kurulduğu andan itibaren komşu bölgelere askeri seferler düzenleyerek ekonomisini güçlendirmeye çalışmıştır. Karasal özelliğe sahip Hitit Krallığı'nın özellikle üç tarafı denizlerle çevrili olan Anadolu Yarımadası'nda deniz aşırı ticarete üstünlük sağlayamamalarının belki de en önemli nedenlerinden biri coğrafyasından ziyade siyasi nedenlerdir¹⁵². Batıda, Assuwa, Arzawa Krallığı ile kuzeyde Kaşka kavimlerinin bulunması¹⁵³, Hititler'in Anadolu kıyılarında tam bir kontrol sağlamasına engel olmuş, ganimet elde etme ve yeni yaşam alanları oluşturmak için yeni bölgeleri fethetme ihtiyacı doğurmuştur. Bu amaçla Hititleri'n ilk seferleri, Hitit Devleti'nin bilinen ilk kralı I. Hattuşili'ye (MÖ 1650-1620) ait olan yazılı belgelerden edindiğimiz bilgilere göre, Kuzey Suriye bölgelerine olmuştur¹⁵⁴. Anadolu, tarım alanları kısıtlı nehir vadilerine bölünmüş olduğundan, Kuzey Suriye'nin kontrolünü ele geçirme çabasının ardındaki itici güç geniş tahıl tarlalarına da ulaşma gereksinimiydi. I. Hattuşili, MÖ 17. yy'ın ortalarında Kuzeybatı Suriye'yi kontrolü altında tutan Yamhad Krallığı'nı istila etmiştir. I. Hattuşili ilk önce Kilikya Kapısı olarak adlandırılan Gülek Boğazı'ndan Suriye'ye girerek Halep kentine yönelmiştir. Kentin güçlü tahkimatından dolayı şehri ele geçirememiş, batıya yönelerek bugünkü Antakya yakınlarındaki Alalakh (Tell Açana) üzerine yürüyerek

¹⁴⁹ Niemeier 1999, 147-148; Karagöz 2005, 11.

¹⁵⁰ Ergin 2002, 123.

¹⁵¹ Latacz-Starke 2006, 190.

¹⁵² Erdem 2002, 22-23.

¹⁵³ Bryce 2005, 212.

¹⁵⁴ Bryce 2005, 70.

kenti ele geçirmiştir¹⁵⁵. Kralın Alalakh kentini ele geçirmesiyle Kuzey Suriye kapıları Hititler'e açılmış, krallığın Akdeniz ticaretine katılması ve ekonomisinin gelişmesi sağlanmıştır¹⁵⁶. Anadolu'nun güneyinden Kuzey Suriye'ye Gülek Boğazı dışında çok sayıda geçiş yolları bulunmaktaydı. Bunun dışında Halep ve Alalakh kentleri dışında Kuzey Suriye'de Kargamış, Urshu, Hassu, Ugarit, Emar, Ebla ve Tunip gibi küçük fakat ekonomik açıdan kazanç sağlayan aynı zamanda Halep kentinin müttefiki pek çok kent devleti yer almaktaydı¹⁵⁷. Söz konusu kentler altı ay boyunca süren kuşatmalar sonucu ve herhangi bir desteğin gelebileceği yol bağlantıları da kesilerek Hititler tarafından ele geçirildi¹⁵⁸.

I. Hattuşili'nin halefi olan Büyük Kral I. Murşili (MÖ 1620-1590) de selefi gibi Hitit Devleti'nin Kuzey Suriye'ye hükmetmesini amaçlayan yayılım politikasını izlemekteydi¹⁵⁹. Karşısına çıkan en büyük engellerden birisi de Halep kenti idi. Halep kentini alması ve Halep'in Hitit egemenliğine girmesi sonucunda Ön Asya'daki güç dengesi Hitit lehine değişmiş, ticaret yollarının da denetimi Hititler'in eline geçmiştir. Halep düştükten sonra, aynı bölgede hüküm süren Hurrili Prenslükler de Hitit ordusu karşısında tutunamayınca, Murşili Fırat'ı izleyerek Babil'in üzerine yürümüş ve kenti ele geçirmiştir¹⁶⁰. Murşili yurduna döndüğünde kayınbiraderi Hantili onu öldürüp tahtı ele geçirir. Hantili'nin de öldürülmesi üzerine Hitit tahtı için çeşitli taraflar çatışmaya başlarlar ve iç istikrarsızlık Hitit Devleti'nin çekirdek bölgesi dışında kalan tüm topraklarını kaybetmesine neden olur. Hititler, MÖ 14. yy'a dek Yakınoğu'da önemli bir güç olmayacaktır¹⁶¹. Reformcu bir kral olarak tanınan Telepinu (MÖ 1510-1485), Hattuşa sarayındaki iç karışıklıkları ve kan davalarını engelleyebilmek için bir yasa çıkararak taht velayetini düzene sokmaya çalışmış ve kısmen başarılı olmuştur¹⁶².

MÖ 16. yy'ın sonlarına gelindiğinde Yakınoğu MÖ II. binyılın başlarına kıyasla çok farklı görünmekteydi. Birbirleriyle yakın temas içerisinde bulunan

¹⁵⁵ Akurgal 1998, 57; Bryce 2005, 70-72.

¹⁵⁶ Akurgal 1998, 57; Erdem 2002, Memiş 2003, 82; 25; Bryce 2005, 71. Alalakh kentinin kazılması sonucu MÖ 1650-1600 yıllarına tarihlenen Hitit saldırısı Yaram-Lim saratındaki VII. tabakadaki yıkım izlerinde açıkça görülmektedir, Macqueen 2001, 40.

¹⁵⁷ Bryce 2005, 70.

¹⁵⁸ Bryce 2005, 72-73.

¹⁵⁹ Dinçol-Dinçol 2006, 215

¹⁶⁰ Erdem 2002, 27, Murşili'nin Babil seferinden sonra 150 yıllık Hammurabi Sülalesi ortadan kalkmış Hititlerin kentten ayrılmasıyla ortaya çıkan boşluktan yararlanan Kassitler kentin kontrolünü ele geçirmiştir, Gurney 2008, 250.

¹⁶¹ Ünal 2002, 70; Van de Mieroop, 2006, 149.

¹⁶² Ünal 2002, 72; Dinçol-Dinçol 2006, 215.

saraylarca yönetilen, Akdeniz kıyılarından Basra körfezine kadar uzanan devletler sistemi tümüyle silinmişti. Babil ve Hattuşa gibi kimi kentlerde hala bazı kraliyet aileleri vardı fakat öncülerine nazaran aralarında hiçbir diplomatik ilişki bulunmamaktaydı. Tüm Yakınoğu'da kentleşme MÖ 3000 yılından beri görülmüş en düşük seviyede idi. Mari gibi pek çok kent daha önceki askeri rekabetler yüzünden yıkılmıştı. Bazı kentlerse bilinmeyen nedenlerden ötürü terk edilmişti. Belki de nehir yataklarındaki ya da yağış modellerindeki değişimler, toplumsal ve siyasi kargaşalar bunda önemli bir rol oynamış olabilirdi.

Hitit Krallığı Kuzey Suriye'de geniş bir yayılım gerçekleştirirken, Mısır'da iç karışıklıklar yaşanmaktadır. Mısır'ın kuzey ve doğu kesimleri Hurri kökenli Hyksosların istilalarına uğramış, Yeni Krallık dönemi başlayıncaya kadar Hitit ve Hurriler, Suriye ve Levant topraklarında üstünlük mücadelesine devam ederken, Mısırlı firavunlar dışarıdan gelen yabancı istilacılara karşı mücadele ediyorlardı¹⁶³. Hititler, MÖ 16. yy'da iç karışıklıklara doğru sürüklenirken, Yeni Krallık Dönemi (MÖ 1549-1069), Eski Mısır uygarlığının en güçlü biçimde yansıtıldığı ve siyasî erkin en güçlü olduğu devir olmuştur. Mısır'da 18. Sülale'nin ilk firavunu olan I. Ahmose (Amosis) döneminden itibaren yabancı halkların Mısır'ı yeniden istilasına karşı önlemler alınmıştır. Ekonomik açıdan vazgeçilmeyecek konumda olan Nubya Eyaleti'ne bir tahkimat sistemi yapılarak güvenliği sağlanmış ve vasal krallık olarak Mısır'a yeniden bağlanmıştır¹⁶⁴. I. Thutmosis döneminde ise Mitanni krallığının güçlenmesi üzerine egemenliği altındaki yerleri korumak üzere Yukarı Fırat Havzası'nda yer alan Kargamış'a sefer düzenlenmiştir¹⁶⁵. Yeni Krallık Dönemi'nde Suriye-Filistin toprakları üzerine en yoğun seferler III. Thutmosis (MÖ 1479-1426) döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Yakınoğu'nun en güçlü devleti Kral Saussatar tarafından kurulmuş Mitanni Devleti'ydi. Devletin sınırları Kuzey Suriye'ye kadar ulaşmıştı (**Fig. 8**). Halep, Katna ve Megiddo, Mitanni beylerinin kontrolü altında bulunmaktaydı¹⁶⁶. III. Thutmosis, I.Thutmosis'den sonra kaybedilen ve Filistin'i kapsayan etki alanını yeniden kazanmış, yaptığı on altı adet askeri seferiyle Mısır'ın Suriye'deki varlığını güvence altına almıştır¹⁶⁷. III. Thutmosis iktidarının sekizinci yılında Mitanni Krallığı'na karşı çıktığı seferde Megiddo önünde düşman birliklerini

¹⁶³ Baines-Malek 1986, 38.

¹⁶⁴ Schneider 2006, 229.

¹⁶⁵ Homung 2004, 89; Homung 2004, 89; Schneider 2006, 229; Özkan 2007, 81; Hayes 2008, 337.

¹⁶⁶ Erdem 2002, 33.

¹⁶⁷ İnan 1992, 100-103; Schneider 2006, 229; Özkan 2007, 81; İnan 1992, 100-103.

yener ve yedi aylık kuşatmadan sonra Megiddo kentini ele geçirir¹⁶⁸. Megiddo'yu kaybetmelerine rağmen fırsat buldukça Mısırlılara karşı Suriye yerlilerini isyana sürükleyen Mitanniler, Filistin'e kadar da saldırılarına devam etmişlerdir. III. Thutmosis'in MÖ 1463 yılında gerçekleştirdiği 16. ve son seferi sonucu Kadesh'in fethi ile Suriye ve Filistin Bölgesi 19. Sülale'nin ilk dönemlerine kadar Mısır hâkimiyetine girmiştir¹⁶⁹. Sınırları Maraş'a kadar uzanmış ve tüm Suriye'ye egemen güç olan Mısır, Assur'un, Babil'in, Hititlerin ve Kıbrıs'ın boyun eğdikleri büyük bir iktidar durumuna gelmiştir. Hatta bu dönemde Mısır'a Hititler tarafından yıllık vergi bile verilmektedir¹⁷⁰. III. Thutmosis'in tüm bu başarılarına rağmen bölgede hâkimiyeti kısa sürmüş, kesin olarak asayiş sağlanamamış, Mısır hegemonyası tam anlamıyla yerleşmemiştir. II. Amenophis (MÖ 1426-1404/1400) zamanında Mitanni Kralı Saussatar, Fırat'ı geçerek Mısır topraklarına saldırır. Yaklaşık MÖ 1430'larda Saussatar, Mitanni Krallığı'nın topraklarını önemli ölçüde genişletmiştir. Söz konusu hükümdar döneminde Mitanni toprakları Dicle'nin doğusundan (Nuzi, Kerkük) Kuzey Suriye'ye (Alalakh-Tell Açana) dek uzanmaktadır ve Güneydoğu Anadolu ile Ugarit Bölgesi üzerinde de hak iddia edilmektedir¹⁷¹. Saussatar'ın döneminde Kizzuwatna üzerinde de hâkimiyet kuran Mitanni Krallığı, Zagroslar'dan Akdeniz'e kadar olan tüm topraklara yayılmış ve bölgelere ağırlıklı olarak Hurrice konuşan halkların yaşamasına ve yerleşmesine olanak sağlamıştı¹⁷². Mısır kuvvetleri Mitanniler'in ilerlemelerini durdursa da, sınırlarını artık daha güneye çekmek zorunda kalmışlardır. Bu esnada her iki devleti de barış yapmaya iten bir durum belirir. MÖ 15. yy'da iç karışıklıklarını ortadan kaldıran Hititler güçlenip yeniden tarih sahnesine girer. Barış, IV. Thutmosis ile Artatama arasında gerçekleşir¹⁷³. Her iki devlet de sınırlarını Kadesh'e çeker ve deniz kıyılarındaki üsleri ellerinde tutar. Kuzey Suriye'deki Halep, Kargamış, Nuhaşşe kentleri de Mitanni Devleti'nin korumasına girer¹⁷⁴. Mısır ve Mitanniler arasında barış gerçekleştikten sonra Suriye ve Filistin'de huzur sağlanmış ve 18. Sülale'nin en parlak dönemini yaşatan III. Amenophis Dönemi ile birlikte Mısır'da Amarna Devri¹⁷⁵ başlamıştır. III. Amenophis

¹⁶⁸ Özkan 2007, 81.

¹⁶⁹ Erdem 2002, 34.

¹⁷⁰ Macqueen 2001, 49.

¹⁷¹ Schneider 2006, 229.

¹⁷² Erdem 2002, 35.

¹⁷³ Schneider 2006, 231.

¹⁷⁴ Özkan 2007, 82.

¹⁷⁵ Erdem 2002, 36-37, dn. 73; Baines-Malek 1986, 119-120. Amarna Devri adını günümüzde Orta Mısır'da bulunan Tell el Amarna kentinden almaktadır. Kent, IV. Amenophis (Akhneton=Güneş Kursunun Ufku) tarafından kurulmuş, MÖ 1363-1350 yılları arasında da Mısır Ülkesine başkentlik yapmıştır. Söz konusu kentte dönemin adıyla anılan çok sayıda tablet ortaya çıkarılmıştır. IV.

ile Mitanni Kralları II. Sutarna ve aynı zamanda Babil'e I.Karigalzu adıyla kral olan Tuşratta arasındaki ilişkilerden de bazı politik evlilikler doğmuştur. Mısır'ın hâkimiyet bölgesinde III. Amenophis döneminde başka savaşları gerektirmeyen bir barış dönemine girilmiştir.

İç sorunlar nedeniyle çalkalanan Mitanni Krallığı, MÖ 14. yy'nın ikinci yarısında Kuzey Suriye uğruna mücadele eden iki potansiyel politik güçten biri olan Hititler'in baskısına yenik düşer. I. Şuppiluliuma (MÖ 1344-1322), Mitanni Krallığı'nın Kuzey Suriye'deki topraklarını kendi topraklarına dâhil eder, ancak Asi Nehri'ne dayanan Kuzey Mısır sınırını da kabul eder. Suriye'deki küçük beyliklerde çıkan bir ayaklanmayı bahane eden I. Şuppiluliuma, Suriye'nin merkezine yürür¹⁷⁶. Öte yandan Akhaneton'un hükümdarlığı sırasında iki egemen gücün arasında kalan Amurru Kralı Aziru, Mısır'da tutuklanır ve II. Amenophis ile IV. Thutmosis zamanında uygulandığı üzere, Filistin halkının bir kısmı ülkeden dışarı sürülür. 18. Sülale'nin sonlarında Horemheb (MÖ 1319-1292), Suriye'ye müdahale ederek istikrarı sağladığında, Mısır eyaletleri kuzeyde Eleuthros Vadisi'ne dek geri çekilmiş görünmektedir. Tutankhamon'un MÖ 1323'de ölümünden sonra dul eşinin planladığı üzere, Mısır'a bir Hitit Prensi hükümdar olarak yerleştirilebilirse, o zamana dek erişilmemiş bir Mısır-Hitit İmparatorluğu meydana gelecek ve böylece Suriye'deki politik etki alanları sorunu da çözülmüş olacaktı. Mısır tahtı için öngörülen Hitit Prensi'nin ölümü ve hâkimiyet bölgesi ile ilgili çatışmalar sorunu daha da çetrefil bir duruma sokmuştur¹⁷⁷. Ancak I. Şuppiluliuma ve ardılı II. Arnuwanda MÖ 1322 ya da 1321 yıllarında veba nedeniyle ölürlür. MÖ 13. yy'nın ilk yarısında Mısır geçici olarak Suriye'yi denetimi altına almayı başarır. II. Muwattali ve II. Ramses'in hükümdarlıkları döneminde sınırların belirlenmesiyle ilgili bir dizi sorundan sonra Kadesh Savaşı (MÖ 1285) gerçekleşir¹⁷⁸. MÖ 1274/1270 yılında Mısır'ın Kadesh yenilgisi bir Mısır-Hitit barış dönemini başlatır¹⁷⁹. II. Ramses'in tanrıya olan inancı, Kadesh Savaşı'nın edebiyata yansımada da vurgulandığı gibi, firavunun özel yaşamında kendisini belli etmektedir. Firavunun

Amenophis'in Suriye ve Filistin'deki prensleri, valileri ve diğer Önasya kralları ile olan yazışmalarının saklandığı saray arşivi 1887 yılında keşfedilmiştir. Yaklaşık 350'den fazla tabletin yer aldığı arşivin çevirisine 1907 yılında A. Knudtzen tarafından başlanmış 1915 yılında yayınlanmıştır. Alman ve İngiliz kazılarında başka parçaları da ortaya çıkan tabletlerin sonraki çalışmaları G. Dossin ve F. Thureau-Dangin tarafından yayınlanmıştır. MÖ 1390-1360 yılları arasında tarihlenen tabletler 30 yıllık bir zaman dilimini içerse de, Doğu Akdeniz'in Geç Tunç Çağı tarihi ve coğrafyasına ışık tutmuştur.

¹⁷⁶ Dinçol 1982, 37-38.

¹⁷⁷ Erdem 2002, 39.

¹⁷⁸ Dinçol-Dinçol 2006, 216.

¹⁷⁹ İnan 1992, 114-116; Dinçol-Dinçol 2006, Özkan 2007, 84.

özel yaşamındaki bu tutum Schneider'e göre yeni bir dinsel yaklaşımda anlatım bulur¹⁸⁰.

Bu tarihlerden itibaren Hitit-Mısır arasında herhangi bir savaş yaşanmamış ve dostça ilişkiler söz konusu olmuştur. Fakat Hititler için doğudan gelen yeni bir tehlike ortaya çıkmıştır. Assur Kralı Adad-Nidari, II. Muwattali ve II. Muşili döneminde Fırat'ın doğusunda kalan bölgede bazı askerî harekâtlar gerçekleştirmiş, böylece önemli toprakları denetimi altına almaya başlamıştı. Hititler de ele geçirilen toprakları geri almaktaydı. Bu durum yıllarca devam etmiş III. Muşili'nin Assur sarayına yazdığı mektuptan da anlaşılacağı üzere Assur topraklarının genişlemesi, krallar arasındaki ikili ilişkilerde bile büyük gerginliklere yol açmıştı. Mektubunda III. Muşili Assur Kralını küçümsemiş ve kardeşlik teklifini reddetmişti. Ancak Kral Salmanassar zamanında durum, Assur lehine gelişmeye başlamıştır. III. Hattuşili, Assur'a karşı politik girişimlere başlamış, Babil ile iyi ilişkiler kurarak Mezopotamya'da politik dengeyi Hatti lehine sağlamaya çalışmıştır¹⁸¹. Hattuşili'nin kendisi, "*kardeşim*" diye seslendiği Kadaşman-Enlil'e mektup yazarak, Babil Kralı'nın babasıyla olan iyi ilişkilerinden bahsederek yeni kral döneminde de Hitit-Babil arasında devam edecek dostluğu temenni etmiştir. Fakat mektubunda iyi ilişkilerin kopması durumunda tehditlerini de esirgememiştir¹⁸². Assur'a karşı Hititler'in durumu Salmanassar'ın ardılı I. Tukulti-Ninurta döneminde daha da kötüleşmiş, Mezopotamya'da uyguladıkları denge politikaları anlamını yitirmiştir¹⁸³. IV. Tudhaliya döneminde Assur Kralı, Subari Ülkesini fethettikten sonra Fırat'ın batı kesimine yönelmiş, Nairi Ülkesi'ne saldırmıştır. Bunun dışında Orta Anadolu'daki Hatti merkezlerine ulaşan Tunç Çağı'nın önemli yollarını ve bölgede bulunan Ergani bakır madenlerini denetimi altına almıştır. Tudhaliya, bu saldırgan tutum karşısında düşman ilan edilen Assur ülkesine karşı bir ticaret ambargosu uygulamış olsa da, iki ülke Nihriya kenti civarında karşılaşmış ve savaşı Assur Kralı kazanmıştır. Savaşı kazanmalarına rağmen Assurların batıya doğru ilerleyişi durmuş, hedeflerini Hititler'in müttefiki olan Babil'e yöneltmişlerdir¹⁸⁴.

Assur yenilgisiyle sarsılan Hititler'in politik durumu iyileşmemiş, MÖ 1200'lere gelindiğinde gittikçe kötüleşmiştir. Bu dönemde Hititler, Anadolu'nun batısındaki

¹⁸⁰ Schneider 2006, 231-232.

¹⁸¹ Bryce 2005, 266-267; Dinçol-Dinçol 2006, 217.

¹⁸² Bryce 2005, 267.

¹⁸³ Dinçol-Dinçol 2006, 217.

¹⁸⁴ Bryce 2005, 315-318; Dinçol-Dinçol 2006, 218.

meydana gelen isyanlarla, taht kavgalarıyla, kıtlık ve salgın hastalıklarla ve dışarıdan gelen yabancı halklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Söz konusu olumsuz koşullar sadece Hatti ülkesinde yaşanmamış, Doğu Akdeniz'in geri kalan bölgelerindeki kültürlerde de meydana gelmiştir.

2.2. Hitit - Batı Anadolu İlişkileri Ekseninde, Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası

Hitit merkezi Hattuşa'da ele geçirilen kil tabletlerden Hatti ülkesi ile Batı Anadolu'daki Assuwa ve Arzawa birlikleri, Wilusa ve Millawanda kenti, Ahhiyawa, Seha Nehri, Mira-Kuwaliya, Hapalla ve Lukka ülkeleri hakkında bilgi sahibi olmaktayız¹⁸⁵. Bu bölgelerin lokalizasyonu hakkında araştırmacılar birçok farklı yayın çıkarmalarına rağmen problem hâlâ devam etmektedir. Fakat emin olduğumuz şey, bu ülkelerin Batı Anadolu'da Geç Tunç Çağı boyunca varlıklarını sürdürmüş olduklarıdır. Hititler kendi öz kaynaklarının yetersiz olması sebebiyle MÖ 16. yy'da yayılma politikası izlemiş (Fig. 9), bu sebeple Batı Anadolu'daki söz konusu ülkelerle de ilişkilerde bulunmuşlardır¹⁸⁶. Bu ilişkiler bazen dostluk çerçevesinde gelişmiş bazende siyasi mücadelelere girişilmiştir.

Batı Anadolu'nun coğrafi ve jeolojik yapısı ele alındığında, orman kaynakları, tarımsal alanları ve maden kaynakları bakımından oldukça zengindir. Anadolu'daki altın madenlerinin büyük bir kısmının Menderes Masifi'nde yer alması¹⁸⁷, Hititler'in ilgisini çeken etmenler arasındadır. Hatta Antik çağ yazarları da Batı Anadolu'nun zengin maden yataklarına atıflar yapmaktadırlar. Strabon, Tantalos ve Pelopideslerin zenginliğini Phrygia ve Spylos dolaylarındaki madenlere, Priamos'unkini ise Abydos dolaylarındaki Astyra altın madenine bağlamaktadır¹⁸⁸. Hititler ve konumuz dâhilinde Ahhiyawalıların, Batı Anadolu'nun iç bölgelerine etkisinin ulaşmış olduğu yerleşimlerden biri de Sardis'tir. Antik çağ yazarları sonraki dönemlerde Lydia olarak anılan bölgenin merkezi niteliğindeki kentin yakınlarındaki altın madenlerinden söz etmektedirler. Yazarlar, Paktolos (Sart Çayı) Nehri yakınlarındaki Tmolos Dağı'nda altın madeni bulunduğunu, nehrin suyunun altın tozu barındırdığından bölge insanının bunu kullanarak oldukça varlıklı hale geldiğini bildirilmektedir¹⁸⁹. Yukarıda sözü edilen

¹⁸⁵ Stewig 1970, 9.

¹⁸⁶ Yakar 1976, 125.

¹⁸⁷ Erkanal 2011, 117.

¹⁸⁸ Gür 2012b, 237; Strabon, XIV. 5. 28.

¹⁸⁹ Erkanal 2011, 117; Gür 2012b, 237; Strabon XIII. 1. 23, XIII. 4. 5; Herodotos, I. 93, V. 101.

Antik çağ yazarlarının vermiş olduğu bilgiler dışında Batı Anadolu'daki altın madenlerinin günümüzde Çanakkale-Kirazlı-Akbaba-Maden Dağı-Kartal Dağı, Balıkesir-Havran-Küçükdere-Kepsut-Beyköy, Eskişehir-Sivrihisar-Kaymaz, Uşak-Eşme, İzmir-Bargama-Ovacık-Seferihisar-Efemçukuru-Karşıyaka-Arapdağı'nda bulunduğu bildirilmiştir¹⁹⁰. Batı Anadolu'nun yeraltı kaynakları arasında altın dışında, kurşun ve gümüş¹⁹¹ de başı çekmektedir. Myndos'un (Gümüşlük) arkasındaki tepelerde önemli bir gümüş madeni bulunmaktadır. Bunun dışında İzmir-Seferhisar'da, Gümüş Dağı'nda ve Menderesin suyunu aldığı İç Batı Anadolu'daki Murat Dağı'nda gümüş madenlerinin varlığı bilinmektedir. Bakır ise Orta Troas Bölgesinden elde edilmektedir¹⁹².

Beşeri kaynaklara geldiğimizde Batı Anadolu, orman kaynakları bakımından da zengindir. Troia ve Mysia bölgelerinde Antik dönemde kereste üretiminin yapıldığı da söz konusudur¹⁹³. Bununla birlikte İda (Kaz) Dağı bölgesi de köknar ve meşe ormanları dolayısı ile büyük bir öneme sahiptir. Sözü edilen ormanların Antik dönemde gemi yapımı için kullanıldığı bildirilmektedir¹⁹⁴. Hititlerin ve bölgede yaşayan diğer halkların Batı Anadolu'nun verimli topraklarının farkında oldukları da bir gerçektir. Hititler ve Ahhiyavallıların, Klasik Dönemde Grek Dünyasının en önemli ekonomik gelirlerinden birini oluşturan zeytinyağı üretiminin ham maddesi olan zeytin ağaçlarının Batı Anadolu kıyıları boyunca zengin bir yayılım göstermesi, söz konusu etkinliklerinin nedenleri arasında sayılabilir. Özellikle, Geç Tunç Çağı'nda önemli bir yerleşim olan Miletos'un etrafında bugün dahi zeytinlik alanlar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra yörede çam ormanlarının bulunması da MÖ II. binyılda Linear B tabletleri sayesinde, Kıta Yunanistan'daki Pylos¹⁹⁵ ve Girit'te Knossos'tan¹⁹⁶ öğrendiğimiz, zeytinyağından üretilmiş kokuların katkı maddesi olan çam reçinesinin de Geç Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'daki ticari girdilerden birini oluşturduğuna işaret etmektedir. Yine Antik çağda Hermos olarak adlandırılan Gediz nehrinin suladığı Menemen ovası, birçok tarım ürününün yetişebileceği verimli topraklara ve kaliteli üzüm bağlarına sahiptir. Karia bölgesinde ise Strabon, Mylasa'nın son derece verimli bir ovaya sahip olduğunu bildirir.

¹⁹⁰ Oygür 1990, 17-22; 1996, 55-62.

¹⁹¹ Hitit ve Ahhiyavallılar olasılıkla gümüşü, ülkesinde hiç bulunmayan Mısır Krallığı ile ticarete önemli derecede kullanılmaktaydı, Cline 1997, 194.

¹⁹² Erkanal 2011, 117; Gür 2012b, 238.

¹⁹³ Malay 1983, 53.

¹⁹⁴ Gür 2012b, 238.

¹⁹⁵ Shelmerdine 1985, 141; Bunimovitz 1996, 49-53; Dickinson 2006, 42.

¹⁹⁶ Jung 2006, 271-272; Palaima 2010, 367.

Kıyı şeridini boylamasına kesen dağların arasındaki ovaların verimliliği de Hititler tarafından bilinmektedir. Hayvancılık faaliyetlerinin de gerçekleştiği bu düzlüklerde, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de bahsedeceğimiz üzere Hititlerin Arzawa seferinde ganimetlerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturan sığır, koyun ve keçi yetiştiriciliği de yapılmaktadır¹⁹⁷.

Batı Anadolu'da sözü edilen alanların bu kadar verimli olması bölgenin demografik yapısını da etkilemiştir. Nüfus yoğunluğu ve artışı büyük ihtimal Hititlerin merkezinden ve Yunanistan Anakarasından oldukça fazladır. Hitit ve Doğu Akdeniz'deki diğer devletlerin Batı Anadolu'ya olan ilgisinin altında yatan nedenlerden birinin de mevcut Geç Tunç Çağı ekonomik düzeninde işgücüne ihtiyaçtır. Bu işgücünün de Batı Anadolu'nun kıyısındaki halklar yoluyla karşılandığı tarihsel dokümanlardan ve arkeolojik buluntulardan açıkça izlenmektedir. İşgücünün taşınması da yine Batı Anadolu'da bulunan kentler tarafından yapılmaktaydı. Söz konusu kaynakların yanı sıra Geç Tunç Çağı'nın başlangıcında devletlerin askeri anlamda gelişimini ve yayılımını sağlayan savaş arabalarının atlarının büyük çoğunluğu da Batı Anadolu'dan sağlanmaktaydı¹⁹⁸.

Arkeolojik kaynaklara bakmadan önce, Batı Anadolu'daki duruma, çağdaşlarının metinlerine kısaca bakmak yararlı olacaktır. Bu metinler çoğunlukla Hitit metinleridir. Metinler, Hitit Krallarının batıdaki vasallarına ya da vasalların Hitit amirlerine yazdıkları mektuplardan oluşmaktadır. Batı Anadolu Coğrafyası, Hititlerin en karmaşık bölgesinden biridir. Hititlerin Batı Anadolu ilişkileri ekseninde, Batı Anadolu Tarihi Coğrafyası, söz konusu bölgede Hititleri en fazla uğraştıran sırasıyla, Assuwa, Arzawa, Ahhiyawa alt başlıkları halinde bu çalışma kapsamında incelenecektir.

2.2.1.Assuwa

Hititlerin Kuzeybatı Anadolu toprakları üzerine, geçmişten süregelen yayılım politikaları sonucu bilinen ilk askeri seferlerinin I/II. Tudhaliya¹⁹⁹ döneminde yapıldığı

¹⁹⁷ Gür 2012b, 238; Hitit Kralı I. Hattuşili'nin Arzawa seferini anlatan bir belgenin pasajında şu sözler verilmektedir: '*Arzawa'ya karşı yürüdüm ve ondan sığır ve koyun aldım*', Bryce 1998, 74.

¹⁹⁸ Bryce 2005, 130.

¹⁹⁹ Yazıtlardan hangi Tudhaliya tarafından bu seferin yapılmış olduğu tam olarak bilinmemektedir Bryce 2002, 13-14.

bilinmektedir²⁰⁰. Tudhaliya, 22 Kuzeybatı Anadolu kent devletiyle²⁰¹ kurulmuş olan Assuwa koalisyonuna karşı bir sefer düzenlemiştir²⁰² (**Fig. 10**). Assuwa'nın sınırları tam olarak bilinmese de birliğin, Troas'dan Lidya'ya kadar olan bir alanı kapsadığı düşünülmektedir²⁰³. Birliğin lideri olan Assuwa kentinin Starke tarafından Assos olabileceği öne sürülmüştür²⁰⁴. Tudhaliya'nın seferine kadar Assuwa büyük bir siyasî güç olarak, Hitit, Mısır ve Ege kayıtlarında geçmektedir. Birçok Hitit metninde Assuwa, bir isyanla ilişkilendirilmiştir. Bu metinler Cline'ye göre II. Tudhaliya (MÖ 1450 – 1420) dönemine tarihlenmektedir²⁰⁵. Tudhaliya'nın yıllıklarında MÖ 1430 civarlarında Batı Anadolu'da büyük bir isyanın baş gösterdiğini, Arzawa, Hapalla ve Seha ülkelerine askeri seferler düzenlendiği anlatılmaktadır²⁰⁶. Çıktığı seferde Hitit Kralı, Assuwa koalisyonunu bir gece baskınında bozguna uğrattır²⁰⁷. Assuwa Kralı Piyama-dKAL ve oğlu Kukkuli dâhil 10.000 Assuwa askerini, bunun yanında tüm mürettebatı ile birlikte 600 savaş arabasını ele geçirir ve bunları beraberinde Hattuşa'ya götürür²⁰⁸. Assuwa, idarî olarak Hititler tarafından yeniden düzenlenir ve vasal devlet olarak eski Assuwa liderinin oğlu Kukkuli başa geçirilir. Fakat Kukkuli'nin de Hititlere karşı isyan etmesiyle birlikte Assuwa'ya ikinci bir sefer daha düzenlenir. İkinci isyan kalkışması da başarısız olan Kukkuli ölüme mahkûm edilir ve Assuwa koalisyonu yok olur²⁰⁹.

Tunç Çağı Ege'sinde Assuwa ismine atfedilmiş olabilecek hem Linear A hem de Linear B tabletlerinde birçok kaynak mevcuttur. Girit'te ortaya çıkartılan Linear A tabletlerinde Assuwa ismi *a-su-ja* ile alakalı görülmektedir²¹⁰. Mykenae, Pylos ve Knossos'ta bulunmuş Linear B tabletleri de *a-si-wi-ja*, *a-si-wi-jo*, *a-si-ja-ti-ja* şeklinde Assuwa'yı ifade ettiği iddia edilmektedir²¹¹. Bu tabletlerin tarihlerine baktığımızda Assuwa zaten fiilen tarih sahnesinden çekilmiştir. Fakat bu metinlerde geçen Assuwa

²⁰⁰ Macqueen 1968, 177; Cline 1994, 73; 1997, 190; Bryce 2010a, 58-59.

²⁰¹ Assuwa'ya bağlı bu yerleşimler arasında; Wilusa, Taruişa, Pasuhalta, Pahurina Dağı, Kispuwa, Unaliya, Dura, Halluwa, Adadura, Huwallusiya, Karakisa, Dunda, Parista, Warsiya, Kuruppiya, Alatra adlı kentler bulunmaktadır Cline 1996, 142; Ünal 2003, 12. Garstag ve Gurney sözü edilen Taruişa'nın Troia olabileceğini bildirmişlerdir Garstag-Gurney 1959, 105, no. 33.

²⁰² Latacz-Starke 2006, 193.

²⁰³ Starke 1997, 456; Niemeier 1999, 145.

²⁰⁴ Starke 1997, 456.

²⁰⁵ Cline 1997, 191.

²⁰⁶ Carruba 1977, 158-161.

²⁰⁷ Niemeier 1999, 145.

²⁰⁸ Ünal 2002, 73. Bunun yanında Piyamakurunta ve Malaziti'yi de esir olarak Hattuşa'ya getirir. Son ikisini ise, KILLAM'm Fırtına Tanrısı'nın hizmetine verir Alparslan 2006, 160.

²⁰⁹ Carruba 1977, 158-161; Cline 1996, 141; Bryce 1998, 135-136.

²¹⁰ Cline 1997, 191.

²¹¹ Cline 1996, 144.

artık Batı Anadolu'yu coğrafi anlamda ifade etmektedir. Klasik dönemde Grek tarih yazarları tarafından kullanılan 'Asia' büyük olasılıkla Assuwa isminden gelmektedir²¹².

Buna ek olarak I. Arnuwanda (MÖ 1400-1360)²¹³ zamanında ismi bilinmeyen bir krala gönderilen mektupta Assuwa'dan bahsedilmektedir²¹⁴. Bir başka mektup Tudhaliya tarafından Batı Anadolu'da kazanılmış bir zafere ithafen yazılmış ve iki defa Assuwa Kralı'ndan bahsedilmiştir. İlginç olan şey ise, mektupta 'Ahhiyawa' ve 'Ahhiyawa Kralı' isimlerinin geçmesidir. Yani hem Ahhiyawa hem de Assuwa ismi aynı metinde yer almaktadır²¹⁵. Ünal'a göre Ahhiyawa Krallığı, Tudhaliya'nın Batı Anadolu seferinde bir şekilde Assuvalılar'ın yanında savaşa iştirak etmiştir. Fakat Tudhaliya yine de savaşı kazanmıştır²¹⁶. Ahhiyavalılar'ın Assuwa yanında olabileceğine dair iki farklı arkeolojik kanıt bulunmuştur. Kanıtlardan ilki, Hattuşa'da Aslanlı Kapı yakınlarında bulunan²¹⁷, üzerinde Akadça yazılmış ve Fırtına Tanrısı'na adanmış tunç bir kılıcın (**Fig. 11**) bulunmasıdır²¹⁸. Adak kılıcında şu sözler yazmaktadır:

"Büyük kral Duthaliya, Assuwa ülkesini paramparça ettiğinde,

*Bu kılıçları efendisi olan Fırtına Tanrısı'na adadı"*²¹⁹

Kılıcın teknik özelliklerine bakıldığında, ilk olarak Girit Adası ve Yunan anakarasında kullanılan 'Type B' kılıcı²²⁰ olduğu görülmektedir. Fakat yapım tekniklerine baktığımızda daha önce örnekleri bulunmuş Batı Anadolu'ya özgü bir kılıç olduğu da düşünülmektedir²²¹. Diğer bir kanıt da Hattuşa'da MÖ 15. yy. sonları ve 14. yy. başlarına tarihlenen bir yapı katında ortaya çıkan keramik parçasıdır²²². Keramik üzerinde (**Fig. 12**) Miken anakarasında benzer buluntuları ortaya çıkan, domuz dişli, kuş tüylü miğfer takan bir savaşçı betimlenmiştir²²³.

²¹² Sommer 1932, 362, 370-371; Garstang-Gurney 1959, 107; Heinhold-Krahmer 1977, 263-264; Salvini-Vagnetti 1994, 232; Cline 1997, 192; Gurney 2001, 33.

²¹³ Bryce 2002, 14.

²¹⁴ KUB XXVI 91.

²¹⁵ Sommer 1932, 68; Cline 1997, 192.

²¹⁶ Huxley 1960, 5, 38; Ünal 1991, 20.

²¹⁷ Kılıç yol çalışmaları esnasında bulunmuştur Cline 1996, 137.

²¹⁸ Hansen 1994, 213-215.

²¹⁹ Ertekin-Ediz 1993, 719-725; Cline 1994, 73.

²²⁰ Peatfield 1999, 69-70.

²²¹ Cline 1996, 137-140.

²²² Bittel 1976, 9-14; Güterbock 1984, 115; Cline 1996, 147; Niemeier 1998, 42.

²²³ Borchardt 1972, 101-103; Niemeier 1999, 150; Grguric 2005, 12-14.

Assuwa ismi Ege ve Anadolu'dan güneye doğru yöneldiğimizde, Mısır'da Yeni Krallık Döneminde III. Thutmosis (MÖ 1479-1425) zamanında da karşımıza çıkmaktadır. Assuwa, Mısır kayıtlarında *J-s-jj*, *Isy* ve *A-si-ja* olarak görülmektedir²²⁴. III. Thutmosis "*Isy*" isminden en az dört defa bahsetmektedir. Bunlardan birisi de Keftiu (Girit) seferinde *Isy*'nin bahsinin geçmesidir²²⁵. III. Thutmosis'in "*Isy*" isminin geçtiği yıllıklarında ayrıca "*inw*" kelimesi göze çarpmaktadır. Bu kelime, "*vergi*" karşılığına gelmesinin yanında erzak/mal ya da hediye olarak da çevrilmektedir²²⁶. *Isy*'nin bahsinin geçtiği ilk yıllıkta (MÖ 1445) firavun, *Isy* liderinin ona 108 blok ham bakırın, 5 bloktan fazla kurşunun, 110 deben²²⁷ lapis lazulinin, 1 adet fildişinin ve içinde değerli ahşapların olduğu 2 fiçinin teslim edildiğini belirtmektedir²²⁸. Thutmosis bir sonraki yıllığında (MÖ 1441) ona *Isy*'li bir prensin miktarını bilmediğimiz ham bakır ve atlar getirdiğinden bahsetmektedir²²⁹. Thutmosis dönemindeki son kayıt ise (MÖ 1439) yine *Isy*'li bir liderin ona 40 tuğla bakır, 1 tuğla kurşunu ve 2 adet fildişini göndermesidir²³⁰. Assuwa, Tudhaliya tarafından yıkıldıktan sonra bile adı Mısır kayıtlarında görülmektedir. I. Seti, II. Ramses ve III. Ramses dönemlerinde listelerde "*Isy*" ismi gözlemlenmektedir²³¹.

Yukarıda bahsedilen Mısır kayıtlarında da görüldüğü gibi Assuwa, Geç Tunç Çağı'ndaki güçlü devletlerle ticari ve belki de kültürel etkileşim içinde olan büyük bir birlikti. Mısır ile olan bağına bakılırsa da Doğu Akdeniz ticaretinde aralarında Ege adaları, Girit, Kıbrıs ve Suriye'nin de bulunduğu lojistiği güçlü bir ticarî ağa sahipti. Peki, bu ağ kontrol etmek için gemilere, ticarî filolara sahip miydi ya da bu ağ kontrol etmek için Ahhiyawa gibi farklı devletlerle ortak mı çalışıyordu, sorusu aklımıza gelmektedir. Assuvalılar'ın Hititler'e isyan etmesi, MÖ 15. yy.'ın sonlarında Hititlerin izlediği yayılım politikası sonucu Suriye'deki deniz ticaretinde önemli kentleri alarak Batı Anadolu'da ekonomik bir buhrana neden olması dolayısıyla ortaya çıkmış olabilir. Bunun neticesinde, doğal olarak bu isyana teşvik etmiş veya Assuvalılar'la Hititler'e karşı savaşa birlikte katılmış, ticarî ortakları, müttefikleri Ahhiyawalılar

²²⁴ Vercoutter 1956, 179-182; Helck 1971, 290; Haider 1988, 17; Bernal 1991, 231-234, 452.

²²⁵ Cline 1997, 193; Bahsedilen yazıt için bkz. Vercoutter 1956, 11, 51-53 no.5.

²²⁶ Cline 1997, 194.

²²⁷ Eski Mısırlıların kullandıkları ağırlık birimi. 91 grama karşılık gelmektedir. Gümüş veya altın gibi değerli madenlerin karşılığıdır.

²²⁸ Bossert 1946, 9; Breasted 1962, 206; Hellbing 1979, 52.

²²⁹ Bossert 1946, 10; Breasted 1962, 210; Hellbing 1979, 52.

²³⁰ Bossert 1946, 10; Breasted 1962, 212; Hellbing 1979, 52.

²³¹ Cline 1997, 195.

ortaya çıkmış olabilir. Bunun kanıtlanması için şu an yeterli bir bilgimiz yoktur fakat bu hâlâ araştırılması gereken bir konudur.

2.2.2.Arzawa

Birçok araştırmacı tarafından bir “*Konfederasyon*²³²” olarak tanımlanan Arzawa Krallığı, Seha Nehri Ülkesi, Mira, Kuvaliya, Hapalla ve Wilusa’dan²³³ (**Fig. 13**) oluşmaktadır²³⁴. MÖ 16. yy’ın ortalarında I. Hattuşili zamanında Hititlerin, Batı Anadolu’ya Arzawa üzerine bir sefer düzenledikleri bilinmektedir²³⁵. Arzawa Krallığının yazılı kaynaklarda ismine Tell el-Amarna’da bulunan çivi yazılı tabletlerde rastlanmaktadır²³⁶. Amarna mektuplarında Arzawa Kralının bilinen ilk hükümdarının adı Tarhuntaradu’dur²³⁷. Arzawa, Hitit dilinde “*Orman Yurdu*” veya “*Orman Ülkesi*” anlamına gelmektedir²³⁸. Hitit metinlerinde Arzawa isminin Telepinu fermanında da geçtiği bilinmektedir²³⁹. Hititlerin bölgede, I. Murşili’den I. Suppiluliuma’ya kadar olan süreçte etkin bir rol oynayamadıkları düşünülmektedir. I. Suppiluliuma Dönemi’nden itibaren Arzawa ile siyasi ilişkiler yeniden oluşmaya başlamıştır²⁴⁰.

II. Murşili tahta çıktığı zaman (MÖ 1322/21 ya da MÖ 1318/17²⁴¹) batıdaki en büyük rakibi Arzawa ülkesiydi. Arzawa, Hitit Devleti’nin zayıf durumundan yararlanarak Batı Anadolu’nun büyük bir bölümünü, Ege dünyasında önemli bir kuvvet olan Ahhiyawa’nın yardımlarıyla kontrol altında tutmaya çalışıyordu²⁴². Murşili’nin yıllıklarında Arzawa adı ilk olarak ikinci senesinde geçer²⁴³. Bu dönemde Murşili, olası Arzawa saldırısını önlemek için kuvvetlerinin önemli bir kısmını Aşağı Ülke’ye konuşlandırmıştır. Daha önce Hititler için önemli bir müttefik olan Aşağı Ülke’nin yöneticisi Hannuti henüz Murşili tahta çıktığı zaman ölmüştü. Arzawa’nın sınır komşusu olan Aşağı Ülke’de oluşan siyasî bir boşluk Arzawa’yı bir saldırı için teşvik

²³² Konfederasyon: Birden fazla ülkenin genellikle dış işleri ve savunma alanlarında federasyona göre biraz daha ılımlı bir bağımlılık içinde ortak politika ve yönetim izleyip diğer alanlarda ise bölgesel yönetimlerinde serbest buldukları devletler topluluğu. <http://www.tdk.gov.tr>

²³³ Wilusa’nın Arzawa Ülkesine M.Ö. 13. yy’da dâhil edildiği düşünülmektedir, Starke 2001, 41.

²³⁴ Büyükkolancı 2008, 53.

²³⁵ Latacz-Starke 2006, 192; Peker 2010, 4; Kral Telepinu öncesinde Arzawa Ülkesi düşman olarak görülmekteydi, Akdeniz 2006b, 19.

²³⁶ Girginer 2006, 108; Dinçol 2006, 89.

²³⁷ Singer 1983, 208; Kelder 2006, 65.

²³⁸ Büyükkolancı 2005, 68.

²³⁹ Akurgal 1995, 34.

²⁴⁰ Ünal 2002, 21.

²⁴¹ Niemeier 1999, 150.

²⁴² Goetze 1933, 19; Starke 2001, 37; Dinçol 2006, 89; Alparslan 2006, 60.

²⁴³ Alparslan 2006, 60.

etmişti. Arzawa Kralı Uhhaziti'nin Attarima, Huwarsanasa ve Suruta'daki isyanları başlatmasıyla²⁴⁴ artık bir Hatti-Arzawa savaşı kaçınılmazdı. Aşağı Ülke'deki tüm bu olumsuzluklara rağmen Murşili'nin önceliği kuzey sınırında yer alan Kaşkalar'a yönelikti²⁴⁵. Diğer bölgelerde ise amacı, ilk aşamada mevcut durumu korumak ve düşmanın ilerlemesini önlemektir. Bunun için Murşili, Arzawa yakınlarında Tuwanuwa'da bir sınır karakolu kurdurtmuştu²⁴⁶.

Murşili kuzeydeki tehlikeyi sona erdirdikten sonra yönetiminin üçüncü yılında Arzawa seferinin hazırlıklarına başlar (**Fig. 14**). Bu sırada Batı Anadolu'da bir savaş söz konusudur. Murşili'nin üçüncü yılında Arzawa Kralı Uhhaziti'nin oğlu Piyama-Inaras ile Hitit vasalı Mira-Kuvaliya'nın yöneticisi Mashuiluwa²⁴⁷ arasındaki bir mücadele geçer²⁴⁸. Savaşı Mashuiluwa kazanır. Savaşın sonucunda Arzawa'ya Hititler'in idaresindeki bazı halk grupları sığınmıştır²⁴⁹. Hitit Kralı Arzawa Kralı Uhhaziti'den, kendisine ait olduğunu düşündüğü halkların²⁵⁰ geri verilmesini ister. Uhhaziti'nin cevabı olumsuz olmakla birlikte aynı zamanda Hitit kralına hakaret içerir. Murşili sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra Uhhaziti'ye tekrar mektup yazarak Arzawa Kralına topyekün savaş açar²⁵¹. Murşili'nin Arzawa'ya yürüyüşüne devam ettiği sırada Lavaşa Dağları'nda, Sehirya Nehri'nin de geçtiği bir noktada ordusuyla beraber bir doğa olayına tanık olur²⁵². Bu doğa olayı Murşili yıllıklarında anlatıldığına göre bir şekilde Kral Uhhaziti'yi etkiler ve şiddetli bir şekilde hastalandırır²⁵³. Hatta Hatti ile gerçekleşecek savaşa kendisi katılamaz ve yerine daha önce Mashuiluwa'ya yenilmiş olan oğlu Piyama-Inaras²⁵⁴ katılır. Murşili ise Sallapa'da bekleyen kardeşi Şarri-Kuşuh ve ordusuyla güçlerini birleştirir, Aura kentine doğru yola çıkar. Murşili, Aura'ya

²⁴⁴ Bryce 1974, 103.

²⁴⁵ Goetze 1933, 23-29; Latacz-Starke 2006, 192.

²⁴⁶ Bryce 1974, 103.

²⁴⁷ I. Şuppiluliuma (M.Ö. 1344-1322) döneminde, Arzawa ile işbirliği yapan kardeşlerinin baskısıyla toprakları Mira'dan kaçıp Hititlere sığındığı belirtilmektedir, Macqueen 1968, 169; Bryce 1974, 113.

²⁴⁸ Bryce 1974, 105.

²⁴⁹ Macqueen, Hitit kralının asıl amacının Attarima'daki Lukka halklarını desteklemek olduğunu öne sürmektedir, Macqueen 1968, 170.

²⁵⁰ Kralın burada bahsetmek istediği Halk toplulukları Hitit idaresinden kaçan esirler (NAM.RA) olabilir, Karauğuz 2002, 118. KBo V4.; ayrıca bkz. Akdeniz 2006b, 20.

²⁵¹ Alparslan 2006, 61. Murşili söz konusu ikinci mektubunda Uhhaziti'ye sığınan esirleri geri istediği halde ona geri verilmediğini daha da fazlası ona çocuk diye hitap ettiği için aşağıladığını belirtir, KBo 3.4 II, Goetze 1933, 46.

²⁵² Goetze 1933, 47-49; Bu doğa olayının bir yıldırım ya da meteoroid olabileceği belirtilmektedir, Ünal 1991, 31; Akdeniz 2006b, 21.

²⁵³ Heinhold-Krahmer 1977, 104. Söz konusu doğa olayının Hitit Kralı II. Murşili'yi de etkilediği öne sürülmektedir, Ünal 2003, 28-29; Akdeniz 2006b, 21.

²⁵⁴ Bryce 1974, 105. Alparslan ve Ünal yayınlarında Uhhaziti'nin yerine savaşan kişinin Arzawa Kralının diğer oğlu Piyama-Kurunta olduğunu bildirmektedir, Ünal 2003, 31; Alparslan 2006, 63.

vardığında burada Mashuiluwa tarafından karşılanır ve kuvvetlerini onunkilerle birleştirir. En sonunda Büyük Hitit ordusu Astarpa Nehri'nin kıyısındaki Walma kenti yakınlarında Arzawa'yla karşı karşıya gelir. Murşili yaptığı meydan muharebesinde savaşı kazanır²⁵⁵. Kral, Arzawa kuvvetlerini şiddetli bir biçimde bozguna uğratmış olmalıdır ki, kaçan düşmanı sorunsuz bir şekilde Apasa'ya²⁵⁶ kadar takip ederek, herhangi bir dirençle karşılaşmadan da kenti fetheder²⁵⁷. Kardeşi Şarri-Kuşuh'la ordusunu ayırarak, büyük ihtimal diğer Arzawa kentlerini almak için sefere devam ederler. Hatti ilerleyişinden korkan Uhhaziti de çareyi iki oğluyla birlikte deniz yolundan Ege Adaları'na kaçırmakta bulur²⁵⁸. Arzawa halkları da Hatti'ye köle olmaktansa krallarının yolunu izler ve üç farklı kaçış rotasına ayrılarak Hitit boyunduruğundan kurtulmaya çalışır. Bu halklardan bir grup Arinanda'ya, diğer bir grup Puranda'ya ve son grup ise Uhhaziti'nin peşinden denizden adalara doğru yönelir. Hitit Kralı, kardeşi Şarri-Kuşuh'a mektup yazarak Arinanda'ya kaçanları yakalamak amacıyla ordularını tekrar birleştirme emri verir. Yıllıklarda Arinanda oldukça engebeli bir arazi olarak tarif edilmektedir. Murşili, savaş arabalarını bırakır ve yoluna piyade desteği ile devam eder. Kent kuşatılır ve kral oraya kaçan halkı aç ve susuz bırakır. Savaş sonucunda kent alınır ve hayatta kalanlar Hattuşa'ya köle olmak üzere gönderilir²⁵⁹. Arinanda'dan zaferle ayrılan Murşili, kaçan ikinci grubu yakalamak üzere Puranda üzerine yola çıkar. Henüz yoldayken Puranda kentine bir mektup yazar ve kaçakların iadesini ister. Puranda Kenti kralın bu isteğini reddeder. Murşili, yaklaşan kış mevsiminden dolayı seferini yarıda bırakıp, Astarpa Nehri'ne dönerek büyük olasılıkla Walma kenti yakınlarında kışı geçirmek için kamp kurar²⁶⁰.

Murşili, hükümdarlığının dördüncü yılına geldiğinde sürgündeki Arzawa Kralı ölür. Arzawa Kralı'nın oğullarından biri olan Tapalazunauli kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmek için kuvvetleriyle Puranda kentine gider. Bunu haber alan Murşili, Puranda'ya doğru yola çıkar. Puranda toprakları sınırları içinde gerçekleşen savaşta Murşili yeniden savaşı kazanır. Tapalazunauli hayatta kalan adamlarıyla birlikte

²⁵⁵ Bryce 2005, 194; Bryce 2010a, 67.

²⁵⁶ Arzawalıların Başkenti olduğu düşünülmektedir. Apasa adının Luvi dilinde Akarsu, Dere, İrmak anlamına geldiği düşünülmektedir, Büyükkolancı 2008, 53.

²⁵⁷ Starke 1981, 142-152; Bryce 1989a, 299-300; Starke 1981, 142-152.

²⁵⁸ Güterbock 1983, 135; Niemeir 1999, 151; Beckman et al. 2011, 15.

²⁵⁹ Hitit kayıtlarından Arzawa halklarından en az 65000 kişinin Hattuşa'ya götürüldüğü belirtilmektedir, Bryce 2010a, 69; 2005, 197. Bu sayı içerisinde 16000'inin Puranda üzerinden karşılandığı belirtilmektedir, Ünal 2003, 34-35.

²⁶⁰ Bryce 2005, 195.

Puranda'ya sığınır ve sonra da Puranda kenti, Muşili tarafından kuşatılır. Tapalazunauli bir gece vakti Hitit kuvvetlerine görünmeden beraberindekilerle kenti terk eder. Bunu öğrenen Muşili, Tapalazunauli'nin yakalanması için kuvvetlerinin bir bölümünü peşinden yollar. Tüm yakınları yakalanmasına rağmen Arzawalı prens tek başına kaçmayı başarır. Muşili kenti ele geçirir ve ganimetlerini Hattuşa'ya gönderir²⁶¹.

Arzawa'yı egemenliği altına aldıktan sonra Muşili kuzeye doğru Seha Nehri ülkesine yönelir. O dönemde Seha Kralı Manapa-Dattas'dır²⁶². Kral, Muşili'ye ihanet etmiş ve Hitit Kralı'nın seferleri sırasında Arzawa ülkelerine açık destek vermiştir. Bu ihaneti cezalandırmak amacıyla Seha Nehri ülkesine doğru ilerleyen Muşili, yolda, af dilenen Manapa-Dattas'dan bir haber alır. Özellikle Seha Kralı'nın af dilemek için kendi annesini göndermesi, Muşili'nin yumuşamasına ve seferinden vazgeçmesine neden olur²⁶³. Muşili, Seha Kralı'ndan sadece ondan kaçan 4000 esirin iadesini ister ve bu isteği yerine getirilir²⁶⁴.

Muşili ayrıca Arzawa Kralı'na destek veren Ahhiyawa'yı da cezalandırır. Ahhiyawa yönetimindeki veya etkisindeki Milawanda²⁶⁵ kentini ele geçirmek için komutanları Gulla ve Malaziti'yi görevlendirir²⁶⁶. Onlar da kenti ele geçirerek kazanılan ganimeti Hattuşa'ya gönderirler.

Batı Anadolu'nun Hitit Kralı tarafından tüm fetihleri tamamlandıktan sonra²⁶⁷ sıra bölgenin idarî düzenlenmesine gelir. Arzawa'nın yeniden büyük bir güç olarak Hatti'nin karşısına çıkmaması için toprakların parçalara bölünmesi gereklidir. Bu sebeple, Muşili'nin ilk önceliği, yeni düzeni kurmak için Mira'ya hareket etmek olmuştur. Burada, Arsani, Sarava ve İmpa adlı kentlerin tahkimatını sağlar ve bu kentlerle birlikte Hapanuva'yı da birer garnizon haline getirir²⁶⁸. Mira bölgesini

²⁶¹ Bryce 1989a, 301-302.

²⁶² Macqueen 1968, 169-185; Bryce 1974, 111; Alparslan yayınında bu kralın ismini Manapa-Tarhunta olarak vermektedir, Alparslan 2006, 66.

²⁶³ Gurney 1952, 115-116; Macqueen 1968, 181.

²⁶⁴ Macqueen 1968, 170; Heinhold-Krahmer 1977, 120; Alparslan 2006, 66.

²⁶⁵ Günümüzde Miletos kenti olduğu düşünülmektedir. Kentteki GH IIIA2 ve GH IIIB1 evresindeki geniş ölçüde belirlenen yıkım tabakası Hitit saldırısını işaret etmektedir, Neimeier 1999, 150.

²⁶⁶ Güterbock 1983, 135; Mellink 1983, 139-140; Bryce 1989a: 299; 1989b: 6; 1998, 209-210.

²⁶⁷ Sefer tamamlandıktan sonra II. Muşili'nin oğlu Kuwtna-muwa tarafından, zafer anıtı olarak Sipylos (Spil-Manisa) Dağına kaya kabarması yaptırılır, Haider 1997, 107-108.

²⁶⁸ Bryce 1974, 113; Alparslan 2006, 67.

Kuvaliya ile birleştirip yönetimini Mashuiluva'ya bırakır²⁶⁹. Seha Nehri Ülkesi ve Appaviya, Manapa-Dattas'a, Hapalla ise Targaşnalli'ye verilir²⁷⁰. Yapılan antlaşmalardan kısa bir süre sonra Mashuiluva, Hititler'e karşı hareket etmeye başlar ve Pitassa'da karışıklıklar çıkarır. Bu isyanı da bastıran Muşşili, Mashuiluva'nın yerine Mira-Kuvaliya'nın yönetimini Kupanta-Inaras'a bırakır²⁷¹.

Arzawa'nın Hititler'le olan kültürel ve politik ilişkileri birçok bilim insanı tarafından tartışılmıştır. Bu tartışmaların en başında gelen ise Arzawa'nın Anadolu üzerindeki konumu ve Hititler'le olan sınırlarıdır. Bilimadamları, Arzawa coğrafyasını Batı Anadolu'dan Marmara'ya, Güney Batı Anadolu'dan Kilikya'ya²⁷² kadar olan bölgede aramışlardır. Garstang ve Gurney, Arzawa ülkesinin merkezinin Hermos ve Menderes vadileri arasında olabileceğini belirtir²⁷³. Cornelius²⁷⁴, Huxley²⁷⁵, Macqueen'in²⁷⁶ görüşleri de bu yöndedir. Fakat Goetze²⁷⁷ araştırmalarında Pamphylia Bölgesi'ni işaret etmektedir. Goetze'nin görüşlerine karşı Mellaart, Cornelius ve Macqueen, Arzawa'nın konumunun Anadolu'nun güneyinde bulunamayacağını iddia etmektedir. Buna rağmen Goetze, Houwink ten Cate ve Mellink gibi araştırmacılar savlarını tartışmaya açık tutmaktadırlar²⁷⁸. Bu tartışmaların ucu açık olmasına rağmen yine de Hitit metinlerinden Arzawa'nın lokalizasyonu ve barındırdığı bölgeler hakkında bilgiler öğrenilmektedir.

III. Hattuşili (MÖ 1267-1237) döneminden bir Hitit belgesinde (KBo. VI. 28) düşman kuvvetlerinin Hatti bölgesinin Aşağı Ülkesindeki sınırında Tuwanuwa ve Uda adlı kentlere saldırdığından bahsedilmektedir²⁷⁹. Garstang ve Gurney, metinlerde geçen Aşağı Ülke'nin günümüz Konya Ovası'nı, Tuz Gölü'nü ve Parsuhanda kentini

²⁶⁹ Antlaşmanın sağlama alınması için Geç Tunç Çağı hükümdarlarınca yaygın olan bir gelenekle, Muşşili kızı Muwatti'yi Mashuiluva ile evlendirmiştir. Bu durum Mashuiluva'yı Muşşili ile akraba ve Hitit Kraliyet Ailesinin bir üyesi haline getirmiştir. Bryce 1974, 113.

²⁷⁰ Heinhold-Krahmer 1977, 123; Alparslan 2006, 68.

²⁷¹ Bryce 1974, 116.

²⁷² Ünal 2002, 136. Amarna mektuplarında Arzawa adının geçmesinden dolayı Mısır'a yakın bir yerde olması gerektiğini belirtmiştir.

²⁷³ Garstang-Gurney 1959, 84.

²⁷⁴ Cornelius 1958, 395.

²⁷⁵ Huxley 1960, 33.

²⁷⁶ Macqueen 1968, 175

²⁷⁷ Goetze 1957, 49, 84, 102.

²⁷⁸ Bryce 1974, 103.

²⁷⁹ Cornelius 1958, 237-239; Garstang-Gurney 1959, 64; Goetze söz konusu belgeyi III. Tudhaliya'ya tarihlendirmektedir, Goetze 1957, 22.

barındıran bölge olduğunu öne sürmektedir²⁸⁰. Diğer araştırmacılar da bu görüşe katılmaktadır. Söz konusu bölge büyük olasılıkla Arzawa ülkelerine komşu olan bir Hitit eyaletidir. II. Murşili sonrası Hititler'le olan savaşında düşman kuvvetlerin bu eyaleti işgal ettiği de düşünülebilir²⁸¹. Metinden Arzawa'nın tam sınırlarını öğrenemsek de Arzawa'nın ilk sınırlarının Tuwanuwa (Kemerhisar-Niğde ya da Konya Ereğlisi'ndeki İvriz Köyü)'nin batısından başlayarak Ege kıyısına kadar 700 km'lik bir alanı kapsadığı da varsayılabilir²⁸².

Murşili dönemindeki tarihi kayıtlar ayrıca Arzawa ile alakalı birçok coğrafi bölgeyi de açıklığa kavuşturmuştur. Murşili'nin üçüncü yılında Arzawa Kralı Uhhaziti'nin oğlu Piyama-Inaras ile Hitit vasalı Mira-Kuwaliya'nın yöneticisi Mashuiluwa arasındaki bir mücadeleden daha önce bahsedilmişti. Mira-Kuwaliya bize bölgenin politik coğrafyası hakkında önemli birçok bilgi vermektedir²⁸³. Bu bilgiler, Arzawa seferinden sonra Murşili ve Mashuiluwa'nın halefi Kupanta-Inaras arasında yapılan bir antlaşmadan öğrenilmektedir²⁸⁴. Antlaşma metninde, Maddunassas, Wiyanawanda, Aura, Astarpa ve Siyanti nehirleri gibi topografik isimler görülmektedir. Garstang ve Gurney, Astarpa Nehri'ni, Afyon sınırları içerisindeki Akarçay olarak tanımlar. Aura kentini ise Afyon-Emirdağ'daki Amorium ve Siyanti Nehri'ni de Büyük Menderes'in Yukarı Havzasının bir kısmını teşkil eden Banaz Çayı olarak belirlemektedir²⁸⁵. Mellaart bu görüşü reddetmekle beraber Astarpa'yı Emirdağ'ın kuzeydoğusunda olan Sakarya Nehri'ne konumlandırmaktadır²⁸⁶. Macqueen de ufak farklılıklara rağmen Mellaart'ın görüşünü desteklemekle birlikte Siyanti Nehri'ni, Sakarya Irmağı'nın en uzun kolu olan Porsuk Çayı olduğunu ifade etmektedir²⁸⁷. Bu görüşlerin yanında Cornelius ise biraz daha farklı bir yaklaşımla, Mira-Kuwaliya'yı Güneybatı Anadolu'ya konumlandırmaktadır. Cornelius'a göre Astarpa Nehri Menderes, Siyanti Nehri ise Indos (Dalaman Çayı)'tur. Maddunassas'ı Magnesia ile

²⁸⁰ Hitit tabletlerinde Aşağı Ülke KURSAPLITI şeklinde verilmektedir. Aşağı Ülke sözünden “*Düz Ülke*” anlamı çıkmakla birlikte, Konya Ovası'nın güneybatısı buranın lokalizasyonu için önerilmektedir. Aşağı Ülke'nin Ussa, Parsuhanda/Parshunta şehirleri, Hutnuwanda Dağı ve Hulaya Nehri'nden oluştuğu Muwattalli'nin dua metinlerinde anlatılmaktadır. Bunun yanında Aşağı Ülke, Dadassa, Ulaya Nehri ve Ussa olmak üzere üç politik bölgeden oluşmaktadır, Garstang 1944, 18; Garstang-Gurney 1959, 95; Ünal 2003, 145; Karauğuz 2005, 41.

²⁸¹ Garstang-Gurney 1959, 64.

²⁸² Bryce 1974, 104.

²⁸³ Bryce 1974, 105.

²⁸⁴ Garstang-Gurney 1959, 89-90.

²⁸⁵ Garstang-Gurney 1959, 86, 91.

²⁸⁶ Mellaart 1958, 9-33.

²⁸⁷ Macqueen 1968, 177.

Wiyawanda'yı ise Likya'daki Oenoanda ile ilişkilendirir²⁸⁸. Bryce ise Mira-Kuwaliya topraklarını Pitassa'ya ve Sallapa'ya yakın bir yerde aramak gerektiğini bildirmektedir²⁸⁹. Pitassa ve Sallapa büyük ihtimal birbirine yakın komşu yerleşimlerdir. Pitassa Ülkesi'nin nerede olduğu bilim adamları tarafından tartışılmaktadır. Hawkins ve Macqueen, Pitassa Ülkesi'ni, Tuz Gölü'nün batısında Polatlı ve Kadınhan arasında konumlandırmıştır. Barnett ise Pitassa ülkesinin Afyon-Isparta-Burdur dolaylarında bir yere lokalize edilmesinin daha uygun olacağını bildirmiştir²⁹⁰. Cornelius da Pitassa'yı Pisidia bölgesine yerleştirmektedir²⁹¹. Metinlerde geçen diğer kent Sallapa'nın da lokalizasyonunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Garstang, Sallapa'nın Pessinus (Ballıhisar) olduğunu öne sürmektedir²⁹². Macqueen ise Tuz Gölü'nün kuzeybatısına konumlandırmaktadır fakat Sallapa olabilecek herhangi bir yerleşim yerini verememektedir²⁹³. Ayrıca Hapalla ve Mira topraklarının, Pitassa ve Aşağı Ülkeyi de içine alan Hatti topraklarında olduğunu belirtmiştir. Goetze de çok daha farklı bir şekilde, güçlerini Kargamış'tan gelen kardeşiyle birleştirdiği için Murşili'nin Sallapası'nın Kanesh civarında bir yerlerde olması gerektiğini iddia etmektedir²⁹⁴.

Arzawa'nın konumlandırılmasındaki bu sorunu IV. Tudhaliya dönemine, MÖ 13. yy'm ikinci yarısına tarihlenen iki yazıt çözüme bağlamıştır²⁹⁵. Bronz bir tablette IV. Tudhaliya ve rakip kuzeni Tarhuntassa Kralı Kurunta arasındaki bir antlaşma anlatılır. Metinler sayesinde Tarhuntassa'nın batı sınırının Parha şehriyle birlikte Kastariya Nehrinin olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacılar Parha'nın Perge, Kastariya'nın da Kestros olduğu konusunda görüş birliği içindedir²⁹⁶. Yalbur'ta bulunan yazıtta ise IV. Tudhaliya'nın Lukka ülkelerine karşı düzenlediği iki seferden söz edilmiştir. Metinlerde bahsedilen Awarna (Xanthos) Tarhuntassa'nın batısına, Likya ve Pamphylia'ya kadar uzanmaktadır²⁹⁷. Starke de bu yüzden Arzawa'nın Tarhuntassa ve Lukka'nın kuzeyinde bir bölgede aranması gerektiğini öne sürmüştür²⁹⁸. Bu iddia

²⁸⁸ Cornelius 1973, 294-295.

²⁸⁹ Bryce 1974, 106.

²⁹⁰ Barnett 2006, 359-378.

²⁹¹ Cornelius 1958, 393-396.

²⁹² Garstang 1943, 40.

²⁹³ Macqueen 1968, 173.

²⁹⁴ Goetze 1960, 48.

²⁹⁵ Bu tabletlerden Hitit çivi yazılı bronz olanı Hattuşa'da Sfenksli kapının yakınlarında Wilhelm-Boese 1987, 74-117; Luvice yazılmış olanı ise Konya yakınlarındaki Yalbur'ta bulunmuştur, Neve 1987, 405-408.

²⁹⁶ Otten 1988, 37-38; Hawkins 1995, 52; Niemeier 1999, 141.

²⁹⁷ Woudhuizen 1994, 53-61, 67-71; Hawkins 1995, 49; Niemeier 1999, 142.

²⁹⁸ Starke 1997, 450.

Hawkins tarafından yeniden değerlendirilen Mira Kralı Tarkaswana'ya atfedilen Luvice yazılı Karabel Kaya kabartmasında (Fig. 15) da gözlemlenmektedir²⁹⁹. Daha önce de bahsi geçen Mira Ülkesi, II. Murşili tarafından fethedilene kadar Büyük Arzawa'nın bir parçasıdır. Murşili'nin fethinden sonra Arzawa birkaç küçük vasal krallıklara ayrılmıştır ve Mira da bunlardan birisidir³⁰⁰. Bu lokalizasyon verileri Arzawa Devleti'nin başkentinin neresi olabileceğine de açıklık getirmiş³⁰¹ ve birçok araştırmacı tarafından Arzawa'nın başkenti Apasa (Ephesos) olarak kabul edilmiştir. M. Büyükkolancı³⁰² tarafından yürütülen Ayasuluk Kazılarında Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Miken ve yerel Anadolu üretimi keramik buluntuları ve ortaya çıkartılan Troia VI ile aynı teknikte yapılan savunma duvarları Apasa'nın Ephesos olabileceği görüşünü güçlendirmiştir³⁰³. Metinlerde geçen diğer bir kent olan Puranda'yı Meriç³⁰⁴, ortaya çıkan arkeolojik buluntular üzerinden Bademgediği Tepe'ye konumlandırmaktadır. Arinanda kenti'nin ise henüz nerede olduğu kesin değildir³⁰⁵. Fakat yerleşimin Mykale (Samsun Dağı) ve Dilek Yarımadası civarında olduğu önerileri bulunmaktadır³⁰⁶.

Hitit metinlerine göre Seha Nehri Ülkesi, Arzawa ve Mira-Kuwaliya'nın kuzeyinde kalmaktadır³⁰⁷. Daha önce Garstang ve Gurney'nin, Huxley, Cornelius ve Macqueen'in belirttiği Arzawa'nın merkezinin Menderes ve Hermos Vadileri arasında olduğu görüşü IV. Tudhaliya dönemine tarihlendirilen³⁰⁸ Karabel Kaya kabartmasının değerlendirilmesiyle geçerliliğini yitirmiştir. Karabel kaya kabartması, Kemalpaşa-Torbalı otoyolunun güzargahındaki Fetrek Çayı'nın 25 m kadar yüksekliğinde bulunmaktadır³⁰⁹. Kalker taşından yapılan kabartma Batı Anadolu'yu iç bölgelere özellikle Hitit merkezlerine bağlayan doğal bir geçitte olması dolayısıyla da önemli bir yerdedir³¹⁰. Hawkins tarafından kabartmanın Mira Kralı Targasnawa (Tarkasnawa)

²⁹⁹ Hawkins 1998, 1-31.

³⁰⁰ Singer 1983, 206; Schachermeyr 1986, 193; Bryce 2005, 52.

³⁰¹ Goetze tarafından yayımlanan Murşili yıllıklarında Kral Uhhaziti'nin Kraliyet sarayının deniz kenarında bir yerleşme olduğundan bahsedilir, Goetze 1933, 51.

³⁰² 2016 başlarında emekli olan hocamız Efes Arkeoloji Müzesi Başkanlığında Ayasuluk Kazılarını sürdürmektedir.

³⁰³ Büyükkolancı 1998, 69-76. Yeni araştırmalar ışığında söz konusu savunma duvarının Geç Tunç Çağı'na ait olmadığı, Hellenistik Döneme tarihlendiği anlaşılmıştır, Konakçı 2012, 375.

³⁰⁴ Meriç 2001, 232, Kentin diğer lokalizyon önerileri Priene (Ünal 2002, 34) ve Küçük Menderes Nehri kıyısındaki Büyükkale (Yakar 2007, 287) yerleşimleridir.

³⁰⁵ Alparslan 2006, 64, dn. 72.

³⁰⁶ Akdeniz 2006b, 27.

³⁰⁷ Heinhold-Krahmer 1977, 343-345.

³⁰⁸ Akurgal 1995, 62; 1998, 103; Sevin 2003, 167.

³⁰⁹ Darkot-Tuncel 1995, 51; Sevin 2001, 9.

³¹⁰ Darga 1992, 183.

tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir³¹¹. Kabartmadaki yazıları inceleyen Hawkins, Targasnawa isminin yanında onun babası ve büyükbabasının isimlerinin de yer aldığını bildirmektedir³¹². Targasnawa'nın siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında bir bilgimiz olmasa da IV. Tudhaliya'nın ölümünden sonra Batı Anadolu'da hüküm süren bağımsız ilk kral olduğu düşünülmektedir³¹³. Karabel'deki bu buluntu sayesinde Arzawa'nın merkezi artık, Hermos (Gediz) ve Kaikos (Bakırçay)'un arasında bir yere konumlandırılmıştır³¹⁴. Seha Nehri Ülkesinin karşısındaki Lazpa Adasının tanımlanması da, metinlerden ve etimolojik kökeninin tutarlılığından dolayı Lesbos (Midilli) Adası olarak kesinleşmiştir³¹⁵. Seha Nehri Ülkesi kralı Manapa-Dattas mektubunda söz edilen, Seha Ülkesinden kuzeye, Wilusa ülkesine yapılan Hitit saldırısının³¹⁶, konum yakınlığı itibariyle Troia-Wilusa ilişkisinin gerçekliğini de ortaya çıkarmıştır.

Yukarıda anlatılanları kısaca özetlediğimizde; Arzawa Ülkesinin sınırları; Batı'da ve Güneybatıda Ege Denizi, Dilek ve Bodrum Yarımadası, Doğu'da Pitassa ve Aşağı Ülke (Tarhuntassa)'yi kapsar. Kuzey sınırları tam belli olmasa da Seha Nehri Ülkesi, Assuwa ve Masa'yı kapsamaktadır. Hem Manapa-Dattas ve Targaşnallı Antlaşması'ndan, hem de daha sonra yapılan Kupanta-Kurunta Antlaşması'ndan çıkarılan sonuçlara göre, Uhhaziti yönetiminde olan "Arzawa Ülkesi", siyasi bir güç olarak Muşili'nin zaferinden sonra, tamamen yok olmuştur³¹⁷. MÖ 13. yy'ın Arzawası ve diğer Batı Anadolu Ülkeleri ile alakalı tarihî ve coğrafi veriler "Ahhiyawa" başlığı altında ayrıntılı bir biçimde anlatılacaktır.

2.2.3. Ahhiyawa

Metinlere göre Hititlerin Arzawa seferinde iki ülkenin daha Arzawalıların yanında iştirak ettiği belirtilmektedir. Bunlardan biri Ahhiyawa diğeri ise Millawanda'dır. Forrer'in³¹⁸ 1924 yılında Ahhiyawalıların Yunanistan Anakarasındaki Mikenler olduğu iddiasından beri Ahhiyawa ülkesinin konumu hakkında günümüze kadar ulaşan birçok farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ahhiya ve Ahhiyawa, aynı ismin iki versiyonu gibi gözükmemektedir. Bu ad vokal anlamda Kıta Yunanistan'da bulunan

³¹¹ Hawkins 1998, 31; Işık et al. 2012, 5.

³¹² Hawkins 1998, 21-23.

³¹³ Işık et al. 2012, 28.

³¹⁴ Starke 1997, 451, 449.

³¹⁵ Niemeier 1999, 143.

³¹⁶ Bryce 1974, 111.

³¹⁷ Klengel 1999, 192.

³¹⁸ Forrer 1924, 1-22.

Achaea'yı ve Achaealıları gerçekten çağrıştırmaktadır³¹⁹. Araştırmacıların bir kısmı Ahhiyawalıların Mikenler olduğunu kabul etmiş ve onları Miken Yunanistan'ında aramışlardır³²⁰. Geri kalanlar Girit'te³²¹, On iki Adalarda (Dodecanese)³²², İonia ve Karia'da³²³, Troas Bölgesi'nde, Kıbrıs³²⁴ ve Kilikya'da³²⁵ Ahhiyawalıların Mikenler olabileceklerine dair kanıtlar aramışlardır³²⁶. Araştırmacıların diğer bir kısmı ise Miken-Ahhiyawa bağlamına şiddetle karşı çıkmış³²⁷ Ahhiyawa yurdunu, Pamphylia, Kilikya, Troas ve Marmara Bölgesi'nde³²⁸, Trakya'da³²⁹ konumlandırmaya çalışmışlardır³³⁰. Desborough Ahhiyawa'nın tüm Miken Dünyası içinde merkezi Mykenae'da olan tek bir yönetici tarafından yönetilen bir krallık olduğunu söylemektedir³³¹. Niemeier de Ahhiyawa'yı Yunan Anakarasına ilişkilendirmekle birlikte, söz konusu krallığın sınırlarının Batı Anadolu kıyılarına kadar genişlediğini ve merkezlerinin Poleponnessos'taki Mykenae kenti olduğunu öne sürmektedir³³². Ona göre Mısır kaynaklarında görülen Tanaja, Homeros'ta Achaealıların alternatifi "*Danaoi*" ile eşitlenmektedir ve bu da Peloponnessos'un o dönemdeki bölgesel ismine işaret etmektedir. Mısır Firavunu III. Thutmosis'in yıllıklarında Danana Prensi'nin yolladığı değerli armağanlar sıralanmaktadır³³³. Aynı Firavun'un Ölüler Tapınağı'nda yer alan, Mısır'ın dört bir yanındaki komşu ülke adlarının sayıldığı temel kaplama (sokel) yazıtlarında şu merkezlerden söz edilmektedir: Kuzeyde Kafta (Girit) ve Tanaya/Danaya (merkezleri: mukanu/mukana=Mykene, mişane=Messenia, nupliya=Nauplion, kutir=Kythera, amukla=Amyklai/Sparta, dekai=Thebai) Mısır'la eş düzeyde krallıklar olarak anılır³³⁴. Knossos'ta ele geçen bir Linear B tabletinde ise *A-ka-wi-ya-de* yer adı Ahhiyawa ile ilişkilendirilmiştir³³⁵. Ahhiyawa-Miken paradigması, günümüzde bile sorun hâline gelmiş ve hâlâ çözülememiştir. Linear B tabletler ve çivi

³¹⁹ Gates 1995, 294.

³²⁰ Schachermeyr 1935, 1-2; Stubbings 1951, 110-111.

³²¹ Cavaignac 1946, 58-60.

³²² Boysal 1967b, 29; Benzi 1996, 967-969; Mountjoy 1998, 50; Starke 2001, 34.

³²³ Haider 1997, 122-123.

³²⁴ Schaeffer 1952, 352.

³²⁵ Kretschmer 1933, 217-224.

³²⁶ Cline 1994, 69; 1996, 145; Niemeier 1999, 143.

³²⁷ Friedrich 1927, 87-107; Goetze 1930, 285-292.

³²⁸ Macqueen 1968, 175, 178.

³²⁹ Mellart 1986, 222; Ünal 2001, 250.

³³⁰ Güterbock 1983, 133.

³³¹ Desborough 1964, 218-219.

³³² Niemeier 1999, 144. Bunun yanında Thebai olabileceğine dair görüşler de bulunmaktadır, Godard-Sacconi 1999, 545.

³³³ Latacz-Starke 2006, 193

³³⁴ Latacz 2005, 157-162.

³³⁵ Ünal 2001, 248.

yazılı metinler yeni veriler sunamadığı için araştırmacılar özellikle Batı Anadolu'daki yerleşimlerde ele geçen Miken keramikleri üzerinden arkeolojik verilerle Ahhiyawa-Miken eşitliğini sağlamaya çalışmışlardır. Milawanda ise başlangıçta araştırmacılar tarafından Marmara Denizinin güney kıyılarına³³⁶, Milyas'a ve Kilikya kıyılarına yerleştirilse de günümüzde Milawanda'nın Miletos olduğu kesinlik kazanmıştır³³⁷.

Hitit metinlerinde geçen Ahhiyawa'nın konumlandırılmasıyla alakalı ipuçları bulunmaktadır. Elimizde Ahhiyawa'nın isminin geçtiği toplam 25 yazılı metin ortaya çıkarılmıştır³³⁸. Metinlerin parçalarının birçok kısmı kırıktır ve metinler olaylarla alakalı kesin bir yargı çıkarılacak herhangi bir sonuç vermekten uzaktır. Söz konusu metinlerin 7'si tarihsel, 7'si fal, 6'sı mektup, 2'si idari işler geri kalanları da birer adet bulunan suçlama, dua ve antlaşma metinlerinden oluşmaktadır³³⁹. Ahhiyawa hakkında bilgiler veren bu belgeler MÖ 15.-13. yy arasına aittir³⁴⁰.

Ahhiyawa isminin Hitit metinlerinde ilk kez ortaya çıkışı Madduwata metninde görülmektedir. Metin adı anılmayan bir Hitit Kralı tarafından Madduwata'ya yazılmıştır³⁴¹. Metin geçmişte IV. Tudhaliya ve III. Arnuvanda³⁴² dönemlerine tarihlendirilirken³⁴³ günümüzde I/II. Tudhaliya dönemlerini anlatan ve I. Arnuvanda³⁴⁴ döneminde yazılmış bir metin olarak görülmektedir³⁴⁵. Parker ve Macqueen metni I. Suppiluliuma dönemine tarihlenmiştir³⁴⁶. Metinde anlatılanlara göre Madduwata, ülkesinden Ahhiyawalı Attarissiya tarafından kovulmuştur³⁴⁷. Hitit ülkesine gelene kadar ailesi ve adamları açlık, susuzluk gibi çeşitli zorluklarla karşılaşmış ve sonunda Hatti Kralına sığınmış³⁴⁸ ve krala bağlılık yemini etmiştir. Daha sonra Hitit Kralı, Madduwata'ya Zippasla Dağı Ülkesi topraklarını verip onu Hitit vasalı olarak tayin etmiştir³⁴⁹. Hitit Kralı, Bir müddet sonra da Arzawa'ya karşı bir önlem olarak Siyanti

³³⁶ Macqueen 1968, 175.

³³⁷ Yakar 2007, 290.

³³⁸ Beckman, Bryce ve Cline'nin 2011 yılında yayınlamış oldukları "*Ahhiyawa Texts*" raporlarında bu sayı 28'e çıkmıştır. Söz konusu araştırmacılar Ahhiyawa'nın Miken Krallığı olduğuna dair görüşü şiddetle desteklemektedir, Beckmann et al. 2011.

³³⁹ Ünal 2001, 248; Beckman et al. 2011, 1-8.

³⁴⁰ Güterbock 1983, 134.

³⁴¹ Goetze 1928, 12.

³⁴² Akurgal 1995, 62.

³⁴³ Gür 2014, 125.

³⁴⁴ Bryce 1986, 1; Klengel 1999, 108, 114; Alparslan 2000, 8; Kelder 2005, 151; Akdeniz 2006a, 3.

³⁴⁵ Beckman et al. 2011, 69.

³⁴⁶ Macqueen 1968, 180; Parker 1996, 24.

³⁴⁷ Gurney 2001, 33.

³⁴⁸ Gurney 2001, 48; Robbins 2001, 38.

³⁴⁹ Güterbock 1983, 134; Niemeier 2002, 522.

Nehri topraklarını da Madduwata'ya vermiştir³⁵⁰. Madduwata topraklarını genişletmesine ve kendisine ait büyük bir krallık oluşturmaya rağmen antlaşmaya göre Hitit Kralına karşı sorumludur. Sorumlulukları, Hitit kralının çıkarlarına göre hareket etmek, askeri seferlerde yardıma bulunmak ve kendisine verilen topraklar dışında başka hiçbir toprağı ele geçirmemektir. Ancak söz konusu metinde, Madduwata'nın emirlere uymayarak Batı Anadolu'da Arzawa Kralı, Kupanta-Kurunta'nın üzerine yürüdüğü, mücadelede de Madduwata'nın yenildiği anlaşılmaktadır³⁵¹. Hatta yenilgide Madduwata'nın karısı, çocukları, köleleri ve malları Kupanta-Kurunta'nın eline geçer. Hititler savaşın kaybedildiğini duyunca Arzawa Krallığına savaş açar. Kupanta-Kurunta'yı yenilgiye uğratar ve Madduwata'ya kaybettiklerini geri verir. Madduwata Geç Tunç Çağı'nda örneklerine sıkça rastladığımız politik bir evlilikle Kupanta-Kurunta'nın kızı ile evlendirilir. Bu evlilik ile amaç, Hititler'in vasal krallarını, akrabalık bağı sayesinde ileride ortaya çıkabilecek Arzawa tehlikesinden korumaktır. Madduwata için işler tam düzene girecekken, Ahhiyavalı Attarissiya Ülkesi'ne içinde 100 savaş arabası barındıran bir kuvvetle saldırır³⁵². Hitit kralı ordularını Attarissiya'nın üzerine gönderir ve Attarissiya geri çekilmek zorunda kalır³⁵³. Madduwata söz konusu saldırılardan Hitit yardımı ile kurtulduktan sonra yeminini tekrardan bozup Arzawa'ya saldırmıştır. Bunun dışında daha saldırgan bir tutum içerisinde, Hatti Ülkesine bağlı, Wallarima, Zumanti, Zumarri, Mutamutassa, Iyalanda, Surunta, Waliwanda, Attarimma ve Hursanassa ülkelerini ele geçirir³⁵⁴. Madduwata'nın bağımsız, fevri hareketleri Hititlerle arasını bozmuştur. Kupanta-Kurunta'yı kışkırtmış, Pitassa'yı da Hititlerden almıştır ve Hititlerde ona karşı Sallapa'ya destek kuvvet gönderir³⁵⁵. Artık tüm Batı Anadolu'da Hitit aleyhtarı bir politika gütmeye başlamıştır. Bu politikada hızını alamamış eski düşmanı Attarissiya ile bile müttefik olmuştur. Attarissiya ile birleşip yine Hitit idaresindeki Alashiya'ya (Kıbrıs) akınlar düzenlemiştir³⁵⁶. Metinlerde Madduwata, Kıbrıs'taki hâkimiyetini, eskiden tabi olduğu kralından tanınmasını ister³⁵⁷.

³⁵⁰ Macqueen 1968, 172-173; Bryce 1974, 108.

³⁵¹ Neimeier 1999, 146-147.

³⁵² Mellink 1983, 139.

³⁵³ Metinde bu savaş sırasında Attarissiya tarafından ve Hitit tarafından bir liderin (Zidanza) öldüğü belirtilmektedir, Güterbock 1983, 134.

³⁵⁴ Söz konusu ülkeler Macqueen tarafından Karia ve Likya Bölgesine konumlandırılmıştır, Macqueen 1968, 169-185.

³⁵⁵ Macqueen 1968, 172-173.

³⁵⁶ Mellink 1983, 139.

³⁵⁷ Güterbock 1983, 134.

Madduwata metninde Attarissiya'ya baktığımızda kimi metinlerde Ahhiyawa insanı olarak tanımlanmıştır³⁵⁸. Dinçol, Attarissiya'yı yer adıyla ve yunanca '*korkusuz*' anlamına gelen Atarsias ile ilişkilendirmiştir³⁵⁹. Alparslan, Attarissiya'nın bir kral olduğunu ve Alashiya'ya saldıracak güçte bir deniz filosuna sahip olması gerektiğini bildirmiştir³⁶⁰. Niemeier ise Attarissiya'nın Mikenli bir elit olduğunu öne sürmektedir³⁶¹. Beckman da bu görüşe katılmaktadır³⁶². Cline de Madduwata metnini Miken paralı askerlere bir delil olarak yorumlamaktadır³⁶³. Mellink ise Attarissiya'nın saldırılar için merkez üssünün Millawanda ve Iasos olduğunu iddia etmektedir³⁶⁴. Yukarıda anlatılanlara göre metne baktığımızda, Attarissiya, Madduwata'yı kendi yurdundan kovmuş bir istilacı olarak görülebilir veya Madduwata ile yaptığı taht mücadelesini kazanmış aynı hanedanlıktan olan yerel bir elit ya da öz kardeş de. Metinlerde Madduwata'nın anayurdu ve kökeni belirtilmez. Hititlere karşı faaliyetlerinde Madduwata'nın bir anda Attarissiya ile ittifakı belki de kan bağı dolayısıyla aradaki pürüzlükleri giderdikleri, çıkarları için ortak bir amaç doğrultusunda birlikte hareket ettiklerini de göstermektedir. Metinde ortaya çıkan Alashiya-Kıbrıs ilişkisinden dolayı Attarissiya'nın merkezi üssü, stratejik ve lojistik yakınlık sebebiyle Güneybatı Anadolu, On iki Adalar veya Girit'in doğusuna lokalize edilebilir. Attarissiya'nın Hititler'le olan savaşı esnasında Lukka kenti olan Tlawa'nın (Tlos) Hititlere karşı isyan etmesi, Attarissiya'nın Güneybatı Anadolu kentleriyle bir bağının olabileceğine işaret etmektedir³⁶⁵.

Ahhiyawa ile ilgili tarihsel diğer bir belgede II. Muwattali döneminde Kadesh savaşından sonraya tarihlenen Manapa-Tarhunda, Tawagalawa, Piyamaradu metnidir³⁶⁶. II. Muwattali, Kadesh savaşına çıkmadan önce Batı Anadolu topraklarındaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Wilusa Kralı Alaksandu ile bir antlaşma imzalamış³⁶⁷, Alaksandu'nun otoritesini desteklemiş ve güçlendirmişti. Bunun yanında

³⁵⁸ Parker 1996, 11; Akdeniz 1999, 81; Gurney 2001, 33.

³⁵⁹ Dinçol-Dinçol 2006, 218.

³⁶⁰ Alparslan 2000, 11.

³⁶¹ Niemeier 2002, 520.

³⁶² Beckman et al. 2011, 97.

³⁶³ Cline 1995, 272.

³⁶⁴ Mellink 1983, 139.

³⁶⁵ Güterbock 1983, 134.

³⁶⁶ Macquoen 1968, 180; Sommer 1975, 11; Ayrıca bkz. Bryce 2005, 195-196, 214, 225-227, 252, 254, 304-305, 360, 366 (Manapa-Tarhunda); 290-293, 303-304, 361, 366 (Tawagalawa); 224-226, 242, 272, 290-293, 299, 360-361 (Piyamaradu)

³⁶⁷ Friedrich 1930, 42-102; Garstang-Gurney 1959, 103; Heinhold-Krahmer 1977, 164-165; Bryce 1989b, 8; Beckman 1996, 82-87, No.13.

Suriye seferine giderken kuzeyden gelecek olası bir Kaşga saldırısına karşı da başkenti Hattuşa'dan Tarhuntassa'ya taşınmıştı³⁶⁸. Savaştan sonra Muwattali'nin politikalarının başarısız olduğu görülmektedir.

Kadesh savaşından sonra yaşandığı öngörülen olaylar silsilesinin baş aktörlerinden biri olan Piyamaradu bazı araştırmacılar tarafından Ahhiyawa'ya sürgün edilen Eski Arzawa Kralı Uhhaziti'nin torunu ve Piyama-Kurunta'nın oğlu olarak yorumlanmaktadır³⁶⁹. Manapa-Tarhunda metninde, Ahhiyawa Kralı'nın koruması altında olan Piyamaradu, Hititler'e karşı saldırılarını üs olarak kullandığı Millawanda'dan (Miletos) gerçekleştirdiği görülmektedir. Wilusa'ya da saldırılar gerçekleştiren Piyamaradu, Seha Nehri Ülkesi Kralı Manapa-Tarhunda'yı bir savaşta yendikten sonra Lazpa'ya yönelir. Lazpa'da bulunan birçok zanaatkârı kaçırdığı belirtilir³⁷⁰. Piyamaradu, zaferleri sonrası denize açık olan merkezinden Masa ve Karkissa Ülkelerini bile istila edeceğini söyleyerek böbürlenmektedir³⁷¹. Metinde Piyamaradu'nun damadı Atpa, Ahhiyawa Krallığı'nın bir elçisi olarak belirir. Görüşmelerde Hitit Kralı Ahhiyawa'ya veya Millawanda'ya kaçırılan zanaatkârların Seha Kralına teslim edilmesini ister. Atpa, bu isteği ilk önce reddeder. Fakat Mira Kralı Kupanta-Kurunta'nın diplomatik girişimleriyle Atpa, Hititlere ait olan bu zanaatkârları teslim eder.

III. Hattuşili döneminde de Piyamaradu, Hititler'i rahatsız eden girişimlerine Batı Anadolu kıyı şeridi boyunca devam eder. Eksik kısımları bulunan, kesin olarak III. Hattuşili dönemine tarihlenen³⁷² Tawagalawa metninin (KUB XIV 3-CHT181) bize anlattıklarına göre³⁷³, III. Hattuşili, Ahhiyawa Kralına "*kardeşim-eşitim*" diye hitap etmektedir³⁷⁴. Kral mektubunda Piyamaradu'nun Hitit topraklarında yapmış olduğu talanları Ahhiyawa Kralına şikâyet etmektedir. Mektupta Piyamaradu'nun Hitit Krallığına bağlı bir vasal olan Lukka Ülkesi'ndeki NAM.RA.MES (Köle-Halk)'lerini götürdüğünden bahsedilmektedir³⁷⁵. Bunlar olmadan önce Lukkalılar ilk önce Ahhiyawa Kralının kardeşi Tawagalawa'dan yardım istemiş, Attarimma kenti de

³⁶⁸ Bryce 1989b, 8.

³⁶⁹ Mellaart 1986, 220-221; Starke 1997, 123.

³⁷⁰ Niemeier 1999, 151.

³⁷¹ Macqueen 1968, 172. Her iki ülkede Kadesh Savaşında Hititlerin müttefikleri olarak belirtilmektedir.

³⁷² Garstang-Gurney 1959, 111-114; Houwink Ten Cate 1983/84, 34; Güterbock 1983, 135.

³⁷³ Heinhold-Krahmer 1983, 81-92; 1986, 47-62; Gurney 1997, 127-139; 2001, 49; Starke 2001, 42.

³⁷⁴ Güterbock 1983, 135; 1990, 157; Starke 2001, 39; Gurney 2001, 49.

³⁷⁵ Bryce 2010a, 80.

saldırıya uğrayınca Hitit Kralı'ndan da yardım istemişlerdir³⁷⁶. Mektupta, Ahhiyawa Kralı'nın Millawanda'daki elçisi Atpa'ya Piyamaradu'nun Hitit Kralına teslim edilmesi emrini verdiği belirtilmektedir. Fakat Hitit Kralı Piyamaradu'yu teslim almak için Millawanda'ya gittiğinde³⁷⁷ Piyamaradu'nun bir gemi veya kayıkla Ahhiyawa'ya gittiği anlaşılmıştır³⁷⁸. Sonrasında Hitit Kralı Ahhiyawa Kralı'ndan Piyamaradu'nun teslim edilmesini istemiş, edilmemesi halinde Ahhiyawa Ülkesi'nde kalmasına izin vermesini ya da başka bir ülkeye sürgün etmesini istemektedir³⁷⁹. Söz konusu metindeki Tawagalawa'nın, araştırmacılar tarafından Ahhiyawa Kralının kardeşi olduğu öne sürülmektedir³⁸⁰. Kralın ismi Linear B tabletlerinde *e-te-wo-ke-le-we* (yun. Eteokles) ismi ile eşitlenmeye çalışılmıştır³⁸¹. Singer'e göre Millawanda'yı mesken edinen Tawagalawa, Ahhiyawa'nın Batı Anadolu'daki en önemli temsilcisidir³⁸². Mektubun yazıldığı dönemde Millawanda, Ahhiyawa Krallığının kontrolü altındadır³⁸³.

Mektubu yukarıda anlatılanlara göre incelediğimizde, Hititler, MÖ 13. yy'da doğu sınırlarında olduğu gibi batı sınırlarında da güç kaybetmeye başlamışlardır. Mektubu III. Hattuşili dönemine tarihlediğimizde doğuda Assur istilası ile karşılaşan Hitit Kralı, Babil, Mısır ve Assur Krallarını zaten kendine eşit görmekte ve bu krallara "*kardeşim*" diye seslenmektedir³⁸⁴. III. Hattuşili'nin Ahhiyawa Kralına ve ülkesine³⁸⁵ bu şekilde seslenmesi, Ahhiyawa'nın bu dönemde bölgede güçlenmesini değil, Hititler'in siyasî ve askerî anlamda zayıf düştüğünü göstermektedir. Bu dönemde idarî anlamda Batı Anadolu'daki vasal krallıklarda iç karışıklıklar hüküm sürmekteydi. Hitit idaresindeki vasallar Ahhiyawa tarafına geçebiliyor, Ahhiyawa tarafındakiler de Hitit idaresine dönebiliyordu³⁸⁶. Kalan elitler de bağımsız hareket etmeye başlamış belki de kendi çıkarları için korsanlık faaliyetlerinde de bulunmuşlardı. Mektupta geçen Lukka toprakları da bu şekildeydi. Bryce'a göre Piyamaradu'nun Lukka ülkesine

³⁷⁶ Hawkins 1998, 26; Akdeniz 1999, 79; Gurney 2001, 50.

³⁷⁷ Hawkins'e göre III. Hattuşili, Piyamaradu'yu teslim almak için Millawanda'ya gitmemiş, şehir sınırları dışında beklemiştir, Hawkins 1998, 28.

³⁷⁸ Güterbock 1983, 137; Niemeier 1999, 152; Gurney 2001, 50.

³⁷⁹ Beckman et al. 2011, 120.

³⁸⁰ Forrer 1924, 254; Friedrich 1930, 104-105; Singer 1983, 213; Güterbock 1990, 157-165; Parker 1999, 76; Niemeier 2002, 522.

³⁸¹ Forrer 1924, 9-10; Güterbock 1984, 122; Klengel 1999, 264-266.

³⁸² Singer 1983, 213.

³⁸³ Bryce, Millawanda'nın Ahhiyawa kontrolüne geçmesini, II. Muwattali'nin Batı Anadolu'daki topraklarının güvenliğini sağlamak için antlaşma yoluyla Ahhiyawa'ya barışçıl bir şekilde verdiğini öne sürmektedir, Bryce 1989b, 7-9.

³⁸⁴ Dinçol-Dinçol 2006, 217-218.

³⁸⁵ Yakar 2007, 291.

³⁸⁶ II. Şuppiluliuma döneminde Lukka Ülkesine kıtlık veya istila yüzünden göç etmiş Hiyawa halkından bahsedilmektedir, Bryce 2010b, 47.

gerçekleştirdiği saldırılar işgücü kaynaklı insan kaynağına gereksinimdir. Ayrıca Bryce mektupta Lukka ülkesinin iki ayrı kraldan yardım istemesini, Hitit topraklarını gönüllü terk edenler ile topraklardan zorla kaçırılanlara bağlamıştır. Gönüllü terk edenler Tawagalawa'ya, zorla kaçırılanlar III. Hattuşili'ye çağrı yapmaktadırlar³⁸⁷. Yine Bryce'a göre Hitit Kralı'nın Ahhiyawa Kralına yakınması sayıları, 7000'i bulan Lukka Ülkesinden kaçırılan sivil tutsakların Ahhiyawa topraklarına yerleştirildiğine işaret etmektedir³⁸⁸. Yukarıda bahsettiğimiz ve Bryce'm da belirttiği gibi Batı Anadolu siyasî ve ekonomik bir karmaşa içindedir. Batı Anadolu'da yaşayan halkların gönüllü olarak köle olması ve yurtlarını terk etmesi çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde değineceğimiz "*Kıtlık ve Salgın Hastalıklar*" ile alakalı da olabilir. Metnin devamında Hitit Kralı'nın kendi otoritesindeki İyalanda Ülkesi'ni tahrip etmesi³⁸⁹ yaşanan ekonomik buhrandan kaçmaya çalışan Batı Anadolu halkına bir ültimatoma niteliğindedir. Metinde geçen yer isimleri ve büyük miktarda iş gücünün Ahhiyawa topraklarına gönderilmesi, araştırmacılara Ahhiyawa'nın merkezinin Yunanistan anakarasında olduğu düşüncesini ve Ahhiyawa-Miken bağlantısını verebilir. Yine araştırmacılara göre Yunanistan anakarasındaki arkeolojik kanıtlarda bu doğrultudadır.

Argolid Bölgesi'ndeki, Mykenae, Tiryns kaleleri ve Kopais Ovası'ndaki büyük imar faaliyetleri aynı döneme denk düşmekte ve muazzam bir iş gücüne gereksinim duyulmaktadır. Büyük olasılıkla Hitit savunma mimarisinin genel bir özelliği olan kyklopik duvar tekniğinin Tiryns, Mykenae, Midea, Gla ve Atina Akropolü'nde görülmesi, Piyamarudu'nun ele geçirdiği Lazpalı zanaatkârların ve Lukkalı halkların bir eseri gibi görülmektedir³⁹⁰. Klasik dönem antik yazarlarınca, bu duvarların Likyalı devler tarafından yapıldığının mitolojik anlatımı³⁹¹ ise Lukkalı halkların Yunanistan anakarasındaki varlığını kanıtlar niteliktedir. Fakat söz konusu veriler, Ahhiyawa'nın bir Miken Krallığı olabileceğine dair yeterli bir kanıt hâlâ sunmamaktadır. Aynı dönemde Sicilya Adasının Batı Akdeniz'e ve Mikenlere bir köle pazarı olduğu gibi Mikenlerden bağımsız ayrı bir krallık olan Ahhiyawa'nın da Doğu Akdeniz'de köle ticaretinde bir merkez olabileceğini de akla getirmemiz gerekir.

³⁸⁷ Bryce 2005, 290.

³⁸⁸ Bryce 2010a, 87.

³⁸⁹ Akdeniz 1999, 82.

³⁹⁰ Shelton 2010, 144.

³⁹¹ Cline 1997, 198-206; (Pseudo-) Apollodoros 2.2.1; Strabon 8.6.11; Pausanias 2.25.8.

Tawagalawa metninde anlaşılacağı gibi, MÖ 13. yy'da Hitit-Ahhiyawa ilişkileri karşılıklı yumuşak bir diplomasi ile devam eder. Ahhiyawa Kralına gönderilen mektupta Hitit Kralı III. Hattuşili, mektubu teslim edecek ulak Dabala-Tarhunda için; *‘‘Bu mesajı getiren kişi benim için önemli adamdır. O, benim gençliğimden beri benimle savaş arabama binen seyistir. Sadece benimle değil, senin erkek kardeşin Tawagalawa ile de binmiştir’’*³⁹² şeklinde ifade kullanmıştır. Metnin bu bölümünde de, Hitit-Ahhiyawa diplomasi-kültür ilişkilerinin en üst düzeyde olduğunu açıkça görülmektedir. Ahhiyawa Kralının kardeşi Tawagalawa belki de gençliğinde Hititlerden askeri bir eğitim almış olabilirdi veya Hattuşa'da, Ahhiyawa'nın temsili ile görevli bir elçiydi. Aynı durum Hitit Prensleri içinde geçerli olmuş olabilirdi. Hayatının bir döneminde Ahhiyawa'nın merkezini mesken edinmiş Hitit elitleri yaşamış olabilirdi. Bir başka Hitit mektubunda da iki krallık arasındaki aynı barışçıl hava yakalanmaktadır. Yine III. Hattuşili dönemine tarihlenen bu mektupta, mektubu yazan kişi Hitit Kralı'na, Mısır'a gideceğini haber vermekte ve Mısır'a götürülecek hediyelerin bazılarının Ahhiyawa Kralına ait olduğunu söylemektedir³⁹³. Hitit Kralı da Ahhiyawa Kralı'nın neden ona hediye getirmediği hakkında yakınmaktadır³⁹⁴. Buradan da Hitit-Ahhiyawa ticari ilişkilerinde aracı olan serbest tüccarların veya yerel elitlerin varlığından da söz edebiliriz. Hitit-Ahhiyawa ilişkilerinde, her iki krallık iyi ilişkiler kurmasına rağmen metinlerden de anlaşılacağı üzere Batı Anadolu toprakları her ikisi için insan, binek hayvanı ve maden kaynakları açısından bir sömürge alanıydı³⁹⁵ ve merkezi neresi olursa olsun Ahhiyawa'nın gücü denizaşırı sömürgecilikten kaynaklanmaktaydı.

Hitit-Ahhiyawa ilişkileri açısından bahsedilen başka bir tarihsel metinde (KUB XVIII 55) ise IV. Tudhaliya dönemine tarihlenmektedir. Millawata/Millawanda mektubu olarak kabul edilen metinde, Millawanda kentinin sınırları hakkında Tudhaliya ve ismi bilinmeyen bir Hitit vasalı hakkında bilgi verilmektedir. Bu dönemde Millawanda artık Ahhiyawa kontrolünden çıkmış gibi gözükmektedir³⁹⁶. Ahhiyawa'nın Batı Anadolu'daki girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Beckman, metinde sözü edilen vasalın Mira Kralı Tarkaswana olabileceğini öne sürmektedir³⁹⁷. Bryce ve Yakar

³⁹² Akdeniz 1999, 80; Alparslan 2000, 27.

³⁹³ Karauğuz 2002, 112.

³⁹⁴ Cline 1991b, 5.

³⁹⁵ Bryce 1989b, 13.

³⁹⁶ Güterbock 1983, 137.

³⁹⁷ Beckman et al. 2011, 123, 131-133.

ise Piyamaradu'nun damadı Atpa olabileceğini düşünmektedir³⁹⁸. Yine IV. Tudhaliya dönemine tarihlenen bir metin parçasında (KUB XXIII 13) Ahhiyawa Kralı'nın Batı Anadolu topraklarında Seha Nehri Ülkesi ve Arzawa'da bir savaş yaptığı ve geri çekildiği belirtilmektedir³⁹⁹.

MÖ 13. yy'nın ikinci yarısından itibaren Ahhiyawa ismi Hitit kaynaklarında görülmemekle birlikte IV. Tudhaliya dönemine tarihlenen son iki metinde belki de bir Hitit-Ahhiyawa savaşının kanıtları sunulmaktadır. Ahhiyawa'nın bahsinin geçtiği olası son metin ise yine Hitit Kralı IV. Tudhaliya ile Amurru Kralı Sausgamuwa (KUB XIII 1; CTH 105) arasında geçen bir antlaşmadır⁴⁰⁰. Ahhiyawa adı metin üzerinde geçmekte ve Ahhiyawa Kralı, Hitit, Mısır, Babil, Assur krallarıyla eşit sayılmaktadır⁴⁰¹. Bu antlaşmada Hitit Kralı, Amurru Ülkesi Kralı'ndan, Ahhiyawa Ülkesi'nden gelen hiçbir geminin⁴⁰² Assur Ülkesi'ne gitmemesini istemiştir ya da konunun uzmanları tarafından bu metin öyle yorumlanmıştır⁴⁰³. Metinde ilginç olan şey ise, Ahhiyawa adının sonradan silinmesidir. Bu silinmenin anlamı sorgulandığında, Hooker'a göre Ahhiyawa Kralı diğer krallarla aynı derecede önemli değildir⁴⁰⁴. Ünal'a göre de isim yanlışlıkla yazılmış kâtip hatasından ibarettir⁴⁰⁵. Gurney ise ismin Hititler'in Ahhiyawa'nın gücünü tanımadığı için silindiğini öne sürmektedir⁴⁰⁶. Bryce'a göre ise metnin silinmesi, Ahhiyawa'nın Millawanda üzerindeki hâkimiyetini kaybetmesinden kaynaklanmaktadır⁴⁰⁷. Millawanda'nın bir kez Hitit kontrolü altına girmesiyle, Anadolu'da politik ve askerî başka herhangi bir Ahhiyawa üssünün yokluğunda, Ahhiyawa Kralı'nın Hatti Bölgesi'nde herhangi bir önemli etkiye sahip olma iddiası da kalmamıştır. Bryce'ın bu çıkarımında Güneybatı Anadolu'da Lukka ve Karia bölgelerinin de Hitit hâkimiyetine geçtiğini varsayabiliriz.

Yukarıda anlatılan tarihsel belgeler yorumlandığında Ahhiyawa'nın yerinin bir deniz kıyısında olduğu kesindir ve krallık gemilere sahiptir. Bu düşüncüyü destekler nitelikte bir dua metninde, Hitit Kralı II. Murşili hastalandığında onu iyileştirebilmeleri

³⁹⁸ Bryce 1989b, 15; Yakar 2007, 292.

³⁹⁹ Sommer 1932, 315, 317; Huxley 1960, 7-8; Güterbock 1983, 137-138; Niemeier 1999, 152.

⁴⁰⁰ Bryce 1989b, 16; Klengel 1995, 159.

⁴⁰¹ Gurney 2001, 51.

⁴⁰² Ünal söz konusu metnin yanlış yorumlandığını, Lahhiyawas-si GISMA='Ona savaş gemisi göndermesine izin vermesin' diye okunması gerektiğini öne sürmektedir, Ünal 2001, 249.

⁴⁰³ Beckman 1996, 98-103; no.17; Beckman et al. 2011, 50-68.

⁴⁰⁴ Hooker 1977, 130.

⁴⁰⁵ Hooker 1977, 130; Ünal 2002, 115.

⁴⁰⁶ Gurney 2001, 51.

⁴⁰⁷ Bryce 1989b, 16-17.

için Lazpa ve Ahhiyawa'nın Tanrıları Hattuşa'ya getirilmiştir⁴⁰⁸. Bir başka metnin anlattıklarına göre Murşili'nin üvey annesi de Ahhiyawa'ya sürgün edilmiştir⁴⁰⁹. Bu, ülkenin konumunun bir ada veya adalar topluluğunda olabileceğini de akla getirmektedir. II. Muwattali'ye ait bir metinde ise Ahhiyawa, Anadolu'da bulunan Tarhuntassa ve Mira ile birlikte bir listede verilmiştir⁴¹⁰. Anadolu ülkeleri ile beraber verilen bir listede Ahhiyawa'nın adının geçmesi onu Anadolu'ya yakın bir mesafede olduğunu da akla getirmektedir. Hititler'e karşı isyanında Millawanda'yı üs olarak kullanan Piyamaradu'nun kaybetmesiyle, Hitit Kralı'nın henüz kente girmeden Millawanda'dan direk Ahhiyawa'ya kaçışında bir gemi veya kayık kullanması⁴¹¹ Ahhiyawa'nın Batı Anadolu'nun kıyılarına bakan bir ada olabileceği izlenimini de vermektedir.

Mountjoy GH IIIA-III B dönemlerinde, Batı Anadolu'da Troia'dan Rhodos'a kadar kapsayan bir alanda yaşayan yerli halkın, yoğun ticarî ilişkiler sonucunda Miken kültüründen etkilenmiş olabileceğini öne sürmektedir. Ona göre Batı Anadolu'daki halkların gömü âdetleri ve keramik üretim stili, var olan yerli kültürlerle birleşim içine girerek kozmopolit (koine) (**Fig. 16**) bir yapı oluşmuştur. Bu kozmopolit yapı Mountjoy tarafından "*Doğu Ege-Batı Anadolu Arayüzü (Interface)*" olarak tanımlanmıştır⁴¹².

Fakat Ahhiyawa'nın Mikenler olduğunu Homeros'tan alıntı yaparak savunan araştırmacılara bakıldığında, Homeros'un İlyada'sında Mikenlerden bahsedilirken Mikenlerin saray-devlet yönetim mekanizması içinde birden çok kral (Wanax) tarafından yönetildiği göz ardı edilmektedir. Yunanistan anakarasında bulunun arkeolojik kanıtlar ve Linear B metinleri de bölgenin Wanaxlar tarafından yönetildiği yönündedir. Üstelik Anadolu kıyılarındaki kentlerde yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan, Yunanistan'da bulunan örnekleriyle farklılıkları olan, Miken keramiği olarak tabir edilen keramiklerin büyük bir kısmının yapılan kil analizleri sonucu, Rodos ve Miletos menşeli yerel üretim malları olduğu anlaşılmıştır⁴¹³. Metinlerden ve arkeolojik kanıtlardan yola çıkarak, Ahhiyawa'yı Batı Anadolu'daki yerel krallıklarla,

⁴⁰⁸ Mellink 1983, 140; Güterbock no.9, 134; Beckman et al. 2011, 209.

⁴⁰⁹ Beckman et al. 2011, 209.

⁴¹⁰ Bryce 1989a, 302.

⁴¹¹ Garstang-Gurney 1959, 80-81.

⁴¹² Mountjoy 1998, 33. Mountjoy, Ahhiyawa olarak tanımlanan Güneybatı Anadolu'daki yerleşimlerde, Miken etkilerinin kuzeye oranla daha çok hissedildiğini belirtmiştir. Bunun nedeni de söz konusu bölgenin eski Minos Uygarlığı etkisinde kaldığını ve bu nedenle dışarıdan gelen etkilere daha açık ve kolay uyum sağlamasından ileri geldiğini öne sürmüştür.

⁴¹³ Gates 1995, 297.

Hititler'le ve de Kıta Yunanistan'da Mikenler'le kültürel ve ticari işbirliği içinde olan, yönetim alanı On iki Adalar ve Anadolu'nun güneybatı kıyılarını kapsayan bağımsız ayrı bir krallık olarak görmek bu çalışma içerisinde daha doğru olacaktır.

2.3. Geç Tunç Çağı'nda Ticaret ve Ticaret Yolları

Eski Ön Asya toplumları, Neolitik Dönem'den itibaren birbirleriyle ticari ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Hammaddeler kültürler arası alışverişin itici gücü olma özelliğini taşımaktaydı. Anadolu, İran, Suriye, Mezopotamya, Levant, Mısır, Kıbrıs, Girit ve Kıta Yunanistan'ının doğal kaynakları tüketimlerini karşılayacak yeterlilikte değildi. Bunlara örnek vermek gerekirse; volkanik cam olan obsidyen Neolitik Dönem'den itibaren Güney Ege'deki Melos Adası'ndan Kıta Yunanistan'daki Tesalya Bölgesi'ne ve Anadolu'nun batı kıyılarına dek yayılmıştı. Kyklad Adaları erken dönemlerden başlayarak Ege dünyası'nda gerçekleşen alışverişin odak noktası olma doğrultusunda gelişmişti⁴¹⁴. Aynı zamanda Anadolu'daki Göllü Dağı yöresindeki Kaletepe obsidyeni de Levant, Kıbrıs ve Güneydoğu Anadolu'ya ihraç edilmekteydi⁴¹⁵. Arkeolojik verilerle birlikte bu durum bize Neolitik Dönem'den itibaren kültürler arası ilişkilerin deniz yolundan da gerçekleştiği fikrini vermektedir.

Ön Asya'nın yazılı kaynaklarında yapılan değiş-tokuş ve ticaretle ilgili bilgilere farklı bir zaman ve mekân çerçevesinde ulaşılmaktadır. Bu kaynaklarda MÖ III. ve II. binde ekonomileri mal alışverişine son derece bağımlı olan kültürlerin varlığından söz edilir. Tarımın güçlü bir etken olduğu Mezopotamya'da ne yapılar için gerekli olan ahşap ne de kullanılacak maden cevherleri mevcuttu. Bu nedenle Mezopotamya'da çok erken bir dönemde güneye, kuzey ve kuzeybatıya ve Anadolu'ya ulaşan bir ticaret ağı gelişmişti. Mezopotamya, yukarıda belirtilen ülkeler arasında en fakir doğal kaynaklara sahip olması nedeniyle ahşap, taş ve madeni birçok hammaddeyi dışarıdan getiriyordu⁴¹⁶. Bunun için karada kervanlar, Fırat ve Dicle nehirleri ile Güneyde Basra Körfezi'nden, kuzey ve kuzeybatıda Suriye kıyılarına ve oradan Akdeniz yoluyla giderek Anadolu'ya bağlanıyordu. Kervanlar Doğu Anadolu'dan obsidyen, Amanos Dağları'ndan Sedir ağacı, Elam'dan altın, gümüş, ağaç ve yarı değerli taşlar, Mağan'dan diorit taşı ve bakır, Meluhha'dan altın ve bakır, Tilmun'dan (Bahreyn ve Arabistan

⁴¹⁴ Efe 2004, 15-24; Matthaus 2006, 335.

⁴¹⁵ Aström 1989, 15-17; Balkan Atlı-Binder 2007, 217-222.

⁴¹⁶ Özkan 1995, 211.

kıyıları) bakır, Kerkük'ten bitumen ve taş, İran üzerinden lapislazuli⁴¹⁷ ve kalay getirmekteydi⁴¹⁸. MÖ III. binde ticaret genelde Sümer Kent Kralları tarafından denetlenmekteydi⁴¹⁹. Ticaret Akad Devri'nde de devletin ve tapınak örgütünün denetimi altındaydı. MÖ III. binden II. bine geçiş süresince özel servet yapabilen, bağımsız tüccarlık kurumu gelişti. Ancak tüccarlar kralla anlaşmalı olarak çalışmaktaydı. Bu karşılıklı çıkarlara dayanan devlet tekeliyle özel girişim arasında olan bir oluşumdu⁴²⁰. Mezopotamya'nın yeraltı kaynaklarının maden açısından çok fakir, Anadolu'nun ise zengin olması, tüm dönemler boyunca Mezopotamya toplumlarını Anadolu'ya yönleltiyordu⁴²¹. MÖ 2334-2279 yılları arasında hüküm sürmüş Akad kralı Sargon zamanında Akadlı tüccarların Anadolu'ya gelmeye başladığı görülmektedir. Akadça yazılmış nüshası Tel-El-Amarna'da, Hititçe nüshası Boğazköy'de bulunan bir metinde “*šar tamhari' muharebenin kralı*” adı ile anılan tablette, Sargon'un Puruşanda'ya yaptığı askeri sefer ve başarısından söz edilmektedir⁴²². Başka bir belgede ise, Sargon, askerî başarılarını, yabancı ülkelerden ele geçirdiği toprakları ve ülkelerin krallarını nasıl cezalandırdığını anlatmaktadır⁴²³. MÖ 2200'lerde Sargon'un torunu Naram-Sin ise Toroslar'ı aşmayı amaçlayan seferler düzenler ve Diyarbakır/Pir Hüseyin'e Güneydoğu Anadolu zaferini anlatan bir stel diker⁴²⁴. Söz konusu stelde Naram-Sin kendisine isyan eden on yedi kral arasında Kanesh Kralı'nın da olduğunu yazmaktadır⁴²⁵.

MÖ II. binin başlarında, Assur'da özel girişimin biçimlendirdiği ticaret tarzı gelişir. Assur'da bağımsız tüccarlar Anadolu ile yapılan kervan ticaretini düzenlemişlerdir. Söz konusu tüccarlar önceleri Assur'a yakın yerlerde ticarete başlamışlar ve daha sonra bu ağı genişleterek Orta Anadolu'daki kentlere yerleşip, yerel krallıklar içerisinde ticaret kolonileri kurmuşlardır. Bu koloniler yani Karumlar arasında Kanesh-Kültepe (**Fig. 17**) en tanınmış olanıdır. Kanesh'te Assurlu tüccarlar höyüğün hemen altındaki alana kendi yerleşimlerini kurmuşlardı. Yerleşimde bulunan limum

⁴¹⁷ O dönemde ve halen en yakın lapislazuli kaynağı Afganistan'da Bedehşen'de bulunmaktadır, Yalçın 2013, 50.

⁴¹⁸ Özkan 1995, 211; Klengel 2006, 370.

⁴¹⁹ Bu konudaki ilk bilgiler, Adap kralı Lugal-Anne-mundu ve Uruk kralı Lugal-zaggesi'nin, Amanos Dağları ve Yukarı memlekete kadar gittikleri yönündedir. Abanoz, akik, altın ve bakır türünden hammaddeler Ur'dan yola çıkarılarak kuzeyde bulunan Kiş ve Mari kentleri üzerinden Suriye'ye kadar ulaştırılmaktadır. Klengel 2006, 370.

⁴²⁰ Matthaus 2006, 355.

⁴²¹ Kozal 2010, 13.

⁴²² Westenholz 1997, 103.

⁴²³ Günbattı 1997, 131-151; Öz 2005, 2.

⁴²⁴ Kozal 2010, 13.

⁴²⁵ Westenholz 1997, 250-251.

listelerinin incelenmesi ile⁴²⁶ 200 yıldan fazla sürdüğü tahmin edilen Assur Ticaret Kolonileri Dönemi, Anadolu'nun tarihi süreci içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde, Anadolu halkı yazı ile tanışmış ve böylelikle Anadolu tarihi devirlere girmiştir⁴²⁷. Assurluların Anadolu'daki iş ortakları yerel krallardır. Böylece bir kez daha devlet denetimi ve özel girişimden oluşan bir düzenleme gözler önüne serilir. Söz konusu ticari etkinliklerin Assur Sarayı tarafından, en azından desteklendiği düşünülebilir; zira Anadolu ile yapılan ticaret, acil gereksinim duyulan malları kapsamaktaydı. Assur kervanları yün ve özellikle de bakırdan oluşan yüklerini güneye taşırdı. Buna karşın Assurlu tüccarlar çok uzaklarda, Doğu'daki kaynaklardan elde ettikleri kalayı kuzeye taşırdı. Assur bu dönemde kalay ticaretinin merkezi haline gelmişti. Bu ticarete katılan devletler yalnızca sunulan mallardan yararlanmakla kalmayıp, vergiler yoluyla doğrudan kar elde etmekteydi. Kanesh kentinin kralı yapılan ithalattan pay elde ederdi, ayrıca %10'unu da ucuz alma hakkına sahipti. Assur'da mal değerinin yaklaşık 1/120 kadar tutan ihracat vergisi ve ayrıca ithalat vergisi geçerliydi. Malların değeri Assur'da gümüşle ölçülmekteydi⁴²⁸. Tekstil ürünleri söz konusu olduğunda mal değerinin %5'i, kalay söz konusu olduğunda da %3'ü kadardı⁴²⁹. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu'yu da kapsayan gelişmiş ticaret ağı tüm taraflar için kârlı bir alışveriş durumundaydı. Bir tüccar öldürüldüğünde cezası çok büyüktü. Buna rağmen Assurlu tüccarların kazancı, tüm masraflara ve tehlikelerin de söz konusu olduğu uzun yola değecek kadar büyüktü. Kent kapılarında ödenen vergilerden kurtulmak için zaman zaman kaçak mallar da nakliyat arasına sokulurdu⁴³⁰. MÖ 1700'lerde bu alışverişin sona erdiği konusunda tabletlerde kesin bir bilgi bulunmаса da, kuzeyde Hititler'in güçlenerek topraklarını Kanesh'e kadar genişletmeleri, ilk Hitit kralı Kuşşaralı Pithana'nın oğlu Anitta'nın fetih politikasıyla söz konusu bölgelere sahip olması, Assurlu tüccarları endişe ve korkuya sevk ettiği, bu vesile ile Assurlu tüccarların ticarî bağlantılarını azalttıkları düşünülmektedir. Assurluların Anadolu'yu terk etmeleri ile sadece ticarî ilişkiler sona ermemiş, aynı zamanda Anadolu halkları tarafından öğrenilen ve kullanılan Eski Assur çivi yazısı da kaybolmuştur⁴³¹.

⁴²⁶ Klengel 1989, 263-268; Veenhof 2003, 3, Kanesh'te önce B. Hrozny sonra da T. Özgüç'ün araştırmaları ve uzun zamandan bu yana yürütülen kazılar sonucunda Eski Assur çivi yazılı arşivi ortaya çıkarılmıştır.

⁴²⁷ Öz 2005, 2.

⁴²⁸ Matthaus 2006, 355.

⁴²⁹ Klengel 1979, 131.

⁴³⁰ Veenhof 1972, 314.

⁴³¹ Öz 2005, 4.

MÖ II. binin başlarında Yukarı Fırat'ta yer alan Mari'nin, Mezopotamya, Suriye ve Filistin arasında ticari ilişkileri yöneten merkez konumda bir kent olduğu görülmektedir. Ugarit kenti de Ege Havzası ile deniz aşırı bir ticaret ağına sahiptir. Anadolu'da ise Hitit krallarının MÖ II. binin ikinci yarısında devletlerarası ticareti desteklediğine dair Hattuşa Saray Arşivlerinde kanıtlar bulunmuştur⁴³².

MÖ III. binde Doğu Akdeniz kültürlerindeki ticari ağa başka bölgelerinde katıldığı bilinmektedir. Ege'de Girit'teki Erken Minos Uygarlığı bunlardan birisidir. Bu dönemde Minos ve Mısır'daki Eski Krallık yoğun bir ticari ilişki içerisindeydi. Nil'den Girit'e ithal edilmiş taş kapların yerel imitasyonu yapılarak Minos sanatına esin kaynağı olmuştur. Bunun yanında Ege dünyasında ele geçmiş, Minos ve Erken Hellas kültürlerine ait takılar da Anadolu ve Mezopotamya ile ilişkilendirilmektedir. Kyklad Adalarında bu dönemde de Orta ve Batı Akdeniz'le kültürel ve ticari işbirliği içindedir (**Fig. 18**). Erken Tunç Çağı'ndan itibaren metal ticaretinin önemi artmıştır. Değerli metallerin kaynağının orantısız bir biçimde dağılması, hammadde arayışlarında ihtiyacın karşılanmasının ithalat yolu ile yapılmasını zorunlu kılmıştır⁴³³.

MÖ II. binde Minos'ta saraylar tarafından yönetilen merkezi bir ekonomi ve kendine özgü yazısıyla bir Doğu Akdeniz kültürü ortaya çıkınca ilişkilerin yoğunluğu da artmıştır. Saray kayıtlarını tutmak ve ekonomi trafiğini yürütmek için gerekli olan yazı bilinmektedir; teknik ve soyutlama yetkinliği nedeniyle Mısır ve Levant'da aranan, sarayın yönetimi altındaki zanaatkâr toplulukları da mevcuttur. MÖ II. binin ilk yarısına tarihlenen Minos Kamares Keramiği'ne Kıbrıs Adası'nda, Suriye kıyılarında ve Yukarı Mısır'a ve hatta Assuan'a kadar olan bölgede rastlanmaktadır. Aynı zamanda Megiddo, Ugarit, el-Lahun, Tarsus-Gözlükule, Kabarsa ve Domuztepe'de Kıbrıs keramiği bulunmuştur. Kıbrıs'ta da Habur kapları ile Tel el-Yahudiye testicikleri ele geçmiştir⁴³⁴. Saraylarda, Doğu Akdeniz'de aranan zanaata bağlı işgücü de bulunmaktadır. MÖ 18. yy'a tarihlenen Mari arşivlerinde Minos kökenli malların kayıtları bildirilmektedir. Bunun yanı sıra Girit'te de Mısır skarabelerinin, Suriye-Mezopotamya kökenli silindir mühürlerin hatta Knossos'taki saray yapısında Mısır'ın 12. Sülale dönemine tarihlenen bir heykelin bulunması Girit ve Doğu Akdeniz arasında ticaretin ve kültürel değişimin

⁴³² Matthaus 2006, 356.

⁴³³ Matthaus 2006, 335.

⁴³⁴ Özkan 1995, 213.

çift yönlü olduğunun göstergesidir. Bu dönemde gerçekleşen ilişkiler sanatsal ve dinsel yaşantının da değişime uğradığını göstermektedir⁴³⁵.

Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'deki ekonomik sistemin birincil işlevi hammadde arayışıdır. İkincil işlev ise değiş-tokuş mallarından yararlanılması ve kullanılmasıdır. Bu değiş-tokuş sistemi armağan mallardan da oluşmaktadır. Ticarete armağan malların kullanılması sadece kralların oturduğu saray merkezlerinde sınırlı kalmayıp, soylu sınıf tarafından diplomatik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi içinde yapılmaktaydı. Bu sistem Doğu Akdeniz'deki kültürler arasındaki politik ve ekonomik ilişkileri kolaylaştırmasının yanında, söz konusu bölgelerdeki politik unsurların hegemonyasını iyi düzenlenmiş bir alışveriş ağı sayesinde sağlamlaştırmaktaydı⁴³⁶. Kazılar sonucu ortaya çıkan arkeolojik materyallerden söz konusu diplomatik ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Hattuşa ve Knossos Sarayında Hyksos Hanedanlığından Firavun Khian'ın kartuşunu taşıyan taş kaplar bulunmuştur. Hyksoslar sonrası Mısır'a egemen olan Firavun Ahmose'nin annesi Akhotep'in mezarında, Minos-Miken stilinde Griphon ve arslan betimli silahlar ele geçirilmiştir. Örneklerle görülen değiş-tokuş, sadece kültürel materyallerle gerçekleşmemiş buna işgücü de dâhil olmuştur. Giritli ustalar, Kuzey Suriye, Levant ve Mısır'daki yönetici sınıfın saray yapıları için duvar süslemeleri yapmışlardır⁴³⁷.

Geç Tunç Çağı'ndaki Mısır'da halkın yaşamsal gereksinimleri devletin dağıttığı ürünlerle karşılanmakta fakat malların takası buna tabi olmamaktaydı. Hanelerin ürettikleri mallarda ihtiyaç fazlası (artı ürün) olduğunda ürünler el değiştirirdi. Devlet tekelinde olan üretim, mal dağıtımına katkıda bulunmak amacıyla serbest piyasada kısıtlanmakta, değiş-tokuşa yardımcı olmak için de gümüş birimler kullanılmaktaydı. Bunun yanı sıra lüks malları da kapsayan ürünlerin dağıtımında Mısırlı ya da Suriyeli tüccarlar kullanılır, bu tüccarlar kara ve deniz yolu ticaretinde arabuluculuk yaparlardı⁴³⁸. Özellikle gemi ve yapı imalatında kullanılan işlenebilir orman

⁴³⁵ Matthaus 2006, 336.

⁴³⁶ Matthaus 2006, 358.

⁴³⁷ Kom el Hetan'da, III. Amenophis'in (M.Ö. 1388-1351) Ölüler tapınağında bulunan bir heykelin kaidesi üzerinde yer alan yazıt Ege'deki bazı yer adlarını coğrafi sıraya göre verir. Bu tür yol güzergâhı içerikli yazıtlar Mısır Sarayı'nın Ege bölgesi coğrafyası hakkında somut bilgilere sahip olduğunu gösterir Girit (Keftiu) ve Kıta Yunanistan'da (Tanaya/Danoi) Knossos, Amnisos, Kydonia, Mykenae gibi yer adlarının adı geçer. Rodos (Ialysos)'dan Girit'e ve Mykenae'a dek uzanan, çok sayıda Skarabe ve III.Amenophis'in kartuşunu taşıyan diğer buluntular yazıtlarla ilgili bulguları destekler, Cline 1994, 112-113; Matthaus 2006, 338.

⁴³⁸ Matthaus 2006, 353-354.

kaynaklarının yetersiz olmasından dolayı kereste ihtiyacı ve diğer maden ve hammadde gereksinimi ithal edilerek karşılanmaktaydı. Malların Mısır'a ulaşımı Nil Nehri, karadaki kervan yolları ve Suriye-Filistin kıyılarındaki Yoppe (Jafa), Akko (Akka), Tyre (Tyros), Sidon, Byblos ve Ugarit gibi liman kentleri üzerinden deniz yolları ile sağlanırdı⁴³⁹. Geç Tunç Çağı'nda uzak mesafelere kadar ulaşan Mısır ticaretine dair mallar Girit ve Miken kültürlerinde de görülmektedir. Bunların arasında kap olarak kullanılan deve kuşu yumurtaları, Thera ve Knossos'taki duvarları süsleyen egzotik hayvanlar, fildişi, altın ve yarı değerli taşlar sayılmaktadır. Bu örneklerin yanı sıra söz konusu ticaret çift yönlü olmuş, MÖ 1600'lerden itibaren Girit ve Miken kültürleri ile Kıbrıs Adası arasındaki kültürel ve ticari ilişkiler sıklaşmıştır. Doğu Akdeniz'deki diğer bölgeler arasında da yakın ilişkiler kurulmuş, Suriye'deki kent devletleri, Anadolu ve Mısır arasında karmaşık bir ticaret ağı ortaya çıkmıştır. Bu ticaret ağı MÖ 14. ve MÖ 13. yy'a doğru Orta Akdeniz'deki İtalya, Sicilya, Sardinya ve Lipari adalarına kadar ulaşmıştır. Bu ticari ağın batıya uzantısının, Mikenlere ait çanak çömlek kalıntılarından söz konusu bölgeler dışında İspanya'ya kadar da ulaştığı bildirilmektedir⁴⁴⁰. Geç Tunç Çağı'ndaki Ege dünyasının ticari ilişkilerinin Miken Kuyu Mezarları Döneminden itibaren deniz yoluyla Karadeniz'in batısına dek uzandığı, kara yolu ile Bulgaristan ve Romanya'nın içlerine kadar ulaştığı görülmektedir. Adı geçen bu bölgelerde Miken tipinde kılıçların bulunmasının yanı sıra Miken Yunanistan'ında da Balkan ve Orta Avrupa kökenli kılıçlar, mızrak uçları ve fibulaların, altından spiral bilezik ve yüzüklerin ortaya çıktığı bildirilmektedir. Bu malların dışında kuzeyden Miken Yunanistan'ına gelen en değerli malzeme kehribar (amber) olmuştur. Özellikle GH IIIB döneminden itibaren gömü buluntularında sıkça rastlanan kehribarın Orta Avrupa, Arnavutluk ve İtalya üzerinden Adriyatik Denizi yoluyla Yunanistan'a geldiği düşünülmektedir⁴⁴¹.

Doğu Akdeniz'de artan gereksinimleri uzak mesafelerle ilişkileri gerektiren sosyal toplumlar ortaya çıktığında belirli bölgelerde yüksek bir değer ifade eden hammadde ve lüks mallar önem kazanmıştır. Gerek bir prestij ögesi, gerekse dinsel büyüsel inançlarla önem kazanan lüks malların ticareti Geç Tunç Çağı'nda doruk noktasına ulaşmıştır. İçerdiği malzeme çoğunlukla günümüze ulaşmayan fakat Doğu

⁴³⁹ Matthaus 2006, 353.

⁴⁴⁰ Matthaus 2006, 338-340.

⁴⁴¹ Matthaus 2006, 340-341, Orta Avrupa ve Balkan kökenli silahlar, fibulalar, takılar için bkz. Eder 2003, 40; amber buluntuları için bkz. Harding et al. 1974, 145-172; Matthaus 1980, 109-139.

Akdeniz'deki bölgelerin ticaret ağına dâhil olan diğer tüketim mallarını lüks mallar oluşturmaktadır. Doğu Akdeniz'deki bölgelerden Orta Akdeniz'deki İtalya ve Sardinya Adası'na kadar giden lüks mal akışındaki grubu, mobilya parçalarını süsleyen fildişi kakmalar, ördek biçimli kutular, genellikle üzengi kulplu testiler ile taşınan yağ ve kozmetik malzemeler, skarabeler, mühürler, fayanslar, altın ve yarı değerli taş bezemeli takılar, Nil Nehri'nden çıkarılmış tuzlanmış balıklar gibi ürünler oluşturmaktadır. Çoğunlukla elit kesim tarafından kullanılan lüks tüketim malları, söz konusu sınıfın yaşam biçimini değiştirmesinin yanı sıra ortak bir kültürel ve maddi değer de katmıştır⁴⁴².

Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'ya baktığımızda, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda ticaretin esasını oluşturan hammadde alışverişi Hitit döneminde de devam etmiştir. Hititlerin başkenti Hattuşa'da kapsamlı bir devlet arşivinin ortaya çıkarılmış olması, bu toplum hakkında önemli bilgilerin edinilmesini sağlamıştır. Buna rağmen bazı konulardaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Bu konulardan biri de Hitit devletinde yapılan ticarettir. Hitit kaynakları bu konu hakkında oldukça az bilgi vermektedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri, kaynakların tümünün Hitit devlet arşivine ait olması ve bu nedenle tüccarlara ait ticari yazışmaların ele geçmemiş olmasıdır⁴⁴³. Özellikle ticarete ilişkin metinlerin son derece az olması, bazı araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu soruna bir neden aramalarına yol açmıştır. Gündeme getirilen teoriler arasında⁴⁴⁴ Hitit Kralı'nın ticarete fazla önem vermemesi ve yapılan ticaretin devletin tekelinde olması yer almaktadır. Fakat Alparslan'a göre⁴⁴⁵ Hitit dönemindeki Anadolu halkı hakkında bilgilerimizin tümü devletin düzenlediği belgelere dayanmasından dolayı bu belgelerde tüccarlardan çok az söz edilmesi serbest ticaret yapan tüccarların olmadığı anlamına gelmemektedir. Sadece tüccarlara ait belgelerin bulunmadığı ya da devlet ile direkt bağlantısı olmadığı anlamına da gelebilir.

Hitit ekonomisinin çoğunlukla temeli tarıma dayalı olmasıyla halkın gündelik yaşamı ve temel Hitit yasaları toprağın işlenmesi üzerine oluşmuştu. Hititler, başlıca

⁴⁴² Matthaus 2006, 349-350, 352. Akdeniz Bölgesi'nde ele geçmeyen tekstil malzeme ticaretinin iklimsel etmenlere bağlılığı konusunda örnek gösterilebilir. Deri ve ahşap türü malzeme de çoğunlukla günümüze ulaşmamıştır. Ele geçen fildişi kakma parçaları yoluyla Kıbrıs, Levant Bölgesi ve Ege'de mobilya kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bölgelerde savaş arabalarından yararlandığı yalnızca resimsel betimlerden, arabalara koşulan atların ticaretinin yapıldığı da dolaylı yollardan öğrenilmektedir, Matthaus 2006, 358.

⁴⁴³ Alparslan 2003, 29.

⁴⁴⁴ Hoffner 2002, 180, 189.

⁴⁴⁵ Alparslan 2003, 30.

arpa, buğday gibi hububatlar ve baklagiller yetiştirmekteydiler⁴⁴⁶. Bunların yanı sıra üzüm, incir ve yağı için zeytin de yetiştirilmekteydi⁴⁴⁷. Tarımdan sonra üretimin ikinci dayanak noktası hayvancılıktı. Sığır, eşek, at gibi büyükbaş hayvanların yanında koyun, keçi ve domuz gibi küçükbaş hayvanlar da yetiştiriliyordu⁴⁴⁸. Hitit çivi yazılı metinlerden arıcılığın da yapıldığı anlaşılmaktadır⁴⁴⁹. Bunun yanında altın, kalay, fildişi ve tahıl en çok ihtiyaç duyulan mallardı. Bunlar da askerî seferlerde elde edilen ganimetler ve vasal krallıkların gönderdiği hediyelerle karşılanmaktaydı.

Hitit çivi yazılı belgelerinde “*tüccar*” kelimesi, ya Sümerce ‘*LU DAM.GAR*’ ya da Hititçe “*unattalla*” olarak belgelenmiştir. “*Ticaret*” ya da “*fiyat*” için “*happar-*”; “*satmak*” için ise “*happariya-/happirai-*” kelimeleri kullanılmaktadır. Hititlerde kentin, ticaret ile yakından ilişki içinde olduğu ‘kent’ anlamına gelen “*happira-*” kelimesinden de anlaşılmaktadır. “*happira-*” kelimesinin asıl anlamı bu nedenle “*Pazar yeri*” olarak da geçmektedir. “*Satın almak*” için ise “*waş-/waşiya*” fiili bildirilmektedir⁴⁵⁰. Hitit metinlerinde tüccarların tek görevinin ticaret yapmak olmadığı, onun yanı sıra dini işlerde de yer aldığı görülmektedir. Bir bayram ritüelinde bir tüccar kral ile beraber dinsel bir eylem gerçekleştirebilirdi. Hitit dua metinlerinde, ritüeller esnasında tartıyı sabote eden bir tüccar inanışa göre tanrının öfkesini çekmekteydi. Bir kehanet metninde ise, bir tüccarın sık sık getirdiği, fakat tanrıya sunulmayan nesnelere de bahsedilmektedir. Tüccarların dini ritüellerde tapmağa ait mallarını ve sunularını doğru tartmaları, Hititler için büyük önem taşımaktaydı aksi halde tanrılar onları cezalandırabilirdi⁴⁵¹. Aynı zamanda Hititli tüccarlar, Hitit geleneklerinde bolluğun ve bereketin taşıyıcıları olarak da görülmüşlerdir⁴⁵². Hititlerde tüccarların devlet koruması altında oldukları görülmektedir. Hatti ülkesi içinde bir tüccarı öldüren kişi, 100 mina gümüş öder ve tüccarın cesedini de teslim etmek zorundadır, aynı zamanda tüccarın ailesine bakmakla da yükümlüdür⁴⁵³. Eğer tüccar, Pala veya Luvi ülkesinde öldürülürse, katil yine 100 mina gümüş öder ve ayrıca malları da tazmin etmek zorundadır⁴⁵⁴. 100 mina gümüşün yaklaşık 4000 koyuna ya da 400 sığra denk geldiği düşünüldüğünde, bu

⁴⁴⁶ Ertem 1987, 1-33; Hoffner 1974, 60-80.

⁴⁴⁷ Ertem, 1987, 57; Hoffner 1974, 113-120.

⁴⁴⁸ Ertem 1965, 1-96.

⁴⁴⁹ Ertem 1965, 242-244; Sevinç 2008, 17.

⁴⁵⁰ Alparslan 2003, 30.

⁴⁵¹ Alparslan 2003, 32.

⁴⁵² Klengel 1979, 73.

⁴⁵³ Özkan 1995, 214; Alparslan 2003: 31.

⁴⁵⁴ Imperati 1992, 39, 100, 192-195; Hoffner 1997, 19.

cezanın ne denli ağır olduğu daha da iyi anlaşılmaktadır⁴⁵⁵. Burada dikkati çeken nokta, Hatti, Pala ve Luvi ülkelerinden söz edilip, başka bir ülkeden söz edilmemiş olmasıdır. Muhtemelen Hititli tüccarlar, yalnız söz konusu bu üç ülkede ticaret yapmaya izinliydi. Hititli tüccarlar dış ülkelere gidemedikleri gibi, Hitit kralları yabancı tüccarların ülkelere girmelerine de izin vermiyorlardı⁴⁵⁶. Yabancı tüccarlara Hitit sınır beyleri (BEL MADGALTI) tarafından belirli yerlerde ticaret yapmalarına izin verilmekteydi. Fakat belli kısıtlamalara tabii oluyorlardı⁴⁵⁷. Hitit kralının koruyuculuğu sadece Hitit devletine bağlı olan tüccarlar için değil, yabancı tüccarlar içinde geçerliydi. Hitit kralı III. Hattuşili'nin Babil kralı II. Kadaşman-Enlil'e gönderdiği bir mektuptan, Amurru ve Ugarit bölgelerinde sıkça Babilli tüccarlara yapılan saldırılar ve cinayetler meydana gelmektedir. Babil kralı bu durumu doğrudan Hitit kralına rapor etmiştir. Hitit kralı ise yukarıda bahsedilen cezaî şartların aynısını cevaben iletmiştir⁴⁵⁸.

Ugarit'in Hititler tarafından ele geçirilişinden sonra, Hitit-Ugarit ticari ilişkileri de doğal olarak artmıştır. Hititlerin Akdeniz'e açılan kapısı Ura Limanı'ydı. Bu nedenle Hititlerin tüm deniz ticareti de Ura üzerinden yapılmaktaydı⁴⁵⁹. Boğazköy ve Ugarit'te bulunan belgelere göre, Hatti ülkesi ile Suriye arasındaki ticaret Uralı tüccarlar tarafından yapılmaktaydı. Ura kentinin tüccarları, Ugarit'te toplanan altın, kalay ve tahıl gemileriyle Anadolu'ya taşıyor, karşılığında kurşun, gümüş, bakır ve sedir ağacı ihraç ediyorlardı. Altın, Ugarit'e Mısır'dan geliyordu. Belgelere göre, altın, Ugarit'te Hitit ülkesine göre 2,5 kat daha ucuzdu⁴⁶⁰. Kalay, doğudan Mari yoluyla Assur'dan geliyordu. Tahıl Suriye içinden toplanıyor veya Mısır'dan ithal ediliyordu. Hitit ekonomisinde Uralı tüccarların ayrı bir önemi vardı. Uralı tüccarlar, Hitit devletinin güvencesi altında olup "*majestenin tüccarları*" olarak nitelendirilmekteydi⁴⁶¹. Bu tüccarların görevi Hitit kralına vergi ya da hediye olarak gönderilen ve genellikle değerli metallere, taşlardan ya da boyanmış giysi veya kumaşlardan oluşan malları kontrol etmek ve onları Hattuşa'ya ulaştırmaktı⁴⁶². Ugarit'teki hakları bizzat Hitit kral ve kraliçesi tarafından korunmaktaydı. Buna örnek olarak, Niqmepa'ya III. Hattuşili ve Puduhepa tarafından gönderilen bir mektuptan bahsedilmektedir. Mektup, Ugarit

⁴⁵⁵ Alparslan 2003, 31.

⁴⁵⁶ Özkan 1995: 214.

⁴⁵⁷ Alparslan 2003, 33.

⁴⁵⁸ KBo 1.10+KUB 3.72 (CTH 172); Alparslan 2003, 31.

⁴⁵⁹ Alparslan 2003, 34.

⁴⁶⁰ Heltzer 1977, 206.

⁴⁶¹ Klengel 1979, 78.

⁴⁶² Alparslan 2003, 32.

Kralının şikâyeti üzerine, Hitit Kralı, Uralı tüccarların Ugarit'te kışın kalmamalarını ve ev ile arazi almalarını yasaklayan bir emri içermektedir. Bu da Ugarit Kralı'nın bu tüccarlara Ugarit'te bile sözünün geçmediğini göstermektedir⁴⁶³. Bunun yanında Hitit Kralları, ticareti kullanarak başka bir ülkeyi baskı altında da tutabilirdi. O zaman ticaret siyasi bir araç haline de gelebilmekteydi. Buna örnek olarak Hitit Kralı IV. Tudhaliya ile Amurru Kralı Şausgamuva arasında imzalanan antlaşma gösterilebilir⁴⁶⁴.

Hititlerde vergilendirmede ise farklı bir yöntem izlenmektedir. Geç Tunç Çağı'nda yazılı belgelerden Hitit dâhil her ülkenin farklı ağırlık birim ve ölçülerine sahip olduğu bilinmektedir. Bu nedenle bazı antlaşmalarda hangi ağırlık sisteminin kullanılacağı özellikle belirtilmeliydi. Aksi halde bu, istenilmeyen sonuçlara yol açabilmekteydi. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma, Amurru kralı Aziru ile yaptığı bir antlaşma metninde, Aziru'nun ödemesi zorunlu olduğu yıllık verginin Hattili tüccarların ağırlıkları ile tartılması gerektiğini özellikle belirtmektedir⁴⁶⁵.

MÖ 14. ve 13. yy'da Akdeniz'de yoğun bir ilişki ağının kurulmasında, asıl çekici gücü Ön Asya ve Orta Akdeniz Bölgesi'ne orantısız biçimde dağılan hammaddelerin alışverişi oluşturduğunu daha önce bahsedilmişti. Bu dönemin ekonomisinde, vazgeçilmez bir önem arz eden metaller başı çekmektedir. Alet, araç-gereç ve silah yapımında gerekli olan bakır ve kalay tercih edilen metaller arasındadır. Ayrıca para ekonomisi öncesi bir dönemde değer saptama aracı olan ve takı ya da madeni kap kakak yapımında kullanılan altın ile gümüş de tercih edilen metaller arasında sayılabilir⁴⁶⁶. Üst sınıfın lüks gereksinim araçlarının üretiminde yararlanılan fildişi ya da Geç Tunç Çağı'nda henüz yeni kullanılmaya başlanan cam⁴⁶⁷ türünden hammaddeler de bu kapsamda düşünülmektedir.

Geç Tunç Çağı'nda bakır genelde Akdeniz'in değişik bölgelerinden gelmektedir. MÖ II. binde Mısır bakır gereksiniminin büyük bir bölümünü Sina Yarımadası'ndan ve Doğu Çölü'nden karşılamıştır. Assur ise bakırı Anadolu'dan sağlar. Geç Tunç Çağı'nın başından itibaren Girit ve Kıbrıs arasındaki yakın ilişkiler bakır yataklarına sahip olan Kıbrıs'ın söz konusu hammadde açısından önemini açıkça kanıtlamaktadır. Bu dönemde Ege dünyası ile ilişkide olan Balkanlar ve Karpatlar'ın bakır açısından

⁴⁶³ Özkan 1995, 215.

⁴⁶⁴ Alparslan 2003, 35.

⁴⁶⁵ KUB 13.34+KUB 40.84 (CTH 295); Alparslan 2003, 32.

⁴⁶⁶ Matthaus 2006, 342.

⁴⁶⁷ Klengel 2006, 373.

oynadığı rolü henüz kesin değildir. Batı Karadeniz kıyılarında bulunan bakır külçeler Balkanlar ve Karpatların Akdeniz Bölgesi alışveriş ağına dâhil olduğuna belirgin biçimde işaret eder. Kıbrıs, MÖ 14. yy'dan başlayarak Akdeniz Bölgesi'nin bakır gereksiniminin karşılanmasında önemli bir rol oynar. Kıbrıs'tan Sardinya Adası'na dek yayılmış olan külçelerin üzerinde yer alan Kypro-Minoik yazı işaretleri bu durumu onaylar gözükmektedir⁴⁶⁸. Madencilik zanaatı ve hazır tunç aletlerle yapılan ticaret Kıbrıs'ta MÖ 14. ve özellikle 13. yy'da kozmopolit-kentsel gelişmeye yol açan ekonomik yapılanmaya ortam hazırlamıştır. Genellikle madencilik zanaatıyla ilgili aletlerden oluşan yapı adakları ya da tanrılara sunulan adaklar söz konusu endüstri kolunun önemini yansıtır⁴⁶⁹.

Metal işletmeciliği cevherin doğrudan getirildiği liman bölgesindeki atölyelerde yapılmaktaydı. Ugarit'in liman kazılarında da metal aletleri imal edilen işlikler de ortaya çıkarılmıştır⁴⁷⁰. Ham bakır uzun sapları sayesinde omuz üzerinde taşınabilen öküzgönü külçeler hâlinde nakledilir, kalay ise somun biçimli külçelere dökülmekteydi⁴⁷¹. Ham bakırla birlikte metal işleme teknolojisi de ithal edilmekteydi. Arkeolojik açıdan bu durumu metal işlemeciliğinde kullanılan aletler belgelemektedir. Bu konuya örnek olarak Akdeniz Bölgesi'ne yayılan demirci maşaları, odun kömürü kürekleri, ateş küreme araçları verilebilir. Söz konusu aletler, Kıbrıs'tan Levant'a, Ege'den Sardinya Adası'na dek yayılmıştır. Orta Akdeniz Bölgesi'nin önde gelen Önasya Bölgesi kültürleriyle olan ilişkisini vurgulamakta ve bu ilişkiler çerçevesinde Sardinya Adası'nın, İtalya'dan ziyade Kıbrıs ile bir bağı bulunduğu açıkça görülmektedir. Malî zenginlik, sınıf düzeni bulunan bir toplum yapısı, özgün tunç işlemeciliği nedeniyle Geç Tunç Çağı'nda Sardinya Nuraghe kültürünün (**Fig. 19**) Kıbrıs için önemli bir ticarî ortak olduğu düşünülmektedir.⁴⁷²

Bakır külçe alışverişi arkeolojik bulgulara özellikle yansımaktadır; ancak diğer metallerin de Akdeniz Bölgesi'ne orantısız biçimde dağıldığını ve ithal edildiğini

⁴⁶⁸ Sardunya Adası'nda bulunan çok sayıdaki külçe tartışılan ve sorunlu olan bir konudur; zira Sardunya'da zengin bakır yatakları mevcuttur. Son yıllarda yapılan metal analizlerinden bakırın Kuzeybatı Kıbrıs kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Apliki ve çevresinde bulunan maden yataklarından yararlanılmıştır. Olasılıkla Sardunya Adası'nda yerel cevherler çıkarılmakta; Kıbrıs'tan ithalat yerel üretime ek olarak yapılmaktaydı. Sardunya'da yerel bir üretim bulunduğunu burada ortaya çıkarılan aletler ve diğer külçe biçimleri kanıtlamaktadır, Kassianidou 2001, 97-119.

⁴⁶⁹ Matthaus 2006, 343.

⁴⁷⁰ Alparslan 2003, 34.

⁴⁷¹ Klengel 2006, 373.

⁴⁷² Matthaus 2006, 344.

burada belirtmek gerekir. Özellikle tunç üretiminin vazgeçilmez bir parçası olan kalay tümüyle dışarıdan alınmıştır. Uluburun buluntuları ve İsrail kıyılarında ele geçen bazı kalay külçeleri kalayın aranan bir ticarî ürün olduğunu kanıtlamaktadır. Sikkenin icat edilmesinden önce değer ölçütü olan metaller tüm bölgelere orantılı bir biçimde dağılmamıştı. Mısır'ın en önemli maden kaynakları doğuda Sina Çölü'ndeki bakır kaynaklarıydı⁴⁷³. Altın kaynakları ise Doğu Çölü'nden, Kuş'tan ve Koptos'un güneyinden elde edilmekteydi. Altından yapılmış takılar vb. değerli eşyalar firavunlar için bir prestij malzemesi olmasının yanında mütefiklere yollanan armağan mallar arasında önemli bir yeri tutardı. Mısırlılar, bu değerli madenin korunması için hem lojistik bir ağa hem de yerel halkların işbirliğine ihtiyaç duymaktaydı. Bunun dışında diğer altın yatakları Kafkaslarda, Kuzey İran'da ve Anadolu'da bulunmaktaydı. Kıta Yunanistan'a ise altın, Balkanlardan, Karpatlardan ve olasılıkla Batı Anadolu'dan gelmekteydi. Gümüş kaynakları açısından yoksun olan Mısır, bu ihtiyacını Ege ve Batı Anadolu'daki kaynaklardan sağlamaktaydı⁴⁷⁴. Söz konusu metaller ve diğer hammaddelerin aktarımı için Geç Tunç Çağı ticaretinin en önemli ayağını deniz trafiği oluşturmaktaydı. Tarihöncesi dönemden beri süregelen gemi yolculukları bu dönemde en yoğun akışına ulaşmış, bir yaşam biçimi haline gelmişti. Hammaddeler, armağan mallar ve lüks tüketim mallarının bir kısmı bölgelere bu şekilde taşınmaktaydı. Aynı zamanda bu dönemde kara taşımacılığı için uygulanan kural ve vergiler deniz ticaretinde de geçerliydi⁴⁷⁵. Tunç Çağı'nda yelken ve dümenin gemilerde kullanılmaya başlanmasıyla bu ticaret ağı daha da önemli hale geldi⁴⁷⁶.

Rüzgâr ve akıntı koşulları göz önünde bulundurulduğunda, Tunç Çağı'ndaki deniz yolculukları genelde kıyıları izleyerek yapılmaktaydı. Deniz rotasının seyri Filistin ve Suriye kıyıları olan Mısır'ın, ana rotasında Kıbrıs Adası yer almaktaydı. Anadolu'ya kadar uzanan rota, burada bulunan ve Likya kıyılarındaki Gelidonya ve Uluburun'un da dâhil olduğu noktalar zaman zaman artan rüzgâr ve akıntı koşulları yüzünden tehlikeli hale gelirdi⁴⁷⁷. Söz konusu rota, Batı Anadolu üzerinden kuzeye, On İki Adalar üzerinden ise Girit, Kyklad Adaları ve oradan da Yunanistan'a açılmaktaydı. Çanakkale Boğazı ve Karadeniz bağlantısını denetlemesindeki işlevi bakımından Troia

⁴⁷³ Baines-Malek 1986, 15.

⁴⁷⁴ Baines-Malek 1986, 15; Matthaus 2006, 345; Batı Anadolu'daki altın kaynakları için bkz. Oygür 1990, 17-22; 1996, 55-62.

⁴⁷⁵ Matthaus 2006, 361.

⁴⁷⁶ Höckmann 2006, 311.

⁴⁷⁷ Matthaus 2006, 359; Işık 2010, 92, dn. 159.

stratejik bir öneme sahipti⁴⁷⁸. Deniz rotalarının en batıdaki durağını ise Girit üzerinden ve Peloponnesos'un kıyı kesiminden Güney İtalya, Sardinya ve Sicilya'ya ulaşan bağlantı noktaları oluşturmaktaydı. Adı geçen bu rotalara en geç MÖ 14. yy'da ulaşıldığı düşünülmektedir⁴⁷⁹.

Denizde yol almak için hem gidilecek rotanın hem de kötü hava koşullarında sınımlanabilecek koy ve limanların bilinmesi gerekmektedir. Kat edilecek yolda tüketilecek erzakın da hesaplanması düşünülmelidir. Antik dönemde ve hatta yakın geçmişe kadar deniz yolculukları Doğu Akdeniz'de mart-kasım ayları arasında yapılmakta, kışın çıkılan yolculuklara ise tehlikeli gözle bakılmaktaydı. Seyrüseferleri bulutlu ve sisli havalar da etkilemekteydi. Geceleri hava kapalı olduğunda sefere çıkmak zor olmakta, hava açıkken de yıldızlara bakılarak gidilecek güzergâh saptanmaktaydı. Söz konusu olumsuz hava muhalefeti dışında Doğu Akdeniz'deki gemi yolculukları ılıman iklim koşulları sayesinde kesintisiz yapılmaktaydı⁴⁸⁰.

Gemi yolculuklarının olumsuz koşullarını sadece hava şartları değil, temeli insan kaynaklı saldırgan tutumlar da etkilemekteydi. Geç Tunç Çağı'nda deniz ticaretinde korsanlık faaliyetlerine karşı, denetim ve güvenliği sağlamak da önemliydi. Bunun için karşılıklı diplomatik görüşmelere ve anlaşmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı⁴⁸¹. Bunu sağlamak için ilk önce stratejik limanların kontrol altına alınması gerekliydi. Çünkü tarih boyunca merkezî otoritelerin zayıflamasına yol açan korsanlık faaliyetleri her zaman limanlardan yayılmıştır⁴⁸². Geç Tunç Çağı'nda deniz ticaretini korumak için oluşturulan güvenlik ağının Ege'de ilk önce Minoslular, sonrasında Mikenler tarafından uygulandığı düşünülmektedir⁴⁸³.

Geç Tunç Çağı'ndaki deniz ticareti güzergâhlarından, mesafelerinden ve gemi yapım teknolojisindeki gelişmelerden yukarıda bahsedilmişti. Güzergâhlardaki gemilerin kimlere ait olduğuna bakıldığında, bu konuda çeşitli varsayımlarda

⁴⁷⁸ Geç Tunç Çağı'nda Mısır, Yunanistan ve Girit coğrafyasından haberdardı. III. Amenophis'in ölü tapınağında Girit ve Ege'de bulunan yer adlarının bir listesi yapılmıştı.

⁴⁷⁹ Palaima 1991, 283; Matthaüs 2006, 359.

⁴⁸⁰ Matthaüs 2006, 362.

⁴⁸¹ Matthaüs 2006, 361.

⁴⁸² Doğu Akdeniz'de Seleukos Krallığı'nın etkisinin azalmasıyla birlikte özellikle Anadolu kıyılarındaki yerleşimlerde korsanlık faaliyetleri artmıştır. Mısır'daki tahıl sevkiyatına bağımlı olan Romalılar da bu teşebbüsü ortadan kaldırmak amacıyla Gnaeus Magnus Pompeius önderliğindeki donanmayla korsanlara karşı mücadele etmiştir. Bu mücadelede asıl ilgi çekici ve sorunu ortadan kaldıran olay Romalıların korsanları denizci olarak kendi donanma unsurlarına entegre etmesidir.

⁴⁸³ Matthaüs 2006, 361.

bulunulabilir. Mısır'da gemiler Firavun'un malıdır. Yazılı metinlerde Suriyeli denizci ve satıcıların etkinliklerinin ön plana çıktığı görülür⁴⁸⁴. Levant Bölgesi'nde Hitit yönetimindeki Ura Limanı'ndan gelen gezgin tüccarların Ugarit Kralı ile yaptıkları bir anlaşmadan tüccarların isteklerini III. Hattuşili kanalıyla Ugarit Vasallığı'na bildiren serbest girişimciler olduğu anlaşılmaktadır. Katzenstein'a göre söz konusu gemi sahipleri ve gemi inşa ustaları özel bir loncaya dâhildir⁴⁸⁵.

Bir belgede kralın Byblos'ta satın aldığı gemilerden söz edilmektedir. Ayrıca beş katalogta da krallık gemilerinin savaşta hizmet verdiği belirtilir. Sarayın üretim birimlerinin birisinde altı gemi inşa ustasının çalıştığı bildirilmektedir⁴⁸⁶.

Hitit Hanedanlık üyeleri ve Kargamış Prensi'nin Ugarit'te bazı gemilerinin olduğu da metinlere geçmiştir. Kraliçe Puduhepa'ya ait bir geminin Ugarit limanında tahrip olduğu bildirilmektedir⁴⁸⁷. Hitit talimatıyla yelken açan ve artık silahları indirilen "*Kargamış gemilerinin*" listesi de verilmektedir. Gemilerin kaptanlarının ise güneyde bulunan liman kentleri Sayda ve Akko'dan geldiği düşünülmektedir⁴⁸⁸. Şuppiluliuma'nın donanmasına dâhil olan ve Ugarit'ten gelen 150 geminin de savaşta önemli bir öge olduğu düşünülebilir. Hitit limanı Ura'da Hititler'in kendi gemilerinin barınmış olması da olasıdır. Şuppiluliuma'nın önceleri deniz kavimlerine karşı başarı kazanmış olması Hititlerin deniz savaşlarında belli bir deneyiminin bulunduğunu da göstermektedir⁴⁸⁹. Bunun dışında Mısır'dan, Suriye ve Filistin'in diğer limanlarından, Kıbrıs'tan ve Ege merkezleriyle Mezopotamya'dan gelen tüccarların da Akdeniz'de limanlarda demirleyen gemileri bulunmaktaydı⁴⁹⁰. Özellikle Ege'den gelen gemilerin sahipleri büyük olasılıkla "*Wanax*" adı verilen hem savaşçı hem de ticaretle uğraşan kent krallarıydı. Akdeniz kıyılarında bulunan ithal malların birçoğunun Miken kökenli

⁴⁸⁴ Matthaus 2006, 361.

⁴⁸⁵ Katzenstein 1996, 238.

⁴⁸⁶ Höckmann 2006, 322.

⁴⁸⁷ Beckman 1996, 178-179.

⁴⁸⁸ Bordreuil 1991, 23-25.

⁴⁸⁹ Hititlerin kendi donanmalarını kurmayı amaçladıkları Şuppiluliuma tarafından Mısır'a gönderilen ve yapımı örnek oluşturmaları için Mısır gemilerinin yollanmasını rica eden KUB III 82 mektubundan anlaşılmaktadır. KUB III 65 mektubundan Hitit gemilerinin Mısır'a karşı ortak bir düşmanla savaşta kullanılmak istendiği öğrenilir. Ancak savaşta Mısırlılar kendi başlarına kalmıştır. Bu durum Deniz kavimlerine karşı kurulmuş olan bir ilişki anlamına gelebilir. Belki de söz konusu mektup Hitit İmparatorluğu'nun çökmesinden kısa bir süre önce yazılmış geçici zaferleri haber veren yanıtlar Mısır arşivlerine girememiştir, Lehmann 1985, 58 dn. 119; Lemaire 1993, 234; Höckmann 2006, 325 d.n:38; Klengel 2006, 374.

⁴⁹⁰ Klengel 2006, 372.

olması nedeniyle Yunanistan'daki Mikenler'in Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir konumda olması beklenirdi.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi deniz yoluyla kurulan iletişim yalnızca rüzgâr durumu ya da kötü görüş koşulları tarafından değil, insanlara bağlı bazı faaliyetler yüzünden de engellenirdi. Kültür alışverişini ve ticareti engelleyen herhangi bir etmen, söz konusu politik ve ekonomik sisteme bağlı yapılanmayı da etkilemekteydi. Geç Tunç Çağı'nın sonunda yaşanan göçler, denetimin zayıflamasıyla başlayan korsanlık faaliyetleri, dışarıdan gelen kaynakların azalmasıyla oluşan içerideki çıkar çatışmaları olasılıkla işbirliği içindeki devletlerin genel bir güçsüzlüğe düşmesine yol açmış, zaten hassas olan ticarî ve kültürel iletişim ağının sarsılmasına, olasılıkla tümüyle çökmesine neden olmuş olmalıydı.

Ticaret trafiğinin aksaması nedeniyle içte yaşanan ekonomik sıkıntılar, MÖ II. binin sonlarında Tunç Çağı'nın önde gelen kültürlerinin sonunu hazırlayan birbirine bağlı nedenler ağını örmüş fakat tüm bu yaşananlara rağmen Geç Tunç Çağı'nın sonunda Ege dünyası, doğu bölgeleri ve Orta Akdeniz arasındaki ilişkiler doğal olarak tümüyle kopmamış, ancak oldukça aza indirgenmiştir. MÖ I. binyılda Akdeniz Bölgesi'nde, gerek Fenikeli gerekse sonradan Yunanlı denizcilerin katıldığı değişik ve yeni bir iletişim sisteminin oluşması için de birkaç yüzyıl geçmesi gerekmiştir. MÖ 8. yy'da yeniden arkeolojik araştırmalara konu olabilecek, kozmopolit bir Akdeniz kültürü oluşmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ TUNÇ ÇAĞI'NIN SONU

Geç Tunç Çağı'nın sonunda Doğu Akdeniz'de bulunan pek çok yerleşim ya tahrip olmuş ya da terk edilmiştir (**Fig. 21**). GH IIIB dönemiyle başlayan yıkım süreci GH IIIC döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Geç Tunç Çağı'nın sonu ile birlikte Linear B ve Hitit Çivi yazısının yazımı son bulmuş, Doğu Akdeniz'de MÖ 8. yy'da Fenike alfabesi ortaya çıkana kadar "*Karanlık Çağlar*" olarak tabir edilen dönemi başlatmıştır. Araştırmacılar on yıllarca Tunç Çağı'nın sonuna neyin neden olabileceğine dair teoriler öne sürmüş ve cevabı, ekonomik, askerî, iklimsel, tektonik ve volkanik aktiviteler ve dışarıdan gelen büyük insan kitlelerinde aramışlardır.

3.1. Doğal Felaketler

Geç Tunç Çağı'ndaki söz konusu yıkımın nedenini Marinatos, Santorini/Thera Adasındaki (**Fig. 22**) volkanik patlama ile Girit'teki Minos Uygarlığının yıkımı arasında paralellik kurarak konuyu incelemiştir⁴⁹¹. Schaffer ise Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren etmenlerden birinin depremler olabileceği üstünde durmuş, Geç Tunç Çağı'nın sonu ile Doğu Akdeniz'de meydana gelmiş depremler arasında bir ilişki kurmaya çalışmıştır⁴⁹². Ugarit'te yaptığı kazılar sonucunda ilk önce kentin MÖ 1365'te yıkıldığını, sonraki araştırmasında ise MÖ 1200'den çok kısa bir süre sonra kentin yine bir deprem sonucunda yıkıldığını iddia etmiştir. Schaffer, Ugarit ile aynı dönemde yıkılan Suriye ve Anadolu'daki Alalakh, Hattuşa, Alishar, Alacahöyük ve diğer merkezlerin de depremlerle yıkıldığını öne sürer⁴⁹³ (**Fig. 23**). Bittel, Hattuşa'nın bir depremlerle yıkıldığı önerisine karşı çıkmıştır⁴⁹⁴. Ugarit Kentinin günümüzdeki kazıcısı ise Schaeffer'in bu iddiasına karşı çıkarak Ugarit'in istilacıların saldırısı sonucu yanarak tahrip olduğunu belirtmektedir⁴⁹⁵. Knossos kentini kazanan Evans da Girit için aynı sonuca ulaşmış, arşivlerdeki Linear B tabletlerini pişiren yangın için bir depremi işaret etmiştir⁴⁹⁶. Benzer bir sonucu Blegen de Troia VIh için belirtmiştir⁴⁹⁷. Troia'da MÖ

⁴⁹¹ Marinatos 1939, 425-439.

⁴⁹² Schaeffer 1948; Aydmgün 2014, 61.

⁴⁹³ Drews 2014, 36.

⁴⁹⁴ Bittel 1983, 26.

⁴⁹⁵ Yon 1992, 117; Gür 2012a, 21.

⁴⁹⁶ Drews 2014, 37.

1150 yılına tarihlenen yapı katı için benzer öneriyi Podzuweit de sunmuştur⁴⁹⁸. Bunun yanında Kıta Yunanistan'ndaki Geç Tunç Çağı yerleşimlerinin bir deprem sonucu yıkıldığına dair birçok kanıt ortaya çıkmıştır⁴⁹⁹. Peloponnesos'taki Mykenae kentinin yıkımını Iakovidis ise yerleşimin tahribini bir deprem sonrası yangınlara bağlamaktadır⁵⁰⁰. Tiryns kazısı başkanı Killian, gerek Tiryns gerekse tüm Argolid'de yaşanan felaketleri bir depremle ilişkilendirmektedir. Ona göre Tiryns, Mykenae ve Midea'nın yıkımı bir deprem yüzünden çıkan yangınlara meydana gelmiştir⁵⁰¹. Söz konusu yerleşimler I. dereceden deprem kuşağında yer aldığı için akademik çevrelerce deprem olgusu kabul görmüştür. Cline, Nur ve Burgess Yakındoğu'daki tektonik hareketleri inceleyerek Doğu Akdeniz'deki, Mykenae, Tiryns, Thebai, Troia, Alalakh, Hattuşa, Pylos, Lefkandi, Ugarit, Megiddo, Ashdod gibi yerleşimlerin bir deprem ya da depremlerle tahrip olduğunu öne sürmekte ve Schaeffer'in 1948'teki önerilerini desteklemektedirler⁵⁰².

Bunun yanında Kıta Yunanistan'ndaki Geç Tunç Çağı yerleşimlerinin iklim değişiklikleri sonucu yıkıldığına dair birçok kanıt ortaya çıkmıştır. Klengel⁵⁰³, Hitit'in tarih sahnesinden silinmesi ile Anadolu'da gerçekleşen kıtlıklar arasında bağlantı kurmaktadır. Weiss da⁵⁰⁴ Hitit ve komşularıyla yaşanan karışıklıkların sebebini iklimsel değişiklik sonucu oluşan kuraklıklara bağlamaktadır. Tunç Çağı'nın sonunu getiren doğal afetlerde, depremlerin yanı sıra iklim değişikliklerine değinen araştırmalarda bulunmaktadır. Bu konudaki ilk çalışma Carpenter tarafından yapılmıştır⁵⁰⁵. Carpenter, iklim değişiklikleri sonucu MÖ 13. yy'daki göç hareketleri ve Miken Uygarlığının çöküşü arasındaki bağı irdelerken, Miken Uygarlığının kuraklık sonucu çöktüğünü bildirmiştir. Carpenter, MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz'in şiddetli bir kıtlıktan zarar gördüğünü ve bu yüzden insanların evlerini terk etmek zorunda kaldığını ileri sürmüş, bu dönemdeki söz konusu yıkım izlerinin de tahıl ambarlarında görüldüğünü iddia etmiştir. Miken uygarlığının iklimsel değişimler sonucu çöküşü ile ilgili araştırmalara Donley ve Bryson da katılmıştır⁵⁰⁶. Söz konusu iklimsel değişimlerden Mısır, kaynağını

⁴⁹⁷ Blegen et al. 1953, 330-332.

⁴⁹⁸ Podzuweit 1982, 82.

⁴⁹⁹ Kıta Yunanistan'daki tahrip olmuş kentler için bkz. Gür 2012a, 22-24; Aydınğün 2014, 59-76.

⁵⁰⁰ Iakovidis 1977, 134.

⁵⁰¹ Killian 1980, 193.

⁵⁰² Nur-Cline 2000: 46-47, 61; Nur-Burgess 2008, 227; Argolid Bölgesi için bkz. Zangger 1993, 83-86.

⁵⁰³ Klengel 1974, 165-174.

⁵⁰⁴ Weiss 1982, 173-198.

⁵⁰⁵ Carpenter 1966.

⁵⁰⁶ Weiss 1982, 172, 184; Gür 2012a, 24.

tropik ve sub-tropik yağışlarla beslenen Güney Sudan'dan alan Nil Nehri sayesinde korunabilmiştir⁵⁰⁷.

İnsanlık tarihinde meydana gelen büyük siyasi değişimlerin, yıkılan uygarlıkların ve aniden ortaya çıkan büyük göç dalgalarının iklimle bağlantısı olduğu düşüncesi mevcuttur. İklim değişiklikleri, geçmiş medeniyetlerin günümüze değin ekosistemlerini ve gelişimlerini etkilemiş, tarım, sağlık, ekonomi, sosyal ve idari yapılanmaları üzerinde derin izler bırakmıştır. Tarihte, iklim değişiklikleri nedeniyle 1900 yılında Hindistan'da 3 milyon, 1907 yılında Çin'de 24 milyon, 1921-22 yılları arasında Rusya'da 5 milyon insan açlıktan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca 1972-75 yılları arasında Afrika'nın Sahel Bölgesi'nde yaşanan kuraklık 600.000 insanın can kaybına neden olmuştur⁵⁰⁸.

İklim, geniş bölgelerde ve çok uzun zaman için aynı kalan ortalama hava şartlarıdır ve bir bölgenin hava olayları bakımından karakterini tayin eder. İklim, gıdanın varlığı, su kalitesi, barınma ve yaşama ortamı açısından hayati bir önem taşımaktadır⁵⁰⁹. Olumsuz iklim koşullarında ortaya çıkan kuraklık ise uzun süreli nem eksikliği ya da yağış yetersizliği ile karakterize edilen meteorolojik bir etmendir. Tarımsal kuraklık, toprak nemi azaldığı zaman ortaya çıkan ve ürün kaybına neden olan kuraklık çeşididir. Hidrolik kuraklık ise, belirli bir bölgede ya da yörede belirli bir dönem için hidrolojik sistem (barajlar) ve haznelerde (sarnıç, havuz) biriken su tutarının gerekli olan su tutarından daha az olduğu zaman ortaya çıkar⁵¹⁰. Anormal iklimsel değişimler ürün rekoltesi ve fiyatlarını belirlemede önemli rol oynamaktadır. Soğuk ve kurak iklimde fiyatlar yüksek, sıcak ve nemli dönemde düşüktür.

Yakındoğu, Dünya iklimini belirleyen iki ana iklimsel kuşağın geçiş bölgesinde kalmaktadır. Bunlar Alçak Basınç Yağmurlu Batı Rüzgârları kuşağı ve Sahra Çölü Yüksek Basınç kuşağıdır. Bu kuşaklar yıllık yada uzun yıllara yayılmış bir şekilde, kuzeye yada güneye hareket etmekte ve bu hareketleri de ekolojik sistemde büyük ölçüde değişiklikler yaratmaktadır. Günümüzde dahi Yakındoğu'da yaşayan halklar söz konusu kuşaklardaki hareketlenmelerden fazlasıyla etkilenmektedir⁵¹¹ (**Fig. 24**).

⁵⁰⁷ Aydınğün 2014, 80, 96.

⁵⁰⁸ Özdemir 2004, 173-174.

⁵⁰⁹ Şensoy vd. 2008, 1.

⁵¹⁰ Türkeş vd. 2009, 130.

⁵¹¹ Aydınğün 2014, 81.

İklimin temel elemanları sıcaklık, yağış, nispi nem, güneşlenme süresi ve şiddeti, basınç, rüzgâr hızı ve yönü, buharlaşma gibi parametrelerdir. Bunlar gözlenebilen ve ölçülebilen parametrelerdir. İklimlerin oluşmasında bu parametreler üzerine doğrudan veya dolaylı olarak etkili olan; fakat ölçülemeyen bazı etkileşimler de söz konusudur. Bu etkileşimler; kara-deniz, deniz-buz, deniz-hava etkileşimleri, volkanik gazlar, insan aktiviteleri, arazi kullanımı, gelen ve yansıyan ışınlardır. Bu elemanlar tek başlarına ve birbirleri ile ilişki halinde atmosferi etkilemekte; kısa vadede hava olaylarını, uzun vadede ise dünya üzerinde çok çeşitli iklim tiplerinin oluşmasını sağlamaktadırlar⁵¹².

İlk tarım toplulukları, sürdürülebilir yaşamlarını tarımsal verim ve bunun yaratacağı üretim fazlası üzerine kurmuşlardır. Tarımdan elde edilen artı değerle diğer zanaat dallarında uğraşan insanları besleyebildikleri sürece varlıklarını sürdürebilmiş ve hâkimiyet alanlarını genişletebilmişlerdir. Aydınğün, tarım topluluklarının ihtiyacı kadar veya ihtiyaç fazlası tarımsal üretim yapabilmeleri için su, ışık ve uygun ısı olmak üzere üç etmenden söz etmektedir⁵¹³. Ona göre tarımsal üretim açısından Yakındoğu'nun su kaynaklarına ihtiyacı bulunmaktayken, Orta Avrupa ve Karadeniz havzasının kuzeyinde tarımsal üretimde yetersizliği en çok hissedilen etmen ışık yani güneşlenme süresidir. Bu bölgelerde çok fazla yağışın olması, çok fazla kapalı güne denk geldiğinden, ürünler yeterli olgunluğa ulaşamamakta ve üretim sistemi çökebilmektedir. Eddy tarafından yapılan bir araştırma da bu görüşü desteklemektedir⁵¹⁴. Araştırmasında radyo karbon verilerinin incelenmesi sonucu, MÖ 1420-1260 yılları arasında⁵¹⁵ Avrupa'nın düşük solar aktivitesine sahip olduğu belirlenmiştir. Bu tarihler aynı zamanda Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren olayların başlangıçlarıyla çakışmaktadır. İklimin serin ve yağışlı olduğu MÖ II. binyılın başlarında da Anadolu, Luvi, Hurri ve Hitit halklarının göçleriyle karşılaşmıştır⁵¹⁶. Bu durumun MÖ 1420-1260 yılları arasında da meydana geldiği düşünülebilir. Uygun ısı değerlerinin oluşmadığı durumlarda ise insanlar iklimin sıcak olduğu dönemlerde dağlık bölgelere çıkarak, soğuk olduğu dönemlerde ise yükseltinin az olduğu ovalık bölgelere inerek yarı-göçebe hayat yaşamışlardır.

⁵¹² Şensoy vd. 2008, 2.

⁵¹³ Aydınğün 2014, 97.

⁵¹⁴ Eddy 1976, 1189-1202.

⁵¹⁵ Düşük solar seviyesinin başladığı tarihle Hitit Kralı Arnuwanda döneminde geçen katlık yılı çakışmaktadır, Ünal 1977, 436.

⁵¹⁶ Woudhuizen 2006, 29; Yakar 2007, 40-43.

MÖ 13. yy'da ani iklim değişikliklerine de Kuniholm'un çalışmasında rastlamaktayız. Gordion kentindeki MÖ 18. ve MÖ 8. yy arasındaki ağaç halkalarını inceleyen bilim adamı, kazılarda bulunmuş MÖ 13. yy'a tarihlenen ardı ağacı kütüğü üzerinde yaptığı incelemesinde dar halkalara rastlamıřtır⁵¹⁷. Kesin tarihleme ile MÖ 1159 yılı ve onu takip eden 20 yıl boyunca Anadolu'da şiddetli kuraklıkların yaşandığı düşünölmektedir⁵¹⁸. Aynı durum Aydıngün'ün çalışmasında da ortaya çıkmıştır. Mike Baillie'nin⁵¹⁹ araştırmalarına atıfta bulunan araştırmacı, MÖ 12. yy'ın Paleoiklim verileri açısından ilginç sonuçların ortaya çıktığını bildirmektedir. MÖ 1250-950 yılları arasında Avrupa ve Kuzey Amerika'da C14 tarihleme yöntemlerinin bulanıklaştığını ifade etmektedir. İrlanda, İngiltere, Almanya, Hollanda, İsveç ve Kuzey Amerika'dan alınan meşe ağacı dendrokronoloji verilerinin ortalaması alındığında MÖ 1141 yılında daha önceki bin yılın tüm verilerine göre en düşük düzeye indiğini belirtmektedir⁵²⁰. Bunların yanında Grönland'da sonuçları 1993 tarihinde yayınlanan ve beş yıl süren GISP (Grönland Ice Sheet Project) buzul karotu çalışmalarındaki kimyasal analizlere dayandırılarak MÖ 1159-1141 yıllarında iklim değişikliklerine neden olabilecek herhangi bir volkanik etmenlere rastlanmadığı, fakat ilginç sayılabilecek oranda Amonyum ve Nitrat izlerine rastlanıldığı saptanmıştır. Proje ekibi bu durumun Dünyanın yakınından geçen bir kuyruklu yıldızın⁵²¹ dökölen maddelerinin atmosfere yüklenmesiyle açıklanabileceğini belirtmektedir⁵²². Geç Tunç Çağı'nda iklimsel değişikliklere dair diğer kanıtlar ise, kozalaklı California amının ağaç halkaları, İsviçre'deki göl seviyelerindeki düşüşe dair bulgular ve Himalayalar'daki buzulların ilerleyişi ile geri çekilişleri olarak gösterilmektedir⁵²³.

Yukarıdaki bilimsel ve arkeolojik verilere dayandırılarak yapılan çalışmalarda Geç Tunç Çağı'nın sonunda ani bir iklimsel değişikliklerin olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Bu değişimler sonucu ortaya çıkan kuraklık ve kıtlık Geç Tunç Çağı'nda var olan güçlü devletleri ve sarayları, sosyo-ekonomik, idari ve askeri bakımdan zora sokmuştur. Bilimsel araştırmalarla da öngörölen Geç Tunç Çağı'nın sonundaki söz

⁵¹⁷ Kuniholm 1990, 645-655.

⁵¹⁸ Gür 2012a, 27.

⁵¹⁹ School of Geography, Archaeology and Paleoecology, Queen's University, Belfast.

⁵²⁰ Aydıngün 2014, 99-100; Ayrıca yazar çalışmasında Baillie'nin M.Ö. 13.-12. yy Yakındağu tarihsel kronolojisine güvenmediğini belirtmekte ve M.Ö. 1200'lerde yaşanan yıkımın 50 yıl daha sonra gerçekleştiğini öne sürmektedir.

⁵²¹ Hititler kuyruklu yıldızın görölmesini ya da düşen meteoroidleri uğursuzluk olarak görmekte ve yangımla ilişkilendirmektedir (KUB VII 25) Ünal 1977, 439.

⁵²² <http://www.gisp2.sr.unh.edu/NOTEBOOKS/>

⁵²³ Drews 2014, 83.

konusu kuraklık ve kıtlık ile ilgili bilgiler, Ugarit, Mısır ve Hitit arşivlerinden edinilmektedir.

Mısır'da kuraklıkla ilgili bilgiler Merneptah'ın Libyalılara karşı zaferini kutlayan Büyük Karnak yazıtından (**Fig. 25**) gelmektedir. Firavun Mısır'a saldıran savaşçılardan bahsederken savaşçıları, günlerini aylak aylak dolaşarak geçiren ağızlarına koyabilecekleri bir lokma peşinde koşan kişiler olarak betimlemiştir⁵²⁴.

Hititlerde bu dönemde, Anadolu'nun kuraklık ve kıtlıkla karşılaştığına dair bilgiler III. Hattuşili'nin kızının evliliği ile ilgili Kraliçe Puduhepa'nın Mısır firavunu II. Ramses'e yazdığı mektubun kopyası olan bir Hitit belgesinde (KUB XXXI 38) gözlenmektedir⁵²⁵. Söz konusu belgede Kraliçe ülkesinde olan gıda ve insan yetersizliğini açıkça belirtmektedir.

*“Kardeşime aşağıdaki konuyla ilgili olarak yazıyorum. Kızıma çeyiz olarak sivil tutsaklar (köleler), sığır ve koyun mu verecemişim? Benim ülkemde arpa bile yok.”*⁵²⁶

Yine III. Hattuşili dönemine tarihlenen bir belgede Hitit kralı prenslerinden Hishmi-Sharruma'yı Mısır'a Anadolu'ya hububat getirmesi için gönderir⁵²⁷. Büyük ihtimal Mısır'ın Hatti Ülkesindeki bu gıda sorununu bilmesine rağmen⁵²⁸ Hishmi-Sharruma ülkesine eli boş döner. Mısır'da ele geçen bir stelde Hattuşili'ye atfedilen konuşmada Kral bu durumdan yakınmaktadır.

*“Şu hale bakın! Ülkemiz harap haldedir. Beyimiz Seth (Teşub) bize kızmıştır. Gök bir damla olsun yağmur akıtmamaktadır. Her yabancı ülke bize düşman kesilmiştir, bizimle savaştadır.”*⁵²⁹

Söz konusu belgede Hitit Ülkesi'nin hem kuraklık ve kıtlıkla boğuştuğu hem de iç karışıklıklar içinde olduğu açıkça görülmektedir. Kral'ın sözünü ettiği yabancı ülkeler; Assur, Ahhiyawa, belki Batı Anadolu'daki eski vasallar ya da dışardan gelen göç hareketleri sonucu gelen halklar olabilir. III. Hattuşili kuraklığın ve kıtlığın sebebini Fırtına Tanrısı'nın onlara kızmasına ve yağmur yağdırmamasına bağlamaktadır. Bunun için Kral halkıyla birlikte bol yağış ve bolluk bereket niyet ederek sıklıkla Fırtına

⁵²⁴ Faulkner 2006, 233.

⁵²⁵ Robbins 2001, 195; Gür 2012a, 29.

⁵²⁶ Ünal 1977, 436; Beckman 1996, 127.

⁵²⁷ Helck 1971, 232; Ünal 1977, 437; Bryce 2005, 322.

⁵²⁸ Bryce 2003, 111.

⁵²⁹ Ünal 2007, 88.

Tanrısı için yağmur ritüellerine katılmaktadır⁵³⁰. Gür, bu durumu Telipinu Destanı'nda anlatılan Tanrı Telepinu'nun kaybolması sonucu ülkenin kıtlıkla karşı karşıya kaldığı zamanda, iklimsel problemlerin Hitit halkının zihninde doğüstü tanrısal nedenlere dayandırılarak yorumlanması olarak nitelendirmektedir⁵³¹. Hitit belgelerinde, Ulikummi, Kessi, Hedammu söylenceleri ve fal metinleri de bize iklim değişiklikleri ve kıtlıkla alakalı bilgiler vermektedir⁵³².

Hititler'de söz konusu kıtlıkla alakalı kanunlar da düzenlenmiştir ve kanunlarda özellikle kıtlık yıllarında toplumsal dayanışmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Hitit kanunlarından 172. Paragrafta bu ifadeler yer almaktadır.

*‘Eğer özgür bir adamı bir kıtlık yılında biri besleyip bakarsa, o zaman –yardım gören kimse- kendinin yerine geçen birini versin ama eğer bir erkek köle –ise- on şekel gümüş versin.’*⁵³³

Kıtlıkla alakalı Hitit belgelerinde, Hitit halkının bu problemlerle yüzlerce yıldır karşılaştığı, problemi çözmek için devletin ve halkın yasaları oluşturduğu ve ileri derecede toplumsal örgütlenme gerçekleştirdikleri ve dayanışma içerisinde oldukları görülmektedir. Hitit halkı, başlarına gelen kuraklık ve kıtlığı yaptıkları yanlışlar için Tanrıların cezası ve ilahî adaleti olarak görmektedir. Yaşadıkları coğrafyayı ve başlarına gelen talihsizlikleri Tanrının bir takdiri olarak gören Hititler'i, Lloyd, *‘Anadolu'nun bu itici yeri’* olarak tanımladığı Orta Anadolu Platosu'ndaki doğal çevrenin çorak eğriliğiyle aralarındaki kan bağına, hatta bu çevrenin onlara reva gördüğü güçlükleri mütevekkil bir tavırla kabullenmiş olmalarına yorumlamaktadır⁵³⁴.

Yakınoğru'da meydana gelen kıtlığa dair bir diğer kaynak da Ugarit'tir. Ugarit'teki Rap'anı arşivinde ele geçen bir belgede, oluşan kıtlığın ciddi boyutu açıkça anlaşılmaktadır.

‘Açlık evimizde olduğundan beri,

Evimizin kapısı mühürlendi.

Açlıktan öleceğiz.

⁵³⁰ Ünal 1977, 428; Yakar 2007, 44.

⁵³¹ Gür 2012a, 30.

⁵³² Ünal 1977, 436.

⁵³³ Imperati 1992, 160-161; Ünal 2007, 84.

⁵³⁴ Lloyd 1989, 16; Bryce 2003, 89.

Eğer gelmek için acele etmezseniz,

Açlıktan öleceğiz.

Bundan böyle, ülkenizde yaşayan bir can,

Bile göremeyeceksiniz’’⁵³⁵

MÖ 13. yy’ın sonlarına tarihlenen başka bir mektupta (RS. 20.212) ise Hitit Kralı, Ugarit Kralı’ndan, Kilikya’daki Ura’ya Mukiş’ten 2000 ölçek tahıl ve asker takviyesi göndermesini istemektedir. Hitit Kralı’na göre bu bir ölüm-kalım meselesidir⁵³⁶. Hititler’in Suriye’deki tahıllara muhtaç olması Anadolu’da kıtlığın ordularını besleyemeyecek kadar ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir. Hitit Kralı’nın Ugarit Kralı’ndan istediği askerî takviye ise III. Hattuşili’den beri Hitit Ülkesi’nde süregelen iç karışıklıkların hâlâ devam ettiğini göstermektedir. Fakat mektuptan Hitit Kralı’nın yabancı ülkelere mi yoksa kendi tebaasına karşı bir savaşta mı olduğunu bilememekteyiz.

Kıtlıktan söz eden başka bir belge de (Bo 2810) ise Boğazköy’de ele geçmiştir⁵³⁷. Hitit Kralı tarafından gönderilen mektubun alıcısının kim olduğu konusu hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır⁵³⁸.

‘‘Oğlum, bana 100 geminin vardığı ile ilgili yazmıştın...

Bilmiyor musun ki Oğlum ülkemde kıtlık sürüyor?

Şimdi, Oğlum onu (yükli gemiyi) bana gönder ve

Biz onu Ura ya da Lashti’de boşaltacağız.

Sen hangi limana gönderirsen oraya boşaltacağız.’’⁵³⁹

Yine kıtlıklarla alakalı olabilecek bir başka belgede Hitit Kralı’nın Ugarit Kralı Ammurapi’ye gönderdiği mektuptur. Mektupta Hitit Kralı, Ugarit’ten gelen bir yardım için müteşekkîr olmaktadır⁵⁴⁰.

⁵³⁵ Singer 2000, 24.

⁵³⁶ Mellaart 1974, 519; 1978, 71; 1981, 66; Gür 2012a, 31.

⁵³⁷ Ünal 1977, 437.

⁵³⁸ Gür 2012a, 32.

⁵³⁹ Robbins 2001, 195.

⁵⁴⁰ Gür 2012a, 33.

Geç Tunç Çağı'nın sonunda Yakındoğu devletlerinin karşılaştığı sorunlar sadece iklimsel değişikliklerden kaynaklanan kuraklıklar değildi. Kuraklık aynı zamanda kıtlığı, kıtlık da açlıktan kaynaklı ölümlere dönüşebiliyordu. Toplu ölümler ise eğer önlem alınmazsa salgın hastalıklara yol açabiliyordu. Sonuçta insan yaşamı tarih öncesi dönemlerden beri çeşitli nedenlerle ortaya çıkan doğal afetlerle sıkı sıkıya bağlıydı. Çıkan yangınlar, açlık, deprem ve sel felaketleri, veba, ürün girdisini etkileyen hayvan ve bitki hastalıkları, çekirge istilaları⁵⁴¹ ve haşereler vb. doğal felaketler insanoğlunun dünya üzerinde ortaya çıktığı günden beri sorun teşkil etmiştir. MÖ II. binyıl ekonomilerinin temelini tarım ve hayvancılığın oluşturduğu toplumlarda ise doğal afetler çok daha etkiliydi⁵⁴². Bu doğal afetler sadece insanı değil, ekolojik dengedeki canlıları da hedef almaktaydı. Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren doğal felaketlerle alakalı birçok yayın olmasına rağmen Hitit Dünyası'nda kıtlıktan dolayı toplu ölümlerden sonra ortaya çıkan salgın hastalıklar hakkında bilgimiz yok denecek kadar azdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Geç Tunç Çağı'nın temel ekonomik modellerinden biri de “*Yeniden Dağıtım Sistemi*”ydi. Bu sistem farklı işgüçlerindeki üretimin devamlılığı için tarım ve hayvancılıktan elde edilen artı ürüne bağlıydı. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan işgücünün demografik yapısının değişmesi, diğer iş kollarındaki üretimi de engellemekteydi. Yani başka bir deyişle Geç Tunç Çağı'nda üretime dayalı işgücünün yok olması söz konusu yönetsel idarenin de yok olması demekti. Bu konuya açıklık getirebilecek çalışmalardan biri de Trevisanato'nun⁵⁴³ makalesidir. Onun önerisine göre ölümcül Hitit vebası, latince adıyla “*Francisella Tularensis*”⁵⁴⁴ hastalığıdır. Hastalık adını aynı zamanda bir bakteri çeşidinden almaktadır⁵⁴⁵. Bu hastalık, tavşan, koyun, eşek, katır gibi hayvanlar üzerinde etkilidir. Hayvanlardan, insanlara çeşitli yollarla bulaşabilir. Ancak genellikle, enfekte kene ve geyik sineklerinin ısırması sonucu bulaşır. Mısır Amarna kayıtlarında hastalık hakkında bilgiler verilmektedir⁵⁴⁶. MÖ 1335 yıllarında yazılmış bir mektupta, Suriye ve Lübnan arasında ticari yollar boyunca uzanan kentlerde Simyra'da ve Megiddo da hastalık büyük ölümlere sebebiyet vermiştir. Geç Tunç Çağı ticaret rotaları boyunca yayılmaya

⁵⁴¹ II. Muşşılı'nın yıllıklarında çekirge istilaları, kötü ateş, veba ve kıtlıkla birlikte anılmaktadır, Ünal 1977, 438.

⁵⁴² Ünal 1977, 423.

⁵⁴³ Trevisanato 2007, 1371-1374

⁵⁴⁴ Tavşan ateşi olarak bilinen Tularemi hastalığı, güçten düşürücü bir hastalıktır. Antibiyotik kullanılmazsa, günümüzde de ölüme yol açabilir. Hastalığın belirtileri; deride yaralar, lenf bezelerinin şişmesi, ateş, titreme, kilo kaybı, solunum zorluğu olarak sıralanabilir.

⁵⁴⁵ Tularemia için ayrıca bkz. <https://www.cdc.gov/tularemia/index.html>

⁵⁴⁶ Trevisanato 2007, 1371.

devam eden hastalık, Kıbrıs'a ulaştığında (EA 35) orada yaşayan halklar Mezopotamya Tanrısı Nergal'i⁵⁴⁷ işaret eder ve hastalığın bakır madenlerinden kaynaklandığını ileri sürerler⁵⁴⁸. Hititler, hastalıkla ilk defa MÖ 1325'te I. Suppiluliuma'nın Kuzey Suriye seferinde tanışır. İlk olarak Hattili tüccarlar ölür. Ugarit Kralı II. Nigmaddu bunu Tanrıların takdiri olarak belirtir⁵⁴⁹. Savaş esirlerinde de ortaya çıkan hastalık kısa sürede Hitit ordusuna yayılır ve Hititler hastalığı beraberinde Orta Anadolu'ya kadar getirirler. Hastalık, birer sene aralıklarla I. Suppiluliuma'nın ve ardılı II. Arnuwanda'nın ölümüne neden olur. II. Murşili Hitit tahtına geçtikten yirmi yıl sonra bile hastalık, Anadolu üzerindeki insanları kasıp kavurur. Söz konusu veba ile ilgili ilginç olaylar Murşili devriyle birlikte başlamaktadır. Trevisanato'ya göre Hititler bu hastalığı, Arzawa seferlerinde bir biyolojik silah olarak kullanılmışlardır. Kuşattığı şehirlere hastalıklı koç ve sığırları göndermiş Arzawa halkının hastalıktan kurtulmasını sağlamıştır⁵⁵⁰. Belki de metinlerde geçen Arzawa Kralı Uhhaziti'nin güçten düşüp ani bir şekilde hastalanması ve ölümü, sözünü ettiğimiz Hitit vebasına yakalanması olabilir. Aynı zamanda Ahhiyawa vasıtasıyla Ege Adaları, Girit ve Kıta Yunanistan'a da taşınmış olabilir. Fakat bunun için henüz herhangi bir kanıtımız yoktur. Bu tip salgın hastalıkların Geç Tunç Çağı'nda devletler üzerinde nasıl bir demografik etkiye sahip olduğunu bilmememize rağmen saray ekonomilerine hatırı sayılır olumsuz bir etkisi olduğu aşikârdır. Bu yüzden salgın hastalıkları da Geç Tunç Çağı'nın sonunun gelmesine neden olan etmenler arasında sayabiliriz.

Her ne kadar doğru kabul etsek de, Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren etmenler arasında Doğal afetlerin yerinin ne derecede önemli olduğunu kestirmemiz zordur. Bu afetlerin belki de biri ya da tesadüfi bir şekilde hepsinin silsile halinde meydana gelmesi politik anlamda köklü değişiklikler ve bölgelerdeki toplumlarda sosyo-ekonomik travmalar da yaşatmış olabilir. Bu olaylarla ilgili kanıtlarımız yukarıda anlatılanlardan ibaret olsa da bu konuya açıklık getirebilecek Anadolu'da MS 11. yy'da meydana gelmiş "*Doğal Felaketler*" zincirini anlatan antik yazarlar bulunmaktadır.

⁵⁴⁷ Sümerler'de Lagalmeslam olarak anılan bir yeraltı tanrısı. Kehanetlerinde genelde felaketler, ölümler ve hastalıklar vardır. Bunların bir kısmı insanlar bir kısmı ise sığırlar ile ilgilidir, Altunay 2015, 152.

⁵⁴⁸ Yazıtlarda hastalığın nedeninin bakır madenleri yüzünden verilmesi o dönemde büyük ihtimal Kıbrıs'taki madenlerin üretimini düşürmüş ve Önasya ticaretinde bakır cevherinin değerini arttırmış olmalıydı. Yani ticari çıkarlar uğruna günümüz finans siteminde de uygulanan spekülâtif haberlerdi.

⁵⁴⁹ Trevisanato 2007, 1372.

⁵⁵⁰ Trevisanato 2007, 1373.

MS 11. yy'da meydana gelmiş doğal felaketleri, Subaşı⁵⁵¹, döneminin antik yazarlarının yazımlarını derleyerek bize anlatmaktadır. MS 11. yy Anadolu'su, MÖ II. binyıldaki gibi depremler, iklimsel değişiklikler, kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar, solar aktiviteler ve en önemlisi dışarıdan gelen istilalarla karşılaşmıştır. Anadolu bir yüzyıl boyunca büyük depremlerle sarsılmış ve dönemin yerleşimleri üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Skylitzos, MS 11. yy'da meydana gelen depremlerden bahsetmektedir. 1010 yılında İstanbul dokuz gün boyunca şiddetli depremlerle sarsılmıştır. 1030-1040 yılları arasında meydana gelen altı büyük deprem Anadolu'yu tahrip etmiştir. Aynı yazar bu depremlerden sonra felaketler silsilesinin sona ermediğini 1040 yılının ardından büyük sel felaketlerinin meydana geldiğini ve ardından salgın hastalıkların ortaya çıktığını belirtir. 1063-1065 yılları arasında da büyük depremler meydana gelmiştir. 1088 yılında meydana gelen doğal felaketleri anlatan Gürcü kroniklerinde ise Hıristiyan yazarlar Kakheti Kralı'nın ve halkının Müslüman olması ile Tanrı'yı gücendirdiklerini anlatır ve felaketleri bunlara bağlarlar⁵⁵². Bizanslı tarihçiler depremleri dinden sapmalar dolayısıyla Tanrı'nın kendilerine verdiği ceza olarak görmektedir. Ermeni yazarlar ise olayların sorumlusu olarak Bizanslıları görmüş ve onları suçlamışlardır. Üstelik Orta Asya'dan göç ederek gelen Türkler'in akınlarını da meydana gelen doğal felaketlerle ilişkilendirmişlerdir. Felaketlerin alametleri de horozların akşam ötmeleri, koyun ve sığırların da oturarak gübre bırakmasıdır⁵⁵³.

Antik yazarlar söz konusu Türk göçlerinin Anadolu'da kıtlığa sebep olduğunu da bildirmektedir. Fakat yüzyılın sonunda Haçlı seferlerinin başlamasıyla (**Fig. 26**) Tanrı'nın önceleri onları cezalandırmak için gönderdiği Türkler'e karşı Latinler'in vasıtasıyla harp etmek istediğini iddia ederler⁵⁵⁴. Anadolu halkları, kıtlıkla mücadele etmeye çalışırken daha büyük felaketlerin oluşumuna zemin hazırlayan yokluk ve sefaletin meydana getirmiş olduğu salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu salgın hastalıklarla mücadele etmeye çalışan toplumlar büyük göç hareketleri ile yaşanabilecek yeni yerler aramaya başlamışlar fakat bu hareketlenme ile kendisine yayılma imkânı bulan salgın hastalıklar kitlesel ölümlere neden olmuştur. Subaşı, Anadolu'da meydana gelen bu durumu dönemin yazarı Urfalı Mateos'a başvurarak anlatmaktadır⁵⁵⁵. 1032/33 yılında Kapadokya'da, Paphlagonia ve Armenia'da kıtlık ve salgın hastalıklar

⁵⁵¹ Subaşı 2015, 505-535.

⁵⁵² Subaşı 2015, 510.

⁵⁵³ Subaşı 2015, 508-509.

⁵⁵⁴ Subaşı 2015, 510.

⁵⁵⁵ Subaşı 2015, 516.

görülmüştür. Yaşanan kıtlık ve çekirge istilaları birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Gıda yokluğunda insanlar kendilerini, eşlerini ve çocuklarını yemek bulma umuduyla köle olarak satmıştır. Salgın, 1034 yılında batıya doğru yönelmiş, aynı durum Trakya'da da yaşanmıştır. 1078-1080 yılları arasında Anadolu'nun her yerinde veba salgını ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu felaketten Tarihçi Mateos, Bizans topraklarında yaşayan halkın, Türk göçleri sonucu yurtlarını, işledikleri topraklarını bırakıp, aç ve susuz halde esaret altından kaçmaya çalışırken hastalığı kentlere getirmelerine bağlar ve bu durum için yine Türkler'i suçlar⁵⁵⁶. Aynı durum 1097 yılında Antakya'yı kuşatan Haçlıların başına da gelmiştir. Yiyecek sıkıntısı yaşayan Haçlı ordusu çevrelerindeki köyleri yağmalamalarına rağmen elleri boş dönmüştür. Aynı gece meydana gelen deprem ve ardından günlerce süren yağmurlar sebebiyle ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıklar Haçlı ordusunun 7'de 1'inin açlıktan ölmesine neden olmuştur⁵⁵⁷. Tüm bunlara rağmen Haçlı ordusu kenti fetheder fakat kentte de salgın hastalık peşlerini bırakmaz.

Bunların yanı sıra Antik yazarların bir kısmı MS 11. yy'da meydana gelen felaket silsilelerini, o yüzyılda haddinden fazla gerçekleşen kuyruklu yıldız, meteorid ve güneş tutulması gibi astrolojik ve solar etmenlere bağlamaktadırlar⁵⁵⁸.

MS 11. yy Antik yazarları yukarıda da bahsedildiği gibi meydana gelen doğal afetleri Hititlerdeki gibi ilahi bir neden-sonuç ilişkisinde aramışlar ve bunları tanrısal işaretler olarak yorumlamışlardır. Bu olaylar Anadolu coğrafyasının siyasi yapısını olumsuz yönde etkilediği gibi bölgede, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamın sekteye uğramasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu olumsuzluklar bölge halklarını da göçe zorlamıştır. MS 11. yy'daki felaket silsilesi, Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren olaylarla aşırı derecede benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Geç Tunç Çağı'nın sonunu hazırlayan etmenler arasında doğal felaketlerin yeri de göz ardı edilmemelidir.

Eski Hitit Coğrafyası Anadolu'da yakın tarihimizde meydana gelmiş doğal felaketlere baktığımızda 1873-1874 yılları arasında Ankara'nın Keskin adlı bölümünde kısa süreli fakat etkili bir kuraklık yaşanmıştır. 52.000 kişilik nüfusun 7.000'i başka bölgelere göç ederken 20.000 insan ise hayatını kaybetmiştir. Yöredeki büyük ve küçükbaş hayvanlarda da büyük bir kırim yaşanmış, sığırların %81'i kuzuların %97'si

⁵⁵⁶ Subaşı 2015, 520.

⁵⁵⁷ Subaşı 2015, 521.

⁵⁵⁸ Subaşı 2015, 522-528.

telef olmuştur. Kurak geçen yıllar içinde Ankara, Kastamonu ve Kayseri’de toplam 150.000 insan ve 100.000 besi hayvanı ölmüştür. Felaket, 1874 yılı hasadının iyi geçmemesi ve tohumluk olarak ayrılan tahılların tüketilmesi ile iki yıl boyunca devam eden yetersiz beslenme nedeniyle salgın hastalıkların ortaya çıkması toplamda 250.000 insanın hayatına mal olmuştur⁵⁵⁹. Söz konusu bölgelerde Dendrokronoloji çalışması yapan Kuniholm 1873 ve 1874 yıllarındaki ağaç halkası büyümesinin normalin altında olduğunu tespit ederek kuraklıkla ilişkilendirmiştir. 1560-1620 yılları arasındaki daha uzun süreli bir incelemeyi esas alan araştırmacı 61 yılın sadece 13’ünde normal büyümenin gerçekleştiğini saptamıştır. Ayrıca ağaç halkasındaki az olan büyümelerin Anadolu’daki Celali isyanlarının devam ettiği 1585-1640 yılları arasına denk gelmesi oldukça ilgi çekicidir. Anadolu’da iç karışıklıkların, batıya doğru olan iç göçlerin ve kıtlığın olduğu bu dönem, Kuniholm’un araştırmasındaki ağaç halkası dizileriyle paralellik göstermektedir⁵⁶⁰.

Yukarıdaki örnekler dışında, Geç Tunç Çağı’nın sonundaki iklim değişikliklerine bir açıdan, 20. yy Anadolu’sunda 1928-1946 yılları arasında meydana gelen anormal ısı değerleriyle ilgili paralellik de kurabiliriz. İklim Bilimci ve coğrafyacı Erinç’in 1950 yılında yayımlanmış olduğu bir makalesinde 1928-1946 yılları arasında Anadolu’nun ekonomik yedi bölgesi, ısı, yağış ve nem farklılıklarından oluşan isoritmik haritalarla Anadolu’nun anormal kuraklık değerleri ölçülmüştür⁵⁶¹. Anadolu’nun büyük bir kısmı 1928 yılından itibaren zaman zaman artan veya azalan bir kuraklık içindedir. Erinç, söz konusu kurak yıllarda Anadolu’da tarımla geçinen %85’lik bir nüfusun mahsulden yeterince verim alamadığını ve açlık sınırında yaşadığını belirtmektedir⁵⁶². Çalışmasında vermiş olduğu on dokuz isoritmik haritayı⁵⁶³ (**Fig. 27**), Geç Tunç Çağı Hitit coğrafyasına uyarladığımızda, 1931, 1933, 1935, 1940, 1942, 1943, 1944 ve 1945 yıllarındaki kurak ve yarı-kurak yıllar Hititler’in merkezi yurdu Orta Anadolu’yu belirtmektedir. 1932 ve 1934 yılları arasında ise Marmara Bölgesi’nin doğusu, Karadeniz Bölgesi ve Güneybatı Anadolu dışında Anadolu’nun büyük bir bölümü kurak ve yarı-kurak alan içindedir (**Fig. 28**). Grafiklere genel anlamda baktığımızda ise 1928-1946 yılları Orta Anadolu için kurak geçmiştir. 1932’de ise Orta Anadolu’da geçen kurak yılda Konya Bölgesi incelendiğinde, tarım

⁵⁵⁹ Kuniholm 1990, 650; Yakar 2007, 237-238.

⁵⁶⁰ Kuniholm 1990, 651-652, tab. 2; Gür 2012a, 25-26.

⁵⁶¹ Erinç 1950, 224-235.

⁵⁶² Erinç 1950, 231, Dönemin nüfus verileri için bkz. Koç vd. 2008, 28.

⁵⁶³ Erinç 1950, 233.

alanlarında geçen yıla göre her hektarda üçte bir daha az buğday elde edildiği bildirilmektedir⁵⁶⁴. Erinç'in çalışmasını kapsadığı yıllarda 1930'larda Amerika'daki büyük ekonomik buhran zamanında da ülkemizde ekonomik sorunlar ortaya çıkmıştır. 1939-1945 yılları arasındaki II. Dünya Savaşı sırasında da tarımla uğraşan erkek nüfusun büyük bir bölümünün zorunlu olarak askere alınması, söz konusu yıllarda kuraklıkla mücadele eden ülkemizin tarımsal işgücünü ve demografik yapısını da sekteye uğratmıştır (**Fig. 29**). 20. yy'nın ilk yarısında Anadolu'da meydana gelmiş bu sorunlar, Geç Tunç Çağı'nın sonunda Hititler'in ve Doğu Akdeniz'in diğer halklarının da başına gelmiş olabilirdi. Topraklarını ekip biçecek, savunacak, kentlerini onaracak bir iş gücünün olmaması devletin kaderi açısından bir felaketle eş değerd.

3.2. Saray Organizasyonunun ve Dağıtım Sistemlerinin Çöküşü

Eski Yakındoğu'nun her kesiminde ekonomi büyük saray ve tapınak komplekslerinin çevresinde dönmekteydi. Vergi olarak devletler, halkın tarımsal üretim fazlasını toplamakta ve bunları bünyelerindeki dini görevlilere, askerlere ve kamusal hizmet alacağı meslek gruplarına maaş olarak ödemekteydi⁵⁶⁵. Günümüzdeki vergi modellerine benzeyen bu ekonomik faaliyet sonucu, devlet geçim planlamasındaki tüm hizmetler finanse edilmiş olmaktadır. Bu ekonomik modele "*Yeniden Dağıtım Sistemi (redistribüsyon)*"⁵⁶⁶ denilmektedir. Merkezi bir organizasyonu, bir açıdan saray organizasyonu gerektiren bu sistem sayesinde Doğu Akdeniz'de hüküm süren Geç Tunç Çağı Devletleri herhangi bir ulusal para sistemine sahip olmadan geniş bir iş bölümünü elinde tutabilmiş ve gelişmiş toplumlar yaratabilmişlerdi. Fakat bu toplumların ayakta kalabilmesini sağlayan yegâne şart üretim fazlalığından doğan tarımsal faaliyetlerdi. Bu topluluklarda öncelikle halkın doyurulmasına yetecek kadar tarımsal üretim yapılması gerekiyordu.

Geç Tunç Çağı'nda Ege'de "*Saray Devleti*" olarak tanımlanan bir politik ve sosyal sistem mevcuttu. Söz konusu politik sistemin etki alanı günümüz Yunanistan'ının güneyinden merkezine doğru uzanmakta, zaman zaman Güneybatı

⁵⁶⁴ Gür 2012a, 34; Bunun yanı sıra 1970'lerin başından itibaren Anadolu'da giderek sık ve daha şiddetli kuraklıklar oluşmaya devam etmektedir. 1972-1974 ve 1999-2001 yıllarında da ülkemizde şiddetli kuraklıklar yaşanmıştır, Türkeş vd. 2009, 129-144.

⁵⁶⁵ De Blois-Van der Spek 2008, 53.

⁵⁶⁶ Jung 2006: 273; Aydınğün 2014, 43; Geç Tunç Çağı dağıtım sistemleri için ayrıca bkz. Erdem 2002, 63-82; Christakis-Kostis 2011, 197-205; Earle 2011, 237-244; Galaty et al. 2011, 175-176; Halstead 2011, 229-235; Nakassis et al. 2011, 177-184.

Anadolu'nun⁵⁶⁷ bir kısmını da kapsamaktaydı (**Fig. 30**). Miken Yunanistan'ında sarayların varlığına dair kanıtlar, Mykenae, Pylos, Tiryns, Iolkos, Thebai, Lefkandi, Gla, Midea, Menelaion ve Teichos Dymaion vb. merkezlerden gelmektedir. Miken Dönemi sarayların en kuzeyindeki merkezi ise Thessalia Bölgesi'nde Volos Körfezi'nde yer alan Dhimini'dir⁵⁶⁸ (**Fig. 35**). Mykenae, Tiryns ve Midea'nın bulunduğu Argolid Bölgesi, Geç Tunç Çağı Miken Dönemi Yunanistan'ının saray merkezleri bakımından en tanınmış yerleşim bölgesidir. Bunun yanında Messenia Bölgesindeki Pylos ve Nikhoria kazıları sayesinde “*Miken Saray Organizasyonu*” hakkında açıklayıcı bilgiler edinilmiştir⁵⁶⁹.

Kazılarda ortaya çıkan GH IIIB dönemine ait Miken saraylarında genellikle tekdüzelik hâkimdir. Yunanistan'da bulunan saraylar mimari üsluplarıyla, Yeni Saraylar Dönemi'ndeki Girit yapılarıyla büyük benzerlikler göstermektedir. Sarayların çekirdeğini, büyük bir megaron yapısı ve megarona dâhil olan taht odası, merkezi bir ocak ve ocağı çevreleyen dört adet sütun oluşturmaktadır. Megaronu saran bir podiyum, geniş bir avlu, yaşam alanları, atölyeler, depolama bölümleri ve tüm yapıları çevreleyen bir savunma duvarı Miken Dönemi Saray kompleksini meydana getirir⁵⁷⁰. Saray yapısını sıradan halkın yaşam alanlarından ayıran savunma duvarı (veya temenos), aynı zamanda Miken Yunanistan'ını, sosyal ilişkiler ve dinî inançlar bağlamında yöneten elit bir sınıfın varlığına işaret eder. Özellikle taht odasındaki merkezi ocağın sembolik veya dini bir değeri olduğu düşünülmekte, elit sınıfın başında ise tek bir yöneticinin olduğu öne sürülmektedir⁵⁷¹.

Miken Saray Devleti'nin politik sınırlarını ve işlevini belirlemenin oldukça zor olduğu düşünülmektedir fakat MÖ 1400-1200 yılları arası sadece iki yüz yıllık bir zaman dilimine yayılan “*Linear B*”⁵⁷² tabletleri sayesinde devletin sosyal, politik ve

⁵⁶⁷ Kelder 2008, 53.

⁵⁶⁸ Jung 2006, 272.

⁵⁶⁹ Jung 2006, 270.

⁵⁷⁰ Barber 1992, 17-18; Kilian 1987, 209-212; Barber 1992, 17-18; Shelmerdine 2001, 350-351.

⁵⁷¹ Kilian 1988, 298. Elit sınıfın arasındaki hiyerarşik sistem, saray yapılarındaki mimari planlamada da kendini göstermektedir. Saray duvarlarının elit sınıfı ve yerleşimdeki sıradan halkı ayırmasının dışında, saray içindeki farklı boyutlardaki odalar, zengin duvar süslemeleri ve lüks malların yoğunluğu elit sınıfın da kendi içerisinde birimlere ayrıldığına işaret etmektedir, Shear 1987, 152; Sherratt 2001, 214-215.

⁵⁷² Jung 2006, 268-269; Linear B tabletleri Kıta Yunanistan'da Mykenae, Thebai, Tiryns ve Pylos yerleşmelerinde ele geçerken Girit adasında ise Knossos ve Kydonia'da bulunmuştur. İlk olarak 1900 yılında Arthur Evans tarafından Knossos'ta gerçekleştirilen kazılar esnasında üzerinde çeşitli işaretler kazınmış kil tabletler ele geçmiş ve incelemelerde iki farklı yazı ile karşılaşılarak bu yazılar Linear A ve B olarak tanımlanıp sınıflandırılmıştır. 1939 yılında ise Carl Blegen, Pylos kazıları sırasında, Evans'ın Knossos'ta tanımlanmış olduğu Linear B yazılı tabletleri Saray arşivinde açığa çıkartmıştır. Linear A

ekonomik hiyerarşisi saptanabilmiştir⁵⁷³. Tabletlerde yukarıda da değinilen ve araştırmacılar tarafından elit sınıfın hiyerarşisinde en yüksek noktada bulunan ve tek yönetici olduğu öne sürülen “*Wanax*” adı göze çarpmaktadır. *Wanax*, askeri ve idari bakımdan en önemli yöneticidir. Hititler’de olduğu gibi⁵⁷⁴ askerî, ekonomik ve dini işlerin tümünün başındaki bir kral olarak tanımlanmaktadır⁵⁷⁵. Hiç şüphesiz ki, *Wanaxlar*, Miken topraklarının ve deniz ticaret filolarının büyük bölümüne de sahiptir⁵⁷⁶. *Palaima*, *Wanax*’ın *Minos* kültüründen türemiş olabileceğini bildirmektedir⁵⁷⁷. *Wanax* unvanının *Pylos*, *Knossos* ve *Thebai*’da ele geçen metinlerde yirmiye yakın kez kullanıldığı görülmektedir. Doğu Akdeniz devletleri ile karşılaştırıldığında, Miken krallarının kendilerini çok farklı bir biçimde ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Miken saraylarında ortaya çıkan kil tabletlerde Yakınoğu’daki benzerleri gibi hanedanlık ve soy sıralaması, kral listeleri, yazılı kral mühürleri, Önasya’daki çağdaş diğer kralların birçok defa uyguladığı adak veya zafer stelleri ve üzerlerinde ad yer alan kabartmalar, titulatür, yıllıklar türünden belgeler ve krallar arası yazışmaların bulunmadığı öne sürülmektedir⁵⁷⁸. Mikenlerde, Mısırlı *Wen-Amon*⁵⁷⁹ örneğine nazaran memur mezarlarında çokça rastlanan özel yazıtlarda görülmemektedir.

Miken dünyasındaki elit sınıfta tabletlerde ikinci önemli kişi “*Lawagetas*” olarak adlandırılmaktadır. Genellikle politik ve askeri idarede *Wanax*’a yardım eden kişi olarak görülür ve idare merkezinin Miken Kralı’nın ikamet ettiği büyük megaron yapılarının çevresindeki küçük megaronlarda olduğu öne sürülmektedir⁵⁸⁰. *Palaima*, *Lawagetas*’ın ordu önderi veya ordu generali olduğunu belirtmektedir⁵⁸¹. *Pylos* metinlerinde ise *Lawagetas*’ın *Wanax*’tan sonra en çok toprağa sahip olan yönetici

yazısı günümüze değin çözülememiş olmasına rağmen Michael Ventris adlı bir mimar tarafından 1952 yılında deşifre edilmiştir. Schofield 2007b, 22; Gür 2014, 33.

⁵⁷³ Jung 2006, 267. Miken saraylarında Yakınoğu’daki örneklerine nazaran politik yazışmaların saklandığı arşivler, güçler arası antlaşma metinleri ya da yönetici sınıfın tuttukları yıllıklar ele geçmemiştir, *Palaima* 1995, 131, 134.

⁵⁷⁴ Hititlerde kralların sorumlulukları için bkz. Bryce 2003, 44-47.

⁵⁷⁵ Jung 2006, 272; Kelder 2008, 50; Olası bir istisna *Pylos* kentindeki *Ekhilawon* dışında *Linear B* kaynaklarında *Wanax*-Kral isimleri öğrenilememiştir.

⁵⁷⁶ *Palaima* 1991, 285, 287; Miken Saraylarında *Wanax*’ın görevleri arasında seferberlik zamanında yerel halkı silah başına almakta vardır. *Pylos* tabletlerinde sarayın 600 kürekçiyi göreve çağırıldığı ve bunlardan 30’unun *Pleuron*’a gönderildiği anlatılmaktadır.

⁵⁷⁷ *Palaima* 2006, 54.

⁵⁷⁸ Jung 2006, 272-273.

⁵⁷⁹ *Wen-Amon*’unun hikâyesi için bkz. Woudhuizen 2006, 54-56.

⁵⁸⁰ Kelder 2008, 50.

⁵⁸¹ *Palaima* 1995, 133.

olduğu ve Wanax'la bazı ayrıcalıkları paylaştığı belirtilmektedir⁵⁸². Hititlerde ise Lawagetas karşılığını BEL-MADGALTI'da bulabiliriz. -BEL-MADGALTI'nın dilimize çevrilşi "nöbetçi kulesinin efendisi" dir-. Bu unvan Hitit krallarının bölge valileri için kullanılmaktaydı. Bu görevlilerin görev ve yükümlülükleri geniş kapsamlıydı. Hattuşa merkezinden uzak bölgelerinde sınırların güvenliğinden sorumlu idiler ve görevli olduğu bölgedeki garnizon karakolları onlara bağlıydı. Binaların, yolların, sulama kanallarının bakımından sorumluydular. Kralın topraklarını yönetir ve vergilerini toplarlardı. Tapınakların bakımından ve onarımından sorumluydular⁵⁸³. Bu yetkiler bakımından Damoslardaki *ko-re-te* yöneticilerine de benzemektedirler. Bunun yanı sıra Hititler'de ordu generalliği veya başkomutanlık görevleri "*tuhkanti*" adı verilen veliht prenslerdeydi⁵⁸⁴. Lawagetas dışında elit sınıfta, Miken saray devletinin askeri idaresindeki üçüncü kişi tabletlerde "*e-ge-ta*" adıyla karşımıza çıkmaktadır. Egeta'nın görevleri arasında alaylara komuta etmek dışında, birlikler ve saray arasındaki iletişimi sağlayan istihbarat subaylığı bulunmaktadır⁵⁸⁵.

Yukarıda değindiğimiz saray yönetimi dışında Miken yönetim organizasyonunun saraya bağlı kırsal kesimi ve sivil yapılanması hakkında da bilgiler edinilmektedir. 1200 adet kil tabletin çıkarıldığı Pylos ve Nihoria'da, Messenia Bölgesi'nin saraylar tarafından yönetilen topraklarının dağılımı açıklanmaktadır⁵⁸⁶. Tabletlerden anlaşıldığı kadarı ile Pylos'ta saraylar tarafından yönetilen topraklar iki eyalete ayrılmış, bu eyaletlerden birisi "*Aigolaion'un bu yanı*" diğeri ise "*Aigolaion'un öte yanı*" olarak yani Aigolaion Sıra Dağları'nın batısı ve doğusu olarak adlandırılmıştır⁵⁸⁷. Pylos⁵⁸⁸ kenti bu yandaki eyalet olarak tanımlanan topraklar içerisinde kalırken Leuktron⁵⁸⁹ kenti öte yandaki eyalet sınırları içerisindeydi. Bununla birlikte bahsedilen iki eyalet toplamda "*Damos*"⁵⁹⁰ denilen 16 küçük yönetim birimine ayrılmıştır⁵⁹¹. Hititler'de ise bu Damoslara benzer kendi yargılama yetkisi içinde bölgenin genel denetiminden sorumlu olan bir danışma heyeti ve yönetimi vardır.

⁵⁸² Jung 2006, 273. Ayrıca bkz. Bennet 2007, 192.

⁵⁸³ Bryce 2003, 31.

⁵⁸⁴ Bryce 1998, 96-98; 2003, 35.

⁵⁸⁵ Grguric 2005, 53.

⁵⁸⁶ Jung 2006, 270.

⁵⁸⁷ Jung 2006, 271.

⁵⁸⁸ Pylos kentinde saptanmış dokuz önemli yerleşme bulunmaktadır.

⁵⁸⁹ Leuktron kentinde yedi ya da sekiz yerleşme saptanmıştır.

⁵⁹⁰ Çoğulu Damoi olan Damoslar (Halk) aynı zamanda Miken krallığındaki toplulukları temsil etmektedir. Bennet 2007, 193.

⁵⁹¹ Shelmerdine 2006, 74; 2008, 133.

Danışma heyeti, toprağın verimli kullanılmasını ve vergilerin ödenmesini sağlama görevi üstlenmiştir⁵⁹².

Miken Yunanistanı'nda halkın yaşantısına bakıldığında, Miken halkı yaşadıkları toprakları ekip biçerek, hayvancılık, madencilik gibi çeşitli iş kollarında çalışmakta ve üretmiş oldukları ürünlerden yukarıda da daha önce değindiğimiz gibi Yeniden Dağıtım Sistemi'ne işlev kazandıran saraya vergi⁵⁹³ vermekle yükümlüydü⁵⁹⁴. Saraya ait topraklar Hitit İltizam Sistemi'nde olduğu gibi, toprağı işleyene üründen pay almak üzere verilmekteydi ve geri kalan kısım saraya verilmek zorundaydı⁵⁹⁵. Söz konusu doğal verginin miktarı ekilen alanın büyüklüğüne bağlı tutulur ya da köy veya bölgeden toplu halde alınır. Pylos'taki tabletler incelendiğinde saray işçilerinin üçte ikisi toprak bağışları ile desteklenirken, üçte birinin ise gıda payları ile desteklendiği anlaşılmaktadır⁵⁹⁶. Üretimde kullanılan tunç ya da yün türünden hammaddeler ise işçilere saray bürokratları tarafından dağıtılırdı⁵⁹⁷. Miken halkının saraya karşı görevleri arasında seferberlik zamanında askerlik hizmetinin yanı sıra, kıyı şeridinin korunması, gemilerde kürekçilik ya da sarayların ve tahkimatların onarılması da bulunmaktaydı. Küçük birimler olan Damosların yapılanmasına bakıldığında ise her biri *ko-re-te* adlı yönetici ve onun vekili olan *po-ro-ko-re-te* tarafından idare edilmekteydi. Farklı yönetim bölgelerindeki işler ise *da-mo-ko-ro* tarafından yönetilmekteydi⁵⁹⁸. Bu yönetici kesim Wanax tarafından atanmaktaydı⁵⁹⁹.

Saray-Halk ilişkisi ve sarayın ekonomik faaliyetleri hakkında Yunanistan dışında, Miken hâkimiyetindeki Girit Adası'nda ortaya çıkan 3500 kil tabletle, Miken yönetimindeki Knossos Sarayı hakkında ayrıntılı bilgiler edinilmektedir. Knossos Sarayı'nda ele geçen yazılı kaynaklardaki en ayırt edici özellik Pylos tabletlerine göre yer adlarının saptanabilmesidir. Söz konusu kaynaklara göre Knossos'un hâkimiyet alanı Girit Adası'nın büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Merkezi Knossos Sarayı olan bu bölgenin hegemonyası, Hanya/Kydonia'dan güneyde Phaistos'a, orta bölümde

⁵⁹² Bryce 2003, 98-99.

⁵⁹³ Linear B konusunda çalışan dil bilimcilerin önemle üzerinde durdukları noktalardan birisi de bu tabletlerde "*vergi*" sözcüğüne karşılık gelen sözcüğün bulunmamasıdır. Vergi yerine "*eksik*" sözcüğüne rastlanmaktadır. Aydınğün 2014, 48.

⁵⁹⁴ Shelmerdine 2008, 145-146.

⁵⁹⁵ Hiller 1988, 61.

⁵⁹⁶ Halstead 2007, 70; Gür 2014, 39.

⁵⁹⁷ Jung 2006, 273.

⁵⁹⁸ Chadwick 2001, 73; Gür 2014, 39..

⁵⁹⁹ Lupack 2011, 212.

Tylissos ve Amnisos'tan doğuda Lassiti Ovası'na kadar yayılmaktadır. Hanya Sarayı'ndaki üretim faaliyetlerine üzenği kulplu testiler yoluyla ulaşılır. MÖ 13. yy'a tarihlenen söz konusu testilerle zeytinyağı veya şarabın Ege'deki diğer bölgelere nakledildiği düşünülmektedir⁶⁰⁰. Ortaya çıkan testilerin ağızlarının çoğunlukla bir kil parçasıyla mühürlenip kapatılması ve üzerlerindeki Linear B yazılı notlar, testilerin üretim, dolun ve nakliye işlemlerine saray bürokrasisinin karıştığına işaret etmektedir⁶⁰¹. Knossos sarayında ortaya çıkarılan bir dizi Linear B levhasında Orta Girit'te beslenen 100.000 koyundan meydana gelen sürülerden, toplayıcılardan (ya da diğer adlarıyla sığırtaçlar) ve koyun sahiplerinden söz edilmektedir. Bu koyunlardan büyük olasılıkla yün üretiminde yararlanılmaktaydı⁶⁰². Bu miktarın günümüz ölçü birimlerince yaklaşık 775 ton tuttuğu sanılmaktadır⁶⁰³. Hitit saraylarında da Beckman, yün üretiminin ve işlenmesinin Hitit ekonomisindeki yaşamsal rolünün önemine değinir. Hititlerde yün, ritüellerde büyümlü bir madde olarak kullanılmaktadır⁶⁰⁴. Bu belki de Mikenler için de geçerliydi. Knossos'taki toplayıcılar saraylar için gerekli olan ürünleri ve üretilecek hammaddelerin sağlanması gibi bir görevlerinin olduğu birçok örnekle de desteklenmektedir. Örneğin yün gibi dokuma tezgâhlarında işlenerek giysi haline getirilen ürünlerden ketenin de aynı yollardan sağlandığı anlaşılmaktadır. Bir tablette *ri-na-ko-ro* olarak söz edilen kişi keten toplayıcısı olarak tanımlanmaktadır. Yeniden Dağıtım Sistemi'nde Girit Sarayları da vergi toplamakta, işçilere tayı ve hammadde dağıtmakta, ekonomik dolaşımın büyük bölümü için gerekli olan türlü kumaş ya da kokulu yağ türünden malları pazarlamaktaydı. Kokulu yağlarda, koku veren bazı bitkilerin sağlanmasında da toplayıcıların rol oynadığı görülmektedir⁶⁰⁵. Pylos tabletlerinde de *a-ko-so-ta* adlı bir toplayıcının arazilerin denetlenmesi ve koku üretimi için gerekli hammaddenin dağıtılması gibi görevleri olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka Pylos tabletinde ise *ku-pi-ri-jo* adlı bir toplayıcının yün ve dokuma ürünleri karşılığında saraya şap maddesi sağlamaktadır⁶⁰⁶. Görülen o ki, Miken Dünyası'nda toplayıcılar, aynı işi yapan Hitit köle meslektaşlarının aksine, saray yönetimi ile ticari sebeplerle iletişim halinde olan yerel elit veya tüccarlardan oluşmaktaydı. Görevleri

⁶⁰⁰ Jung 2006, 271.

⁶⁰¹ Jung 2006, 271-272.

⁶⁰² Jung 2006, 273; Palaima 2010, 367.

⁶⁰³ Jung 2006, 273.

⁶⁰⁴ Beckman 1988, 35.

⁶⁰⁵ Rougemont 2007, 48; Schon 2011, 222; Halstead 2011, 232; Rougemont 2007, 48; Gür 2014, 37.

⁶⁰⁶ Gür 2014, 38.

kendi çıkarlarını da gözeterek, mal değış tokuşunu sağlamak, bu malları elde etmek ve dağıtımını yapmaktı⁶⁰⁷.

Mikenler üretim ve tüketim döngülerini kendi ekonomik çevrelerinde devam ettirebilmek için inar faaliyetlerine de girişmişlerdi. Bu faaliyetlerin izleri Peloponnesos'un kuzeyindeki Boeotia Bölgesi'nde görülmektedir. Bölgedeki Thebai'nın⁶⁰⁸ (**Fig. 36**) hegemonyası Orkhomenos'u içeren Batı Boeotia dışında, Boeotia'nın merkezini, doğusunu ve Euboea Adası'nın güneyini kapsamaktadır. Orkhomenos'un yönetiminde ise Kopais Ovası'ndaki tarım faaliyetlerini denetimi altına almış Gla (**Fig. 33**) yerleşimi yer almaktadır⁶⁰⁹. Kopais Ovası'nda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalarda 25 km uzunluğunda, 40 m genişliğinde, 2-3 m derinliğinde ve kyklopik duvar örgüsüyle desteklenen su boşaltmak amacıyla yapılmış bir drenaj sistemi ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu drenaj sisteminin işlevinin gemilere içme suyu sağladığı ve endüstriyel kullanım amacıyla su taşımacılığı yapıldığı öne sürülmektedir. Yazın kuruyan kanal sistemi ve çevresinde ise saray gereksinimi için hayvancılık faaliyetlerinde otlak olarak kullanıldığı düşünülmektedir⁶¹⁰. Bu amaçla Hititler de çeşitli bent, gölet ve havuzlar da yapmışlardı. Hattuşa'da, Yukarı şehirde Güney Havuzları adı verilen beş adet havuz bulunmaktadır⁶¹¹ (**Fig. 34**). Güney Kale'nin güneydoğusundaki alçak alan üzerinde de iki havuz inşa etmişlerdir. Doğu Havuzları adı verilen bu su toplama havuzlarının, Havuz-1 adı verileni 60x90 m ölçülerindedir. Havuz-2'nin ise ölçüleri bilinmemektedir⁶¹². Bunların yanı sıra Hititler, Konya-Köylütolu, Alacahöyük-Gölpınar, Kayseri-Karakuyu, Konya-Yalburt ve Konya-Eflatunpınar'da bentler inşa etmişlerdir⁶¹³. Aynı inşa teknolojisini kullanan hem Mikenler hem de Hititlerin, tarım ve içme suyu ihtiyaçlarını karşılamann yanı sıra, bölgede ılıman bir iklim yaratarak yetiştirilen ürünlerin bozulmasına neden olan iklimsel ani soğuma-ısınma sıcaklık değişimlerini de engellemiş olduğu düşünülebilir.

⁶⁰⁷ Palaima 2012, 346.

⁶⁰⁸ Thebai Sarayında Miken Saray Organizasyonunun farklı bir yapısı karşımıza çıkmaktadır. Kil tabletler yoluyla varlığı öğrenilen bu yapıda çeşitli savaş araçlarından oluşan bir Saray Arsenal'i (Silah Deposu ve Talimlerin Yapıldığı Askeri Kışla Yapısı) ile zırh parçaları da ele geçmiştir, Jung 2006, 272; Aynı yapılar Ugarit'te ve Hititlerde de rastlanılmaktadır. Hititlerde bu tip silah depolarına ^{LU.MES}AGRIG denilmekteydi. Çevirisi "mühür" ya da "tablet evleri" olan bu depolar Hitit krallığı için hem askeri hem de ekonomik açıdan son derece önemliydiler. Bölgede Yeniden Dağıtım Merkezleri oluşturularak Hattuşa'ya gelir getiren takashaneler olarak hizmet verdikleri gibi, Hitit yedek askerleri için de bir silah deposu ağıydı. Beckman 1995, 539; Bryce 2003, 32-33.

⁶⁰⁹ Jung 2006, 272.

⁶¹⁰ Jung 2006, 274.

⁶¹¹ Seeher 2006, 60-61.

⁶¹² Seeher 2006, 96-98.

⁶¹³ Emre 1993, 1; Aydıngün 2014, 55.

MÖ 13. yy'nın sonlarına gelindiğinde Ege'deki saray ve bununla birlikte Doğu Akdeniz'deki devlet sistemi çöker. Sistemin çökmesiyle sarayların tekelinde olan işgücü, üretim teknolojileri ve lüks tüketim mallarının dağıtımını da ortadan kaldırmıştır⁶¹⁴. Sistemin çöküşünün diğer bir kanıtı da büyük bir kısmı saray envanterlerinden oluşan Linear B yazısının yok olmasıdır. Jung'a göre bu çöküşün nedeni ekolojik ve ekonomik koşulların aşırı sömürülmesi ve doğal afetlerin yaşamsal faaliyetleri zorlaştırmasıdır⁶¹⁵. Çöküşün diğer bir nedeni ise iklimsel değişiklikler ve depremlerin olmasının yanında dışarıdan gelen halk kitlelerinin hareketleri yüzünden meydana gelmiş olduğunun öne sürülmesidir⁶¹⁶. MÖ 13. yy'nın ortalarında özellikle saray merkezlerindeki savunma yapılarına yönelik imar faaliyetleri, savaş tehlikesinin bulunduğuna işaret etmektedir⁶¹⁷. Hattuşa'daki Akropolün kalelerinin duvarları, içindeki çitler de dâhil, güçlendirilir. Bu durum Mykenae ve Tiryns surları gibi, Yunanistan'da da kendini gösterir. Böylesine artan bir tahkimat Mykenae ve diğer Miken saraylarının da artan güvensizlik duygusunun bir eseri gibidir. Ancak tehdidin dışardan gelen düşmanlardan mı geldiği, yoksa bastırılan ve sömürülen halklardan mı geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Miken saray ekonomisinin bel kemiğini oluşturan kırsal alanlardaki Damosların faaliyetlerini de göz ardı etmemek gerekir⁶¹⁸.

Yukarıda anlatılanlara göre genel olarak topladığımızda, Hititler ve Mikenler aynı çağda yaşamış olmalarına, aynı teknolojik seviyelerde bulunmalarına karşın, birbirinden oldukça farklı iki ayrı ekonomik ve politik sistem kurmuşlardır. Hititler'de merkezî otoritenin çok güçlü olduğu yasalarla sınırlandırılmış bir toplum yapısı bulunurken Mikenler ise daha liberal belki de saraylar arası ticari ve kültürel bağlarla dayanışma içerisinde olan konfederatif bir yapıya sahiptir⁶¹⁹. Fakat her iki merkezi yapı da artı ürün politikalarının ve yeniden dağıtım mekanizmasının çeşitli nedenlerle sona ermesinden sonra var olan zanaatkâr sınıfını ve iş gücünü ellerinde tutmayı başaramamışlardır. Özellikle her iki yönetimde de sözü edilen sosyal yapının nasıl bir tepki verdiği de ayrı bir konudur. Buhran dönemlerinde kendilerini ekonomik bir çıkmazda bulan bu sosyal yapının hayatta kalma mücadelesi adına dışarıdan gelen

⁶¹⁴ Eder 2003, 37.

⁶¹⁵ Jung 2006, 275.

⁶¹⁶ Rutter 1975, 17-32.

⁶¹⁷ Jung 2006, 275.

⁶¹⁸ Damos yönetimindeki Po-ro-ko-re-te'lerin halk kitlelerini ayaklandırıp sarayların egemenliğine son verildiği düşünülmektedir, Middleton 2008, 293-300; ayrıca bkz. Morpurgo-Davies 1979, 87-108; Palaima 2006, 53-71.

⁶¹⁹ Pylos'ta bulunmuş Linear B tabletlerinde sarayın işgücüne bağlı fakat bağımsız aktivitelerde de bulunan 4000 keramik ustasından bahsedilmektedir, Palaima 1997, 407-412.

güçlerle birlikte iş birliği yapması da olasıdır. Bu sorunlardan kurtulmak isteyen merkezlerin de kendilerini destekleyen, kendi için çalışanlara sistemden daha fazla pay vererek mevcut sosyal yapıda eşitsizliğe neden olduğu da düşünülebilir. Bu sebeple iş gücünden ve mevcut sistemden çıkarılan bireylerin kendilerine meşru veya gayrimeşru yeni imkânlar aramaları da doğaldır.

3.3. Askerî Sistemdeki Teknolojik Gelişmeler

Geç Tunç Çağı'nın sonunu getiren etmenler arasında savaş teknolojilerindeki gelişmelerin Yakındoğu devletlerince iyi takip edilememesi sonucu, var olan Geç Tunç Çağı askeri sistemlerinin çökmesi tezidir. Bunun en büyük savunucularından biri Drews'dir⁶²⁰. Drews çalışmasında Geç Tunç Çağı'nın mevcut devlet sisteminin çöküşünü "Deprem", "Göçler", "Maden Teknolojisindeki Değişimler", "Kuraklık" gibi etmenleri ayrı ayrı ele alarak değinmiş, sonuç bölümünde de var olan askeri sistemin çöküşünü, dışarıdan gelmiş halkların Doğu Akdeniz coğrafyasına getirdikleri yeni gelişmiş silahlara ve taktiklere bağlamıştır. Söz konusu çöküşe sebep, Geç Tunç Çağı'nın büyük devletlerinin geleneksel askeri birimlerinin ve savaş ekipmanlarının oluşan yeni düzene yetersiz kalmasıdır.

Geç Tunç Çağı Krallıkları'nda, ana unsur savaş arabası birliklerinin oluşturduğu ordulara dayanmaktadır. Bu dönemde bir kralın askeri gücü atları ve savaş arabalarıyla ölçülmekteydi. 1000 arabaya sahip bir krallık, sadece 100 arabası olandan çok daha güçlüydü⁶²¹. Doğu Akdeniz devletlerinin savaşlarda kullandığı yegâne üstün ve bitirici güç savaş arabalarıydı.

Geçmişte yük arabaları ve kağnılar Mezopotamya'da MÖ III. binyıl başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır⁶²². Bunlar hantal ve ağır som-disk tekerlekli araçlar olup at yerine öküz ve katır tarafından çekilmekteydi (Fig. 36). II. binyıl başlarında ise savaş arabası hafif kara meşeden yapılır ve sürücü sırtından (kösele şerit) örme bir taban üzerinde dururdu. Araç topyekûn otuz kilogramdan daha ağır değildi. Burada yenilikçi unsur tekerleklerdi. Isıyla bükülmüş teker parmakları, III. binyıldaki som disklerin onda biri ağırlıkta sağlam bir tekerlek sağladılar. Drews, bu tür araçların çift at kullanarak saatte 16 km hıza ulaşabildiğini ve MÖ 17. yy'dan itibaren savaş arabaları için

⁶²⁰ Drews 2014.

⁶²¹ Drews 2014, 105.

⁶²² Piggott 1992, 39-40; Hamblin 2006, 132.

kullanıldığını öne sürmektedir. Geçmiş dönemlerde hızlı ulaşım, eğlence ve geçiş törenleri için tercih edilen araba aksanı, MÖ 1700'lerden itibaren Tunç Çağı siyasi otoritelerinin vazgeçilmez bir unsurunu oluşturmuştur. MÖ 1650'lerde Hitit Krallığı ile Halep'teki Umman Manda'nın ve Mısır'ı istila eden Hurri kökenli Hyksoslar'm savaş arabalarını kullandıklarına dair kanıtlar mevcuttur. Hızlı bir şekilde tüm Doğu Akdeniz ve Ön Asya'da yayılan bu teknoloji sadece yüz yıl içerisinde Miken Yunanistan'ının da ötesine geçerek Orta Avrupa, Rusya Stepleri ve Asya'da kullanılmaya başlanmıştır⁶²³.

Tunç Çağı politik güçlerince kullanılan savaş arabalarının stratejik öneminin yanı sıra kayda değer bir maliyeti de bulunmaktaydı⁶²⁴. Bir savaş arabasını oluşturan ekipmanlar arasında zırlı kasa, tekerlekler ve atların yanı sıra personel için miğfer, zırh, kırbaç, mızrak, kılıç veya kullanım amacına göre içinde otuz-kırk adet ok bulunan sadak da yer almaktaydı. Atların kullanımı ve bakımı için sürücüler, savaşçılar, seyisler, baytarlar ve marangozların da çalıştırılması gereklidi⁶²⁵. Bu karmaşık ve bir o kadar da kolektif sistem içerisinde iâşe⁶²⁶ sorunu da mevcuttu⁶²⁷. Piggott, çalışmasında İngiltere'deki tarım alanlarının miktarına ve yarış atlarının beslenme şekline örnek göstererek, bir çift savaş atını besleyebilmek için 8-10 Acre⁶²⁸ (3-4 ha) bereketli tarım arazisine ihtiyaç duyulduğunu hesaplamıştır⁶²⁹. Piggott'un önerilerini yorumlarsak, Geç Tunç Çağı Krallıkları'nın savaş arabasına sahip olması için muazzam bir gelire ve iş gücüne gerekmekeydi. Geç Tunç Çağı'nın mevcut hassas ekonomik sistemi içerisinde (Yeniden Dağıtım Sistemi) herhangi bir gerileme, orduların da zayıflamasına neden olmaktaydı. Özellikle Hititlerin tarımsal faaliyetleri kendilerine yetecek kadardı. Savaş arabalarını oluşturmak için Batı Anadolu'dan atlara, Hurri ülkesinden seyislere, Lukka veya Kaşga ülkesinden marangozlara ve Anadolu'nun diğer kesimlerindeki vasallarından gelen tahıllara ihtiyaç duymaktaydı. Hititlerin ani saldırıları ve gece baskınları için gerekli olan büyük saydaki bu birimlerin atlarını beslemek için – Piggott'un verilerine göre- Hatti topraklarının neredeyse 3'te 1'i bu amaç için

⁶²³ Piggott 1992, 27, 41; Grguric 2005, 40; Hamblin 2006, 131; Drews 2014, 114-116.

⁶²⁴ Piggott 1992, 42.

⁶²⁵ Drews 2014, 120-121, 128; MÖ 15. yy'da Hititler adına çalışan Mitannili Kikullî'nin metinleri bize dönemin at yetiştiriciliğine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir, Piggott 1992, 46.

⁶²⁶ Muhasebede, bir kurumun personeli için yasal sınırlar çerçevesinde yaptığı yemek giderlerini ifade eder.

⁶²⁷ Drews 2014, 121.

⁶²⁸ Acre: Birleşik Krallık, Kanada ve ABD'de kullanılan arazi ölçüsü birimi. 4.047 m²'ye (0,4047 hektar) eşittir. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Acre_\(%C3%B6l%C3%A7%C3%BCn%C3%B6l%C3%BCn%C3%BCn%C3%BCn\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Acre_(%C3%B6l%C3%A7%C3%BCn%C3%B6l%C3%BCn%C3%BCn%C3%BCn))

⁶²⁹ Piggott 1992, 47; Drews 1993, 111, 2014, 121; Bu kısım yazılırken Drews'in 2014 yılında yayımlanmış eserinde çeviri hatası ile karşılaşmıştır. Orijinal kaynağa bakılması tavsiye edilir.

ayrılmalydı. Hitit coğrafyasında sadece birkaç yıl süren kıtlık veya salgın hastalıklar, Hititler'in sefer organizasyonlarını etkileyebilmekte, hâkimiyeti altındaki topraklarda otorite boşluğu yaratmakta ve iç karışıklıklar ortaya çıkarabilmekteydi.

Tüm bunların yanında Drews, Geç Tunç Çağı'nın sonunda Doğu Akdeniz'deki devletlerin savaşlarda yetkin gücü oluşturan savaş arabalarının, Mısırlılar tarafından da kullanıldığını ileri sürdüğü bir birim olan Avcı Erleri-Koşucular tarafından hezimete uğradığını öne sürmektedir⁶³⁰. Söz konusu askeri birimlerin kullandıkları silahlardan birisinin ise büyük bir ok olarak da nitelendirebileceğimiz, kültürümüzde cirit (javelin) (**Fig. 43**) diye tabir ettiğimiz bir silahın ortaya çıkmasıdır⁶³¹. MÖ II. binyılda ciritin varlığına dair kesin, somut bir kanıt ortaya çıkmasa da, Tiryns'te GH IIIC dönemine tarihlenen keramik parçalarında (**Fig. 38, 40**), Pylos'ta (**Fig. 39**), Kynos'ta (**Fig. 68**), Bademgediği Tepe'de bir krater parçasında (**Fig. 69**) ve yıkımdan önceye tarihlenen "Zenci Komutan" duvar resminde (**Fig. 41**) görülmektedir. MÖ II. binde kullanılan Bileşik Yay'a⁶³² göre kısa menzilli olduğu düşünülen cirit için Drews, savaş arabasının atlarını etkisizleştirmek için en ideal silah olduğunu öne sürmektedir. Maliyet bakımından savaş arabasının ekipmanından kat ve kat daha ucuz olan ciritin ana hedefi savaş arabasının atları olduğundan, atlar etkisiz kaldığında araba ve araba mürettebatı da etkisiz kalmış olacaktır. Drews, Tunç Çağı sonunda savaş arabalarına karşı ciritin kullanıldığını belirterek "*II. Ramses'in Kadesh'teki yiğitliğini anlatan kayıta açıkça anlaşılmaktadır. Yazıtta Ramses, Hititlere karşı savaş arabasıyla taarruz ettiğinde düşmanlarının kendisine ok ve cirit atamadıkları için böbürlenmektedir*" demektedir (**Fig. 42**)⁶³³. Demir Çağlarına geldiğimizde, MÖ II. binyılda kullanıldığı düşünülen ciritle alakalı bilgilerle karşılaşmaktayız. Homeros'un İlyadası'nda Türkçeye "*Kargı*" diye çevrilmiş olan Akontes'e atıfta bulunulur. Menelaos, Pandaros tarafından okla vurulduğunda, "*Kargılara karşı etini koruyan karınlığı*" sayesinde hayatı kurtulur⁶³⁴. Drew, Homeros'a özgü bir kelime olan "*aigane*"⁶³⁵'nin etimolojik açıdan "*keçi mızrağı*" anlamına geldiğini ve yaban keçisi avlamak için eski dönemlerde kullanılmış olabileceğini öne sürmektedir. Roma Döneminde Polybios'un (VI.22) iki gez

⁶³⁰ Drews 2014, 126-127, 154-155, 158, 163.

⁶³¹ Drews 2014, 196.

⁶³² Bileşik Yay ve diğer yayların kullanımı için bkz. Drews 2014, 119, 128-134.

⁶³³ Drews 2014, 198, Bu pasajdan Ramses'in düşmanları olarak kastedilen Hititlerin de cirit kullandıkları varsayılabilir.

⁶³⁴ İlyada, IV, 137.

⁶³⁵ Aigane için ayrıca bkz. Matz-Buchholz 2010, 11.

uzunluğunda ve bir parmak kalınlığında tabir ettiği ciritin Roma'daki karşılığı ise Iaculum'dur⁶³⁶.

Ciritin yanı sıra MÖ 13. yy sonlarında, MÖ 1200 civarında Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı'nın savaş sistemini değiştiren Neue II tipi adında kılıçlar ortaya çıkmıştır. İlk örnekleri Orta Avrupa'daki Alpin Bölgesi ve Balkanlar'da ortaya çıkan bu kılıçlar, Geç Tunç Çağı'nın sonunda Ege ve Doğu Akdeniz'de hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır⁶³⁷. İki tarafı da birbirine paralel keskin kenarlı (kesici) ve kabzası flanşlı⁶³⁸ olan bu kılıçlar (**Fig. 44**) “*Kabızalı Kılıç*” olarak da adlandırılmaktadır. Kılıcın bu şekilde adlandırılmasının nedeni kabza ile birlikte tek parça dökülmesidir. Ortasından geçen bir kan oluğu sayesinde kılıç yaprak biçimini almakta ve saplama silahı olarak da kullanılabilir. Ağırlık merkezi kabzanın altında olan bu kılıçla savurma hareketleri dengeli bir biçimde daha seri hareketler yapılabilir. Ortalama boyutları (kabzadan namlunun ucuna dek) 70 cm olan bu kılıçların 58-68 cm ve 90 cm boyutunda örnekleri bulunmaktadır⁶³⁹. Yunanistan anakarasında, Kykladlarda, Girit'te, On İki Adalar'da⁶⁴⁰ ve Batı Anadolu'nun güneybatı kesiminde Bodrum ve Hydas-Bozburun⁶⁴¹ Yarımadası'ndaki çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. Bunun dışında doğuya doğru gittiğimizde Kıbrıs Adasında⁶⁴² ve Suriye kıyılarındaki Ugarit kentinde bu tür kılıçların örneklerine rastlanmıştır⁶⁴³. Söz konusu silahların Doğu Akdeniz'deki ilk örnekleri GH IIIC erken evreye tarihlenmektedir⁶⁴⁴. Neue II tipteki kılıçların Doğu Akdeniz'e gelişini Catling, Yunanistan'a kuzeyden giren yabancı halklara dayandırırken⁶⁴⁵, Sandars kılıcın geliştirilmesini Yunanistan'daki yerel metal atölyelerine bağlamaktadır⁶⁴⁶. Bugüne kadar muğlak bir ifade ile Miken Dünyası olarak adlandırılmış bölgede yaklaşık 40 kadar bulunması fakat çoğunluğu İtalya'daki Po Ovası'ndaki yerleşme ve mezarlarda (yüzden fazla) ve eski Yugoslavya topraklarında ortaya çıkması Neue II tipteki kılıçların Doğu Akdeniz'e dışarıdan gelmiş olabileceğini

⁶³⁶ Drews 2014, 197; Iaculum için bkz. <http://www.legioix.org/index.php?page=68;print>

⁶³⁷ Molloy 2010, 409.

⁶³⁸ Flanş kabzanın üst yanlarından kıvrılan, savurma ve blok hareketlerinde kılıcın daha iyi kavranmasını sağlayan deliklerdir.

⁶³⁹ Molloy 2010, 409; Drews 2014, 209-210; Kılıcın diğer tanımlamaları için ayrıca bkz. Jung-Mehofer 2008, 112-113.

⁶⁴⁰ Sandars 1963, 142.

⁶⁴¹ Benter 2011b, 665.

⁶⁴² Jung-Mehofer 2008, 111, dn. 2, 115, fig. 5.1-2.

⁶⁴³ Jung-Mehofer 2008, 112-113, fig. 1-4.

⁶⁴⁴ Jung-Mehofer 2008, 124.

⁶⁴⁵ Catling 1961, 120.

⁶⁴⁶ Sandars 1963, 140, 143.

işaret etmektedir. Drews'e göre ise söz konusu silahların Miken Yunanistanı'nda üretilmiş olabileceği muhtemel değildir⁶⁴⁷.

Neue II tipindeki kılıçlar Jung ve Mehofer tarafından üç ayrı kategoriye ayrılmaktadır. Birinci kategoridekiler, topuzlu veya balık kuyruğu kabzalı olanlardır. Bu kategorideki kılıçlara Orta Avrupa'da (Sprockhoff Ia (**Fig. 45**)), İtalya Cetona'da ve Yunanistan'da rastlanmaktadır. İkinci kategorideki kılıçlar topuzlu ve alçak çıkıntılı olanlardır. Yunanistan'da görülmektedir. Son kategorideki kılıçlar ise yine topuzludur fakat topuz ve balık kuyruğu kabza arasında mahmuzlar bulunmaktadır. Bu kategorideki kılıçların örneklerine Orta Avrupa'da Staetzing'te, İtalya Allerona'da ve Yunanistan'da rastlanmaktadır⁶⁴⁸. Avusturya ve Macaristan'da örneklerine rastlanılan Sprockhoff Ia kılıcı MÖ 13. yy'da Neue Tip H'ye evrilmiştir⁶⁴⁹.

Geç Tunç Çağı'nın sonundaki değişimler yalnızca yeni silahların ortaya çıkmasıyla gerçekleşmemiş, yeni bir savaşçı sınıfı da ortaya çıkmıştır. Drews'in anlatımıyla boynuzlu veya tüylü sorguçlu miğferleriyle düşmanlarına korkutucu görünen, uzun kılıçlarını düşmanlarına tehditkâr bir biçimde savuran ve büyük olasılıkla Orta Akdeniz'den gelen bu savaşçılar, Mısırlılar tarafından "*prw*" veya "*Sherden*", Geç Tunç Çağı'ndaki diğer devletlerce yersiz yurtsuz anlamındaki "*Hapiru*" olarak nitelendirilmekteydi⁶⁵⁰. Söz konusu savaşçı grubu savaş arabalarının yenilgilerini yeni atlatan Geç Tunç Çağı devletlerinin karşısına, gelişmiş hafif zırhları, küçük yuvarlak kalkanları, tunç veya deriden yapılmış kolluk ve baldırlıkları, cirit ve uzun kılıçları ile ortaya çıkmış ve Geç Tunç Çağı'ndaki yakın dövüş savaş sanatında çığır açmış olmalıydı.

⁶⁴⁷ Drews 2014, 219.

⁶⁴⁸ Jung-Mehofer 2008, 114.

⁶⁴⁹ Drews 2014, 211. Neue Tip II, MÖ 1200 civarında ortaya çıkmasının ardından süratle yaygınlaştı. 11. yy'a gelindiğinde Ege'de kullanılan yegâne kılıçtı ve kazılarda bulunan örnekler, Demir Çağı başında Yakındoğu'da da standart kılıç haline geldiğini göstermektedir. Gordon Childe demir kullanımının yaygınlaşmasını Tunç Çağı'nın sonuna işaret etmesine rağmen, kılıçlarda madeni yenileme MÖ 10. yy'ın başından itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Demirciliğin gelişmesinden sonra, bu metalden imal edilen kılıçların daha keskin, güçlü ve dayanıklı olduğu anlaşılmıştır. MÖ 900'e gelindiğinde kılıçlar artık genellikle demirden yapılıyordu fakat MÖ 13. yy'dan kalma tunç kabzalı kılıç tasarımları korunmuştu. Neue Tip II kılıç Yakındoğu'da, Ege'de ve İtalya'dan Balkanlar'a, Britanya'dan İskandinavya'ya dek bütün Avrupa'da en azından MÖ 7. yy'a kadar standart kılıç sınıfıyla varlığını sürdürmüştür, Childe 1993, 124-126; Drews 2014, 209-210.

⁶⁵⁰ Yakar 2007, 52-53; Drews 2014, 162-167; Ayrıca bkz. Woudhuizen 2006, 31-40, 111-114.

3.4. Göçler

Göç, günümüz tanımlamalarıyla insan topluluklarının dini, politik, sosyo-ekonomik vb. nedenlerden dolayı hayatlarının geri kalan kısmını başka bir yerde geçirmek suretiyle yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme hareketidir⁶⁵¹. Toplu nüfus hareketleri olarak da tanımlayabileceğimiz bu yer değiştirme hareketini Eder, modeller çerçevesinde incelenebilecek sosyal bir süreç olarak algılanması gerektiğini öne sürmektedir⁶⁵². Göçlerdeki halk hareketleri yukarıda bahsedilen etmenlere bağlı olmakla birlikte, geniş kitleler tarafından olumsuz algılanan doğal afetler ve savaşlar da göç hareketlerine neden olabilmektedir. Gidilecek bölgenin tanınması göç açısından önemli bir faktörü oluşturmaktadır ve bunun için hedef bölgeleri daha önceden kat etmiş hısımların bilgilerine başvurulur⁶⁵³.

Göçler, ayrılış ve varış olmak üzere iki güzergâh noktasından oluşmaktadır. Göç edildikten sonra genellikle ayrılış noktasında görülen durumlar, nüfusta ve doğum oranında azalma, özellikle mezarlık alanların kullanımındaki azalıştır. Bu noktada bir başka görülen durum ise işgücünün de azalmasından dolayı endüstriyel üretimde ve tarımsal faaliyetlerde yaşanan zorluklardır. Ayrılış noktalarında insan kaynaklarından yoksun yerleşimler zamanla terk edilir.

Varış noktasında ise göç eden ve varılan bölgelerin yerel sakinleri arasında güç mücadeleleri ortaya çıkmaktadır. Söz konusu güç mücadelelerinin şiddetle çözüme ulaşması gerekli değildir. Bölgelere yeni gelen insanların getirdikleri kültürel materyal ve teknolojik gelişmeler yerli halk tarafından da benimsenebilmektedir. Barışçıl bir biçimde ortaya çıkan bu kültürel etkileşim, etnik kimliklerin, sosyal değerlerin ve evlilik düzeninin değişmesi ile melez bir kültürün oluşmasına yani “*Kültürleşmeye*” neden olur. Varış noktalarında meydana gelen bu faaliyetlerle nüfus oranında da artış görülür. Yeni bölgelere göç eden toplulukların gurbet topraklarında bıraktıkları ürünler de arkeolojik açıdan saptanabilir⁶⁵⁴. Göç eden topluluklar ayrılış noktasındaki hısımları için yeni yaşadıkları bölgelere gelmesi konusunda bir öncü ve esin kaynağı olur.

Göç olgusuna farklı bir açıdan yaklaşan Antony, göçlerin nedenini dört farklı etmende sınıflandırmıştır. Bunlar; “*push-itmek*”, “*pull-çekmek*”, “*stay-kalmak*” ve

⁶⁵¹ Akkayan 1979, 21.

⁶⁵² Eder 2006a, 277.

⁶⁵³ Antony 1990, 896.

⁶⁵⁴ Eder 2006a, 277.

“ability-beceri” dir. Tüm bu etmenler Antony için göçleri tanımlayan aşamalar olarak görülmüştür⁶⁵⁵. Kalmak eylemini oluşturan etmenler, anavatanından yıllarca uzakta kalmış bir psikoloji içinde, dini ve kültürel faktörlerini, ailesini ya da eski insan çevresini özleyen fakat ekonomik koşullar yüzünden yaşadığı bölgeden ayrılmayan insan gruplarıdır. Söz konusu etmene paralı askerler, tüccarlar veya belki köleler de girmektedir. Bu eylemi oluşturan etmenler güçlü bir lojistik yeteneği ve maliyetli bir taşımayı gerektirdiğinden bireysel ölçekte yapılan girişimlerdir. İtmek eylemini oluşturan etmenler, hammadde azlığı, politik koşullar, doğal felaketler ve salgınlar, nüfus baskısı ve iç karışıklıklardan kaynaklanan çatışmalardır. Çekmek eylemini oluşturan etmenler ise farklı bölgelere göç edildiğinde kazanılabilecek fırsatlar, durağanlık ve yukarıda da bahsedilen yabancı topraklarda yaşayan hısımlar veya aynı kültür özelliklerini paylaşan halkların başlattığı etmenlerdir. Bu gruba tüccarlar, üreticiler, paralı askerler, yerel halklar ve köleler girmektedir. Söz konusu grupların göç etme nedenleri Yeniden Dağıtım Sistemi’nin çökmesi olarak da değerlendirilebilir.

Geç Tunç Çağı’nın sonunu getiren etmenler arasında da yukarıda sözünü ettiğimiz göç olgusu bulunmaktadır. Araştırmacıların çoğunluğunca kabul gördüğü söz konusu halk kitlelerinin hareketleri MÖ 14. yy’dan başlayarak Doğu Akdeniz Bölgesi’nde yağmalar yapmış, yerleşimleri yakıp yıkmıştır. MÖ 13. yy’da ve özellikle MÖ 12. yy’n başlarında çoğunluğu deniz rotalarını kullanarak gelen bu halklar, Ege, Anadolu ve Doğu Akdeniz Bölgesi’ndeki büyük krallıklar ve saray merkezlerinin yıkılmasının başta gelen nedenleri arasında sayılırlar⁶⁵⁶. Söz konusu kavimlerle ilgili ilk kaynaklar III. Ramses’in Medinet Habu’da bulunan Ölüm Tapınağı’ndaki (Fig. 46) duvar yazıtından⁶⁵⁷ ve Merneptah’ın Karnak Tapınağı’nda⁶⁵⁸ ve şuanda Kahire Müzesi’nde bulunan Athribis stelinden gelmektedir. Medinet Habu’daki yazıtta bir dizi savaşçı halk grubu, denizin ortasından ya da denizin ortasındaki adalarda yaşayan halklar olarak tanımlanmaktadır. Bu halk grupları yazıtta; Peleset, Tjeker, Shekelesh, Denye(n) ve Weshwesh olarak anılmaktadır⁶⁵⁹. Bu kavimleri daha sonra Amarna metinlerinde geçen Lukka, Sherden ve Ekwesh isimleri takip etmektedir⁶⁶⁰. Kayıtlarda geçen halkları ilk çalışan Nelson, Arkaik Yunanlılar ve onlarla bağlantılı kabileler

⁶⁵⁵Antony 1990, 899-900.

⁶⁵⁶Lehmann 2006, 285.

⁶⁵⁷Woudhuizen 2006, 36, fig. 3.a.

⁶⁵⁸Woudhuizen 2006, 36, fig. 3.b.

⁶⁵⁹Edgerton-Wilson 1935, 53.

⁶⁶⁰Moran 1992, 8, Barnett 2006, 366.

olarak yorumlamıştır. Balkanlar'dan başlayarak istilalar sonucu Ege adalarına gelen bu halklar, Miken kültürüne son vermiş, Anadolu'daki Hititler'le karşılaşmış ve Troia savaşıma neden olmuştur. Nelson'a göre bu halklar Anadolu'yu yakıp yıkmış ve Hitit Krallığı'na son vermiştir. Bütün bu kaos ortamında hayatta kalma mücadelesi veren halklar, yeni gelenler tarafından yaşadıkları topraklardan söküp atılmış, kendilerine yeni yuvalar bulmak için göç dalgasına katılmışlardır. Doğu Akdeniz'de karşlarına çıkan Tunç Çağı Krallıkları'nı birer birer yıkan bu halklar daha güneye ilerlemiş ve Afrika kıyılarına, Nil Deltası'ndaki zengin Mısır kentlerine ulaşmışlardır⁶⁶¹. Champollion, yazıtlarda adı geçen kavimlerden Pelesetler'in, Filistinliler olabileceğini ilk öneren araştırmacıdır⁶⁶². O dönemden sonra Pelesetler'in bilim dünyası tarafından Filistinliler olabileceği görüşü ağırlık kazanmış ve bu konuda incilden yararlanılarak çalışmalar yapılmıştır⁶⁶³. Filistin halkının İncil ve Tevrat'ta Kaphtor'dan geldiği bilgisi ışığında Girit'ten gelen Pelasglar olabileceği önerileri de ortaya çıkmıştır⁶⁶⁴. 1867 yılında Rouge, Karnak Tapınağı'nda adı geçen kavimlerin adlarıyla ilgili etimolojik çalışmalar gerçekleştirmiş, Akdeniz halklarının isimleri ve yerleri arasında fonetik benzerlikler bulmuştur. Rouge araştırmaları esnasında söz konusu kavimlerden Tereshleri Tyrsenler veya Etrüskler'le, Shekesh'i Sicilya, Sherdenleri Sardinya, Ekweshleri Akhalar (Mikenler) ve Lukkalı Likyalılar'la ilişkilendirmiştir⁶⁶⁵. Rouge ve diğer araştırmacılar bu kavimleri Akdeniz'de paralı asker grupları olarak kabul etmişlerdir. Çünkü Sherdenler'in daha önce II. Ramses'in ilk saltanat yıllarında paralı asker olarak hizmet verdikleri bilinmektedir⁶⁶⁶. Söz konusu kavimler 1870'lerden itibaren henüz Mykenae, Tiryns, Pylos, Knossos, Hattuşa, Ugarit ve birçok Doğu Akdeniz yerleşimleri kazılmadan araştırmacılar tarafından Geç Tunç Çağı Krallıkları ve saray merkezlerinin yıkımından sorumlu olarak görülmeye başlanmıştır. 1872'de Chabas, Tjekerleri Kuzeybatı Anadolu'daki Troia kenti ile ilişkilendirmiştir⁶⁶⁷. Vokal benzerlikten dolayı da Shekeshleri, Maspero, Medinet Habu ve diğer Mısır belgelerini araştırması sonucu bu kavimlerin Akdeniz'den gelen denizcilikle uğraşan insanlar olduğunu öne sürmüş ve

⁶⁶¹ Nelson 1929, 3.

⁶⁶² Champollion 1836, 180, fig. 118.

⁶⁶³ İncilde Palastu savaşçıları Filistinliler olarak alınmaktadır. Hincks 1846, 176, 12.

⁶⁶⁴ Am.9,7; Gen.10,14; Woudhuizen 2006, 40; Lehmann 2006, 289.

⁶⁶⁵ Rouge 1867, 81-103, Woudhuizen 2006, 35.

⁶⁶⁶ Drews 2014, 57.

⁶⁶⁷ Woudhuizen 2006, 35.

ilk olarak 1881 yılında Geç Tunç Çağı literatürüne giren ‘Deniz Kavimleri’ terimini kullanmıştır⁶⁶⁸.

Deniz kavimlerinin Mısır’a bilinen ilk saldırı girişimleri II. Ramses’in 5. hükümdarlık yılı ile başlamaktadır. Bu döneme kadar Mısır’a MÖ 17. yy’daki Hyksos istilasından beri dışarıdan ciddi bir saldırı girişimi olmamıştır. II. Ramses döneminde Sherdenler tarafından Mısır’a akınlar yapılmaya başlanmıştır. II. Ramses hükümdarlık yıllarında sadece Sherdenler’le uğraşmamış I. Seti’den beri Mısır topraklarına saldırdığı bilinen Meshwesh ve Libya’dan gelen Libu halklarıyla da savaşmıştır⁶⁶⁹. Bu saldırıların kanlıları esir alınan Sherdenler’le birlikte Nübyeli ve Libyalı esirlerin birlikte Mısır ordusunda yeterli sayıda bir birlik olarak Mısır kayıtlarında gözükmektedir⁶⁷⁰ (**Fig. 47**). Woudhuizen’e göre Sherdenler paralı asker olarak Mısır kayıtlarında III. Amenophis döneminden beri görülmektedir ve Kadesh savaşında Mısır ordusuna bağlı olarak Hititlere karşı savaşmışlardır⁶⁷¹. Abydos’taki Kadesh savaşı betimlemelerinde başında dehşet verici boynuzlu veya tüylü-disk biçimli sorguçlu miğferleriyle ve yuvarlak kalkanlarıyla düşmanlarına korkutucu görünürken, uzun kılıçlarını da düşmanlarını tehdit etmek için savurur, kesici kılıçlarıyla da Hitit askerlerinin ellerini keserken gösterilirler (**Fig. 48**). II. Ramses dönemine tarihlenen Tanis Steli’nde Sherdenler, “*isyankâr kalpli*”, “*savaş gemileri denizin ortasında olan*” ve “*durdurulamaz*” olarak tarif edilmiştir⁶⁷². Assuan Steli’nde ise “*Büyük yeşilin savaşçıları*” olarak ifade edilmektedirler⁶⁷³. Ugarit ordusunda da paralı asker olarak hizmet eden Sherdenler⁶⁷⁴ için Drews, yakın dövüşteki ustalıkları ve kullandığı farklı ekipmanlar bakımından Doğu Akdeniz’deki devletler tarafından sürekli paralı asker olarak kullanıldığını belirtmektedir⁶⁷⁵. Sherdenler’in geldiği yer olarak genel görüş İtalya’nın batısındaki Sardinya adasıdır⁶⁷⁶. Sherden halkının yurdunun Sardinya olduğuna karşı koyan

⁶⁶⁸ Maspero 1881, 118.

⁶⁶⁹ Woudhuizen 2006, 37; Faulkner 2006, 229-230.

⁶⁷⁰ Faulkner 2006, 226.

⁶⁷¹ Cifola 1994, 8; Woudhuizen 2006: 32, 111; Aydıngün 2014, 40.

⁶⁷² Breasted 1906, 491.

⁶⁷³ Cline-O’Connor 2003, 112.

⁶⁷⁴ Eder 2006a, 279.

⁶⁷⁵ Drews 2014, 157, 164-169; Miken Yunanistan’ında da paralı askerlerin kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Eder ve Jung, GH IIIB döneminde Mykenae’ye İtalya’dan tunç işçiliği ile uğraşan zanaatkarların geldiğini öne sürmekte (Eder-Jung 2005, 486.) Catling ise Yunanistan’a gelen yeni stilde silahların saray merkezlerinin hizmetinde olan İtalya kökenli paralı askerler tarafından getirildiğini iddia etmektedir, Middleton 2008, 263.

⁶⁷⁶ Barnett 2006, 368-369.

görüşlerde bulunmaktadır⁶⁷⁷. Bunu savunanlar Sherden savaşçılarının Mısır'a saldırmalarının ardından Sardinya'ya göç ettiklerini öne sürmektedirler. Cook ise ortada sonradan olan bir göç varsa Sherdenlerin Anadolu kökenli olması gerektiğini öne sürmektedir⁶⁷⁸.

Mısır'a Deniz kavimlerinin 2. dalgası olarak tabir edeceğimiz ciddi bir saldırı Firavun Merneptah döneminde meydana gelmiştir. Merneptah'ın hükümdarlığının 5.yılında dışarıdan gelerek Libyalı göçebe halkların Kyrenaika'dan Batı Nil Deltası'na yaptıkları yoğun akınları destekleyen “*Tüm Ülkelerden gelen Kuzeyliler*” olarak tanımladığı yaklaşık 20000 kişilik⁶⁷⁹ savaşçı topluluklarından bahsedilmektedir⁶⁸⁰. Çıkan savaşı Merneptah kazanmış ve 6359 Libyalı, 222 Shekelesh, 742 Teresh ve 2201 Ekwesh'i esir almıştır⁶⁸¹ (**Fig. 25**). Merneptah söz konusu savaşçıların liderini Libya'nın eski kralının oğlu Meryey olarak belirtmektedir⁶⁸². Ele geçen esirlerden çoğunluğunun Libyalı olması da Merneptah'ın sözleriyle uyumludur. Firavun'un esir listesindeki halklara bakıldığında, Medinet Habu kabartmalarında sakallı ve boyunlarından sarkan bir madalyonla betimlenen ve Shaw'a göre III. Amenophis döneminden beri Mısır'da paralı askerlik hizmeti de veren⁶⁸³ Shekeleshleri (**Fig. 49**) araştırmacıların çoğu daha önce yukarıda belirttiğimiz gibi İtalya'nın güneyindeki Sicilya Adası ile ilişkilendirmişlerdir. Çünkü hem vokal hem de Homeros'un İlyada'sında Sicilya Adası ile ilgili geçen bir parafan Shekeleshlerin Akdeniz'de korsanlık faaliyetlerinde oldukları da öne sürülebilir⁶⁸⁴. Ugarit'in yıkım tabakalarında bulunan bir mektupta, II. Suppiluliuma'nın İbnaduşu adındaki bir kişinin kaçırılma olayı hakkında Shekeleshler'in anayurdu hakkında bilgi istemesi⁶⁸⁵ Yakınoğu'ya uzaklık bakımından Sicilya Adası'nı doğrular niteliktedir. Woudhuizen, Shekeleshlerin Kalavassos ve Enkomi'de bulunan Kıbrıs-Girit silindir mühürlerine işaret ederek Shekeleshler'in Akdeniz ticaretinde önemli bir halk olduğunu da belirtmektedir⁶⁸⁶. Shekeleshlerin kökeninin Sicilya Adası olduğuna karşı koyan görüşler de

⁶⁷⁷ Cline-O'Connor 2003, 112; Bryce 2005, 336.

⁶⁷⁸ Cook 2010, 39.

⁶⁷⁹ Buttery 1974, 4.

⁶⁸⁰ Lehmann 2006, 285.

⁶⁸¹ Breasted 1906, 574; Woudhuizen 2006, 43. Karnak'taki yazıtta Lukkahlardan da bahsedilmektedir. Fakat Athribis stelindeki esir listesinde Lukkahlara sayıları belirtilmemiştir.

⁶⁸² Woudhuizen 2006, 33, 43.

⁶⁸³ Shaw 1991, 30.

⁶⁸⁴ İlyada, XX, 381,384.

⁶⁸⁵ Gür 2012a, 90.

⁶⁸⁶ Woudhuizen 2006, 43-47, 114.

bulunmaktadır. Maspero, Shekeleshlerin isminin okunuşunu Shagalasha'ya uyarlayarak Pisidia'daki antik kent Sagalassos ile ilişkilendirmiştir⁶⁸⁷. Robbins ise Maspero'nun bu önerisine katılmakta okunuşunu Shakalasha'ya uyarlayarak, -assos ekinin eski Anadolu halklarının dillerine ait olduğunu ve Sagalassos'un çok eski bir yerleşim olduğunu ifade etmektedir⁶⁸⁸. Bryce'ta Anadolu kökenli olduklarını belirtmekte, Mısır ülkesine yaptıkları seferler ardından Sicilya adasına yerleştiklerini öne sürmektedir⁶⁸⁹. Sandars ise MÖ 8. yy'nın Grek kolonizasyonu sırasında Sicilya'ya gelen kolonistlerin adanın yerli halkının adının Şikels olduğunu ve Antik yerleşimcilere göre bu halkların Troia savaşının ardından İtalya'ya yerleşen halklar olarak düşündüğünü belirtmiştir⁶⁹⁰. Woodhuizen ise bu halkı, Anadolu'nun geniş bir kesimine sahip olan Hititler'in ve Hitit Kralı II. Suppiluliuma'nın daha önce hiç duymamış olmasından dolayı, henüz Suppiluliuma Devri'nde Doğu Akdeniz kıyılarına ulaştıklarını fakat Yunanistan, Girit, Kıbrıs ile sıkı bir ilişkileri olduğundan esas kökenlerinin Sicilya adasında aranması gerektiğini bildirir⁶⁹¹.

Esir listesindeki ikinci halk olan Tereshler'in (**Fig. 50**) ise daha önce Rouge'un Etrüsklerle ilişkilendirdiğinden bahsedilmişti. Deniz kavimlerini etimolojik çalışmalarıyla Anadolu'ya yerleştiren Maspero, Tereshleri de Herodot'un aktarımlarıyla Lidya'dan göçen Tyrsenler'in hikâyesine dayandırarak kökeninin Batı Anadolu olduğunu belirtmiştir⁶⁹². Tunç Çağının sonundaki kıtlıkla ilişkilendirilen bu metinlerden yola çıkarak Tereshlerin Batı Anadolu halklarından biri olduğu ve Güney İtalya'ya göç ederek Etrüsklerin atası olduğu görüşü hâkimdir⁶⁹³.

Listede adı geçen diğer bir halk olan Ekwehler ise tezimizin de konusunu kapsayan en karmaşık halktır. Gür'ün "*deniz ülkelerinden gelenler*"⁶⁹⁴, Lehmann'ın "*Kuzeyli Savaşçı*", "*denizin bilinmeyen ülkesi*"⁶⁹⁵ Woudhuizen'in de "*Kuzey ülkelerinden*"⁶⁹⁶ olarak tanımladığı bu halk Homeros'un Akhaları ile özdeşleştirilmiştir⁶⁹⁷. Merneptah'ın esir listesinde 2201 sayısı ile Libyalılar'dan sonra en

⁶⁸⁷ Gür 2012a, 91.

⁶⁸⁸ Robbins 2001, 159-160.

⁶⁸⁹ Bryce 2005, 336.

⁶⁹⁰ Sandars 1978, 112; Gür 2012a, 91.

⁶⁹¹ Woudhuizen 2006, 119.

⁶⁹² Gür 2012a, 82-83; Herodotos, I, 94.

⁶⁹³ Bryce 2005, 336.

⁶⁹⁴ Gür 2012a, 91.

⁶⁹⁵ Lehmann 2006, 285.

⁶⁹⁶ Woudhuizen 2006, 33.

⁶⁹⁷ Shaw 2003, 322; Woudhuizen 2006, 117.

kalabalık grubu oluşturan Ekweshler, Mısır kayıtlarında “*Ikws*” olarak gösterilmektedir⁶⁹⁸. Araştırmacılar Mısır hiyerogliflerinde sessiz harf bulunmamasından dolayı okunuşlarını Akawasha, Akaiwasha, Aqaiwasa⁶⁹⁹ ve Ekwesh olarak vermektedir⁷⁰⁰. Bu vokal oyunların yapılmasından sonra Ekweshler, MÖ 15. ve 13. yy Hitit metinlerinde geçen ve çalışmamızda daha önce bahsettiğimiz Ahhiyawa ülkesi ile ilişkilendirilmiştir. Eğer vokal çalışmalar doğru ise konumu Batı Anadolu’da, On İki Ada’da, Trakya, Marmara, Girit veya Yunanistan’da olan Ahhiyawa’nın Mısır kayıtlarında görülen Ekwesh halkı olduğu isabetli bir yaklaşım olabilir. Fakat Homeros’a dayandırarak birçok araştırmacı tarafından önerisi sürülen Ahhiyawa-Miken eşitliği Ekweshleri ayrı bir boyuta taşımaktadır. MÖ 1250’den sonra Ahhiyawa ismine Hitit kaynaklarında rastlanılmamaktadır. Batı Anadolu tamamıyla Hitit kontrolüne geçmiştir. Yaklaşık MÖ 1209/1208 yıllarında Mısır’a saldıran aç halklardan birisi olan Ekweshleri, Ahhiyawa-Miken bağlamında ele alırsak, yüzyıllardır Batı Anadolu’yu sömürgesi haline getiren güçlü bir krallığın hâkimiyet alanlarını kaybetmesiyle zayıfladığı ve varlığını sürdürebilmek için Doğu Akdeniz’in kıyılarına akınlar düzenlediği sonucuna da ulaşabiliriz. Bunun yanında, Karnak yazıtında Ekweshler için ‘*ucunda deri olmayan penisleri ve yakıp yıkan elleri*’⁷⁰¹ tanımlaması sünnetin sadece o dönemde MÖ III. binyıldan beri Mısır’da⁷⁰² ve günümüzde Müslüman ve Musevi halklar arasında yaygın olması açısından ilginçtir. Savaşı kazandıktan sonra ganimet olarak düşmanın phollos’larını kesen Mısırlı askerler⁷⁰³ kendileri gibi Ekweshlerin de sünnetli olduklarını gördüklerinde çok şaşırırlar. Bu gibi durumlarda Mısırlı savaşçılar firavunlarından ödül almak ve ölü sayısını hesaplamak için düşmanın phallos’unu kesip kamplarına götürürler. Eğer öldürdükleri kişi sünnetliyse ellerinden bir tanesi kesilip sayılmaktadır⁷⁰⁴. Finley’den alıntı yapan Gür’e göre Doğu Akdeniz’de sünnet geleneğinin yaygın olmasına rağmen Hellenlere yabancı olan bu gelenek yoluyla Mısır ülkesine saldırı yapan Akha-Akawasha’ların henüz tam anlamıyla Hellen olarak tanımlanamayacağını ve Hellen olma yolunda bir süreç yaşadıklarını bildirmektedir⁷⁰⁵. Mısır’da MÖ 15. yy’dan beri bilinen ve III. Thutmosis döneminde Ölüler Tapınağı’nda yer alan Mısır’ın dört bir yanındaki komşu ülke adlarının sayıldığı temel kaplama

⁶⁹⁸ Barnett 2006, 366.

⁶⁹⁹ Lehmann 2006, 285.

⁷⁰⁰ Cline-O’Conner 2003, 109.

⁷⁰¹ Breasted 1903, 588.

⁷⁰² Gollaher 2000, 2.

⁷⁰³ Drews 1993, 196; 2014, 212.

⁷⁰⁴ Robbins 2001, 151-152.

⁷⁰⁵ Gür 2012a, 92-93; Finley 2003, 19.

(sokel) yazıtlarında Kafta (Girit) ve Tanaya/Danaya (merkezleri: mukanu/mukana=Mykene, mişane=Messenia, nupliya=Nauplion, kutir=Kythera, amukla=Amyklai/Sparta, dekaı=Thebai) ülkelerinin Mısır'a eş düzeyde krallıklar olarak anıldığını⁷⁰⁶ daha önce bahsedilmişti. Ege'nin önemli yerleşimlerini ayrıntısıyla veren Mısırlıların Ahhiyawa-Mikenle eşitlenen Ekweshler hakkında hiçbir şey bilmemesi son derece şaşırtıcıdır. Kaynaklara göre, Ekweshler'in kuzeyden gelen halklar olduğu doğrudur fakat ne kadar kuzeyden yahut kuzeybatıdan geldikleri bilinmemektedir⁷⁰⁷.

Merneptah döneminde Mısır'a saldırdığı bilinen fakat esir listesinde herhangi bir bilgimiz olmayan son halk ise Lukkalılar'dır (**Fig. 51**). II. Ramses Lukkalı Kadesh savaşında Hititlerin yanında savaşan halklardan biri olarak sayar⁷⁰⁸. Geç Tunç Çağı devletlerince Hapiru olarak tanımlanan⁷⁰⁹ ve zaman zaman korsanlık faaliyetlerinde de bulunan bu halkın, Anadolu'nun Güneybatısındaki Likya halklarından olduğu kesindir. Hititler'i tarihleri boyunca uğraştıran ve Doğu Akdeniz kıyılarına da akınlar düzenleyen Lukkalıların, Yakar tarafından Likya bölgesinin dağlık ve homojen yapısı nedeniyle yarı-özerk aşiret örgütlenmelerini koruyarak bağımsız bir sosyo-ekonomik bir varlık oluşturdukları, aşiretlerin paralı asker olarak diğer ülkelere kullanıldıkları ya da yağmaladıkları şehirlerden Mikenlere köle işgücünü sağladıkları aktarılmaktadır⁷¹⁰.

Merneptah Dönemi'nde deniz kavimlerinin söz konusu saldırıları son bulmamış, ardılı III. Ramses (MÖ 1187-1156)'in döneminde de devam etmiştir. III. Ramses dönemine kadar Hitit Krallığında iç karışıklıklar ve kıtlık süregelmiş, III. Arnuwanda ve II. Suppiluliuma dönemlerinde krallığın çöküşü devam etmiştir⁷¹¹. Bu dönemlerde birçok vasallığın bağımsızlığını ilan etmesi toprak kayıplarını hızlandırmıştır. Deniz kavimlerinin Anadolu'da kıyı hattı boyunca uzanan yerleşimleri yakıp yıkmaları Mısır'a olan irtibatlarını sekteye uğratmıştır. Hititler'in dolaylı yoldan sahip olduğu Kuzeybatı Anadolu'da bulunan Troia (VIh-VIIa)⁷¹² kentinin, Güneyde Yumuktepe ve Tarsus'un⁷¹³ ve Ura limanının ve en önemlisi Ugarit'in yıkımı Hititlerin Ege ve Akdeniz'deki deniz ticaretine son vermiş, Hititler için hayati bir önemi olan hububatın

⁷⁰⁶ Latacz 2005, 157-162.

⁷⁰⁷ Woudhuizen Ekweshlerin, Lukka, Teresh, Shekelesh ve Sherden halklarıyla birlikte Libya Kralı Meryey'in yanında savaşan Akhalı paralı askerler olduğunu öne sürmektedir, Woudhuizen 2006, 73.

⁷⁰⁸ Wachsmann 1997, 339.

⁷⁰⁹ Drews 2014, 163.

⁷¹⁰ Yakar 2007, 323-324; Lukka halkı için ayrıca bkz. Woudhuizen 2006, 57-58.

⁷¹¹ Klengel 2002, 419.

⁷¹² Blegen et al. 1958, 6-10.

⁷¹³ Drews 2014, 11; Aydıngün 2014, 22.

Mısır üzerinden gelmesi engellenmiştir. Aynı şekilde Deniz kavimleri Hititler'in bir diğer vasalı Alashiya'nın üzerine yürümüş, Enkomi, Kition, Sinda ve çok sayıda yerleşim yakılıp yıkılmış ya da terk edilmiştir⁷¹⁴. Hititler iç karışıklıklar ve kıtlığın verdiği buhrandan bir türlü kurtulamamış, ordusunu ve tebaasını doyuramamış, MÖ 1180 dolaylarında Krallık, tarih sahnesinden silinmiştir. Krallığın başkenti Hattuşa terk edilmiş⁷¹⁵, belki de Hatti halkları, adını bilmediğimiz yeni Hitit Kralı'nın peşinden Fırat ve Dicle'nin bereketli topraklarına ya da eski dostları Mısır'ın Nil Deltası'na olan göç dalgasına karışmışlar veya II. Muwattali'nin torunu, III. Murşili'nin sürgündeki oğlu Hartapu'nun Aşağı Ülke'deki krallığına⁷¹⁶ sığınmışlardır. Yunanistan, Girit ve Ege Adaları da aynı sonla karşılaşmıştır.

III. Ramses dönemine geldiğimizde Mısır dışında Doğu Akdeniz'in politik durumu bu şekildedir. Deniz kavimlerinin son hedefi Mısır'a olan saldırılar firavunun 5. 8. ve 11. hükümdarlık yılına denk gelmektedir. Firavun'un 5. yılındaki savaşı Libyalılar'ın oluşturdukları güçlere karşı olmuştur ve bu savaşta Mısırlılar'a karşı savaşan Meshwesh ve Seped adlı halklardan da bahsedilmektedir⁷¹⁷. III. Ramses'in 8.yılında ise Kode/Kadi (Kilikya), Kargamış (Kuzey Suriye), Arzawa (Batı Anadolu) ve Alashiya (Kıbrıs) ülkelerinin Hititler'den koparıldığı vahim durum belirtilmektedir. Suriye'deki Amurru halklarının perişan olduğu ve söz konusu deniz kavimlerinin önlerinde ateşler yakarak Mısır topraklarına doğru ilerlediği anlatılmaktadır. Medinet Habu'daki kabartmalarda bahsi geçen bu kavimler; Peleset, Tjekker, Shekelesh, Denyen ve Weshwesh ülkelerinden oluşan birleşik güçlerdir⁷¹⁸. Bu işgalciler kuzeyde, Lübnan kıyıları ve dağlık kesimindeki Amurru Bölgesi'nde yaşanan büyük değişimlerden sonra deniz (**Fig. 52**) ve karadan (**Fig. 53**) yaptıkları işgallerle Mısır'a karşı, Nil Deltası'nın doğusundaki hükümdarlık merkezine ve Güney Suriye'deki Mısır'ın hâkimiyeti altında olan alanlara doğru yola çıkmışlardır⁷¹⁹. Medinet Habu'daki kabartmalarda, III. Ramses'in Suriye-Filistin üzerinden Hitit tarzı savaş arabalarıyla ve öküzlerin çektiği Anadolu tipi kağnılarla (**Fig. 54**) aileleri ile birlikte gelen kavimlerle savaştığı betimlenmiştir⁷²⁰. Kuzeyden gelen bu saldırı, olasılıkla zamanında Hititlere bağlı

⁷¹⁴ Cook 2010, 10; Drews 2014, 12.

⁷¹⁵ Seeher 2006, 181-182.

⁷¹⁶ Doğan-Alparslan 2011, 57.

⁷¹⁷ Woudhuizen 2006, 51; Faulkner 2006, 241-242.

⁷¹⁸ Woudhuizen 2006, 51.

⁷¹⁹ Lehmann 2006, 287-288.

⁷²⁰ Barnett 2006, 372.

halklarında Anadolu'dan gelip bu göç dalgasına karıştığını yansıtmaktadır⁷²¹. Deniz kavimlerinin ikinci saldırısı Akdeniz kıyıları üzerinden Nil Deltası'nın doğusuna doğru yapmaya çalıştıkları çıkartma harekâtıdır⁷²² (**Fig. 52**). Mısırlılar aslan başlı gemileriyle (**Fig. 55**), deniz kavimlerinin kuş başlı gemilerine (**Fig. 56**) karşı mücadele vermiştir⁷²³. Mısır'a saldıran deniz kavimlerinin gemilerinde kara savaşının aksine sadece erkeklerden oluşan bir kuvvet bulunmaktadır. Bu da bize asıl saldırının karadan değil, denizden geldiğini göstermektedir. Savaşçılar gemilerin üzerinde, zırhlı, kılıçlı, mızraklı ve yuvarlak kalkanlı tasvir edilmiştir. Betimlemelerde boynuzlu miğferleriyle Sherdenler'in Mısır'ın yanında savaştıkları görülmektedir. Kirpi saçlı miğferleriyle saldıranlar, Peleset, Denyen ya da Tjeker/Shekelesh halklarından olmalıdır⁷²⁴ (**Fig. 57**). Mısır'a saldıran kavimlerin amacı Nil Deltası'na çıkartma yapmaktı ki, saldırganların donanımları amaçlarının Mısır topraklarında ani bir baskınla yakın dövüş temelli bir akın olduğunu göstermektedir. Ramses güçlü bir stratejiyle gemilerinin bordalarını korunaklı levhalarla donatmış, piyadelerinin yanı sıra okçularını da yerleştirerek saldırganlarla denizde karşılaşmış ve onları bozguna uğratmıştır. Deniz kavimlerinin gemileri alabora olmuş, savaşçıların birçoğu boğulmuştur. Hayatta kalanların ise Harris Papirüsü'nde anlatılanlara göre, III. Ramses tarafından tutsak alındığı (**Fig. 58**) ve Kenan Ülkeleri'ne gönderildiği, oradaki kalelere yerleştirilerek Mısır ordusunda paralı asker olarak çalıştıkları düşünülmektedir⁷²⁵. III. Ramses'in tahta çıkışının 11.yılında ise Libyalıların başında olduğu Libu ve Meshwesh halklarının saldırıları görülmektedir. III. Ramses bu saldırıları da savuşturmuş hatta Meshwesh komutanı Mesher'i de esir almıştır⁷²⁶. MÖ 11. yy'da Mısır kaynaklarında söz konusu halkların III. Ramses'le savaşlarından sonra Kenan Bölgesinde yaşadıklarına ve ticaretle uğraştıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır⁷²⁷.

Geç Tunç Çağı'nın sonunda Deniz Kavimlerinin Doğu Akdeniz'de özellikle kıyı kesimi boyunca yaptığı yıkımlar son bulmaz. Kökenlerini bir şekilde Balkanlara dayandırabileceğimiz fakat Deniz Kavimlerinden belki de ayrı tutmamız gereken son bir göç dalgasında da Anadolu'nun kuzeybatısından başlayarak Orta Anadolu içlerine kadar ve son olarak Assur sınırlarına dayanmış halk kitlelerinden de bahsetmek gereklidir.

⁷²¹ Woudhuizen 2006, 52-53, fig. 7.

⁷²² Kaniewski et al. 2011, 6.

⁷²³ Yasur-Landau 2010, 399.

⁷²⁴ Dothan 1982, 6, fig. 1-3.

⁷²⁵ Robbins 2001, 286.

⁷²⁶ Faulkner 2006, 243.

⁷²⁷ Gür 2012a, 64.

Mansel, bu göç hareketini ve halk kitlelerini MÖ II. binyıl sonlarında Trakya ve Balkanları yurt edinmiş kabilelerin Kuzeybatı Yunanistan'da günümüz Arnavutluk'un büyük bir kısmını oluşturan İllirya Bölgesi'ndeki halkların Thrak kabilelerini yerlerinden oynatarak, çoğunluğunu Brygler ya da Phryglerin oluşturduğu Thrak kabilelerin Anadolu'ya göç etmesiyle ilişkilendirmiştir⁷²⁸ (Fig. 59). Ona göre bu kavimler Anadolu'nun batısı ve kuzeyindeki bazı savaşçı halk gruplarıyla birleşerek, Hititlere saldırmış, şehir ve kasabalarını yakıp yıkarak Hitit Krallığını ortadan kaldırmıştır. Akurgal ise Blegen'in MÖ 1275-1240 arasında Troia VIIa'nın Mikenler tarafından yıkıldığı düşüncesinin aksine Balkanlardan Anadolu'ya gelen halk kitlelerinin ilk önce Troia'nın yıkımına sebep oldukları üzerinde durmaktadır. Ona göre Deniz Kavimlerinin göçleri sırasında Güneydoğu Avrupa'dan gelen ilkel kavimler Troia'yı yıkıma uğratmıştır. Blegen'in Troia'nın yıkım tarihi olarak verdiği MÖ 1240'larda Mikenler Batı Anadolu'daki siyasi yayılım alanlarını ve ticari aktivitelerini yitirmiş bulunmaktaydı. Bu yüzden Mikenlerin Batı Anadolu kıyı şeridi boyunca askeri harekâtlara kalkışmasını araştırmacı imkânsız görmektedir. Akurgal iddiasını Troia VIIa'nın yıkımından sonra kurulan Troia VIIb yerleşiminde azalan Miken keramiklerini ve bu yapı katında ortaya çıkan "*Coarse Ware – Kaba Mallar*" (Fig. 60) denilen el yapımı keramik türüyle açıklamaktadır⁷²⁹. Söz konusu kaba mallar Troia dışında Yunanistan'ın Atina, Lefkandi, Mykenae ve Tiryns gibi birçok yerleşiminde yıkım sonrası tabakalarda da ortaya çıkmıştır⁷³⁰. MÖ 1190'lardan itibaren Ege, Anadolu, Kıbrıs ve Levant bölgesinde hemen hemen her yerde görülmeye başlamıştır⁷³¹. Akurgal, Blegen'in öngördüğü Troia'nın yıkım tarihini biraz daha geç bir tarihe MÖ 1200 dolaylarına alarak, söz konusu Balkan kavimlerinin MÖ 1200-1180 yılları arasında Hattuşa'yı yıktığını ve MÖ 1170-1160 yıllarında Assur devleti sınırlarına kadar dayandığını belirtmektedir⁷³².

⁷²⁸ Mansel 1999, 88.

⁷²⁹ Akurgal 1997, 191.

⁷³⁰ Rutter 1975, 17-31; French-Rutter 1977, 111-112.

⁷³¹ Aydınğün 2014, 117.

⁷³² Akurgal 1997, 191. Troia VIIa'nın GH IIIB sonunda yok edildiğine dair Blegen'in öne sürdüğü iddia halen geniş çapta kabul edilmekte, ancak yıkımı tarihlediği MÖ 1275-1240 zaman aralığı günümüzde genellikle çok geç olarak kabul edilmektedir. Drews'e göre Blegen'in tarihlendirmesi yüksek Mısır kronolojisine ve GH IIIC dönemini Merneptah'ın saltanatının sonunda başlatan varsayımına dayanmaktadır. Korfmann VIIa'nın yıkımını MÖ 1180'e tarihlemektedir. Podzuweit ise Troia VIIh ve Troia VII'deki keramikleri yeniden analiz etmiş geç evre GH IIIC keramiklerinin sadece VIIa'da değil, VIIh yerleşiminde de kullanıldığı sonucuna varmıştır. Podzuweit Troia VIIh'nin yıkımını MÖ 12. yy'ın ikinci yarısına tarihlemekte, Troia VIIa'nın da MÖ 11. yy'ın ilk birkaç on yılında düştüğünü ileri sürmektedir, Drews 2014, 249, 6. Fakat Seeher'in Hattuşa'nın MÖ 1180'lerde terk edildiği önerisini

Yukarıda sözü edilen Balkan kavimleri Mushki Exonym'i ile MÖ 12. yy Assur metinlerinde geçmiştir⁷³³. Mushki ismi ilk olarak Ninurta-apil-Ekur hükümdarlığında, MÖ 12. yy'nın ilk çeyreğinde bahsedilmiştir⁷³⁴, daha sonra da oğlu I. Aşşur-dān'ın metinlerinde ortaya çıkmıştır. Aşşur-dān, Mushkiler'i Quba şehrinde yendiğinden bahsetmiştir ama geldikleri yer veya bölgeye dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Kral I. Tiglat-Pilaser hükümdarlığında MÖ 1165'ten sonra, 50 yıl kadar Alzu/Alzi ve Purulumzu bölgelerinde yaşadıklarından bahsedilmektedir⁷³⁵. Bu bölge Arsania Nehri (Murat Nehri) ve Kashiyari (Tur Abdin Dağları) arasında yer almaktadır⁷³⁶. Bölgede yaşayan halk I. Tukulti-Ninurta hükümdarlığının ilk yıllarında Assurlar'a karşı ayaklanmıştır. Assur Kralının ayaklanmaya tepkisi çok sert olmuş ve nüfusun büyük bir kısmı yok edilmiştir. Doğu Anadolu'ya ilk Mushki göçü olasılıkla Assurların söz konusu halkları tasnif etmesi yüzünden yaşanmıştır⁷³⁷. I. Tiglat-Pilaser zamanında, Mushkilerden oluşan 20.000 kişilik ve 5 kral tarafından yönetilen bir ordu, Kadmuğu'yu işgal etmiştir⁷³⁸. Fakat Assurlar onları savaşta yenmeyi başarmıştır. Bu tarihlerden itibaren Mushkiler artık Alzu/Alzi⁷³⁹ ve Purulumzu'yla ilişkilendirilerek bahsedilmiştir, ama orada ne kadar kaldıkları kesin değildir⁷⁴⁰.

Bu dönemden itibaren Assur kaynaklarında Mushkiler'e uzun süre rastlanılmamaktadır. Daha sonra MÖ 885'te, II. Tukulti-Ninurta, Piru şehrinde onlara karşı sefer düzenlemiştir. II. Assurnasirpal MÖ 883 yılında Kadmuğu ve Mushkilerden tunç vazolar, inek, koyun ve şarap aldığını belirtmiştir. Assur metinlerinde Mushki'nin yerinden tam olarak bahsedilmemiştir. Ama Tabal'ın doğu ve güneydoğusunda yaşadıklarına dair kanıtlar vardır⁷⁴¹. II. Sargon dönemindeki metinlerde Mushki'den tekrar bahsedilmiştir ve ilk kez kralları Mita'nın ismi verilmiştir⁷⁴².

II. Sargon, Mita'nın, kendinden önceki selefleri III. Tiglat-Pilaser ve V. Salmanasser tarafından boyunduruk altına alınmadığından bahsetmektedir. Mushki

kabul eder ve Balkan kavimlerinin Assur kaynaklarında MÖ 1170-1160 yılları arasında gözüktüğünü de ele alırsak, Troia VIIa yerleşiminin Podzuweit'in düşüncesinin aksine MÖ 1180 öncesine almamız daha olası görülmektedir.

⁷³³ Bryce 2009, 557.

⁷³⁴ Radner 2006, 147-148.

⁷³⁵ Wittke 2004, 32-35.

⁷³⁶ Bryce 2009, 567.

⁷³⁷ Bryce 2009, 360-567.

⁷³⁸ Woudhuizen 2006, 62; Yakar 2007, 373; Bryce 2009, 359-360.

⁷³⁹ İshuwa ile ilişkilendirilen Elazığ çevresine lokalize edilmektedir, Russell 1984, 180; Sevin 1991, 96.

⁷⁴⁰ Wittke 2004, 81; Radner 2006, 148; Kopanias 2011, 5.

⁷⁴¹ Röellig 1997, 493; Kopanias 2011, 5.

⁷⁴² Kopanias 2011, 6.

Kralı MÖ 717'de Kargamış Kralı Pisiris ile müttefik olmuş ve Assurlara karşı ayaklanmıştır. Sargon bu ayaklanmaya hemen karşılık vermiş fakat Kral Mita, Tabal'ın kralı Ambaris ile Sinuhtu'nun kralı Kiakki ve Urartu'nun kralı I. Rusa ile yakın ilişkilerini sürdürmüştür. MÖ 712'de Melid şehri, bir yıl sonra da Qurgum şehri Assurlar'a kaybedilmiştir. Mita, MÖ 709'da Assurların Tabal'a saldırısından itibaren politik tarafsızlığını belirtmiş ve II. Sargon'a hediyeler göndererek bir nevi Assur'a vergi vermek zorunda kalmıştır⁷⁴³. Assur metinlerinde Mita'nın ölümüyle ilgili hiçbir şey bilmediğimiz gibi diğer Mushki krallarının adlarına da rastlamayız. Kral Asarhaddon döneminden bir metinde Mushki krallarından biri hakkında Tabal'ın Mugallusu ve Kimmerlerin müttefiki olarak bahsedilir. Röllig bu anlatımın MÖ 675 yılında olduğunu varsaymaktadır. Bu tarihte Assurlar, Mugallu ile başarısızca savaşmıştır. Aynı zamanda yine bir başka metinde, Mita'dan şehrin ustası, beyi olarak bahsedilmekte ancak kişinin kimliği ile ilgili herhangi bir şeyi bilememekteyiz⁷⁴⁴.

Akurgal bir Hitit metninde adı geçen "*Pahhuwalı Mita*" isminin Phryg Kralı "*Midas*" ismi ile benzerliğinden dolayı Mita'nın önderliğindeki halkların Phrygler gibi Anadolu'ya Güneydoğu Avrupa'dan gelmiş olabileceklerini öne sürmektedir. Hitit Krallığının son zamanlarında Balkanlar'dan gelen bu kavimlerin Hattuşa'yı bir kenara bırakarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya ulaşmış olmalarını ve Assur Ülkesinin kuzey sınır boylarında görülen Mushkiler'in, Mısır metinlerinde geçen kuzey ülkelerinden gelen halkların bir bölümü olması gerektiğini vurgulamaktadır⁷⁴⁵.

Grek kaynakları da Midas isminde en azından üç farklı kralın varlığından bahsetmektedir. İlki Phrygia ve Lidya'da hâkimiyet süren güçlü bir kraldır. Eusebios'a göre MÖ 738/7 – 696/557 yılları arasında yaşamış, tahtını Delphi'ye adamıştır. Diğer Midas, Hellanikos tarafından bahsedilen 26. Olimpiyat döneminde yaşamıştır. 3. Midas ise Pers Kralı Kyros döneminde yaşamıştır. Yaklaşık olarak MÖ 6. yy ortalarında Eusebios'un Phrygia ve Lidya kralı Midas için bahsettiği tarihler, II. Sargon zamanından kalan Assur metinleriyle örtüşmektedir⁷⁴⁶.

İki farklı kralın aynı isimle aynı zamanda komşu krallıkları yönetmesi pek olası gözükmemesine rağmen Midas'ın Batı ve Merkez Anadolu'yu, Mita'nın Tabal'ın

⁷⁴³ Kopanias 2015, 217; Melville 2016, 215.

⁷⁴⁴ Röllig 1997, 493.

⁷⁴⁵ Akurgal 1995, 65; Gür 2012a, 126.

⁷⁴⁶ Kopanias 2011, 6; Herodotos I. 35, 45.

doğusundaki Mushki topraklarını yönetmiş aynı kral olduğu söz konusu olabilir. Yunanlılar, Mushkilerin sadece batıdaki topraklarını bilmekteyken, Assurlular ise sadece doğudaki topraklarını biliyordu. Görünen o ki, Midas/Mita aynı kişi olmalıydı ve Assur Exonymi olan Mushki, Phrygler'i temsil etmekteydi⁷⁴⁷. Eğer durum böyle değilse, Assur metinleri, Lidyalıları bilmelerine rağmen, Phryglerden bahsetmemiştir. Kral Mita'nın Phryglere olan bağına ek bir işaret daha bulunmaktadır. Phryglere ait Tyana stelinde, Mita ismi geçmektedir⁷⁴⁸. Phryg-Mushki ikileminde Kopanias, Mushkiler'in ve Phrygler'in farklı insanlar olduğunu öne sürmüş ve tarihin bir yerinde birbirleri ile iletişim halinde olduğunu düşünmüştür. Ona göre Phrygler'le aynı etnik gruba bağlı fakat farklı kabilelerden olan Mushkilerin, Phryglerin Kralı Midas tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Phryg-Mushki ikilemi ortadan kalkmıştır⁷⁴⁹. Kopanias'ın görüşüne ve I. Tiglat-Pilaser döneminin anlatımlarına bakarak Mushkilerin, MÖ 15. ve 14. yy'daki Batı Anadolu Assuwa ve Arzawa Ülkeleri gibi bir konfederasyon yönetimini benimsemiş olduklarını varsayabiliriz.

Aslında Mushkiler hakkında çözüme ulaşamadığımız asıl nokta, Mushkiler'in Balkanlardan mı gelmiş olduğu yoksa Anadolu'nun yerli halklarından biri mi olduğudur. Bryce'a göre Mushkiler, Geç Tunç Çağı'nın sonunda Hitit krallığının yıkılmasından sonra Balkanlardan boğazları geçerek karşılarına güçlü bir kuvvet çıkmadan Anadolu'nun içlerine kadar inmiş ve güneydoğuya Assur sınırlarına kadar dayanmış bir topluluktur⁷⁵⁰. Mushki-Phryg ikileminde Homeros'un İlyadası'nda Phrygler, Sangarios (Sakarya) Nehri'nin kıyılarında yaşayan ve Troia Savaşı'nda Akhalar'a karşı Troia'nın yanında savaşan halklar olarak tanımlanmaktadır ve Priamos'un eşi Hekabe Phrygialıdır⁷⁵¹. Herodot'ta, Makedonya'ya komşu oldukları Avrupa'da kaldıkları süre içerisinde Phrygler'in Makedonlarca Brygler olarak anıldıklarını, fakat Asya'ya göç ettikleri zaman isimlerini de Phryg olarak değiştirdiklerinden bahseder⁷⁵². Strabon da Bryglerin, Trakya'da, Chalkidike'de Batı Edessa'da ve Dyrhacion alanında yaşadığından bahsetmektedir⁷⁵³. Makedonya'daki Brygion, Brygias ve Mutatio Brucida yerleşim adları da bu anlatımları

⁷⁴⁷ Kopanias 2011, 7.

⁷⁴⁸ Wittke 2004, 72.

⁷⁴⁹ Kopanias 2011, 7.

⁷⁵⁰ Bryce 2005, 354.

⁷⁵¹ İlyada, X, 434; Ayrıca bkz. Woudhuizen 2006, 27.

⁷⁵² Herodotos, VII, 73.

⁷⁵³ Strabon VII, 326-327.

doğrulmaktadır⁷⁵⁴. Bunların yanında Herodot aynı zamanda “*Mysialılar*” ve “*Teucrialılar*” ın yaptığı yolculuktan da bahsetmektedir. Bu yolculuk Thrakyalılar boyunduruk altına alınmadan, boğazları aşp Avrupa’ya gelmeden, Troia Savaşı’ndan önce yapılmıştır. Yolculukta söz konusu halklar Ionia denizinden aşağıya Peneus Nehrinin güneyine kadar gitmiştir. Herodot’a göre bu yolculuk, Thrakyalı Bithynialılar’ın Hellespontos’u geçmeye ve Anadolu’da kendilerine bir sığınak bulmaya zorlamıştır⁷⁵⁵. Darius, Paneonialılar ile ilgili bilgiler araştırdığında, onlardan biri şunu demiştir; “*Paneonia şehirleri, Hellespont’a çok uzak olmayan Strymon nehrinde uzanmaktaydı ve onlar Troialı Teucrialılardan oluşan kolonicilerdi*”⁷⁵⁶. Athenaeus bu Teucrialılar’ı ve Mysialılar’ı Midas’la ilişkilendirmiştir. Bu da sürpriz değildir çünkü Yunanlılar MÖ 5. yy’dan sonra, Mysialılar, Troialılar ve Teucrialılar’ın, Phrygialılar’ın akrabası olduğunu düşünmüştür. Mysialılar aynı zamanda Thrakyalılar olarak adlandırılmış ve dillerinin Phryg ve Lidya dillerinin karışımı olduğu söylenmiştir. Phrygialılar ile öyle içli dışlıydılar ki sınırları çok ender ayırt edilebilirdi⁷⁵⁷. Ayrıca Mygdonialılar, Phrygler’in adıyla eş anlamlı kullanılıyordu ve Homeros’ta Phrygialıların lideri Mygdon olarak adlandırılmıştı. Stephanus Byzantius’a göre, Mygdonia, Büyük Phrygia ve Makedonya’da bir bölgenin adıydı. Daha sonraları Mygdonialılar tarihten silindiler ve büyük olasılıkla Phryglere asimile oldular⁷⁵⁸. Herodot’a göre Troia Savaşı’ndan önce gerçekleşen Mysia ve Teucrialıların seferleri, Phrygler ve Lidyalılar’ın Peloplar’ı takip ederek Peloponnes’e olan göçleriyle ilişkilidir. Bu da Phrygler’in Troia Savaşı’ndan önce birçok kuşak boyunca Anadolu’da yaşadığını gösterir. Homeros’taki Priamos’un eşi Hekate’nin Phrygialı oluşu ve Priamos’un uzun hayatı göz önünde bulundurulunca, Homeros’un Phrygialıların Anadolu’da en azından bir ya da iki kuşak kadar Troia Savaşı’ndan önce hatta daha eski zamanda kaldıklarının varsayıldığı görülebilir.

Mushki-Phryg ikileminde diğer bir görüş de Mushkilerin, Geç Tunç Çağı’nda Anadolu’nun yerli bir halkı olduğu düşüncesidir. Kopanias, Mushki ve Phryglerin aynı grubu temsil ettiğini varsayarsak, Phrygia territoryası içinde kalan, Hitit ve Mısır metinlerinde de geçen ve fonetik benzerliğinden dolayı Masa Ülkesi ile

⁷⁵⁴ Kopanias 2011, 2.

⁷⁵⁵ Herodotos, VII, 20.

⁷⁵⁶ Herodotos, V, 13.

⁷⁵⁷ Kopanias 2011, 3.

⁷⁵⁸ Steph. Byz. S. V.μυγδονια.

ilişkilendirilebileceğinden bahsetmiştir⁷⁵⁹. Masa Ülkesinin araştırmacılarca Antik Mysia Bölgesi'ne konumlandırılması ve Homeros'ta geçen Mysia/Mygdon ilişkisi Kopanias'ın görüşünü destekler niteliktedir. Killebrew de Tunç Çağı sonunda Avrupa'dan Küçük Asya'ya olan Phryg göçü teorilerinin Anadolu'da çalışan arkeologlar tarafından genellikle terk edildiğini belirtmiştir. Ona göre Hitit alanlarının yıkımından sonra yeni gelenlere veya Trakya'dan gelen Phryg göçüne dair kanıt teşkil edebilecek arkeolojik bir buluntu yoktur⁷⁶⁰. Bunun ötesinde Anadolu'da çeşitli Hitit merkezlerinde Geç Tunç Çağı'na ve Erken Demir Çağı'na tarihlenen, önemli olabilecek stratigrafik bir kalıntı da yoktur. Hatta Hattuşa'da yabancı istilacıların neden olabileceği bir yıkım stratigrafik kalıntılarda gözükmemektedir. Ama üretilen yerel el yapımı çanak çömlek kullanımının gösterdiği üzere yerleşim düzeninde de bir gerileme yaşanmaktadır. Ek olarak çeşitli önemli Phrygia şehirleri (Gordion, Dorylaion, Gavurkalesi) de Geç Tunç Çağı katmanlarına sahiptir⁷⁶¹. Özellikle Gordion örneğinde Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı stratigrafik devamlılığı gösteren buluntular olmasına rağmen kısıtlı saydadır. Strobel'e göre de Midas/Mita ve Gordios/Kurtis isimleri Luvice'dir. Bu da, Strobel'e Gordion şehrinin kraliyet ailesinin kendilerini Geç Tunç Çağı dönemindeki kraliyet aileleriyle bağ kurmaya çalışmasını ifade etmektedir⁷⁶².

Mushkilerin, Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'da yaşayan yerli bir halk olduğuna dair en ilginç belgede yukarı da Akurgal'ın da söz etmiş olduğu Hitit metinlerinde geçen "*Pahhuwalı Mita*" dır. Adı bilinmeyen bir Hitit Kralı'nın döneminde yazılmış metinde Isuwa toprakları Hitit egemenliği altındadır. Hitit Kralı'na siyasal bağlılığını yerine getirmeyen Pahhuwa vasalı Mita, Isuwa topraklarına saldırmaktadır. Metin ilk olarak Hititler'in savaşlarla zor bir dönemden geçtiği günleri anlattığı için IV. Tudhaliya⁷⁶³ veya III. Arnuwanda (M. Ö. 1220-1215) dönemine tarihlenmiştir⁷⁶⁴. Fakat olayların işleniş biçimi, metinde geçen konuşmalar ve deyimler bakımından⁷⁶⁵ I/II. Tudhaliya veya I. Arnuwanda⁷⁶⁶ dönemlerine tarihlendirilir. Pahhuwalı Mita metni ile

⁷⁵⁹ Kopanias 2011, 10.

⁷⁶⁰ Killebrew 2005, 46, n.44; Kopanias 2011, 9.

⁷⁶¹ Henrickson-Voigt 1995, 79-106.

⁷⁶² Wittke 2004, 64; Kopanias 2011, 9. Strobel'in söz konusu görüşü Gordion'da Geç Tunç Çağı tabakalarında bulunan Hitit hiyeroglif yazılı mühürlerden gelmektedir, Henrickson 1995, 83, 88; Sams-Voigt 1989, fig.19; Kentin kazıları o dönemde Gordion'da az da olsa bazı insanların Luvice yazdığını ve konuştuğunu öne sürmektedir, Henrickson-Voigt 1998, 81.

⁷⁶³ Gurney 1948, 45; Garstang-Gurney 1959, 35.

⁷⁶⁴ Erdoğan 2015, 40.

⁷⁶⁵ Erdoğan 2015, 21-39.

⁷⁶⁶ Torri 2005, 387.

çalışmada daha önce bahsedilen II. Murşili dönemi “*Madduwata*” metni arasında tarihsel olaylar açısından da büyük benzerlikler bulunmaktadır⁷⁶⁷. Söz konusu dönem yine iç karışıklıklar ve salgın hastalıklarla geçen bir zamandır.

Pahhuwa sözcüğü “*Pah (ülkesinin) adamları*” anlamına gelmektedir⁷⁶⁸. Pahhuwa ismi “*korunaklı/muhafazalı ülkenin/şehrin insanları*” anlamı ile de ilişkilendirilmektedir. Söz konusu metinde Isuwa altı kez, Pitteyariga üç kez Kummaha iki kez ve Zuhma bir kez geçmektedir. Buna ek olarak aynı metinde bir kez de günümüz Malatya ile eşitlenen Maldiya şehrinden söz edilmesi, Pahhuwa şehri ülkesinin bölgesel konumu hakkında açık bir fikir vermektedir. Hitit Dönemi’nde Elazığ bölgesini kapsadığı kesin olan Isuwa ve günümüz Kemah (Erzincan) ile bir tutulan Kummaha’dan söz edildiğinden ötürü Pahhuwa şehri ülkesinin Yukarı Fırat Bölgesi’nde aranması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır⁷⁶⁹. Pahhuvalı Mita metninde Pahhuwa’nın komşuları oldukları anlaşılan Kummaha ve Duggamma İmparatorluk Dönemi Hitit kaynaklarında Azzi-Hayaşa ülkesinin önemli merkezleri olarak görünmektedirler⁷⁷⁰. Pahhuwa’nın komşuları olan ve lokalizasyonları konusunda net bilgilere sahip olduğumuz İsuwa ve Maldiya ile coğrafi konumları hakkında daha az bilgilere sahip olduğumuz Kummaha ve Pitteyariga’ya ilişkin öneriler göz önünde tutulduğunda Tunceli bölgesi özel bir önem kazanmaktadır. Eldeki verilere göre Pahhuwa, güneyde İsuwa (Elazığ), ile He/inzuta (Til-Enzit) kuzeyde Kummaha (Kemah), batıda Maldiya (Malatya) kuzeybatı da Pitteyariga (Zara/Tekkeköy ?) ve doğuda Zuhma (Bingöl) ile ortak sınırlara sahiptir ve bu ortak sınırlara sahip olabilecek yegâne alternatif Tunceli bölgesi olarak görünmektedir. Bu ilişki açısından ötürü Pahhuwa kimi araştırmacılar tarafından Tunceli il merkezinin 19 km doğusunda yer alan Pah (yeni adıyla Kocakoç) kasabasıyla özdeşleştirilmiştir⁷⁷¹.

Mushkiler hakkında eldeki verilere baktığımızda çok büyük zıtlıklar oluşmaktadır. Araştırmacıların bir kısmı söz konusu halkları Phryg/Bryg ikilemesinde günümüz Makedonya topraklarına, bir kısmı Homeros’ta geçen anlatımlara dayandırarak Antik Mysia topraklarına dayandırmaktadır. Bazı araştırmacılar ise “*Mita*”, “*Kurtis*” sözcüklerinin yazıtlarda ortaya çıkmasından dolayı Anadolu’nun

⁷⁶⁷ Pahhuvalı Mita Metni ile Madduwatta Metni arasındaki benzerlikler için bkz. Gurney 1948, 32, 33, 45.

⁷⁶⁸ Erdoğan 2015, 45.

⁷⁶⁹ Erdoğan 2015, 45.

⁷⁷⁰ Yakar 2007, 374; Erdoğan 2015, 45.

⁷⁷¹ Erdoğan 2015, 46-47.

batısında yaşayan Luvice konuşan özgün yerli halklara işaret etmektedir. Yukarıda en son anlatılanlara baktığımızda ise Mita isminin büyük ihtimal Hurri kökenli halklar tarafından da kullanıldığı gözükmektedir. Eğer yukarıda anlatılanlara göre Pahhuvalı Mita metninin I/II. Tudhaliya veya I. Arnuwanda dönemine tarihlendirirsek Mushkilerin Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'nun özgün bir halkı olduğu sonucunu da çıkartabiliriz. Fakat Geç Tunç Çağı'nın Anadolu coğrafyasına baktığımızda, Mita isminin geçtiği biri Hitit anayurdunun batı ucunda, diğeri ise Hitit anayurdunun doğu ucunda, birbirinden mesafe olarak oldukça uzak iki farklı coğrafyayla karşılaşırız. Söz konusu sorunu tekrardan aşmamız için Mushkilerle özdeş Coarse Ware-Kaba Mallara bakmamız gerekir.

Sevin, Urartu öncesi MÖ II. binyıl sonlarına ve I. binyıl başlarına tarihlenen Transkafkasya'da, Gürcistan'ın doğusundaki yerleşmeler Karmir-Blur, Şeytan Dağı'nda ve Erzurum Bölgesi'ndeki Pulur ve Güzelova'daki tabakalarda bulunan kaba mallardan bahsetmektedir (**Fig. 61**). Bunları Kuzeybatı İran'daki Geoy Tepe yerleşimi ve Van Gölü'nün güneydoğu kıyısındaki Dilkaya Höyük'teki mezar buluntuları takip etmektedir. Sevin, Güneydoğu Toroslar'da Adıyaman yakınlarındaki Tille Höyük buluntularıyla birlikte diğeri söz konusu yerleşimlerde ortaya çıkan keramikleri, çalışmış olduğu Elazığ Bölgesi'nde ortaya çıkan kaba mallar ile ilişkilendirmiştir. Araştırmacı söz konusu kaba malların Erzurum, Elazığ ve Kuzeybatı İran'a Transkafkasya'dan göç yoluyla girmiş halkların eseri olarak tanımlamaktadır ve kaba malların kökeninin Doğu Gürcistan Bölgesi olduğunu öne sürer⁷⁷². Sevin, bu tip malların Erzurum ve Transkafkasya çevresinde, Urmiya Gölü'nün batı kıyılarında Adıyaman'ın güneyinde ve Fırat'ın batısında yaygın olarak görülmesine rağmen Elazığ ve çevresinde daha çok sayıda çıktığını öne sürmektedir⁷⁷³. Bunun yanı sıra araştırmacı söz konusu halkların MÖ 1350-1300 yılları arasında Hint-Avrupalı bir toplum olarak İran üzerinden göç ederek Doğu Akdeniz'deki toplulukların hareketlenmelerinden ayrı, MÖ 12. yy'm ortalarında Assur kaynaklarında ilk kez ortaya çıkan Mushkilerin Elazığ Bölgesi'ni (**Fig. 62**) yurt edindiğini iddia etmektedir. Sevin ayrıca Yukarı Dicle alanının Mushkiler tarafından MÖ 12. yy'dan MÖ 9. yy'a kadar iskân edildiğini, Assur yenilgisinden sonra MÖ 8. yy'm ikinci yarısına kadar Tabal ve Que Bölgeleri'ne Kral Mita'nın önderliğinde hüküm sürdüklerine değinmektedir. Yine bu yüzyıl içinde Assur ve Urartu baskısıyla

⁷⁷² Sevin 1991, 96.

⁷⁷³ Sevin 1991, 97.

bir grup Mushki topluluğunun batıya Phryg topraklarına göç ettiklerini iddia etmektedir⁷⁷⁴.

Sevin'in Mushkiler'le alakalı bu iddiası ortaya bu sefer de Troia VIIa yerleşimini yıkan ve Doğu Anadolu'da bulunan örnekleriyle oldukça benzerlik gösteren Troia VIIb'deki kaba malları üreten toplulukların kimler olmuş olabileceği sorusunu akla getirmektedir. Sevin'in bu yaklaşımından çıkartılacak sonuç ise Mushkiler'in Anadolu'ya doğudan geldiğidir. Balkanlardan gelen kavimler ise Mushkilerden bağımsız Thrak topluluklarıdır. Rutter, Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan kaba malların belli bir stil birliğinde üretildiğini öne sürmektedir⁷⁷⁵. Çünkü ne kadar farklı koşullarda üretilmiş olurlarsa olsun, pek çok keramiğin üzerinde kazıma parmak baskı, şerit applike gibi süslemelerin kullanımı, söz konusu kaba malları üreten toplulukların aynı halklar içinde olmasa da belli ve tanımlanabilir bir insan toplulukları olduğunu düşündürmektedir⁷⁷⁶. Bu varsayımdan yola çıkarak, Asya'dan gelip sadece Transkafkasya üzerinden Anadolu'ya giren bir halk kitlesi düşünmememiz gerekir. MÖ 14. yy'da Asya'dan gelen Hint-Avrupa topluluklarının bir kısmı Sevin'in önerdiği MÖ 12. yy'da Anadolu'ya girmiş olabilir. Fakat aynı kültür öğelerini taşıyan kalan halklar Rusya stepleri üzerinden Kırım'a oradan da Balkanlar'a geçmiş de olabilir ve bu halklar MÖ 12. yy'da Anadolu'nun kuzeybatısına ve sonra içlerine kadar göç etmiş olabilir (**Fig. 63**). Nitekim buluntular da bu yöndedir. Bu tür kaplar Tunç Çağı boyunca Balkanlar dışında Rusya steplerinin batı kısmında, Ukrayna'da Sabatinovko, Moldova'da Nouva, Romanya'da Coslogeni kültürlerine atfedilen yerleşmelerde Kaba Mallar veya diğer adlarıyla Barbar Keramik yaygın olarak ele geçmiştir. MÖ 1200'lerde Batı Anadolu kesiminde daha önce tanımlanmayan bu keramik tipi Anadolu'ya olası bir Balkan -Mushki-Phryg- halklarının kanıtlarından birisi olarak kabul edilmektedir⁷⁷⁷.

MÖ 12. ve 11. yy'daki Mushki-Phryg göçlerinin hareketleri ve güzergâhları, MS 10. ve 11. yy'daki Orta Asya'dan gelen göçler ile aşırı derecede benzerlik göstermektedir. Orta Asya'dan gelen Kıpçakların bir kolu Transkafkasya üzerinden Anadolu'ya geçmiş, Müslüman topluluklarıyla tanışmış ve Müslüman olmuşlardır. Geri kalan Kıpçak toplulukları Rusya, Ukrayna ve Moldova üzerinden Romanya'ya geçmiş Hristiyan topluluklarla tanışmış ve Hristiyanlığı benimsemişlerdir. O dönemde

⁷⁷⁴ Sevin 1991, 97.

⁷⁷⁵ Rutter 1990, 33.

⁷⁷⁶ Koppenhöfer 2002, 679-704; Aydınğün 2014, 118.

⁷⁷⁷ Aydınğün 2014, 119-120.

Romanya'da kendilerine ait Piskoposlukları bile bulunmaktadır. Yine aynı tarihlerde Kıpçaklar, Bizans İmparatorluğu tarafından paralı asker olarak alınmış Konya-Karaman yöresine yerleştirilmiştir. Kırimdan köle olarak toparlanan Kıpçak toplulukları da 1250'de Mısır'da kurulacak olan Memlukler Devleti'nin temellerini de oluşturmuştur. MS 11. yy'da doğudan gelen Türk akınları sıklaştığında 1071 yılında Bizans ve Selçuklu ordusu Malazgirt'te karşılaşmış, 200.000 kişilik Bizans ordusu 50.000 kişilik Selçuklu ordusuna karşı avantajlıken, neredeyse bir yüzyıldır hımslarını görmeyen ve farklı dine mensup Kıpçaklar, Selçuklu tarafına geçip Bizans ordusunun yenilmesine neden olmuşlardır. Belki farklı bir yaklaşım olarak görülmesine rağmen Mushki-Phryg bağlamında da bu ilişkiden yola çıkmak gerekebilir. MÖ 11. yy'da Batı ve Doğu Anadolu'daki hızlı Mushki ilerleyişi belki de bu şekilde açıklanabilir.

Her ne kadar Anadolu'nun doğusuna ve batısına göç eden halkların geliş rotalarını tespit edebilmek için, denizden gelen Doğu Akdeniz'in kıyılarına ve Mısır'a saldıran halkların başlangıç coğrafyasında çözüme ulaşmamış noktalar bulunmaktadır. Doğu Akdeniz'e yönelen deniz kavimlerini neredeyse çoğu araştırmacı Kıta Yunanistan, Ege Adaları ve Batı Anadolu'da yaşayan halklar olarak yorumlamış ve bunlara kanıt olarak Homeros'un anlatılarına, Antik Çağ yazarlarının görüşlerine, Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan GH IIC keramik topluluklarına ve söz konusu kavimlerin sahip oldukları donanımlarına yorumlamıştır. Bu donanımlardan birisi de kavimlerin sahip oldukları gemilerdir.

Tunç Çağı'nda komplike gemi yapımının Mısır'da Eski Krallık Dönemi'nde başladığı düşünülmektedir. Keops piramidinde⁷⁷⁸ (Fig. 64) ve Firavun Snofru döneminde (53 m uzunluğunda) Lübnan'dan gelen sedir ağaçlarının kerestelerinden yapılmış gemi örnekleri bulunmaktadır. Pruva ve pupaya da sahip gemiler, ince dar biçimli ve zivana tekniğinde yapılmışlardır. Kerestelerin Lübnan'dan gelmesi Mısır'ın

⁷⁷⁸ 1954 yılında EAO (Egyptian Antiquities Organization) arkeologları tarafından Giza platosunda büyük Keops piramidinin en alt bölümünde kuma gömülü bir şekilde bulunmuştur. Dashur botları gibi cenaze seremonisi için yapılan bir gemidir. Parçaları arkeolog Kamal el Mallakh tarafından çıkartılmış, konservasyonu ise 1982-1983 yıllarında Hag Ahmed Mustafa ve EAO konservatörleri tarafından yapılmıştır. Gemi ilk bulunduğu geminin döşemeleri, kürekleri, kirişleri, sütunları ve ip kalıntıları muazzam bir şekilde korunmuş olarak bulunmuştur. Konservasyonundan sonra geminin boyutları 43m uzunluğunda, orta noktada 5,7m genişliğinde, ön ve arka kısım genişliği de 1,8m olarak belirlenmiştir. Gemide, 200'ü kabinde olmak üzere toplam 467 adet zivana deliği belirlenmiştir. Geminin en büyük parçaları; 30 adet döşeme tahtası, 16 adet kat kerestesi, 62 adet güverte kirişi ve 12 adetlik küreklerini birbirine bağlayan iki adet dayanma profili kirişi bulunmuştur. Dekoratif amaçlı 58 adet sütunu ise papirüs ve palmye yapraklarından yapılmıştır. Geminin omurgasını ahşap döşemelere bağlayan ip delikleri ise 'V' şeklinde yapılmıştır. İncelemelerde ilginç bir sonuca ulaşılmış, geminin yapımında kullanılan iplerin 5000 m uzunluğunda olduğu tespit edilmiştir. Vinson 1990, 14; Delgado 1997, 222.

söz konusu uzun gemiler yapılmadan önce de deniz ticaretindeki varlığına işaret etmektedir. Gemiler destek direkleri yardımıyla gövdenin üzerine gerilen halatlar ve gemi boyunca halat sıralarıyla desteklenmiştir. Bu sistem geç dönemlerde yapılan gemilerde de görülmektedir⁷⁷⁹. Kalasların uçlarına yakın yerlerde halatların geçirilmesi, halatların uygulama dikişi ile armuzların⁷⁸⁰ üzerine gelen ve böylece su sızıntısını önleyen tirizleri⁷⁸¹ bir arada tutması, Mısır gemilerini dayanıklı hale getirmiştir⁷⁸². Höckmann, bu şekilde inşa edilen dayanıklı Mısır gemilerinin Akdeniz’de rahatlıkla seyir edebileceğini öne sürmektedir⁷⁸³. Tunç Çağı’ndaki Levant gemilerine bakıldığında ise gemilerde düz bir dümen, Mısır gemilerinin aksine pupa ve pruvada yüksek bodoslama, direk, yelken ve yan halatlar yer almaktadır (**Fig. 65**). Uzun çıkıntılarıyla yine Mısır gemilerinden farklı olan Levant gemilerinde, deniz kavimlerinin gemilerinininkine benzer pupa ve pruva kısmında kaptan köşkleri olarak tabir edilen kabinler bulunmaktadır⁷⁸⁴. Kıbrıs Adası’nda ele geçen gemi modellerinde de Levant gemilerinde görülen yelken direğinin izlerine rastlanmıştır. Güverte kenarına açılmış delikler görülen gemiler, Höckmann’a göre bodoslamaya yakın durması nedeniyle küreklerin çıktığı delikler olmadığı öne sürülmektedir. Söz konusu gemilerin Mısır gemileri gibi dayanıklı ve rahatlıkla denize açılabilmesinin belirtilmesinin yanı sıra savaşlarda da kullanılabileceği bildirilmiştir⁷⁸⁵. MÖ 14. yy’da dümenin bulunmasıyla Geç Tunç Çağı’nda özel savaş filolarının da çıkmış olduğu düşünülmektedir. III. Thutmosis döneminden itibaren bordalamayı engellemek için gemilerin pruva kısımlarında çıkıntıların yapılması, denizlerde oluşan bir güvenlik kaygısının yanı sıra deniz savaşlarının da yapıldığını işaret etmektedir. Mısır yazılı kaynaklarında düşman gemileriyle savaşmanın en iyi yolunun onları batırmak olduğu dile getirilmektedir⁷⁸⁶. Girit Adası’ndaki duvar fresklerinde de savaş filolarının varlığına işaret eden kanıtlar bulunmaktadır (**Fig. 66**). Düz omurga uzantıları bulunan gemilerin pruva kısmında uzun bir direk öne doğru kıvrılmaktadır. Pupa kısmında ise koçbaşına benzer bir eklenti mevcuttur. Mısır örneklerinde görüldüğü gibi yelkenin altında bir çita görülen Girit gemilerinde yine Mısırdan alınma bir uygulama olduğu düşünülen pupa kısmında

⁷⁷⁹ Höckmann 2006, 316.

⁷⁸⁰ Armuz: Gemilerde güverte ve bordo kaplama tahtalarının yan yana gelmeleri sonucu aralarında oluşturdukları çizgi.

⁷⁸¹ Tiriz: Tahtadan veya halat örgüsüyle yapılmış çıkıntı.

⁷⁸² Vinson 1990, 15; Casson 2002, 13.

⁷⁸³ Höckmann 2006, 316.

⁷⁸⁴ Höckmann 2006, 318.

⁷⁸⁵ Wachsmann 1998, 142, res. 7.29; Höckmann 2006, 317.

⁷⁸⁶ Höckmann 2006, 318.

kaptan köşkü yer almaktadır⁷⁸⁷. Mısırda yoğun bir kültürel etkileşime sahip olduğu görülen Girit'in gemilerinin MÖ 13. yy'da yüksek bodoslama ve yelken direklerine sahip olduğu belirtilmiştir. Simetrik, dik ve yüksek bodoslama açısından deniz kavimlerinin gemilerine benzerlik gösterdiği düşünülmüştür. Kıta Yunanistan'daki gemilerde ise yukarı doğru kıvrılan pupa ve pruvalar görülmektedir. Pupa ve pruva üzerinde koçbaşına benzeyen eklentiler mevcuttur. Fakat bu eklentilerin silah olarak kullanılmadığı, yelkenle seyir hâlindeyken gemilerin devrilmesini engellemek amacıyla kullanıldığı öne sürülmektedir⁷⁸⁸.

Deniz Kavimlerinin gemileri yukarıda bahsettiğimiz Geç Tunç Çağı gemilerinden farklılık göstermektedir. Deniz kavimlerinin gemilerinin omurgası hemen hemen düzdür, dikey ve simetrik bodoslama kuş başı biçiminde son bulur⁷⁸⁹ (**Fig. 67**). Güverte kısmı bulunmamakta fakat dar bir podyumla pruva ve pupaya bağlanmaktadır. Yassur-Landau'ya göre bu tipteki gemiler denizde mükemmel bir savaş platformuna sahiptir. Ayrıca ganimet toplamak ve savaşçı nakletmek için donatılmıştır⁷⁹⁰. Wachsmann'a göre de Deniz Kavimlerinin gemileri Miken kürekli gemilerine paralellik göstermektedir. Ona göre Kynos'taki GH IIC keramiğinde görülen Gemi A modeli (**Fig. 68**) bunun en iyi örneğidir⁷⁹¹. Wedde de Deniz Kavimlerinin Geç Tunç Çağı çağdaşlarından farklı olan yapısını Mikenlere atfederek, gemileri '*Miken Tip V*' olarak adlandırmıştır⁷⁹². Medinet Habu'da bulunan Deniz Kavimlerine ait iki gemide çok küçük topuzlar betimlenmiştir. Wachsmann'ın bahsettiği Kynos'ta bulunan GH IIC keramik parçası üzerinde resmedilen kürekli gemilerde ise Miken örneklerindeki gibi topuzlar bulunmaz⁷⁹³. Kynos'taki söz konusu keramik parçasındaki savaşçıların deniz kavimleri olduğu aşikârdır. Betimlenen savaşçıların apsis ve yuvarlak kalkan taşımaktadır. Boynuzlu veya kirpi saçlı miğferleriyle Pelesetleri ya da Sherdenleri anımsatmaktadır. Mountjoy tarafından GH IIB2 – IIC erken döneme tarihlenen Bademgediği Tepe'de bulunmuş bir keramik parçasında da aynı tipte savaşçıların betimlenmiştir⁷⁹⁴ (**Fig. 69**). Doğu Akdeniz'deki buluntular üzerinden Mısır'da savaşan savaşçı toplulukların Yunanistan, Ege Adaları, Batı Anadolu, Kıbrıs ve Suriye'de

⁷⁸⁷ Höckmann 2006, 319.

⁷⁸⁸ Höckmann 2006, 320.

⁷⁸⁹ Höckmann 2006, 322.

⁷⁹⁰ Yasur-Landau 2010, 399.

⁷⁹¹ Wachsmann 1998, 172.

⁷⁹² Wedde 1999, 466-467.

⁷⁹³ Höckmann 2006, 320.

⁷⁹⁴ Mountjoy 2005, 425.

hâkimiyet kurduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Höckmann ve çoğu araştırmacı Geç Tunç Çağı'nın sonunda Mısır'da deniz kavimlerinin kullandıkları gemilerin yukarıda anlatılan niteliklerde hem Ege hem de Levant özellikleri gösterdiğini belirtmektedir⁷⁹⁵. Araştırmacıları düşündüren konu Medinet Habu kabartmalarında deniz kavimlerinin gemilerinin bodoslamasının sonunda biten kuş başlı figürlerdir. Yassur-Landau'ya göre deniz kavimlerinin gemilerinin pruva ve pupa kısımlarındaki kuş başlı figürler, Medinet Habu'daki kabartmalarda Mısırlı heykeltıraşlar tarafından Mısır gemilerini ayırt etmek için kullanılmıştır⁷⁹⁶. Wachsmann ise deniz kavimlerinin gemilerinde kuş başlı figürleri kullanmasını sembolik anlamda değerlendirmiş ve bunun canlanma veya üretkenlik anlamına geldiğini öne sürmüştür⁷⁹⁷. Deniz kavimlerinin gemilerini incelemiş Höckmann'a göre bu uygulama Bulgaristan'da yapılmıştır. Kuş başlı bodoslamının kökeni Balkan yarımadasında aranabilir. Ona göre bu bölge deniz kavimlerinin vatanıdır. Balkan kavimlerine sonradan Akdeniz ülkelerinden gelen kavimlerin de katıldıkları düşünülmektedir⁷⁹⁸.

Skyros'ta bulunan GH IIIC'ye tarihlenen üzengi kulplu bir testinin üzerinde betimlenen bir gemi (**Fig. 70**) de Deniz Kavimlerinin kabartmalarda görülen kuş başlı bodoslamasına sahiptir. Fakat Yassur Landau'ya göre kuştan çok bir at, keçi veya mitolojik yaratık Griphon'a ya da bir nevi deniz ejderhasına benzetilmektedir⁷⁹⁹. Tiryns'te GH IIIC dönemine tarihlenen bir keramik parçası üzerinde (**Fig. 71a**) bir tören gemisi olabilecek gemi betimlemesi incelendiğinde pupadan pruvaya kadar olan bodoslama yine kuş başlı figürle sonlanmaktadır⁸⁰⁰. Bir diğer örnek Ashkelon'da kuş başlı figürün üzerinde ayakta duran savaşçı betimlemesidir. Savaşçının yalnızca bacağı gözükmektedir⁸⁰¹.

Çoğunluğu GH IIIC dönemine tarihlenen keramikler üzerindeki gemi tasvirlerinde görülen pupa ve prualardaki kuş başları Orta Avrupa kültürlerinde karşımıza çıkmaktadır. Orta Avrupa'da görülen en erken tarihli kuş başı şeklindeki bezemeler Romanya'nın kuzeyindeki Sutu Mare'de (**Fig. 71b**) ve Macaristan'da Velem (**Fig. 71c**) yerleşmesinde görülmektedir. Bouzek söz konusu buluntuları Avrupa Tunç D

⁷⁹⁵ Roberts 1991, 59.

⁷⁹⁶ Yasur-Landau 2010, 399.

⁷⁹⁷ Wachsmann 1998, 177-197

⁷⁹⁸ Höckmann 2006, 322.

⁷⁹⁹ Wedde 2000, no.655; Yasur-Landau 2010, 400, 402.

⁸⁰⁰ Wachsmann 1998, 181, 183; Wedde 2000, no.640; Yasur-Landau 2010, 400.

⁸⁰¹ Wachsmann 1998, 201; 2000, 130, 134; Yasur-Landau 2010, 400.

evresine MÖ 1250-1200 yılları arasına tarihlenmektedir. Deniz Kavimlerinin gemi tasvirlerindeki örneklerine şaşırı derecede benzeyen söz konusu kuş motifleri göç hareketleri ile çakışan bir döneme rastlamaktadır. Bir diğer örnek te Grünwald-Bavaria'da (**Fig. 71g**) bulunmuştur. Metal eserlere kakma sanatı ile oluşturulan bu motifler MÖ 1200'lere tarihlenen Halstatt A 1 (**Fig. 71e**) evresinde ortaya çıkmaktadır. Buradaki süslemelerde kullanılan motifler Urne Arazisi ve Villanovan kültürlerinde (**Fig. 71d-e**) de genel bir özellik olarak görülmektedir. Deniz kavimleriyle örtüşen bu motifler daha kuzeydeki Slovakya'da ve Danimarka'daki Lavindsgaard'da (**Fig. 71e-f**) da görülmektedir⁸⁰². Yassur-Landua ve Casson, Medinet Habu kabartmalarındaki ve GH IIC keramikleri üzerinde betimlenen kuş motiflerinin birer figür veya sembolik anlamlar taşıyan protomlar değil, aksine canlı kuşlar olduklarını öne sürer⁸⁰³. Kıbrıs Enkomi'de GH IIIB dönemine tarihlenen bir amphoroid krater üzerinde betimlenen gemide (**Fig. 72b**) ve Tragana'da (**Fig. 72a,c**) GH IIC dönemine tarihlenen bir pyxis'te kuş başlı pupa ve pruvaların üzerinde hareket eden balıkçıl kuşlar betimlenmiştir. Casson bu betimlemenin Doğu Akdeniz kıyıları için normal olduğunu aynı balıkçıl kuşların Antik dönemde ve günümüzde de Akdeniz kıyılarında yaşadığını belirtmektedir. Gemilerde, pupa ve pruva üzerinde canlı kuş betimlemeleri Orta ve Geç Geometrik Dönemde de görülmektedir. Fakat her iki araştırmacı da bilmelidir ki, söz konusu canlı, balıkçıl kuşlar, Tragana'daki keramik tasvirlerinde bodoslamadan pruvaya doğru yükselen kuş, at, keçi veya mitolojik figür başlarının üzerine değil, pruvanın hemen yanındaki güvertenin çıkıntıları üzerine binmişlerdir. Eleusis (**Fig. 72d**) ve Toumba'daki (**Fig. 72e**) gemi betimlemelerinde de durum aynıdır. Toumba'daki gemi tasvirindeki balıkçıl kuşlar güvertenin yanındaki çıkıntıların üzerinde durmaktadır ve hareket halindedir. Eleusis'te bulunan keramikteki gemi tasvirinde, pruva üzerine konan balıkçıl kuşunu ise gemideki bir okçu, ya avlamaya çalışmakta ya da kovalamaktadır. Söz konusu bu betimlemeler keramik sanatçısının sadece öyküsel ve espritüel anlatımından ibaret olmalıdır. Yassur-Landau ve Cossen'in iddiaları Enkomi'de bulunan krater parçasındaki gemi betimlemesinde pruva üzerine çıkan kuşa sağlanmaktadır (**Fig. 72b**). Fakat GH IIIB dönemine tarihlenen keramik, stil açısından GH IIC döneminde görülen keramiklere benzemektedir. Üstelik Medinet Habu'daki kabartmalarda görülen Deniz Kavimlerinin uzun, düz omurgalı gemilerinin aksine Suriye ve Levant örneklerini andırmaktadır. Keramik üzerinde betimlenen savaşçıların

⁸⁰² Wachsmann 2000, 122; Gür 2012a, 227-228.

⁸⁰³ Casson 1995, fig. 30, 65, 66, 74; Yasur-Landau 2010, 400.

taşıdıkları kılıçlar ise “*Tip Ci, Cii ya da Di*”⁸⁰⁴ olarak adlandırılan MÖ 15. yy ortalarından itibaren örnekleri Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk’ta görülen ve döneminde tüm Doğu Akdeniz boyunca yayılmış olan ince, saplamalı silahlardır. Dönem bakımından da Enkomi yerleşiminin bulunduğu Kıbrıs Adası, hâlâ Hitit, Mısır ve Suriye kültür alanlarının etkisi içindedir.

Deniz kavimleri ve Mısır gemilerinde kullanılan kuş başlı ve aslan başlı figürler, canlanma veya üretkenlik anlamında sembolik nitelikte değil, deniz savaşlarındaki “*dost*” veya “*düşman*” gemilerini ayırt etmek için bir askeri “*Standard*” olarak kullanılmış olabilir. Birlikleri belirlemek ve yönetmek için Mısır Kralları, askeri standartları Eski Krallık (MÖ 3000) Dönemi’nden beri kullanmışlardır⁸⁰⁵ (**Fig. 73**). Geç Tunç Çağı’ndaki savaş gemilerinin kimlikleri içinde söz konusu standartlar kullanılmış olmalıydı. Tabii bu kara birliklerinin kullandığı gibi sancak şeklinde bir standart değil, gemilerin pruva veya pupasına işlenmiş bir standart ya da figür başları olmalıydı. Bu tarz uygulamalar MÖ I. binyıldaki Doğu Akdeniz devletleri tarafından kullanılmaktaydı. Kuş başları figürlerini bu şekilde kabul ettiğimizde, Nil Deltası’na saldıranların iyi bir şekilde organize olmuş düzenli birlikler olduklarını da kabul etmemiz gerekir.

Şimdiye kadar anlatılanlara baktığımızda Mısır’a saldıran deniz kavimlerinin Doğu Akdeniz’deki istilalarının başlangıç noktası hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Fakat biraz daha batıya, Kıta Yunanistan’ın özellikle Adriyatik’teki batı kıyılarına gittiğimizde Messenia Bölgesi’ndeki Pylos kentinden denizcilik, sosyal sistem ve saldırılar hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Linear B tabletlerinde Pylos Sarayının denizcilikle ve gemi yapımıyla da uğraştıkları hakkında bilgiler bulunmaktadır. MÖ 13. yy’da Pylos’ta askeri organizasyon ve taktiksel bakımdan köklü değişiklikler görülmektedir. Söz konusu bölge bir seferberlik hâlidir. Denizden gelen yabancı istilacılar Pylos’un hâkimiyet alanlarındaki yerleşimlerine ani baskınlar yapmaktadır⁸⁰⁶. Saray 600 kürekçiyi göreve çağırır ve bunların 30’unu Pleuron’a gönderir. Gemi inşa ustaları da saraya bağlı çalışmaktadır⁸⁰⁷. Daha önce Kıta Yunanistan’ının saray merkezlerinin askerî ve idarî yapılanması hakkında söz etmiştik. “*Wanax*” askerî ve idarî bakımdan en önemli yöneticidir. “*Lawagetas*” ise ordunun lideri ve Wanax’tan

⁸⁰⁴ Peatfield 1999, 70.

⁸⁰⁵ Stillman-Tallis 1984, 95, 108-110.

⁸⁰⁶ Deger-Jalkotzy 1991, 127-154.

⁸⁰⁷ Plaima 1991, 285, 287.

sonra gelen en önemli kişidir. Pylos Linear B tabletlerini askeri idare bakımından incelediğimizde birlik veya bölük komutanı diyebileceğimiz *e-ge-ta* adlı soylu olabileceğini düşündüğümüz bir görevli daha karşımıza çıkmaktadır. Bazı araştırmacılar egeta'nın birlik ve saray arasındaki iletişimi sağlayan bir tür istihbarat subayı olabileceğini de yorumlamışlardır. Bazıları da egeta'nın orduda alaylara sorumlu olan bir komutan olduğunu iddia etmektedir. Pylos'ta bulunmuş beş tablet, kıyıdaki bölgelerin gözcüler tarafından korunduğunu söylemektedir. Grguric'e göre tabletlerde kıyı kesiminde şehrin sur duvarlarının olmadığını, yöneticilerin denizden gelebilecek bir akından korktuğunu, bunu önlemek ve akınları izlemek için küçük birliklerin gönderilmesine karar verildiği yazmaktadır. Bütün kıyı şeridi 10 bölüme ayrılmış ve tabletlerde bu bölümlerdeki subayların isimleri listelenmiştir⁸⁰⁸. Pylos'un saldırılara karşı böyle bir idarî önlem alması, saldırıların boyutunun ciddi olduğunu da göstermektedir. Bölgede bulunan keramiklerin resimsel anlatımında savaşçıları baskınların yapıldığı bölgelere nakleden savaş arabaları da betimlenmektedir. Savaş arabalarınca nakledilen Miken savaşçıları geçmiş dönemlerin aksine hafif teçhizatlar taşımış ve bacaklarını korumak için tunçtan yapılmış baldır zırhları giymektedirler⁸⁰⁹. Bu da Medinet Habu'da Deniz Kavimlerinin kullandıkları kesici kılıçlara karşı bir önlem amacıyla uygulanmış olmalıydı. Pylos'ta dönemde geçen olaylara baktığımızda Mısır'a saldıran halklar ile Pylos'a denizden saldıran halklar arasında aşırı derece de benzerlikler bulunmaktadır⁸¹⁰. Coğrafi bakımdan Pylos'un konumuna baktığımızda ise kente denizden saldırılabilecek yegâne rotanın İtalya yarımadası, Sicilya ve Sardinya Adaları olduğu görülmektedir.

Pylos'un yıkımından önce İtalya'da Orta Tunç Çağı döneminden beri hüküm sürmüş Terramare Kültürü bulunmaktaydı. Özellikle GH IIIA döneminden beri Güney İtalya'da ve Sicilya'daki yerleşimlerde Ege tipinde keramiklerin görülmesi, Sardinya'dan gelen el yapımı çanak çömleğin Girit'te Kommos Limanı'nda ortaya çıkması ve Mykenae'de bulunan MÖ 13. yy'ın ortasına tarihlenen İtalyan çift başlı balta kalıbının varlığı, hem Miken Yunanistanı ve Terramare kültürü arasında yakın ticarî ilişkilerin olduğunu hem de yabancı ustaların Miken saraylarında hizmet ettiğini

⁸⁰⁸ Grguric 2005, 53.

⁸⁰⁹ Littauer-Crouwel 1983, 187-192; Crouwel 2007, 86-87, fig. 5, 7

⁸¹⁰ Popham Deniz Kavimlerinden olan Sherden ve Shekeleshlerin Yunanistan'daki yıkımdan sorumlu olduklarını öne sürmektedir, Popham 1994, 287-288.

göstermekteydi⁸¹¹. Peki, Pylos'un yıkımından Miken uygarlığıyla bu denli ticari ve kültür ilişkileri olan Terramare halkları mı sorumluydu?

Terramare kültürü, buluntularının zenginliği, Orta Avrupa ve Akdeniz'le coğrafi, kültürel açıdan yakınlığı sayesinde Tunç Çağı'nın önde gelen uygarlıklarından birisidir. Terramare kültürünün sınırları güneyde Bologna'nın batısındaki Reno Nehri ve Piacenza'nın doğusundaki Arda Nehri'nden, kuzeyde Po Nehri'nin sınır oluşturduğu Cremona, Montova ve Verona bölgelerini kapsamaktadır⁸¹² (**Fig. 74**). Kültürün tarihsel dönemleri bizim Tunç Çağı kronolojik değerlendirmemizden farklı bir şekilde tanımlanmaktadır⁸¹³.

OTÇ (Orta Tunç Çağı) 1 = MÖ 1650-1550

OTÇ (Orta Tunç Çağı) 2 = MÖ 1550-1450

OTÇ (Orta Tunç Çağı) 3 = MÖ 1450-1350/1300

STÇ (Son Tunç Çağı) = MÖ 1350/1300-1150

Terramare kültürüne dair ilk izler Erken Tunç Çağı'nda ortaya çıkmasına rağmen buluntu yoğunluğu OTÇ 1'de başlamaktadır. OTÇ 2 döneminde nüfus oldukça çok artmış ve yaklaşık 200 yeni yerleşim daha ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar nüfus artışının bu dönemde Po Ovası çevresinde yoğunlaşmasını kolonizasyon hareketlerine veya göçlere yorumlamaktadır. Bu tarihlerden yaklaşık 400 yıl sonra Son Tunç Çağı'nın bitiminde Terramare kültürünün sınırlarını kapsayan tüm alanlar yerleşimciler tarafından terk edilir.

Terramare kültürünün aldığı isim aslında kazıcılarının MÖ 18. ve 17. yy yapı katlarında ortaya çıkardıkları bereketli ve mineral bakımından zengin, yerel dilde "marna" ya da "Terramare" denilen toprak türünden gelmektedir. Bu dönemde söz konusu kültür ılıman bir iklime sahip su ve orman kaynakları bakımından zengindir. Yerleşimleri Romalılardaki Limeslere benzer dörtgen düzende ve etrafları Orta Çağ Avrupası'ndaki şatolar gibi hendek ve su kanalları ile çevrilidir. Bir açıdan yerleşimler topografyasını su kaynakları sayesinde almıştır (**Fig. 75**).

⁸¹¹ Vagnetti 1999, 140; Eder 2006a, 280.

⁸¹² Cardarelli 2009, 449.

⁸¹³ Cardarelli 2009, 450.

Cardarelli, Terramare kültürünün bir konfederasyon şeklinde idari yapıya sahip olduğunu iddia etmektedir. Modena civarındaki yüksek platolardaki büyük yerleşimlerin İtalya'da yoğun bir alanı egemenlik altına aldıklarını belirtmekte, ekonomik ilişkilerde, önemli malların ve hammaddelerin ticaretinde, özellikle OTÇ 2 ve OTÇ 3'ten itibaren önemli bir role sahip olduklarını öne sürmektedir⁸¹⁴.

Yerleşimlerin alanı OTÇ 2'ye kadar 2 hektarı geçmezken, Son Tunç Çağı'na gelindiğinde yaklaşık 20 hektarlık bir alanı kapsamaktadır⁸¹⁵. Cardarelli, Terramare insanların yerleşimlerinin birbirleri ile olan mesafelerini 2 km'den az olmayacak şekilde vermektedir. 1-2 hektarlık alanı kaplayan yerleşimlerin nüfus sayısının OTÇ 1'den itibaren 250-260 kişi arasında olduğunu varsaymış ve tüm Terramare kültür bölgesinin 7500 km²'ye düşen kısmının nüfusunu yaklaşık 100.000 kişi olarak hesaplamıştır. OTÇ 2'de ise km²'ye 14 kişi düşmektedir. OTÇ 3'ten itibaren bu oran 7500 km²'de 150.000 kişiye yükselmekte ve km²'ye 20 kişi düşmektedir⁸¹⁶.

Yerleşimlerdeki mimari sadedir. Evler dikdörtgen düzende olup ahşaptan yapılmıştır ve boyutları 60-100 m² arasında değişmektedir. Araştırmacılar her bir evde tek bir ailenin iskân ettiğini öne sürmektedir. Ekonomileri ise çalışmamızda sıkça söz ettiğimiz Yeniden Dağıtım Sistemi'ne tabidir. Ekonomilerinin itici gücünü tarım ürünleri oluşturmaktadır⁸¹⁷. Terramare halkı daha çok tarım alanı oluşturmak için ormanların %35-70 arasında bir bölümünü kolektif bir şekilde temizlemiş, var olan tarım alanlarının miktarını arttırmışlardır. Tarımsal kullanım için arazilere drenaj sistemi uygulamış, kuyular açmış ve su kaynaklarından da en iyi şekilde yararlanmışlardır⁸¹⁸. Arazilerini sürmek içinde hayvanların çektiği sabanları kullanmışlardır⁸¹⁹.

Terramare insanları el becerisi konusunda da gelişmiştir, evlerinde ayrıca keramik (**Fig. 76**), boynuz, tekstil ve metal işlikleri ortaya çıkarılmıştır. Metal uzak alanlardan gelmektedir. Kehribar gibi egzotik mallar ise Kuzey Avrupa kıyılarında getirilmektedir. Yerleşimlerinde Ege tipi keramiklerin de ortaya çıkması ticarete uzak mesafelere kadar gittiklerini göstermektedir. Son Tunç Çağı'na gelindiğinde

⁸¹⁴ Cardarelli 2009, 465.

⁸¹⁵ Cardarelli 2009, 451, 456.

⁸¹⁶ Cardarelli 2009, 459-460, 463, 468. Bu verileri yayınında Thiessen Poligon'una göre oluşturmuştur.

⁸¹⁷ Cardarelli 2009, 451.

⁸¹⁸ Cremaschi et al. 2006, 88.

⁸¹⁹ Cardarelli 2009, 459.

kültürlerinin özellikleri tüm İtalya Yarımadasında görülmektedir⁸²⁰. Ölü gömme adetlerinde iki önemli ritüel hakimdir. Kremasyon (yakarak) ve İnhumasyon (gömerek) uygulamaları birlikte yapılmaktadır. Erkekler, Doğu Akdeniz'deki örneklerinde gördüğümüz gibi kılıçları, hançerleri ve teçhizatları ile birlikte sosyal bir hiyerarşiye göre gömülmüşlerdir. Elit savaşçılar diyebileceğimiz bireyler kılıç ve hançerleriyle birlikte gömülmüşken, daha düşük sosyal statüdeki savaşçılar, cirit, mızrak ve yaylarıyla birlikte gömülmüşlerdir⁸²¹. Savaşçıların söz konusu donanımları Deniz Kavimlerinininkine aşırı derecede benzemektedir (**Fig. 77**).

Terramare insanının dini ritüellerine dair pek fazla bir bilgimiz olmasa da, evlerinde çok sayıda antropomorfik figürinler ortaya çıkmıştır. Bunun yanında evlerinde altın diskler ve minyatür modelde savaş arabaları bulunmuştur. Gualdo Tadino ve Roca Vecchia'da bulunmuş altın diskler ve savaş arabaları Cardarelli'ye göre bir güneş kültürünün varlığına işaret etmektedir⁸²². Ayrıca buluntular arasında güneşi taşıyan bir gemi motifi de ilgi çekicidir. S. Rosa di Poviglio'da (**Fig. 78**) bulunmuş boynuzdan yapılmış iğneler de aynı kütle, güneş gemisi ile ilişkilendirilmiştir. Buluntuların ahşaptan yapılmış büyük bir sarnıç etrafından gelmesi, söz konusu güneş kültürünün su ile ilişkili olabileceğine işaret etmektedir. Avrupa'daki birçok göl ve suyollarında da bu kütle alakalı benzer buluntular ortaya çıkmıştır.

Son Tunç Çağı 2'ye, MÖ 1200'lere gelmeden hemen önce iklimde ani değişiklikler ortaya çıkmıştır. Kuraklık yüzünden Po Nehri ve Ovası da dâhil tüm İtalya'da bölgesel anlamda su seviyelerinde şiddetli azalmalar meydana gelmiştir. Aynısı Avrupa ve Doğu Akdeniz coğrafyası için de geçerlidir⁸²³. OTÇ 1'den beri tarım ve inşaat amaçlı orman alanlarının yok edilmesi, sulama amaçlı kuyuların açılması ve aşırı derecede kullanımı taban suyu seviyesinin de azalmasına neden olmuş, aşırı nüfus artışının getirdiği sorunlarla birlikte Terramare insanlarına yıkım aniden gelmiştir ve yıkımın nedeni de insan kaynaklıdır.

MÖ 1150'lere gelindiğinde 150.000'den fazla insanın ikamet ettiği Terramare'deki yerleşimler terk edilir. Fakat bu terk edilme aniden olmamış onlarca yıla yayılmıştır. Terramare insanların buhran dönemleri hakkında hiçbir şey bilmesek te,

⁸²⁰ Cardarelli 2009, 452.

⁸²¹ Cardarelli 2009, 453.

⁸²² Cardarelli 2009, 454.

⁸²³ Cardarelli 2009, 469-470.

yazılı kaynak bakımından söz konusu dönemle alakalı bilgilere sahip olduğumuz Doğu Akdeniz'deki Geç Tunç Çağı devletleriyle aynı politik sorunları yaşamış oldukları kesindir. Fakat Doğu Akdeniz'deki çağdaşlarının aksine kolektif bir konfedere organizasyonla yerleşimlerini sistematik ve aşamalı bir şekilde, göç veya kolonizasyon amacıyla yaşadıkları coğrafyayı terk etme yoluna gitmişlerdir⁸²⁴. Göç eden insan sayısının çokluğu Yakındoğu'da karışıklık yaratacak boyutlardadır. Bu da Deniz Kavimlerini oluşturacak başlangıç noktalarından birini oluşturmaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz Avrupa, Akdeniz ve Yakındoğu coğrafyasını sarsan göç hareketlerini kısa bir döneme yaymak yanlış olur. Söz konusu kitlesel hareketler, iklimsel değişimlerin ve artan nüfusun tarımsal faaliyetleri kısıtladığı ve halkları beslemeye yetersiz kaldığı dönemde, aşama aşama gerçekleşmiştir. Geç Tunç Çağı'nda MÖ 14. yy başlarında başlayan Orta Avrupa ve İtalya'dan, Asya ve Transkafkasya'dan, Karpatlar ve Balkanlardan gelen kavimlerin göçünün son aşaması MÖ 12. yy'a gelindiğinde denizler olmuştur. Mısır kaynaklarında bahsedilen anlatımlar da bunu doğrulamaktadır. Çalışmada sözünü ettiğimiz arkeolojik bulgular söz konusu kavimlerin geliş rotaları hakkında açıklayıcı bilgiler vermiştir. Orta Avrupa'dan, İtalya'dan ve Balkanlar'dan gelen halk kitleleri Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'de var olan siyasi otoriteleri ve erkleri yıkıma uğratmıştır. Yunanistan'da, Ege Adalarında, Anadolu'da ve Suriye'deki kaos ortamında kalan halklar yeni gelenlerin idaresi altına girmiş, kendilerine özgü teknolojik tasarımlarını yeni gelenleriyle harmanlamış ve ortaya söz konusu kültürlerin bileşimini oluşturan kompozit eserler çıkmıştır. Beklenti, zenginlik, şan-şöhret tutkusu ve hayatta kalma isteğiyle teşvik edilen insanların katılımı ile göç hareketleri daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Medinet Habu'daki kabartmalarda betimlenen kompozit gemiler, savaşçılar, Hitit tarzı savaş arabaları ve kağnılar ancak bu şekilde açıklanabilir.

⁸²⁴ Terk edilen yerleşimler için bkz. Cardarelli 2009, 464-465.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARKEOLOJİK VERİLER İŞİĞİNDA GEÇ TUNÇ ÇAĞI SONU ERKEN DEMİR ÇAĞI BAŞLARINDAKİ YERLEŞMELER

4.1. Batı Anadolu

Batı Anadolu'daki arkeolojik araştırmalar 17. yy'a kadar uzanmaktadır. Bu süreçte Avrupalı aristokratlar, askeri araştırmacılar ve haritacılar, seyyahlar, Yunan ve Roma antik yazarlarının klasik metinlerine ve İncil'de adı geçen kentlere yönelik merak tutkusıyla bölgeye gelmeye başlamışlardır. 17. yy'da T. Smith, J. Spoon ve G. Wheeler, 18. yy'da Pococke, R. Chandler, 19. yy'da F. Arundell, A. L. Laborde, W. J. Hamilton, W. Cochran, C. Texier, G. Weber ve W. M. Ramsay ve adı anılmayan birçok araştırmacı bunların arasında gösterilebilir. Fakat söz konusu araştırmacılar seyahatnamelerinde ve diğere yayınlarında Yunan ve Roma kültürlerine önem vermiş, Batı Anadolu'nun Prehistorik dönemlerini kayıt altına almamışlardır. 19. yy'ın sonuna gelindiğinde Avrupa'da ortaya çıkan Hellen kültürüne olan ilgi neticesinde Batı Anadolu'nun şuan hala devam eden birçok yerleşmesinde kazılar başlatılmıştır. Özellikle Homeros'un anlatılarına dayanarak bölgeye gelmiş H. Schliemann, Homeros'un Troia'sını bulmak amacıyla Hisarlık'ta kazılara başlamıştır. 20. yy'ın başlarından itibaren başlayan kazıların ve yüzey araştırmalarının yapılması, Batı Anadolu'nun Geç Tunç Çağı kültürlerini tanımamıza büyük katkısı olmuştur. 1899 yılında başlayan Miletos kazılarında Prehistorik verilere ilk defa 1938 yılında ulaşılmıştır. 1954-1956 yılları arasında J. Mellaart ve S. Lloyd tarafından yapılan, 2007 yılında ise E. Abay tarafından başlatılan Beycesultan kazıları ve K. T. Erim başkanlığında, B. Kaddish tarafından yürütölen ve M. Joukowsky tarafından yayınlanan Aphrodisias'taki Pekmeztepe, Akropol ve Kuş Kalesi kazıları Batı Anadolu'nun iç kesimlerindeki Geç Tunç Çağı kültürleri hakkında bilgiler vermiştir⁸²⁵.

Son 20 yılda Batı Anadolu önceki yıllardaki araştırmalara nazaran yoğun bir şekilde çalışılmış ve MÖ II. binyıla tarihlenen 28 yerleşim kazılmıştır⁸²⁶. R. Meriç

⁸²⁵ Konakçı 2012, 9.

⁸²⁶ Becks 2015, 117.

tarafından 2000 yılında başlatılan Bademgediği Tepe kazıları, Z. Mercangöz tarafından 2001 yılından itibaren kazılan Anaia/Kadı Kalesi, 1960 yılından itibaren aralıklarla İzmir Efes Selçuk Müzesi tarafından yürütülen ve 2007 yılından itibaren M. Büyükkolancı başkanlığında devam eden Selçuk St. John Bazilikası ve Ayasuluk Tepesi kazıları söz konusu araştırmalara sadece birkaç örnektir.

Batı Anadolu'daki yerleşimler iki bölgesel alanda kümelenmişlerdir (**Fig. 79**). Bunlardan birincisi Kıyı Ege ve hinterlandındaki özellikle nehir vadilerindeki yerleşimler, ikincisi ise doğuda iç kesimlerdeki yüksek platolarda kurulmuş yerleşimlerdir. Batı Anadolu'daki yerleşim modelleri coğrafi konumu ve beşerî özellikleriyle üç farklı yerleşim türüne ayrılmaktadır. Bunlar, deniz kıyısındaki yerleşimler, alçak düzlüklerdeki nehir vadileri yerleşimleri ve yüksek platolardaki yerleşimlerdir. Deniz kıyısındaki yerleşimler çoğunlukla doğal alçak tepelerde veya sırtlara konumlanmıştır. Bu tür yerleşimler koy veya körfeye bakan bir yarımada üzerinde doğal limanlara sahip alanlar üzerine kurulmuşlardır⁸²⁷. Troia, Panaztepe, Limantepe, Ephesos-Ayasuluk ve Miletos gibi kentler bu yerleşim grubu içerisindedir. Alçak düzlüklerdeki nehir vadilerinde yerleşimler de ani sel baskınlarına karşı vadilerin yüksek kısımlarına kurulmuşlardır. Üçüncü gruptaki iç kesimlerdeki yüksek platolarda kurulmuş olan yerleşimler ise genellikle dağ eteklerinde konumlanmıştır. Bazıları ise su kaynaklarına yakın olma amacıyla, nehir ve göllerin yakınlıklarına kurulmuşlardır⁸²⁸.

Çalışmada bu bölümde Geç Tunç Çağı sonu Erken Demir Çağı başındaki geçiş sürecinde sürekliliği sahip olabilecek Batı Anadolu'daki yerleşimler ve mezarlık alanlar anlatılacaktır. Söz konusu dönem Miken kronolojisinde GH IIIC dönemine denk gelmesinden dolayı, bu döneme ait yerleşimlerdeki kültürel materyaller ayrıntısıyla incelenecektir.

4.1.1. Troia-Hisarlık

Troia/Hisarlık tepesi, Çanakkale il merkezinin yaklaşık 30 km güneyinde, Ege Denizi'nden 6 km, Çanakkale Boğazı'ndan (Hellespont) 4,5 km uzaklıkta, Tevfikiye köyü sınırları içerisinde, Kara Menderes ve Dümrek çaylarının oluşturduğu kıyı ovasına hâkim bir noktada yer almaktadır (**Fig. 80**). Troia/Hisarlık tepesi 200 m x 150 m boyutlarında ve oviden 31,2 m yüksekliktedir. Troia ilk olarak Calvert tarafından

⁸²⁷ Becks 2015, 118.

⁸²⁸ Becks 2015, 119.

saptanmış, 1863-1865 yılları arasında yerleşim üzerinde küçük çaplı kazılar yapılmıştır. 1870-1890 yılları arasında da Schliemann tarafından kazılmıştır. Schliemann'ın ardından 1893-1894 yıllarında Dörpfeld tarafından yerleşimde bilimsel anlamda ilk kazılar başlatılmıştır. Dörpfeld, Troia'yı 9 yerleşim (**Fig. 81**) tabakasına ayırmış ve VII. Yerleşim tabakasını VII.1 ve VII.2 olarak iki evreye ayırmıştır⁸²⁹. 1932 yılında ise Blegen yönetimindeki kazılara başlanmış ve 1938 yılına kadar devam etmiştir. Blegen kazılarında Troia'nın stratigrafisi hakkında daha çok bilgiye ulaşılmıştır. Blegen, Dörpfeld'in VII. tabakadaki iki evreli yerleşimi yeniden adlandırmış, VII.1'i VIIa evresi, VII.2'yi ise VIIb evresi olarak tanımlamıştır⁸³⁰. Daha sonra VIIb'yi VIIb1 ve VIIb2 olarak alt yerleşim gruplarına ayırmıştır⁸³¹. 1988 yılından itibaren Troia yerleşimindeki kazılar Tübingen Üniversitesi adına Korfmann tarafından 2005 yılındaki vefatına kadar sürdürülmüştür. Korfmann'ın yönetimindeki kazılarda Troia VII yerleşim tabakası hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Korfmann VII. tabakayı dört evreye ayırmış ve bunları VIIa, VIIb1, VIIb2 ve VIIb3 olarak adlandırmıştır⁸³². VIIa'yı iki, VIIb'yi de üç alt evreye ayırmıştır⁸³³ (**Fig. 82**).

Yerleşimde bulunan Miken keramiklerinin kesin tarihlendirilmesi göreceli bir sırada belirlenebilmektedir. Mountjoy ve Mommsen Troia VII'deki neredeyse tüm Miken keramiklerinin yerel üretim olduklarını belirlemişlerdir. Keramiklerin üzerinde işlenen bezemelerin benzerleri Kıta Yunanistan ve Batı Anadolu kıyısındaki diğer yerleşimlerde de görülmektedir⁸³⁴. Buluntulardan yola çıkarak Troia VII yerleşim tabakasının tarihlendirmesini değerlendirdiğimizde, Troia VIIa, GH IIIB – GH IIIC erken evresi (MÖ 1300-1190) arasına denk düşmektedir. Troia VIIb1 evresi GH IIIC erken evresi (MÖ 1190-1130) ile ilişkilendirilebilir. Troia VIIb2 evresi ise GH IIIC orta ve geç evrelerine (MÖ 1130-1050/30) karşılık gelmektedir. Troia'da Erken Protogeometrik Dönem ise MÖ 1025-950 yılları arasına tarihlendirilir⁸³⁵.

VIIa (2 alt evre)	GH IIIB – GH IIIC erken	MÖ 1300-1190
-------------------	-------------------------	--------------

⁸²⁹ Dörpfeld 1902, 183.

⁸³⁰ Blegen et al.1958, 4,6.

⁸³¹ Blegen et al.1958, 142-143.

⁸³² Korfmann 1996, 24.

⁸³³ Korfmann 1997: 41, 43; Becks 2003, 41.

⁸³⁴ Mountjoy 1997, 262; 1999, 301, 324, 334; Mommsen et al. 2001, 202-203.

⁸³⁵ Becks 2003, 48.

	evre	
VIIb1	GH IIIC erken evre	MÖ 1190-1130
VIIb2 (3 alt evre)	GH IIIC orta/geç evre	MÖ 1130-1050/30
VIIb3	Erken Protogeometrik	MÖ 1050/30-950

Troia VIIa ve VIIb tabakalarının Geç Helladik Döneme Karşılıkları

Troia'da Geç Tunç Çağı yerleşim düzeni VI ve VIIa tabakalarıyla iç kaleyi çevreleyen ve VIIb'de de kullanım süreci geçirmiş aşağı şehir ile birlikte karakterize edilmektedir⁸³⁶. MÖ 15. yy'ın ortasından beri yerleşilen Troia VI orta ve geç evresi yerleşimini çevreleyen ana kayaya kadar açılmış bir hendek bulunmaktadır⁸³⁷. Troia VI geç evresindeki yerleşimin boyutu 27 ha kadardır⁸³⁸. Troia VIIa'da eski hendeğin yaklaşık 100 m güneyinde başka bir hendeğin bulunmasını araştırmacılar VIIa döneminde yerleşimin genişlemesi olarak yorumlamışlardır⁸³⁹. Troia VI döneminde kaleye giriş dört ayrı kapıdan sağlanmaktadır. Ana kapı güneydedir. Burada arabayla kalenin içine geçiş sağlayan bir yol bulunmuştur. Troia VIIa döneminde bu yol döşenmiş ve kanalizasyonla donatılmıştır⁸⁴⁰. Blegen'e göre Troia VI'nın son dönemindeki yapılar bir depremle yıkılmıştır⁸⁴¹. Bu yapıların bazıları bu dönemde onarım görmüş ve VIIa döneminde de yapıların kullanımı devam etmiştir. Kalenin güneybatı kapısının (VI U) kapatılması ve doğu kapısının (VI S) giriş yolunun açılması surlar sağlamlaştırılmıştır. VIIa'daki yerleşim düzeninde en büyük özellik bir önceki dönemlerdeki yolların ve boş alanların bulunduğu yerlerin üzerine çok sayıda fakat iki odalı daha küçük evlerin yapılmasıdır. Blegen, iç kalede gözlenen bu durumu yerleşimde nüfusun bir anda artmasına ve alelacele inşa edilmiş evlerde yaşayanlarında yukarı şehirde yaşayanların elit bir sınıfa mensup olmadığı şeklinde yorumlamıştır⁸⁴². Yapılardaki buluntu topluluğuna baktığımızda gözle görülür farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle iç kalenin doğu kesimindeki birçok evde büyük boyutlarda pithoslar ortaya çıkmıştır. Pithoslar, üzerlerindeki taş kapaklarla tabana gömülmüş *in-situ* olarak ele geçmiştir. Troia'da bulunan tabana gömülmüş pithoslar VIIa döneminin bir yeniliğidir. Blegen bu pithosların varlığını yerleşimde bu dönemdeki nüfus artışının başka bir kanıtı

⁸³⁶ Becks 2003, 42.

⁸³⁷ Jablonka 1996; 73; Mountjoy 1998, 34.

⁸³⁸ Korfmann 2001, 397.

⁸³⁹ Jablonka 1996, 80.

⁸⁴⁰ Korfmann 2001, 348, 395; Becks 2002, 86.

⁸⁴¹ Blegen et al. 1953, 14.

⁸⁴² Blegen et al. 1958, 6.

olarak görmektedir⁸⁴³. Yerleşim katındaki Arkeobotanik çalışmalarında ortaya çıkarılan Troia VIIa'daki einkorn ve emmer üretiminde görülen artışta nüfus yoğunluğu ile doğru orantıdadır⁸⁴⁴.

Yıkımdan önceki Troia VIIa yerleşiminde evler birbirine bitişik yapılmış ve geniş depolama alanlarına sahipti. Troia VIIa yerleşimi Ege'de geniş bir ticari ağa sahip olmakla beraber Vid'den itibaren görülen ithal Miken keramiklerinin yanı sıra yerleşimde yerel üretim Miken keramik imitasyonlarının üretimi de yapılmaktaydı⁸⁴⁵. Bu dönemde Troia keramik repertuarında görülen en büyük yenilik ise Anadolu kökenli Gri malların görülmesidir⁸⁴⁶. Troia VIIa'da Tan malların kullanımı Gri mallardan sayıca fazladır⁸⁴⁷. Suriye-Filistin kökenli Kenan Amphoralarının Troia'da, Kıbrıs ve Levant bölgesinde ise Anadolu kökenli Gri mal grubunun bulunması uzun mesafeli ticaretin de göstergesidir⁸⁴⁸.

Troia VIIa'nın MÖ 1180 dolaylarında birdenbire yıkımdan sonra yerleşimde iskân devam etmiştir. İç kale bölümüne VIIb1 evresi olarak tabir edilen dönemde yerleşime yeni gelenler tarafından birçok yapı yeniden inşa edilerek kullanılmaya devam etmiştir (**Fig. 83**). Yapılarda kullanılan yapım tekniği VIIa döneminden pek farklı değildir⁸⁴⁹. VIIb1 döneminde yapılardaki ilgi çekici farklar arasında yapıların içindeki buluntu topluluğu gelmektedir. Bunlardan ilki VIIa'da kullanılan büyük depolama kapları Pithosların kullanımının bırakılmasıdır ve birçok yapının yaşam alanı olarak kullanıldığına dair verilerin ele geçmesidir⁸⁵⁰. İkincisi ise parmak baskısı ve bantlarla süslenmiş el yapımı açıkta Barbar mallar olarak tanımlanan kaba malların (**Fig. 60**) VIIb1 üretim repertuarına girmesidir⁸⁵¹. Bu kaba mallar Troia'da erken dönemlerde kullanılan çark usulü dayanıklı pişirme kaplarının yerine pişirme ve depolama amaçlı

⁸⁴³ Blegen et al. 1958, 7; Becks 2002, 87; 2003, 42-43. Becks'e göre bu yapıların yaşam alanı olarak görüldüğü düşünülüyorsa fırın ya da ocak gibi mimari unsurlarında bulunması gereklidir. Fakat bu yapılar evlerin büyük bir çoğunluğunda ortaya çıkarılmamıştır. Pithosların söz konusu yapılarda kullanılması büyük ihtimal içlerindeki besin maddelerinin ve diğer malların bozulmadan daha iyi bir ortamda korunabilmesi için kullanılmış olmalıdır. Blegen'in belirttiği bu yapılardan sadece üçünde evlerin yaşam alanı olarak kullanıldığına dair ocak ya da fırın bulunmuştur. Becks 2003: 43, tab. 3.

⁸⁴⁴ Riehl 1999, 73, 79.

⁸⁴⁵ Mommsen et al. 2001, 169; Aslan-Hnila 2015, 186.

⁸⁴⁶ Becks 2002, 88.

⁸⁴⁷ Blegen et al. 1958, 23.

⁸⁴⁸ Becks 2002, 89.

⁸⁴⁹ Blegen et al. 1958, 142-143; Becks 2003, 45.

⁸⁵⁰ Becks 2003, 47.

⁸⁵¹ Blegen et al. 1958, 142.

kullanılmaya başlanmıştır⁸⁵². Fakat VIIa döneminde çark usulü olarak üretilen bardaklar, kâseler testiler ve kraterler olarak tabir edilen mutfak kaplarının üretimi aynı dönemde çark usulü Gri ve Tan (Taba) malları olarak devam etmişlerdir. Diğer bir deyişle VIIb1 döneminde pişirme ve depolama kaplarının üretimi değişmiş fakat mutfak kaplarının üretimi aynı kalmıştır⁸⁵³. Troia VIIb1 evresinde yerel Gri ve Tan mallar buluntular arasında çoğunluktadır. Miken stilinde bezenmiş kapların üretimi de devam etmekle birlikte sınırlı sayıdadır. Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş evresinde Trakya'dan, Balkanlar'dan, Romanya'nın Aşağı Danube bölgesinden gelen halklar Troia'ya kendi keramik üretim ve mimari geleneklerini getirmişlerdir (**Fig. 84**). Bunları yaparken de söz konusu yeni gelenler Geç Tunç Çağı'nın erken dönemlerinden beri yerel Anadolu Gri malları ve Tan malları üreten toplumlarla da geçiş döneminde iletişim halinde olmuş ve bu malların yanında kendi el yapımı keramik üretim geleneklerini de bölgeye getirmişlerdir⁸⁵⁴.

Troia'da VIIb1 yerleşiminin sürekliliği çok uzun bir zaman dilimine yayılmamıştır. Blegen'e göre⁸⁵⁵ sadece bir nesil iskân edilmiş yerleşimi Mountjoy, daha uzun bir zamana yayarak GH IIIB2 – GH IIIC geçiş dönemine ve GH IIIC'nin orta evresini oluşturan yaklaşık 60 yıllık bir zaman olarak belirtir⁸⁵⁶.

Troia'da VIIb2 evresine geçildiğinde mimaride gözle görülür biçimde değişiklikler meydana gelmiştir (**Fig. 85**). Bu dönemde evler ve diğer yapılar da iç kale içinde yoğunlaşmıştır. Sokakların kullanımı bir önceki evreyle aynıdır. İç kalenin doğu kısmındaki kapı kapatılmış geçişler sadece güney kısmındaki kapı ile sağlanmıştır. İç kale içindeki yapılarda ise bir önceki döneme göre büyük çaplı değişiklikler açığa çıkmıştır. Özellikle iç kalenin doğu kısmında çok odalı yapılar ortaya çıkmıştır. İç kalenin güney tarafında ise bir önceki dönemlerdeki yapıların duvarlarının üzerine inşa edilmiş daha önceki yerleşim katlarında da görülen bir veya iki odalı küçük evlerin kullanımı devam etmiştir⁸⁵⁷. Yerleşim eski GTC savunma duvarının dışına geçmiş ve savunma duvarlarının üzerine gelişigüzel taşlarla olasılıkla bodrum veya kiler olarak tabir edilen kapısı olmayan yapılar inşa edilmiştir (**Fig. 86**). Bu dönemde aşağı şehirde

⁸⁵² Becks 2003, 49.

⁸⁵³ Aslan-Hnila 2015, 187. İç kalenin dışında aşağı şehrin batısında ise VIIb1 yerleşimcilerinin çöp çukurları bulunmuştur.

⁸⁵⁴ Aslan-Hnila 2015, 184.

⁸⁵⁵ Blegen et al. 1958, 143.

⁸⁵⁶ Mountjoy 1999, 323-324.

⁸⁵⁷ Becks 2003, 47.

de iskân faaliyetlerine girişilmiştir. İç kaleye 200 m uzaklıktaki aşağı şehirde çöp çukurlarının yanı sıra duvarları sepet örgülü, çamurla sıvanmış kulübelere veya barakalar ortaya çıkarılmıştır⁸⁵⁸.

Troia VIIb2'deki buluntular Blegen'in yayınlarıyla iyi bir şekilde bilinmektedir. Blegen, Troia VIIb'de ortaya çıkan buluntu grubunun Trakya, Balkanlar ve Aşağı Danube bölgesiyle paralellik gösterdiğini belirtmektedir. VIIb2 yerleşimcileri ortostat tekniğini de kullanmışlardır⁸⁵⁹. Bu teknik, yerleşimde Troia VIIb2'nin arasında, öncesinde ve sonrasında da görülmesine rağmen hangi evreye ait olabileceği kesinlik kazanmamıştır fakat ortostatları neredeyse tüm yapılarda kullanmışlardır. Bu dönemde Troia'nın keramik repertuarına, Yumrulu mallar, Buckel keramikler ya da el yapımı parlak mallar olarak adlandırılan yeni bir mal grubu girmiştir⁸⁶⁰ (**Fig. 87**). Bu mal grubu genellikle bardaklar, testiler ve kraterler için iyice açkılı bir şekilde üretilmişlerdir. Yüzeyleri parlak veya gri görünüme sahip olmakla birlikte dirsek kulplar, damga ve oluk bezemeler bu mal grubu özellikleri arasındadır. VIIb1'de üretimi başlayan parmak baskılı ve bantlı el yapımı kaba malların kullanımı VIIb2'de de devam etmiştir⁸⁶¹. Yine başka bir deyişle VIIb2 evresinde kaba el yapımı pişirme ve depolama kapları ile birlikte parlak yumrulu keramikler beraber kullanılmaya başlanmıştır. Parlak yumrulu mallardaki tüm bu tipler ve bezemeler Troia'ya bu dönemde girmesine rağmen Trakya'dan, Bulgaristan ve Dobruca'dan Geç Tunç Çağı benzerlerine rastlanmaktadır⁸⁶². Parlak yumrulu malların yerleşim katındaki diğer buluntulara oranı 1/3 kadardır ve bu değişim kuzeyden gelen yeni insan kitleleriyle ilişkilendirilir. Söz konusu mallardaki kimyasal analizler sonucunda bu mal grubunun bir kısmının Bulgaristan'ın güneyinden ithal edildiği saptanmıştır⁸⁶³. Bu malların Troia keramik repertuarına girme aşamasını araştırmacılar önce ithal edildiğini sonra da yerel olarak üretiminin yapıldığını öne sürmektedir. Bu evrede ilginç olan şey ise VIIb1'de mutfak kaplarında üretimi görülen çark usulü Anadolu Gri ve Tan malların yerini yavaş yavaş el yapımı parlak yumrulu keramiklerin almasıdır. Blegen bu durumu Balkanlardan Anadolu'ya gelen ikinci bir göç dalgasıyla açıklamaktadır⁸⁶⁴. VIIb1 evresinde Troia'ya gelen göçlerin miktarı ve yerleşime nüfus oranı çok azdır. Yeni el yapımı keramiklerle

⁸⁵⁸ Korfmann 2001, 24-27, fig. 20; Aslan-Hnila 2015, 188.

⁸⁵⁹ Dörpfeld 1902, 193-194; Becks 2003, 47.

⁸⁶⁰ Blegen et al. 1958, 143.

⁸⁶¹ Aslan-Hnila 2015, 189.

⁸⁶² Hnila-Pieniazek-Sikora 2002, 97-98.

⁸⁶³ Guzowska et al. 2002, 248; Becks 2003, 50.

⁸⁶⁴ Blegen et al. 1958, 143-144.

birlikte yerel Anadolu keramiklerinin üretimi belki de VIIb1 yerleşiminin iki farklı etnik yapıda olduğu izlenimi vermektedir. VIIb2’de çark usulü dayanıklı mutfak kaplarının yerine el yapımı parlak yumrulu kapların geçmesi yerleşimde bu nüfus oranının yeni gelenler lehine değiştiğini göstermektedir⁸⁶⁵. Troia VIIb2’de demir objeler de ilk defa bu evrede görülür. Demirden yapılmış küçük aletler ve bıçaklar iç kale ve aşağı şehirde bulunmuştur⁸⁶⁶.

Troia VIIb2 evresi, yerleşime olan olası bir göçe dair iyi kanıtlar sunmaktadır. Troia’da VIIb2’de bulunmuş keramiklere yapılan mineral ve kimyasal analizler, keramiklerin büyük çoğunluğunun yerel üretim olduğunu göstermektedir. Yerleşime Trakya, Balkanlar ve Aşağı Danube’den gelen insanlar el yapımı keramiklerini Troia çevresindeki yerel kil kaynaklarından üretmektedir. Bu göç olgusunu yerleşimdeki mimari yapının ve inşa tekniklerinin değişmesi de kanıtlamaktadır. Troia yerleşimi kuzeyden gelen göçleri işaret eden Troas bölgesindeki yerleşimlerden sadece biridir. Troas bölgesindeki Maydos/Kilisetep’e yeni başlayan kazılarda da Gelibolu Yarımadası’na kuzeyden gelen göç dalgasının kanıtlarına rastlanmıştır. VIIb1 ve VIIb2 evrelerinde bölgede olan tüm değişikliklere rağmen keramiklere baktığımızda yıkım öncesi Troia’daki yerel halk nüfusunun varlığında da süreklilik olduğu görülmektedir. Bu dönemlerde görülen el yapımı keramiklerin yanı sıra VIIb2’de de çark usulü üretilen Gri ve Tan malların üretimi de devam etmektedir⁸⁶⁷. Bu dönemde Kylix üretimi bırakılmasına rağmen daha kısa fincan formları popüler hale gelir. Bu tür kaplar çark usulü de yapılmasına rağmen aynı zamanda el yapımı parlak yumrulu türleri de üretilmiştir. Fakat bu dönemde kap formunun buluntular üzerindeki oran fazlalığını el yapımı parlak yumrulu mallar oluşturmaktadır⁸⁶⁸.

Troia’da GH IIIC döneminde üretilen (**Fig. 88**) Miken stili bezemeli keramiklerin neredeyse tümü yerel üretimdir. Bu dönemde kullanılan kap formları arasında üzenği kulplu testi (FS 96), derin kâse (FS 174) ve alabastron (FS 59) sayılabilir⁸⁶⁹. Troia’da VIIb2 dönemiyle birlikte Miken buluntuları son bulmuştur.

Doğu Akdeniz, Kıta Yunanistan ve Anadolu’da Geç Tunç Çağı’nın sonunda büyük merkezlerin yıkımıyla geniş ticaret ağı da yok olur. Troia VIIb1 evresinden

⁸⁶⁵ Aslan-Hnila 2015, 190.

⁸⁶⁶ Becks 2003, 50.

⁸⁶⁷ Blegen et al. 1958, 154-155; Becks 2003, 49; Aslan-Hnila 2015, 191.

⁸⁶⁸ Aslan-Hnila 2015, 192.

⁸⁶⁹ Gür 2014-2015, 9.

itibaren Troia'da Doğu Akdeniz kökenli buluntular görülmemekle birlikte yerleşimin kuzey ve kuzeybatımdan gelen yeni kültürel materyal göze çarpar. Parlak yumrulu malların yanı sıra özellikle kumaşlarda kullanılan fibulalar Troia'ya bu dönemde gelir⁸⁷⁰.

Bilinmeyen nedenlerle yaklaşık MÖ 1070-1040 yılları arasında VIIb2 yerleşimi kesintiye uğramıştır. Kazılarda şuana kadar evlerde ortaya çıkarılmış üç oda dışında Troia VIIb2 yapıları ya temizlenmiş ya da terk edilmiştir. Troia'da başlarda Blegen'in VIIb2'den sonra 400 yıl boyunca yerleşimin iskân edilmediğini bildirmesine rağmen⁸⁷¹ Blegen sonrası kazılarda yerleşimde bazı Protogeometrik Döneme ait keramik parçaları ortaya çıkarılmıştır. VIIb3 evresi olarak adlandırılan yerleşim katında (**Fig. 89**) D9 alanında ortaya çıkarılan Protogeometrik ve geometrik döneme ait depozitler yerleşimin birden kesintiye uğramadığını fakat yerleşimdeki nüfus miktarında ciddi bir azalma olduğunu göstermektedir⁸⁷².

Yeni ortaya çıkarılan buluntular ışığında nüfusun VIIb2'de terk edilen evlerde artık yaşamadıkları sonucuna varılabilir. Bunun kanıtlarını Geç Tunç Çağı'nda kullanım görmüş Teraslı evin yıkıntıları üzerinde görülmüştür⁸⁷³. Teraslı ev olarak adlandırılan Geç Tunç Çağı yapısının içinden ve çevresinden (**Fig. 90**) Protogeometrik Dönem'e tarihlenen çöp çukuru ve depozit ortaya çıkarılmıştır. Dikdörtgen (9x6.5m) plandaki VIIa'ya tarihlenen Teraslı ev yine aynı dönem sonunda yıkılmıştır. Geometrik Dönem'e geçildiğinde yine aynı yapının üzerine başka bir kült yapısı inşa edilmiştir. Kült yapısını inşa edenler Teraslı evin GTÇ duvarlarını ve evin orijinal planını yeni kült yapısı için kullanmışlardır. Troia'yı çalışan araştırmacılara göre GTÇ Teraslı evi de VIIa döneminde aynı amaçla kullanılmıştır⁸⁷⁴. GTÇ VIIa evresine ait bu yapıdan tunç bir figürin, keramik bir boğa figürini veya rhytonu, birçok cam, pişmiş toprak ve taştan boncuklar, akık bir mühür, altın ve gümüşten oluşan bezemeli takılar ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra iki Miken keramiği ve resimsel betimli krater bulunmuştur. Yapıda ortaya çıkmış tüm buluntular Ege'deki tapınak alanlarındaki bulunanlara benzerlik göstermektedir. VIIa'daki yıkımdan VIIb'deki evrelere kadar

⁸⁷⁰ Blegen et al. 1958, 143; Koppenhöfer 1997: 310-311; Becks 2003, 50.

⁸⁷¹ Blegen et al. 1958, 147-148.

⁸⁷² Aslan 2002, 97-106; Aslan-Hnila 2015, 194-195.

⁸⁷³ Aslan-Hnila 2015, 196.

⁸⁷⁴ Aslan-Hnila 2015, 202.

Terashlı evde herhangi bir değişim ve yapılaşma görülmemiştir⁸⁷⁵. Geometrik Dönemde Terashlı evdeki yapılaşma GTC'deki yapı katlarını bozmasına rağmen Demir Çağı'na doğru bir şekilde yerleşimin devam ettiğini de göstermektedir⁸⁷⁶.

Son evre olan Troia VIIb3'te parlak yumrulu mallar, Gri ve Tan mallar hala bulunmaktadır. Bu evredeki yeni gelişim Yunanistan anakarasından ithal edilmeye başlanan Erken Protogeometrik Dönem'e tarihlenen amphoralardır⁸⁷⁷. Troia'nın geçiş döneminin sonunda görülen Erken Protogeometrik keramikler, Troia'nın artık Kıta Yunanistan ile kültürel ve ticarî iletişime geçtiğini göstermektedir⁸⁷⁸.

Troia VIIa sonundaki ticarî faaliyetlerin durması, Miken saray merkezlerinin yıkılması, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü ve Doğu Akdeniz kıyısındaki yerleşmeleri tahrip eden ve Mısır'a saldıran "*Deniz Kavimleri*" ile aynı dönemde olmuştur. Bu dönemde meydana gelen olaylar genellikle Geç Tunç Çağı'nın sonuna neden olan etmenler arasındadır. Geç Tunç Çağı ve çağın sonunda tarım alanlarının yüksek platolardan geçiş döneminde alçak sulak ovalık alanlara kayması⁸⁷⁹ belki saldırı tehdidinin geçmiş olduğu olarak yorumlanmasının dışında kıtlık dönemine neden olan iklimsel değişikliklerin durağan düzeye indirgenmesi de olabilir. Troia VIIa ve VIIb dönemleri arasında yerleşimde kesintisiz bir süreklilik hâkimdir. Yukarıda anlatılanları genel olarak değerlendirdiğimizde Troia'da farklı halk topluluklarının meydana getirdiği iki büyük göç hareketi bulunmaktadır. İlki MÖ 13. yy'ın sonu MÖ 12. yy'ın başlarında kuzey ve kuzeybatıdan gelen Balkan topluluklarıdır. VIIb1 ve VIIb2'de aşamalı olarak gelen bu halk toplulukları Troia'nın kültürel materyalini değiştirmiştir. İkinci göç hareketi ise geçiş döneminin sonunda MÖ 1050'lerde Kıta Yunanistan'dan gelen halk topluluklarıdır. Bu dönemde geçiş sürecindeki ev yapım teknikleri ve ortostat kullanımı sona ermiş, Troia yerleşimcileri Troia VI ve VIIa'da kullandıkları eski mimari geleneklerine geri dönmüşlerdir.

Troia VIIa'da yerel Gri ve Tan malların oranı %75, el yapımı kaba pişirme kaplarının oranı %15 kadardır. Troia VIIb1'de bu oran Gri ve Tan mallarda %59, el yapımı keramiklerde %23'tür. VIIb2'de ise Gri ve Tan mallarda %39, el yapımı

⁸⁷⁵ Aslan-Hnila 2015, 203.

⁸⁷⁶ Aslan-Hnila 2015, 204.

⁸⁷⁷ Catling 1998, 162-163; Becks 2003, 49.

⁸⁷⁸ Lenz et al. 1998, 197; Becks 2003, 50.

⁸⁷⁹ Becks 2003, 52.

keramiklerde ise %38'dir⁸⁸⁰ (**Fig. 91**). Geçiş döneminin 150 yıllık evresinde yerleşimdeki halklar arasında bir kültürel etkileşim yaşanmış ve yerleşim kozmopolit bir yapıya dönmüştür.

Troia'ya yeni gelen halkların kökeni neresi olursa olsun, geçiş dönemine dair kazılarda bulunan Anadolu kökenli keramik üretimi, seyrek de görülse mimari geleneğin devam etmesi ve geçmişte Miken inancını ve yaşam tarzını benimsemiş (az da olsa) insanların varlığı, eski Geç Tunç Çağı yerleşimcilerinin ve göçle gelen halkların bir bağlamda mecburî de olsa yüzyıllar boyunca birlikte barışçıl şekilde yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

4.1.2. Beşiktepe

Beşiktepe Troia'nın 8 km güneybatısında, Ayvacık ilçesinde Gülpınar köyünün 3 km kuzey-batısında Troia'nın limanı olarak bilinen Beşik koyunun kuzeyinde yer almaktadır⁸⁸¹ (**Fig. 92**). 1981 yılında Troia kazı ekibi tarafından başlatılan kazı çalışmaları 1987 yılına dek sürdürülmüştür. 3 ana bölümde sürdürülen çalışmalardan Beşik-Yassitepe'de Troia VI ile çağdaş bir yerleşim kalıntlarına rastlanmıştır. Açığa çıkan buluntular arasında GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine tarihlendirilen keramikler ve küçük buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular arasında en dikkat çekici parçayı tunç bir bıçak oluşturmaktadır⁸⁸².

4.1.3. Pitane-Çandarlı

Çandarlı İzmir'in kuzeyinde, Dikili ilçesine 18 km uzaklıkta Çandarlı körfezi kıyısında, adını Çandarlı Kara Halil Paşa'dan alan körfeze uzanmış küçük bir yarımadadır. Pitane, İzmir Aliğa ile Bergama arasında, Kaikos'un (Bakırçay) denize döküldüğü yerde konumlanmıştır (**Fig. 93**). 19. yy'da Osman Hamdi Bey tarafından yürütülen kazılarda bir mezarlık alanı tespit edilmiştir⁸⁸³. Alandan Akurgal kazılarında da çoğunluğu Arkaik Dönem'e tarihlenen mezarlar tespit edilmiştir. Bunun yanında alanda MÖ III. binyıldan beri süregelen bir gömü geleneği bulunmaktadır⁸⁸⁴. Aynı zamanda geçiş evresine tarihlenen bir mezar saptanmıştır. Buluntular arasında GH IIIC

⁸⁸⁰ Aslan-Hnila 2015, 192.

⁸⁸¹ Akalm 1997, 9.

⁸⁸² Korfmann 1985, 109.

⁸⁸³ Mee 1978, 143.

⁸⁸⁴ Horejs 2014, 265.

orta evreye tarihlenen üzengi kulplu bir testi gelmektedir⁸⁸⁵ (**Fig. 94**). Üzerinde ahtapot ve kuş motifleri yer alan kap büyük ihtimal On İki Adalardan gelen ithal bir maldır. Mountjoy'un önerdiği Doğu Ege – Batı Anadolu Arayüzü'nde, Batı Anadolu'daki bazı yerleşmelerde Resimsel stilde keramik parçaları bulunmuştur⁸⁸⁶. Fakat bu buluntu Mountjoy'un belirlediği kültürel alanın dışında kalmaktadır. Pitane'deki üzengi kulplu testi Doğu Ege ve Batı Anadolu arasındaki uzun mesafeli ticarî ve kültürel değişimin göstergesi gibidir. Mezarlık alandan ayrıca geçiş dönemine tarihlenen Sandars'ın "H" tipinde 35,8 cm uzunluğunda tunç bir kılıç (**Fig. 95**) çıkarılmıştır⁸⁸⁷. Bu tip kılıçların bölgenin hemen karşısındaki Lesbos Adası'ndaki Thermi yerleşmesinde de görülmesi⁸⁸⁸, adalar ve Batı Anadolu kıyısındaki kültürel ve ticarî etkileşimi göstermektedir.

4.1.4. Phokaia

Phokaia'daki (**Fig. 96**) kazılar ilk olarak 1913 ve 1920 yıllarında F. Sartiaux tarafından başlatılmıştır⁸⁸⁹. Uzun bir aradan sonra E. Akurgal 1952 yılında tekrardan kazılara başlamış ve bu kazılar 1957 yılına kadar devam etmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca kazılar aralıklı olarak sürmüştür. Phokaia 1989 yılından günümüze dek Ö. Özyiğit tarafından kazı çalışmalarıyla incelenmiştir⁸⁹⁰.

Yerleşimin başlangıçta, tepesinde Athena tapınağının olduğu bölgede olan bir yarımada ve limanla sınırlanmış olduğu düşünülse de son kazıların ortaya çıkardığı üzere Arkaik Dönemin ana kaya üzerindeki ana yerleşmesi 5 km'ye kadar uzanan savunma duvarları bulunmaktadır⁸⁹¹. Bunların yanı sıra 1991 yılı kazı bulgularında Phokaia'nın MÖ 340-330 yılları arasına tarihlenen ve muhtemelen Anadolu'nun en eski tiyatrosu olan bir tiyatro ortaya çıkarılmıştır⁸⁹². Bu tiyatronun ilginç olan kısmı Prehistorik ve Protohistorik kalıntılarla dolu olan Değirmen Tepe yamaçlarına yaslanmasıdır. Bu kalıntıların en önemlileri 2000 ve 2001 çalışmaları sırasında MÖ 7. yy'a tarihlenen megaron yapısının batısında ortaya çıkan oval yapıdır⁸⁹³ (**Fig. 97**). Bu

⁸⁸⁵ Özgünel 1996, 136-137.

⁸⁸⁶ Mountjoy 1998, 33-56.

⁸⁸⁷ Sandars 1963, 140-142, pl. 27, 52.

⁸⁸⁸ Horejs 2014, 266.

⁸⁸⁹ Mee 1978, 143; Sartiaux 1921.

⁸⁹⁰ Özyiğit 2003, 333-350.

⁸⁹¹ Özyiğit 2006, 308. Bu savunma duvarının 8 km'ye kadar uzandığına dair görüşlerde bulunmaktadır Vaessen 2014, 14.

⁸⁹² Özyiğit 1993, 1-22.

⁸⁹³ Özyiğit 2003, 342; 2005: çiz. 12.

iki yapının hemen alt tabakasındaki oval yapının da MÖ II. binyılın sonları ya da MÖ I. binyılın başlarına ait olduğunu işaret eden MÖ II. binyıla ait keramikler ortaya çıkarılmıştır. 2002 ve 2003 yıllarındaki kazılar sırasında başka bir oval yapı (**Fig. 98**) aynı megaron yapının güneyinde bulunmuştur⁸⁹⁴. İkinci oval yapının hemen doğusunda bir demirci atölyesinin (**Fig. 99**) kalıntıları ortaya çıkmıştır⁸⁹⁵. Bu atölyenin MÖ 11. yy'm başlarına tarihlendiği düşünülmektedir. Atölyenin temellerinin hemen altından gelen GH IIIA1 ve GHIIC orta evre keramiklere tarihlenen karışık depozitten bu atölyenin MÖ 12. yy'm ikinci yarısından hemen sonra kurulduğu düşüncesi de ortaya çıkmıştır. GH IIC döneminde skyphoslar ve kâseler popüler kap formları arasındadır⁸⁹⁶. Yine yerleşim alanı içerisinde GH IIC dönemine tarihlendirilen banyo teknesi olarak nitelendirilen, büyük, derin ve geniş kaplar ele geçmiştir. Bu tip kapların Batı Anadolu'dan Doğu Akdeniz'e kadar uzanan bir coğrafya boyunca yayılım gösterdiği bilinmektedir. Kıbrıs'ta GH IIIA dönemi ile birlikte görülmeye başlanan bu tip kaplar, Enkomi, Hala Sultan Tekke, Palaepophos, Maa-Palaeokastro, Kalavassos-Ayios Dhimitrios, Pyla-Kokkinokremos, Alassa-Palioaverna, Kition ve Kourion-Bamboula yerleşmelerinde görülmektedir⁸⁹⁷. Aynı zamanda stil olarak Submiken dönemine ait olan bir amphora⁸⁹⁸ kat üzerinde *in-situ* olarak bulunmuştur. Bu da atölyenin son zamanlarının yaklaşık olarak MÖ 11. yy'm başlarına denk geldiği anlamına gelmektedir. Kazıcılarının tarihleme değerlendirmeleri doğru ise söz konusu atölye hem Ege bölgesinde bugüne kadar keşfedilmiş en eski demirci atölyesi hem de oval yapıların geçiş evresinin son dönemini oluşturan MÖ 11. yy'm sonlarına ya da MÖ 10. yy'm erken dönemlerine ait olduğu ortaya çıkmaktadır⁸⁹⁹.

Elimizde Phokaia'daki oval yapıların demirci atölyesiyle olan ilişkisi hakkında çok fazla veri olmamasına rağmen MÖ 12. ve 10. yy'lar arasında kesintisiz bir yerleşmenin var olduğu kesindir. Arkaik Athena tapınağının alt katmanlarında bulunmuş olan MÖ II. binyılın sonuna tarihlendirilen Protogeometrik çanak çömlekler ve alanda bulunmuş olan Protogeometrik/Geometrik Dönem'e ait oval kulenin varlığı bu görüşü desteklemektedir⁹⁰⁰.

⁸⁹⁴ Özyiğit 2004, 442-443; 2005: çiz. 11.

⁸⁹⁵ Özyiğit 2006, 310; 2005: çiz. 8.

⁸⁹⁶ Özyiğit 2005, 44, çiz. 4-5.

⁸⁹⁷ Gür 2012c, 59.

⁸⁹⁸ Özyiğit 2005, fig. 10.7.

⁸⁹⁹ Vaessen 2014, 15.

⁹⁰⁰ Özyiğit 2007, 349.

4.1.5. Panaztepe-Menemen

Panaztepe, İzmir Körfezi'nin kuzeyindeki Menemen'in batısından 13 km uzaklıkta kurulmuştur (Fig. 100). Yeditepeliler olarak da adlandırılan kesimin kuzey ucunda, doğal bir tepe ve yamaçları üzerine konumlanan yerleşimdeki kazı çalışmaları 1985 yılından beri Armağan Erkanal başkanlığında sürdürülmektedir. Bu alan Hermos (Gediz) Nehrinin deltasında bölgenin kuzeyinde doğal bir dizi sıradağın üzerine konumlanmıştır. Alan günümüzde kıydan 10 km içeride olmasına karşın Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda kıyıya yakın bir ada görünümündeydi⁹⁰¹. Yerleşimin önemi ilk olarak 1982 yılında, bir Miken mezarından geldiği anlaşılan bir grup eserin Manisa Müzesi'nce satın alınmasıyla anlaşılmıştır. 1983 yılında Panaztepe'de yapılan yüzey araştırmaları sonucunda söz konusu eserlerin buluntu yerinin bu yerleşim olduğu kesinleşmiştir⁹⁰².

Panaztepe'de gerçekleştirilen kazı çalışmaları üç bölge üzerinde yoğunlaşmaktadır. İlki muhtemelen yönetimin yerleşme alanı olan ve yaklaşık 71 m yüksekliğindeki Akropolis alanıdır (Fig. 101). Akropolis'ten günümüze kalan kalıntıları Orta Tunç Çağı ve Klasik Dönemlere aittir⁹⁰³. İkinci buluntu alanı yerleşimin doğu yamacındadır ve üçüncü buluntu alanı ise tepenin kuzey yamaçlarındaki mezarlık alanlarıdır⁹⁰⁴. Bu bölgede iki adet mezarlık alanı bulunmaktadır. Biri Panaztepe'nin batı yanındaki “Batı Mezarlık Alanı” (Fig. 102) diğeri ise kuzey yanındaki “Kuzey Mezarlık Alanı”dır (Fig. 103). Mezar kalıntılarının tarihleri MÖ II. binyılın ikinci yarısına tarihlense de, Batı Mezarlık Alanının aynı zamanda Roma ve Osmanlı dönemlerinde de kullanıldığına dair kanıtlar mevcuttur⁹⁰⁵. Panaztepe'deki 2. evreye, MÖ 12. yy'a ait taş döşemeli küçük tholos mezarların yanı sıra pithos, urne, sanduka, sarnıç veya kuyu gömü olmak üzere kompozit bir gömü geleneği hâkimdir⁹⁰⁶ (Fig. 104). 1. evrede içerisinde keramik, silah, takı gibi gömü hediyeleri bırakılan pithos gömüler (Fig. 105) GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine tarihlenmektedir⁹⁰⁷. Mezarlık alandaki diğerlerinden

⁹⁰¹ Günel 1999, 16; Erkanal-Öktü 2002, 190.

⁹⁰² Bilen 2008, 47.

⁹⁰³ Günel 1999, 168-169.

⁹⁰⁴ Çınardalı-Karaaslan 2008, 58.

⁹⁰⁵ Erkanal 2008, 70.

⁹⁰⁶ Erkanal 1992, 447-455; 1993, 495-502; 1994, 461-466.

⁹⁰⁷ Erkanal 2008, 77, 80; Gür 2012c, 57.

tek farklı örnek ise bir oda mezara aittir. Oda mezarda gömü hediyesi olarak bulunan skarabeye göre mezar MÖ 12. yy'a, GH IIIC dönemine tarihlenmektedir⁹⁰⁸.

MÖ 14. ve 13. yy'a ait sanduka ve tholos mezarlarda bulunmaktadır. Mezarlarda ortaya çıkan keramiklerin yanı sıra çoğu ithal 5000'den fazla sabun taşı, akik taşı, kristal taşları, ametist, kireçtaşı, terracotta, altın, gümüş, kurşun, emaye, cam ve bunların yanında kemik ve kehribar (amber) gibi organik materyallerden oluşan çok sayıda bitkisel bezeme bulunmuştur⁹⁰⁹. Kazı buluntuları dışında yukarıda bahsettiğimiz 1982 yılında Manisa Müzesi'ne satın alma yoluyla gelen 8 tunç silah, 6 Miken kabı ve 7 yerel üretim keramikten oluşan mezar buluntuları Ersoy tarafından incelenip yayınlanmıştır⁹¹⁰.

Geç Tunç Çağı mezarlığını, alanın konumuyla ilişkilendirmek için liman kentinde 2004 ve 2007 yılları arasında kazılar yapılmıştır. Bu kazılar sonucunda 5 dönem belirlenmiştir. Bu dönemler Geç Roma-Bizans, Arkaik, Geometrik ve Geç Tunç Çağı'dır. Geç Tunç Çağı tabakası 6 evreden oluşmaktadır (**Fig. 106**). Bunlardan birincisi GH IIIC orta ve geç evreye tarihlenmektedir. İkincisi ise GH IIIB 1-2 ve GH IIIC erken evresi ile ilişkilidir⁹¹¹. 2006 yılına kadar Geç Tunç Çağı katmanları mimari detaylarıyla ve materyal çeşitliliğiyle öne çıkan Geometrik Döneme kadar giden iki mimarî ögeyle takip edilmiştir. Geç Tunç Çağı tabakalarında 1.yapı katında kuzeybatı-güneydoğu yönünde, dikdörtgen planlı 6 mekânı bulunan kompleks bir yapı açığa çıkartılmıştır. Geç dönemdeki yapılaşmalardan dolayı oldukça tahribata uğrayan yapıda *in-situ* ele geçen keramik buluntuları içerisinde Troia'daki "*El Yapımı Parlak Yumrulu Mal*" grubuna ait bir adet çömlek bulunmuştur. Form ve bezeme özellikleri göz önüne alındığında örnekleri Troia VIIb2 döneminde görülmektedir⁹¹². Bu yapı evresinin tarihlenmesinin GH IIIC erken-orta-geç evrelere kadar uzandığı öne sürülmektedir⁹¹³.

2.yapı katında ise yassı taşlarla döşenmiş bir avlu açığa çıkarılmıştır. Bu yapı katında daha önceden ortaya çıkan Miken boyalı keramiğine dayandırılarak GH IIIA dönemine tarihlendirilmiştir. Avlunun batısında bir mekâna ait duvar kalıntılarının da

⁹⁰⁸ Erkanal 2004, 247; 2008, 74; Gür 2012c, 58.

⁹⁰⁹ Vaessen 2014, 16-17.

⁹¹⁰ Panaztepe'deki tunç buluntular arasında tek yüzü keskin ustura Langada, Ialysos ve Perati'deki mezar buluntuları içerisinde ortaya çıkan usturalar ile benzerlik göstermektedir. Kos Adasında da benzerleri tespit edilen bu tipte usturalar GH IIIC erken evresine tarihlendirilmektedir, Ersoy 1988, 59-60.

⁹¹¹ Çınardalı-Karaaslan 2008, 62-64.

⁹¹² Çınardalı-Karaaslan 2008, 64.

⁹¹³ Erkanal vd. 2007, 401; Çınardalı-Karaaslan 2008, 63.

ortaya çıkmasıyla bu yapı katı çok mekânlı ve avlulu bir plana sahip bir özelliktedir. Yapı katından elde edilen yeni bulgular ışığında GH IIC erken evreye tarihlendirilmektedir⁹¹⁴.

2006 yılı kazılarında ortaya çıkan Erken Protogeometrik Döneme ait çanak çömlek yığınlarının, cüruf kalıntılarının ve hayvan kemiklerinin bulunduğu bir çöp çukuru yerleşmenin MÖ II. binyılın sonlarında da kesintisiz devam ettiğine dair bir işarettir⁹¹⁵.

Panaztepe mezarlarında ele geçen buluntu çeşitliliği Doğu Akdeniz bölgesi ile ticari ve belki de kültürel ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir. Özellikle mezarlarda bulunan Mısır Skarabeleri buna kanıt teşkil etmektedir. Mezarlıkta CD pithosunda ele geçen bir mühür incelendiğinde, taştan yapıldığı ve çapa şeklinde piramidal üç yüze sahip olduğu gözükmektedir. Filistin bölgesindeki tapınaklarda bulunan küçük çapa biçimli amuletlerden dolayı bu mühürlerin de Pelesetleri denizlerde tehlikelere karşı koruyan amulet mühürler olabileceği önerilmiştir⁹¹⁶. Mezarlık alanlarında ortaya çıkarılan 61 Pithos, 19 Tholos, 16 Küp, 12 Kuyu, 3 Kompozit, 2 Sanduka, 2 Urne, 1 küçük tholos ve 1 Kare planlı oda mezarın varlığı⁹¹⁷ Panaztepe’de olasılıkla bölgeye yeni gelenlerin de oluşturduğu kültürel çeşitliliğin yansımasıdır. Mezar tiplerindeki çeşitlilik, buluntuların dağılımı ve farklılıkları açısından Müsgebi mezarlık alanı ile zıt özelliklerdedir⁹¹⁸. Çalışmamızda daha önce de bahsettiğimiz gibi Panaztepe söz konusu göç olgusuna kanıt teşkil edebilecek yerleşimler içerisinde yer almaktadır.

4.1.6. Smyrna-Bayraklı

Batı Anadolu kıyılarındaki bir başka alan ise günümüz İzmir ili içerisinde bulunan Smyrna-Bayraklı’dır (**Fig. 107**). Antik dönemde batısı ve güneyi denizle çevrili bir yarımada olan yerleşim Meles Nehri’nin getirdiği alüvyonlarla dolmuştur⁹¹⁹. Bu alandaki kazılar 1948 yılında E. Akurgal’ın ve J. M. Cook’un birlikte çalışmasıyla başlatılmıştır. 1948 ve 1951 yılları arasındaki ilk kazılarda Akurgal, Protogeometrik ve Arkaik Dönem tabakalarıyla ilgilenirken Cook Athena tapınağını ortaya çıkarmaya

⁹¹⁴ Çınardalı-Karaaslan 2008, 64.

⁹¹⁵ Erkanal-Öktü-Çınardalı-Karaaslan 2008, 23-24.

⁹¹⁶ Keel 1994, 28-29; Gür 2012c, 63.

⁹¹⁷ Erkanal 2008, 73.

⁹¹⁸ Erkanal 2008, 74.

⁹¹⁹ Akurgal 1983, 12-13.

çalışmıştır⁹²⁰. 1966'da Akurgal alanda kazılara başlamış ve MÖ 1050 ve 300 yılları arasında birbiri ardına kurulmuş 10 yerleşme saptamıştır⁹²¹ (**Fig. 108**). Smyrna'da MÖ 3000'lerden başlayıp MÖ II. binyılın ilk yarısına kadar olan döneme ait buluntular gelmektedir⁹²².

Smyrna'nın Erken Demir Çağı'ndaki ilk yerleşmesi Akurgal'ın "*Tekrenk Keramikli Yerleşme*" (**Fig. 109**) adını verdiği yapı katında görülmektedir. Höyüğün "H" açmasında F2 ve E-F 4 karelerinde Gri malların bulunduğu MÖ 1050-1000 yıllarına tarihlenen yapı katı ortaya çıkarılmıştır. Akurgal yapı katında sadece astarlı, perdahlı Gri malların bulunduğu keramik repertuarından dolayı yerleşimin kuruluşunu Aiol göçlerine dayandırmaktadır⁹²³. Anadolu kökenli Gri malların çok sayıda var olması ve Protogeometrik keramiğin bulunmaması bu dönemi karakterize etmektedir. Akurgal bu yerleşmenin Aioller tarafından kurulmuş ilk yerleşme olduğunu öne sürmektedir. Bu arada Gri mallar ile alakalı olan tarihlerin de sorunsuz olduğu vurgulanmaktadır. Bu çeşit çanak çömleğin Batı Anadolu kıyılarında çok uzun bir geçmişi olmasına rağmen genelde kendisine ulaşmak oldukça zordur ve bu nedenle kendisiyle alakalı kronolojide sınırlı sayıda kullanımı olmaktadır⁹²⁴. Akurgal'ın Bu yerleşim dönemini Aiollere yakıştırmaktaki nedenlerinden biri Aiol göçünün Troia'nın düşüşünden kısa bir süre sonra gerçekleştiğine yer veren antik anlatımlar ve ortaya çıkan bazı buluntuların SubMiken özellikleri göstermesidir⁹²⁵. Geç Tunç Çağı keramiklerinden kesinlikle ayrılık gösteren MÖ 1050-1000 yıllarına tarihlenen Gri malların benzerlerine Lesbos, Samos ve Miletos'taki MÖ 7. yy depozitlerinde rastlanmaktadır⁹²⁶.

Yukarıda bahsedilen Erken Demir Çağı yerleşim katının üzerinde Protogeometrik Dönem'in tüm evrelerine ait yapı katları ortaya çıkarılmıştır. MÖ 1000-900 yıllarına Erken Protogeometrik Döneme tarihlenen 1. yapı katında mimari izlere rastlanılmamış, bu döneme tarihlenen bir oinochoe ve testicik ortaya çıkarılmıştır. Küresel gövdeli ve omuz kısmında konsantrik dokuz yarım daire bezeme bulunan testicik SubMyken dönemindeki Attika örneklerine benzerdir⁹²⁷. MÖ 950-925 yılları

⁹²⁰ Akurgal 2006, 373.

⁹²¹ Akurgal 1983, 12-13.

⁹²² Akurgal 1950, 54-58; 1983, 13.

⁹²³ Akurgal 1950, 54-58, lev.8; 1983, 14.

⁹²⁴ Vaessen 2014, 19.

⁹²⁵ Akurgal 1983, 20.

⁹²⁶ Akurgal 1983, 15.

⁹²⁷ Akurgal 1983, 18.

arasına tarihlenen 2. yapı katında ise işlevi belirlenemeyen duvar kalıntıları ve taban döşemesi ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu alandan çok sayıda Protogeometrik Dönem'e ait boyalı keramik ele geçirilmiştir. MÖ 925-875 yıllarına tarihlenen 3. Yapı katında ise yoğun şekilde yangın izleri ile karşılaşmıştır. Bu yapı katından Geç Protogeometrik Dönem'e tarihlenen bir krater ve amphora ele geçirilmiştir. Söz konusu yapı katından gelen en ilginç buluntuyu ise oval bir yapı ve kerpiçten yapılmış bir ocak oluşturmaktadır. Oval yapı tek bir odadan oluşmaktadır. Duvarları, boyutları 50x30x12 cm olan kerpiçten yapılmıştır. Taşlar ve küp kırıklarından yapılmış düzensiz bir tabanı bulunmaktadır⁹²⁸. Akurgal, söz konusu yapının duvarlarının inceliğinden dolayı, çatısının sazdan bir damla örtülü olduğunu iddia etmektedir⁹²⁹. Smyrna-Bayraklı'da ortaya çıkan yapının benzerlerine, Andros, Naxos, Attika, Thorikos, Mykenae, Solygeia, Eretria, Nichoria ve Chios/Emporia'da rastlanmaktadır fakat söz konusu yerleşimlerde ortaya çıkan oval planlı yapılar Geometrik Dönem'e tarihlenmektedir⁹³⁰.

Yerleşim, Erken Demir Çağı karakterini yansıtmaya rağmen kazılarda "H" açmasında Geç Tunç Çağı tabakalarına inildiği ve Troia VI ile çağdaş buluntuların geldiği bildirilmiştir⁹³¹. Söz konusu alandan 10 adet Miken buluntusu ele geçmiştir. Bunların 6'sı Özgünel'e göre GH IIIC dönemine tarihlenmektedir. Söz konusu parçaların bir kısmı amorf olmasına rağmen ikisi amphora olarak tanımlanmaktadır. Amphoraların üzerinde boya bant bezemeler yer almaktadır⁹³² (**Fig. 110**).

Smyrna-Bayraklı'da Ege Üniversitesi'nden C. Tanrıver'in 2014 yılında başlattığı yeni kazılarda höyüğün Prehistorik Dönemleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. 2015 yılında Demir Çağı buluntuları veren "H" açmasında 5x5 m'lik bir alan kazılmıştır⁹³³. "H" açmasındaki 2015 yılı kazıları sonunda höyüğün Tunç Çağı tabakalarına inilmiştir. Çalışmalarda 1. tabakada bir pithos ve pithosu çevreleyen taş mimari ortaya çıkarılmıştır (**Fig. 111**). Taşların üzerinde *in-situ* halinde dört kap ele geçirilmiştir. Bu tabakadaki keramik repertuarı koyu yüzü, kaba ve el yapımı mallardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra bu tabakadan, stilize boğa başını andıran boynuzlu ocak altlıkları ele geçirilmiştir. Bu tabakadaki keramik buluntuları hakkında henüz bir çalışma yapılmasa da Erdem'e göre Geç Tunç Çağı sonuna tarihlendiği yönündedir.

⁹²⁸Akurgal 1983, 15-16.

⁹²⁹Akurgal 1983, 16.

⁹³⁰Akurgal 1983, 17.

⁹³¹Akurgal 1983, 14.

⁹³²Özgünel 1983, 710-712.

⁹³³Erdem 2016, 27.

Açmanın güneydoğu köşesinde tespit edilen 120x90 cm ölçülerindeki bir fırın, açmanın 2. Tabakasını oluşturmaktadır. Bu tabakada ortaya çıkan keramikler krem-devetüyü tonlarında açık renkli mallarla temsil edilir. Buluntular arasında yonca ağızlı testilerde ele geçmiştir. Bunun yanı sıra bu tabakadan pişmiş topraktan makara ve ağırşak da ortaya çıkarılmıştır. Açmanın en alt tabakasını oluşturan 3. tabaka ise açmanın batısında tespit edilmiştir. Bu tabakada kerpiç bir fırın ile tabanı sıvalı kerpiç bir tekne ortaya çıkarılmıştır. Bu tabakanın keramik buluntuları incelendiğinde Erdem'e göre Orta Tunç Çağı'nın sonuna tarihlenebileceği düşünülmüştür⁹³⁴.

Smyrna-Bayraklı höyüğü kısıtlı bir alanda çalışılmış olsa da yerleşimden gelen kültürel materyale bakıldığında, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı boyunca yerleşim sürecinde bir süreklilik görülmektedir. Özellikle yeni kazılarda Geç Tunç Çağı sonuna tarihlenen 1. Tabakadaki kaba malların ve Akurgal'ın "*Tekrenk Keramikli Yerleşme*" adını verdiği yapı katındaki Gri malların varlığı, yerleşime gelen yeni halklara işaret etmektedir. İlerleyen yıllardaki kazılarda büyük ölçüde ortaya çıkacak Geç Tunç Çağı sonuna ait kültürel materyaller, Smyrna-Bayraklı höyüğünün Batı Anadolu'daki çalışmamızın konusunu kapsayan geçiş sürecine önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

4.1.7. Limantepe-Klazomenai

Liman Tepe/Klazomenai⁹³⁵ yerleşimi İzmir Körfezi'nin güneybatı kıyılarında, günümüzdeki Urla'da İskele mahallesinde, Karantina Adasının hemen karşısında bir yarımada üzerinde yer almaktadır⁹³⁶ (**Fig. 112**). Gediz ve Küçük Menderes Vadisi arasında, Anadolu'nun iç kesimlerinden en iyi derecede ulaşılabilir bir konuma sahiptir. Bunun yanında Batı Anadolu kıyısındaki Urla yarımadasında konumlanmış olmasından dolayı Liman Tepe/Klazomenai kuzey ve güney Ege bölgeleri arasında bir köprü görevi de görmüştür. 1992 yılında Prof. Dr. Hayat Erkanal tarafından başlatılan kazılar günümüze dek sürmektedir. Liman çevresindeki alandan Neolitik Döneme ait kalıntılar da ortaya çıkarılmıştır⁹³⁷. Liman Tepe, Kalkolitik Çağ'dan Roma Dönemine kadar uzanan tabakaları ile Batı Anadolu'nun en uzun süre yerleşim gören merkezini oluşturur⁹³⁸. Alandaki bu çalışmalara ek olarak su altı araştırmaları da 1999 yılından

⁹³⁴Erdem 2016, 28.

⁹³⁵ Yerleşim kesintisiz olarak kentin '*Klazomenai*' olarak bilindiği Klasik Dönemlere kadar devam etmektedir.

⁹³⁶ Erkanal 2008, 91.

⁹³⁷ Erkanal 1999, 326.

⁹³⁸Aykurt 2014, 55.

beri Liman Tepe ve Karantina Adası arasındaki alanda sürdürülmektedir⁹³⁹. Bunların yanında yerleşimde önemli olan gelişmelerden biri Liman Tepe’de ortaya çıkarılan prehistorik kalıntılardır. Yerleşimin Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağı geçiş sürecindeki gelişimini ortaya koyan kanıtlar 1950’li yıllarda tepelerdeki tıraşlama çalışmalarından dolayı büyük oranda tahrip edilmesine rağmen 2006 yılındaki kazılarda bu döneme ait 3 evre saptanmıştır. II. Kültür Tabakası ile temsil edilen Geç Tunç Çağı’na tarihlendirilen kalıntılar herhangi bir tabakalaşma ile bağlantılı olarak bulunamamış ve kuyu, çöp çukuru, silo, keramik fırını gibi yerleşimin farklı kesimlerinde bulunan ve birbiri ile bütünlük sağlamayan kontekstlerden ele geçmiştir⁹⁴⁰ (**Fig. 113**).

Yerleşimdeki ilk katman (II.1) GH IIIC dönemine tarihlenmektedir. Söz konusu katmanın altında kalan iki katman ise (II.2-II.3) GH IIIA2 ve GH IIIB 1-2 dönemlerine aittir. II.3 yapı katında 5 yapı, 4 keramik fırını ve içinde hem Miken hem de Anadolu özellikleri gösteren keramik buluntularının olduğu derin bir kuyu açığa çıkarılmıştır⁹⁴¹. II.2 yapı katının günümüze kadar gelen kalıntıları sınırlı olmakla birlikte II.3’ten beri kullanımı görülen Pithos yapıları (PY) olarak adlandırılan bazı yapı ve caddeler ortaya çıkarılmıştır⁹⁴². Bunların yanında bu yapıların bir bölümü de silo olarak kullanılmış ve düz taşlarla kaplanmış alanlarda bulunmuştur. 5 öğütme taşının ve bir akıtacaklı haznenin bulunmasıyla bu alanın Geç Tunç Çağı başlarına ait Çeşme-Bağlararası’nda bulunmuş şarap atölyesi gibi bir atölye olarak kullanılmış olabileceği öne sürülmüştür⁹⁴³. GH IIIC dönemi olan II.1 yapı katının kalan yapıları ise bir önceki dönemlerin kalıntıları üzerine kurulmuştur. Bu yapıların oval ya da apsisli bir yapıya sahip olan biri hariç hepsi dikdörtgen planlıdır (**Fig. 114**). Yukarıda II.2 yapı katında söz ettiğimiz Pithos yapıları büyük olasılıkla işlevini kaybetmeden kalmıştır fakat yeniden düzenlenmiş ve depolama kapasitesini muhtemelen kaybetmiştir⁹⁴⁴. II.1 yapı katındaki yapılardan biri (M-50), II.3 tabakasına tarihlendirilen bir yapı üzerine inşa edilmiştir. Güney kısmı kazılan, kuzey kısmı ise kazılmayan alan içinde kalan yapının giriş kısmı doğu duvarındadır ve küçük boy taşlarla döşenmiştir. Güney duvarı kavis yapan yapı, apsidal ya da oval bir plan görüntüsü vermektedir. Oval formlu bu yapının doğusunda bir ocak (**Fig. 115**), bu ocağın doğusunda ise kuzey-güney doğrultusunda

⁹³⁹ Erkanal-Artzy 2002, 380-383.

⁹⁴⁰ Mangaloğlu-Votruba 2011, 44; 2015, 648.

⁹⁴¹ Erkanal-Günel 1995, 264; 1996, 307; 1997, 232-233.

⁹⁴² Erkanal-Aykurt 2008, 230-232; Erkanal 2008, 95-96; Erkanal vd. 2009, 301, res. 2.

⁹⁴³ Mangaloğlu-Votruba 2015, 655.

⁹⁴⁴ Vaessen 2014, 21.

uzanan bir duvar açığa çıkarılmıştır. Ocak ve doğusundaki duvarın, diğer duvarları ve mimarî kalıntıları tahrip olmuş bir yapıya ait olduğu düşünülmektedir⁹⁴⁵.

Liman Tepe'nin Geç Tunç Çağı keramik repertuarının büyük bir kısmı Batı Anadolu'nun diğer merkezlerinden de bilinen kırmızıdan devetüyü tonlarına değişen hamur rengine sahip, kendinden astarlı, kırmızı astarlı ya da krem astarlı yerli keramik tipinde olmakla birlikte bu keramik grubu Liman Tepe'nin Orta Tunç Çağı'nda görülen keramik geleneğinin devamı niteliğindedir. Bunların dışında en yaygın ikinci grubu Gri keramik örnekleri oluşturmaktadır. Liman Tepe'de keramik repertuarındaki son grubu ilk kez GH IIIA2 döneminde ortaya çıkan Miken keramikleri oluşturmaktadır. Batı Anadolu'daki diğer yerleşimlerde olduğu gibi Liman Tepe'de de hem ithal hem de yerel olarak üretilmiş örnekleri mevcuttur. Yerel olarak üretilen Miken keramikleri, kırmızıdan devetüyüne değişen renkte hamurlu yerli keramikler ile aynı karaktere sahip ve krem astarlıdır. İthal Miken keramikleri ise daha ince bir hamur yapısına, pembemsi-krem hamur rengine sahip olmakla birlikte yerel örneklerindeki gibi hamur katkılarında mikaya rastlanmaz. Bu üç grubun dışında, yerleşimde az sayıda altın ve gümüş mika astarlı keramik örnekleri de mevcuttur⁹⁴⁶. Çalışmamızın konusunu oluşturan II.1 yapı katı geçiş dönemi keramiklerine bakıldığında (**Fig. 116**), M-50 yapısının içinde Kıta Yunanistan'da benzerleri görülen düz ve dalgalı bant bezemeli derin bir çanak (FS 284) bulunmuştur⁹⁴⁷. Yapının girişine yakın bir kesimden ise kulplu ve ağız kısmı kırık birbirine paralel olarak yapılmış dalgalı bantlardan oluşan bezemeli bir askos (FS 194) ortaya çıkarılmıştır. Benzerleri GH IIIB – GH IIIC geçiş döneminde Ege Bölgesi'nde çok geniş bir yayılım alanı göstermektedir⁹⁴⁸. Yine aynı döneme tarihlenen M-56 yapısı içinden GH IIIC dönemi keramik örnekleri ele geçmiştir. Bu örneklerden biri Troia VIIa-b dönemlerinde de benzerlerine rastlanan yiv bezemeli çift kulplu bir testiye aittir⁹⁴⁹. Diğer bir buluntu da geçiş dönemi boyunca yaygın kullanım alanına sahip olan halka dipli, yatay kulplu derin bir çanaktır⁹⁵⁰. Yapı içinden ele geçen en ilginç buluntu ise bir biberondur. Ağız kısmı ve sepet kulbu günümüze kadar ulaşmamış biberon (FS 162) küresel gövdeli ve halka diplidir. Üzerinde dalgalı bir bant ve düz bantlardan oluşan bir bezemesi bulunmaktadır. Bu tür buluntunun benzerlerine GH IIIC orta

⁹⁴⁵ Mangaloğlu-Votruba 2011, 46-47.

⁹⁴⁶ Mangaloğlu-Votruba 2011, 45.

⁹⁴⁷ Mangaloğlu-Votruba 2011, 47, res.1a.

⁹⁴⁸ Mangaloğlu-Votruba 2011, 47, res.1b.

⁹⁴⁹ Mangaloğlu-Votruba 2011, 48, res.3a.

⁹⁵⁰ Mangaloğlu-Votruba 2011, 48, res.3b

evresinde Naxos ve Kos'ta rastlanmaktadır⁹⁵¹. Yapının içinden ayrıca M-50 yapısı içinde bulunan askosa benzer bir örnek ele geçmiştir. Dalgalı bantlardan oluşan bezemeye sahip bu askos, büyük boyutuyla bulunan diğer askostan ayrılmaktadır⁹⁵². M-56 yapısının doğu duvarına bitişik olarak yapılmış M-59 yapısından ise benzerleri Kıta Yunanistanı'ndan Kıbrıs Adası'na kadar geniş bir alanda yayılım gösteren tek kulplu konik bir çanak (FS 242) ele geçmiştir⁹⁵³. Bu türde çanakların Kıta Yunanistan'da GH IIC erken evresine tarihlendirilen örnekleri olmakla birlikte, çanaklar GH IIC döneminin orta ve geç evresinde daha yaygın hale gelmiştir. Mountjoy bu kapların kökeninin Kıbrıs Adası olabileceğini öne sürmektedir. Kıbrıs ve Kıta Yunanistanı dışında bu tür çanaklara Doğu Ege-Batı Anadolu Bölgesi'nde Chios/Emporio, Rodos/Ialysos ve Bademgediği Tepe'de de rastlanmaktadır⁹⁵⁴. Yapıdan gelen bir başka örnek de ağız, yalancı ağız, kulpları ve gövdesinin alt kısmı kırık olan üzengi kulplu bir testiye (FM 43 f-o) aittir⁹⁵⁵. Testinin omuz kısmında ve gövdesinde grup halinde bant sıraları bulunmaktadır. Omuz kısmındaki bant grubunun hem altında hem de üstünde içiçe yarım daire motifleri vardır ve bunlardan her ikisinin etrafı nokta bezemelidir. Gövdesi üzerindeki bant grubunun ise sadece üstünde içiçe yarım dairelerden oluşan bir bezemesi olup bunlardan birisinin etrafı noktadır. İçiçe yarım daire bezemeleri GH IIC erken evrelerde görülürken, motif etrafının noktalarla bezemesi GH IIC orta evresinden itibaren görülmektedir. Benzer örnekler Asine, Delphi, Rodos/Ialysos ve Kos/Langada'dan bilinmektedir. Yapıda ele geçen diğer bir örnek te üç parçası bulunan, silindirik bir gövdeye sahip olan ve her iki uca doğru genişleyen bir kaidedir⁹⁵⁶. Üzerinde yatay ve dikey bantların yanı sıra merdiveni andıran bir bezeme görülmektedir. Bu bezemenin benzerleri GH IIC döneminin erken ve orta evrelerinde Rodos'ta görülmektedir. Bu tipte kaidelerin, krater formunda kaplara destek amacıyla kullanıldıkları öne sürülmektedir. Batı Anadolu ve Doğu Ege Bölgesi'nde GH IIC döneminde çok sayıda örneği bulunan bu forma Kıta Yunanistan'da çok rastlanmadığı için Girit ya da Anadolu kökenli olduğu düşünülmektedir. Benzer örnekler Batı Anadolu'da Troia, Miletos ve Bakla Tepe'de, On iki Adalardan Astypalaia'da Armenokhori ve Rodos'ta Piona'da, Girit'te Khania'dan bilinmektedir. Bu form Mountjoy tarafından ortaya atılan '*Doğu Ege Koinesi*' olarak adlandırılan stilin

⁹⁵¹ Mangaloğlu-Votruba 2011, 48, res.3c.

⁹⁵² Mangaloğlu-Votruba 2011, 48, res.3d.

⁹⁵³ Mangaloğlu-Votruba 2011, 48, res.4a.

⁹⁵⁴ Mountjoy 2009, 292, 306, fig. 10, 4-10, 308, fig. 12, 4-10; Mangaloğlu-Votruba 2011, 49.

⁹⁵⁵ Mangaloğlu-Votruba 2011, 49, res.4b.

⁹⁵⁶ Mangaloğlu-Votruba 2011, 49, res.4c.

karakteristik formlarından birini oluşturmaktadır⁹⁵⁷. Yapıdan ayrıca GH IIIC dönemine tarihlendirilen bir tepsi parçası ortaya çıkmıştır⁹⁵⁸. Üzerinde konsantrik daire bezemeleri olan örneğin benzerlerine GH IIIC orta ve geç evresinde Melos/Phylakopi, Lefkandi ve Bademgediği Tepe’de rastlanmaktadır.

Liman Tepe’nin GH IIIC dönemi II.1 yapı katına ait diğer bir buluntu topluluğu da 2001 yılında höyüğün kuzey kesiminde açığa çıkarılmış olan bir çukurdur. Çukurun içinde çok sayıda yerli üretim Miken keramiklerinin yanı sıra yine yerli üretim bir figürin parçası bulunmuştur⁹⁵⁹. Çukur içinde bulunan keramik örnekleri içerisinde burğu kulplu ağız kenarı korunamamış olan bir Miken amphorası (FM 48) açığa çıkarılmıştır⁹⁶⁰. Amphoranın gövdesinin üst kısmı ve boyundan omuza bağlanan burğu şeklinde yapılmış iki dikey kulbu korunmuştur. Burğu kulplu amphoraların en erken örneği Mykenae yerleşiminde bulunmuş olup GH IIIB2 dönemine tarihlenmektedir. Bu tipte amphoraların GH IIIC erken evreye tarihlendirilen örnekleri bulunmasına karşın GH IIIC orta evrede yayılımları artmaktadır. Önceki dönemlerde ağız kenarından omuza bağlanan kulplara sahip olan amphoralar yaygınken GH IIIC orta ve geç evrede boyundan omuza bağlanan kulplara sahip amphoralar yaygınlaşır. Amphoranın kulplarının her iki ucunda kulbu saran yatay bant, bu bantların arasında da dikey olarak yapılmış düzensiz bant bezemeleri bulunmaktadır. Boynu ile gövdesinin birleştiği kesimde bir bant bezemesi, bant bezemesinin altında ise yatay bir ‘s’ bezemesi görülmektedir. Bu motif GH IIIC döneminin erken evresinin sonlarından itibaren görülmeye başlamaktadır ve orta-geç evrede yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu tip amphoranın Liman Tepe dışında Kıta Yunanistan, Girit ve Chios’ta GH IIIC orta ve geç evreye tarihlendirilen benzerleri bulunmaktadır.

Söz konusu çukurda bulunan kültürel materyalin en ilginç olanı yerli üretim figürin parçasıdır⁹⁶¹ (**Fig. 117**). Liman Tepe’de 1993 yılı kazılarında aynı kültür tabakasında ele geçen figürin dışında⁹⁶² Kıta Yunanistan ve Ege adalarında bu tür figürinler birçok miktarda bulunmasına rağmen bugüne kadar Anadolu’da çok az

⁹⁵⁷ Mountjoy 1998, 53-54,57, fig. 12, 2-3.

⁹⁵⁸ Mangaloğlu-Votruba 2011, 51, res. 5b.

⁹⁵⁹ Erkanal vd. 2003, 426, 436, lev. 7.

⁹⁶⁰ Mangaloğlu-Votruba 2011, 52, res. 6b.

⁹⁶¹ Mangaloğlu-Votruba 2011, 52, res. 6a.

⁹⁶² Erkanal-Günel 1995, 265, 274, şek. 3. Liman Tepe’de bir su kuyusunda bulunan ithal bir Miken figürin başı GH IIIA2 dönemine tarihlenmektedir.

merkezde ele geçmiştir. Bu merkezler arasında Troia⁹⁶³, Miletos⁹⁶⁴, Kadikalesi⁹⁶⁵ ve Aphrodisias⁹⁶⁶ yer almaktadır. Liman Tepe’de 2001 yılında bulunan figürinin başı ve kolları günümüze ulaşmamıştır. Fakat gövdeye bağlandıkları kısımlardan kollarının yukarıya doğru kalkmış olduğu düşünülmektedir. Figürin GH III döneminde görülmeye başlayan ‘psi’ tipindeki figürinlerin GH IIIB – GH IIIC geçiş döneminde görülen ‘Geç Psi Tipi’ olduğu düşünülmektedir. Yayılım alanı Kıta Yunanistan’dan Girit, Kos, Rodos ve Kıbrıs’a kadar uzanan ‘Geç Psi Tipi’ örnekleri French tarafından A, B, C ve D olmak üzere dört gruba ayrılmıştır⁹⁶⁷. Mangaloğlu-Votruba’ya göre⁹⁶⁸bu figürin A, B ve C örneklerine göre daha özensiz ve daha sade boyanmasından dolayı D grubuna girmektedir. Bu figürine paralel örnekler Aigeira, Lefkandi, Mykenae, Asine, Taranto, Phylakopi, Amyklai ve Delphi’den bilinmektedir⁹⁶⁹. Liman Tepe’de bulunmuş söz konusu figürinler yerleşimin kazıcıları tarafından bölgede Miken dini inançlarına sahip tüccarların varlığı olarak yorumlanmıştır⁹⁷⁰.

GH IIIC dönemine tarihlenen mimari tabakalardaki keramik topluluğu ve buluntulardan yola çıkarak Gri keramik ve ithal Miken mallarındaki düşüş ve yerel Miken keramiğinde ise bir artış olduğunun gözlemlenmesi kazıcıları tarafından bölgede Miken etkinliğinin artması olarak öne sürülmektedir⁹⁷¹. Liman Tepe’deki keramikler Geç Tunç Çağı Erken Demir Çağı geçiş döneminin tüm evrelerini içermektedir. Fakat yerleşimin Geç Tunç Çağı tabakalarının geniş ölçüde tahrip olmasından dolayı mimari açıdan zayıf olması araştırmacıların keramik buluntuları üzerinden bir tabakalaşmaya gitmesine yol açmıştır. Bu döneme tarihlendirilen kuş motifli keramikler Güneybatı Anadolu-Güneydoğu Ege Bölgesi’nde ortaya çıkan ve Mountjoy tarafından “Doğu Ege *Koines*” olarak isimlendirilen bölgesel bir stilin parçası olduğunu göstermektedir. Mountjoy’un belirttiği bölgesel stilin yanı sıra Kıta Yunanistan, Girit ve Kıbrıs’ta da örnekleri görülen “s” bezemeli amphoraların varlığı Liman Tepe’nin Doğu Akdeniz

⁹⁶³ Schmidt 1902, 170.

⁹⁶⁴ Niemeier 1997, 348; Akdeniz 2007, 54.

⁹⁶⁵ Akdeniz 2007, 54.

⁹⁶⁶ Mellink 1970, 166; Mee 1978, 124; Özgünel 1983, 738.

⁹⁶⁷ Furumark’ın başlangıçta Phi, Tau ve Psi olarak ayrılan Miken figürinlerinde Phi ve Tau tiplerinin ellerinin kavuşmuş şekilde belirtilmesi, Psi tipinde ise kolların iki yana açık konumda olmasıdır. Psi tipine ait olan figürinlerin GH IIIB döneminde görülen tipleri Psi 1, GH IIIC döneminde görülen tipleri ise Psi 2 olarak iki alt gruba ayrılmıştır. French, Furumark tarafından oluşturulan Psi 1-2 olarak ayrılan grubu, Psi tipi, Hallow Psi tipi ve Late Psi tipi olarak alt gruplara ayırmıştır. Late Psi tipi grubunu A, B, C ve D olarak dört grupta toplamıştır. French 1971, 106, 133-142.

⁹⁶⁸ Mangaloğlu-Votruba 2011, 51.

⁹⁶⁹ French 1971, 139-140, 142, lev. 20d.

⁹⁷⁰ Erkanal-Şahoğlu 2012, 228.

⁹⁷¹ Erkanal 2008, 99.

ticaretinde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Yine söz konusu geçiş dönemindeki tabakada el yapımı çift kulplu bir çömleğin bulunması⁹⁷² ve 1997 yılında yerleşimin güney kazı alanında aynı tipte çömleklere konan iki çocuk mezarına rastlanması⁹⁷³ yerleşime yeni gelenleri işaret etmekte veya kuzey bölgeleri ile olan kültürel-ticari bağlantıları yansıtmaktadır. Liman Tepe'nin güneybatısındaki Tatarderesi-Hacıgebeş Tepe'de Ersoy ve Koparal tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında bulunan el yapımı perdahlı keramiklerin varlığı da⁹⁷⁴ Liman Tepe'de bir "Mikenizasyona" değil "Kültürleşme"ye işaret etmektedir.

MÖ 11. yy'daki yerleşmenin aralıksız devam edip etmediği belirsizliğini hala korusa da Erken Demir Çağı'na ait yapılar Geç Tunç Çağı ve geçiş evresi yapı kalıntılarının üzerine inşa edilmiştir⁹⁷⁵. Erken Protogeometrik Evre olarak tabir edebileceğimiz bu dönemdeki yapı katında MÖ 11. yy'm başlarına tarihlenen en az 3 apsisli-oval yapı bulunmuştur. Bu yapılardan en eskisi duvarlar içindeki, içinde Erken Protogeometrik skyphos bulunan bir çocuk mezarıdır⁹⁷⁶. İkinci apsisli-oval yapı ise 1998 yılındaki kazılar sırasında tespit edilmiştir⁹⁷⁷. Bu yapı iki aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalardan biri keramiklerin değerlendirilmesiyle MÖ 11. yy'm sonları veya MÖ 10. yy'm başlarına tarihlenmektedir⁹⁷⁸. Söz konusu ilk döneme ait olan ve genellikle depolama birimlerinden oluşan, bir şekilde kumaş üretimi için kullanılmış olan ağırşaklar yapı içinde bulunmuştur⁹⁷⁹. Aytaçlar'a göre bu yapının ilk ve ikinci aşaması arasında zamansal bir boşluğun olduğunu varsaymak mümkündür ancak bu sürecin ne kadar sürdüğü belirsizdir. Üçüncü apsisli-oval yapı ise MÖ 10. yy'm başlarına tarihlenmektedir. Kıta Yunanistan'ında Geç Neolitik, Anadolu'da ise Geç Kalkolitik Dönem'e kadar uzanan bir geçmişe sahip olan ancak Orta Tunç Çağı'nın sonunda popülerliğini yitiren Apsidal ya da oval formlu yapıların Liman Tepe/Klazomenai yerleşmesinde Orta Tunç Çağı tabakalarından 7, Protogeometrik Dönem tabakasından ise iki aşamalı bir örneğinin bulunması, yukarıda sözü edilen GH IIIC dönemine tarihlendirilen II.1 tabakasındaki yapının varlığı mimarî geleneğin süreklilik

⁹⁷² Mangaloğlu-Votruba 2011, 50, res.4d.

⁹⁷³ Erkanal 1999, 327, pl. 3-4.

⁹⁷⁴ Ersoy-Koparal 2009, 77-78, 87, fig.5.

⁹⁷⁵ Erkanal-Aykurt 2008, 225.

⁹⁷⁶ Bakır vd. 2004, 104, fig. 4-5.

⁹⁷⁷ Bakır vd. 2004, 103, fig. 2, 5.

⁹⁷⁸ Aytaçlar 2004, 24.

⁹⁷⁹ Aytaçlar 2004, 20-22.

gösterdiğine işaret ediyor olabilir⁹⁸⁰. Fakat Orta Tunç Çağı sonu ve GH IIIC dönemi arasındaki mimari geleneğin kesintisiyle beraber söz konusu apsidal ya da oval formlu yapıların bölgeye yeni gelen toplulukların mimarî bir ürünü olmuş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Söz konusu buluntulara bakıldığında, Liman Tepe yerleşmesinin Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı boyunca devamlı iskân görmüş bir yerleşme olduğunu söylemek mümkündür.

4.1.8. Kolophon-Değirmendere

İzmir ili, Torbalı ilçesinin 30 km batısındaki Değirmendere köyü yakınlarındaki Antik Kolophon'daki (Fig. 118) ilk kazılar Fogg Art Museum of Harvard College ve Atina'daki American School of Classical Studies ortaklığı ile H. Goldman ve C. Blegen önderliğinde 1922 yılında gerçekleştirilmiştir⁹⁸¹. Kabaca yapılan kazılarla çok sayıda özel ve kamusal yapılara ait kalıntılar Hellenistik yerleşmenin Akropolisi çevresinde bulunmuştur. Bunların yanında Geç Tunç Çağı, Geometrik ve Hellenistik dönemlere ait üç mezarlık alanı saptanmıştır⁹⁸². Geç Tunç Çağı'na tarihlenen bir tholos mezar (Fig. 119) yerleşmenin batısındaki üçüncü nekropoliste günümüzdeki Değirmendere üzerinde bulunmaktadır. Giriş 1.90 m yüksekliğinde ve yaklaşık 1.50 m genişliğindedir. Duvarları ise yaklaşık 1.30 m yüksekliğe sahiptir. Mezarda lento, kapı eşiği ya da herhangi bir dromos tespit edilememiştir ancak planda girişin dışarıya yakın tarafında kapatici bir duvara ait olabilecek iki adet taş bulunmuştur. Odanın kendisi 3.87 m çapındadır ve korunmuş duvarların yaklaşık olarak mezar tabanından 1.70 m yükseklikte olduğu ortaya çıkmıştır. Mezarın yağmalanmış olmasından ötürü sadece Girit-Miken keramik kap parçaları, kemik kalıntıları ve yaban domuzu dişleri kalmıştır. Kazı çalışmasını yürütenlerin kazı alanını terk etmeleriyle Değirmendere'de bırakılmış olan malzemeler kaybedilmiştir⁹⁸³. Fakat söz konusu tholos mezarın GH IIIB – GH IIIC dönemlerine tarihlendirildiğine dair görüşler de bulunmaktadır⁹⁸⁴. Sanders,

⁹⁸⁰ Mangaloğlu-Votruba 2011, 46-47.

⁹⁸¹ Özgünel 1983, 720.

⁹⁸² Bridges 1974, 264; Mee 1978, 125.

⁹⁸³ Vaessen 2014, 27-28.

⁹⁸⁴ Huxley 1960, 39; Bridges 1974, 265; Bruns-Özgan et al. 2011, 226.

Kolophon'da ele geçen bir tunç bıçağı '*Siana Grubu*' bıçakların içerisine sınıflandırıp GH IIIB – GH IIIC dönemlerine tarihlendirmiştir⁹⁸⁵.

4.1.9.Bademgediği Tepe-Metropolis

Bademgediği Tepe, İzmir İli, Torbalı ilçesi sınırları içerisinde yine aynı adı taşıyan Batı Anadolu'nun Kıyı Ege Bölümü'nde, Küçük Menderes Vadisi'nin batı kısmında yer alan Batı Anadolu'nun önemli akarsularından biri olan Küçük Menderes Nehri'nin ve kuzeyden gelen Fetrek Deresi'nin taşıdığı alüvyonların birikmesiyle vadinin batısında oluşan Torbalı Ovası üzerinde uygun stratejik pozisyonda ve kolayca savunulabilir bir alanda konumlanmaktadır⁹⁸⁶ (Fig. 120). Klasik Dönem Metropolis antik kentinin birkaç kilometre kuzeyinde olan yerleşimde 1999 yılından bu yana R. Meriç tarafından başlatılan kazılar bugün S. Aybek başkanlığında sürdürülemeye devam etmektedir⁹⁸⁷. Yerleşimde gerçekleştirilen kazılarda şimdiye kadar 6 tabaka ve 4 yapı katı tespit edilmiş (Fig. 121) ve yerleşimin etrafının bir sur duvarı ile çevrildiği anlaşılmıştır⁹⁸⁸.

Yerleşimden en çok bilgi edindiğimiz kültür katı GH IIIC dönemine ait yüzlerce keramik parçasının bulunduğu savunma duvarı ile tahkim edilmiş ve Beycesultan I'e benzer Anadolu mallarının bulunduğu II. tabakadır. Bu tabaka üç ayrı yapı katından oluşmaktadır⁹⁸⁹. Tabakada ele geçen diğer keramik repertuarını ise turuncu, kırmızı, gri ve krem mallar ile altın renkli astarlı boyalı mal grupları oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra el yapımı perdahlı mallar da ele geçmiştir. III. tabakada ele geçen keramikler Anadolu üretimi mallardır⁹⁹⁰. III-IV. ve V. tabakalar yerleşimin kazıcısı tarafından tahrip tabakaları olarak yorumlanmaktadır⁹⁹¹. Savunma duvarlarında ve yerleşimdeki yapı katlarında yanmış yıkıntılar tespit edilmiştir. Söz konusu yıkımın ardından bu tabakaların, yeni gelenler iskân edene kadar terk edildiği düşünülmektedir⁹⁹².

⁹⁸⁵ Sandars 1963, 140; Mee 1978, 125.

⁹⁸⁶ Vardar-Sarıöz 2006, 55.

⁹⁸⁷ Meriç 2003a, 140.

⁹⁸⁸ Meriç 2003a, 140-141; Vaessen 2014, 29.

⁹⁸⁹ Meriç-Mountjoy 2002, 83; Meriç-Öz 2015, 612.

⁹⁹⁰ Ünal 2003, 34.

⁹⁹¹ Söz konusu tabakalardaki tahribatı Meriç, Hitit Kralı II. Murşili'nin Arzawa seferi sırasında Apasas'dan kaçan halkın sığındığı ve Hititler tarafından yakıp yıkılan Puranda kenti olduğunu öne sürmektedir, Meriç 2003b, 90.

⁹⁹² Meriç-Mountjoy 2002, 82.

Yerleşimde şimdiye kadar saptanan en eski tabaka ise OM III ve GM I'e tarihlenen VI. tabakadır⁹⁹³ (**Fig. 122**).

II. tabakada bulunan savunma duvarlarının yanı sıra dar koridor veya yollarla ayrılmış dikdörtgen biçiminde yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra yapıların içinde yanmış kemik ve keramiklerin de bulunduğu oval ya da yuvarlak biçimli ocaklar da ortaya çıkmıştır⁹⁹⁴.

Bademgediği Tepe'de GH IIIC keramikleri yüzeyde I. ve II. tabakalara ait karışık bir kontekste ortaya çıkmıştır. GH IIIC tüm evrelerine ait keramiklerin ortaya çıkmasına rağmen buluntuların herhangi bir stratigrafisi yoktur⁹⁹⁵. II. tabakada ortaya çıkan keramiklerin büyük çoğunluğunu Miken keramikleri oluşturmaktadır⁹⁹⁶ (**Fig. 123**). Yaklaşık 800 adet bulunan bu keramiklerin büyük çoğunluğu gövde parçalarına aittir. GH IIIC dönemine ait çok sayıda ele geçen Miken keramikleri ve el yapımı kaba açkılı malların kimyasal analizler sonucu yerel üretim olduğu anlaşılmıştır. Keramiklerde kilin rengi, genellikle turuncu, turuncudan devetüyüne ve krem renginden beyaza geçiş göstermektedir⁹⁹⁷. Keramiklerin formlarının büyük çoğunluğunu testiler, amphoralar, hydrialar, derin çanaklar, halka dipli kraterler ve tek kulplu içe eğik çanaklar oluşturmaktadır. Mountjoy tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenen keramiklerin tipolojisi yerel Anadolu kökenli olmasına rağmen üzerlerindeki motif ve bezemeler Doğu Ege ve Girit kökenlidir. Bunların yanı sıra söz konusu keramikler Kuzeybatı Anadolu, Girit, Kıbrıs ve Ugarit'teki örnekleriyle benzerlikler gösterir⁹⁹⁸. Altın mika astarlı ve Gri mallar, İzmir-Menemen ve Akhisar-Manisa bölgelerindeki buluntular ve Beycesultan I ve Geç Tunç Çağı Aphrodisias buluntuları ile benzerlik göstermektedir.

Mountjoy, Bademgediği Tepe'deki GH IIIC keramiklerinin kap formlarını, Batı Anadolu ve Ege ilişkisi içinde üç grupta toplamaktadır. Bunlar '*İç Arayüz Keramiği*', '*Arayüz ve Doğu Ege Koine*' ve '*Arayüz ve Ege*'dir.

İç Arayüz Keramiğinin her yerde birçok örneği bulunan keramik özelliklerinden biri dalga çizgili bezemelerdir. Bu türde bezemeler Mountjoy'a göre ilk olarak GH II

⁹⁹³ Vaessen 2014, 29.

⁹⁹⁴ Meriç-Öz 2015, 613.

⁹⁹⁵ Mountjoy 2015, 42.

⁹⁹⁶ Meriç-Mountjoy 2002, 82.

⁹⁹⁷ Aykurt 2014, 58.

⁹⁹⁸ Mountjoy 2015, 37.

döneminde LOD (Light on Dark) ve DOL (Dark on Light) mallarının Seraglio ve Kos üretimli vazoların Rodos, Kalymnos, Milet ve Iasos'a ihraç etmesiyle olmuştur. Dalga bezemeler LOD (Light on Dark) ve DOL (Dark on Light) mallarının çok belirgin bir özelliğidir. Troia'da GH IIIA2'de görülen bu bezeme türü, Kıta Yunanistan'a çok geç ulaşmış, özellikle GH IIIC geç evrede popüler olmuştur⁹⁹⁹. GH IIIC'de Mountjoy'un tabiriyle Merkezi ve Aşağı Arayüz bölümünde, Liman Tepe, Baklatepe, Kadıkalesi, Iasos, Miletos, Çine-Tepecik, Chios, Kalymnos ve Kos'ta görülmektedir¹⁰⁰⁰.

Dalga çizgili bezemeler, Bademgediği Tepe'deki çok sayıda keramik tipinde birincil bezeme olarak görülmektedir. Birçok farklı tipte dalga bezeme olmasına karşın en ilginç kesintili (stepped) dalga bezemedir. Bu tür bezeme motifi keramikte boylu boyunca görülmez belirli bir yüzde görülmektedir. Bu tarz dalga bezemeler Mountjoy'un da daha önce belirttiği Kos'ta LOD (Light on Dark) ve DOL (Dark on Light) mallarında görüldüğü gibi Troia'da yerel Gri ve Tan mallarda kazıma bezeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Boyalı çizgili dalga bezemeler Merkezi ve Aşağı Arayüz'de görülmektedir. Fakat yine Mountjoy'un tabiriyle Kuzey Arayüz'de özellikle Troia'da GH IIIB – GH IIIC geçiş evresinde yani Troia VII-VIIIb katlarında dalga motifleri Gri ve Tan mallarda kazıma bezeme olarak yaygındır. Aşağı Arayüz'deki Miken kap formları üzerindeki dalga bezemelere karşılık, Troia GH IIIC Miken kap formlarında spiral motifler hâkimdir. Bu spiraller birçok farklı stilde özellikle çizgisel bir başlangıç noktasıyla belirtilmektedir. Bademgediği Tepesi'nde spiral motifler çok ender görülmekle birlikte bu motiflerin yerine GH IIIC orta evrede görülmeye başlanan ilmek motifleri kullanılmaya başlanmıştır¹⁰⁰¹. Bu tarz spiraller Aşağı Arayüz'e ait bir motif olmamakla birlikte spirallerin Batı Anadolu yerleşimlerinde nerelere kadar yayıldığı ile ilgili daha çok buluntu topluluğu gereklidir.

Anadolu tipi omurga gövdeli kraterler Troia ve Bademgediği Tepe'de görülmektedir. Her iki yerleşimdeki kraterlerde kulplar, karından ağıza doğru iki çerçeve arasında omurga üzerinden çıkmaktadır. Tamamı bulunmuş bir örnekte ise bu kapların dar bir kaideye sahip olduğu düşünülmektedir. Her iki kraterin kulplarında balıksırtı motifi bulunmaktadır¹⁰⁰². Coğrafi uzaklıklara rağmen kraterler birbirlerine oldukça benzemektedir. Omurgalı krater Troia VI'dan itibaren Gri ve Tan mallarda

⁹⁹⁹ Mountjoy 1998, 39.

¹⁰⁰⁰ Mountjoy 2015, 42.

¹⁰⁰¹ Meriç-Mountjoy 2002, 86.

¹⁰⁰² Mountjoy 2015, 44.

görülmektedir. Bu tip krater Troia'nın yanı sıra Troas'ta Beşiktepe, Antissa'da, İç Batı Anadolu'da ise Beycesultan ve Aphrodisias'ta karşımıza çıkmaktadır. Troia VIIa'da ise boyalı örnekleri görülmektedir. Aynı zamanda dikey ve yatay kulplarla da karşımıza çıkmaktadır. Erken dönem örnekleri büyük boyutlardadır fakat bu kraterler alışılmadık bir biçimde dar bir gövdeye sahip ve küçüktür. Bu keramik formundan Troia VIIb2'de GH IIIC orta ve geç evre arasına tarihlenen iki adet bulunmuştur. Bu tarih Bademgediği'nde bulunan örneklerle uyusmaktadır¹⁰⁰³.

Arayüz ve Doğu Ege Koine tipinin ana özelliklerini Mountjoy 1998 yılında yayınlamıştır¹⁰⁰⁴. Dışa doğru yuvarlatılmış kulplar yine arayüz özelliğidir. Bu tip GH IIIA2'de Güney Rodos stilinde sepet vazolarda (FS319) ve omurgalı kraterde (FS287) ve sonrasında Anadolu versiyonu olarak da Troia'da (C82) ortaya çıkmıştır¹⁰⁰⁵. GH IIIC'de bu özellikle içki kaplarında kulp ve ayaklar üzerinde kullanılmıştır. Aynı zamanda fincanlar üzerinde de görülmektedir. Doğu Ege Koine formu Bademgediği Tepe'de boyutları 30-45 cm arasında değişiklik gösterir. Astypalaia'dan yayınlamış bir örneği ve diğer formları da Miletos'taki kazılarda ortaya çıkmıştır. Mountjoy'a göre bu formun kökeni GH IIB'de Troia VI'den gelen Gri mal formlarıdır¹⁰⁰⁶.

GH IIIC resimsel betimlemeli keramiklerin Doğu Ege Koine'deki en iyi örnekleri, yoğun şekilde kazıları sürdürülen Kos'tan gelmektedir. Bademgediği Tepe'de de son kazılarda örneklerine rastlanmıştır. Resimsel betimleme Bademgediği Tepe'deki keramikler üzerinde oldukça yaygındır. Özellikle Aşağı Arayüz GM IIIB-IIIC geçiş dönemi Minos etkisi sonucu kraterlerde karşımıza çıkmaktadır. Resimsel betimlemelerde "kuş" en çok kullanılan motiftir. Triglyph saçaklar ve diğer bitkisel bezemeler Bademgediği Tepe'deki keramikler üzerinde yaygın karakteri oluşturur. Bu stil, döneminde çok popüler olmuş ve özellikle Girit'ten gelen üzerinde ahtapot bezemeli üzengi kulplu kaptan ahtapotun dokunaçlarında belirgin bir şekilde görülmektedir¹⁰⁰⁷. Bu motif Doğu Ege Koinesi repertuarında Kos'ta da kullanılmıştır. Aynı zamanda balıklar kalathosların iç kısımlarında da betimlenmiştir. GH IIIC keramiklerinde keçiler de betimlenir fakat yaygın değildir. Resimli anlatımda en ilgi çekici sahne Bademgediği Tepe'de bulunmuş olan bir krater üzerindedir. Bir av

¹⁰⁰³ Mountjoy 2015, 46.

¹⁰⁰⁴ Mountjoy 1998, 54-63.

¹⁰⁰⁵ Mountjoy 2015, 46.

¹⁰⁰⁶ Mountjoy 2015, 49.

¹⁰⁰⁷ Mountjoy 2015, 49.

sahnesinin betimlendiği kraterde avcı büyük bir keçiye mızrak atarak gösterilir. Avcı uzun bir kılıç taşımakta ayrıca arkasında büyük okların veya ciritlerin olduğu bir sadak görülmektedir. Söz konusu parça çalışanları tarafından yapılan analizleri sonucu Minos etkisinde yerel üretim bir kap olarak değerlendirilmiştir. Çünkü av sahnelerinin betimi daha çok Girit'te popülerdir. Ahtapot bezemeli üzengi kulplu kapların kökeni Girit'te olmasına rağmen Rodos/Ialysos'ta da oldukça popülerdir. Ahtapot bezemeli bir kapta Bademgediği Tepe'de ele geçmiştir. Kap bütün olarak ele geçmese de parçalardan bir ahtapot olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰⁸.

Arayüz ve Ege grubuna dair GH IIIC keramik formlarından Bademgediği Tepe'de bulunmuş olan tek kulplu konik kâse (FS 242), Kıta Yunanistan'da oldukça yaygındır. Fakat örneklerine GH IIIC orta evresi Chios, Naxos, Melos ve GH IIIC erken evresinde Tarsus dışında rastlanmamaktadır. Kıta Yunanistan'daki Mykenae ve Tirnys'te GH IIIC erken evresinde bulunan tek kulplu konik kâselerinin gelişimini Mountjoy, formun kökeninin GH IIIA-B dönemine tarihlenen Kıbrıs/Enkomi'de bulunmuş WS (White Slip) Cypriot Milk Bowl'a dayandırır. Bademgediği Tepe'de stratigrafisi belli olmayan bu formlardan alçak halka kaideli olanı Mountjoy, GH IIIC orta evreye, halka kaidesi yüksek olanı ise GH IIIC geç evreye tarihlendirir fakat buluntuların Bademgediği Tepe'ye Kıbrıs, Tarsus ya da Ege'den mi ulaştığı netlik kazanmamıştır¹⁰⁰⁹.

Bademgediği Tepe'de iki farklı tipte pişirme kapları bulunmaktadır (**Fig. 124**). Bunlardan biri (CWF 2) yerel üretdir. Diğer tipteki pişirme kapları (CWF 3) Yunanistan anakarasındaki el yapımı kaba ačkılı mallar ile benzerlik göstermektedir. Yassur-Landau, Dođu Akdeniz'de diğer yerleşmelerde de ortaya çıkan bu kaba malları “*Deniz Kavimleri*” ile ilişkilendirmiştir. Yerleşimde söz konusu kavimlere ait olduğu öne sürülen çok sayıda ağırşak bulunmuştur¹⁰¹⁰. Aynı zamanda GH IIIC evresinde ortaya çıkan ve önceki dönemlerde görülmeyen başka bir materyal grubu da silindirik-makara ađırlıklarıdır¹⁰¹¹ (**Fig. 125**). Bu tip makaraların bu dönemde Dođu Akdeniz'de

¹⁰⁰⁸ Mountjoy 2015, 51.

¹⁰⁰⁹ Mountjoy 2015, 54.

¹⁰¹⁰ Meriç-Öz 2015, 613.

¹⁰¹¹ Meriç 2003b, 90.

oldukça geniş bir coğrafyaya yayıldığı görülmüştür¹⁰¹². Bademgediği Tepe'deki benzer makaralar I. ve II. yapı katında Liman Tepe'de de görülmektedir¹⁰¹³.

Geçiş dönemine tarihlendirilen tüm GH IIC keramikleri, el yapımı kaba açkılı mallar, yeni tip pişirme kapları ve tekstil üretiminde kullanılan araçlar yerleşime farklı bölgelerden gelen yeni halk kitlelerini, büyük ihtimal “*Deniz Kavimlerini*” işaret etmektedir. Bunun en güzel örneğini bir krater parçası üzerinde sağa dönük bir geminin bir bölümü ve geminin kürekçileri ile görülmektedir (**Fig. 69**). Kürekçiler her iki eliyle küreği tutar vaziyette tasvir edilmiştir. Kürekler, kürekçilerin ellerinden olağandışı bir şekilde uzanmakta ve bir kayık sınığını andırmaktadır. Bu duruşta sahnelenen bir diğer örnek Kos'ta bulunan bir krater üzerinde betimlenmiştir. Kos'taki krater üzerindeki kürekçilerde kürekleri her iki elleri ile tutarken betimlenmiştir. İlk ikisi küreği normal biçimde tutmaktadır. Arkalarındaki üçüncü kişinin küreği Bademgediği Tepe örneğinde olduğu gibi yukarıya doğru uzanmaktadır. Bademgediği Tepe'de bu tarz örnek daha önce ele geçmediği için keramik GH IIC erken evreye tarihlenmektedir¹⁰¹⁴. Parça üzerinde asıl ilginç olan kürekçilerin ve savaşçıların başlarına giymiş oldukları kirpi başlıklardır. Miğfer olarak nitelendirebileceğimiz bu tip başlıklar Medinet Habu'daki “*Deniz Kavimleri*” kabartmalarında görülen Pelesetleri andırmaktadır.

Bademgediği Tepe'de bu dönemde yaşayan insanlar GH IIC keramikleri ve Anadolu kökenli mallarıyla, hem göçmenlerin hem de yerel insanların birlikte yaşadığı kozmopolit bir kültürü oluşturmaktadır. Mountjoy'a göre Bademgediği Tepe'ye GH IIC döneminde yerleşen topluluklar büyük ihtimal Kıta Yunanistanı'ndan ya da Kykladlardan gelmişlerdir. Ona göre Bademgediği Tepe'deki Miken keramiklerindeki Doğu Ege Koinesi ve yerel gelenekleri bir arada barındıran özellikle “*dalga çizgili*” motifleriyle göze çarpan kompozit bir stil bulunmaktadır. Bu stil aynı zamanda Minos etkisindedir¹⁰¹⁵. Diğer bir düşüncesi ise söz konusu Miken keramiklerinin Batı Anadolu ve Doğu Ege yerleşimlerinde sayıca az bir grubu oluşturduğudur. Bunun yanında GH IIC Miken keramiklerinin yanı sıra bahsedilen bölgelerde büyük oranda Gri, altın mika astarlı, turuncu-kahverengi, kaba ve el yapımı perdahlı mal gruplarının da ortaya çıkması Batı Anadolu kıyılarına MÖ 12. yy'da farklı coğrafyalardan yeni

¹⁰¹² Gür 2012c, 61.

¹⁰¹³ Tütüncüler 2004, 289; Erkanal 2008, 98.

¹⁰¹⁴ Meriç-Mountjoy 2002, 92.

¹⁰¹⁵ Mountjoy 2015, 68.

yerleşimcilerinde yıkımdan sonra geldiğini kanıtlar niteliktedir¹⁰¹⁶. Fakat tam olarak nerelerden geldikleri hala belirsizliğini korumaktadır.

Bademgediği Tepe’de I. tabakada Geç Tunç Çağı’nda inşa edilen savunma duvarı dışında bu duvara paralel uzanan 80 cm genişliğinde duvarlar bulunmuştur. Bu durum Meriç tarafından yerleşimdeki insanların II. tabakada bulunan savunma duvarlarını güçlendirmesi olarak yorumlanmıştır¹⁰¹⁷. Yine bu tabakada gri, portakal-kahverengi ve kırmızı mallara ait Geç Tunç Çağı keramik örnekleri tespit edilmiştir. Gri mal grubundaki kaplar metalik görünümlü olup, büyük kraterleri, içe eğik ağız çanakları içermektedir. Bulunan örneklerde baskı bezeme ya da insize bezemeler görülmektedir. I. tabakada bulunan özellikle Gri mallar, Troia VII ve Larissa ile portakal-kahve ve kırmızı mal grubundaki bazı çanaklar ise Aphrodisias’ın Demir Çağı tabakaları ile benzerdir. Söz konusu tabaka kesin olmamakla birlikte GH IIIC döneminin devamı olarak düşünülmektedir. Bununla birlikte yine I. tabakada Geç Geometrik kuşlu kâse parçaları, Subgeometrik parçalar ve Demir Çağı’na tarihlenen Gri malların da ele geçmesi, yerleşimde sınırları belli net bir stratigrafi olmadığını belirtmektedir¹⁰¹⁸.

Bademgediği Tepe’de mimarî unsurlarımız yetersiz olmasına rağmen, söz konusu buluntular değerlendirildiğinde Geç Tunç Çağı’nın sonunda yeniden iskân gören yerleşim Erken Demir Çağı’nda en azından MÖ 10. yy başlarına kadar kesintisiz bir yaşam sürmüştür.

4.1.10. Larissa-Buruncuk

Larissa/Buruncuk İzmir ilinin, Menemen ilçesinin kuzeyinde, Gediz (Hermos) nehrine 2 km uzaklıktaki Buruncuk köyünün üst kısmındaki dağ üzerinde konumlanmaktadır (**Fig. 126**). 1902 ve 1932 yılında yapılan kazılarda Larissa’da geçiş dönemine tarihlenebilecek GH IIIC erken evreye ait sadece bir keramik parçası ile Troia ve Mykenae’yi çevreleyen savunma duvarlarından daha geniş bir savunma duvarı ortaya çıkarılmıştır¹⁰¹⁹. Keramik parçası üzerinde kapalı bir kabın omuz bölgesine ait parça üzerinde döngüleri izole edilmiş yarım dairelerden oluşan spiral (FM 50) bezemeler yer almaktadır. Mee, parçanın mikali dokusu yüzünden yerel üretim olduğunu

¹⁰¹⁶ Mountjoy 2015, 75.

¹⁰¹⁷ Meriç 2003b, 83; Meriç-Öz 2015, 612.

¹⁰¹⁸ Konakçı 2012, 368.

¹⁰¹⁹ Doğer 1998, 10.

düşünmektedir¹⁰²⁰. Bunun yanı sıra MÖ 12. yy'a tarihlenen bir Skyphosa ait olabilecek üzerinde dama tahtası motifi bulunan bir ağız kenarı parçası ele geçmiştir¹⁰²¹.

4.1.11. Klaros

Klaros, Notion'un 2 km kadar kıyıya yakınında konumlanmaktadır (**Fig. 127**). MÖ 13. yy'da kuruluşundan MS 4. yy'da terk edilmesine kadar "*Bilicilik Merkezi*" olarak kullanılan Klaros kutsal alanı ile ilgili ilk araştırmalar 19. yy'n sonlarında başlar. Bu konudaki ilk çalışmalar A. Fonrier tarafından yapılmıştır. Fonrier'in ardından, J. Chamonard ve Ph-E. Legrand Klaros kazıları üzerine yayınlar yapmıştır. Kutsal alanın lokalizasyonu ise C. Schuchhardt tarafından 1886 yılında yapılmıştır. Klaros, 20. yy'n başlarında ise T. Macridy tarafından 1907-1913 yılları arasında çalışılmıştır. Bu çalışmaları 1950-1961 yılları arasında L. Robert ve 1988-1997 yılları arasında J. de la Geniere başkanlığındaki kazılar takip etmiştir. Yerleşim 2001 yılından itibaren Ege Üniversitesi tarafından N. Şahin başkanlığında kazılmaktadır¹⁰²² (**Fig. 128**).

Yerleşimde daha önce gerçekleştirilmiş Fransız kazılarında MÖ 10. ve MÖ 9. yy'a ait Erken Demir Çağı Protogeometrik keramik parçaları, figürinler ve metal objeler bulunmasına karşın¹⁰²³, Şahin'in başkanlığındaki çalışmalarda tapınağın altından MÖ 13. ve 11. yy'lara GH IIIB - GH IIIC ve Submiken dönemlerine tarihlenen keramikler, hayvan kemikleri ve tunçtan yapılan fibulalar ve ok uçları ele geçirilmiştir¹⁰²⁴. Apollon Klaros'a adanmış yuvarlak altın (**Fig. 129**) iç dolgusunda ise MÖ 7. yy sunu malzemeleri ile karışık olarak iki bronz bıçak ve bir bronz keman yayı fibula parçası bulunmuştur¹⁰²⁵. Keman yayı fibulalar en eski tip olup, bunlardan Troia VIIb1 yerleşiminde çok sayıda ele geçmiştir¹⁰²⁶. Klaros fibulasını inceleyen Verger de, bu tipin olasılıkla SubMyken Dönemi'nde ortaya çıktığını ancak Protogeometrik Dönem'de Atina, Makedonya, Batı Anadolu ve Kıbrıs'ta var olduklarını belirtmektedir¹⁰²⁷. Bunun yanı sıra K16 plan karede 2008 yılındaki çalışmalarda SubMiken Dönem'e tarihlenen altın bir diadem¹⁰²⁸, 2009 yılında ise aynı plan karede

¹⁰²⁰ Mee 1978, 132.

¹⁰²¹ Gür 2012c, 59.

¹⁰²² Şahin-Günata 2015, 390.

¹⁰²³ Mitchell 1999, 148-149; 1989-1990, 98-100.

¹⁰²⁴ Şahin vd. 2010, 251, fig. 7; Şahin 2011, 154-155, fig. 3-6, çiz. 2-5; Vaessen 2014, 29.

¹⁰²⁵ Verger 2003, 174; Şahin 2007, 345.

¹⁰²⁶ Becks-Thum 2001, 419-420, res. 481.

¹⁰²⁷ Verger 2003, 174, dn. 112-113; Şahin 2007, 346.

¹⁰²⁸ Şahin vd. 2010, 251-252, 259, res. 9.

SubMiken-Erken Protogeometrik Döneme tarihlenen bir ana tanrıça figürünü ortaya çıkarılmıştır¹⁰²⁹.

Yukarıda bahsedilen Hellenistik Dönem Apollon Klaros Tapınağı'nın doğusunda bulunan yuvarlak planlı altınan altından Geç Arkaik Dönem'de kullanım görmüş dikdörtgen planlı altar ve onun altında ise Erken Arkaik Dönem'e tarihlenen yarım daire planlı bir altar bulunmaktadır. Söz konusu altınların altından da birbiri üzerine inşa edilmiş farklı formlara sahip, MÖ 1100-1050 yıllarından itibaren kullanım görmüş üç altar bulunmuştur. Altınların depozitlerinden SubMiken, Protogeometrik ve Geometrik Döneme ait kültürel materyal ele geçirilmiştir¹⁰³⁰ (**Fig. 130**). Depozitlerde ortaya çıkarılan keramik formları arasında amphora, hydria, skyphoslar ve fincanlar bulunmaktadır. Kapalı ağızlı amphoranın üzerinde 6 adet konsantrik yarım daire bulunmaktadır. Söz konusu konsantrik yarım dairesel motifin benzerleri Keos'ta MÖ 1050 yılına tarihlenen amphora üzerinde görülmektedir. Bu tipte bezemeler SubMiken-Erken Protogeometrik Döneme geçiş özellikleri göstermektedir¹⁰³¹. Klaros'tan farklı ağız profilleri veren, yüksek konik dipli skyphosların parçaları da gelmektedir. Desborough, yüksek konik dipli skyphosların Protogeometrik Dönem'de oldukça yaygın olduğunu belirtmekle birlikte, aynı zamanda skyphosların MÖ 13. yy'm ortalarında kullanılan ve Miken bölgelerinde görülen kısa dipli derin kâselerden türemiş olduğunu öne sürmektedir¹⁰³². Klaros'ta bulunan skyphosların benzerlerine Attika'da, Samos'ta ve Demeter-Kore kutsal alanlarının bulunduğu Korinth Bölgesi'nde ve Lefkandi'de rastlanmaktadır¹⁰³³. Bunların yanı sıra söz konusu skyphosların benzerleri Batı Anadolu'da, SubMiken-Erken Protogeometrik geçiş dönemine tarihlenen Ephesos'taki Artemission ve Tapınak C yapısında, Miletos'taki Athena Tapınağı'nın depozitlerinde ortaya çıkmıştır. Diğer bir örnekte Geç Protogeometrik Dönem'e tarihlenen Smyrna-Bayraklı'da bulunmuş bir skyphostur. Smyrna'da bulunan parçanın Klaros skyphosları ile olan tek farkı üzerindeki çapraz veya haç motifleridir¹⁰³⁴. Bunların yanında Klaros keramik formları arasındaki çoğunluğu fincanlar oluşturmaktadır. Klaros'taki Protogeometrik Dönem fincanları SubMiken dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır ve tüm Erken Demir Çağı boyunca kullanım görmüştür.

¹⁰²⁹Sahin 2015, 587-595.

¹⁰³⁰Zunal 2014, 109; 2016, 171-172.

¹⁰³¹Zunal 2014, 110.

¹⁰³²Zunal 2014, 111.

¹⁰³³Zunal 2014, 111.

¹⁰³⁴Zunal 2014, 112.

Klaros'ta bulunan tüm fincanlar yukarıda da bahsettiğimiz Hellenistik Apollon Klaros Tapınağı'nın yuvarlak planlı altarındandır. Söz konusu yuvarlak planlı altarı sadece kuzey ve güney kısmındaki temelleri günümüze kadar ulaştırmıştır. SubMiken ve Protogeometrik Döneme tarihlenen buluntular K16 alanından gelmiştir¹⁰³⁵.

Klaros'taki Protogeometrik Döneme tarihlenen fincanlar üç ayrı tipte toplanmaktadır. 1. Tipteki fincanlar üzerinde deniz dalgalı çizgi bezemeler bulunmaktadır. SubMiken-Erken Protogeometrik geçiş dönemine tarihlendirilir. GH IIC geç evrenin SubMiken dönemindeki yansımasını gösteren 1. Tipteki fincanların kulpları dışa dönük ağız kenarından başlayıp, gövdede bitmektedir. Halka dipli kaideleri ise Protogeometrik Dönem boyunca değişikliğe uğramış, yüksek ve konik bir şekil almıştır. Bu tipte fincanlar Erken ve Orta Protogeometrik Döneme kadar varlığını sürdürür. Bu dönemdeki fincanların tek renkli örneklerinin olmasının yanında, ağız, kulbu veya ayak kısımları boyanmış örnekleri de mevcuttur. Gövde üzerinde deniz dalgalı çizgi bezemeleri bulunmaktadır¹⁰³⁶. Bu tipteki fincanların benzerlerine Miletos¹⁰³⁷, Atina¹⁰³⁸, Lefkandi¹⁰³⁹ ve Iolkos'ta¹⁰⁴⁰ rastlanmaktadır.

2. Tipteki fincanları ise daha derin, geniş, kaidesi yüksek, koyu renkli fincanlar oluşturmaktadır. SubMiken-Erken Protogeometrik Dönem'de kullanılan 1. tipteki fincanların yerini Erken ve Orta Protogeometrik Dönem'de bu tipteki fincanlar almıştır. Geç Protogeometrik dönemde de kullanılan fincanların erken evrelerinde ayak kısımları daha alçak ve konik bir şekildeyken, geç evre örneklerinde ayakları yükselmiştir. Genellikle tek renkli örnekleri bezemesizdir. Bu tipte fincanların benzerlerine, Erken ve Orta Protogeometrik Dönem Lefkandi keramik repertuarında rastlanmaktadır¹⁰⁴¹.

3. Tipteki fincanların en büyük özelliğini ise gövde üzerinde ayrılmış bir hat içerisinde zikzak boya bezemeler oluşturmaktadır. Bu fincan tipinin üretim yeri için Attika ve Thessalia-Euboea bölgeleri önerilmektedir¹⁰⁴². Söz konusu fincanların, özellikle zikzak bezemeli örneklerine Yunanistan'da birçok yerleşimde rastlanmasının

¹⁰³⁵Zunal 2016, 173.

¹⁰³⁶Zunal 2016, 174.

¹⁰³⁷Weickert 1957, 119, taf. 32.4; Zunal 2016, 174.

¹⁰³⁸Styrenius 1967, fig. 37-38; Zunal 2016, 174.

¹⁰³⁹Lemos 2002, fig. 12, 9-10; Zunal 2016, 174.

¹⁰⁴⁰Sipsie-Eschbach 1991, 169, taf. 58.1; Zunal 2016, 174.

¹⁰⁴¹Popham et al. 1980, 294, fig. 7C, 7D, 7E; Zunal 2016, 176-177.

¹⁰⁴²Zunal 2016, 177.

yanında bu fincanların gri keramik versiyonları Troia'da VIII2 evresinde karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁴³.

Ege'deki diğer yerleşimlerle karşılaştırılan Klaros, Erken Demir Çağı keramiği, Geç Tunç Çağı'nın sonu Erken Demir Çağı arasındaki geçiş sürecine sahip olduğunu göstermektedir. Bu geçiş sürecinin kanıtları sadece keramik ve küçük buluntuları ile değil, temeli günümüze kadar ulaşan yuvarlak altar ile de görülmektedir. Keramik formlarının libasyon amaçlı sıvı taşıma kaplarından oluşması ve ithal malları barındırması¹⁰⁴⁴, Klaros kutsal alanının SubMiken dönemden Arkaik Döneme kadar Ege'nin farklı bölgelerinden gelen insanların toplandığı bir kült merkezi olduğunu göstermektedir.

4.1.12. Ephesos-Ayasuluk

Ephesos, İzmir İli, Selçuk ilçesinde yer almaktadır. Yerleşimin adının Apasas'tan geldiği ve Apasas'ın da Apa(a)sa "*akarsu kenti*" öğelerinden türettiği kabul edilmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından "*Abasa*" olarak tanımlanan kentin ismi Luwi dilinde su, akarsu, dere, ırmak anlamını taşımaktadır¹⁰⁴⁵. Büyük ihtimal Luwiler tarafından iskân edilen kale yerleşmesinin eski adı olan Apasas, MÖ 1050 yıllarında Androklos tarafından alınmış ve yerleşime Ephesos adı verilmiştir¹⁰⁴⁶. Ephesos'taki ilk kazılar İngiliz arkeolog J. T. Wood tarafından gerçekleştirilmiş ve 1985 yılından beri Avusturya Bilimler Akademisi tarafından yürütülmektedir. Ayasuluk Tepesi'ndeki kazılar ise M. Büyükkolancı başkanlığında yürütülmektedir.

Selçuk'ta, Geç Tunç Çağı'na ve Erken Demir Çağı'na dair en önemli kalıntılar iki noktadan gelmektedir. Bunlardan birisi Ayasuluk Tepesi (**Fig. 131**) diğeri ise Artemission Kutsal Alanı'dır (**Fig. 132**). Artemission, Ayasuluk Tepesi'nin aşağısındaki bataklık alanda, Klasik Ephesos kentinin 2 km güneyinde yer almaktadır. Ayasuluk Tepesi ise 75 m yükseklikte güney ve doğu yönünde genişleyen düzlük bir alanın ortasında yükselmektedir¹⁰⁴⁷. Ephesos körfezinde yapılan paleocoğrafya çalışmalarıyla yerleşimin günümüzden 6-7 bin yıl önce Ege Denizi'nin Belevi Boğazı içine kadar

¹⁰⁴³ Aslan 2009, 148, fig. 17.6; Zunal 2016, 178.

¹⁰⁴⁴ Zunal 2014, 113.

¹⁰⁴⁵ Büyükkolancı 2008, 53.

¹⁰⁴⁶ Büyükkolancı 2008, 51.

¹⁰⁴⁷ Gümüş 1997, 65.

sokulduğu anlaşılmıştır¹⁰⁴⁸. MÖ 1000 yıllarında deniz Ayasuluk Tepesi'nin batı eteklerine kadar uzanmaktaydı. Denizin batı yönüne doğru çekilmesi sonucu Ephesos kenti ve körfez çevresindeki yerleşmeler zaman içerisinde yer değiştirmiştir¹⁰⁴⁹ (**Fig. 133**). Ayasuluk Tepesi'nde günümüzde St. John Bazilikası ve Orta Çağ Kalesi bulunmaktadır. Ayasuluk'ta Geç Tunç Çağı ile ilişkilendirilen arkeolojik bulgulara 32D, 33D, 22S açmaları ile ulaşılmıştır¹⁰⁵⁰. Fakat daha öncesinde 1963 yılında St. John Takip Kapısı'nın güney-güneydoğusunda yapılan restorasyon çalışmaları sırasında MÖ 14. yy'a ait bir mezarın GH IIIA 2 Dönemine tarihlenen Miken keramiklerinin ortaya çıkarılmasıyla tepenin Prehistorik-Protohistorik dönemlere ait bir yerleşime sahip olduğu anlaşılmıştır¹⁰⁵¹ (**Fig. 134**).

1990 yılında St. John Bazilikasının doğusundaki Bizans Dönemi sur duvarlarının onarımı sırasında iç kaleye yakın bir yerde yanık kerpiçler, Prehistorik Dönem keramik buluntuları ile bunların 2 m üstünde büyük taşlarla yapılmış kalın bir sur duvarının temeli bulunmuştur¹⁰⁵². Devam eden çalışmalarda yerleşmenin Erken Tunç Dönemi'ne kadar indiği saptanmıştır. Kazılarda ele geçen en önemli buluntulardan birisi 3 m genişliğindeki sur duvarının temelidir. Duvar, Erdemgil ve Büyükkolancı tarafından Geç Tunç Çağı'na veya dönemin sonuna tarihlendirilmiştir¹⁰⁵³. Duvarın alt kısmında bulunan keramik örneklerinin çoğunlukla Hitit Dönemi'ne ait kırmızı renkli ve dışa kalınlaştırılmış ağızlı çanak parçaları olduğu bildirilmiştir. Ayrıca çalışmalarda sur duvarının altında yaklaşık 1 m kalınlığında bir toprak kayması tespit edilmiştir. Bu toprağın üzerinde 0.20 m'lik yoğun kül tabakası tespit edilmiştir. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen ve *in-situ* olarak ele geçen buluntularla yerleşimin kazıcıları bu kül tabakasını MÖ 1600'lü yıllarda Kykladlar'daki Thera volkanının püskürmesine bağlamışlardır¹⁰⁵⁴ (**Fig. 135**). Söz konusu malların benzerleri, Liman Tepe, Aphrodisias-Pekmeztepe, Chios-Emporio ve Troia IV-V tabakalarında gözlenmektedir¹⁰⁵⁵.

¹⁰⁴⁸ Kayan 2006, 137.

¹⁰⁴⁹ Büyükkolancı 2008, 42.

¹⁰⁵⁰ Konakçı 2012, 372.

¹⁰⁵¹ Gültekin-Baran 1964, 122; Boysal 1967b, 16; Mee 1978, 127; Özgünel 1983, 723-728; Horejs 2008, 120.

¹⁰⁵² Büyükkolancı 2008, 43.

¹⁰⁵³ Erdemgil-Büyükkolancı 1992, 265.

¹⁰⁵⁴ Büyükkolancı 2008, 43.

¹⁰⁵⁵ Erdemgil-Büyükkolancı 1992, 262; Büyükkolancı 2008, 44.

1991-1995 yıllarında Efes Müzesi'nin kazıları Notion antik kentine yoğunlaştırması nedeniyle Ayasuluk Tepesi'ndeki çalışmalara ara verilmiştir¹⁰⁵⁶. Yerleşim 1996 yılında tekrardan kazılmaya başlanmıştır. 22S açmasında yoğunlaşan kazılarda 1990 yılında ortaya çıkartılan sur duvarının devamı tespit edilmeye çalışılmış, Bizans sur duvarının dışında kuzey-güney yönünde 7 m korunmuş bölümü açığa çıkarılmış ve duvarın köşe yaparak batıya doğru uzandığı anlaşılmıştır. 2007 yılı kazıları sırasında gerçekleştirilen çalışmalarda söz konusu savunma duvarının Hellenistik Dönem'e tarihlenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Kazılar sırasında sur duvarlarının önünde küçük taşlardan oluşan bir dolgu kazılmış ve bu alanda Hellenistik, Arkaik, Protogeometrik-Geometrik keramiklerle birlikte Miken ve yerel Geç Tunç Çağı keramikleri bir arada bulunmuştur¹⁰⁵⁷. Buluntular içerisinden GH IIIC dönemine tarihlenen koşan spiral motifli yatay kulplu, üzerinde boya bant bezeme bulunan derin çanak (**Fig. 136**) ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁵⁸. 2000 yılında açılan 32/D açmasında ise Miken, Protogeometrik-Geometrik ve az sayıda Arkaik Dönem keramikleri ele geçirilmiştir. Çalışmalar doğu ve kuzey yönlü ilerledikçe Miken keramiklerine, Anadolu kökenli Gri mallara ve çok sayıda Protogeometrik Dönem keramiklere rastlanmıştır¹⁰⁵⁹. Vaessen, Ephesos'ta Anadolu tipi çark üretimi malların ve az sayıda yerel üretim Miken keramiklerinin yerini Erken Demir Çağı'na gelindiğinde Protogeometrik stilde üretilmiş boyalı keramiklerin aldığını belirtmektedir¹⁰⁶⁰.

Keramiklerin yanı sıra Ayasuluk'un Geç Tunç Çağı tabakalarında sınırlı sayıda küçük buluntularda ele geçmiştir. Küçük buluntu topluluğunu makaralar, ağırşaklar ve 1 adet taş mühür oluşturmaktadır. Ortaya çıkmış makaralardan, büyük bir kısmı kırık olan, kenarlara doğru konikleşen ve bir kenarından diğerine delik açılan makaraya benzer buluntular Çeşme-Bağlararası'nda, Liman Tepe'de ve Troia VIIa tabakalarında da görülmektedir. 22S açmasında bulunan taş mühür ise stilistik özellikleriyle Hitit ve Miken mühürleri ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Söz konusu mühür Büyükkolancı tarafından Arzawa-Mira ve Apasas ile bağlantılı bir eser olarak tanımlanmaktadır¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁶ Büyükkolancı 2008, 44.

¹⁰⁵⁷ Konakçı 2012, 375.

¹⁰⁵⁸ Büyükkolancı 2008, 46-47, fig. 18.

¹⁰⁵⁹ Büyükkolancı 2008, 52.

¹⁰⁶⁰ Vaessen 2014, 192.

¹⁰⁶¹ Büyükkolancı 2008, 53.

Büyükkolancı yönetimindeki son kazılarda, yerel Anadolu, Miken, Protogeometrik, Geometrik ve Arkaik dönemlere dair keramiklerin gün yüzüne çıkarılması, Ayasuluk'ta MÖ 12. yy'dan MÖ 7. yy'a kadar sürekli bir iskânın olduğunu göstermektedir. Yerleşmede geçiş dönemine ait herhangi bir mimari unsurun bulunamayışı, geç dönem yapılarının tahribatından kaynaklanmaktadır.

Buna benzer bir süreklilik Arkaik ve Klasik Artemis Tapınağı'nın temellerinde keramik, pişmiş toprak ve fildişi figürinlerin ve adak olarak sunulmuş hayvan kemiklerinin ortaya çıkmasıyla da gözlenmektedir¹⁰⁶². Bunların yanında GH IIIB – GH IIIC'ye tarihlenen Miken keramikleri, bir mühür ve bir de Miken figürini ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁶³. Söz konusu buluntular Büyükkolancı ve Bammer tarafından Artemission'un Geç Tunç Çağı'nda Apasas kentinin kutsal alanı olarak yorumlanmaktadır¹⁰⁶⁴. Apasas'ta Geç Tunç Çağı'ndan beri süre gelen Tanrıça kültü, Yunanistan anakarasından bölgeye gelen İonialı göçmenler tarafından benimsenmiş ve Grek mitoslarında görülen avcı Artemis'ten çok daha farklı bir Artemis kültü doğmuştur.

4.1.13. Anaia-Kadıkalesi

Kadıkalesi ya da antik adıyla Anaia, Kuşadası güneyinde, Davutlar'a kadar uzanan kıyı düzlüğünde yer alır (**Fig. 137**). Bu yöre Batı Anadolu'da Ege kıyılarında, kuzeyde Doğanbeyli Burnu, güneyde ise Sisam (Samos) adası ile Dilek Yarımadası arasındaki Kuşadası Körfezinin güney kıyı bölümünü oluşturur. Kuşadası-Davutlar kıyı düzlüğünün kuzeyinde ve kıydan 200 m kadar içeride Karaova Mahallesi'nde yer alan Kadıkalesi höyüğünde yapılan kazı çalışmaları ile ilk yerleşimin günümüzden 6000 yıl öncesine, Son Kalkolitik Çağ'a kadar indiği belirlenmiştir. Höyüğün geçmişte kıyıya olan uzaklığını belirlemek için höyük çevresinde 9, güneye doğru kıyı bölümünde 4 olmak üzere 13 adet sondaj çalışması yapılmıştır. Çalışmaların sonucunda Kadıkalesi'nin her iki kıyısında uygun limanlara sahip bir yarımada üzerinde olduğu tespit edilmiştir¹⁰⁶⁵. Yerleşimle ilgili ilk çalışmalar 1900'lerin başında Wiegand ve 1960'larda Müller-Wiener tarafından yapılmıştır. Foss'un yayınlarında yerleşim Anaia

¹⁰⁶² Kerschner 2011, 19.

¹⁰⁶³ Mountjoy 1998, 36.

¹⁰⁶⁴ Kelder 2006, 69; Büyükkolancı 2008, 53.

¹⁰⁶⁵ Yıldız-Öner 2015, 737-758.

ile özdeşleştirilmiştir¹⁰⁶⁶. Kadıkalesi'nde ilk arkeolojik kazılar Ege Üniversitesi'nden Z. Mercangöz tarafından 2001 yılında başlatılmış ve günümüzde de devam etmektedir. Çalışmalarda şimdiye kadar elde edilen veriler ışığında yerleşimde 6 kültür tabakası tespit edilmiştir. I. ve II. tabakalar Osmanlı, Bizans ve Klasik Dönemlere tarihlendirilir. III. tabaka Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Herhangi bir mimari unsur içermeyen bu tabaka kazıcıları tarafından üç evreye ayrılmıştır. Yerleşimde yürütülen kazı çalışmalarında tespit edilen küçük buluntular içerisinde en dikkat çeken grup figürinlerdir. MÖ 15.-14. yy'a tarihlenen, "Hitit Savaşçısı" olarak tanımlanan, sol ayağı önde, sağ ayağı geride, sağ kolu dirsek hizasından kıvrılarak yukarıya doğru kalkan bir tunç figürin 2002 yılında yerleşimin güneyinde surun hemen önünde bulunmuştur¹⁰⁶⁷. IV. tabaka Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir. V. tabaka ETÇ I-II-III'ü barındıran üç evreden oluşmaktadır. Kazılarda tespit edilen en erken tabaka ise Son kalkolitik Çağ'a ait VI. tabakadır¹⁰⁶⁸.

Kadıkalesi kazı çalışmalarında L4 ve K4 karelerinin bir kısmını kapsayan sondajlarda Geç Tunç Çağı'na tarihlenen arkeolojik veriler tespit edilmiştir (**Fig. 138**). Yerleşimde tespit edilen Geç Tunç Çağı'na ait keramikler kırmızı, gri, altın boya astarlı, perdahlı ve Miken keramikleri olmak üzere alt gruplara ayrılmaktadır. Geç Tunç Çağı'nda en yoğun bulunan grubun Miken keramikleri olduğu belirtilmektedir. Son Tunç Çağı keramiklerinin tamamı çark yapımı olup parlak mallar içerisinde değerlendirilen (Kırmızı, Gri ve Altına daldırılmış mallar) parçalar iyi arındırılmış çok küçük ince taşçık içeren iyi derecede pişirilmiş, devetüyü ya da kırmızımsı hamurdan üretilmiştir. Benzer şekilde devetüyü ya da kırmızımsı hamur rengine sahip olan açkılı mal grubunda değerlendirilen örnekler de devetüyü, kırmızı, portakal rengi ve siyah renktedir. Yerleşimde bulunan mal gruplarının benzerleri Troia VI'nın sonunda ve VII'de, Beycesultan III-I'de, Panaztepe, Aphrodisias, Liman Tepe ve Bademgediği Tepe II-VI'da görülmektedir. En yaygın görülen formlar çanaklar, tabaklar ve fincanlardır¹⁰⁶⁹.

Miken keramik grubunda yerel ve ithal olmak üzere kâseler, çanak çömlek, tabak, Amphoroid krater, amphoriskos, kavanoz, kalathos, kylix ve testilere ait ağız kenarı parçaları, dip, kulp ve gövde parçalarını içeren toplam 137 adet keramik (**Fig.**

¹⁰⁶⁶ Mercangöz 2012, 404.

¹⁰⁶⁷ Akdeniz 2004, 45; Mercangöz 2012, 405.

¹⁰⁶⁸ Akdeniz 2007, 36.

¹⁰⁶⁹ Akdeniz 2006a, 8.

139) bulunmuştur¹⁰⁷⁰. Söz konusu keramiklerin büyük bir çoğunluğu GH IIC dönemine tarihlenmektedir. İthal keramiklerin oranı yerel üretilere oranla %10'dan daha azdır¹⁰⁷¹. Yerli üretim keramiklerin içleri mika-kuvars katkılı olmakla birlikte hamur renkleri turuncu, kırmızı ve açık kahverengi arasında değişmektedir. Örneklerin krem, pembemsi ve kırmızı renkli olanları aşıldır. İthal mallar yine iyi derecede pişmiş ve kalitelilerdir. İçlerinde mika-kuvars katkısı da bulunmaktadır. İthal örnekler açık kahverengi, tuğla ve krem renkli ve parlaktır¹⁰⁷². Keramikler arasında ayrıca GH IIC dönemine tarihlenen resimsel stilde tasvir edilmiş kuş motifi (FM 7)'ne dair iki adet parça bulunmuştur¹⁰⁷³.Geçiş dönemine tarihlendirilen keramikler içerisinde;

Kâseler; buluntular içerisinde önemli bir kısmı oluşturmaktadır. Basit ağızlı derin kâseler, içe çekik ağız kenarlı yuvarlatılmış gövdeli kâseler ve dışa çekik ağız kenarlı dikey duruşlu derin kâseler olmak üzere üç alt gruba ayrılmaktadır¹⁰⁷⁴.Basit ağızlı derin kâseler; kiremit kırmızısı renkte hamurlu, kum, mika-kuvars ve çok az taşçık katkılı üretilmiştir. İyi derecede fırınlanmış bu kaplarda ağız kenarının hem iç hem de dış kısmında bir ya da birden fazla boya bant bezeme bulunmaktadır¹⁰⁷⁵. İçe çekik ağız kenarlı yuvarlatılmış gövdeli kâseler (FS 206); kiremit kırmızısı, gri ve kahverengi renkte hamurlu örneklerden oluşmaktadır. Kum, mika-kuvars ve çok az taşçık katkılı çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmışlardır. Kırmızı boya bezemelerle süslenmişlerdir¹⁰⁷⁶. Dışa çekik ağız kenarlı dikey duruşlu derin kâseler (FS 206, 284, 285); kahverengi, kiremit kırmızısı, gri ve sarı renkte hamurlu örneklerden oluşmaktadır. Kum, mika-kuvars ve çok az taşçık katkılı çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmışlardır. Boya bantlı bezemeye sahiptirler¹⁰⁷⁷.

Çanaklar, içe kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklar, dışa çekik ağız kenarlı dikey duruşlu çanaklar, dışa çekik ağız kenarlı yuvarlatılmış gövdeli sığ çanaklar, dışa çekik ağız kenarlı yuvarlatılmış geniş gövdeli kulplu derin çanaklar, dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı yuvarlatılmış gövdeli sığ çanaklar ve içe çekik ağız kenarlı basit çanaklar olmak üzere 6 alt gruba ayrılmıştır¹⁰⁷⁸.İçe kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklardan sadece tek

¹⁰⁷⁰ Akdeniz 2007, 55.

¹⁰⁷¹ Akdeniz 2007, 36.

¹⁰⁷² Aykurt 2014, 58.

¹⁰⁷³ Akdeniz 2007, 51.

¹⁰⁷⁴ Akdeniz 2007, 38-39.

¹⁰⁷⁵ Akdeniz 2007, 38.

¹⁰⁷⁶ Akdeniz 2007, 38.

¹⁰⁷⁷ Akdeniz 2007, 38-39.

¹⁰⁷⁸ Akdeniz 2007, 39-41.

bir örnek ele geçmiştir. Kırmızı renkte hamurludur. Kum, mika-kuvars katkı, açık kahverengi renkte astarlı, vişneçürüğü-koyu kahverengi renkte boyalı çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmıştır. Üzerinde boya bant ve dalgalı çizgi bezeme bulunmaktadır¹⁰⁷⁹. Dışa çekik ağız kenarlı dikey duruşlu çanaklar; kiremit kırmızısı ve gri renkte hamurlu örneklerden oluşmaktadır. Kırmızı, parlak kırmızı ve kırmızı-portakal renklerinde boyalı repertuara sahiplerdir. Kum, mika-kuvars ve çok az taşçık katkı çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmıştır. Keramikler üzerinde boya bant bezeme ve zikzak bezeme bulunmaktadır¹⁰⁸⁰. Dışa çekik ağız kenarlı yuvarlatılmış gövdeli sığ çanaklar (FS 295); kiremit kırmızısı renkte hamurludur. Kum, mika-kuvars ve taşçık katkı, çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmıştır¹⁰⁸¹. Dışa çekik ağız kenarlı yuvarlatılmış geniş gövdeli kulplu derin çanaklar (FS 284); kiremit kırmızısı ve kahverengi renkte hamurlu örneklerden oluşmaktadır. Kum, mika-kuvars ve taşçık katkı, çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmıştır. Bu tipte çanaklarda omuza ya da omuza yakın yere yerleştirilmiş tutamaklar bulunmaktadır. Dışta sarımsı-kahverengi ya da kahverengi, içte ise kırmızı boyalıdır¹⁰⁸². Dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı yuvarlatılmış gövdeli sığ çanaklar (FS 291); Kiremit kırmızısı renkte hamurlu, Kum, mika-kuvars ve taşçık katkı, çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmıştır. Genellikle ağız kenarının hemen altından başlayıp gövdenin iç kısmında farklı renklerde boya bant bezeme yer almaktadır. Kırmızı, portakal, vişne ve siyah alacalı astarlar bulunmaktadır. Boya bezemede kullanılan renkler kırmızı, kırmızısı-kahverengi ve kahverengidir¹⁰⁸³. İçe çekik ağız kenarlı basit çanaklar (FS 242); kiremit kırmızısı renkte hamurludurlar. Kum, mika-kuvars ve çok az taşçık katkı, çark usulü üretilmiş ve orta-iyi derecede fırınlanmıştır. Devetüyü renkte astara sahiptirler. Boyasız olan örneklerinin yanı sıra ağızdan başlayıp gövdenin iç kısımlarına kadar uzanan kırmızı, kırmızı-vişneçürüğü ve portakal renkte boya bezemeli örnekleri de bulunmaktadır¹⁰⁸⁴.

Çömlekler, düz basit kenarlı yuvarlatılmış gövdeli çömlekler ve dışa sarkıtılmış ağız kenarlı dar ağızlı çömleklerden oluşmaktadır¹⁰⁸⁵. Düz basit kenarlı yuvarlatılmış gövdeli çömlekler; kiremit kırmızısı hamurludurlar. Kum, mika-kuvars katkı,

¹⁰⁷⁹ Akdeniz 2007, 39.

¹⁰⁸⁰ Akdeniz 2007, 40.

¹⁰⁸¹ Akdeniz 2007, 40.

¹⁰⁸² Akdeniz 2007, 40.

¹⁰⁸³ Akdeniz 2007, 41.

¹⁰⁸⁴ Akdeniz 2007, 41.

¹⁰⁸⁵ Akdeniz 2007, 41-42.

kahverengimsi-sarı renkte boyalı, çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmışlardır. Üzerlerinde boya bant bezeme bulunmakla birlikte boya olarak kırmızı, portakal, vişne ve siyah renkler kullanılmıştır¹⁰⁸⁶. Dışa sarkıtılmış ağız kenarlı dar ağızlı çömleklerden sadece bir adet bulunmuştur. Kahverengi renkte hamurlu, kum, mika-kuvars katkılı, kahverengi renkte astarlı ve boyalı, çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmıştır. Üzerinde boya bant bezeme bulunmaktadır¹⁰⁸⁷.

Kraterler (FS 282); kiremit kırmızısı renkte hamurludurlar. Kum, mika-kuvars ve taşçık katkılı, çark usulü üretilmiş ve orta-iyi derecede fırınlanmışlardır. Boya bant ve dalga çizgili bezeme örnekleri bulunmaktadır¹⁰⁸⁸.

Amphoralar; kiremit kırmızısı veya sarı hamurludurlar. Şimdiye kadar 3 adet bulunmuştur. Kum, mika-kuvars veya taşçık katkılıdır. Biri dışında hepsi vişneçürüğü-kırmızı renkte boyanmıştır. Çark usulü üretilmiş ve iyi derecede fırınlanmışlardır. Üzerlerinde boya bant bezemesi bulunmaktadır¹⁰⁸⁹.

Bunların dışında Kadıkalesi'nden geçiş dönemine tarihlenen amphoriskos (FS 61), kavanoz, oval kesitli, şerit kesitli, yuvarlak kesitli kulplar, tek boya bant bezemeli veya birden fazla bant bezemeli gövde parçaları da ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁹⁰. Bu gövde parçaları dışında içi içe geçmiş yarım daire motifli (FM 43, 45, 46), daire motifli (FM 48), paralel yatay veya dikey dalgalı çizgilerin (FM 170) kullanıldığı bezemeler, üçgen ve zikzak (FM 42, 75) bezemelerden oluşan gövde parçaları, ilmek ve baklava dizisi (FM 73) bezemeli gövde parçaları ve Batı Anadolu'nun birçok yerleşmesinde örneği bulunan dalga çizgili (FM 53) bezemeler Kadıkalesi'nde keramikler üzerinde kullanılan motif örneklerini oluşturmaktadır¹⁰⁹¹.

Yerleşimde bulunan Hitit figürini dışında diğer figürin pişmiş topraktan yapılan Miken kadın figürinidir (**Fig. 140**). Bulunan figürinin burnu ve gözleri kabartma-boya tekniğinde yapılmıştır. Kaşları belirten boya, başın arka kesimine doğru uzanarak saçları oluşturmaktadır. Söz konusu örnek Batı Anadolu'da bugüne kadar bulunan beşinci

¹⁰⁸⁶ Akdeniz 2007, 41-42.

¹⁰⁸⁷ Akdeniz 2007, 42.

¹⁰⁸⁸ Akdeniz 2007, 42-43.

¹⁰⁸⁹ Akdeniz 2007, 43.

¹⁰⁹⁰ Akdeniz 2007, 43-47.

¹⁰⁹¹ Akdeniz 2007, 47-50.

Miken figürini olması bakımından önem taşır. Bu figürin açık olmamakla birlikte GH IIC dönemine tarihlenmektedir¹⁰⁹².

Geç Tunç Çağı'na dair herhangi bir yangın tabakası olmamasına rağmen Kadikalesi'nde geçiş dönemine ait herhangi bir mimari kalıntı açığa çıkarılmamıştır. Büyük ihtimal geç dönem yapıları nedeniyle mimari tahrip edilmiştir. 2001-2002 yılı kazılarında ortaya çıkmış Protogeometrik ve Geometrik Döneme tarihlenen¹⁰⁹³ az sayıda da olsa keramiklerin varlığı ile yerleşimde iskânın hala devam ettiğini göstermektedir. Fakat Geç Tunç Çağı'na göre buluntu azlığı yerleşimdeki nüfus miktarındaki azalışa işaret etmektedir.

4.1.14. Miletos

Batı Anadolu'nun Aşağı Büyük Menderes Havzası bölümünde yer alan Miletos, Aydın ilinin, Didim ilçesine bağlı Balat köyü yakınlarındadır (**Fig. 141**). Miletos günümüzde Akkoy'un 5 km kuzeyinde ve Balat köyü yakınında bir harabe halinde olup limanı Büyük Menderes tarafından doldurulduğu için yaklaşık 10 km denizden içeride bir mevkidedir. Miletos'ta ilk prehistorik yerleşim katları 1907 yılında T. Wiegand tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır¹⁰⁹⁴. Athena Tapınağı'nın güneybatısında Geç Tunç Çağı'na ait savunma duvarlarının uzantıları ortaya çıkarılmıştır (**Fig. 142**). Doğu-batı uzantısında, tapınağın "*prostatis*" bölümünün altında olasılıkla savunma duvarı olabilecek bir yapının 40 m boyunca kalıntıları saptanmıştır (**Fig. 143**). 1938, 1955 ve 1957 yıllarında yerleşimde yeni kazılar yapılmıştır. Bu kazılar sonucu Tunç Çağı yerleşimine dair üç yapı katı belirlenmiştir. İlk yapı katının iki alt evresi bulunmaktadır. Bu yapı katları IV, V, VI olarak adlandırılmış ve söz konusu yapı katlarının üçü de Athena Tapınağı, tiyatro çevresi ve güneydeki savunma duvarlarının yakınlarında ortaya çıkarılmıştır¹⁰⁹⁵.

IV. yapı katı MÖ 1700-1450 yılları arasına tarihlenmektedir ve bir Minos kolonisinin varlığının olduğuna dair izler taşır. Bu tabaka Niemeier'e göre bir deprem veya savaş sonucu yıkılmıştır¹⁰⁹⁶. V. yapı katı MÖ 1450-1300 tarihlendirilmekle birlikte bu yapı katı dönemin sonunda büyük bir yangın sonucu yıkılmıştır. Bu yıkım evresinde

¹⁰⁹² Akdeniz 2006a, 13; 2007, 54.

¹⁰⁹³ Mercangöz 2003, 128, fig. 7.

¹⁰⁹⁴ Mee 1978, 136; Özgünel 1983, 729.

¹⁰⁹⁵ Mee 1978, 136.

¹⁰⁹⁶ Weickert 1940, 327; Niemeier 1998, 28.

evlerde ve sur duvarlarında tespit edilen yangın ve tahribat, II. Murşili'nin Arzawa seferi ile ilişkilendirilmiştir¹⁰⁹⁷. Bu evreye ait buluntular Berlin'e götürülmüş II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmuştur fakat daha sonra buluntuların bir kısmı Almanya'daki müzelerin depolarında bulunmuştur¹⁰⁹⁸. V. yapı katı ile birlikte Minos etkisi yavaş yavaş kaybolmaya başlamış, yerini Miken kültür özellikleri almaya başlamıştır¹⁰⁹⁹. Yerleşimde görülen söz konusu bu değişiklik Mikenlerin yerleşimi istilasına bağlanmıştır¹¹⁰⁰. Bu dönemde GH IIIA1'den itibaren Miken ithal malların Miletos'a gelmeye başladığı tespit edilmiştir. Geç Tunç Çağının sonuna ve geçiş dönemine MÖ 1300-1100 yılları arasına tarihlendirilen VI. yapı katında ise hem Hitit hem de Miken özellikleri gösteren savunma duvarı bulunmaktadır¹¹⁰¹. Voightlander, savunma duvarlarının Hitit mimarisinin karakteristik özelliği olan Kazamat tipinde inşa edildiğini belirtmektedir. Aynı duvar tipinin Tiryns'te de bulunması Miletos, Ege ve Anadolu arasındaki bir bağı da ortaya çıkarmaktadır¹¹⁰². Savunma duvarları 1100 m uzunluğunda ve her 14-15 m'de bir burç konulanacak şekilde yapılmış ve yaklaşık 50.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır¹¹⁰³.

Miletos'ta bugüne kadar yapılan kazılarda sekiz adet keramik fırını ortaya çıkarılmıştır¹¹⁰⁴ (**Fig. 144**). Bu sayı Ege'de birkaç merkez dışında Geç Tunç Çağı yerleşimlerinden fazladır. Keramik fırınlarına bakıldığında Miletos'un keramik üretiminde ve ithalinde önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁰⁵. Söz konusu fırınlar üç tipte incelenmektedir. Fırınların 4'ü Niemeier tarafından ilk tipte sınıflandırılmış ve araştırmacı, fırınların Kıta Yunanistan'daki OH döneminden Belvedere, Pylos, Berbati ve Asine'de bulunan fırınlarla benzerlik gösterdiğini öne sürmüştür. Fırınlar yuvarlak ya da ovaldir. Merkezi bir dikmesi ya da basamağı bulunur.

¹⁰⁹⁷ Greaves 2003, 48.

¹⁰⁹⁸ Greaves 2003, 56.

¹⁰⁹⁹ V. yapı katındaki buluntuların oranını sırasıyla bezemeli ithal veya yerli üretim Miken keramikleri, bezemesiz tek renkli Miken keramikleri ve örnekleri Beycesultan'da da görülen kırmızıyla yıkanmış bezemeli Anadolu malları oluşturmaktadır. Bu yapı katında Anadolu mallarının tüm buluntu topluluğuna oranı %10 - %15 arasındadır, Kaiser-Zurbach 2015, 570. Yerleşimdeki kültür materyalindeki söz konusu değişiklik Miletos'a yeni halk topluluklarının geldiğine işaret etmektedir.

¹¹⁰⁰ Greaves 2003, 80.

¹¹⁰¹ Greaves 2003, 68. Miletos'ta Stadion'un bulunduğu alanda megaron planlı bir yapının ortaya çıkartılması kazıcıları tarafından bir Miken sarayı olduğu düşüncesi olarak yorumlanmış fakat ilerleyen kazılarda bu yapının MÖ 494 yılı Pers yıkımı öncesine dair Arkaik bir yapı olduğu anlaşılmıştır, Mee 1978, 136.

¹¹⁰² Voightlander 1975, 31-33.

¹¹⁰³ Kleiner 1970, 114-115, fig. 1; Gates 1995, 291.

¹¹⁰⁴ Kaiser-Zurbach 2015, 570. Bu sayı Greaves ve Niemeier'in yayımlarında yedidir, Niemeier 1998, 31; Greaves 2003, 81.

¹¹⁰⁵ Niemeier 1998, 31.

Bu tipin Anadolu'daki diğer örnekleri Liman Tepe'de bulunmasına karşın geçiş dönemine tarihlenmektedir¹¹⁰⁶. İkinci tipte fırınlar yine yuvarlak veya ovaldir fakat dikme veya basamak yerine iki duvarı vardır. Bu tipte fırının benzerleri Girit'te bulunmaktadır. Üçüncü tip fırın ise bacaların olduğu dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Bu tipte fırın ise Minos fırını olarak adlandırılmıştır¹¹⁰⁷.

GH IIIB – GHIIC geçiş dönemine tarihlendirilen VI. yapı katında mimari unsurların iyi korunamamasından dolayı bilgilerimiz kısıtlıdır. Fakat Athena Tapınağının altında kalan iyi korunmuş bir yapının MÖ 13. yy'daki Miken saray yapılarına benzeyen “*Koridorlu Ev*” tipinde olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁰⁸ (**Fig. 145**).

VI. tabakadaki keramikler GH IIIB – GH IIIC dönemine tarihlenmektedir. Bu tabakada Argolid Bölgesi'nden ve On İki Adalardan gelen ithal mallar da bulunmuştur¹¹⁰⁹. Gödecken'in VI. tabakada bulunan keramiklerdeki kil analizleri sonucu keramiklerin büyük bir kısmının yerel üretim olduğu anlaşılmıştır¹¹¹⁰. Bunun yanı sıra Tiryns'ten de Miletos'ta üretilen keramikler ele geçmiştir. Bu dönemde Miletos'un Yunanistan anakarası dışında, Anadolu'ya hatta Kıbrıs ve Levant'a bile keramik ihraç ettiği düşünülmektedir¹¹¹¹. Geç Tunç Çağı'nda saray merkezlerinin tekelinde olan keramik üretiminin ve ihracının Miletos'ta da yoğun oranda görülmesi yerleşimde de bir saray yapısının varlığının olması gerektiğini de sorgulamaktadır. Fakat kazılarda “*Koridorlu Ev*” dışında saray yapısı olabilecek başka bir yapı henüz bulunamamıştır.

GH IIIB – GH IIIC dönemine tarihlenen bir krater üzerinde olasılıkla Hitit tanrısı olabilecek boynuzlu bir başlık takan bir figür betimlenmiştir (**Fig. 146**). Bu krater parçasıyla Miletos'taki olası Hitit etkisini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bunun yanında Miletos'ta yerel üretim iki pithos üzerinde, fırınlanmadan önce Linear B yazısı olabilecek işaretler kazanmıştır fakat yazılar tam olarak okunamadığından bu konu kesin değildir¹¹¹².

¹¹⁰⁶ Erkanal-Erkanal 1983, 166.

¹¹⁰⁷ Niemeier 1998, 32.

¹¹⁰⁸ Mellink 1974, 114; Hommel 1975, Pl. 1; Mee 1978, 136; Greaves 2003, 86.

¹¹⁰⁹ Özgünel 1983, 730.

¹¹¹⁰ Gates 1995, 292, Analizlerde pişirme ve depolama kaplarından oluşan Anadolu kökenli malların da Miletos'ta üretildiği saptanmıştır.

¹¹¹¹ Gates 1995, 292; Greaves 2003, 63.

¹¹¹² Greaves 2003, 87.

Miletos'taki veriler dışında alandan geçiş dönemine ait başka buluntular da gelmektedir. Wiegand zamanında Athena Tapınağı'nın 1,5 km batısında güneybatısında bulunan Kalalabaktepe'nin batısında bu döneme ait mezarlık bir alan ve 11 adet oda mezar bulunmuştur. Söz konusu mezarlıktan gelen buluntular II. Dünya Savaşı sırasında kaybolmasına rağmen alanı daha önce çalışmış Furumark tarafından yayınları yapılmıştır¹¹¹³. Bu mezarlıktan çıkarılan iki adet tunç at dizgini birçok tartışmaya konu olmuştur. Przeworski dizginlerin Mezopotamya kökenli olabileceğini düşünmüştür. Fakat Sandars'a göre söz konusu dizginlerin Ege kökenli olması daha olasıdır¹¹¹⁴. Söz konusu mezar buluntuları arasında Sandars'ın F tipi olarak tanımladığı kılıcın yanı sıra üç adet Hitit tipinde kılıç bulunmuştur¹¹¹⁵ (**Fig. 147**). Bunların yanı sıra iki adet mızrak ucu, kylix ve kraterler ortaya çıkarılmıştır¹¹¹⁶ (**Fig. 148**).

Courtois araştırmalarında Miletos'tan ithal edilmiş GH IIIB – GH IIIC dönemlerine tarihlenen çok sayıda krater tespit etmiştir. Bu kraterler FS 9 kulpları ve FS 55 boynuna sahip kompozit mallardır. Miletos yerel üretimde çok farklı formlarda kraterler üretmiştir. Miletos'tan olan bir krater üzerindeki sarmaşık desenler, Ugarit'teki örnekleri üzerindeki desenleri anımsatmaktadır. FS 9 ve FS 55 kraterlerinin dağılımı Astypalaia ve Iasos'ta da görülmektedir¹¹¹⁷.

Söz konusu buluntular ışığında Geç Tunç Çağı'nın sonunda Miletos'un Doğu Akdeniz ve Ege ticaretinde önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Schiering, Miletos'un GH IIIC keramiklerinin On İki Adalar'dan esinlendiğini belirtmektedir. Özellikle üzerinde kuş, balık ve ahtapot betimlenen üzengi kulplu kapların üçayaklı maşrapaları bu görüşü doğrulamaktadır¹¹¹⁸. 1990'lı yıllardaki kazılarda bir skyphos üzerinde bulunan balık motifi de On İki Adaların etkisini göstermektedir¹¹¹⁹.

Schiering GH IIIC erken evresinde Miletos'un bir yıkımla karşılaştığını belirtmiştir¹¹²⁰. Fakat Kleiner'in kazılarında Miletos'un yıkımdan sonra da iskân edildiğine dair veriler ortaya çıkmıştır¹¹²¹. Son kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan sur duvarlarında ve megoran planlı yapılarda MÖ 1200 yıllarına tarihlenen ve “Deniz

¹¹¹³ Furumark 1950, 202; Mee 1978, 133; Özgünel 1983, 729, dn. 213.

¹¹¹⁴ Przeworski 1939, 194; Sandars 1963, 36.

¹¹¹⁵ Niemeier 1998, 39.

¹¹¹⁶ Greaves 2003, 88.

¹¹¹⁷ Mee 1978, 136.

¹¹¹⁸ Schiering 1960, 14-17.

¹¹¹⁹ Niemeier-Niemeier 1997, 204; Kelder 2006, 74.

¹¹²⁰ Schiering 1960, 12-13.

¹¹²¹ Schiering 1960, 5; Kleiner 1970, 115.

Kavimleri” göçü ile bağlantı kurulan yıkım tabakası VII. Yapı katı olarak adlandırılmıştır. Söz konusu yıkım sonrasında yerleşim yeniden iskân edilmiş fakat savunma duvarlarında tamir faaliyetlerinin izine rastlanmamıştır.¹¹²² Bunun yanında Erken Protogeometrik döneme tarihlenen keramiklere rastlandığı da bildirilmektedir¹¹²³ (**Fig. 149**). Geç Tunç Çağı sonu Erken Demir Çağı başı geçiş sürecinde Miletos’ta yerleşimin sürekliliğine dair belirsizlik hâkim olmasına rağmen, yakın zamandaki kazılarda Niemeier, Miletos’ta özellikle Athena Tapınağı civarından gelen MÖ 12.-8. yy buluntularına işaret ederek Geç Tunç Çağı Miletos IV’ten Arkaik Dönemlere kadar yerleşimde bir sürekliliğin olduğunu öne sürmektedir.

4.1.15. Beycesultan

Beycesultan, Denizli il merkezinin kuzeydoğusunda, Çivril ilçesinin 5 km güneybatısında, Kocayaka köyü yakınındadır¹¹²⁴ (**Fig. 150**). Tepe üzerinde yer alan ve Selçuklu Dönemine tarihlenen Behice Sultan’a ait olan türbeden dolayı yöre halkı tarafından “*Behicesultan Tepesi ya da Höyüğü*” olarak adlandırılmaktadır¹¹²⁵. Doğu Koni ve Batı Koni olarak adlandırılan iki tepeden oluşan Beycesultan Höyüğündeki ilk kazı çalışmaları 1954-1959 yılları arasında İngiliz Arkeoloji Enstitüsü adına J. Mellaart ve S. Lloyd tarafından gerçekleştirilmiştir. Beş yıl süren birinci kazı döneminin ardından 2007 yılına kadar höyükte herhangi bir arkeolojik çalışma yapılmamıştır. İkinci kazı dönemi olarak adlandırılan dönem, Ege Üniversitesi’nden E. Abay tarafından 2007 yılında başlatılmış olup günümüzde de devam etmektedir.

Birinci kazı dönemi sırasında yapılan çalışmalarda birbirini kesintisiz olarak takip eden 40 kültür katı tespit edilmiştir¹¹²⁶. Bu yapı katları Kalkolitik Dönem’den başlayarak Selçuklu Dönemine kadar devam etmektedir. İkinci kazı döneminde ise Selçuklu Beylikler dönemi, Bizans, Geç Tunç ve Orta Tunç Çağ dönemlerine ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. 35 hektarlık bir alana yayıldığı anlaşılan yerleşimde, ilk kazılarda tespit edilmiş I. ve II. Geç Tunç Çağı tabakaları günümüz kazılarında 4. ve 5. tabakalara denk gelmektedir¹¹²⁷. Mellaart ve Lloyd, ilk dönem kazılarında Geç Tunç Çağı’na tarihlenen I., II., ve III. tabakaları MÖ 15. ve 11. yy’lar arasındaki zaman

¹¹²² Graeve 2007, 630; Konakçı 2012, 363.

¹¹²³ Krumme 2015, 580, 582-583.

¹¹²⁴ Abay 2012, 40.

¹¹²⁵ Lloyd-Mellaart 1955, 39-92; Mee 1978, 144.

¹¹²⁶ Mellaart-Murray 1995, 1.

¹¹²⁷ Dedeoğlu-Abay 2014, 2.

dilimine tarihlendirmişlerdir. İlk dönem kazılarında III. tabaka MÖ 1450-1300 yılları, II. tabaka MÖ 1300-1200/1180 yılları, iki evreden oluşan I. tabaka ise MÖ 12.-11. yy'lar arasında temsil edilir¹¹²⁸. Yeni dönem kazılarında I. tabakanın Ia evresi 4. tabakaya, Ib evresi 5a tabakasına, II. tabaka ise 5b tabakasına denk gelmektedir¹¹²⁹.

Çalışmamızın konusunu ilgilendiren tabakalardan II. tabakada “*Küçük Saray*” olarak adlandırılan çok odalı yapılar bulunmaktadır ve söz konusu yapılar, avlular ve caddelerle ayrılmaktadır¹¹³⁰ (**Fig. 151**). Kazılarda ortaya çıkarılan kuzey caddenin kuzey kısmında ise “*A Megaronu*” olarak adlandırılan bir yapı bulunmaktadır. Yapının ana odası 8,00 x 3,50 m boyutlarındadır¹¹³¹. Yerleşimin Batı kısmında ise 8,50 x 3,50 m boyutlarında “*A Megaronu*” na benzeyen “*B Megaronu*” bulunmaktadır. Mekânın doğu kısmında kare planlı ve sıvalı büyük bir ocak yer almaktadır. “*A Megaronu*” gibi bu megaron yapısı da bir avluya açılmaktadır. Bunların dışında söz konusu mekânların çevresinde tahıl ve diğer yiyecekleri depolamak amacıyla kullanılmış bölümler de ortaya çıkarılmıştır¹¹³². Bunun yanı sıra ilk dönem kazılarında, kazılan alanın doğusunda ahırlar ve seyislere ait yaşam alanı olabilecek yapılar ortaya çıkarılmıştır¹¹³³. Yerleşimin batı tepesinde yer alan A açmasında II. tabakanın evleri ortaya çıkarılmıştır (**Fig. 152**). Evlerin duvarları taş temel üzerinden yükselen kerpiç bloklardan oluşmaktadır. Evler, üstü açık bir avlu, bir taraça ve arka kısımlarında yer alan iki odadan oluşmaktadır¹¹³⁴. Doğu koni üzerinde yer alan R açmasında ise II. tabakaya ait kutsal bir alan ortaya çıkarılmıştır. Ortak bir duvarı bulunan dikdörtgen planlı iki mekândan oluşan kutsal yapı, doğu ve batı tapınak olarak adlandırılmıştır. Söz konusu kutsal alan Geç Tunç Çağı'nın sonunda terk edilmiştir. Lloyd, II. tabakanın bir yangınla sona erdiğini öne sürmüştü ve bu felaketten sonra yerleşimde bir değişim yaşandığını belirtmiştir. Doğu konide I. tabakanın Ib evresinde (**Fig. 153**) yerleşimde yaşayanlar yapılarını tamir edip yeniden iskân etmiştir. “*A Megaronu*” bu tabakada da kullanılmaya devam edilmiştir fakat Lloyd, Ia evresinde bilinmeyen nedenlerden dolayı, yerleşimin Doğu konisinin terk edildiğini belirtmektedir¹¹³⁵.

¹¹²⁸ Lloyd-Mellaart 1965, 3.

¹¹²⁹ Dedeoğlu-Abay 2014, 3-4.

¹¹³⁰ Lloyd 1972, 10-11.

¹¹³¹ Lloyd 1972, 12.

¹¹³² Lloyd 1972, 13-14.

¹¹³³ Lloyd 1972, 15.

¹¹³⁴ Lloyd 1972, 19.

¹¹³⁵ Lloyd 1972, 17, 24.

Beycesultan'ın Geç Tunç Çağı sonundaki tabakalarının keramik repertuarını kırmızı, kahverengi, devetüyü, gri, turuncu astarlı ve el yapımı açık kaba mal grupları oluşturmaktadır. Söz konusu formlar arasında omurgalı çanaklar, süzgeçli çanaklar, küçük ve büyük çömlekler, tabaklar, gaga ağızlı testiler, yonca ağızlı fincanlar, kadehler ve meyvelikler bulunmaktadır¹¹³⁶. Bunun yanı sıra ilk dönem kazılarında 7 adet Orta Anadolu kökenli Miken imitasyonu keramiklere ait parçalar ortaya çıkarılmıştır¹¹³⁷ (**Fig. 154**). Bunların altısı matara biçimli küresel gövdeli bir kaba ait boyalı parçalardır¹¹³⁸. Bir tanesi ise II. tabakaya tarihlenen bir pyxisin gövde parçasına aittir¹¹³⁹. Söz konusu parça Troia üretimi yerel keramikler ile benzerlik göstermektedir¹¹⁴⁰. Bu buluntular yerleşimin II. tabakasındaki “*L Yapısı*” adı verilen işliğin tahlil depolama bölümünde yangın tabakasının içerisindeki depozitten ele geçmiştir. Beycesultan'da ilk dönem kazılarında yalnızca bir adet Miken üzengi kulplu testiye (**Fig. 155**) ait bir parça ortaya çıkarılmıştır¹¹⁴¹. Parçanın omuz kısmında boya bant bezemeler yer almaktadır. Söz konusu parçayı Stubbing ve Mee GH IIIA ve GH IIIB arasına tarihlemektedir¹¹⁴². Otten ise söz konusu parçanın tarihlendirmesini, Hitit yazılı kaynaklarına ve Hattuşa stratigrafisine dayandırarak GH IIIB sonuna ya da Hattuşa'nın yıkım tarihi olan GH IIIC erken evre başları MÖ 1180'e tarihlemektedir¹¹⁴³.

Beycesultan Höyük'ün Mellaart ve Lloyd tarafından yapılan kazılarında Geç Tunç Çağı'na ait radyokarbon tarihlmesi bulunmadığından dolayı, ortaya çıkarılmış olan keramiklerin, çevrede bulunan diğer yerleşimler ile yapılan karşılaştırmaları sonucu tabakaların tarihlendirilmesi yapılmıştır¹¹⁴⁴. İkinci dönem yapılan kazılarda, Mellaart ve Lloyd'un verileri tekrardan gözden geçirilmiş, II. tabakada görülen yangın tabakası ile çağdaş olduğu düşünülen 5. tabakadaki yangın katmanından ele geçen radyokarbon verilerine göre bu dönemin en erken MÖ 1830-1685, en geç ise MÖ 1530-1410 yılları arasına tarihlendiği görülmüştür¹¹⁴⁵. Ancak Mellaart ve Lloyd tarafından yapılan söz konusu dönemin tarihlendirmesi III. tabakadan ortaya çıkan yukarıda söz ettiğimiz ithal

¹¹³⁶ Mellaart-Murray 1995, 21-26.

¹¹³⁷ Lloyd-Mellaart 1955, 80-81, fig. 18. 15.

¹¹³⁸ Mellaart 1970, 63; Mellaart-Murray 1995, 93; Dedeoğlu-Konakçı 2015, 193.

¹¹³⁹ Lloyd-Mellaart söz konusu parçayı 1955 yılındaki yayımlarında II. tabakaya, 1956'da Ib evresine, 1995'teki yayımlarında yeniden II. tabakaya tarihlemiştir. Ayrıca bkz. Dedeoğlu-Konakçı 2015, 193.

¹¹⁴⁰ Lloyd-Mellaart 1955, 80; 1956, 135; Boysal 1967a, 18; Mee 1978, 124; Mellaart-Murray 1995, 8.

¹¹⁴¹ Mellaart-Murray 1995, 8, 14, fig. P.6, 11.

¹¹⁴² Mee 1978, 124; Mellaart-Murray 1995, 93.

¹¹⁴³ Otten 1988, 3.

¹¹⁴⁴ Mellaart 1970, 55.

¹¹⁴⁵ Dedeoğlu-Abay 2014, 11.

Miken keramik parçasına dayandırılmıştır. Ele geçen Miken keramiğine göre, bu dönemin ortalama olarak MÖ. 14. yy'a tarihlenmesi gerektiği öne sürülmüştür. Böylece II. tabakayı da MÖ 13. yy'a yani Hitit İmparatorluk Çağının son dönemine tarihlenmiştir. Bunun yanı sıra II. tabakanın sonunda görülen yangının da “*Deniz Kavimleri*” ile bağlantılı olabileceğini düşünmüştür¹¹⁴⁶. Ancak Beycesultan Höyük'ün 5. tabakasından elde edilen bilgilere göre ilk önerilen tarihin ortalama 250-300 yıl kadar erkene alınması gerekmektedir¹¹⁴⁷.

İlk ve ikinci dönemdeki kazılardaki verilere bakıldığında, Beycesultan'ın MÖ 13. yy'm sonlarında yıkım gördüğü ve MÖ 8. yy'a kadar -Z açmasında ortaya çıkarılan *Frig keramikleri*¹¹⁴⁸- iskân edilmediği anlaşılmıştır. Beycesultan, yeni kazılarda saptanan sonuçlara göre Geç Tunç Çağı-Erken Demir Çağı geçiş sürecindeki yerleşim sürekliliğine uymamaktadır.

4.1.16. Aphrodisias-Pekmeztepe

Aphrodisias Antik kenti, Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde Büyük Menderes Nehri'nin Dandalas Vadisi'nde, Aydın İli, Karacasu ilçesi, Geyre Köyü yakınlarında bulunmaktadır (Fig. 156). 1961 yılında K. Erim tarafından başlatılan kazıları, 1992 yılından bu yana R. R. Smith (Fig. 157) yürütmektedir. Pekmeztepe Höyüğü antik yerleşimin güneydoğusunda bulunmaktadır. 13 m yükseklikte ve 250 m çapında olan höyüğün bir kısmı Klasik Dönem kentinin tiyatrosu tarafından büyük oranda tahrip edilmiştir¹¹⁴⁹ (Fig. 158). Yerleşimdeki kazılarda ortaya çıkarılan en erken tabaka Geç Neolitik Döneme tarihlenmektedir. Bu döneme ait buluntu veren tek alan 2 no.lu açmada ortaya çıkarılmıştır. Buluntular arasındaki kap formu çoğunluğunu kâseler oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra alandan iki adet pithos, dip, tutamak ve kulp parçaları ele geçirilmiştir. Pekmeztepe Höyükte yer alan Geç Neolitik tabakanın bir tahribatla son bulmasıyla Geç Kalkolitik Döneme kadar yerleşimde iskân görülmemiştir. Geç Kalkolitik Dönem'e ait kanıtlar yine 2 no.lu açmada ilerleyen kazılarda saptanmıştır. Bu dönemle ilgili toplam dört evre saptanmıştır. I-II. evrelerde kaba çizgilerden oluşan bir bezemeye sahip siyah astarlı açkılı, beyaz boyalı mal grupları ortaya çıkmıştır. Daha sonra kâse formuna sahip kaplar ortaya çıkmıştır. IV.

¹¹⁴⁶ Lloyd-Mellaart 1956, 104; Mellaart-Murray 1995, 21.

¹¹⁴⁷ Dedeoğlu-Abay 2014, 11.

¹¹⁴⁸ Mellaart-Murray 1995, 89-91, fig. P.50-P.51.

¹¹⁴⁹ Marchese 1976, 373.

evrede beyaz boyalı mallar ortadan kalmıştır. Küçük buluntular arasında ise ağırşaklar, kolye uçları ve konik biçiminde kil nesnelere bulunmaktadır¹¹⁵⁰. Yerleşim Geç Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağı I dönemi arasında kesintisiz sürmektedir. Erken Tunç Çağı'nda Beycesultan örneklerine benzer keramik buluntuları çok sayıda ele geçmiştir. ETÇ II döneminde Yortan'a paralel kaplar görülmektedir. ETÇ III döneminde Troia etkili mal grupları görülmektedir ve bu dönemde yerleşimde bir megaron ortaya çıkarılmıştır¹¹⁵¹. Aphrodisias'ta Orta Tunç Çağı ve Geç Tunç Çağı'na ait bilgilerimiz 1967-1972 yılları arasındaki kazı çalışmalarında birbirlerine yaklaşık 100 m mesafe bulunan Pekmeztepe (**Fig. 159**) ve Akropolis (**Fig. 160**) alanlarından gelmektedir¹¹⁵². Yerleşimde Orta Tunç Çağı'na ait kalıntılar Pekmeztepe'de kompleks A1-4, B, C, D, E Akropolis'te ise 3, 5 ve 7 no.lu açmalarda bulunmuştur¹¹⁵³.

Aphrodisias'ın Geç Tunç Çağı'na ait tabakaları Akropolis Tepesi'nin batı bölümünde kazılan 8 no.lu açmada ortaya çıkmıştır. A4 I-II-III olarak sınıflandırılan (**Fig. 161-162**) ve mimari unsur tespit edilemeyen tabakalarda boya bezemeli keramiklerin yanında "psi" tipinde bir Miken figürini ele geçmiştir¹¹⁵⁴. Kazılan açmada kompleks A4 olarak tanımlanan alanda I. evrede 3.70 x 1.20 m boyutlarında 0.55 cm genişliğinde düzensiz taşlarla örülmüş bir duvar ve duvarın birleştiği köşe noktası tespit edilmiştir. I. evrenin tespit edildiği alanın hemen altında 1.00 x 0.50, 1.90 x 2.40 ve 2.00 x 3.30 m boyutlarında 75 cm derinlikte köşeleri düzeltilmiş içerisinde kül, karbon ve keramik parçaları bulunan çöp çukurları saptanmış ve bu buluntular II. evrenin içerisinde değerlendirilmiştir. Fakat II. evrenin kullanım amacı belirlenememiştir. III. evre ise 14.10 m seviyesinde III-B duvarlarının hemen altında belirlenmiştir. Bu evrede büyük bir odaya ait taş temel ve üzeri kerpiç örülü dört duvar ve söz konusu duvarların bağlantıları saptanmıştır. Bu evrede 6 x 4 m boyutlarında sarı renkte toprak tabana sahip ve içerisinde çok az kül bulunan bir ocak ortaya çıkarılmıştır. Ocağın yakın çevresinde hilal biçimli ağırlıklar ve Geç Tunç Çağı'na ait urne tipinde bir mezar yerleşim alanı içerisinde bulunmuştur¹¹⁵⁵.

Aphrodisias Geç Tunç Çağı tabakasının I. evre keramik repertuarını %85 ile bezemesiz veya mika boya astarlı kırmızı mallar oluşturmaktadır. Pithos parçaları ve

¹¹⁵⁰ Joukowsky 1986, 227.

¹¹⁵¹ Joukowsky 1989, 231.

¹¹⁵² Joukowsky 1986, 35.

¹¹⁵³ Erim 1972, 60, 83, fig. 48-50; Joukowsky 1986, 174.

¹¹⁵⁴ Erim 1970, 89; Kadish 1971, 131.

¹¹⁵⁵ Joukowsky 1986, 176.

perdahlanmış taş katkılı kırmızı astarlı ya da perdahlı mallar %10'luk bir kısmı oluşturmaktadır. Pithoslar üzerinde dardan geniş diagonal yarık bezemeli bantlar yapılmıştır. Bezemeli ve bezemesiz örneklere sahip olan kırmızı mallarda yuvarlatılmış-inceleştirilmiş ve konik, oval, oval ve hafifçe yivlendirilmiş ağız kenarı bulunmaktadır. Dipler, sığ içbükey, derin halka dipli, düz disk ve konik tabanlı kaide tiplerindedir. Kulplar, büyük ve küçük olmak üzere, dikey ilmek kulp, oval şerit kulp ve inceltilmiş tutamak biçimindedir. En yaygın görülen form düz disk kaideli yuvarlatılmış ağız kenarlı omurgalı ve omurgasız açık çanaklardır. Söz konusu keramiklerin %5'ini boyalı mallar oluşturmaktadır. Bu mallar da kırmızıdan, kırmızı kahverengiye yatay bantlar altına daldırılmış astar üzerinde görülür¹¹⁵⁶.

II. evre ile birlikte keramiklerin yüzey özelliklerinde önemli bir değişim görülür. Bu evrede bezemesiz kırmızı malların miktarı %85'lik orandan %30 oranına düşmüştür. İç ve dış yüzeyinde altına daldırılmış astar keramiklerin %60'ını oluşturmaktadır. Altına daldırılmış astarlar büyükten küçüğe omurgalı ve omurgasız açık çanaklardan büyük ilmek kulplu kraterlere kadar farklı formlar üzerinde görülmektedir. Bu bulunan keramiklerin %8'ini ise boyalı keramikler oluşturmaktadır¹¹⁵⁷.

III. evrenin keramik repertuarı II. evre ile benzerlik göstermekte ve orta kalitedeki kırmızı mallar %25 oranındadır. Ağız kenarları direk yuvarlatılmış, oval, inceltilmiş ve yuvarlatılmış, inceltilmiş ve hafifçe yivlendirilmiş tiplerindedir. Formlar genellikle depolama kapları ve daha az oranda omurgalı ve omurgasız açık çanaklardan oluşur. Bu tabakada dikkat çeken en önemli unsur altına daldırılmış astarlı malların artış göstererek toplam keramik repertuarının %60'tan fazlasını oluşturmasıdır. Bu uygulama genellikle kırmızı ve devetüyü hamurlu keramiklerde görülmektedir. Ağız kenarları, oval, oval ve hafifçe yivlendirilmiş, inceltilmiş ve hafifçe yivlendirilmiş ve ayrıca inceltilmiş ve yuvarlatılmış tiplere ayrılmaktadır. Dipler yine düz disk ve konik kaide tiplerinde görülmektedir. Dikey ilmek kulplar en yaygın kulp tipi olarak görülmekte ve genellikle ağız kenarı üzerine bazen de omurgalı omuz kısmına applike dilmektedir. Kaba taşçıklı kırmızı hamurlu Pithos parçalarının oranı ise tüm repertuarının %5'i kadardır¹¹⁵⁸.

¹¹⁵⁶ Marchese 1976, 401-402.

¹¹⁵⁷ Marchese 1976, 402.

¹¹⁵⁸ Marchese 1976, 405.

Aphrodisias'ta yapılan kazı çalışmalarında Geç Tunç Çağı'na tarihlenen keramik repertuarının büyük çoğunluğunu %46'lık bir oranla gövde parçaları oluşturmaktadır. Formları hakkında bilgi alınabilen parçaların çoğunluğunu %22'lik bir oranla çanakların oluşturduğu görülmektedir. Keramiklerin yapım tekniğinin %76'sının çark usulü, %14'ünün el yapımı olduğu görülmektedir. %10'luk kısmın yapım tekniği belirlenememiştir¹¹⁵⁹.

Aphrodisias Geç Tunç Çağı tabakalarında bulunan boya bezemeli Miken stilinde üretilmiş yerel üretim keramikler her üç evrede de görülmekle birlikte GH IIIA, GH IIIB ve GH IIIC dönemlerine tarihlenmektedir (**Fig. 163**). Ortaya çıkan keramikleri, ağız kenarı parçaları, gövde parçaları, emzik parçaları oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra alandan “*Psi*” tipinde olan, benzerleri Troia, Miletos, Kadıkalesi ve Liman Tepe'de de görülen bir Miken figürini ele geçmiştir¹¹⁶⁰. Bulunan 134 adet boyalı parçaların yayımlanmış, GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine tarihlenen 29 adet örneği, form bakımından dışa uzatılmış ağız kenarlı tabak parçası, dışa çekik ağız kenarı bulunan omurgalı çanak parçası, dip kısmı hariç geri kalan kısmı sağlam durumda olan çanak, hafif dışa çekik kalınlaştırılmış ağız kenarlı kâseler, gövde ve emzik parçalarından oluşmaktadır. Parçalar, üzerinde iç içe geçmiş yarım daireler (FM 43), paralel çizgi bantlı bezemeler (FM 64), spiral bezemeler, dalga çizgili bezemeler (FM 53), çoklu boya bant bezemeler, birbirini izleyen “*V*” şeklinde diagonal ve eğrilerden oluşan bezemeler (FM 59), baklava veya ağ şeklinde çapraz bant bezemeler (FM 57) ve ışın motifleri süslenmiştir. Emzik parçalarında ise çoklu yatay ve dikey bantlar görülmektedir¹¹⁶¹. Söz konusu Miken stilinde üretilmiş keramikler, altına daldırılmış astar üzerine kırmızı, kırmızı-kahverengi ve siyah boya bant ile boyanmış ve tamamı yerel üretim mallardan oluşmaktadır. Güneybatı Anadolu ve Ege geleneklerinin birleşmesi Aphrodisias'taki çömlek üreticilerinin ürünlerine yansımıştır. Aphrodisias'ta söz konusu Miken imitasyonu keramiklerin yerel üretim benzerlerine Batı Anadolu'daki kıyı yerleşimleri dışında iç kesimlerde Denizli'de Sarayköy, Beycesultan ve Asopos Tepesi'nde görülmektedir¹¹⁶².

Kompleks A4'teki buluntular üzerine C14 analizlerinin yapılması sonucu keramikler MÖ 1300-1200 yılları arasına tarihlenmektedirler. Yerleşimde Geç Tunç

¹¹⁵⁹ Marchese 1976, 405; Joukowsky 1986, 166, Tab. 91-92.

¹¹⁶⁰ Kadish 1971, 131, no 565. 3.

¹¹⁶¹ Marchese 1978, 23-30, fig. 5-6.

¹¹⁶² Dedeoğlu-Konakçı 2015, 191-214.

Çağı tabakasının MÖ 1200'lerde sona ermesi kazıcıları tarafından “*Deniz Kavimleri*” olarak görülse de kıyı şeridinden oldukça uzakta ve limana sahip olmayan Aphrodisias’ın Geç Tunç Çağı sonunda çalışmamızın başlarında sözünü ettiğimiz yıkıma neden olan etmenler arasında değerlendirilmesi gerekmektedir. C14 verilerinden yola çıkarak Hitit Krallığı’nın son dönemine denk gelen Aphrodisias Geç Tunç Çağı tabakalarının Batı Anadolu’da meydana gelen iç karışıklıklar ve Hititler’e karşı isyanlar sonucu sona ermiş olabileceği uygun gözükmektedir.

Aphrodisias’ın Erken Demir Çağı’na bakıldığında buluntular Akropolis Tepesi’nden 10 x 8 m boyutlarındaki 9 no.lu açmadan iki evreli A5 I-II no.lu yapı katlarından gelmektedir (**Fig. 164-165**). Söz konusu yapı katlarının II. evresi erken, I. evresi geç döneme tarihlenmektedir¹¹⁶³. Açmanın güneydoğusunda II. evreye ait mimari yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu alandan birbirini kesen Duvar A ve B olarak tanımlanan kerpiç tuğla bir duvar sırası tespit edilmiştir (**Fig. 166**). Alanın kazıcıları duvarın iç kısmında iki oda bulunduğunu belirtmektedir. Her iki odanın tabanında kırmızımsı-sarı renkte yanık izleriyle karşılaşmıştır. Duvar A’nın her iki tarafında da dikme delikleri bulunmaktadır. Aynı zamanda bu alandan (S Alanı) 1,50 x 1,50 m ölçülerinde kare planlı, taş ve kerpiç tuğladan yapılmış ve depozitlerinde yoğun miktarda kül bulunmuş bir ocak tespit edilmiştir. Duvar A ve B’nin birleşme yerinde, içinde kil ve kum barındıran 1 m çapında yuvarlak bir taş ortaya çıkarılmıştır. Açmanın kuzeydoğu alanında ise bir taşla ayrılan iki çukur bulunmuştur. Çukurların depozitlerinde yoğun külün yanı sıra, hayvan kemikleri ve pithos parçaları ortaya çıkarılmıştır. II. evreden çok sayıda obsidyen, taş aletler, tezgâh ağırlıkları ve ağırşakların gelmesi alanın bir işlik olarak kullanılmış olduğuna işaret etmektedir¹¹⁶⁴. Bu evredeki keramik repertuarını çoğunlukla açık kırmızı mallar oluşturmaktadır. Gümüş-Altın mika astarlı örnekleri de bulunmaktadır. Keramik formlarının çoğunluğu kâselerden oluşmaktadır. Pişirme kapları da kırmızı mallar arasındadır¹¹⁶⁵. I. evrede de aynı türde mimari (**Fig. 167**) ve küçük buluntuların gelmesi, bu dönemde de alanın bir işlik olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir¹¹⁶⁶. Bu yapı katındaki buluntular çok az sayıda çıkarılmasına rağmen bir önceki evredeki gibi buluntu topluluğunda

¹¹⁶³ Joukowsky 1986, 151.

¹¹⁶⁴ Joukowsky 1986, 152.

¹¹⁶⁵ Joukowsky 1986, 700-702, 703, fig. 1-51.

¹¹⁶⁶ Joukowsky 1986, 153.

çoğunluğu kâseler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra bu evreye ait pişirme kapları, tezgâh ağırlıkları ve ağırşaklar ortaya çıkarılmıştır¹¹⁶⁷.

Devam eden kazılarda 9 no.lu açmada yürütülen çalışmalarda elde edilen veriler MÖ 1200'den sonra yerleşimde kültürel bir kesintinin olmadığı yönündedir. A5 I ve A5 II no.lu yapı katlarının MÖ 1200'de iskâna uğradığı ve bu yapı katının MÖ 1100'de kesin olamasa da sona erdiği belirtilmiştir¹¹⁶⁸.

4.1.17. Çine-Tepecik

Çine-Tepecik Höyüğü Aydın ilinin 36 km güneydoğusundaki Çine ilçesine bağlı Karakollar Köyü'nün 2,5 km kuzeybatısında Çine Çayı'nın 1 km doğusundaki ovalık alanda yer almaktadır¹¹⁶⁹ (**Fig. 168**). Yerleşim, S. Günel tarafından 2003 yılındaki alan çalışmasından sonra 2004 yılında kazılmaya başlanmıştır¹¹⁷⁰. Alanda Günel'e göre Karia-Geometrik Dönemden Kalkolitik Döneme kadar uzanan sürekli yerleşim izlerine rastlanılmıştır¹¹⁷¹ (**Fig. 169**). Yerleşimin I. yapı katı iki evreli olmakla birlikte Karia Geometrik Dönemi'ne ve Klasik dönemlere tarihlenmektedir. II. yapı katı Orta ve Geç Tunç Çağı'na tarihlenen iki kültür katmanından oluşmaktadır. Söz konusu katmanların her biri ikişer evreye sahiptir (**Fig. 170**). II.2 (a-b) kültür tabakası, Orta Tunç Çağı yerleşmesinin kalıntılarını vermiştir. Bu yerleşmeye ait mimari, irili ufaklı taşların oluşturduğu taş temel ve yer yer kerpiç kalıntılarının korunduğu duvar uzantılarıyla, Batı Anadolu mimarisinden tanınan yapı geleneğini yansıtmaktadır¹¹⁷². III. yapı katı Erken Tunç Çağı'na IV. yapı katı ise Geç Neolitik ve Kalkolitik dönemlere tarihlenmektedir¹¹⁷³.

Höyüğün stratigrafik gelişiminde II.1(a-b) kültür tabakası, Geç Tunç Çağı yerleşmesinin güney ve doğu yönünde genişleyen kalıntılarını ortaya koymuştur. Bu yerleşmede, savunma sistemine sahip bir yerleşim modeli görülmekle birlikte, kale planlı kule yapılarıyla desteklenen ve 2011 yılı kazılarına kadar 55 m'lik bölümü açığa çıkmış bir savunma duvarı ortaya çıkarılmıştır. Savunma duvarı, 2,20 m kalınlığında olup, kenarlarda iri boyutta taşların yerleştirildiği, içte ise daha ufak boyutta taşların

¹¹⁶⁷ Joukowsky 1986, 702, 704, 705, fig. 1-45.

¹¹⁶⁸ Joukowsky 1986, 160, Tab. 3, 162.

¹¹⁶⁹ Günel 2014, 246.

¹¹⁷⁰ Günel 2006, 19.

¹¹⁷¹ Günel 2007: 241.

¹¹⁷² Günel 2014, 246.

¹¹⁷³ Günel 2015, 629, fig. 2.

oluşturduğu bir duvar tekniğini yansıtmaktadır. Şu ana kadar savunma duvarına ait iki kule açığa çıkarılmıştır. Bu kuleler 6,32 m boyutlarında olup, duvar kalınlıkları ise 1,32 m'dir. Kulelerden kuzeydoğu yönünde bulunanda tekne biçimli bir kap *in-situ* olarak açığa çıkarılmıştır. Yoğun bir yangın tahribatının olduğu kulede bulunan kapta da yangın izleri belirgindir¹¹⁷⁴. Diğer kule de Hellenistik Dönem'e ait bir mezar nedeniyle çok tahrip olmasına karşın, içerisinde çanak, kâse ve Miken boya bezemeli bir kraterinde yer aldığı kronolojiye uygun kaplar ortaya çıkarılmıştır¹¹⁷⁵.

Şu ana kadar gerçekleştirilen kazılar içerisinde depolama üniteleri gibi bazı mimarî elemanlar ise II.1(a-b)'de yani Geç Tunç Çağı'nın son döneminde bulunmuştur¹¹⁷⁶. Geç Tunç Çağı'nın son evresine tarihlenen depo yapılarından ilki (**Fig. 171-172**) savunma duvarlarının iç kısmında kule yapılarından birine bağlı olarak inşa edilmiş dikdörtgen planlı tek bir yapıdan oluşmaktadır. Bu mekân içerisinde yerel keramik grubuna ait tabak ve kâseler, ithal Miken kaplarının yanı sıra yerel imitasyon üretimler, çeşitli boyutlarda ağırşaklar ele geçmiştir. Bu depo yapısının doğusunda yine dikdörtgen planlı başka bir depo yapısının taş temelleri açığa çıkarılmıştır (**Fig. 173**). Yapı içerisinde çok sayıda pithos parçaları ve *in-situ* olarak tabana oturmuş pithos dipler tespit edilmiştir. Çok sayıda pithos parçası, ağız kısmı levha şeklinde bir taşla kapatılan bir pithos örneği ve tabandaki dipler göz önünde bulundurularak bu yapı 'magazin' olarak tanımlanmıştır¹¹⁷⁷. Bu yapı içerisinde yerel keramik grubuna ait maşrapa, testi, çömlek, derin kâseler ve GH IIIC erken ve orta evresine tarihlenen Miken keramikleri bulunmuştur (**Fig. 174**). Yerel üretim mallarla birlikte bulunan geçiş dönemi keramiklerinin kylix ve kraterlere ait parçalar olduğu anlaşılmaktadır. Resimsel stilde tasvir edilen kraterde küçük yuvarlak kalkan taşıyan bir savaşçı mızrağını atar şekilde betimlenmiştir¹¹⁷⁸. Diğerinde ise bir geyiğe ve kuşa saldıran hayvanlar betimlenmiştir. Bu keramiklerin yanı sıra yine resimsel stile ait balık, kuş, geyik ve keçi motifleri işlenen parçalar da bulunmuştur¹¹⁷⁹. Keçi motifleri Argolid Bölgesi'ndeki Mykenai'den bilinmektedir. Bunun yanında söz konusu motifler Attika-Perati ve Lokroi'daki Kalapodi'de bulunan örneklere benzerdir¹¹⁸⁰.

¹¹⁷⁴ Günel 2014, 247; 2015, 629-631.

¹¹⁷⁵ Günel 2009, 230-231.

¹¹⁷⁶ Günel 2010, fig.4.

¹¹⁷⁷ Günel 2015, 636.

¹¹⁷⁸ Günel 2015, 636, fig. 14.

¹¹⁷⁹ Günel 2014, 247; 2015, 636.

¹¹⁸⁰ Günel 2015, 637.

GH IIIB'nin yaygın olan bezemelerinden nokta-püsküllü yarım daireler(FM 43i) Çine-Tepecik'teki geçiş dönemi keramiklerinde de görülmektedir. Yine Doğu Ege'de GH IIIC erken evresinde kullanılan doldurulmuş yarım daireler(FM 43) ve dalga çizgili(FM 53) bezemeler ortaya çıkarılan kraterler, üzengi kulplu kaplar ve amphoralar üzerinde kullanılmıştır¹¹⁸¹.

Yukarıda anlatılan '*magazin*' yapısı içerisinde ele geçen en önemli buluntu tunç delgi, ok ucu ve tunç iğnelerle birlikte ele geçen mühür baskılarıdır. Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen hiyeroglif yazıtlı ilk mühür baskısı [Tark]asnaya ve Pisurali ya da [Tark]asna-piya ve Su+ra/i-lix olarak okunmuştur. Diğer mühür baskısı henüz okunamamıştır¹¹⁸².

Çine-Tepecik yerleşimi Miken keramiklerinin varlığıyla Ege ile etkileşimde olmasının yanı sıra yerleşimde Hitit dönemi eserlerin bulunması, bölgenin tarihi coğrafyasına ışık tutan bir kanıt olmakla birlikte yerleşimin Anadolu ve Ege kültürleri arasında ekonomik ve politik anlamda önemli bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Batı Anadolu'da savunma sistemlerine sahip diğer yerleşimlere kıyasla malzeme, teknik ve yapı planı açısından yerel bir geleneğe sahip olması Geç Tunç Çağı'nda özgün kimliğini de koruduğunu göstermektedir.

Yerleşim, Batı Anadolu kıyı kesimindeki diğer yerleşmelerdeki gelişimlere karşılık MÖ 12. yy'a ait farklı kanıtlar sunmaktadır. Bu dönemde birkaç farklı noktada yoğun bir şekilde yangın izleri ile karşılaşmıştır ve bu durum bölgenin MÖ 12. yy içerisinde bir yıkıma uğradığına dair bir kanıt oluşturmaktadır. Protogeometrik Döneme ait kalıntıların şu ana kadar henüz bulunmayışı yerleşimin kısa bir süre de olsa kesintiye uğradığına işaret etmektedir. Yerleşim, Erken Demir Çağı'nda Geometrik Dönem'den itibaren yeniden iskân edilmiştir.

4.1.18. Sardeis-Sardes-Sart

Manisa'nın Salihli İlçesi, Sart Beldesi sınırları içinde yer alan Sardes Antik Kenti, Tmolos Dağları'nın (Bugünkü Bozdağ) eteklerinde, Ege sahilinden Anadolu'nun içlerine uzanan yolların üzerinde stratejik bir konumda olmakla birlikte Hermos (Gediz) Nehri'nin iyi sulanan ovasına ve Gyges (Marmara) Gölü'ne bakan bereketli ve güvenli

¹¹⁸¹ Günel 2015, 642.

¹¹⁸² Günel-Herbordt 2010, 5-6, 9, fig. 4-6; Günel 2015, 638-639.

bir alanda yer alır. II. binyılın sonuna ait buluntular yerleşimin güneyindeki “*Bronz Ev*” sektöründen gelmektedir¹¹⁸³. Sektörden Anadolu kökenli yerel çanak çömleğin gelmesinin yanı sıra Mee tarafından GH IIIB ya da GH IIIC’ye tarihlendirilen krater ve bir derin kâseye ait keramik parçaları ele geçirilmiştir¹¹⁸⁴. Aynı parçalar Özgünel tarafından SubMiken Dönemi’ne tarihlenmektedir¹¹⁸⁵.

4.1.19. Çerkes Sultaniye

Çerkes Sultaniye, Manisa ili, Soma ilçesine bağlıdır. Bölgeden bir köylü tarafından getirilen¹¹⁸⁶ ve şu an Manisa Arkeoloji Müzesi’nde tutulan armut biçimli omuz bölgesinin altında FS 44 ağ deseni olan küçük bir Miken amphorası bildirilmiştir. Bu tip amphora Özgünel’e göre Kıbrıs’ta bulunan Kourion, Klavdhia, Dhekelia ve Müsgebi örneklerine paralellik göstermektedir. Bezeme olarak yakın örnekleri Prosymna, Tiryns ve Achaia’dan gelen küçük amphoralardır¹¹⁸⁷. Söz konusu Miken amphorasını Boysal GH IIIC’ye, Özgünel GH IIIA2’ye, Hanfmann ve Waldbaum GH IIIB’ye tarihlenmektedir. Mee, bu önerilere karşı çıkmakla birlikte amphorayı GH IIIA1 tarihlenmekte ve kökeninin Argolid Bölgesi olması gerektiğini ifade etmektedir¹¹⁸⁸.

4.1.20. Iasos

Muğla ilinin Milas ilçe merkezinin 31 km batısında Kıyıkışlacık köyü yakınlarındaki Iasos (**Fig. 175**) 1960 yılında Atina’daki İtalyan Arkeoloji okulundan Doro Levi tarafından kazılmaya başlanmıştır¹¹⁸⁹ (**Fig. 176**). Yerleşimden Geç Kalkolitik Dönemden Klasik Dönemlere kadar buluntular ele geçmiştir. Yerleşimden ortaya çıkarılan özellikle II. binyıla ait buluntuların kentın Anadolu’ya Ege kültürlerinin açılmasında bir köprü görevi yaptığını ortaya koyması yerleşimin önemi arasındadır. Kazılarda Miken çanak çömleklerine Bazilika ve Artemis Astias kutsal alanlarında rastlanmıştır (**Fig. 177**). Buluntular GH IIIC evresine dek süreklilik göstermekte ve geniş alana yayılmaktadır. Benzi’ye göre GH IIIB – GH IIIC keramiklerinin geniş bir

¹¹⁸³ Hanfmann 1961, 14-16; 1967, 31-37.

¹¹⁸⁴ Hanfmann 1967, 25, fig. 9, 26; Mee 1978, 144.

¹¹⁸⁵ Özgünel 1983, 738.

¹¹⁸⁶ Hanfmann-Waldbaum 1968, 52-53.

¹¹⁸⁷ Özgünel 1983, 739.

¹¹⁸⁸ Boysal 1967b, 19; Hanfmann-Waldbaum 1968, 52-53; Mee 1978, 125; Özgünel 1983, 739.

¹¹⁸⁹ Özgünel 1983, 730.

alana yayılması yerleşimin genişliğine işaret eder¹¹⁹⁰. Fakat mimari geç dönem tabakaları sebebiyle çok tahrip olmuş durumdadır¹¹⁹¹.

Geçiş dönemine tarihlendirilen keramikler, Basilica alanından gelen krater (FS 9, 55) ve mataradır (FS 186). GH IIIC dönemine ait olan kraterin amphroid kraterlerin karakteristik özelliği olan geniş bir ağzı ve kısa bir boynu vardır. Kos, Miletos ve Ugarit'te benzerlerine rastlanmaktadır. Süsleme oldukça eşsiz bir şekilde, süregelen spiraller ve konsentrik bir yay ile yarım daire dolgu içermektedir. Bu nedenle kraterin kökeni tam olarak tahmin edilememektedir¹¹⁹². Özgünel söz konusu buluntuyu GH IIIB dönemine tarihlemektedir¹¹⁹³. Başka bir buluntu olan GH IIIC matarası ise Müsgebi ve Vathy örnekleriyle benzerlik göstermektedir¹¹⁹⁴.

Iasos'ta geçiş dönemine dair bilgilerimiz kısıtlı alanlardan gelse de, Cook ve Dupont alandan Protogeometrik Dönem'e tarihlenen buluntuların geldiğini bildirmektedir¹¹⁹⁵. Iasos'ta Geometrik Dönem'e ait mezarların ortaya çıkması¹¹⁹⁶ Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağları'na kadar yerleşimde bir sürekliliğin varlığını düşündürmektedir.

4.1.21. Pilavtepe

Muğla ilinin Milas-Bodrum karayolu kenarında, Milas ile Iasos arasında bulunan Pilavtepe, Sarıçay'ın güney tarafında ve Sonda dağlarının güneybatısında yer almaktadır. Deniz seviyesinden 75 m yükseklikte kurulmuş yerleşim muhtemelen günümüzde kurumuş olan, oldukça derin bir koyun doğu tarafında bulunuyordu¹¹⁹⁷. Güllük Körfezi'ne bakan bu koy geçmiş dönemlerde körfezin doğu kıyısında günümüzde Hamzabey ve Sarıçay'ın bıraktığı alüvyonlar nedeniyle dolmuştur.

Yerleşimde 2001 yılında su kanalı kazı çalışmalarında tesadüfen bir oda mezar bulunmuştur. Oda mezarda GH IIIA2'den GH IIIC erken evreye kadar tarihlenen birkaç tanesi kırık toplam 30 çanak çömlek bulunmuştur. Bunların yanında mezardan ağırlık, mühürler, kehribar (amber) ve altın takılar gibi küçük buluntular ele geçirilmiştir. Oda

¹¹⁹⁰ Benzi 1985, 29-34; Mountjoy 1998, 36.

¹¹⁹¹ Mee 1978, 129; Özgünel 1983, 731.

¹¹⁹² Mee 1978, 130.

¹¹⁹³ Özgünel 1983, 732.

¹¹⁹⁴ Mee 1978, 130.

¹¹⁹⁵ Cook-Dupont 1998, 11

¹¹⁹⁶ Momigliano 2012: 9, fig. 9-10

¹¹⁹⁷ Benter 2011a, 344.

mezar, güney yamacın 1/3'lük bir kısmının altında yer almaktadır. Yumuşak ana kayanın içine oyulan 2,30 x 2,50 m boyutlarında olan dikdörtgenimsi oda mezar, 1,80 m'lik bir yüksekliğe sahiptir. Mezardaki kurtarma çalışmalarındaki zaman darlığı sebebiyle mezarın dromosu açığa çıkartılamamış sadece stomionun girişi açığa çıkartılabilmektedir. İşlenmemiş taştan oluşturulan stamionun 1,20 m yüksekliğindeki tavanı, aşağıdan yukarıya doğru olmak üzere 1 m'den 0,7 m'ye kadar alçalmaktadır. MÖ 1375'ten MÖ 1130'a kadar tarihlenen mezarda, keramik buluntulara göre en az üç gömünün bulunduğu belirtilmektedir. Form ve bezeme açısından Miken oda mezarlarında tipik olarak bulunan objeler, burada da mevcuttur. Mezarda ele geçen buluntular hakkında ayrıntılı bir bilgimiz olmasa da geçiş dönemine tarihlenen, kulbundan kâseye kadar dikey yiv bezemeli bir kylix bulunmaktadır¹¹⁹⁸. Benzer örnekleri Yunanistan'da Tiryns'ten gelmektedir.

4.1.22. Stratonikeia

Karia Bölgesi'nin iç kesimindeki kentlerinden birisi olan Stratonikeia, Muğla İli, Yatağan ilçesi, Eskişehir köyündedir (**Fig. 178**). İlk bilimsel kazılar 1977 tarihinde Y. Boysal başkanlığında bir ekip tarafından başlatılmıştır. Bu ekibin çalışmaları 1997 yılına kadar sürmüştür. Daha sonra 2003-2006 yılları arasında ise M. Ç. Şahin başkanlığında kazılar yapılmıştır. 2008 yılından beri Pamukkale Üniversitesi'nden B. Söğüt başkanlığında bir ekip tarafından araştırma, kazı ve restorasyon çalışmaları yürütülmektedir.

Stratonikeia antik kentinin tiyatrosu yakınındaki mezar ya da mezarlardan GH IIIC son evresine ait buluntular rapor edilmiştir¹¹⁹⁹. Bunlardan birisi boyun ve emzik kısmı günümüze kadar ulaşamayan üzenği kulplu bir testiye (FS 176) aittir (**Fig. 179**). Kabın gövdesinde dalgalı çizgi bezemesi (FM 53) bulunmaktadır. Gövdenin geriye kalan bölümü boya bant bezeme ile süslenmiştir. Diğer bir buluntu ise dışa çekik dudaklı ağız kenarlı, dalgalı çizgi bezemesi (FM 53) bulunan yatay kulplu bir çanağa (FS 295) aittir.

Simpson, söz konusu buluntuların yerel özellikte ve GH IIIB – GH IIIC arası tarihlenmesi gerektiğini öne sürmektedir. Fakat Mee bu öneriye karşı çıkmakla birlikte

¹¹⁹⁸ Benter 2011a, 345, Res. 6, 9.

¹¹⁹⁹ Mee 1978, 144.

buluntuların ithal ve GH IIC geç/SubMiken dönemine ait olduğunu belirtmektedir¹²⁰⁰. Özgünel de Mee'nin görüşüne katılmakta, buluntuların On İki Adalardaki, özellikle Kos Adası'nda bulunan örneklerle benzerlik gösterdiğini öne sürmüştür¹²⁰¹.

4.1.23. Müsgebi

Muğla il merkezinin güney-güneybatısında, Bodrum ilçesinin 9 km kuzeybatısında Kerme Körfezi'nin kuzeybatı kesiminde küçük bir koyun içerisinde yer alan ve eskiden balıkçı barnağı olarak kullanılan Müsgebi/Ortakent köyü, Batı Anadolu'daki önemli Miken buluntu merkezlerinden biridir (**Fig. 180**). 1962 yılında yöredeki deveciler tarafından bölgedeki yapı işlerinde kullanılan "Ak Toprak" ocaklarında (**Fig. 181**), oda mezarlar ve bu mezarlara ait bir grup eser bulunmuştur¹²⁰². Bass, Boysal'ın yönlendirmeleriyle Müsgebi'yi ziyaret etmiş ve arazide bulunduğu bazı keramikleri yayınlamıştır¹²⁰³. Bu buluntuların yayınlanmasından sonra Müsgebi'de 1963-1966 yılları arasında Boysal başkanlığında kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmalar sonucunda Geç Tunç Çağı'na ait bir mezarlık alanı saptanmıştır¹²⁰⁴ (**Fig. 182**). 2013 yılından itibaren F. Işık ve A. Diler'in bilimsel danışmanlığında Bodrum Sualtı Müze'si Müdürlüğüne kazılar tekrardan başlatılmıştır¹²⁰⁵.

Köyün yaklaşık 1 km kuzeyinde bulunan üç mezar bölgesi birbirinden ayırt edilebilmesi için mezar bölgelerinin her biri harfler ile adlandırılmış ve mezarlar sayı ile numaralandırılmıştır. A Bölgesi; yolun bulunduğu yer, B Bölgesi; Hüseyin Akgün'ün bahçesi, C Bölgesi de Hasan Canbakan'ın palamutluğunun batı kesimidir¹²⁰⁶.

Müsgebi mezarları dromos ve mezar odası olmak üzere iki kısımdan ibarettir (**Fig. 183**). Dromos ve mezar odası arasında da giriş kısmı bulunmaktadır. Müsgebi mezarlarındaki dromos, ince uzun ve mezar odasına doğru derinleşen bir çukurdan ibarettir. Dromos ve mezar odasındaki mesafe 50-70 cm arasında değişmekte ve bazı mezarlarda girişin bu derinliği artmaktadır. Mezara gömü konulduktan sonra bu giriş taşlarla örülerek kapatılmaktadır. Uzun ve geniş olmayan girişler tek sıra halinde üst

¹²⁰⁰ Mee 1978, 144.

¹²⁰¹ Özgünel 1983, 736-737.

¹²⁰² Özgünel 1983, 732.

¹²⁰³ Bass 1963, 353.

¹²⁰⁴ Boysal 1967a, 67; 1967b, 1; Mountoy 1998, 38; Akyurt 1998, 29.

¹²⁰⁵ 1963-1966 yılları arasında dört kazı sezonu boyunca gerçekleştirilen çalışmalara, Fahri Işık ve Abdullah Yaylalı gibi Anadolu arkeolojisine önemli katkılarda bulunan bilim adamları da öğrenci olarak katılmışlardır, Boysal 1967b, 1.

¹²⁰⁶ Boysal 1967a, 68; 1967b, 2.

üste konulan taşlarla kapatılabilmesine rağmen, daha derin ve geniş olanlar, özellikle alt kısımlarda derinliğine birkaç sıra halinde konulan taşlarla örülmektedir. Kapının kapatılmasında kullanılan bu taşlar, civardan toplanan taşlardan oluşmaktadır. Genellikle mezarların tabanının sert olduğu görülmüştür ve mezarların bazılarında sıva kalıntılarına rastlanmıştır. Dromos ve girişin sıvanmış olduğu birçok mezarda görülmüştür¹²⁰⁷.

Müsgebi mezarlığında inhumasyon (doğrudan) ve kremasyon (yakarak) gömü tipi olmak üzere iki farklı ölü gömme geleneği tespit edilmiştir. Buluntular ve uzun kullanım süreleri göze alındığında 1-5, 9, 10, 14, 19-21, 23, 25, 27, 29, 33, 40, 41 ve 43 no.lu mezarlarda birden fazla gömünün uygulandığı görülmüştür¹²⁰⁸.

Müsgebi'de saptanan 50'ye yakın mezarlıktan 190'dan fazla çanak çömlek ortaya çıkarılmıştır (**Fig. 184**). Bu buluntuların 23'ü armut biçimli (piriform) testi, 35'i üzengi kulplu testi, 4'ü amphoriskos, 27'si tek kulplu testi, 16'sı pyxis, 5'i küçük şişecik, 4'ü mangal biçimli kap, 24'ü kylix, 5'i derin kâse, 6'sı çanak, 26'sı fincan ve maşrapadan oluşmaktadır. Ayrıca mezarlardan birer adet alabastron, sepet kulplu vazo, askos ve kalathos ele geçirilmiştir¹²⁰⁹. Gömü hediyesi olarak bulunan madeni eserler arasında tunçtan bıçak, hançer, mızrak ucu, ustura ve iğne yer almaktadır¹²¹⁰ (**Fig. 185**). Geçiş dönemine ait olabilecek keramikler de şu şekilde sıralanmaktadır;

Mezar No	Buluntu x Adet	Dönemi ve Referans
13	Oval Karnlı Amphoriskos (FS 58) x1 Küre Karnlı Amphoriskos (FS 59) x3	GH IIIC Erken, Boysal 1969: 7, Taf. VI,4 – VII, 1-2-3.
18	Küresel Konik Testi (FS 114) x1 Dışa Çekik Ağız Kenarlı Kylix (FS 267) x1	GH IIIB – GH IIIC Erken, Boysal 1969: 14, Taf. XVII, 3; 26, Taf. XXX, 1.
35	Üzengi Kulplu Testi x1	GH IIIC Erken, Boysal 1969: 12, Taf. XVI, 4.
42	Konik Gövdeli Kylix (FS 274) x1	GH IIIC Erken, Boysal 1969:

¹²⁰⁷ Boysal 1967b, 5-7.

¹²⁰⁸ Boysal 1967b, 5; Akyurt 1998, 31.

¹²⁰⁹ Boysal 1964, 81-85; 1969, 3-32. Özgünel söz konusu buluntu sayısını yaklaşık 250 olarak vermektedir, Özgünel 1983, 733.

¹²¹⁰ Boysal 1967a, 70; Akyurt 1998, 32.

		26, Taf. XIX, 5.
?	Skyphos (FS 284) x1	GH IIIB – GH IIIC Erken Boysal 1969: 16, Taf. XX, 2.
?	Yuvarlak Gövdeli Derin Kâse (FS 305) x1	GH IIIB – GH IIIC Erken Boysal 1969: 26, Taf. XXX, 4.

Keramikler dışında mezarlarda geçiş dönemine tarihlendirilen Kolophon ve Panaztepe’de benzerleri bulunan ‘*Siana Grubu*’ bıçaklar da (Fig. 185) ortaya çıkarılmıştır¹²¹¹.

Mezarların ait olabileceği yerleşmeyi saptamak için Boysal tarafından mezarlık çevresindeki alanlarda araştırma yapılmasına karşın herhangi bir sonuç elde edilememiştir. Boysal tamamiyle varsayımsal bir metotla yerleşmenin ya çalışılan alandaki bahçe altında kaldığını ya da Müsgebi sakinlerinin yerleşmelerini ahşaptan yapmış olabileceğini öne sürmüş günümüze kadar ulaşamadığı ihtimali üzerinde durmuştur. Boysal dışında mezar buluntuları Mee, Özgünel ve Mountjoy tarafından değerlendirilmiştir¹²¹².

Özgünel ele geçen eserlere dayanarak Müsgebi mezarlığında GH IIIA1 dönemine dair herhangi bir buluntunun var olmadığını belirtmektedir¹²¹³. Ona göre Müsgebi Batı Anadolu’da Iasos’tan sonra gelen en erken Miken buluntularını vermekle birlikte buluntular GH IIIA’nın sonlarına tarihlenmektedir. Buluntuların 1/3’ünün Argolid Bölgesi’nden geldiğini öne sürmekte ve Argolid dışında On İki Adalar, Girit ve Attika ile güçlü benzerlikler bulunmaktadır¹²¹⁴.

Mee ise Müsgebi buluntularını GH IIIA2 ile GH IIIC erken evresi arasında tarihlenmektedir¹²¹⁵. Keramik tipleri ve motifler arasındaki benzerlikten dolayı Rodos ile Müsgebi arasında bir paralelliğe işaret etmektedir. Bunun yanında Müsgebi’de GH IIIB’de kullanılan mezar sayısının az sayıda oluşunu Ialysos’taki mezarlarla

¹²¹¹ Akyurt 1998, 32.

¹²¹² Mee 1978, 137-142; Özgünel 1983, 697-744; 1987, 537-547; Mountjoy 1998, 33-67.

¹²¹³ Özgünel 1983, 732.

¹²¹⁴ Özgünel 1983, 734.

¹²¹⁵ Mee 1978, 137.

kıyaslayarak Rodos'la bağların sadece kültürel ve ticari olmadığını Müsgebi'de olabilecek bir yerleşimin Rodoslular tarafından kurulmuş olabileceğini iddia etmektedir.

Mezarlığın kullanım gördüğü ilk tarihlerin GH IIIA1 döneminde başladığını öne süren Mountjoy ise Mee'nin bu önerisine karşı çıkmakta keramiklerin yerli yapım ya da Miletos'tan ithal mallar olabileceğini düşünmektedir. Nitekim keramiklere yapılan kil analizleri de Miletos'tan yapılan ticareti işaret etmektedir¹²¹⁶.

Boysal, Müsgebi Nekropolünü kullananların Ahhiyawa Krallığı'na ait bir yerleşimin mezarlık alanı olarak ele aldığımızda durumu şu şekilde özetlemektedir¹²¹⁷;

“Müsgebi mezar buluntularında IIIB safhası sonunda, eskiye nispetle bir azalma görülmekte, IIIC safhasında ise bu azalma kendisini daha çok hissettirmektedir. Son safhaya ait ele geçen birkaç kabın IIIC: le'ye ait oldukları görülmüştür. Bu duruma göre Müsgebi mezarlarının tamamen terk edilmesi tarih olarak 1230'dan biraz sonra olmuştur. Elde edilen bu sonuca göre Müsgebi'nin önemini kaybetmesi genel olarak 1225 yıllarında Mısır'da gözüken Deniz Kavimleri zamanına rastlamaktadır.”

Boysal, Müsgebi mezarlık alanının terk edilmesini doğrudan doğruya “Deniz Kavimleri” bağlantılı görmek istememiş, GH IIIB sonundaki Ege ve Peloponnesos'taki sarayların yıkımına ve olası göç hareketlerine de işaret etmiştir. Bunun yanı sıra Boysal'ın Müsgebi buluntularında kullandığı kronoloji Furumark'ın kronolojisidir. Furumark GH IIIB sonunu ve GH IIIC başlangıcını MÖ 1230'lara tarihlemiştir. Fakat günümüzde Deniz Kavimleri'nin Mısır'a olan ciddi saldırıları MÖ 1187 yıllarına tarihlenmektedir. Aynı zamanda Ege'deki sarayların yıkım zamanları MÖ 1200'lere kadar öne alınmaktadır. Yani batıdan başlayan, Yunanistan'dan Mısır'a doğru yönelen göç hareketleri 13 yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Yeni veriler ışığında Müsgebi mezarlık alanının son kullanım evresini MÖ 1200-1187 yılları arasına alabilmemiz mümkündür. Lakin çözüme ulaşmamız gereken asıl sorun Boysal'a göre Ahhiyawa Krallığı'na ait bir yerleşimin mezarlığını kullanan insanların nereye gitmiş olduğudur. Bu dönemde ve dönemi takriben Rodos/Ialysos yerleşiminin ve mezarlık alanlarının ve Kos/Langada-Eleona mezarlık alanlarının kat ve kat arttığı görülmüştür. Eğer Müsgebi mezarlığını kullananların yukarıda anlatılanlara göre geçmişte On İki Adalar'dan gelen kolonistler olduğunu varsayarsak, yerleşimcilerin de geçiş evresinde

¹²¹⁶ Mountjoy 1998, 37.

¹²¹⁷ Boysal 1967b, 24-25.

ortaya çıkan kaos ortamında güvenliklerini düşünerek anayurtlarına dönmüş oldukları sonucunu da çıkartabiliriz. Fakat bölgede olan söz konusu karışıklığa 'Deniz Kavimleri'nin mi yoksa II. Şuppiluliuma'nın Alashiya, Lukka ve Güneybatı Anadolu kıyılarına düzenlemiş olduğu askeri seferlerin mi neden olduğu hala bilinmemektedir. Bunun yanı sıra anayurtlarına göç eden insanların yeni düşmanlarının *Deniz Kavimleri* mi yoksa *Hititler* mi olduğu sorusu geçerliliğini korumaktadır.

2013 yılında başlatılan kazılarda yine Miken dönemine ve aynı türde buluntu topluluğu ortaya çıkartılmasına rağmen, buluntular üzerinde tarihlendirmeye yönelik ayrıntılı bir çalışma henüz yapılmamıştır.

4.1.24. Çömlekçiköy

1967 yılında Boysal tarafından Bodrum Müzesi'nde görülen GH IIIC geç /SubMiken evrelere tarihlenen keramiklerin incelenmesi sonucu buluntuların Bodrum ve Milas arasındaki karayolunun 2 km doğusunda, yamaçta ve zeytin ağaçları arasında Çömlekçi köyünden geldiği anlaşılmıştır¹²¹⁸(**Fig. 186**).

1968 yılında başlanan kazılarda Kadınören mevkiinde çalışmalara başlanmış, Müsgebi'de olduğu gibi mezarlık alanlar harflerle mezarlar da sayılarla ifade edilmiştir. Mezarlar şekil ve plan açısından Boysal tarafından iki gruba ayrılmıştır¹²¹⁹. Açığa çıkartılan bu gruplardan biri olan dikdörtgen mezarların, en küçükleri hariç (No. 2, 11) duvarları taşlarla örülmüştür. En büyükleri 2.44 X 2.66 m boyutlarındadır. Orta büyüklükte olanlar 0.92 X 0.98 m boyutlarındadır. En küçükleri ise 0.45 X 0.34 m boyutları arasındadır. Bazı mezarların tabanları levha halinde taşlarla döşenmiş, bazılarının tabanları ise doğrudan doğruya topraktır. Bu dikdörtgen mezarların bazıları tabana yakın yerlerinden, yatay konmuş levha taşlarla ikiye bölünmüştür¹²²⁰(**Fig. 187**).

Açığa çıkartılan diğer bir grup olan yuvarlak mezarlar ise 3 adet bulunmakla birlikte tarlalarda saban sürmelerinden dolayı tahrip olmuş durumdadır (**Fig. 188**). Fakat genişlikleri 3 m çapında ve kaba bir şekilde yontulmuş taşlarla örülmüştür. Bunlardan 6

¹²¹⁸ Boysal 1967b, 10.

¹²¹⁹ Boysal 1967b, 11.

¹²²⁰ Boysal 1967b, 12.

no.lu mezar, buluntu bakımından zengin olup içinde ayaklı bir kap ile fibula ele geçirilmiştir¹²²¹.

Çömlekçiköy mezar buluntularından gelen yerel üretim¹²²² GH IIC geç/SubMiken evreye tarihlenen keramik buluntuları; boya bant bezemeye ve alçak kaideye sahip derin kâseler (FS 284, 285)¹²²³, gövdesinin alt kısmı kırık, boyun kısmından başlayıp gövdenin sonladığı yere kadar uzanan bir sepet kulba sahip ve boya bezemenin yanı sıra zikzak bezeme ile süslenmiş bir kuş rythonu¹²²⁴, Gövde üzerinde dikey iki kulbu bulunan amphora (FS 63)¹²²⁵, gövde üzerinde dikey iki kulbu bulunan ve boya bant bezemeye sahip amphoriskoslar (FS 59)¹²²⁶, Tek kulplu geniş ağızlı testiler (FS 111)¹²²⁷, boya bant bezemelerin arasında spiral motifi bulunan tek kulplu testi (FS 112)¹²²⁸, ağız kısmından başlayıp omuz kısmında gövde ile birleşen tek kulba ve alçak kaideye sahip boya bezemeli oval karınlı testiler (FS 107)¹²²⁹ ve 10 no.lu mezarda bulunmuş boya bant bezemeli ve kulbun gövde ile birleştiği noktada dalga çizgili (FM 53) bezeme bulunan dar ağızlı sepet kulplu testiden oluşmaktadır. 10 no.lu mezardan ele geçen testiyi Desborough, Geç Protogeometrik döneme tarihlemektedir ancak Özgünel mezardan gelen buluntulara bakıldığında zamansal bir boşluğun olduğunu belirtmektedir¹²³⁰.

4.1.25. Asarlık

Muğla ili, Bodrum ilçesinin batı kıyısında Karatoprak'ın güneyinde yer alan mezarlık alanın karşı kıyılarında Kalymnos, Kos ve Pserimos adaları bulunmaktadır. Mezarlıklar, plan itibarıyla dikdörtgen (A, B) ve yuvarlak(D, E) yapıdadır ve bazılarının dromosa sahip olması gibi küçük farklarla birbirinden ayrılırlar. Bu mezarlarda inhumasyon ve kremasyon olmak üzere iki farklı gömü geleneği hâkimdir. Alandaki

¹²²¹ Boysal 1967b, 12-13.

¹²²²Boysal 1967b, 14.

¹²²³ Boysal 1969, 29-30, Taf. XXXV, 1-6.

¹²²⁴ Boysal 1969, 29, Taf. XXXIV, 4.

¹²²⁵ Boysal 1969, 29, Taf. XXXVI, 9.

¹²²⁶ Boysal 1969, 29, Taf. XXXVI, 4-6.

¹²²⁷ Boysal 1969, 29, Taf. XXXVI, 7-8.

¹²²⁸ Boysal 1969, 29, Taf. XXXIV, 3.

¹²²⁹ Boysal 1969, 29, Taf. XXXVI, 1-3.

¹²³⁰ Desborough 1972, 179, dn. 1; Özgünel 1983, 736.

'O' mezarında GH IIIC geç/SubMiken dönemlere tarihlenebilecek konik bir forma sahip üzenği kulplu bir testi ele geçmiştir¹²³¹.

Batı Anadolu'nun Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş dönemi hakkında bugüne kadar kazılan yerleşimler ve mezarlık alanlar çalışmada verilmiştir. Fakat Güneybatı Anadolu'da Bozburun Yarımadası'nda gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında bölgenin Geç Tunç Çağı Erken Demir Çağı geçiş süreci hakkında önemli bilgiler vermesi açısından bu bölüme dâhil edilmiştir.

Güneybatı Anadolu'nun kıyı kesiminde Bozburun Yarımadasının batı sahilinde Turgutlu köyünün yukarısında kalan Hydas, Rodos'a da sadece 18 km uzaklıktadır (**Fig. 189**). Yerleşimde 1998, 2000 yıllarında Benter tarafından yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiş, 2002 yılında ise yerleşimin topografik planı oluşturulmuştur. Geniş bir alan üzerine kurulan Hydas, antik dönemde yoğun bir iskâna tanık olmuştur. Yerleşimin kıyı kesimindeki doğal liman alanları kötü hava koşullarında gemilerin demirleyebilmesi için uygun konumdadır (**Fig. 190**). Yerleşimin doğal kaynakları tam olarak bilinmese de su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Yüzey araştırmalarında ortaya çıkan demir cürufu kalıntılarıyla olasılıkla geçmişte de kullanılan yarımadanın kuzeyinde yer alan krom-demir madenlerinden günümüzde de yararlanılmaktadır. Bölgede Benter'in gerçekleştirdiği yüzey araştırmalarında Hydas'daki topografik özellikleri gösteren 18 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Söz konusu yerleşmelerin tümü bir tepe üzerine konumlanmıştır. Yamaç üstüne kurulu yerleşmeler savunma duvarları ile çevrilidir. 18 yerleşmenin 12'sinde savunma duvarları kyklopik taş örgüsünden oluşmaktadır¹²³².

Hydas'ın savunma duvarlarının batısında yüzey araştırmaları sırasında mezarlık alanı tespit edilmiştir. Araştırmacı tarafından bir deprem sonucu tahrip olduğu düşünülen, Mezar 4 olarak adlandırılan yapının içinden silahlar, tunç objeler ve kemik buluntuları *in-situ* olarak ele geçmiştir. Söz konusu buluntulardan silahları, demirden iki mızrak ucu, tek tarafı keskin dövüş bıçağı, hançer ve Neue II tipinde bir kılıç oluşturmaktadır. Bunların yanı sıra mezarda iki adet hilal biçimli Tunç fibula ortaya

¹²³¹ Boysal 1967b, 14; Özgünel 1983, 734; Lemos 2007, 720.

¹²³² Benter 2011b, 659-660.

çıkarılmıştır. Benter söz konusu mezarı SubMinos ve Geometrik dönem arasına tarihlenmektedir¹²³³.

Bunların yanı sıra yerleşimin yüzeyinden toplanan keramiklerin bazıları GH-GM IIIC ve SubMiken dönemlerine tarihlenmektedir¹²³⁴. Söz konusu buluntular en çok kalenin güneybatı köşesinden ve mağara önündeki kaçak kazı molozlarından gelmiştir. Bulunan parçalar orta boy ve büyük boy kaplara ait parçalardır. Yerli üretim olarak düşünülen keramikler altın-gümüş mika katkılı, kısmen kuvars kumlu, çok az gri ya da kırmızı kahverengi taşçıklı ve kaliteli yapıdadır. Boyalı keramikler üzerindeki bezemeler dönemin özelliklerini göstermektedir. Motifler, boya bant bezeme, yatay çift kontür, tek çizgi ve paralel şeritler, spiral bezemeler, dalga çizgili bezemeler ve konsantrik dairelerden oluşmaktadır. 2000 yılındaki çalışmalarda 12 adet daha boyalı keramik parçası bulunmuş, üzerlerindeki saçak-püsküllü bezemeye, içi noktalı dört spiral bezemeye ve yine içi noktalı dama tahtası motifine dayandırılarak keramikler GH IIIC geç/SubMiken evreye tarihlendirilmiştir. Bunun dışında alanda ele geçen açık gri pithos parçası ilgi çekicidir. Parmak baskı ile bezenmiş bir dalga şeridi ile süslenen parça “*El Yapımı Perdahlı Mal*” olarak tanımlanmıştır. Söz konusu buluntu Batı Anadolu’nun en güneyinde ele geçen kaba maldır. Benter bu buluntuyu MÖ 12. yy’daki “*Deniz Kavimleri*” göçleri ile ilişkilendirmiştir¹²³⁵.

Hydas’ta sadece yüzey araştırmalarından ele geçen kültürel materyali değerlendirdiğimizde, bölgenin hem Kuzey Ege hem de On İki Adalar, Girit, Kykladlar ve Yunanistan anakarasıyla kültürel ve ticari bağlantılarını görmek mümkündür. El yapımı perdahlı keramik ve fibula, yıkım döneminden itibaren Balkanlardan gelen bir gelenektir. Bunların Batı Anadolu dışında tüm Doğu Akdeniz’de bulunan örnekleri mevcuttur. Mezarlardan gelen demir Neue II tip kılıcın örneklerine MÖ 11. yy’ın ortalarından itibaren Girit ve Yunanistan anakarasındaki mezarlarda rastlanmaktadır. Aynı zamanda kılıcın demir cevherinden yapılmış olmasıyla akla üretim atölyesinin neresi olabileceği gelmektedir. Bilindiği gibi Phokaia’da MÖ 11. yy’ın ortalarına tarihlenen bir demirci atölyesi ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu kılıcın ithal mal mı yoksa Batı Anadolu menşeli mi üretilmiş olduğu bilinmezliğini korusa da ele geçen karışık kültürel materyalden bölgeye yeni gelenlerin bir kültürleşmeye uğradığı, kendi

¹²³³ Benter 2011b, 665.

¹²³⁴ Benter 2011b, 669.

¹²³⁵ Benter 2011b, 670-672.

gelenekleriyle birlikte yerel gelenekleri de benimsediği ve ilerleyen zamanlarda bölgenin yeni elit sınıfını oluşturduğu sonucuna varılabilir. Hydas, Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecindeki çalışmamızda karşılaştığımız tüm unsurlar bakımından önemli bir yere sahiptir. Materyal sadece yüzey araştırmalarından geliyor olsa da yerleşim geçiş döneminde ve sonrasında sürekli bir iskânın kanıtlarını sunmaktadır.

4.2. On İki Adalar (Dodecanesa)

On İki Adaların MÖ II. binyıldaki tarihini tam olarak bilemesek de Batı Anadolu bölgesindeki yerel krallıklar, Hitit Krallığı, Miken ve Minos Uygarlığı ve Doğu Akdeniz'deki diğer politik güçler ile arasında kültürel bir etkileşimin olduğu açıktır. Bazı araştırmacılar tarafından On İki Adalar, Hitit metinlerinde geçen “*Ahhiyawa Krallığı*” ile özdeşleştirilmektedir¹²³⁶.

Adaların orman kaynakları bakımından zengin olması büyük ihtimal Tunç Çağlarında gemicilik sektörünün de gelişimine katkı sağlamıştır. Adalarda saldırılara karşı sığınabilecek çok sayıda doğal limanların bulunması, adaların Doğu Ege ve Akdeniz'deki deniz yolculuklarında güvenli demirleme alanlarına sahip olduğunu göstermektedir¹²³⁷. Nitekim Homeros'un İlyadası'nda Troia Savaşı'nda Akha donanmasına gemiler gönderen bölgeler arasında (**Fig. 192**) On İki Adalar da karşımıza çıkmaktadır. Gemiler katalogunda Rodos'taki Ialysos, Kamiros ve Lindos yerleşimleri 9 gemi göndermiştir¹²³⁸. Symi, Akhalara 3 gemi ile destek verirken¹²³⁹, Nisyros, Karpatros, Kasos, Kos, Kalymnos ve Leros 30 gemi ile Troia Savaşı'nda Akhaların yanındadır¹²⁴⁰. Yine aynı katalogda İonya Adalarının 12, Girit'in de 8 gemi göndermesi, mitolojik anlatımlara göre On İki Adaların politik bakımdan Ege'de önemli bir güç olduğunu göstermektedir¹²⁴¹.

Adalardaki kısıtlı araştırmalara rağmen, Geç Tunç Çağı'na dair buluntular Rodos'taki Ialysos/Trianda¹²⁴², Kos'taki Seregli'dan, Kasos ve Karpatros'tan gelmektedir. Bunların yanı sıra Kalymnos Adasındaki Vathy'de Daskalio Mağarası

¹²³⁶ Boysal 1967a, 29; Benzi 1996, 967-969; Mountjoy 1998, 50; Starke 2001, 34.

¹²³⁷ Seroglou-Sfakianakis 2015, 275.

¹²³⁸ Homeros, İlyada II, 653-670.

¹²³⁹ Homeros, İlyada II, 671-675.

¹²⁴⁰ Homeros, İlyada II, 676-680.

¹²⁴¹ Myres 1920, 343.

¹²⁴² Trianda GH IIIB1 döneminde terk edilmiştir, Marketou 2010, 780.

buluntu açısından önemlidir. Syme ve Telos'tan gelen buluntular ise Geç Tunç Çağı'nın erken evrelerinde Girit ile olan kültürel ve ticari etkinlikler hakkında bilgiler vermektedir¹²⁴³. GH IIC dönemine dair bildiklerimizin büyük bir kısmı mezarlık alanlardan ve gömü geleneklerinden gelmektedir. GH IIC döneminde kullanılan mezarlık alanlar Rodos/Ialysos'tan (**Fig. 193**) ve Kos Adasında Eleana ve Langada'dan (**Fig. 194**) gelmektedir. Bu dönemde bu mezarlık alanları önceki dönemlerdekine kıyasla büyük ölçüde genişlemiş, tekrardan kullanım görmüş ve mezarlardan çok sayıda çanak çömleğin yanı sıra küçük buluntularda ele geçmiştir¹²⁴⁴.

Ialysos'taki mezarlık alanlar iki yerden gelmektedir. Bunlardan birisi Makria Vounara (**Fig. 195**), diğeri ise Mouschou Vounara'dır. Alanlarda Geç Tunç Çağı'na ait yaklaşık 90 kadar mezar ortaya çıkartılmıştır. Mezarlıklar, 1868-1871, 1914-1921 ve 1927-1929 yılları arasında üç farklı araştırmacı tarafından kazılmıştır¹²⁴⁵. Mezarların çoğunluğunu dromosa sahip oda mezarlar oluşturmaktadır. Oda mezarların genişliği 3-7 m² arasında değişmektedir ve dromosların ortalama uzunluğu 6 m, genişliği ise 1,5 m kadardır. Bu mezarların dışında 3 adette kuyu mezar (T.39, T.41, T.76) tespit edilmiştir. Mezarların planları dikdörtgen düzende olmasına rağmen, alandan çıkarılan oval planlı kuyu mezar, Atina, Voula Zakynthos ve Knossos'taki mezarlara benzerlik göstermektedir¹²⁴⁶.

Araştırmalarda Ialysos mezarlarının GH IIB'den GH IIC dönemine kadar kullanım gördüğü tespit edilmiştir. Söz konusu mezarların 33'ünde depozitlerde ortaya çıkarılan 65 adet gömü hediyesi GH IIB – GH III A2'ye tarihlenmektedir. Yine alanda ortaya çıkarılan 36 mezarlıktaki depozitlerde GH IIIB – GH IIC arasıma tarihlenen 50 adet gömü hediyesi bulunmuştur. GH IIC döneminde söz konusu mezarların bazıları tekrardan kullanılmış ve sayıları artmıştır¹²⁴⁷. Ialysos'taki bazı oda mezarlarda tabanların altında mezar hediyeleri için çukurlar bulunmaktadır. Bunların benzerlerine GH IIC döneminde Perati¹²⁴⁸ ve Naxos'ta Kamini'de¹²⁴⁹ rastlanmaktadır. Bunların yanı sıra bu dönemde gömü adetlerine kremasyon da dâhil olmuştur. Bu gelenek On İki

¹²⁴³ Seoglou-Sfakianakis 2015, 269.

¹²⁴⁴ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 350.

¹²⁴⁵ Mee 1982, 8; Marketou 2010, 786..

¹²⁴⁶ Georgiadis 2003, 68.

¹²⁴⁷ Georgiadis 2003, 69, GH IIIB döneminde inşa edilmiş T.30, T.38, T.64, T.66 ve GH IIIA2 döneminde inşa edilmiş T.32, T.35, T.36, T.69, T.78 ve T.79 no.lu mezarlar GH IIC döneminde adaya yeni gelenler tarafından yeniden kullanılmıştır.

¹²⁴⁸ Georgiadis 2003, 78.

¹²⁴⁹ Thomatos 2006, 160-163.

Adalarda GH IIIA2 dönemine tarihlenen sadece bir gömüde ortaya çıkmasına karşın bu dönemde Ialysos'tan sekiz ya da dokuz örnek bulunmuştur¹²⁵⁰.

Rodos'ta Geç Tunç Çağı'na tarihlenen çok sayıda mezar ortaya çıkarılmıştır (**Fig. 193**). Mezarlar, 1932 yılında Jacopi, 1963 yılında Charitonidis 1984 yılında ise Dietz başkanlığındaki Danimarkalı ekip tarafından kazılmıştır¹²⁵¹. 1992 yılında ise Benzi tarafından mezarlardaki çalışmaların kısa bir incelemesi yayınlanmıştır¹²⁵². Bunların yanı sıra 1990'lı yılların sonunda 37 adet mezar Karantzali tarafından detaylıca tekrardan incelenmiştir. Rodos'un farklı kesimlerinde, Kouri'de 2 (T.1, T.2), Asprovilo'da 1(T.6), Maritsa'da 2 (T.1, T.2), Kalopetra/Damatia'da 1 (T.2), Kalavarda'da 5 (T.1, T.2, T.3, T.4, T.5), Leros'ta 3 (T.1, T.5, T6), Chimaro'da 1 (T.1), Ayios Minas'ta 2 (T.1, T.2), Tzigani'de 1 (T.1), Yennadi'de 1 (T.1), Passia'da 4 (T.1, T.2, T.3, T.4), Kalogrios'ta 1(T.1), Apsaktiras'ta 5 (T.1, T.2, T.8, T.9, T.10), Ambelia'da 1 (T.1), Archangelos'ta 1 (T.2) ve Aspropilia'da 6 (T.1, T.2, T.3, T.4, T.5, T.6) adet Geç Tunç Çağı'na tarihlenen mezar yapıları ortaya çıkarılmıştır¹²⁵³. Kouri'deki T.1 mezarı dışında Rodos'taki tüm mezarlar oda mezarlardan oluşmaktadır. Kouri'deki T.1 mezarının bir kuyu mezar olduğu düşünülmektedir. Mezarların stratigrafisi tam olarak bilinmese de birçoğundan GH IIIC dönemine tarihlenen buluntular ele geçirilmiştir¹²⁵⁴. Mezarlarda çoklu gömü uygulamaları hâkimdir. Şimdiye kadar tek bir gömünün uygulandığı mezar tespit edilmemiştir. Rodos'taki mezarlar Ialysos'la karşılaştırıldığında daha küçük boyutlardadır. Dromosların uzunluğu ortalama 4 m, genişliği ise 1,28 m'dir. Mezar odalarının genişliği ise 5 m²'dir.

Kos'taki mezarlıklar, Eleona ve Langada alanlarından gelmektedir¹²⁵⁵ (**Fig. 196**). Ialysos mezarlık alanlarıyla sayıca aynı miktarda bulunmalarına karşın, Eleona'daki kazılan ilk mezarlıkların kazı raporlarının II. Dünya Savaşı sırasında kaybedilmesiyle, alandan ayrıntılı bir şekilde bilgilerimizin olduğu tek yer Langada mezarlığı kalmıştır. Fakat Eleona alanında, sonradan kazılan mezarlar

¹²⁵⁰ Mee 1982, 27-29; Mountjoy 1998, 53; Marketou 2010, 786; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 351.

¹²⁵¹ Georgiadis 2003, 71.

¹²⁵² Benzi 1992.

¹²⁵³ Georgiadis 2003, 71.

¹²⁵⁴ Georgiadis 2003, 71.

¹²⁵⁵ French 1945, 102.

Papachristodoulou (1979), Papazoglou (1981) ve HopeSimpson ve Lazenby (1962, 1970) tarafından yayımlanmıştır¹²⁵⁶.

Langada'daki mezarların büyük çoğunluğunu oda mezarlar oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Langada'dan kuyu mezarlar (T.3, T.6, T.9) da ortaya çıkarılmıştır. Kuyu mezarların ilki yuvarlak planlı olup, çapı 3,14 m²'dir. Geri kalan ikisi dörtgen planlı olup çapları 2,38 ve 3,00 m²'dir. Mezarlarda, tekli ve çoklu gömü uygulamaları bulunmaktadır¹²⁵⁷.

Eleona'daki mezarların kullanım dönemleri GH IIB – GH IIIA1 arasındadır. Fakat GH IIIC döneminde T.7, T.11, T.12, T.15 no.lu mezarlar adaya yeni gelenler tarafından tekrardan kullanılmışlardır¹²⁵⁸. Langada mezarları GH IIIA1 döneminde kullanılmaya başlanmış GH IIIC dönemine kadar devam etmiştir. Mezarların çoğu kendi döneminde kullanılmıştır. Sadece T.37 no.lu mezar GH IIIA2 – GH IIIB arasında kullanılmıştır. Geçiş dönemini temsil eden mezarlar, T.11, T.17, T.40, T.48, T.52, T.53, T.57, T.59 ve T.60 no.lu mezarlardır. GH IIIC dönemine tarihlenen oda mezarların boyutları 2,38 - 2,68 m² arasında değişmektedir. Mezarların dromosları, adalardaki diğer örneklerine kıyasla çok daha küçüktür. Dromosların uzunluğu ortalama 1,5 m, genişliği ise ortalama 1,2 m'dir. Bunun yanı sıra Eleona ve Langada mezarlıklarından kremasyon ile alakalı bugüne kadar sadece bir örnek bulunmuştur¹²⁵⁹. On İki adalardan söz konusu mezarlar dışında Armenochori'de GH IIIA1 – GH IIIC dönemleri arasında kullanılmış mezarlar da ortaya çıkmıştır¹²⁶⁰.

Yıkım öncesi dönemde On iki Adalardaki bölgesel farklılıkların GH IIIC döneminde de devam etmesinin yanında, yeni değişiklikler de ortaya çıkmıştır. Kos'ta, Eleona ve Langada'da mezar sayılarında önceki dönemlere göre azalış görülmesine rağmen tekrardan kullanılan mezar sayısında ve buluntu topluluğunda artış görülmektedir¹²⁶¹. Bunun yanı sıra mezarlar da yeni keramik tipleri ortaya çıkmış, buluntular arasındaki içki kapları sayısında bir önceki dönemlere göre azalış

¹²⁵⁶Georgiadis 2003, 73.

¹²⁵⁷Georgiadis 2003, 74.

¹²⁵⁸Benzi 1992, 225; Georgiadis 2003, 74; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 350.

¹²⁵⁹Langada'da T.44 no.lu mezarda GH IIIC dönemine tarihlenen içinde kül ve kemik kalıntılarının olduğu bir testi bulunmuştur, Georgiadis 2003, 82.

¹²⁶⁰Georgiadis 2003, 74.

¹²⁶¹Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 352.

görülmüştür¹²⁶². Bunların dışında mezarlarda genel anlamda önemli değişiklikler yoktur.

Rodos Adasında da özellikle adanın kuzeyi ve güneyi arasında önemli bölgesel farklılıklar görülmektedir. Güneyde, GH IIIB- GH IIIC geçiş döneminde mezarlıklardaki gömü ve buluntu dağılımında pek bir değişiklik görülmez. Genel anlamda Rodos'un güneyinde bir süreklilik hâkim olmakla birlikte yerel üretim keramik miktarında da artış görülmektedir. Adanın kuzeyinde ise geçiş dönemindeki mezarlıkların sayısında önemli ölçüde bir azalış gözlenmektedir. Fakat yine de Ialysos'ta bulunan mezarlıklarda ortaya çıkan zengin gömü hediyeleri bu dönemde adanın bu bölümünün refah içinde yaşadığını göstermektedir¹²⁶³. Adadaki bu değişiklikler geçiş döneminde bazı küçük yerleşim ve mezarlıkların terk edilip savunma ve tahkimatı daha kolay olan büyük yerleşimlere olan göçün sonucu olabilir. Ialysos, geçiş döneminde bir önceki dönemlerine kıyasla çok daha fazla genişlemiştir. Adadaki mikro göçün kanıtları geçiş döneminde tekrardan kullanılan mezarların ve küçük buluntuların fazlalığı ile de açıklanabilir¹²⁶⁴.

GH IIIC'deki gömü uygulamalarındaki keramik tiplerini (**Fig. 197**) üzenği kulplu testiler, armut biçimli kaplar, amphoralar, amphoriskoslar, hydrialar, pyxisler, alabastronlar, askoslar, mataralar, derin kâseler, kraterler, kalathoslar, kylixler, fincanlar ve bardaklar oluşturmaktadır. Ritüel amaçlı az da olsa sepet vazolar, rhytonlar, kernoslar ve mangallar da gömü hediyesi olarak sunulmuştur¹²⁶⁵.

On İki Adalarda GH IIIC dönemi erken, orta ve geç olarak üç evreye ayrılmaktadır. Fakat mezar buluntularındaki, özellikle erken ve orta evrelerindeki çanak çömleklerde Girit etkisinin yoğun olmasından dolayı keramikleri tarihlendirmede zorluk yaşanmaktadır. Aynı zamanda GH IIIC geç evreye ait keramiklerin tüm Ege'deki yerleşimlerde oldukça az ortaya çıkması keramik tipolojisini ve tanımlamasını zorlaştırmaktadır¹²⁶⁶.

Ialysos'taki mezarlarda GH IIIC keramikleri önceki dönemlere göre altı kat fazla ortaya çıkmıştır. Mee'ye göre Ialysos'ta GH IIIA2 dönemine tarihlenen keramik

¹²⁶² Georgiadis 2003, 89, 91, 93-94.

¹²⁶³ Mountjoy 1998, 35.

¹²⁶⁴ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 353.

¹²⁶⁵ Georgiadis 2003, 86.

¹²⁶⁶ Macdonald 1986, 125-151.

buluntularında Argolid bölgesinden gelen ithal malların oranı %80, diğer bölgelerden ithal edilen malların oranı %15, yerel üretim malların oranı ise %5'tir¹²⁶⁷. GH IIIB'de ise ithal Argolid mallarının oranı %50'ye düşmüştür. Thebai, Knossos ve Attika'dan gelen mallar %40'a, yerel üretim mallar da %10'a yükselmiştir. GH IIIC döneminde ise bu oranlar ciddi şekilde değişiklik göstermektedir¹²⁶⁸. Argolid bölgesinden gelen ithal malların oranı %5'e, Attika, Girit ve Kykladlar'dan gelen malların oranı %20'ye düşmüştür. Yerel üretim mallar ise %75 ile ciddi artış göstermektedir. Özellikle Rodos, kendine özgü stilde keramik üretmektedir fakat üzengi kulplu testiler üzerindeki ahtapot bezemeleri hala güçlü Girit etkisini göstermektedir. Bunun yanında mezarlarda çok sayıda figürlü resimsel stilde keramikler ortaya çıkmıştır. Figürlü anlatımlar kraterler, üzengi kulplu testiler ve kylixlerde görülmektedir¹²⁶⁹.

GH IIIC döneminde On İki Adalarda bulunan keramiklerin neredeyse %40'ı Ialysos'tan gelmiştir. Bu dönemde yağ taşıma kapları önceki dönemlerdeki gibi hala popülerdir. Mezarlarda toplam 36 adet GH IIIC erken-geç evre arasına tarihlenen ahtapot bezemeli üzengi kulplu testiler ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu çanak çömleklerde Girit esintileri görülmekle birlikte, çanak çömleklerin çoğunluğu yerel üretim mallardan oluşmaktadır¹²⁷⁰. Bunun yanında bu dönemde amphoriskoslarda artış görülmektedir. Testiler de önceki dönemlerine göre artmıştır. Özellikle süzgeçli testiler GH IIIC döneminde Ialysos keramik repertuarına girmiştir. Aynı zamanda bu dönemde pyxis gibi taşıma kaplarında da artış gözlenmektedir fakat askoslar çok nadir ele geçmektedir. Açık ağızlı kaplar mezarlarda hala yaygın bulunmasına rağmen GH IIIB dönemine kıyasla az sayıdadır. GH IIIC'deki en ilginç keramik repertuarını kylixler oluşturmaktadır. Bu dönemde kylixlerin de dâhil olduğu içki kapları neredeyse yok denecek kadar azdır¹²⁷¹. Açısal kâseler yine geçiş döneminde ortaya çıkmasına rağmen mezar buluntuları arasında nadirdir. Kalathoslar ise GH IIIC döneminde karşımıza çok sayıda çıkmaktadır. Genellikle üzerlerinde, sıralı beş boya bant bezeme bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Ialysos'taki T.15, T.21, T.32 ve T.84 no.lu mezarlardan "Psi" tipinde figürinler ele geçmiştir. Bu dönemde Ialysos'taki mezarlarda törensel kapların sayısında azalma görülmekle birlikte gömü hediyeleri arasında yaygın değildir. Sepet vazolar Ialysos'taki GH IIIC mezarlarında ortaya çıkmamıştır fakat Kernoslarn sayısında

¹²⁶⁷ Cavanagh-Mee 1978, 31-44.

¹²⁶⁸ Karantzali-Ponting 2000, 221.

¹²⁶⁹ Georgiadis 2003, 88.

¹²⁷⁰ Mee 1982, 34.

¹²⁷¹ Georgiadis 2003, 88.

önceki dönemlere göre artış görülmektedir¹²⁷². Miken stilindeki keramiklerin yanı sıra Ialysos'ta mezarlardan (T.31, T.67, T. 76, T.86) az sayıda Kıbrıs kökenli mallar da ele geçmiştir. Söz konusu Kıbrıs kökenli malları, iki halka dipli testicik, iki halka dipli boğa rythonu, WS I testi, WS I derin kâse ve bir matara oluşturmaktadır¹²⁷³. Bu türde buluntular Enkomi'nin IB ve IIA tabakalarında oldukça yaygındır¹²⁷⁴. Kıbrıs mallarının yanı sıra Ialysos mezarlarında bir adet İtalya-Villanovan kültürü kökenli metal imitasyon "*Bucchero*" malı bulunmuştur¹²⁷⁵.

Rodos'ta bulunan mezarlıklarda GH IIIA1'e tarihlenen keramik buluntuları sınırlı saydadır fakat GH IIIA2 döneminde Miken keramiklerinde artış gözlenmektedir. GH IIIB döneminde mezar buluntularında keramiklerde yine bir azalış görülmüştür¹²⁷⁶. GH IIIC döneminde de ithal malların yerini yerel üretim mallar almıştır¹²⁷⁷.

Rodos mezarlarında GH IIIC döneminde yağ taşıma kapları Ialysos'taki gibi buluntular arasında hala popülerdir fakat önceki dönemlere göre sayılarında azalma olmuştur. Ialysos'ta görülen ahtapot bezemeli üzengi kulplu kaplar Rodos mezarlarında da ortaya çıkmıştır. Armut biçimli keramiklerde de bu dönemde artış görülmüştür. Bu tür keramiklerin üzerinde üçlü yay ve saplı spiral bezemeler bulunmaktadır. Benzerlerine Ialysos, Astpalaia ve Vaty'de rastlanmaktadır¹²⁷⁸. Amphoriskoslar ve amphoralar Rodos keramik repertuarına büyük ihtimal GH IIIB – GH IIIC geçiş döneminde gelmiştir. GH IIIC döneminde amphoriskoslar gömülerin çıktığı depozitlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Testilerde de önceki dönemlere kıyasla artış gözlenmektedir. Aynı durum ilaç ve kozmetik taşıma kaplarında da görülmektedir. Mezarlarda açık ağızlı kaplar hala bulunmasına rağmen sayılarında önceki dönemlere göre düşüş olmuştur. Kykixler (T.32, T38) çok az sayıda bulunmasına rağmen su tasları Rodos keramik repertuarından çıkmıştır. Bunun yanı sıra, derin kâseler içki kapları arasında en yaygın görülen tip olmuştur. Rodos mezarlarında Ialysos'taki gibi törensel

¹²⁷² Georgiadis 2003, 89.

¹²⁷³ Mee 1982, 22; Macdonald 1986, 140.

¹²⁷⁴ Courtois 1973, 153-164.

¹²⁷⁵ Kalogeropoulos 1998, 43-49.

¹²⁷⁶ GH IIIB dönemindeki keramik miktarındaki tek istisnayı Rodos'taki Pylona Mezarlığı oluşturmaktadır. Bu dönemde buluntuların çoğunluğunu Argolid kökenli mallar oluşturmaktadır. GH IIIB dönemini tarihlenen mezarlarda yaklaşık 35 adet çanak çömlek bulunmuşken GH IIIC dönemine tarihlenen mezarlardaki çanak çömlek buluntusu sayısı yaklaşık 10 adettir. Karantzali-Ponting 2000, 236, fig. 11.

¹²⁷⁷ Georgiadis 2003, 90.

¹²⁷⁸ Mountjoy 1998, 54.

kaplar da bulunmaktadır. Kernoslar GH IIIB – GH IIIC geçiş döneminde nadirde olsa mezarlarda ortaya çıkarken GH IIIC döneminde sayılarında artış olmuştur¹²⁷⁹.

Kos Adasındaki mezarlık alanlar GH IIB döneminde ortaya çıkmış, GH IIIC döneminde de mezarlıkların sayıları artmıştır. GH IIIC döneminde Mountjoy'a göre Doğu Ege Koine'sinin özellikleri en çok, Kos, Kalymnos, Astypalaia ve Miletos arasında paylařılmaktadır¹²⁸⁰. GH IIIC orta evrede bu stil akımı kuzeyde Chios Adası dâhil Batı Anadolu'daki bazı yerleşimlere de ulaşmıştır. Bu stilin en belirgin özelliğini figürlü anlatımlı keramikler oluşturmaktadır. Kos adasında bu stile ait repertuar Seraglio'daki krater parçası zerinden¹²⁸¹ ve Eleona-Langada mezarlık alanlarında bulunmuş, derin kâseler, kalathoslar, üzengi kulplu kap ve testiler üzerinden gelmektedir¹²⁸².

GH IIIC döneminde Kos mezarlarında ortaya çıkmış yağ taşıma kapları hala yaygın olarak görülmektedir fakat aynı Rodos'taki gibi bu kapların sayısında önceki dnemele göre azalış görülmektedir. Ahtapot bezemeli üzengi kulplu kaplar sınırlı sayıda bulunmasına karşın Mountjoy'a göre hem yerel hem de ithal özellikler barındırırlar¹²⁸³. Aynı durum Kalymnos'taki ahtapot bezemeli üzengi kulplu kaplarda da grlmektedir¹²⁸⁴. Bu stildeki en önemli özellik ahtapotun dokunaçları arasında birbiriyle alakasız balık, keçi, kuş, kirpi ve ıstakozların betimlenmesidir (**Fig. 198**). Bunun yanında mezarlarda amphoriskosların ve armut biçimli kapların sayısında artış görülmektedir. Langada'da T.45 no.lu mezardan da GH IIIC döneminde tarihlendirilen bir amphora ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde testilerin gömü hediyesi olarak kullanımında da artış görülmüştür. Langada'daki T.39 ve T.52 no.lu mezarlarda süzgeçli testiler ele geçirilmiştir fakat Ialysos'taki benzerlerine göre sayıları daha azdır. İlaç ve kozmetik kaplarında özellikle pyxislerde hızlı bir artış görülmesine rağmen alabastronlara mezarlardaki depozitlerde rastlanmamıştır. Açık ağzlı kaplarda ise önceki dnemele göre azalış gözlenmektedir. Kyxiler nadirde olsa mevcuttur. Açısal kâseler ise GH IIIB – GH IIIC geçiş döneminde ortaya çıkmış, GH IIIC döneminde de sayıları artmıştır. Törensel kaplar mezarlarda seyrek olarak grlmekle birlikte Kernoslar ilk defa GH IIIC döneminde ortaya çıkmıştır fakat yaygın değillerdir.

¹²⁷⁹ Georgiadis 2003, 91.

¹²⁸⁰ Mountjoy 1998, 43.

¹²⁸¹ Macdonald 1986, 144.

¹²⁸² Georgiadis 2003, 92.

¹²⁸³ Mountjoy 1998, 60.

¹²⁸⁴ Macdonald 1986, 143.

Kos'taki mezarlarda ayrıca Anadolu kökenli olabileceği düşünülen mallarda ortaya çıkmıştır. Eleona'da T.17 no.lu mezardan ise bir matara ele geçmiştir. Kos'taki bu buluntular, ada ile Batı Anadolu arasında kültürel bir etkileşimin olduğunun da göstergesidir¹²⁸⁵. Söz konusu buluntuların yanı sıra Kos'taki Eleona ve Langada mezarlıklarında en az 12 adet “*Bucchero*” çanak çömlekleri ortaya çıkarılmıştır. Bunların büyük bir kısmı Morricone tarafından GH IIIA2, çok azı ise GH IIIC dönemine tarihlendirilmiştir¹²⁸⁶. Kos'taki mezarlardan GH IIIC'ye tarihlenen 36 adet tek renkli çanak çömlek ortaya çıkarılmıştır. Bu çanak çömleklerin yarısını açık ağızlı kaplar oluşturmaktadır. Açık ağızlı kapların 8'i derin kâse, 6'sı ise kylix'tir. Kos'ta Eleona ve Langada mezarları dışında kastello, Iraklis Yapılı, Giorgaras, Mesaria, Ayia Paraskevi ve Antimacheia'dan GH IIIA2 – GH IIIC dönemleri arasına tarihlenen 33 adet çanak çömlek te ortaya çıkarılmıştır¹²⁸⁷.

Ialysos'taki mezarlardan çok sayıda ve farklı tipte küçük buluntular gelmiştir. Mezarlardaki buluntuların çokluğu mezarların tarihlendirilmesine de kolaylık sağlamıştır. Buluntular arasında fildişi objeler, kandiller, tunç fincanlar, tunç silahlar ve askeri donanımlar, boncuklar, kolyeler, kil düğmeler, yüzükler, küpeler, diademler, bilezik, yarı değerli taşlar ve devekuşu yumurtaları vardır. Bakır, kalay ve demir mezarlarda çok nadir de olsa bulunmaktadır. Mühür ve skarabeler, Doğu Akdeniz ve Mısır'la olan kültürel ve ticari etkileşimi göstermektedir. Altın ve gümüş takılar GH IIIC döneminde ciddi artış göstermektedir. Özellikle bu dönemde altın ve gümüş yüzüklerin gömü hediyesi olarak sunumu artmıştır¹²⁸⁸. Aynı durum Perati, Aplomata ve Kamini'de de gözlenmektedir¹²⁸⁹. Bunların dışında Moschou Vounara'dan kancalar ve bir balta ele geçirilmiştir. T.15 no.lu mezardan gelen kabzasında halka tutacak bulunan tunç bıçak, Kuzey İtalya ve Orta Avrupa kökenli Montegiorgio ve Baierdorf tipindeki bıçaklara benzerlik gösterir fakat perçin delikleri açısından farklılık göstermektedir¹²⁹⁰. Mezarlarda kozmetikle alakalı aletler az sayıdadır. Moschou Vaunara'da GH IIIC dönemine tarihlenen mezarlardan Kıbrıs kökenli 6 adet ayna¹²⁹¹ ve 2 adet cımbız¹²⁹² ortaya çıkarılmıştır. Bunların yanında Ialysos'ta toplam 14 adet kil Miken figürini ele

¹²⁸⁵ Georgiadis 2003, 93.

¹²⁸⁶ Morricone 1965-1966, 296-297.

¹²⁸⁷ Georgiadis 2003, 93.

¹²⁸⁸ Georgiadis 2003, 98.

¹²⁸⁹ Vlachopoulos 1999b, 308-309.

¹²⁹⁰ Macdonald 1986, 140.

¹²⁹¹ Macdonald 1986, 141.

¹²⁹² Macdonald 1986, 146.

geçirilmiştir. Bunların ikisi “*Phi*” tipindedir ve GH IIIA2 dönemine tarihlenmektedir. “*Tau*” tipinde figürinden bir adet bulunmuş ve GH IIIA2 dönemine tarihlendirilmiştir. Geri kalanlar “*Psi*” tipinde figürin olup GH IIIC dönemine aittir. Bunların dışında T.64 no.lu mezardan da GH IIIC dönemine tarihlenen bir boğa figürini ele geçirilmiştir. Ialysos’taki figürinler sayıca az olmakla birlikte çoğunluğu GH IIIC dönemine tarihlenmektedir¹²⁹³. Bunların dışında Ialysos’taki mezarlardan Hititlere ait olabilecek silindir mühürlerde ortaya çıkarılmıştır. Cline söz konusu objelerin 8’inin Hititlere ait olduğunu öne sürmektedir¹²⁹⁴.

Rodos’taki mezarlardan da küçük buluntular gelmektedir fakat Ialysos’a kıyasla az sayıda bulunmuştur¹²⁹⁵. Rodos mezarları ve Ialysos mezarları arasındaki en belirgin fark çok sayıda tunç silahın ortaya çıkarılmasıdır. Kazılarda tunç kılıçlar, mızrak ve ok uçları Siana grubu bıçaklar, hançerler ve bir tunç miğfere ait parçalar ortaya çıkartılmıştır¹²⁹⁶. Tunç silahlardan birini Sandars, H tipi kılıç sınıflandırmasına koymuştur¹²⁹⁷. Bu türdeki kılıcı benzerlerine Batı Anadolu’daki Geç Tunç Çağı’na ait mezarlıklarda da rastlanmaktadır. Silah buluntuları yanında Rodos’taki mezarlardan fildişi objeler, boncuklar, kolyeler, gümüş ve tunç yüzükler, ağırşaklar, iğneler ve yarı değerli taşlar da gelmektedir. Aspropilia’daki T.4 no.lu mezardan GH IIIC dönemine tarihlenen İtalya veya balkan kökenli bir fibula ele geçirilmiştir¹²⁹⁸. Ayrıca mezarlardan Kıbrıs ve Anadolu kökenli olduğu düşünülen GH IIIC dönemine tarihlenen 15 bıçak, 3 balta, bir adet kanca ve 2 adet tunç spatula ortaya çıkarılmıştır¹²⁹⁹.

Kos’taki mezarlardan çok sayıda küçük buluntu ele geçirilmiştir. Buluntuların repertuarı Ialysos ile karşılaştırıldığında aynıdır fakat sayı bakımından azdır. Eleona ve Langada mezarlarından tunç kılıçlar, bıçak ve hançerler, mızrak ve ok uçları nadirde olsa gelmektedir. Kos mezarlarındaki en önemli buluntuyu Langada’daki T.21 no.lu mezardan ele geçirilen “*Neue II*” tipinde kılıç ve Orta Avrupa ve Balkan kökenli bir mızrak ucu oluşturmaktadır¹³⁰⁰. Söz konusu buluntular mezar kontekstinde GH IIIB sonuna tarihlendirilmiştir¹³⁰¹. T.34 no.lu mezardan ise Ege kökenli fakat kabzasında

¹²⁹³ Macdonald 1986, 141; Georgiadis 2003, 99.

¹²⁹⁴ Cline 1991a, 136-137.

¹²⁹⁵ Macdonald 1986, 129.

¹²⁹⁶ Georgiadis 2003, 100.

¹²⁹⁷ Sandars 1963, 140-142, 152-153.

¹²⁹⁸ Georgiadis 2003, 101.

¹²⁹⁹ Bouzek 1985, 151.

¹³⁰⁰ Sandars 1963, 142-143; Harding 1984, 166, 183; Bouzek 1985, 122.

¹³⁰¹ Georgiadis 2003, 102.

Avrupa stilinde bezeme bulunan bir bıçak ele geçirilmiştir. Bunun yanı sıra T.10 no.lu mezardan yarı değerli taşlardan kehribarın (amber) yanı sıra, benzerlerine İtalya'da Pantalica, Scoglio del Tonno ve Fucino'da rastlanan bir fibula ortaya çıkartılmıştır. Kos/Seraglio'dan da benzerlerine Yunanistan'da Tiryns'de İtalya'da ise Dictaeon Mağarası ve Pertosa'da rastlanan bir bıçak ele geçirilmiştir. Söz konusu buluntular Macdonald tarafından bu bölgelerden ithal edilmiş mallar olarak düşünülmüştür¹³⁰². Fakat adalarda yaşamış Orta Avrupa'dan gelen bir paralı askere ya da adaya yeni gelmiş bir elite de işaret edebilir.

Ialysos ve Pylona'dan kimyasal analizler GH IIIA-B ve GH IIIC dönemleri boyunca farklı üretim akımlarını açığa çıkartmaktadır¹³⁰³. Erken dönemlerde mezarlarda ele geçirilen birçok keramik Kıta Yunanistan'dan çoğunlukla Argolid Bölgesinden gelmekle beraber yerel üretim keramik miktarı, son derece azdır. Bunun yanı sıra Trianda yerleşmesinden gelen GH IIIA-B dönemlerine ait yapılan analizlerde, günlük kullanılan keramiklerin birçoğunun yerel üretim mallardan, az da olsa bir kısmının da ithal mallardan oluştuğu ortaya çıkmıştır. Bu durumun aynısı Seraglio yerleşmesinde de görülmektedir. Rodos'taki mezarlık alanlarda ise Yunanistan anakarasından gelen daha iyi ithal mallar kullanılmıştır. Daha geç dönemlere ait keramiklere yapılan analizlerde Rodos'taki mezarlık alanlarda ele geçen keramiklerin büyük çoğunluğunun yerel ya da bölgesel üretim olduğu görülmüştür. Saraylar sonrası geçiş döneminde ise mezarlarda GH IIIA-B' den gelen gömü gelenekleri devam etmesine rağmen yalnızca birkaç adet ithal mala rastlanmıştır¹³⁰⁴.

Rodos, GH IIIC erken ve orta evrelerde, keramiklerdeki ana bezemelerini Girit'ten almış fakat kendi üretim birimlerini kullanmıştır. Bunda en çok belirgin özellik stil ve bezeme açısından, hem yerel üretilen hem de ithal edilen ahtapot bezemeli üzengi kulplu testilerde görülmektedir. Aynı zamanda Argolid bölgesinden ithal edilen kapalı stil, GH IIIC orta evreye tarihlenen tabakalarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra bu stilin yerel imitasyonları Rodos'taki iki mezarda bulunmuştur. Yeni tipte üzengi kulplu testiler Rodos'taki bazı mezar buluntuları arasında görülmüştür. Ahtapot bezemeli kulplu kap ve testilerin sınırlı sayıda bulunmaları Vlachopoulos'a göre içerikleri ile alakalıdır¹³⁰⁵. Rodos'ta GH IIIC geç evresine ait keramikler adada seyrek olarak ortaya çıkmaktadır.

¹³⁰² Macdonald 1986, 146.

¹³⁰³ Karantzali-Ponting 2000, 219-238.

¹³⁰⁴ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 351.

¹³⁰⁵ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 352.

On İki Adaların kuzeyinde ise GH IIIC erken evrelerinden beri Kos, Kalymnos ve Astypalaia'da ortak bir keramik üretim geleneği ortaya çıkmıştır¹³⁰⁶. Bu stil GH IIIC orta evresi boyunca devam etmekle birlikte stilin yayılımı Chios'a kadar devam etmiştir. Aynı zamanda amphoroid kraterler, halka dipli kraterler, kalathoslar, üzengi kulplu kaplar, testiler ve derin kâseler üzerinde kuşların, balıkların, keçilerin ve insanların betimlediği bir resimsel stil gelişmiştir¹³⁰⁷. Çoğunlukla Girit'ten ithal edilmiş ve yerel örnekleri de bulunan Ahtapot bezemeli üzengi kulplu kaplarda Eleona ve Langada'dan, aynı zamanda Kalymnos' tan da sınırlı sayıda ele geçmiştir¹³⁰⁸.

On İki Adalardaki mezarlık alanlardaki GH IIIC dönemi küçük buluntularını değerlendirdiğimizde önceki dönemlere göre miktar ve buluntu farklılığı açısından gözle görülür bir artış olmuştur. Bu dönemde buluntuların yapımında altın ve gümüşün artması refah düzeyinin de yükseldiğini göstermektedir. Buna rağmen Rodos'taki Ialysos Mezarlığı ile adanın geri kalanında ortaya çıkarılan mezarlıklardaki buluntuların kalitesi farklılık göstermektedir. Bu farklılık araştırmacılar tarafından Rodos Adasının kuzeyinin zengin, güneyinin ise kuzeye oranla refah düzeyi daha düşük bir halk tarafından iskân edildiği olarak yorumlanmıştır. Aynı zamanda adadaki mikro nüfus hareketlerindeki değişimler sonucu Ialysos yerleşiminin GH IIIC dönemi boyunca genişlediği düşünülmektedir¹³⁰⁹. Macdonald ve Benzi'ye göre Rodos Adasında yaşayanlar Ialysos'a göç etmiştir¹³¹⁰. Mee ise bu durumu Yunanistan anakarasından gelen bir göçe bağlamaktadır¹³¹¹.

Rodos/Ialysos ve Kos'taki mezarlıklardaki buluntular, adalarda yaşayan toplumların hiyerarşik özelliklerini de barındırmaktadır. Mezarlıklarda, önceki döneme göre çoklu gömü kullanımının artmasının yanında Naxos'taki mezarlıklardaki gibi yetişkin ve çocukların birlikte gömüldüğü uygulamalarda görülmüştür. Çocuk gömülerinin yanında deniz kabuklarının ortaya çıkması dinsel bir ritüelin göstergesidir. Çoklu gömülerin ve çocuk gömülerinin artması adalarda eşitlikçi yerel bir elitin ortaya çıktığına işaret etmektedir. Mezarlarda ortaya çıkarılan İtalya, Balkan, Ege ve Doğu Akdeniz'e özgü malların hatırı sayılır derecede varlığı, uzak mesafelerle olan kültürel ve ticari etkileşimi göstermesinin yanı sıra, farklı gömü geleneklerinin de ortaya

¹³⁰⁶ Mountjoy 1998, 37; 2015, 40.

¹³⁰⁷ Mountjoy 1998, 54.

¹³⁰⁸ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 352.

¹³⁰⁹ Mountjoy 1998, 53.

¹³¹⁰ Macdonald 1986, 129.

¹³¹¹ Cavanagh-Mee 1978, 40-44.

çıkması, adalara söz konusu bölgelerden gelen yeni yerleşimcileri de işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Miken figürlerinin GH IIIC döneminde varlığı, adalarda, yerli halkın ve yeni gelenlerin kozmopolit bir toplum oluşturduğunu da göstermektedir.

On iki Adalardaki yerleşimleri incelediğimizde, adalarda GH IIIC dönemine ait yerleşimler bulunmakla birlikte bunlar sadece yüzey buluntuları ile bilinmektedir. Araştırmacılar adalardaki yerleşimleri tespit etmeye çalışırken, mezarlıkların 1 km çapındaki alanları incelemeye çalışmışlardır. Bu analiz Pigadia'da doğrulanmış mezarlıkların çevresinde yerleşimin doğruluğunu kanıtlayabilecek yüzey keramiklerine ulaşılmıştır. Melas tarafından yapılan yüzey çalışmalarında Orta Tunç ve Geç Tunç Çağı'na ait yerleşim izleri tespit edilmiştir¹³¹² ancak keramik kalıntılarında GH IIIB dönemine dair yeterli derecede kanıtı sahip tek yerleşim büyük olasılıkla bu dönemde kurulmuş olan Kasos'taki Poli yerleşimidir. Ialysos mezarlığının bulunduğu Rodos/Trianda'da bile GH IIIC yerleşimine dair herhangi bir kanıt ortaya çıkmamaktadır. Yerleşimdeki yapı katları oldukça tahrip olmakla birlikte GH IIIB sonrası dönemlere dair herhangi bir mimari buluntu açığa çıkmamıştır¹³¹³.

Şu ana kadar Rodos'taki GH IIIC dönemi ile ilgili bilgilerimiz sadece mezarlık alanlardan gelmektedir. Astypalaia'da kıyı kesimindeki mezarlık alanlar GH IIIB'nin sonunda terk edilmesine rağmen iç kesimlerde GH IIIC erken evresi boyunca kullanılan mezarlık alanlar bulunmaktadır. Astypalaia'daki GH IIIC dönemine ait bilgilerimiz oldukça kısıtlı olmakla birlikte buluntular bir kaç keramik parçasından ibarettir. Kalymnos'taki Perakatra ve Vathy'deki Yarvara ve Daskalia Mağaralarında Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı geçiş evresi kesintisiz bir şekilde süreklilik göstermektedir. Perakatra, bir yerleşimin varlığına kanıt teşkil ederken, söz konusu mağaralar keramik buluntuları dışında herhangi bir yerleşime dair belirgin izler bulundurmamaktadır¹³¹⁴.

Kos Adasındaki Seraglio yerleşimi çok sayıda GH IIIC buluntu topluluğuyla, GH IIIC döneminde iskân edildiğini göstermektedir ancak yerleşimdeki mimari kalıntılar yetersizdir. Adanın güney kıyısındaki küçük tepelik alanlardaki Halasarna bölgesinde GH IIIC döneminde çiftlik olarak kullanılmış olabilecek birkaç küçük yerleşim yeri vermektedir. Bu yerleşimlerin en az iki tanesinde GH IIIC dönemine

¹³¹² Melas 1985, 49-50, 83.

¹³¹³ Vlasopoulos-Georgiadis 2015, 353.

¹³¹⁴ Vlasopoulos-Georgiadis 2015, 354.

tarıhlenen az sayıda keramik parçası bulunmuştur. Bu küçük yerleşmeler olası bir ana kentin uydu alanları gibi görünmektedir¹³¹⁵.

On İki Adalarda, GH IIIC geç evresine ait buluntular sınırlı olmakla beraber sadece Rodos ve Kos'tan az sayıdaki mezardan gelmektedir. Bunların yanı sıra SubMiken dönemine ait buluntular sadece Kos'tan kompozit bir Tholos mezardan ve Rodos'un güneydoğusundaki Ayia Agathi'deki bir sanduka mezardan gelmektedir. Kos'tan SubMiken dönemine dair başka herhangi bir buluntu gelmezken, Rodos'taki Ayia Agathi'deki SubMiken gömü geleneği Protogeometrik ve Geometrik dönemlerde de devam etmektedir¹³¹⁶. Adalarda Erken Demir Çağı'na ait buluntuların azlığı ve nüfus miktarındaki düşüş, MÖ 11. yy'm ikinci yarısındaki Dor, İon ve Aiol göçlerinden kaynaklı olmalıdır.

Genel olarak On iki Adalarda ki yerleşimlere baktığımızda GH IIIC dönemine dair bilgilerimiz sınırlı olmasına rağmen adaların iç kesimlerinde ki yerleşimler kıyılardakilerine oranla daha korunmuş durumdadır. Rodos'un güneyindeki Kasos yerleşimi bu gözleme bir örnek oluşturur. Kalymnos'taki Astypalaia'da da, Kos Adasının doğusu ve Otalasarna bölgesinde de aynı durum hâkindir. Geçiş dönemindeki süreklilik Kalymnos'ta PeraKastro'da, Astypalaia'daki Armenochari'de ve Rodos'un güney kesimlerinde görülmektedir. Söz konusu yerleşimler dışında geçiş döneminde yeni yerleşimlerinde ortaya çıkması adalarda yeni, ekonomik, politik ve sosyal koşulların da oluştuğunu göstermektedir¹³¹⁷.

On İki Adalarda GH IIIC yerleşimlerinde güvenlik hala birinci önceliktir. Kasos'ta, Güney Rodos'ta, Kos, Kalymnos, Astypalaia ve daha birçok yerleşimde, ya savunma duvarları bulunmakta ya da savunulabilir iç kesimlerdeki tepelik alanlara yerleşimler kurulmaktadır. GH IIIC keramiklerinde özellikle dönemin orta evresindeki resimsel tasvirlerdeki savaş betimlemeleri, bölgede savaş veya korsanlık faaliyetlerinin de devam ettiğini göstermektedir¹³¹⁸.

On İki Adalardaki kültürel materyallerdeki farklılıklara bakıldığında, her yerleşim, kendi geleceğine yön veren kültürel ve coğrafi etkiler içerisindedir. Bunun sonucunda her yerleşim GH IIIC'deki refah seviyesini kendi kültürel çevresinde yaşamış

¹³¹⁵ Georgiadis 2005, 7-19.

¹³¹⁶ Vlasopoulos-Georgiadis 2015, 359.

¹³¹⁷ Vlasopoulos-Georgiadis 2015, 354-355.

¹³¹⁸ Vlasopoulos-Georgiadis 2015, 357.

ve farklı politik normlar ortaya çıkmıştır. Kıta Yunanistan ve Anadolu'daki tüm kaynakları kendi bünyesinde toplayan baskıcı politik merkezlerin yokluğu, zenginlik, refah ve özgürlük düşüncesindeki Ege'deki GH III dönemi toplumunun kendi kendine yeten bağımsız birimler oluşturmaya neden olmuştur. Bunun yanı sıra geçiş döneminde küçük yerleşimlerde yaşayan insanlar, güvenlik ve ticari kaygı ile büyük yerleşimlere göç etmiş veya büyük yerleşimleri oluşturmuştur (Synoikismos¹³¹⁹).

4.3. Kykladlar

Kyklad Adaları Yunan kaynaklarında ilk defa Homeros'un Odyseus'unda geçmektedir. Homeros, Kyklad Adalarından Delos'ta Tanrı Apollon'un bir sunağının bulunduğu bahseder¹³²⁰. Thucydides ise Kyklad halklarının Güneybatı Anadolu'daki Karia bölgesinden geldiğini iddia eder¹³²¹. III. Amenhotep'in Kom el Hetan'daki ölüer tapınağında, heykel kaidesinin üzerinde Ege'deki birçok yerleşimin adı geçmesine rağmen Kykladlar ile ilgili herhangi bir yerleşimden bahsedilmez¹³²². Cline ise farklı bir yaklaşımla, Mısır kayıtlarında karşımıza çıkan "*Iww hryw-ib nw W3d-wr*" pasajının "*Büyük Yeşil'in ortasındaki adalar*" olarak çevirmekte ve bu adaların arasında Kykladların da dâhil olduğunu öne sürmektedir¹³²³.

Adalarda ilk arkeolojik araştırmalar École française d' Atenes tarafından 1873 yılında Delos Adasında başlar. Araştırmacı, Homeros'ta geçen Apollon kutsal alanının izlerini arar¹³²⁴. Daha sonra 1896-1899 yılları arasında Atina'daki British School of Archaeology ekibi Melos Adasındaki Tunç Çağı yerleşmesi Phylakop'i'de kazılar başlatır. Burası, döneminde detaylı kazılmış bir Tunç Çağı yerleşmesidir. 1911 yılında Dawkins ve Droop tarafından yerleşimde kazılar tekrardan başlamış, keramik ve stratigrafi çalışmaları Girit ve Kıta Yunanistan'daki yerleşmelerin kronolojilerinin belirlenmesine ışık tutmuştur. 20. yy'ın başlarında ise Rubensohn, Paros'ta kazılar başlatmıştır¹³²⁵. Paros'un hemen doğusunda, Naxos Adasındaki kazılar ise Kondoleon başkanlığında 1940'lardan 1970'lere kadar sürdürülmüştür. Bu kazılarda adadaki Geç

¹³¹⁹ Antik Çağ'da bazen birkaç kent ya da ufak yerleşim birimlerinin bir araya gelerek oluşturduğu kent devleti.

¹³²⁰ Homeros, İlyada, VI. 163-165.

¹³²¹ Thuc. 1.4.

¹³²² Cline 1994, 112.

¹³²³ Cline 1994, 32.

¹³²⁴ Schallin 1993, 3-4.

¹³²⁵ Dawkins-Droop 1911, 1-22; Earle 2008, 17.

Tunç Çağı yerleşimi Grotta gün yüzüne çıkarılmıştır¹³²⁶. Ayrıca Kykladlar'da Amerikalı arkeologlar da araştırma yapmış, 1960'da Kea Adasındaki Aya İrin'i de Coskey tarafından yürütülen kazılarda Tunç Çağı'na ait bir Kyklad yerleşiminin kalıntıları bulunmuştur¹³²⁷.

Çalışmamızda önceki bölümlerde bahsettiğimiz Marinatos, Thera'daki arkeolojik araştırmalarında günümüze kadar iyi korunmuş olan Geç Tunç Çağı yerleşimi Akrotiri'yi tespit etmiştir. Araştırmacı yerleşimdeki kalıntıları incelediğinde, Akrotiri'yi "*Ege'nin Pompeiisi*" olarak nitelemiş ve Thera'daki büyük bir volkanik patlamanın Kyklad uygarlığını sona erdirdiği sonucuna varmıştır¹³²⁸.

1974'ten 1977'ye kadar İngiliz araştırmacı Renfrew tarafından Phylakopi yerleşiminde çalışmalar yapılmıştır¹³²⁹. Paros Adasındaki Koukounaries yerleşiminde ise Rubensohn'dan sonra 1976-1980 yılları arasında Schilardi tarafından sistematik kazılar gerçekleştirilmiş ve adada Neolitik Dönemden Geç Tunç Çağı'na kadar tarihlenen yerleşimler ortaya çıkarılmıştır. Koukounaries'in Geç Tunç Çağı'na tarihlenen yapı katında Kyklopik duvar tekniği ile inşa edilmiş bir iç kalenin izine rastlanmıştır¹³³⁰ (**Fig. 200**). Kykladlar'daki diğer kazılar 1970'lerden itibaren Miken yayılımı üzerine yoğunlaşmıştır¹³³¹.

Bilindiği üzere Geç Tunç Çağı'nın sonunda Kıta Yunanistan'daki saray merkezleri ve aynı zamanda Hitit Krallığı'nın yıkımıyla MÖ 12. yy'da Ege'de yeni politik, sosyal ve ekonomik koşullar ortaya çıkmıştır. MÖ 12. yy ve MÖ 11. yy'n ilk yarısına tarihlenen GH IIC olarak tabir ettiğimiz dönem hakkında bilgilerimiz kısıtlı olsa da¹³³² Ege'deki birçok adada, yerleşim katlarıyla birlikte birçok yeni keramik repertuarının yanı sıra içinde sıra dışı buluntuların oluşturduğu mezarlık alanlarda ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda söz konusu adalara yeni gelen insan topluluklarının varlığına da işaret etmektedir. Göç eden insan toplulukları bölgelerde,

¹³²⁶ Schallin 1993, 20.

¹³²⁷ Earle 2008, 18.

¹³²⁸ Marinatos 1939, 425-439.

¹³²⁹ Haselgrove 1983, 392; Bintliff 1984, 88.

¹³³⁰ Schilardi 1984, 184-206.

¹³³¹ Earle 2008, 20.

¹³³² Kykladlar'da Geç Tunç Çağı'nın sonu ile ilgili bilgilerimiz adalarda son 20 yılda sınırlı sayıda kazılardan ve kazılardan gelen verilerin sınırlı sayıda yayımlanması ya da hiç yayımlanmamasından dolayı kısıtlıdır. Phylakopi kutsal alanı ve Naxos'taki mezarlıklar buna istisna oluşturmasına rağmen geri kalan GH III Kykladlarına ait yerleşimlerden Naxos-Grotta ve Paros-Koukounaries ile ilgili yayımlar sadece özet halindedir. Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 341.

yerleşim dokusu, gömü gelenekleri, özgün savunma yapıları ve farklı keramik üretim anlayışlarıyla izlenebilmektedir.

Kyklad Adalarındaki yerleşimler de GH IIIB dönemi sonunda Kıta Yunanistan'daki bu yıkımlardan dolayı veya doğrudan etkilenmişlerdir. Naxos Adasının kuzey kıyısına konumlanan Grotta yerleşmesinde Geç Neolitik Dönemden Orta Kyklad Dönemine dair buluntular ortaya çıkarılmakla birlikte Grotta'nın GH IIIA dönemine tarihlenen Geç Tunç Çağı yerleşimi GH IIIB1 dönemi sonunda kesintiye uğramıştır¹³³³ (**Fig. 201**). Yerleşimle ilgili GH IIIB2'ye tarihlenen herhangi bir keramik repertuarı bilinmemektedir. Aynı durum Kea Adasındaki Ayia Irini kutsal alanında da görülmüştür. Ayia Irini, GH IIIC'nin son evresine kadar iskân edilmemiştir¹³³⁴. Diğer Kyklad adalarında da durum aynıdır. Henüz kazısı yapılmamış Melos Adasındaki Ayios Spyridon yerleşiminde yüzey buluntuları GH IIIB dönemindedir. Delos Adasında da durum aynı olmakla beraber MÖ 1200'den sonrasına ait yerleşim izine dair herhangi bir kanıt yoktur¹³³⁵. Fakat Arkaik Artemis Tapınağı altından karışık kontekste, Miken ve Geometrik dönemlere, az sayıda da GH IIIC erken evreye tarihlenen buluntuların gelmesi, alanda bir sürekliliğin olduğuna işaret etmektedir¹³³⁶.

Kykladlarda GH IIIB sonunda yıkım izlerine rastlamamıza rağmen adalardaki diğer yerleşimlerden dönemde sürekliliğe dair kanıtlarda gelmektedir. Naxos Adasındaki Mikre Vigla'dan gelen yüzey buluntuları GH IIIC döneminde belki de iskân edildiğine dair kanıtlar ortaya koymaktadır¹³³⁷. Bunun yanı sıra Phylakopi'de (**Fig. 202**) GH IIIC'nin erken ve orta evrelerinden önce herhangi bir yıkım tabakası ortaya çıkmamıştır¹³³⁸. Henüz yerleşimi tespit edilemeyen kutsal alanın GH IIIC Dönemi boyunca kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır¹³³⁹. Siphnos Adasındaki Ayios Andreas (**Fig. 203**) yerleşiminin savunma duvarlarında da GH IIIB - GH IIIC geçiş evresinde herhangi bir yıkım izi saptanmamıştır¹³⁴⁰. Paros Adasındaki Koukounaries yerleşimi ise büyük ihtimal GH IIIC'nin erken evrelerinde iskân edilmiştir. Henüz kazısı yapılmayan Thera Adasının doğu kıyısındaki tepe yamaçlarına konumlanan Monolithos (**Fig. 204**) yerleşiminin yüzey buluntularında GH IIIB'den GH IIIC'nin orta

¹³³³ Earle 2008, 182; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 343.

¹³³⁴ Caskey 1984, 241-254.

¹³³⁵ Earle 2008, 187.

¹³³⁶ Jung 2007, 219-255, fig. 1.

¹³³⁷ Earle 2008, 188.

¹³³⁸ Deger-Jalkotzy 1998b, 107.

¹³³⁹ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

¹³⁴⁰ Televantou 2001, 195.

evresine kadar keramik parçaları bulunmuştur¹³⁴¹ (Fig. 205). Tenos'taki 2600 m² alana yayılmış Xombourgo (Fig. 206) yerleşiminde ise geçiş dönemi boyunca iskânda süreklilik görülmektedir. Bu döneme ait yerleşimde kyklopik taşlı bir savunma duvarı ortaya çıkarılmıştır fakat yerleşimdeki diğer mimari kalıntıların işlevleri anlaşılamamıştır¹³⁴².

Kykladlarda GH IIC erken evre ile ilgili kanıtlarımız sınırlı olmakla beraber, Naxos Adasının karşısındaki Paros Adasında Noussa koyuna bakan doğal bir savunmaya sahip tepe yerleşimi Koukounaries'te bir kompleks yapı ortaya çıkarılmıştır. Yüksek teraslı savunma duvarlı olan yapı GH IIC orta evresinde bir yangınla yıkılmıştır. Yerleşimin kazıcısı Schilardi, bu yıkımın, organize olmuş düşman bir grup tarafından gerçekleştirildiğini öne sürmüştür¹³⁴³. Bu görüşe karşı çıkan Vlachopoulos, eğer yıkıma sebep olan bir düşman grup ise ganimet olarak sayılması gereken tunçtan ve fildişinden yapılmış değerli objelerin neden alınmadığını sorgulamaktadır. Vlachopoulos, bu değerli objelerin yanında *in-situ* olarak bulunmuş insan ve hayvan kemiklerinin varlığı ile yerleşimi bir depremin yıkmış olabileceğini öne sürmektedir¹³⁴⁴. Bunların yanı sıra Koukounaries'in GH IIC erken evresindeki en ilginç eseri, Schilardi tarafından bir "taht" olduğu öne sürülen buluntu parçaları oluşturmaktadır¹³⁴⁵. Sadece sandalye arkası ve tepe kısmı bulunan tahtın varlığını Dickinson daha ileri boyuta götürerek söz konusu eserin, manevi bir yadigar olarak MÖ 1200'lerde Kıta Yunanistan'daki yıkımdan kaçan bir Mikenli prens tarafından adaya getirildiğini iddia etmektedir¹³⁴⁶. Yine erken evre ile ilgili Amorgos Adası'ndan kanıtlar gelmesine rağmen bilgilerimiz sınırlıdır. Adadaki Ayia Thekla yerleşiminden sadece GH IIC erken evreye tarihlenen ve Mountjoy tarafından yayınlanan birkaç keramik parçası ortaya çıkmıştır¹³⁴⁷. Naxos Adasından ise bu evreye dair yüzey araştırmalarında Palatia, Mikre Vigla, Karvounolakkoi, Lygaridia ve Zas Mağarasından keramik parçaları gelmektedir¹³⁴⁸.

GH IIC erken evresi ile ilgili diğer bilgilerimiz Siphnos adasındaki iki yerleşimden gelmektedir. Bunlardan biri olan Ayios Andreas yerleşimi adanın doğu

¹³⁴¹ Vlachopoulos 2008, 479-480, fig. 43.1-3.

¹³⁴² Earle 2008, 205.

¹³⁴³ Schilardi 1984, 184-205.

¹³⁴⁴ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 343.

¹³⁴⁵ Schilardi 1979, 176.

¹³⁴⁶ Dickinson 1994, 141.

¹³⁴⁷ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

¹³⁴⁸ Earle 2008, 187, 199.

kıyısına bakan bir tepede konumlanmaktadır. GH IIIB döneminde güçlü bir savunma duvarına sahip olan yerleşim GH IIIC erken evre sonuna kadar iskân edilmiştir¹³⁴⁹. Yerleşimde Mountjoy'a göre GH IIIC orta evrelere tarihlenen herhangi keramik repertuarı bulunmamıştır¹³⁵⁰. Fakat kazılarda ele geçen Protogeometrik keramikler Vlachopoulos'a göre yerleşimde bir sürekliliğin işareti olarak düşünülmektedir.¹³⁵¹ Siphnos'taki diğer bir yerleşim ise Vathy kıyısına bakan kayalıkların üzerinde yükselen yüzeydeki dörtgen yapıları ile iyi korumuş "*Tis Barones to Froudi*" (**Fig. 207**) yerleşmesidir. Yapılar, batı ve güney uçurumlarında bir teras üzerinde yükselmektedir. Yapıların çevresinde "*periteichisma*" denilen koruyucu duvar sırası bulunmaktadır. Yerleşimde ortaya çıkarılan keramiklerin birçoğu tek renkli ve siyah sırlıdır. Bunun dışında GH IIIC'ye tarihlenen bir skyphos (FS 284) ortaya çıkarılmıştır¹³⁵². Siphnos Adasında GH IIIC dönemine tarihlenen her iki yerleşim, yerleşim tipolojisi açısından farklılık göstermekle birlikte *Tis Barones to Froudi* yerleşimi Vlachopoulos ve Georgiadis'e göre Kykladlar'daki GH IIIC yerleşimleri içerisinde tek sığınma alanı özellikleri gösteren yerleşimdir. Güvenli demirlemeye müsait denizde çok sayıda açıklığın olması, yerleşime giden yolların sınırlı ve güvenli olması, su kaynakları ve tarım alanlarına yakın olması dolayısıyla *Tis Barones to Froudi*, herhangi bir saldırıdan kaçan insanlar için uygun bir yerleşim yeri gibi gözükmektedir¹³⁵³. Fakat bu yerleşim yerinde ikamet edenlerin adaya yeni gelen toplulukların mı olduğu ya da tehlikeli dönemlerde saldırılara veya yağmalara karşı adanın yerel toplumu Ayios Andreas sakinlerinin mi olduğu belirsizliğini korumaktadır.

GH IIIC erken evrenin sonunda Ege'de bazı karışıklıkların meydana geldiğine dair işaretler bulunmaktadır. Phylakopi'deki yerleşimin savunma duvarı ve kutsal alanı GHIIC erken / GH IIIC orta evreye geçişi sırasında yıkıma uğramıştır¹³⁵⁴. Koukounaries'teki yangın tabakasında ortaya çıkan hayvan ve insan iskeletleri ve çok sayıda bulunan sapan taşları, yerleşimin belki de insan eliyle yıkıldığını gösterir niteliktedir. Yangın tabakasındaki keramik repertuarı GH IIIC orta evrenin başlarına tarihlenmektedir¹³⁵⁵.

¹³⁴⁹ Televantou 2001, 208.

¹³⁵⁰ Mountjoy 1999, 887-888.

¹³⁵¹ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 345.

¹³⁵² Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

¹³⁵³ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

¹³⁵⁴ Earle 2008, 201.

¹³⁵⁵ Mountjoy 1999, 933-937.

Siphnos'taki Ayios Andreas yerleşiminde Mountjoy, birinden GH IIIC erken keramiklerinin diğerinden de GH IIIC geç evre keramiklerinin geldiği iki alan belirtir¹³⁵⁶. Araştırmacı, yerleşimin GH IIIC orta evresinde terk edilmiş olduğunu öne sürmektedir. Buna karşılık Televantou, yerleşimde ortaya çıkan keramikleri incelediğinde, keramiklerin birçoğunun GH IIIC orta ve GH IIIC geç evreye tarihlendiğini iddia eder¹³⁵⁷.

GH IIIC orta evrede adalardaki yerleşimlerde önemli değişiklikler olmuştur. Bu evrede Naxos'taki Grotta yerleşimi GH IIIB2 - GH IIIC erken evresindeki kesintiden sonra GH IIIC orta ve geç evrede 120 yıl boyunca iskân edilmiştir¹³⁵⁸. Adada kazılarda ortaya çıkarılmış, GH IIIC orta evreye tarihlenen mezarlık alanlar da bu süreci doğrulamaktadır¹³⁵⁹. Yerleşiminin yayılım alanı GH IIIC orta evrede genişlemiş ve yerleşimin savunma duvarları GH IIIA-B mimari kalıntılarının üzerine yapılmıştır. Buna rağmen Grotta'nın GH IIIC orta evresindeki mimari kalıntılarının işlevini anlamakta zorluk yaşanmaktadır. Yerleşim bir önceki yapı katlarına göre daha az gelişmiş bir plana sahiptir. Savunma duvarları taş temel üzerine kerpiç tuğlalar ile inşa edilmiştir ve bu tarz bir duvar tekniği Kyklad adalarından Grotta dışında başka hiçbir yerleşimde görülmemesine rağmen Thebai, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'deki birçok yerleşimde yapım tekniğinin benzerleri bulunmaktadır¹³⁶⁰. Yerleşimde GH IIIC orta evreye ait "*G Yapısı*" kazılmasına rağmen yapının işlevi belirsizliğini hala korumaktadır. Bunun dışında orta evreye ait, kazılan en büyük yapı olan "*Z evi*" nin, etrafını çevreleyen diğer yapılarla olan ilişkisi henüz saptanamamıştır. Vlachopoulos, "*Z evi*" nin büyük bir yapı kompleksinin bir parçası olduğunu öne sürmektedir¹³⁶¹.

GH IIIC döneminde Phylakopi'de GH IIIA1 döneminden kutsal alanın kullanımına GH IIIC orta evreye kadar devam edilmiştir. Kutsal alan GH IIIC orta evrede bir yıkım gördükten sonra yine aynı dönemde tekrardan inşa edilip, iskân görmüştür¹³⁶².

GH IIIC orta evresinin sona ermesiyle Ege'de yine birçok yerleşimde yıkım izleri ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda söz konusu evrenin sona ermesiyle GH IIIC geç

¹³⁵⁶ Mountjoy 1999, 887.

¹³⁵⁷ Televantou 2001, 205.

¹³⁵⁸ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 344.

¹³⁵⁹ Vlachopoulos 2003, 221; Thomatos 2006, 160-177, 236-239, 245-246.

¹³⁶⁰ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 344.

¹³⁶¹ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 344.

¹³⁶² Earle 2008, 204; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

evrede Kyklad Adalarında nüfusta bir azalma gözlenmektedir ve bu evreye ait kantlarımız sınırlı sayıdadır¹³⁶³. Amorgos'ta GH IIC geç evreye ait Attika veya Naxos üretimi olabilecek yonca ağızlı testi ve üzengi kulplu bir kap ele geçirilmiştir¹³⁶⁴. Siphnos'taki savunma duvarlı Ayios Andreas yerleşimi GH IIC geç evrede iskân görmüş fakat kazılarda ortaya çıkan keramik topluluğunun büyük bir kısmı yayınlanmamıştır¹³⁶⁵. GH IIC geç evre Kykladları hakkında bilgilerimiz daha çok Kea ve Naxos'tan gelmektedir.

Kea'da ki GH IIC geç evreye ait buluntular, GH IIC dönemi başlarında terk edilen Ayia Irini'deki tapınak kalıntularından gelmektedir¹³⁶⁶ (**Fig. 208**). Tapınağın kalıntıları içinden GH IIC geç evreye ait toplam üç tabaka saptanmıştır. İlk tabakada tapınağın 3 ve 6 no.lu odaları kullanım görürken ikinci tabakada koridor bölümünde 4 ve 5 no.lu odalar ve bunların yanı sıra olasılıkla 1 ve 3 no.lu odalar da kullanım görmüştür. Son tabakada ise 6 no.lu odanın kuzey köşesinde küçük bir kutsal alan açığa çıkmıştır¹³⁶⁷. Alandan çıkarılan keramikler Lefkandi 2b ve 3 evrelerindekiyle benzerlik göstermektedir. Buluntular arasındaki insan ve hayvan tasvirli kraterler yine Lefkandi'deki örnekleriyle benzerdir¹³⁶⁸. Ayia Irini'de, Lefkandi'de olduğu gibi fincanlar, kraterler ve kâseler bolca çıkarılmıştır fakat üzengi kulplu kaplar nadirdir¹³⁶⁹. Yerleşimdeki keramikler üzerinde yapılan çalışmalarda GH IIC geç evreye ait iki farklı grupta beyaz mallar tespit edilmiştir. Bunlardan 1.grub Lefkandi'deki keramiklerle benzerlik gösterirken 2.grup Perati ile benzerlik göstermektedir. Her şekilde Kea'daki yerleşimciler bu dönem de Yunanistan anakarası ve Euboea ile sıkı bir iletişim ve etkileşim halindedir¹³⁷⁰. Söz konusu yerleşimler dışında GH IIC geç evreye dair buluntular sadece keramik parçalarından ibaret olmakla birlikte, Grotta, Zas Mağarası, Mikre Vigla ve Rizokastellia'dan gelmektedir¹³⁷¹. Bu evrede Grotta, adalardaki büyük bir yerleşim olma özelliğini korumaktadır¹³⁷².

¹³⁶³ Earle 2008, 212.

¹³⁶⁴ Mountjoy 1999, 964.

¹³⁶⁵ Mountjoy 1999, 887; Televantou 2001, 205.

¹³⁶⁶ Schallin 1993, 75.

¹³⁶⁷ Earle 2008, 213.

¹³⁶⁸ Mountjoy 1999, 867.

¹³⁶⁹ Caskey 1984, 252.

¹³⁷⁰ Mountjoy 1999, 865.

¹³⁷¹ Mountjoy 1999, 938.

¹³⁷² Earle 2008, 213.

Kyklarlarda GH IIIC d6neminde ortaya çıkartılan mezarlar ve buluntuları bize b6lgenin, d6nemindeki ekonomik faaliyetleri ve d6nemin s6rekliliği hakkında bilgiler vermektedir. Tenos'ta Ayia Thekla'da bulunan bir Tholos mezarda g6m6 uygulamaları GH IIIC erken evreye kadar devam ettiği g6r6lmektedir¹³⁷³. Fakat GH IIIC orta evrede mezar terk edilmiştir. Doğuda Naxos kıyısındaki Lygaria'da bulunan bir oda mezarda ise GH IIIC orta evreye tarihlenen keramikler açığa çıkmıştır fakat mezar içindeki k6uk buluntular yaęmalanmıřtır¹³⁷⁴. Diğer yandan Naxos'ta Grotta yakınlarda bulunan Aplomata ve Kamini (**Fig. 209**) mezarlık alanlarının kazılmasıyla Naxos'taki GH IIIC d6nemi ve saraylar sonrası d6nemdeki g6m6 gelenekleriyle ilgili oldukça fazla bilgiye sahip olmaktadır.

Aplomata mezarlığı deniz kenarındaki tepelik bir alanın yamacında bulunmaktadır ve bu alanda 6 adet oda mezar açığa çıkarılmıştır (A, B, G). "*A mezarı*" olarak adlandırılan mezar 3,0 x 3,5 m boyutlarında olmakla beraber mezarın bir kısmı erozyon y6z6nden tahrip olmuştur. Mezarda anak 6mleklerin yanı sıra dağılmış kemiklerle birlikte iki kafatası ortaya çıkarılmıştır. "*B mezarı*" olarak adlandırılan mezarda (3,0 x 4,3 m) biri *in-situ* halinde olmak 6zere toplam 3 g6m6 ortaya çıkarılmıştır. G6m6lerin mezarda bulunan yanık izlerinden "*Kremasyon*" olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı alanda bulunan "*G mezarı*" nda geç d6nem Roma yapılarıyla tahrip olmasına rağmen 3 adet g6m6n6n izine rastlanılmıřtır¹³⁷⁵.

Naxos'taki diğer bir mezarlık alanı olan Kamini'de ise 4 adet oda mezar tespit edilmiştir (A,B,G,D). 3,65 m çapındaki "*A mezarı*" iki adet g6m6 içermektedir. Bunlardan biri çalışmamızda daha 6nce bahsettiğimiz "*Naue II*" tip kılıcın bulunduğu "*savaşçı*" g6m6s6d6r. Diğeri ise, buluntular içindeki bronz iğneler ve aynanın varlığıyla b6y6k olasılıkla bir kadına aittir. Ortaya çıkartılan 3,45 m çapındaki "*B mezarı*" nda ise birçok g6m6 bulunmuştur. Mezar odasının duvarının yanından toplam 6 adet iskelet açığa çıkarılmıştır. Buluntular mezar odasının doğusundaki 4 adet taş d6şemeli taban altındaki çukurdan gelmiştir. 2,4 x 3,0 m 6l6lerindeki "*G mezarı*" ndan ise 2 yetişkin ve 2 çocuğa ait g6m6ler bulunmuştur. Buluntular yine B mezarında olduğu gibi taş d6şemeli taban altındaki bir çukurdan gelmiştir. Kazılan son mezar olan "*D mezarı*", geç d6nemdeki yapılaşmalar y6z6nden kısmen tahrip olmuştur. Mezar içinden dağılmış

¹³⁷³ Earle 2008, 205.

¹³⁷⁴ Schallin 1993, 20.

¹³⁷⁵ Vlachopoulos 2003, 221.

kemik parçalarının yanı sıra 25 adet çanak-çömlek ortaya çıkmıştır. D mezarında bulunan kemikleri inceleyen araştırmacılar, gömülerde herhangi bir kremasyon kalıntısına rastlanmamasına rağmen hayvan kalıntıları ve buluntular üzerinde yanık izleriyle karşılaşmışlardır¹³⁷⁶.

Aplomata ve Kamini'de ortaya çıkarılan oda mezarlardaki buluntular, Attika'daki Perati, Rhodes'taki Ialysos ve Kos adasındaki Eleona/Langada'da bulunan mezarlarla, paralellik göstermektedir¹³⁷⁷. Kykladlar'daki standart gömü uygulamaları GH IIIC orta evrede tüm Ege'ye yayılmış gibi gözükmektedir.

Aplomata ve Kamini'de ortaya çıkarılan GH IIIC oda mezarlarında birçok buluntu açığa çıkarılmıştır. Buluntular arasında 300 çanak-çömleğin (**Fig. 210**) yanı sıra, silahlar, takılar (**Fig. 211**), mühürler ve aletler de bulunmaktadır¹³⁷⁸. Komini ve Aplomata'da toplam 3 adet "Naue II" tip kılıç bulunmuştur¹³⁷⁹. Kamini'deki zengin mezar buluntularıyla donatılmış (Mezar A ve D) ve Aplomata'daki (Mezar A) içinde "Neue II" tipinde kılıçlar, mızrak uçları ve diğer tunç, gümüş ve altın buluntular, GH IIIC döneminde Ege'de benzerleri bulunan "savaşçı mezarlar" olarak adlandırılan mezarlara örnektir¹³⁸⁰. Bunların yanı sıra içi boncuklarla, altın takılarla dolu bulunmuş kaplar bize Naxos toplumunun zengin ve sosyal hiyerarşisini de açıklamaktadır. Vlachopoulos'a göre söz konusu iki alandaki mezarlıklar farklı toplumlara aittir¹³⁸¹. Yunanistan Anakarasındaki sarayların yıkımı ve adalara yeni gelenlerle birlikte MÖ 12. yy'daki Ege toplulukları yeni politik yapısını ve yönetsel organizasyon hiyerarşisini yerel klanlar veya aşiretler arasında aramaktadır¹³⁸². Mezarlarda bulunmuş "Neue II" tip kılıçların varlığı da adanın yeni sakinleri veya yerleşik toplumu olan Naxos halkının savaş tekniğinde de ilerlediklerini göstermektedir. Aynı zamanda Doğu Akdeniz'de, döneminde gerçekleşen yağma ve akınlarda öncü halklardan birisi olduklarını da göstermektedir. Aynı durum Koukounaries'teki kazılarda da ortaya çıkmaktadır. Yerleşimde ortaya çıkarılmış 3 adet oda mezar, apsidal formu, taş döşemeli tabanı ve kemerli çatısıyla Girit mezarlarını andırmaktadır¹³⁸³. Kazılarda bulunan sabuntaşı

¹³⁷⁶ Thomatos 2006, 160-163.

¹³⁷⁷ Thomatos 2006, 170-177.

¹³⁷⁸ Vlachopoulos 2006, 432-436.

¹³⁷⁹ Vlachopoulos 2003, 221; 2006, 259-331; Thomatos 2006, 236-237, 246.

¹³⁸⁰ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 349.

¹³⁸¹ Vlachopoulos 2003, 221.

¹³⁸² Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 349.

¹³⁸³ Earle 2008, 217. Bu tipte mezarların Kıta Yunanistan'da örnekleri yoktur.

boncuklar, mühürler, fildişi tarak ve iğneler, kil ve taş düğmeler ve fibulaların¹³⁸⁴ yanı sıra, Höckmann'ın “*Tip H*” olarak adlandırdığı iki mızrak ucu¹³⁸⁵, ok uçları ve çift taraflı baltanın gelmesi, Kyklad insanların iyi derecede talan ve yağma ya da ticaretle uğraştıklarının kanıtıdır. Buluntular arasındaki fildişlerinin Doğu Akdeniz kıyılarından geldiği aşikârdır. Fakat fibulalar Ege dünyasına GH IIIB2 - GH IIIC geçiş evresinde İtalya veya Balkanlardan gelmektedir. Bu da GH IIIC dönemimdeki Kyklad insanların uzak mesafelerdeki bölgelerle etkileşim içinde olduklarını göstermektedir¹³⁸⁶.

MÖ 13. yy'm ortalarına gelindiğinde Miken Saray sisteminin çöküşüyle Ege'ye farklı prestij nesnelere dağıtım ile birlikte farklı stillerde üretilen keramikler gelmiştir. Yaklaşık MÖ 1200'lerde Yunanistan anakarasındaki saray merkezlerinin yıkılması yerel Miken keramikleri olarak tabir edilen üretim geleneği Kyklad Adalarından Naxos, Paros, Siphnos ve Melos'a ulaşmıştır¹³⁸⁷. Bu dönemde Argolid Bölgesi'nde üretilmiş bezemeli keramiklerde düşüş görülmektedir. Kazılarda GH IIIB1'de 40 adet bezemeli keramik parçası bulunmuşken bu sayı GH IIIB2'de 27'ye düşmüştür. Aynı zamanda Argolid Bölgesi'nde bu dönemde üretilmiş keramikler arasında stil birliği azalmıştır. GH IIIB2 döneminde Argos Type B ve rozetli derin kâselerde işlenen motifler, bölge dışındaki diğer yerleşimlerde görülmemekle birlikte, bu yerleşimlerdeki keramik ustaları hala erken dönemlerdeki motifleri kullanmaktadır. Argolid Bölgesi'ndeki keramik ustaları tarafından belirlenen orta Miken keramik stili bu dönemde yavaş yavaş kaybolmuş ve yerini yerel stilde üretilen keramiklere bırakmıştır. Bu da GH IIIA2'den GH IIIB1 dönemine kadar Doğu Akdeniz pazarlarına ihraç edilmiş Argolid keramiğinin sonu olmuştur. Mountjoy, Phylakopi'de GH IIIB2 döneminde Miken mallarının ithalinin kesintiye uğradığını belirtmesiyle bu durumu doğrulamaktadır. Rodos'taki Ialysos yerleşiminde de Type B ve Rozetli derin kâselerin varlığı yoktur fakat az sayıda Attika ve Boeotia malları ile birlikte Argolid mallarının da Ialysos'a ithal edildiği kimyasal analizlerle saptanmıştır. Bu durum Doğu Akdeniz'deki diğer bölgelerde daha dikkat çekicidir. Kıbrıs ve Levant'da, Yunanistan anakarasından gelen mallar önemli ölçüde azalmıştır. Mısırda ise GH IIIB2 döneminde kesintiye uğramıştır. Artık bu dönemden itibaren yerel üreticiler ön plandadır¹³⁸⁸.

¹³⁸⁴ Harding 1984, 137-140.

¹³⁸⁵ Höckmann 1980, 13-158; Leshtakov 2011, 25-52.

¹³⁸⁶ Thomatos 2006, 239-240, 245-246.

¹³⁸⁷ Earle 2008, 180.

¹³⁸⁸ Earle 2008, 185.

Kyklad atölyeleri, GH IIC başlarında bezemeli mallarını yerel üslupta üretmişlerdir (**Fig. 212**). Bu dönemde, düşük kalitede, sınırlı sayıda tip ve motifte çanak çömlek üretmelerine karşın GH IIC'nin orta evresinde bazı keramik atölyelerinde tip ve motiflerde gelişim görülmektedir¹³⁸⁹. GH IIC'nin erken evresine dair özellikle Phylakopi ve Koukounaries'teki keramikleri ayrıntılı bir şekilde çalışan Mountjoy'a göre tüm GH IIC keramikleri yerel üretimdir ve kaliteleri GH IIIA1 dönemi keramikleri ile aynı standarttır. Mallar kötü üretilmesine karşın keramiklerdeki tipler ve motifler Yunan anakarasındaki ve Koukounaries'tekiler ile benzerlik göstermektedir. Keramikler, Melos'taki gibi monokrom çizgilidir ve derin kâseler, yaka boyunlu kaplar, iç kulplu kraterler, fincan ve bardaklar gibi açık ağızlı kaplar derin iç bantlıdır¹³⁹⁰. Koukounaries'te ortaya çıkarılmış birçok keramik GH IIC erken evresine tarihlenir¹³⁹¹. Yerleşimde buluntu grubunu, çizgi bezemeli fincanlar, küçük spiralli kâseler, ortası hafif şişkin bantlı, arı kovanı kapaklı ve yuvarlak omurgalı kylixler oluşturur¹³⁹². Phylakopi ve Koukounaries'teki her iki buluntu grubunu, ünük ağızlı fincanlar, aşağıdan bantlı kylixler ve tek renkli mallar oluşturur. Paros'taki yerel keramik repertuarı ise Argolid, Attika ve Euboea'dan izler taşır. Geniş iç bantlı ve noktalı derin kâseler GH IIIB2 Argolid Bölgesi'ndeki rozetli kâseler ile benzerlik göstermektedir¹³⁹³.

Kyklad adalarının diğer yerleşimlerinden biri olan Siphnos'taki GH IIIB döneminden beri süreklilik gösteren savunma duvarlı Ayios Andreas yerleşimindeki mezarlarda, GH IIIB yerel keramiği dışında bir kaç tane GH IIC erken evresine ait keramik ortaya çıkmıştır¹³⁹⁴. Bu mal grubunda bir adet yaka boyunlu kap, iki monokrom derin kâse ve kökeni Girit olabilecek bir fincan gelmiştir¹³⁹⁵. Amorgos'taki Katephorida'da yakın zamanda ortaya çıkartılan oda mezarlarda ise yine GH IIC erken evresine ait iki derin kâse bulunmuştur¹³⁹⁶. Bunların yanı sıra GH IIC erken evresine ait buluntular Naxos'taki Karvounolakkoi, Lygaridia, Palatia, Mikre Vigla ve Zas Mağarasından gelmektedir¹³⁹⁷. Grotta, GH IIC'nin orta evresine kadar yeniden iskân edilmemiştir. Thera'daki Monolithos yerleşiminde ve Delos Adasında GH IIC erken

¹³⁸⁹ Earle 2008, 197.

¹³⁹⁰ Mountjoy 1999, 892, 912-922.

¹³⁹¹ Vlachopoulos 1999a, 81.

¹³⁹² Mountjoy 1999, 933.

¹³⁹³ Schilardi 1984, 200.

¹³⁹⁴ Televantou 2001, 195, 204-205.

¹³⁹⁵ Mountjoy 1999, 930

¹³⁹⁶ Mountjoy 1999, 964.

¹³⁹⁷ Schallin 1993, 20; Vlachopoulos 2003, 220.

evresine ait keramik parçaları bildirilmiştir¹³⁹⁸. Kykladlar'daki keramik ustalarının yerel üretimlerinde bölgesel etkilere baktığımızda, Argolid Bölgesi ve Girit Adası akla getirilebilir. Rutter'e göre Kykladlar'daki birçok yerleşimdeki GH IIIC erken evresi keramiklerinde Girit etkisi görülmektedir¹³⁹⁹.

Kykladlar'da GH IIIC orta evresinden itibaren Miken boya bezemeli keramiklerde özellikle tip ve motif bakımından artış görülmüş ve yeni bir stil ortaya çıkmıştır. Bu stilin tanımlanması, ilk olarak Mykenae'deki iç kale içerisinde bulunan tahıl ambarlarında ortaya çıkan keramiklerden dolayı "*Granary Stili*" olarak adlandırılmaktadır. Bu tür keramikler sade bir dekorasyona sahip olmakla birlikte üzerinde birkaç boya bant bezeme bazen de saçaklı-püsküllü, dalga çizgili bezemelerle betimlenmektedir¹⁴⁰⁰. Resimsel stildeki boyalı keramiklerde ise hayvanlar, insanlar, savaş arabaları ve gemiler tasvir edilmektedir¹⁴⁰¹ (**Fig. 213-214**).

1960'larda Desborough, mataralar, iç dekorasyonlu Kalathoslar, süzgeçli sürahiler ve ahtapot bezemeli üzengi testilerdeki stil birliğine değinerek, On İki Adalar, Naxos, Miletos ve Perati'nin de içinde bulunduğu Ege Koine'sinin varlığını öne sürmüştür¹⁴⁰². Aynı görüşe tip ve motif üzerindeki analizlerine dayanarak Thomatos da katılmaktadır¹⁴⁰³.

Bölgesel farklılıklara rağmen tip ve motif açısından birçok ortak özellik, On İki Adalar, Perati, Naxos, Euboea ve Yunanistan Anakarasının doğusundaki yerleşimlerde de görülmektedir. Örneğin, Ahtapot bezemeli üzengi kulplu kapların üretimi Ege'de

¹³⁹⁸ Vlachopoulos-Georgiadis 2008, 479-480, fig. 43.1-3; 2015, 346.

¹³⁹⁹ Rutter 2003, 200.

¹⁴⁰⁰ Earle 2008, 209.

¹⁴⁰¹ Rutter 1992, 63.

¹⁴⁰² Desborough 1964, 227-229; Desborough, kıyı bölgelerdeki ve adalardaki ortak kültürel gelişimi "*Küçük Miken Koinesi*" olarak ifade etmiştir. Bu ortak kültürel gelişimler coğrafi olarak Euboea, Attica, Peloponessos'un doğu kıyıları, Kykladlar, Oniki Adalar, Chios ve kuzeyindeki Ege adalarından bilinmektedir. Euboea, Lefkandi'deki Xeropolis yerleşimi, Attika Perati'deki çok sayıdaki oda mezarlarda, Naxos'taki yerleşimler ve mezarlık alanlarda, Kos ve Rodos'taki mezarlık alanlarda ve Chios/Emporio yerleşiminde yukarıda tanımlanan kültürel koine'yi keramik ve küçük buluntularla temsil eden bir kültürel materyal grubu karşımıza çıkarken Batı Anadolu'nun kıyı kesimi, Kuzeydoğu Ege ve Sporades Adaları (Euboea Adaları, Skiros, Skiathes ve Skopelos) kültürel koine'nin gelişimini ve özelliklerini paylaşmazlar (Vlachopoulos-Georgiadis 2015: 338). Vlachopoulos'a göre M.Ö. 12. yy Ege Koinesi kavramını öne süren Desborough'un M.Ö. 12. yy Ege Koinesi'ne dair öne sürdüğü kanıtlar küçük yerleşimlerden Kimolos'taki Ellinika ve Thera'daki Monolithos'ta bulunmasına karşın sınırlı sayıdadır. Bunun yanında yakın zamandaki araştırmalar özellikle GH IIIC orta evresinde Paros'taki Koukounaries ve diğer büyük merkezlerde söz konusu Koine'nin yeni kültürel stilistik birliğinin, yavaş yavaş bırakıldığına dair kanıtlar ortaya çıkmaktadır. Bu durum aynı dönemde Siphnos Adasındaki Ayios Andreas ve "*Tis Baronos to Froudi*" de, belki de Tenos'da da görülmektedir (Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 342).

¹⁴⁰³ Thomatos 2006, 146-148.

birçok yerleşimde yapılmaktadır. Vlachopoulos bu tür kapların kökeninin ilk olarak Doğu Girit'te ortaya çıktığını Güney Ege boyunca (Rodos, Kos, Kalymnos) yayılım gösterdiğini öne sürmektedir. Daha sonra ise Naxos'a ve son olarak ta Yunanistan anakarasındaki Perati'ye ulaştığını belirtmektedir¹⁴⁰⁴. Küçük buluntulara, gömü adetlerine ve GH IIC orta evredeki keramiklere baktığımızda Kykladlarda kültürel çeşitliliğin ve ticari değiş tokuşun etkisi açığa çıkmaktadır. GH IIC orta evresinde de kap tipleri ve motifler hatırı sayılır derecede artmıştır. GH IIIA ve GH IIIB dönemlerinde boyalı keramikler sınırlı sayıda olmasına rağmen bu dönemde yerel üretim boya bezemeli mallar çoğunluktadır¹⁴⁰⁵. Tüm bunlara rağmen Kykladlar'daki yerleşimlerde ortaya çıkmış GH IIC orta evresine ait keramikler yerleşimlerde yapılan kazılarda ya az sayıda bulunmuş ya da ortaya çıkartılan parçaların büyük bir kısmı yayınlanmayı beklemektedir¹⁴⁰⁶. Naxos Adasındaki Grotta yerleşimindeki buluntu topluluğu gelişen bir keramik endüstrisine işaret etmektedir¹⁴⁰⁷. Grotta'dan gelen keramikler, teknik, biçim, dekorasyon ve ikonografik tema bakımından bağımsız bir karakterdedir ve Lefkandi, Girit gibi merkezler ile sıkı etkileşim içindedir. Grotta'daki keramikler, Yine Vlachopoulos'a göre Yunanistan anakarasındaki kapalı sitilin, Orta-Doğu Girit ve az da olsa On İki Adaların etkisindedir fakat Naxos'un bu keramik türünü sadece Kimolos'a ihraç etmesi, adanın MÖ 12. yy Ege ticaretinde daha pasif bir rol oynadığını göstermektedir¹⁴⁰⁸. Bunların yanı sıra kazılarda ortaya çıkartılan ithal mallardan üzenği kulplu kaplar, karından kulplu amphoralar ve tek renkli amphoriskoslar, Perati ile benzerlik göstermektedir¹⁴⁰⁹.

GH IIC orta evreye dair Amorgos ve Kimolos'tan sadece yüzey buluntuları gelmektedir. Yine Amorgos'taki Xylokeratidi'den GH IIC orta evreye tarihlendirilen bir keramik parçası ortaya çıkmıştır. Amorgos'ta bulunan keramiklerin Argolid Bölgesi kökenli olabilecekleri düşünülmektedir. Aynı zamanda Attika örnekleriyle de benzerlik göstermektedir¹⁴¹⁰. Kimolos'ta Ellinika mezarlarından gelen ve GH IIC orta evreye

¹⁴⁰⁴ Vlachopoulos 1999a, 83.

¹⁴⁰⁵ Earle 2008, 216.

¹⁴⁰⁶ Earle 2008, 211.

¹⁴⁰⁷ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 344.

¹⁴⁰⁸ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 344.

¹⁴⁰⁹ Mountjoy 1999, 941-942.

¹⁴¹⁰ Mountjoy 1999, 964; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 347.

tariflenen keramikler de (özellikle ahtapot bezemeli üzengi kulplu testi) Naxos atölyesinin "*Grotta evresi*" ile benzerlikler göstermektedir¹⁴¹¹.

Keramik buluntularına baktığımızda Koukounaries, Phlakopi ve Ayia Irini stratigrafisi GH IIIC döneminin farklı evrelerini göstermektedir ve Naxos'daki örnek dışında başka hiçbir yerde kapalı stilde ahtapot bezemeli parça gelmemiştir. Buda stilin üretiminin bu dönemde Kykladlar'dan çekilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Naxos'taki GH IIIC orta ve Geç Grotta evresindeki keramiklerin kapalı stil ve resimsel tasvirli benzerleri sadece Kıta Yunanistan ve Girit'te bulunmaktadır. Kykladlar'daki diğer adalarda bu örneklere rastlanmamaktadır. Naxos'taki GH IIIC keramikleri diğer Kyklad adalarındaki yerleşimlerle kronolojik olarak benzeşmemektedir¹⁴¹². Kea ve Melos'taki keramikler de Helladik ve yerel özellikler göstermektedir. Kea, coğrafi ve kültürel yakınlık bakımından Attika ve Euboea etkisindeyken Melos yerel bakımdan Kıta Yunanistan etkisindedir¹⁴¹³.

MÖ 13. yy'nın sonlarında Miken saray merkezlerinin siyasi otoritesinin zayıflaması, Ege'de derin izler bırakmıştır. MÖ 1200'lerde anakaradaki sarayların yıkımıyla birlikte Kykladlar'da GH IIIC döneminin özgün geleneği başlamıştır. Phylakopi'de, Grotta'da Koukounaries ve Ayios Andreas'ta bu özgün geleneğin ilk örnekleri GH IIIC erken evrede üreilmeye başlanmıştır. Kykladlar'daki tüm adalara ve adalarda ki yerleşimlere baktığımızda, özellikle keramik repertuarlarında yerleşimler kendine özgü stil ve tasarımları üretmesinin yanında, farklı bölgelerden gelen etkileşimlere de açıktır. Vlachopoulos'a göre 1960'larda Desborough'un ortaya attığı Merkez Ege için tabir edilen "*Koine*" Kykladlar'daki yerleşimlere uymamaktadır¹⁴¹⁴.

Kykladlar'da GH IIIC geç evre/SubMiken dönemlerine geldiğimizde, adalardaki yerleşim örgüsünde ve keramiklerde, nüfus miktarıyla da orantılı ciddi azalmalar meydana gelmiştir. Yukarıda da daha önce bahsettiğimiz bu evreye ait buluntular Paros, Amorgos, Siphnos ve Kea'dan gelmektedir. Paros'taki Koukounaries'te iskân sınırlı olsa devam etmektedir ve keramikleri "*Grotta Evresi*" ile benzerlik göstermektedir¹⁴¹⁵. Naxos Adasındaki Grotta yerleşmesi GH IIIC geç evresi boyunca devam etmiştir fakat dönem sonunda bir yıkımla karşılaşmıştır. Grotta'nın bir saldırıyla mı yoksa doğal bir

¹⁴¹¹ Vlachopoulos 2008, 490, fig. 43.23; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 347.

¹⁴¹² Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 347.

¹⁴¹³ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 347.

¹⁴¹⁴ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 348.

¹⁴¹⁵ Deger-Jalkotzy 1998b, 108.

felaket yüzünden mi yıkıma uğradığı kesinlik kazanmasa da, yerleşimde kazılan yapılar içindeki deniz kumlarının varlığı, Vlachopoulos'a göre belki bir deprem sonucu oluşan deniz yükselmesi veya tsunami ile de bağlantılıdır¹⁴¹⁶. “*Tis Barones to Froudi*” deki doğal sığınak olan yerleşim de bu dönem sonunda terk edilmiştir¹⁴¹⁷. Nitekim Kyklad topluluklarının GH IIIC dönemi boyunca saldırılara da maruz kaldığı açıktır. Adalardaki yerleşimciler tehlikeli dönemlerde kıydan uzak iç kesimlere doğru hareket etmişlerdir. Siphnos Adasındaki “*Tis Barones to Froudi*”, Naxos Adasındaki Zas Mağarası, Rizokastelia, yine aynı adadaki Eggaris Vadisi'ndeki Genesis Tepesi ve Livadi'deki Yria kutsal alanı, Kea Adasındaki Ayia Irini ve Amorgos'taki Katephorida, iç kesimlerde ortaya çıkan geç evre keramik buluntuları bunu doğrular niteliktedir. MÖ 13. ve 12. yy'lar arasında Yunanistan anakarasındaki savunma yapıları üzerine olan imar faaliyetleri GH IIIB döneminde Kyklad Adalarında da görülmektedir. Kykladlar'da özellikle savunma birimlerinde sürekli imar faaliyetlerine girilmiştir. Yerleşimlere ya yeni savunma duvarları inşa edilmiş ya da var olanlar güçlendirilmiştir¹⁴¹⁸.

Phylakopi'de GH IIIB1'de yeni kent surları inşa edilmiştir¹⁴¹⁹. Siphnos Adasındaki Ayios Andreas'ta ise yine GH IIIB'de savunma duvarları inşa edilmiştir¹⁴²⁰. Paros'taki Koukounaries yerleşimindeki Akropolis duvarları büyük ihtimal GH IIIB2'nin sonunda yapılmıştır¹⁴²¹. Grotta ve Aya Irini yine savunma duvarlı yerleşimler arasındadır. Tenos'taki Xombourgo'da Geç Tunç Çağı'nın sonundan Erken Demir Çağı'na kadar kullanılan bir savunma duvarı çıkarılmıştır¹⁴²².

İster Yunanistan anakarasındaki ve Batı Anadolu'daki yerleşimler ister Kykladlar'daki yerleşimler olsun, GH IIIB döneminin sonlarına kadar sürdürülen savunma yapılarının imar faaliyetlerinin neden bu kadar sık olduğu hala gizemini korumaktadır. Genellikle Geç Tunç Çağı yerleşimlerinin büyük ve geniş savunma duvarlarına sahip olması güç, itibar ve belki de bir ölçüde siyasi bağımsızlıkları ile ilişkilendirilmiştir. Fakat bu savunma yapılarının varlığı, daha çok yerleşimleri gelecekte güvenliklerini tehdit edebilecek askeri faaliyetlerle açıklanabilir.

¹⁴¹⁶ Vlachopoulos 2003, 494.

¹⁴¹⁷ Vlachopoulos 2008, 490-491.

¹⁴¹⁸ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 348.

¹⁴¹⁹ Earle 2008, 183.

¹⁴²⁰ Schallin 1993, 72-74; Televantou 2001, 194-195.

¹⁴²¹ Earle 2008, 183.

¹⁴²² Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 348.

Kykladlar'daki yerleşimlerde şiddete veya felakete dair kanıtların yetersizliği araştırmacılar tarafından GH IIIC döneminin barışçıl bir havada geçmiş olduğu ve herhangi bir tehdidin var olmadığı olarak yorumlanmıştır. Fakat Naxos'taki Grotta'dan gelen resimsel tasvirli keramikler üzerindeki erkek figürlerinin düello yaparak betimlenmesi (**Fig. 215**) ve yine Naxos'taki 3 adet "*savaşçı mezarı*"nın varlığı¹⁴²³, Kykladlar'daki toplulukların belki de bir savaş ortamında yaşadığını da göstermektedir. Daha önce bahsettiğimiz Naxos'taki mezarları, adada yaşayan iki farklı halkın veya klanın kullandığı anlaşılmaktadır. Mezarlarda ortaya çıkan Orta Avrupa kökenli "*Neue II*" tipte kılıçlar, Doğu Akdeniz'deki yerleşimleri yağma ve talan eden "*Deniz kavimleri*"nin eseridir. Yine mezarlarda bulunan fibulalar ve kısa mızrak uçları İtalya ve Balkan kökenlidir. Yine Phylakopi'de bulunmuş GH IIIC son evre/SubMiken dönemlerine tarihlenen tunç kuş figürü¹⁴²⁴, Orta Avrupa'daki Urne kültürü, Pylos ve İtalya'da bulunan Güneş kuşu botları ile büyük benzerlikler göstermektedir. Geç Tunç Çağı'nın sonunda Ege ve Doğu Akdeniz'deki ekonomik ve siyasi önderliğin büyük merkezlerden küçük yerleşimlere geçtiği görülmektedir¹⁴²⁵. Bu politik değişimin öncülerini yerel unsurların yanında yeni gelenlerde de aramak gereklidir.

Kykladlar'a baktığımızda söz konusu geçerli durum Paros'taki Koukounaries'de GH IIIB'den IIIC'ye geçiş evresinde de görülmektedir. Yerleşimde bulunan savunma yapıları, küçük saray olarak tabir edebileceğimiz büyük ev yapıları, depolama alanları ve prestij malzemeleri yerleşimi kurmuş olan halkların iyi şekilde organize olmuş bir topluluk olduğunu kanıtlamak ve Melos, Girit ve Perati ile ticari bir işbirliği içerisinde olduğunu göstermektedir. GH IIIC döneminin başlarında Grotta yerleşiminin yokluğu Paros ve Naxos adaları arasındaki deniz ticareti rotalarının kontrolünü sağlamada Koukounaries'in önemini daha da arttırmıştır¹⁴²⁶. GH IIIC orta evrede Grotta'da yeniden iskân edilen yerleşimin birimleri sistematik bir şekilde liman yönündeki savunma duvarları boyunca uzanmaktadır. Vlachopoulos'a göre bu durum Grotta'nın Ege'de MÖ 12. yy'daki ticari aktivitelerinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir¹⁴²⁷. Bu dönemde adalara gelen ithal mallarda da artış görülmektedir. GH IIIA ve GH IIIB döneminde sınırlı girişi olan ithal doğu mallarının dağıtımı büyük ihtimal Rodos'taki

¹⁴²³ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 349.

¹⁴²⁴ Jung 2007, 222.

¹⁴²⁵ Earle 2008, 192.

¹⁴²⁶ Earle 2008, 192.

¹⁴²⁷ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 349.

Ialysos'tan ve Girit'teki Kommas'tan gerçekleştirilmiştir¹⁴²⁸. Cline, GH IIIC döneminde Kykladlar'da buluntu miktarlarındaki artışın adalardaki halkların Doğu Akdeniz ile yakın ilişkilerine bağlanmaktadır. Ona göre bu dönemdeki deniz ticareti artık Miken tekelinde olmaktan çıkmış yabancı denizci ve tüccarların eline geçmiştir¹⁴²⁹.

Ege'deki Geç Tunç Çağı'nın sonundaki yıkımdan sonra Kyklad halkları Yunanistan anakarasındaki kültürel modele dönmemiş aksine kendilerine özgü politik yapıya, yönetsel organizasyona ve ticari anlayışa sahip olmuşlardır. Dickinson'un, Yunanistan anakarasından gelen Mikenli bir prense ait olduğunu öne sürdüğü söz konusu tahtın sahibi Mikenli bir prensten ziyade, Yunanistan anakarasındaki herhangi bir sarayı yağlamış, sonradan Kykladlar'a yerleşmiş ve bölgesinde yavaş yavaş söz sahibi olmaya başlamış siyasi bir yerel erke ait olduğu düşünülebilir.

Kykladlar'da GH IIIC döneminde adalarda yaşayan halkların keramik üretimleri, ticari faaliyetleri, ölü gömme adetleri ve yaşam tarzları bir yere kadar belirlenebilse de yerleşimlerin Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişlerindeki aşamayı saptamak oldukça zordur. Yukarıda da anlatıldığı gibi yerleşimler GH IIIC döneminde erken, orta ve geç evrelerde sürekli yıkıma maruz kalmışlardır. Kykladlar'daki sürekliliği çok az sayıda yerleşim karşılamaktadır. Adalarda az sayıda yerleşimin kazılması ve buluntuların büyük bir kısmının yüzey araştırmalarından gelmesi, söz konusu sürekliliğe dair bilgilerimizi kısıtlamakla birlikte geç dönem yapılarının Erken Demir Çağı tabakalarını tahrip etmesi, Kykladlar'ın geçiş sürecini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Tenos'taki Xombourgo ve Paros'taki Koukounaries dışında Kykladlar'da şu ana kadar SubMiken dönemine ait hiçbir kültür materyali bulunamamıştır¹⁴³⁰. Grotta'da GH IIIC geç evresiyle birlikte depositlerde karışık Protogeometrik Döneme tarihlenen keramikler ortaya çıkarılmıştır¹⁴³¹. Protogeometrik keramikler Ayios Andreas'tan da bildirilmektedir. Bunların dışında, Delos'ta Arkaik Artemis Tapınağı'nın altından Miken keramikleriyle karışık depozitten gelen Geometrik Döneme tarihlenen buluntular gelmiştir¹⁴³². Adalardaki yerleşim sürekliliğinde söz konusu kesintinin nedeni tam olarak bilinmese de, MÖ 11. yy'n ortalarından itibaren

¹⁴²⁸ Earle 2008, 216.

¹⁴²⁹ Cline 1991b, 302.

¹⁴³⁰ Schilardi 1984, 204.

¹⁴³¹ Barber 2010, 167; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 359.

¹⁴³² Earle 2008, 193.

Yunanistan anakarasından gerçekleşen “*Aiol-İon*” göçleri ile de bağlantısı düşünülmektedir¹⁴³³.

4.4. Yunanistan

Geç Tunç Çağı'nın sonuna gelindiğinde Yunanistan anakarasındaki birçok yerleşim yıkıma uğramıştır. Bu yerleşimler arasında Geç Tunç Çağı boyunca kazılarda ortaya çıkarılan arkeolojik buluntulara göre, Ege'de siyasi ve ekonomik bakımdan, önemli saray merkezleri ve yerleşimleri barındıran Mykenae, Pylos, Tirnys, Iolkos, Thebai, Lefkandi, Gla, Midea, Menelaion ve Teichos Dymaion bulunmaktadır (**Fig. 216**). Söz konusu kentler bir yangınla tahribata uğramıştır. Yıkımla birlikte söz konusu yerleşimlerin sahip olduğu egemenlik alanlarında politik, ekonomik ve yönetsel organizasyonda da bir çöküş meydana gelmiştir. Merkezi saraylardaki çöküşle birlikte, sarayların tekelinde olan zanaatların, üretim teknolojilerinin ve lüks tüketim mallarının dağıtımını da ortadan kaldırmıştır¹⁴³⁴. Bunun yanı sıra yine bu dönemin sonunda birçok yerleşim de terk edilmiştir. Terk edilen büyük yerleşimler arasında Korinth Körfezi'ndeki Korakou ve Messenia'daki Nichoria da bulunmaktadır. Korakou yıkımdan hemen sonra iskâna uğramasına rağmen Nichoria GH IIIC dönemi boyunca terk edilmiş, Erken Demir Çağı başlarında ise yeniden iskân edilmiştir¹⁴³⁵. Yukarıda bahsedilen yerleşimlerin yanında bu dönemde Yunanistan'da yüzlerce küçük yerleşim ya yıkılmış ya da terk edilmiştir. Tüm bu yerleşimleri çalışma kapsamında değerlendiremeyeceğimizden Yunanistan'daki GH IIIC dönemi hakkında bize en iyi verileri sağlayan yerleşimler yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları vasıtasıyla incelenecektir.

Argolid (Fig. 217) Bölgesi'ndeki yerleşimler GH IIIB sonunda, saray komplekslerinin yanı sıra megaron yapıları, depo yapıları, işlikleri ve evleriyle birlikte yıkılmıştır¹⁴³⁶. Fakat yıkımdan hemen sonra bölgede bulunan Mykenae, Tirnys ve Midea yerleşimlerinde inşa faaliyetlerine dair kanıtlar gelmiştir¹⁴³⁷.

Tirnys (**Fig. 218**), ilk defa F. Thiersh ve R. Rangabe tarafından 1831 yılında görülmüş ve alanda bir günlük gezi gerçekleştirilmiştir. 1876 yılında yerleşim H.

¹⁴³³ Barber 2010, 167.

¹⁴³⁴ Eder 2003, 37.

¹⁴³⁵ Drews 2014, 23-27.

¹⁴³⁶ Deger-Jalkotzy 2008, 403.

¹⁴³⁷ Deger-Jalkotzy 2008, 396-397.

Schliemann tarafından incelenmiş ve 1884-1885 yıllarında Schliemann ve W. Dörpfeld tarafından kazılmıştır. H. Schliemann ve W. Dörpfeld bu yıllarda ayrıca İç kalenin aşağısında kazılar yapmış ve bir yerleşimin kalıntılarını ortaya çıkarmışlardır. Sonraki araştırmalar Atina'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından W. Dörpfeld başkanlığında, aralarında G. Karo, K. Müller ve H. Sulze'nin de bulunduğu bir ekip tarafından II. Dünya Savaşına kadar kazılmıştır. Savaştan sonra yerleşim 1962-1963 yıllarında N. Verdalis tarafından kazılmıştır. Verdalis'in yeraltı su kanallarını bulması Aşağı İç kalede yeni kazıların başlamasına sebep olmuştur. 1965 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü de Verdalis'in kazılarına katılmış, 1967 yılında ise Tiryns'teki kazılar tekrardan Alman Arkeoloji Enstitüsü yönetiminde başlatılmıştır. İlerleyen yıllarda U. Jantzen ve meslektaşları yeraltı su kanallarının güney tarafında saraylar dönemi ve saraylar sonrası döneme ait yapı kalıntılarını ortaya çıkarmışlardır. Tüm bu çalışmalara rağmen Tiryns'teki büyük ölçekte en kapsamlı kazılar 1976-1983 yılları arasında K. Kilian'ın başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Kilian, bu yıllarda sadece Aşağı İç kaledeki saraylar dönemi yerleşimini açığa çıkarmakla kalmamış, saraylar sonrası döneme ait GH IIIC dönemi yapı katlarını detaylı bir şekilde ortaya çıkarmıştır (**Fig. 219**). Kilian'ın ölümüyle C. Podzuweit ve J. Maran, Tiryns kazılarının başkanlığını üstlenmiştir¹⁴³⁸.

Tiryns yerleşiminin sırtları aynı zamanda Aşağı Şehir yerleşimi tarafından çevrelenmektedir. Tiryns, Argolid Ovası'ndan yaklaşık 26 m, deniz seviyesinden ise 28 m yüksekliktedir. Tiryns yerleşiminin Akrapolü, kazıcıları tarafından üç sektöre ayrılmaktadır¹⁴³⁹. Yukarı İç kale (**Fig. 220**), güneyde en yüksek noktayı oluşturmakla birlikte, yerleşimin en önemli yapılarını bulundurmaktadır. Orta İç kale çok az aşağıda bulunmaktadır ve Mühlenbruch'a göre Yukarı iç kalenin bahçesi olarak kullanılmıştır¹⁴⁴⁰. Aşağı İç kale ise kuzeyde bulunmasının yanı sıra bir teras duvarıyla Orta İç kaleden ayrılmaktadır. GH IIIB döneminde Aşağı İç kale 28 kazamat duvarıyla birlikte Kyklopik bir duvarla çevrelenmiştir¹⁴⁴¹. Bu duvarların bazı kısımları saraylar sonrası dönemde de kullanılmıştır. Aşağı İç kaleye girişler kuzey kapısından

¹⁴³⁸ Mühlenbruch 2009, 313; 2007, 243; Maran 2010, 723.

¹⁴³⁹ Maran 2010, 722.

¹⁴⁴⁰ Mühlenbruch 2009, 313.

¹⁴⁴¹ Maran 2010, 726.

yapılmaktadır. Yerleşimin kuzeybatısında bulunan yeraltı su kanalları, yerleşime su kaynağı sağlama görevini de uygulamaktaydı¹⁴⁴².

Saraylar sonrası döneme ait yapılar aşağı batı teraslarında bulunmaktadır ve bu alanda GH IIIC erken-geç evreler arasına tarihlenen yapılar ortaya çıkarılmıştır. Geç Tunç Çağı'nın sonunda Tiryns'teki sarayın yıkımından sonra hayatta kalanlar, hızlı bir şekilde GH IIIC erken evrede imar faaliyetlerine başlamışlardır. Bu dönemde savunma duvarları yeniden inşa edilmiştir¹⁴⁴³. Kilian'ın "*Ruinenbewohnung*" olarak adlandırdığı horizon¹⁴⁴⁴ 19a'da geçici evler inşa edilmiştir¹⁴⁴⁵. Aşağı İç kalede bu dönemde inşa edilmiş 119 no.lu odada bir fırın ve kült bölümü ortaya çıkartılmıştır¹⁴⁴⁶. 119 no.lu odanın GH IIIC'nin erken evresinin ortalarına kadar kullanıldığı Horizon 19ba'daki kazılarda tespit edilmiştir. Bunun yanında bu horizonta, bu dönemde kullanılmış 86 ve 87 no.lu odalar açığa çıkarılmıştır. 87 no.lu odada engebeli bir taban ve bir fırın ortaya çıkarılmıştır. Kazılarda yine 119 no.lu odanın bir avluya çıktığı tespit edilmiştir. Söz konusu avluda (*hof* 1) bir kült yapısı ortaya çıkartılmıştır. Bu buluntu Mühlenbruch'a göre dinin yerleşimde yaşayanlar için önemini ifade etmektedir¹⁴⁴⁷.

Aşağı İç kalede yerleşim, GH IIIC döneminde sadece yukarıda anlatılan yapılarla sınırlı kalmamış, imar faaliyetleri devam etmiştir. Yıkımdan hayatta kalanlar, tek katlı ve iki odalı basit konutlar inşa etmişlerdir. Söz konusu konutların yapımı, yerleşimin planını değiştirmeden GH IIIC geç evreye kadar devam etmiştir. Ayrıca yerleşimde yaşayanlar yapılarını saraylar dönemi inşa tekniklerine göre kurmuşlardır¹⁴⁴⁸. Yine Aşağı İç kalede bu dönemde Bau VI ve Bau VIa yapıları inşa edilmiştir. İkinci bir kata sahip olduğu düşünülen Bau VIa'yı Mühlenbruch, yıkımdan sonra yerleşimin hızlı bir şekilde yeniden inşasını organize etmiş elit bir gruba ait olduğunu öne sürmektedir. Yine ona göre bu elit grup, yıkımdan sonra hayatta kalmış, yerleşimin aynı planda yeniden imar edilmesi yükümlülüğünü üzerine almış ve dini faaliyetlerin sürekliliğini üstlenmiş, GH IIIB'nin sonundaki elit sınıfın ardıllarıdır¹⁴⁴⁹. GH IIIC ileri evrede ve onu takip eden dönem boyunca yerleşimde imar faaliyetleri devam etmiştir. Yine Mühlenbruch'a göre GH IIIC gelişmiş evreye gelindiğinde Aşağı

¹⁴⁴² Mühlenbruch 2007, 243.

¹⁴⁴³ Maran 2001, 118; 2006, 142.

¹⁴⁴⁴ Tiryns'te kazılan alanlardaki plan kareler horizon olarak adlandırılmıştır.

¹⁴⁴⁵ Vitale 2006, 181.

¹⁴⁴⁶ Kilian 1981, 162-166; Mühlenbruch 2007, 244.

¹⁴⁴⁷ Mühlenbruch 2007, 244.

¹⁴⁴⁸ Mühlenbruch 2007, 245.

¹⁴⁴⁹ Maran 2006, 127, 142; Mühlenbruch 2007, 245.

İç kalenin güneybatı kısmı yeni bir elit grup tarafından iskân edilmiştir¹⁴⁵⁰. GH IIIC gelişmiş evrenin sonunda Kilian'a göre olası bir deprem sonucunda yerleşimdeki birkaç yapı yangınla yok olmuştur. Bu durum aynı şekilde Mykenae'deki "Granary"¹⁴⁵¹ yapısındaki tahribatta da görülmektedir.

GH IIIC geç evreye gelindiğinde horizon 22a1'deki kazılarda, 11, 12 ve 135 no.lu odaların terkedildiği görülmektedir. 110 ve 115 no.lu odalarda da tahribat tespit edilmiştir. Yine de GH IIIC geç evrede yerleşimin imar faaliyetlerinin devam ettiği görülmüştür. Horizon 22c1'deki kazılarda 100a, 106a, 112, 124 ve 126 no.lu odalar yeniden iskân edilmiştir. 126 no.lu odanın içerisinde bir fırın, metal işliği ve depolama bölümleri ortaya çıkarılmıştır. Yine Aşağı İç kalenin güneybatı kısmında bu dönemde yerleşimin planını etkilemeyecek şekilde düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemdeki en önemli buluntuyu 102a no.lu odada bulunmuş bir "Savaşçı" mezarı oluşturmaktadır. Kazıcıları tarafından SubMiken dönemine tarihlenen mezar ve ortaya çıkarılan evler, Tiryns'te geçiş döneminde yerleşimin sürekliliğine işaret etmektedir¹⁴⁵². Demir Çağ'ında ise Tiryns bir daha yerleşilmemek üzere terk edilir¹⁴⁵³.

Tüm bunların yanında Yukarı İç kalede daha önce yapılmış çalışmalarda "Büyük Megaron"¹⁴⁵⁴ yapısının kalıntıları üzerinde "T Yapısı" (Fig. 221) olarak adlandırılan iki odalı ve merkez avlusunda ocak bulundurmeyen dar bir megaron yapısı ortaya çıkarılmıştır. Dörpfeld, kazılarda ortaya çıkan "T Yapısı" nı Demir Çağlarına atfetmiş, yapının Geç Geometrik ve Erken Arkaik döneme tarihlenen bir tapınak yapısı olduğunu düşünmüştür. Blegen, Dörpfeld'in bu düşüncesine şüpheyle yaklaşmış yapının GH IIIC dönemine ait, yıkım sonrası inşa edilen bir megaron yapısı olduğunu öne sürmüştür. Kilian da Blegen'in bu önerisini tekrardan gündeme getirmiş ve yeni buluntular ışığında "T Yapısı" nın saraylar sonrası dönemi yansıtan bir yapı olabileceğini öne sürmüştür¹⁴⁵⁵. Söz konusu tartışmaya Maran döneminde yapılan kazılarda da cevap aranmaya çalışılmıştır. Nitekim yapıya ait depozitte ortaya çıkarılan ve 4 grupta

¹⁴⁵⁰ Mühlenbruch 2007, 246.

¹⁴⁵¹ 1920'li yıllardaki kazılarda ortaya çıkarılan bu yapı saray yapısının tahıl ambarı olarak kullanılmıştır.

¹⁴⁵² Mühlenbruch 2007, 246-247; 2009, 315.

¹⁴⁵³ Mühlenbruch 2009, 315; Maran 2010, 731.

¹⁴⁵⁴ Büyük Megaron yapısı için ayrıca bkz. Maran 2010, 724-726.

¹⁴⁵⁵ Maran 2001, 113.

toplanan ahşap kalıntıları üzerindeki C14 analizlerinde sırasıyla MÖ 1500-1430-1400-1380-1260-1190-1140-1130 yıllarına tarihlendirilen veriler ortaya çıkarılmıştır¹⁴⁵⁶.

Yeni gelen verilerden yola çıkarak Maran “*T Yapısı*”nın, yıkımdan kurtulan yerel elitlerin ziyafet salonu olduğunu öne sürmektedir. Yine bu yapı içinde bulunan bir tahtı, yıkımdan sonra saraylar dönemi politik geleneğini sürdürmeye çalışan bir siyasi erkin varlığına (*wanax*) atfetmiştir. Bunun yanında “*T Yapısı*”nın hemen yanında bulunan GH IIIB dönemine tarihlenen saray avlusunda yine GH IIIB dönemine ait yuvarlak planlı bir altar üzerinde, yükseltilmiş bir platform belirlemektedir. Maran söz konusu platformun GH IIIC döneminde kullanılan başka bir altar olduğunu öne sürmüş ve Miken kült aktivitelerinin yıkımdan sonra da devam ettiğini iddia etmiştir¹⁴⁵⁷.

GH IIIC erken evre tabakalarının ortaya çıkmasından önce Yukarı İç kale, yukarıda da bahsettiğimiz gibi genellikle mimari yönden zayıf geçici yapılardan oluşan başka bir kısa dönemden daha geçmiştir. GH IIIB – GH IIIC geçiş evresine tarihlenen bu yapılardan gelen keramikler GH IIIB2’nin sürekliliğini göstermesinin yanında yeni keramik formlarının da çıktığını göstermektedir. Mountjoy’a göre tek renkli ve TT2 derin kâselerin varlığı, bu dönemin bir geçiş dönemi olduğunu göstermektedir fakat Vitale’ye göre yeni kap formlarının azlığı geçiş dönemine dair kronolojik tanımlamayı zorlaştırmaktadır¹⁴⁵⁸. Kilian tarafından geniş ölçüde kazılan alandan GH IIIB ve GH IIIC’ye tarihlendirilen depozitlerde çok sayıda keramik parçası çıkarılmıştır. Tiryns’teki GH IIIC erken evreye dair önemli depositler, içinde 4 keramik grubunu ve farklı formları, tarihleri barındıran “*Epichosis*” adlı alandan (Epichosis I, IIa, IIb ve III) gelmektedir. Epichosis II çoğunlukla GH IIIB2 dönemine tarihlenen keramiklerden oluşmaktadır fakat içerisinde az da olsa GH IIIC erken evre derin kâseler de bulunmaktadır. GH IIIC erken evre keramiklerini ağızdan boya bant bezemeli derin kâselerin yanı sıra A/B grubu mallarda oluşturmaktadır. Bazılarında deniz dalgalı bezemelerde bulunmaktadır. Bu döneme tarihlenen bazı Grup B derin kâselerinin gövdesinde orta kalınlıkta boya bant bezemeler de görülmektedir. GH IIIC erken evresine ve GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine atfedilen özelliklerin aslında Tiryns’te GH IIIB ortalarında başladığı görülmüştür. GH IIIB ortalarına tarihlenen alabastron (FS 86), üç kulplu rozetli kase, Grup A/B derin kasesi ve TT 2 derin kasesi üzerinde geçiş

¹⁴⁵⁶ Maran 2001, 114; Mühlenbruch 2009, 314.

¹⁴⁵⁷ Maran 2001, 118; 2006, 142; 2010, 729; Lemos 2010, 87.

¹⁴⁵⁸ Vitale 2006, 181.

dönemine atfedilen stilistik özellikler görülmektedir¹⁴⁵⁹. Söz konusu alandan GH IIC konteksinde 46 adet resimsel stilde figürlü anlatımların oluşturduğu keramik parçaları ortaya çıkarılmıştır fakat ortaya çıkarılan birçok parça Güntner tarafından GH IIIB ve öncesine tarihlendirilmiştir¹⁴⁶⁰. Güntner'e göre resimsel stilde figürlü keramiklerden sadece 4 parça GH IIC dönemlerine tarihlenmektedir (**Fig. 222**). Bu parçalarda figürlü anlatımlar at başı, bir geyik ve iki adet kuş parçasından oluşmaktadır. Bunların yanı sıra Yukarı İç kalede bir boğa figürinine ait olabilecek parçalarda ortaya çıkarılmıştır. Figürinin parçaları GH IIC erken evreye tarihlenen bir kült odasından (Oda 117) gelmektedir. Yukarı İç kaledeki bu oda GH IIC orta evrede yeniden inşa edilmiş ve kazıcıları tarafından 110 no.lu oda olarak adlandırılmıştır. Söz konusu figürinin üzerinde keçiler ve balık betimlenmiştir¹⁴⁶¹. Güntner, GH IIC tabakalarında bulunmuş bir kabı, GH IIC orta evre yerine stilistik özellikler bakımından GH IIC erken evreye tarihlenmektedir. Söz konusu kabın üzerinde bir araba yarış sahnesi ve elinde kylix tutan bir kadın figürü betimlenmiştir¹⁴⁶². Yine Güntner, kazılarda ortaya çıkan bir krater üzerinde, bir köpeğin bir geyiği kovaladığı sahneyi GH IIC orta evre yerine GH IIC erken evreye tarihlenmiştir¹⁴⁶³.

Tiryns'teki GH IIC Geç evre keramiklerine bakıldığında, kronolojik sorunlarla karşılaşmaktadır. Kilian, Damm-Meinhardt ve Mühlenbruch, horizon 22a0-22a1 ve horizon 22b-22c1(d) alanlarını GH IIC geç evreye tarihlenirken, Podzuweit, horizon 22a0-22a1'i GH IIC orta gelişmiş evreye, horizon 22b-22c1(d)'yi ise GH IIC geç evreye tarihlenmektedir¹⁴⁶⁴. Söz konusu araştırmacılardan Podzuweit Tiryns'te herhangi bir SubMiken evrenin varlığını da kabul etmemektedir¹⁴⁶⁵. Kronolojik tartışmaları bir kenara bıraktığımızda, GH IIC geç evre keramikleri az sayıda bulunmakla birlikte kap formlarını, resimsel stilde figürlü anlatımlı kalathoslar (FS 291), örnekleri ilk defa GH Orta evrede ortaya çıkan kulplarında boğa başı protom bulunan omurgalı fincanlar (FS 240), üzerlerinde dalga çizgili veya zikzak bezeme bulunan veya tek renkli derin kâseler (FS 284) oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra kraterler GH IIC geç evrede hala

¹⁴⁵⁹ Vitale 2006, 182.

¹⁴⁶⁰ Güntner 2000, 16, 19-20.

¹⁴⁶¹ Crouwel 2007, 78.

¹⁴⁶² Güntner 2000, 22, wg.17.

¹⁴⁶³ Güntner 2000, 37.

¹⁴⁶⁴ Lis 2007, 173, Tab. 1.

¹⁴⁶⁵ Stockhammer 2009, 354, fig.1.

kullanılmakla birlikte üzerlerinde üçlü dalga çizgili bezemeler bulunmaktadır. Bazı örneklerinde gövdeyi ayıran kalın boya bant bezemeler kullanılmıştır¹⁴⁶⁶ (**Fig. 223**).

Argolid Bölgesi'nde kazılan bir başka yerleşim Mykenae ise Argolid Ovası'nın kuzeydoğu ucunda denizden yaklaşık 13 km uzaklıkta, iki tepenin (Elios-Zara) arasındaki kayalık bir alan üzerinde konumlanmaktadır (**Fig. 224**). Argolid Ovası'ndaki yerleşimi çevreleyen alan yarı kurak topraklardan oluşmaktadır. Bölgenin Tunç Çağı'ndaki iklimi, günümüzdeki iklim şartlarıyla aynıdır. Mykenae'de ilk kazılar, 1841 yılında Yunan Arkeolog K. Pittakis tarafından gerçekleştirilmiştir. Pittakis, Aslanlı Kapı'nın büyük bir bölümünü açığa çıkarmış ve restore etmiştir. 1876 yılında ise Schliemann yerleşimi kazmaya başlamıştır. Schliemann, Mykenae'deki kazılarda Daire A mezarını keşfetmiştir. Söz konusu mezar GH I ve GH IIA dönemi boyunca kullanım görmüştür. 1884-1902 yılları arasında C. Tsountas tarafından kazılan Mykenae'de tüm iç kale alanında yüzden fazla oda mezar ortaya çıkarılmıştır. 1920-1955 yılları arasında ise Mykenae, Atina'daki British School'dan J. B. Wace tarafından kazılmıştır. Wace, yerleşimde hatırı sayılır sayıda Tholos ve oda mezarın yanı sıra İç kaleyi çevreleyen savunma duvarlarının dışındaki mimari yapıları açığa çıkarmıştır. Bunun yanında dönemindeki kazılarda kült merkezinin büyük bir kısmını ve "Granary" yapısını ortaya çıkarmıştır (**Fig. 225**). Wace'in ölümünden sonra yerleşimde kazıların başına geçen G. E. Mylonas, Daire B mezarını keşfetmiştir. Daire B mezarının içinde OH'nin sonundan GH I dönemine kadar kullanılan 14 adet kuyu mezar ile 11 adet çukur ve sanduka mezar ortaya çıkarılmıştır. 1985'te S. Iakovidis tarafından devralınan kazılar günümüzde de devam etmektedir¹⁴⁶⁷.

Mykenae'deki Geç Helladik Dönem, Erken Saraylar, Saraylar ve Saraylar Sonrası dönem olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. GH IIIA2'de Mykenae'ye ait ilk saray yapısının izlerine rastlanmıştır. Aynı zamanda İç kalede kentin erken savunma duvarları bu dönemde inşa edilmiştir. GH IIIB'de genişletilen savunma duvarları GH IIIC döneminde tamir edilip kullanılmaya devam etmiştir¹⁴⁶⁸. İç kalenin batı kanadına bir altarm üzerinde ön ayakları ile yükselen iki aslanın betimlendiği Aslanlı Kapıdan girilmektedir. GH IIIB döneminde inşa edilen bu kapıdan girildiğinde İç kalenin içinde batı yamacı boyunca birçok yapı bulunmaktaydı. Bunlardan biri yine aynı dönem

¹⁴⁶⁶ Stockhammer 2009, 348-351.

¹⁴⁶⁷ French 2010, 671-672.

¹⁴⁶⁸ Feuer 2004, 320.

içerisinde inşa edilen “*Granary*” yapısıdır. Daire A mezarının hemen ilerisinde “*Yokuş Evi*” bulunmaktadır. Bu yapının batısında İç kalenin güneybatı duvarına paralel olarak güney yönde iki yapı bulunmaktadır. Bunlardan biri GH IIIC dönemine tarihlenen “*Savaşçı Vazosu*” nun (Fig. 226) ortaya çıkarıldığı “*Savaşçı Vazolu Ev*” dir. Söz konusu yapı, ortadan dar bir koridor ile ayrılmış iki ana yapıdan meydana gelmektedir. İç kalede bulunan “*Güney Evi*”, GH IIIB1 döneminde inşa edilmiş, GH IIIB2’de ise onarıp kullanılmaya devam etmiştir. Bu evin güneyinde ise Kült Merkezi (Fig. 227) yer almaktadır. İç kalenin kuzeydoğusunda GH IIIB döneminin sonlarında MÖ 1200’lerde Kuzey Kapısı inşa edilmiştir. Kapının doğusunda Gamma ve Delta alanları, güneyinde ise işlikler bulunmaktadır. Kuzeydoğu yönünde genişleyen İç kalenin duvarlarının kuzey ve güneyinde iki galeri bulunmaktadır. Alandaki çalışmalarda güney galerisinin çatısının bindirme kemerli olduğu anlaşılmıştır. Düz plaka taşlarla örtülmüş kuzey galerisi ise İç kaleye su sağlayan sarnıcı korumak amacıyla inşa edilmiştir. Bu dönemde basamaklı ve üzeri tonozlarla örtülü bir tünel yoluyla sarnıcı ulaşılmaktaydı¹⁴⁶⁹. İç kalede bulunan Pezoulia Yokuşu’nda “*Petras Evi*” (Fig. 228) olarak adlandırılan yapının içinden Miken dünyasındaki “*Linear B*” yazılı tabletlerin en erken örnekleri ortaya çıkarılmıştır¹⁴⁷⁰.

GH IIIB sonunda Mykenae’nin bir deprem sonucu yıkıldığı öne sürülmektedir. Depremden sonra yerleşimde GH IIIC döneminde sınırlı alanlarda iskân devam etmiştir (Fig. 229). Bu döneme ait yerleşim izleri “*Granary*”, Aslanlı Kapı, yerleşimin doğusundaki 43 ve 44 no.lu odalar, Hellenistik Kule tabanı, Kült Merkezinin batı alanı, “*İç Kale Evi*” ve “*Sütunlu Ev*” olarak adlandırılan yapının aşağı teraslarındaki mimari kalıntılardan gelmektedir¹⁴⁷¹. Kült merkezinin batı alanındaki kutsal alanda GH IIIC döneminde dini aktiviteler devam etmektedir fakat sarayın megaron yapısı yeniden inşa edilmemiştir¹⁴⁷².

Miken Yunanistan’ndaki tüm keramikleri tanımlayan materyal 1920 yılında yıkım tabakalarında ortaya çıkan “*Granary (Tahıl Ambarı)*” adlı yapının depozitlerinde bulunan keramiklerdir¹⁴⁷³. Furumark 1941’de yayınladığı “*Chronology of Mycenaean*

¹⁴⁶⁹ Gür 2014, 14-15.

¹⁴⁷⁰ French 2010, 673.

¹⁴⁷¹ French 2007, 176; 2010, 677.

¹⁴⁷² Voutsaki 2010, 607.

¹⁴⁷³ Wace 1923, 38-61.

Pottery” adlı çalışmasını Granary yapısındaki tabakalara göre oluşturmuştur¹⁴⁷⁴. GH IIC keramik repertuarının tüm evreleri Granary’de ve yerleşimin doğusundaki 43 ve 44 no.lu odalarda görülmektedir. Depozitlerde nadirde olsa GH IIC geç evreye tarihlenen keramikler de ortaya çıkmıştır. Bu evreye ait buluntular, Granary ve Aslanlı Kapı’daki tabakalardan gelmektedir (**Fig. 230**) fakat bu evreye ait mimari yapı kalıntıları Granary yapısı, 42 ve 43 no.lu odalar ve Hellenistik kulenin tabanından gelmektedir¹⁴⁷⁵.

GH IIC erken evreye ait keramikler çok az sayıda bulunmakla birlikte “*İç Kale Evi*” nden seviye C, D olarak ta bilinen “*Causeway*” depozitlerinden gelmektedir. Söz konusu depozitte, GH IIIB2 – GH IIC geçiş dönemine ve GH IIC erken evreye tarihlendirilen keramikleri, ağız orta kalınlıkta boya bant bezemeli B grubu derin kâseler ve saplı rozetli kâseler, omurgalı fincanlar, pişirme kapları ve el yapımı açık kaba mallar oluşturmaktadır¹⁴⁷⁶.

GH IIC orta evrenin ise ilk yarısına ait keramik repertuarını amphoralar, testiler, hydrialar, kylixler, omurgalı fincanlar, omurgalı kraterler, derin kâseler, açısız sığ kâseler, kalathos, pişirme kapları ve el yapımı kaba mallar oluşturmaktadır (**Fig. 231**). Amphoralar, testiler ve hydriaların üzerinde püsküllü boya bant bezemeler bulunmaktadır. Kulpları ise dikey dalga çizgili bezeme ile süslenmiştir. Çizgisel fincanlar bir önceki dönemdeki hali ile hala kullanılmaktadır. Kazılarda bu döneme ait tek renkli omurgalı fincanlar da bulunmuştur. Bunun yanında çok az boyalı Kylix’te ele geçirilmiştir¹⁴⁷⁷. Omurgalı kraterler sadece GH IIC orta evrede ele geçirilmiştir. Bu tipte kraterler Furumark’ın kataloğunda bulunmamaktadır. Çan biçiminde halka dipli kraterler GH IIC erken evredeki gibi GH IIC orta evrede de hala kullanılmaktadır. Özellikle GH IIC orta evrenin karakteristik unsurlarını, bir çerçeveye gövdenin üstünü ve altını ayırması, tek renkli derin kâseler oluşturmaktadır (**Fig. 232**). GH IIC erken evreye ait ayrılmış bir hattı olmayan tek renkli derin kâseler GH IIC orta evrede hala kullanılmaktadır ve sayıları bir önceki evreye göre artmıştır. Derin kâseler üzerindeki bezemeler çerçevede, orta kalınlıkta boya bant bezemeden ve GH IIC erken evrede kullanılan koşan spiral motiflerden oluşmaktadır fakat GH IIC orta evrede, derin kâselerdeki bezeme repertuarına karşı spirallerde girmiştir. Bazı spiral düzenleri detaylıca işlenmiştir. Orta kalınlıkta boya bant bezemeli derin kâseler GH IIC orta

¹⁴⁷⁴ French 2007, 175.

¹⁴⁷⁵ French 2007, 176.

¹⁴⁷⁶ Vitale 2006, 184-185.

¹⁴⁷⁷ French 2007, 176.

evrede en çok bulunan keramik tipini oluşturmaktadır. Çizgilerle bezenmiş açılal sığ kâseler GH IIC orta evrede ortaya çıkmaktadır. Kulplarında dikey boya bant bezeme bulunmaktadır. Keramik repertuarında boyasız keramikler GH IIC orta evrede %39'luk bir kısmı oluşturmaktadır. Boyalı keramikler tek renkli çanak çömleklerle birlikte çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu evrede çark usulü pişirme kaplarının miktarı GH IIC erken evre buluntuları ile aynıdır. El yapımı ağıllı kaba malların kullanımı GH IIC orta evrede de devam etmiştir. Kazılarda GH IIC orta evreye ait sadece bir adet yaka boyunlu kalathos ele geçirilmiştir¹⁴⁷⁸.

Granary yapısı 1920 yılında ortaya çıkarıldığında “*Ev I*” olarak tanımlanmıştır. Yapıda ortaya çıkarılan keramikler 10 Locus'ta toplanmıştır. Yapıdaki Locus'larda toplanan keramikler, Granary sınıfındaki keramikler ve Kapalı Stildeki keramikler ile aynı tabakada ortaya çıkartılmıştır. Granary Stilindeki süslemeler ya çizgi bezemeli ya da tek renklidir. Bazılarında GH IIC orta gelişmiş evrede kıvrımlı püskül bezeme, deniz dalgalı çizgi bezeme, karşıt spiral motifler ve birbirine zıt ilmek motifleri de görülmektedir¹⁴⁷⁹.

Kapalı Stildeki keramikler, Granary sınıfındaki keramiklerle aynı materyalden üretilmiştir. Kuşlar ve bitkisel bezemelerle süslenmiş bu stil, ilk olarak Argolid Bölgesinde üretilmiştir (**Fig. 233**). Kapalı Stil, özellikleri bakımından minyatüre kaplarda iyi derecede kaliteli süslenerek ve üzerindeki motif ve bezemeler ayrıntılı bir şekilde işlenerek belirtilmektedir. Figürler ve bezemeler ayrıntılı bir şekilde işlenerek belirtilmektedir. Figürler ve bezemeler arasında neredeyse boşluk bulunmamaktadır. Bu stil açık ve kapalı ağızlı kaplarda sınırlı sayıda gösterilmiştir. Kuşlar ve balıklara ait figürler bir friz içinde ve ya panel içerisinde betimlenir¹⁴⁸⁰. Bu materyalle üretilen kap tipleri üç adet bulunmakla birlikte, bunları üzengi kulplu kap, derin kâse ve süslemesi bir hatla ayrılmış küçük bir derin kâse oluşturmaktadır. Amphoralar, testiler ve hydrialar boya bant bezemelerle ve basit kavisli çizgilerle süslenmiştir. Fincanların boyalı ve boyasız üretimleri bulunmaktadır. Kylixlerde ise Girit esintileri görülmektedir. Bunun yanı sıra GH IIC orta evreye ait kazılarda, boyasız ve pişmemiş kalathos, fincan ve

¹⁴⁷⁸ French 2007, 177.

¹⁴⁷⁹ Mountjoy 2007, 223.

¹⁴⁸⁰ Crowel 2007, 73-88.

saplı derin kâseler bulunmuştur. Bunun yanında kazılarda, iki pişirme kabı, üçayaklı sığ kâse ve küçük bir testi de ortaya çıkarılmıştır¹⁴⁸¹.

GH IIIC orta evrenin ikinci yarısına gelindiğinde, Mykenae'deki keramiklerde önemli ölçüde değişiklikler görülmüştür. Boyalı ve boyasız mallar iyi kalitededir. Bu evrede en önemli gelişme Kapalı Stilde üretilen mallarda yaşanmıştır. Kapların boyutlarında özellikle üzengi kulplu kaplarda ve yonca ağızlı testilerde küçülme olmuştur. Bu değişimin benzerleri French'e göre sadece Argolid ve Korinth bölgelerinde görülmektedir. Ona göre bu stilde üretilen keramikler sadece tek bir atölyeden çıkmaktadır¹⁴⁸². GH IIIC Orta evrenin ikinci yarısında keramikler üzerinde, kırmızı sarı ve beyaz olmak üzere çok renkli süslemeler de ortaya çıkmıştır. “*Savaşçı Vazosu*” söz konusu gelişime tipik bir örnektir¹⁴⁸³. Mykenae civarındaki bir mezardan ele geçirilen kırmızı, sarı ve beyaz boyalı bir stelde (**Fig. 234**) savaşçılar “*Savaşçı Vazosu*” ndaki savaşçılar gibi gösterilmiştir. Eser, Crouwel'e göre büyük ihtimal aynı sanatçı tarafından üretilmiştir¹⁴⁸⁴. Bu dönemde diğer hayvanların yanında kirpiller ilk defa betimlenmiştir.

Çok sayıda derin kâsede bu evrede Kapalı Stille aynı özellikleri paylaşmaktadır. Derin kâselerin çerçevelerinde Kapalı Stildeki gibi noktalar ve çoklu ayrılmış çizgi bezemeler bulunmaktadır. Bu evrede açılal sığ kâselerin tüm keramiklere oranı %4'tür. Açılal sığ kâselerde GH IIIC orta evrenin sonuna doğru bu evrenin başlarında görülen yuvarlak form kaybolmuştur. Bu evrenin sonunda, açık ağızlı kap tiplerini fincanlar, bardaklar, omurgalı fincanlar, kylixler ve kalathoslar oluşturmaktadır. Omurgalı fincanlar üst gövdeden süslenmeye başlamıştır ve üzerlerinde çoğu kez küçük bir tutamaç bulunmaktadır¹⁴⁸⁵. GH IIIC orta evrenin ikinci yarısında Kapalı Stilde üretilmiş büyük boyutlarda amphoralar, testiler ve hydrialar sıkça karşımıza çıkmaktadır. Kulpların üzerinde hala dalgalı boya bant bezemeler bulunmaktadır fakat bazılarının üzerinde çapraz şeritler veya ilmek motifi de görülmektedir. Bu evrenin sonuna doğru az sayıda da olsa boyundan kulplu amphoralar da ele geçirilmiştir. Söz konusu amphora tipi GH IIIC geç evrede yaygın hale gelmiştir¹⁴⁸⁶.

¹⁴⁸¹ French 2007, 177-178.

¹⁴⁸² French 2007, 178.

¹⁴⁸³ French 2007, 178.

¹⁴⁸⁴ Crouwel 2007, 75.

¹⁴⁸⁵ French 2007, 178.

¹⁴⁸⁶ French 2007, 179.

GH IIIC orta evrenin ikinci yarısına tarihlenen keramik tiplerinin %36'sını boyasız devetüyü hamur renginde mallar oluşturmaktadır. Pişirme kaplarının tiplerinde ufak değişiklikler olmakla birlikte, miktarları %16'lık bir oranla GH IIIC orta evre başlarındaki buluntularla aynıdır. El yapımı ačkılı kaba malların üretimi GH IIIC orta evrenin ikinci yarısında da devam etmektedir¹⁴⁸⁷.

Mykenae'de GH IIIC geç evre ile alakalı buluntular yok denecek kadar az saydadır. GH IIIC geç evreye dair yerleşim izlerinin Hellenistik kulenin tabanında, Aslanlı kapının X. Tabakasında, Granary yapısının doğu bodrumunun üzerinde ve İç kaledeki evin karışık depozitlerinde olduğu düşünölmektedir¹⁴⁸⁸. Söz konusu alanların dışında Batı Kyklopik duvarların tabakasından bu evreye ait sadece 5 adet keramik parçası ele geçirilmiştir. Bunların ikisi tanımlanmakla birlikte bunlardan biri, üzerinde çoklu çizgi bezemelerin bulunduğu yaka boyunlu bir kaba, diğeri ise Crouwel tarafından "*Late Bird Krater*" olarak adlandırılan kratere/kalathosa aittir¹⁴⁸⁹. Resimsel stilde figürlü anlatımların yer aldığı keramik parçası üzerinde, boya bant bezeme çerçeve arasında bir kuş figürü görölmektedir. Aynı zamanda keramik üzerinde yarım daire konsantrik spiraller bulunmaktadır. GH IIIC sonuna gelindiğinde yerleşimin nüfusunda ciddi bir düşüş yaşanmaktadır. Bu dönemden sonra İç kalede kazıcıları tarafından SubMiken veya Erken Protogeometrik Döneme tarihlenen 11 mezar bulunmuştur. Bunların altısı sanduka mezar olup çocuk gömülerini barındırmaktadır. Geri kalan gömüler farklı odalarda bulunmuştur. Mezarların sadece birinden bir kap ve bir adet matara ele geçirilmiştir. Söz konusu mezar buluntularını Iakovidis, Kos Adasındaki Seraglio mezarına yakın benzerliklerin olduğunu öne sürerek Orta Protogeometrik Döneme tarihlendirmiştir¹⁴⁹⁰. Yukarıda anlatılanları değerlendirdiğimizde, Mykenae'de Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde, Erken Demir Çağı'nda özellikle İç kalenin mezarlık alan olarak kullanıldığı görölmektedir. Bu döneme ait savunma duvarlarının dışında "*Ivory House*" olarak tanımlanan alanda yapılan kazılarda Protogeometrik Döneme tarihlenen üç gömü buluntusu da¹⁴⁹¹ yerleşimin Erken Demir Çağı'nda mezarlık alan olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

¹⁴⁸⁷ French 2007, 179.

¹⁴⁸⁸ French 2009, 154, Tab. 1.

¹⁴⁸⁹ Crouwel 2009, 41, fig.1; French 2009, 152.

¹⁴⁹⁰ French 2009, 152.

¹⁴⁹¹ French 2009, 153.

Argolid Bölgesi'ndeki Miken Dönemi yerleşimi Midea, Argolid Ovası'nın doğu ucunda bir tepe üzerine kurulmuştur (**Fig. 235**). Yerleşimin Akropolis'i deniz seviyesinden 270 m, çevrelendiği ovoidan da 170 m yüksekliktedir. Konum olarak Tiryns ve Mykenae yerleşimlerinin arasında kalmaktadır. Yerleşimden Neolitik Dönemden Geç Tunç Çağı'na kadar buluntular gelmektedir¹⁴⁹² (**Fig. 236**). Geç Tunç Çağı'na ait zengin buluntu veren Dendra Mezarlığına yakınlığı ile Yunanistan anakarasında önemli merkezlerden biri olarak sayılmaktadır.

Midea'da ilk kazılar Atina'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından başlatılır ve 1939 yılına kadar İsveçli arkeolog A. Persson başkanlığında devam eder. 1963 yılında ise Yunan ve İsveçli arkeologların işbirliğiyle kazılar yerleşimin doğu kapısında başlatılır. 1983 yılında ise K. Demakopoulou ve P. Aström başkanlığında Atina'daki İsveç Arkeoloji Enstitüsü tarafından 2000 yılına kadar devam ettirilir. 2000 yılında Yunanistan Kültür Bakanlığı'ndan N. Divari-Valakou başkanlığında ve K. Demakopoulou danışmanlığında Midea kazıları günümüze kadar devam etmektedir¹⁴⁹³.

Akropol'de batı yamacının büyük bir kısmı, kuzey, batı ve güneybatıdan olmak üzere 24.000 m²'lik alanı kapsayan kyklopik savunma duvarları ile çevrelenmektedir¹⁴⁹⁴. Midea, bu görüntüsüyle Tiryns ve Mykenae'den sonra Argolid Bölgesi'nde iç kalesi bulunan üçüncü yerleşimdir. İç kaleye giriş, biri batıdan diğeri doğudan olmak üzere iki kapı ile sağlanmaktadır¹⁴⁹⁵. Kazılar sırasında doğu kapısına yakın alanlar ve Akropolis'in aşağı terası incelenmiştir. Birçok ev ve odanın ve GH IIIB dönemine tarihlenen, zengin buluntular veren bir megaron yapısının GH IIIB sonunda bir yangınla yıkıldığı sonucuna varılmıştır. Tiryns ve Mykenae'deki megaron yapılarının aksine GH IIIB dönemine tarihlenen megaron en tepede değil, aşağı terasta inşa edilmiştir¹⁴⁹⁶. Söz konusu megaron büyük bir oda ve enlemesine ayrılmış bir arka bölümden oluşmaktadır. Büyük odanın merkezine yakın bir alanda çevresinde dört sütun bulunan bir ocak ortaya çıkartılmıştır¹⁴⁹⁷. Yıkımdan sonra bu megaron yapısının üzerine GH IIIC dönemine tarihlenen Tiryns'teki "*T Yapısı*" na benzeyen bir yapı inşa edilmiştir¹⁴⁹⁸ (**Fig. 237**). Fakat kazılarda bu yapı hakkında çok az bilgi edinilmiştir.

¹⁴⁹² Demakopoulou et al. 2008, 7-30; 2009, 7-30; 2010, 7-32.

¹⁴⁹³ <http://www.gtp.gr/TDirectoryDetails.asp?ID=14810> 17.12.2016.

¹⁴⁹⁴ Iakovidis 1983, 22.

¹⁴⁹⁵ Scoufopoulos 1971, 55.

¹⁴⁹⁶ Shelmerdine 1997, 544.

¹⁴⁹⁷ Mühlenbruch 2009, 316.

¹⁴⁹⁸ Maran 2001, 117; 2006, 125; Walberg 2007, 66-69.

Midea'da GH IIIC dönemi ile ilgili mimari kalıntılar yeterli değildir fakat yerleşimdeki yapıların GH IIIB dönemine ait savunma duvarlarının taşlarından inşa edildiği anlaşılmıştır¹⁴⁹⁹. Bunun yanında GH IIIC erken evrede savunma duvarlarının tamir edildiği görülmektedir¹⁵⁰⁰. Walberg, Midea'da GH IIIB – GH IIIC geçiş evresinde bir deprem sonucu yerleşimde bir kesintinin meydana geldiğini, GH IIIC erken evrede yeniden yerleşimden sonra GH IIIC orta evrede yerleşimin yıkıldığını ve GH IIIC geç evreden itibaren tekrardan iskân edilmediğini öne sürmektedir¹⁵⁰¹.

Midea'dan Neolitik Dönemden Geç Tunç Çağı'nın sonuna kadar kültürel materyal gelmektedir. Yerleşimdeki Geç Tunç Çağı'nın keramik repertuarının büyük çoğunluğunu GH IIIB 1-2 dönemine ait çanak çömlekler oluşturmaktadır. Buluntular arasında, Doğu Akdeniz kökenli objelerin varlığı, saraylar döneminde Midea'nın uzak mesafelere olan ticari ve kültürel etkileşimini göstermektedir. GH IIIC dönemi başlarında yerleşimde kısıtlı bir iskân görüldüğünden GH IIIC erken evreye ait buluntular aşağı terastan gelmektedir. Çok az sayıda ortaya çıkan GH IIIC erken evre keramik repertuarı arasında Tiryns ve Mykenae'de aynı dönemde ortaya çıkmış Grup A/B derin kâseleri, GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine tarihlenen rozetli kâseler, saplı kâseler, bardaklar, kraterler, testiler, derin yarı küresel ve omurgalı fincanlar, omurgalı kylixler, üzengi kulplu kaplar ve hydrialar bulunmaktadır. Yerleşimde ayrıca GH IIIC erken evreye tarihlenen depolama amaçlı kullanılan pithos parçaları, bazıları üçayaklı olan pişirme kapları ve el yapımı ağıllı mallar ortaya çıkartılmıştır¹⁵⁰². Bu dönemde derin kâseler tek renkli olmakla birlikte iç ve dış kısımlarında ince boya bant bezemeli olan örnekleri de bulunmaktadır. Yine bu dönemde tek renkli kraterlerin üretilmesinin yanında, büyük boyutlu olanlarının gövdelerinde dar triglyph, antithetik spiral ve koşan spiral bezemeler bulunmaktadır. Aynı bezeme türü yine bu evrede tek renkli kylixlerde ve derin kâselerde de görülmektedir¹⁵⁰³. Tek kulplu omurgalı fincanların üst bölümü boyalıdır, alt bölümü ise boyasız bırakılmıştır¹⁵⁰⁴. Derin yarı küresel fincanların ise ağız kısımlarında orta kalınlıkta boya bant bezeme bulunmaktadır. Kulplarında ise dikey boya bant bezeme görülmektedir. Üzengi kulplu kaplar, küresel bir gövdeye sahiptirler.

¹⁴⁹⁹ Walberg 1999, 157-158.

¹⁵⁰⁰ Demakopoulou et al. 2010, 16.

¹⁵⁰¹ Walberg 1999, 159-160.

¹⁵⁰² Demakopoulou et al. 2008, 19; 2009, 22; 2010, 19.

¹⁵⁰³ Demakopoulou et al. 2008, 19; 2009, 23.

¹⁵⁰⁴ Demakopoulou et al. 2009, 21.

Gövde üzerinde kalın boya bant bezemeler bulunmaktadır. Omuz kısımlarında ise yumurta dizesine benzeyen bezemeler görülmektedir¹⁵⁰⁵.

Geçiş döneminde ortaya çıkan el yapımı açkılı kaba malların sayısında GH IIC erken evre boyunca artış görülmüştür, aynı durum Mykenae ve Tiryns'te gözlenmektedir. Midea'daki el yapımı açkılı kaba mallar Tiryns'teki GH IIIB - GH IIC geçiş dönemindeki örneklere benzerlik gösterir¹⁵⁰⁶. Midea'da GH IIC orta evrenin başlarına tarihlenen nadirde olsa el yapımı kaba mallar ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında kazılarda, GH IIC orta evreye ait çizgi bezemeli açısız sığ kâse (FS 295) ve testi parçaları ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁰⁷.

Keramik buluntuları dışında aynı zamanda Midea'dan GH IIIB – GH IIC geçiş dönemine tarihlenen kil figürinler de ortaya çıkarılmıştır. Bu döneme ait “*Psi*” ve “*Tau*” tipinde figürinler dışında özgün karakterde üretilen başka bir figürin de ele geçirilmiştir. Söz konusu insan figürinlerinin dışında yine bu döneme ait küçük hayvan figürinleri de ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁰⁸. Bunların yanı sıra yerleşimde GH IIC erken evreye tarihlenen I. no.lu odanın tabanlarında bir fibula ortaya çıkarılmıştır. Bu fibulaya benzer buluntular Mykenae ve Tiryns'teki mezarlarda da ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁰⁹. GH IIC erken evrede ortaya çıkan fibulaların varlığı, saraylar dönemi sonrası Argolid Bölgesi'ndeki yerel elitlerin, İtalya ve Balkanlarla bir kültürel etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir.

Argolid Bölgesi'ndeki yerleşimlerden gelen veriler, GH IIC dönemde yıkımdan sonra bölgede nüfus miktarında azalış olsa da¹⁵¹⁰ yerleşimlerin tam olarak terk edilmediğini göstermektedir. GH IIIB döneminde kullanılan politik ve dini yapıların GH IIC döneminde de kullanılmasına devam edilmesi, saraylar sonrası dönemlerde Argolid Bölgesi'ni iskân eden yerleşimcilerin, önceki dönemdeki kültürü yansıtan aynı halk grubu olduğuna işaret etmektedir. GH IIIB2 döneminde Tiryns, Mykenae ve Midea yerleşimlerinin bir yangınla yıkılmasının nedenini birçok araştırmacı depreme ilişkilendirmiştir fakat Argolid yerleşimlerinden olan Asine'de bir depreme dair

¹⁵⁰⁵ Demakopoulou et al. 2009, 22.

¹⁵⁰⁶ Demakopoulou et al. 2009, 21.

¹⁵⁰⁷ Demakopoulou et al. 2010, 19-21.

¹⁵⁰⁸ Demakopoulou et al. 2009, 21.

¹⁵⁰⁹ Demakopoulou et al. 2009, 22.

¹⁵¹⁰ Helmut Kroll'ün Tiryns'teki Aşağı İç kaleden aldığı arkeobotanik analizlerinde GH IIC dönemindeki tahıl tohumlarının GH IIIB2 dönemindeki tahıl tohumlarına göre daha büyük olduğunu tespit etmiştir. Kroll 1982, 467-485. Argolid'de nüfusun düşmesi tarımsal üretimle ters orantıdadır.

herhangi bir kanıt ortaya çıkmamıştır. Yerleşim GH IIIB'den Erken Demir Çağı'na kadar yoğun olarak iskân edilmiştir¹⁵¹¹. Asine'de GH IIIC yerleşiminin izleri Aşağı Şehirde görülmektedir. Bu dönemde yerleşimin Akropolis'inin kuzey yamacında yeni evler inşa edilmiştir. Yerleşimdeki yakın dönem çalışmalarda, F, G, H, I ve K evlerinin GH IIIC geç evreye kadar kullanıldığını öne sürülmektedir.

Tiryns, Mykenae ve Midea dışında, Doğu Argolid Bölgesi'ndeki Methana yüzey araştırmalarında, alanı 1 hektardan büyük üç yerleşim dışında Miken dönemine tarihlenen toplamda 8 yerleşim tespit edilmiştir. Her yerleşimin birbirine uzaklığı 2 km kadardır. Yüzey araştırmalarında GH IIIA ve GH IIIB dönemlerine tarihlenen 115 keramik parçası bulunmasına karşın GH IIIC döneme işaret eden buluntular kesin değildir. Mee ve Taylor, bölgede GH IIIC döneme ait buluntuların yokluğunun, yerleşimlerdeki sürekliliğin kesintisini göstermediğini ve bu dönemin bir felakete sonlanmadığını öne sürmektedir. Söz konusu çalışmalarda Erken Demir Çağı'na ait 3 yerleşim tespit edilmiştir¹⁵¹².

Argolid Bölge'sinin güneyindeki yüzey araştırmalarında ise Rutter, Ege'deki adalarda gördüğümüz yerleşim düzeninin Argolid Bölge'sinde de görüldüğünü belirtmektedir¹⁵¹³. Bölgede yaşayan halklar, deniz kıyısındaki yerleşim birimlerini terk edip iç kesimlerdeki kolayca savunulabilir tepelere ve mağaralara yerleşmişlerdir. GH IIIA2 – GH IIIB döneminde yerleşim görülen 30 kentin, yıkım döneminden sonra sadece altısında GH IIIC dönemi boyunca yerleşimde iskân sürekliliğini koruduğunu belirtmektedir. İç kesimlerde yeni yerleşimler kuran veya saraylar döneminden beri var olan kentlere yerleşen toplulukların ilk önceliği savunma yapılarını inşa etmek veya tamir etmek olmuştur¹⁵¹⁴. Bu durumdaki inşa faaliyetleri, Kykladlar'da GH IIIC erken, orta ve geç evrede de görülmektedir. Anlaşılan o ki, saraylar döneminden sonra GH IIIC döneminde, özellikle denizden gelebilecek saldırı tehlikesi hala görülmektedir. Bunun yanı sıra GH IIIC döneminde Geç Tunç Çağı saray organizasyonlarını ayakta tutmaya çalışan yerel elitler Mykenae, Tiryns ve Midea'da bulunmaktadır. Özellikle GH IIIC orta evrede ekonomik ve kültürel faaliyetlerini genişletmişlerdir. Her ne kadar bu dönem Argolid'de refah içinde geçmiş olsa da GH IIIB'deki uzun süreli, baraj, köprü, drenaj projeleri, kompleks saray yapıları, depolama birimleri ve büyük üretim atölyeleri

¹⁵¹¹ Mühlenbruch 2009, 316.

¹⁵¹² Mee-Taylor 1997, 52-54.

¹⁵¹³ Rutter 1992, 68.

¹⁵¹⁴ Rutter 1992, 69.

gibi anıtsal Miken mimari projelerini gerçekleştirememişlerdir. Mühlenbruch, bunun sebebinin değişen sosyo-politik koşullar olduğunu belirtmektedir. Ona göre Argolid'de saraylar döneminde, bölgenin ana merkezi Mykenae'dir. Tiryns'te, Mykenae'deki Wanax'ın ikinci sarayı bulunmaktadır. Savunma duvarı ile tahkim edilmiş Midea'da ise Wanax'a bağlı bir yönetici bulunmaktadır. Asine ise küçük bir liman şehridir¹⁵¹⁵. Bir deprem sonucu Argolid'deki büyük yerleşimler yıkılmış Miken saray sistemi çökmüş ve her kentte, kendi yönetim mekanizmasını getiren yerel elit gruplar ortaya çıkmıştır. Kendilerine özgü idari, ekonomik ve sosyal işleyişi olan yerel elitler, Kıta Yunanistan'daki özellikle GH IIIC dönemi kültürel materyallerinde gördüğümüz bölgesel farklılıkları ortaya çıkarmışlardır. Geç Tunç Çağı'nın Argolid Bölgesi'ndeki politik gücünü oluşturan Mykenae, Tiryns ve Midea GH IIIC dönemi sonunda önemini kaybetmiş, Demir Çağı'nda ise Argos kenti Argolid Bölgesi'nde önemli bir güç haline gelmiştir. Söz konusu birkaç yerleşim dışında Argolid Bölgesi'nde MÖ 1200'den sonra nüfus miktarında azalış gözlenmektedir. Van Andel ve Runnels'e göre söz konusu durum birkaç yüzyıl boyunca devam etmiştir¹⁵¹⁶.

Aynı durum Berbati-Limnos yüzey araştırmalarında da ortaya çıkmıştır. Wells, bölgenin MÖ 12. – 8. yy'lar arasında terk edildiğini öne sürmektedir. Nemea Vadisi'ndeki arkeolojik yüzey araştırmalarında ise Miken dönemine ait yerleşimler saptanmasına rağmen GH IIIC döneminde yerleşim sürekliliğine dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Sadece bölgede önemli bir yerleşim olan Tsoungiz, sürekliliğe dair bir izlenim vermektedir¹⁵¹⁷.

Lakonia'da, P. Cartledge, 35 yerleşimden GH IIIB keramiğinin geldiğini belirtir. Bunun yanı sıra GH III dönemine ait 63 yerleşim tespit edilmiştir. Bölgede büyük yerleşimlerin birbirine uzaklığı 5 km kadardır. Cartledge araştırmalarında yedisi kesin olmakla birlikte toplam 15 GH IIIC yerleşiminin bulunduğunu bildirmektedir¹⁵¹⁸. Sonraki yıllarda K. Demakopoulo'nun yüzey araştırmaları sırasında Lakonia'da, GH IIIC erken evresine dair Ayios Stephanos ve Apidia'dan buluntular gelmektedir. Yine de GH IIIB döneminde iskân edilmiş 52 yerleşimin 9-16 arası kadarında, GH IIIC döneminde iskân edilmeye devam edildiği belirtilmektedir¹⁵¹⁹. GH IIIC yerleşimleri

¹⁵¹⁵ Mühlenbruch 2009, 316-317.

¹⁵¹⁶ Andel-Runnels 1987, 97-98, map. 19.

¹⁵¹⁷ Wright et al. 1990, 609, 638, 641-642.

¹⁵¹⁸ Cartledge 2002, 59-60, map. 8.

¹⁵¹⁹ Cavanagh-Crouwel 2002, 143.

bölgede geniş bir alana yayılmakla birlikte, doğu kıyısındaki Epidouros, Limera, Pellena ve Amyklai'de, Aetos tepesindeki Menelaion'da ve Helos Ovası'ndaki Ayios Stephanos'ta GH IIC keramikleri ortaya çıkarılmıştır¹⁵²⁰. Amyklaion, Pellanes ve Epidaurus Limera'dan çok sayıda yerleşimde GH IIC erken evreye dair buluntular gelmektedir¹⁵²¹.

C. Mee ve M. G. Cavanagh'ın Lakonia'daki yüzey araştırmalarında, Doğu Sparta ve Menelaion'un kuzey kesiminde bölgenin küçük bir kısmı incelenmiştir. Yüzey araştırmalarında GH IIIA ve GH IIIB dönemi keramik buluntularını içeren pek çok Miken yerleşimi tespit edilmiştir¹⁵²². Buna rağmen GH IIC dönemi ile ilgili yüzey araştırmalarında bilgi edinilememiştir. M. G. Cavanagh ve J. Crouwel, GH IIIB döneminden sonra veya GH IIC dönemi başlarında çalıştıkları alandaki nüfus yoğunluğunun azaldığını ve yerleşimlerin GH IIC döneminde terk edildiğini öne sürmektedir¹⁵²³.

Arkadia Bölgesi'ndeki Asea Vadisi'ndeki yüzey araştırmalarında GH IIC dönemine tarihlenen az miktarda keramik buluntusuna rastlanmıştır. Vadideki 4 yerleşimden GH IIC dönemi buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu yerleşimlerin ikisi tepe yerleşimidir. Geri kalanlar ise vadide konumlanmıştır¹⁵²⁴. Arkadia'nın batısında ve Peloponnesos'un kuzey batısında ise GH IIC geç evreye dair keramik buluntuları bildirilmiştir¹⁵²⁵.

Messenia Bölgesi'ndeki geniş bir alanda çalışılmış ilk yüzey araştırmaları Minnesota Üniversitesi'nin Messenia çalışmalarında ortaya çıkmaktadır. M. A. McDonald ve G. R. Rapp çalışmalarında GH I – GH IIIB arasında tarihlenen 168 yerleşim yeri tespit edilmiştir. Fakat GH IIC dönemi buluntuları veren sadece 16 yerleşim saptanmıştır¹⁵²⁶. Söz konusu 16 yerleşimin üçü kesin olmasa da geri kalan dokuzunda SubMiken dönemine ait keramik buluntuları bildirilmiştir¹⁵²⁷. Pylos çevresindeki yüzey araştırmalarında da çok az miktarda GH IIC dönemine ait kültürel materyal ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu bölgede yıkımdan sonra nüfusta ciddi

¹⁵²⁰ Cavanagh-Crouwel 2002, 143.

¹⁵²¹ Middleton 2008, 280.

¹⁵²² Cavanagh-Crouwel 2002, 142-143.

¹⁵²³ Cavanagh-Crouwel 2002, 147-148.

¹⁵²⁴ Forsen et al. 1996, 89.

¹⁵²⁵ Middleton 2008, 280.

¹⁵²⁶ McDonald-Rapp 1972, 141.

¹⁵²⁷ McDonald-Rapp 1972, 143.

miktarda azalış görülmektedir¹⁵²⁸. Messenia Bölgesi'nde, bu dönemde nüfus miktarında azalış olmuş ve birçok yerleşim terk edilmiştir. Bu bölgede GH IIIC dönemine dair bilgilerimiz mezarlık alanlardan gelmektedir¹⁵²⁹. Aristomenes ve Ramovouni'de bulunan oda mezarlardan GH IIIC orta evreye tarihlenen keramikler gelmektedir. Lakkathela'dan da bir yapının içinden GH IIIC geç evreye tarihlenen keramikler gelmiştir. Pylos'a 3 km uzaklıktaki Pisaskion'da T.K2 no.lu mezarın GH IIIA2'den GH IIIC geç evreye kadar kullanım gördüğü anlaşılmıştır. Tragana'da da, 1 no.lu mezar GH IIIC orta ve geç evrelerde kullanılmıştır. Koryphasion'da erken döneme tarihlenen bir tholos mezarda GH IIIC erken evreye ait keramik bulunmuştur. Nichoria'da ise depozitlerde bulunan keramiklerde kesinti gözlenmektedir. Bu durum yerleşimin bir müddet iskân edilmediğini göstermektedir fakat SubMiken dönemde yerleşim yeniden iskân edilir¹⁵³⁰.

Attika (Fig. 238) Bölgesi'ndeki Atina Akropolis'i (**Fig. 239**), düz bir kayalık üzerinde denizden 156 m yükseklikte ve 10 km uzaklıktadır. Yerleşimde MÖ 5. yy'daki Klasik Dönem yapılaşmalarından dolayı (**Fig. 240**) Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı ile ilgili mimari tabakalar tahrip olmuştur. Klasik Dönem yapılarının birçoğu hala ayakta olduğu için Akropolis'te Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı tabakaları kazılarda kısıtlı alanlarda ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlara rağmen kazılarda GH IIIB dönemine ait bir saray kompleksi ve kyklopik taşlardan örülü savunma duvarı ortaya çıkarılmıştır (**Fig. 241**). Akropol'ün güneydoğu köşesindeki Propylon'da söz konusu kyklopik duvarlar günümüzde hala görülebilmektedir (**Fig. 242**). Kireçtaşından büyük bloklarla yapılan duvarın kalınlığı 6 m kadardır¹⁵³¹. Akropol'de Eretheion'un altında büyük olasılıkla Geç Tunç Çağı'nda da kullanılmış su kaynağı bulunmuştur. Klasik Dönemde inşa edilen tapınak, Tanrıça Athena ve Tanrı Poseidon'un mitoslarına konu olmuştur¹⁵³². Söz konusu yapının altından GH IIIB2 ve GH IIIC erken evreye tarihlenen keramikler gelmektedir¹⁵³³.

¹⁵²⁸ Davis et al. 1997, 451-452.

¹⁵²⁹ Middleton 2008, 279.

¹⁵³⁰ Middleton 2008, 280.

¹⁵³¹ Fields 2004, 48.

¹⁵³² Efsanelerde, Atina'nın koruyuculu tanrılığı için yarışan Athena ve Poseidon, Olympos Tanrılarını yargıç olarak atamışlardır. Poseidon söz konusu alanın üstünde Atinalılar için bir tuz gölü vaat eder. Tanrıça Athena ise kente bir zeytin ağacı adar. Olympos Tanrıları Atina'nın koruyuculuğu tanrılığını Athena'ya verir. Erhat 1996, 63.

¹⁵³³ Vitale 2006, 194-195.

GH IIIC dönemine bakıldığında, Atina Akropolü'nün doğu bölümünde GH IIIC erken evreye tarihlenen yaklaşık 80 adet çanak çömleğe rastlanmıştır. Rutter ve Gauss tarafından GH IIIC erken evreye ait olduğu düşünülen keramikler, Mountjoy tarafından GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine tarihlendirilmiştir¹⁵³⁴. Buluntular arasında amphoriskolar, alabastronlar, yarı küresel fincanlar, deniz dalga bezemeli ve akıtacaklı kraterler ve ağız kenarı boya bant bezemeli A/B grubu derin kâseler ortaya çıkarılmıştır. Yine aynı alanda ele geçirilen amphora ve testilerin hafifçe oyulmuş ağızları bulunmaktadır¹⁵³⁵.

Akropol'de GH IIIB – GH IIIC geçiş dönemine tarihlenen mezarlık alanda ortaya çıkarılmıştır. Hephaistos kutsal alanında ise ana kayaya kadar kazılmış SubMiken dönemi birkaç mezar da kazılmıştır¹⁵³⁶. Bunun yanında Atina Akropolis'inin doğusunda ve güneyinde tespit edilen mezarlarda GH IIIC erken evreye tarihlenen savaşıcı gömüler de ortaya çıkarılmıştır¹⁵³⁷. Bunların yanında Attika'nın doğu kıyısındaki Perati'de ortaya çıkarılan ve GH IIIC dönemi boyunca kullanılan mezarlıklar da bulunmaktadır (**Fig. 243**).

Attika Bölgesi'ndeki Perati Mezarlığı, 1960'larda Iakovidis tarafından kazılmıştır. Mezarlık alan GH IIIC başlarında kurulmuş¹⁵³⁸, GH IIIC ve Erken Protogeometrik dönem arasına tarihlenen dönemde de zengin buluntu topluluğu vermektedir. SubGeometrik ve Geometrik dönemlerde, mezar ve buluntu sayısında düşüş gözlenmektedir¹⁵³⁹. Perati'de kazılan 219 mezarın 192'sini oda mezarlar oluşturmaktadır. Bunun yanında 26 kuyu mezar ve içine kemiklerin konulduğu bir ya da iki bölüm ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁴⁰. Mezarlarda ele geçirilen buluntular, yerleşimcilerin bu dönemde refah içinde yaşadığını göstermektedir. Buluntular arasında kılıçlar, bıçaklar ve lüks mallar ele geçirilmiştir. Mezarlarda çok sayıda gümüş ve altın boncuğun yanı sıra Doğu Akdeniz kökenli mallarda ortaya çıkarılmıştır. Mezarlarda, Ege, Girit, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz kökenli malların bulunması söz konusu bölgelerle kültürel etkileşimi de göstermektedir¹⁵⁴¹. GH IIIC geç evrede de bu bölgelerle bağlantılar devam

¹⁵³⁴ Rutter 1977, 1-2; Gauss 2003, 98-102; Vitale 2006, 194.

¹⁵³⁵ Gauss 2003, 100-101.

¹⁵³⁶ Vaessen 2014, 142.

¹⁵³⁷ Lemos 2006, 511.

¹⁵³⁸ Iakovidis 1970, 467-468.

¹⁵³⁹ Nightingale 2009, 495-512.

¹⁵⁴⁰ Iakovidis 1970, 420-422.

¹⁵⁴¹ Iakovidis 1970, 427-463, 469.

etmiştir¹⁵⁴². GH IIIC döneminde, ayrıca Orta Avrupa kültürleri ile yakın ilişkiler de kurulmaya başlanmıştır. Perati Mezarlarında toplam 18 adet “*Kremasyon*” gömü ortaya çıkarılmıştır. Gömü buluntularının arasında el yapımı kaba açkılı mallarda ele geçirilmiştir¹⁵⁴³. Yunanistan Makedonya’sının merkez bölümü ve Chalkidiki’de Geç Tunç Çağı’nın başlarından beri metal kaynakları bakımından önemli bir bölge olduğunu göstermektedir. Söz konusu bölgelerdeki madenlerden gelen cevherler Perati’deki mezarlıkların yanı sıra Mykenae’deki kuyu mezarlarda ortaya çıkarılan lüks mallar içinde kullanılmıştır. Perati’deki buluntular değerlendirildiğinde, MÖ 12. yy’da mezarlığı kullanan toplulukların Thorikos ve Lourion’daki gümüş, kurşun ve bakır madenlerine ulaştıklarını ve Kıbrıslı tüccarlarla etkileşim içerisinde olduklarını göstermektedir. MÖ 11. yy’da Perati’deki zengin buluntuların olduğu oda mezarların kullanımı terk edilir. Aynı dönemde Atina ve Salamis’te kuyu tipi mezarlık alanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. MÖ 11. yy’da mezarların terk edilmesinin nedeni de bu dönemde Kıbrıslı tüccarların ticari rotalarını Girit üzerinden Sardinya ve İtalya Yarımadası’na kaydırmalarıyla açıklanabilmektedir¹⁵⁴⁴. Bu rota aynı zamanda Peloponnesos’un batısından, Ithaca, Olympia, Nichoria ve Amyklai’den de geçmektedir¹⁵⁴⁵. Vaessen’e göre Perati’den gelen kanıtlar, bölgesel ticari aktivitelerin Girit ve Akdeniz rotası üzerinden gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yine ona göre, Attika’da MÖ 11. yy’daki tüm olumsuzluklara rağmen Atina ve Sarone Körfezlerindeki yerleşimlerin MÖ 12. yy’daki ticari üstünlükleri MÖ 10. yy’nın başlarına kadar devam etmiştir¹⁵⁴⁶.

Attika Bölgesi’ndeki Atina’ya tekrar döndüğümüzde GH IIIC evresinde mezarlık alanlar ortaya çıkmasına rağmen, bir yerleşimin varlığına dair kesin kanıt henüz ortaya çıkmamıştır. Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından gerçekleştirilen kazılarda, MÖ 11. ve 10. yy’a ait mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Yine herhangi bir yerleşim izine rastlanmamasına rağmen T. J. Papadopoulos’un çalışmalarında Akropolis’in kuzey yamacında Erken Demir Çağı depoziti tespit edilmiştir. Depozitte, keramik üretimindeki deneme örneklerine (**Fig. 244**), metal işçilerinin kullandığı çok az sayıda kalıplara, tezgâh ağırlıklarına ve dokuma için kullanılan ağırşaklara

¹⁵⁴² Iakovidis 1970, 470.

¹⁵⁴³ Iakovidis 1970, 422-423.

¹⁵⁴⁴ Vaessen 2014, 152.

¹⁵⁴⁵ Eder 2006b, 568-570.

¹⁵⁴⁶ Vaessen 2014, 153.

rastlanmasıyla Papadopoulos, Akropolis'te Erken Demir Çağı'na ait bir atölyenin varlığını ve bununla birlikte Akropolis'te bir yerleşimin olduğunu öne sürmektedir¹⁵⁴⁷.

Euboea Körfezi'nde (Fig. 245) ise Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı geçiş dönemi süresince yerleşimlerin büyük bir kısmı iskân edilmeye devam etmiştir. Bu dönemde yerleşimlerin öneminin bir önceki döneme göre daha çok arttığı öne sürülmektedir¹⁵⁴⁸. Lefkandi'deki **(Fig. 246)** Xeropolis yerleşmesindeki kazılar 1960'larda Atina'daki British School tarafından M. Popham ve H. Sackett başkanlığında başlatılmıştır. GH IIIB dönemi içerisinde iskân edilen Lefkandi¹⁵⁴⁹, GH IIIC döneminde önemli bir yerleşim haline gelmiştir. Bu dönemde yeni gelenler tarafından iskân edildiği önerilen yerleşimde, nüfus dönem boyunca artış göstermiştir. GH IIIC dönemi boyunca yerleşimde yıkım ve yeniden inşa faaliyetleri görülmektedir. Yerleşim, GH IIIC dönemi buluntularını üç tabakada vermektedir¹⁵⁵⁰ **(Fig. 247)**. Yerleşimde GH IIIC erken evreye tarihlenen iki yapı katı ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁵¹ **(Fig. 248)**. Her bir yerleşim tabakası kendi içerisinde erken ve geç olarak iki evreye ayrılmaktadır.

Yerleşimde 1b evresi, 1a evresi ile karşılaştırıldığında mimari yapıda değişiklikler gözlenmektedir. 1b evresi, içindeki yapılarla birlikte bir yangınla son bulur. 1b evresinde çok sayıda keramik ele geçirilmiştir **(Fig. 249)**. Bu evrenin GH IIIC keramik repertuarını derin kâseler, kylixler, kraterler, amphoralar, amphoriskoslar, hydrialar, testiler, üzengi kulplu kaplar, pithoslar ve pişirme kapları oluşturmaktadır. Derin kâseler çizgi bezemeli ya da tek renklidirler. 1a evresinin aksine bu evrede çizgi bezemeli kâselerin sayısı azalmış, tek renkli kâseler çoğunluğu oluşturmuştur. Süsleme motiflerini karşıt spiral bezemeler oluşturmaktadır. Bu kâselerin iç kısımlarında sık sık çizgi bezeme de bulunmaktadır¹⁵⁵². Kylixler kulplu ve konik şekildedir. Boyalı ve boyasız örnekleri mevcuttur. Boyalı örnekleri tek renklidir fakat ağız kenarlarında sık sık tek bir şerit halinde boya bant bezeme bulunmaktadır. Omurgalı kylixler üzerinde ince çizgili bezemeleriyle 1a evresi boyunca devam etmiştir fakat 1b evresinde nadirde olsa görülmesinin yanında kazılarda tüm halde ele geçmemiş küçük parçalar halinde

¹⁵⁴⁷ Lemos 2002, 152-154; 2006, 511-516; Vaessen 2014, 142-143.

¹⁵⁴⁸ Middleton 2008, 283.

¹⁵⁴⁹ Sherratt 2006, 304.

¹⁵⁵⁰ Popham et al. 1980, 5.

¹⁵⁵¹ Popham et al. 2006, 1.

¹⁵⁵² Schofield 2007a, 302.

bulunmuştur¹⁵⁵³. Testiler, amphoralar ve hydrialar 1b evresi boyunca en çok ortaya çıkan formları oluşturmaktadır. Bu evrede bulunan örneklerin neredeyse tümü ağızdan kulpludur. Çok az örneği boyundan kulplu olarak ele geçirilmiştir. Bu formdaki keramiklerin süslemeleri çoğunlukla çizgi bezemelerden oluşmaktadır. 1a evresindeki çizgi bezemeler eşit kalınlıkta olmasına rağmen, 1b evresinde kalın-ince-kalın olmak üzere üç sıralı boya bant bezeme yaygındır. Omuz kısımlarında ise sık sık helezonik kıvrımlı bezemeler karşımıza çıkmaktadır. Bu kap formlarının kulplarının üzerinde “S” veya “8” figürü ve deniz dalgalı bezemeler bulunmaktadır¹⁵⁵⁴. Amphoriskoslarda bu evrede değişme görülmemektedir. Küresel bir gövdeye sahip olan amphoriskosların üzerinde iki küçük tutamaç bulunmaktadır. Bulunan örneklerin hepsinin boyun kısmı tek renkten oluşmaktadır. Gövde kısımlarında ise ince ve kalın boya bant bezemeler bulunmaktadır. Gövdelerinde deniz dalgalı ve püsküllü bezemeler çok nadirde olsa karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁵⁵. Kepçe tipindeki testiler de yukarıya doğru kemer oluşturan bir kulpla sık sık karşımıza çıkmaktadır fakat kazılarda sadece boyasız örnekleri ortaya çıkmıştır¹⁵⁵⁶. Üzengi kulplu kapların formları küçük olmakla birlikte çok yaygın degillerdir. Saklama kabı olarak kullanılan büyük formlarının omuz kısımlarında püskül bezeme bulunmaktadır¹⁵⁵⁷. 1b evresinde ayrıca depolama amaçlı kullanılan keramiklerde ortaya çıkmıştır. Pithoslar ve dışa açık düz yatay kulplu kaplar görülmekle birlikte pişirme kapları da tek kulplu testi şeklinde veya iki kulplu ve üçayaklı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁵⁸.

2a evresinde yerleşim aynı düzende yeniden iskân edilir. Bu evreler P. Mountjoy tarafından GH IIIC orta evreye tarihlendirilmektedir¹⁵⁵⁹. 2a evresi erken ve gelişmiş aşama olarak ikiye ayrılmaktadır. Mountjoy’a göre Lefkandi’nin 2b evresi GH IIIC geç evre yerine GH IIIC orta ileri evreye aittir. Lefkandi 2a ise GH IIIC orta gelişmiş evrenin sonlarında başlar. Bu tabakada bulunan malların büyük bir kısmı GH IIIC orta ileri evreye aittir¹⁵⁶⁰. Erken aşamaya ait kazılarda çok az kültürel materyal ele geçirilmiştir. Gelişmiş aşamaya ait çok sayıda çanak çömlek ise yangın tabakasında ortaya çıkartılmıştır. Bu evrede, 1b evresinden gelen kap formlarının büyük bir

¹⁵⁵³ Schofield 2007a, 302.

¹⁵⁵⁴ Schofield 2007a, 302.

¹⁵⁵⁵ Schofield 2007a, 302.

¹⁵⁵⁶ Schofield 2007a, 302.

¹⁵⁵⁷ Schofield 2007a, 302.

¹⁵⁵⁸ Schofield 2007a, 302.

¹⁵⁵⁹ Mountjoy 2007, 221-223. Lefkandi 1b, 2a ve Perati’nin 2. evresi Mykenae’nin XIa ve XIb tabakalarıyla çağdaştır.

¹⁵⁶⁰ Mountjoy 2007, 221.

kısımında değişiklik gözlenmezken yeni keramik tipleri de 2a evresi repertuarına girmiştir. Boya bant bezemelerin kullanımı bu evrede daha çok yaygındır. Özellikle kraterlerde de bitkisel bezemeler kullanılmaktadır. Bu evrenin en yeni özelliği beyaz boyanın bezeme grubuna girmesidir. Fakat bu boya çoğunlukla resimsel stildeki figürlü anlatımlar için kraterler üzerinde kullanılmaktadır¹⁵⁶¹.

2a evresinin keramik repertuarını (**Fig. 250**) fincanlar, konik kylixler, derin, konik ve tek kulplu kâseler, kraterler, kalathoslar, amphoralar, amphoriskoslar, testiler, hydrialar, üzenęi kulplu kaplar, tepsiler, alabastronlar ve pişirme kapları oluşturmaktadır. Üçayaklı pişirme grubu kaplar bu evrede nadir ortaya çıkmaktadır¹⁵⁶². Fincanlar 2a evresinde bulunmaktadır. Üst gövdelerinde nadirde olsa dalga çizgili bezemeler görölmektedir. Ağız kısımlarında kalın bir boya bant bezeme bulunmaktadır¹⁵⁶³. Konik kylixler bu evrede 1b'ye göre az sayıda ele geçirilmiştir. Yine 1b evresindeki örnekleriyle karşılaştırıldığında yüksek kaidelerinin ortası 2a evresinde şişkinleştirilmiştir. Kylixlerde tek renk hâkim olmakla birlikte üzerlerinde şerit halinde boya bant bezeme görölmektedir¹⁵⁶⁴. Mykenae'de görölen Kapalı Stil, Lefkandi'de kazılarda ortaya çıkarılan bir kylix parçası, üzerinde üçgen şeklindeki yama ve şeritler ile görölmekle birlikte, söz konusu parça bu stilin zayıf bir imitasyonunu yansıtır¹⁵⁶⁵. Derin kâselerin 2a evresinde açık ağızlı olanları daha yaygındır. Boyutlarında ise 1b evresindeki örneklerine göre küçölme olmuştur. Çok az çizgi bezemenin yanı sıra genellikle tek renkli örnekleri bu formda hâkimdir. Bazı örneklerinin alt kısımları ise boyasız bırakılmıştır. Yine bazı örneklerinde boya bant bezemeli bir panel içerisinde püskül ve spiral bezemeler görölmektedir. Konik kâseler, bu evrede sınırlı sayıda olsa da görölmektedir. 1b evresine göre boyutları büyümüştür. 2a evresinin erken aşamasında yuvarlatılmış bir gövdeye sahiplerdir. Bazen gövde iki kalın boya bant bezemeye ayrılıp panel oluşturmaktadır. Gelişmiş aşamada ise gövde daha az yuvarlatılmıştır. Tek kulplu kâseler de keramik repertuarına 2a'nın gelişmiş aşamasında girmiştir fakat çok yaygın değildir. Yuvarlak bir gövdeye sahip olmakla birlikte üzerlerinde boya bant bezemeler görölmektedir. Dip kısımlarında ise spiral bir baskı motif bulunmaktadır¹⁵⁶⁶. Kraterler açık ağızlı kap formları arasında 2a evresinde en

¹⁵⁶¹ Schofield 2007a, 303.

¹⁵⁶² Schofield 2007a, 303.

¹⁵⁶³ Schofield 2007a, 303.

¹⁵⁶⁴ Schofield 2007a, 303.

¹⁵⁶⁵ Mountjoy 2007, 221.

¹⁵⁶⁶ Schofield 2007a, 303.

yaygın üçüncü grubu oluşturmaktadır fakat kazılarda çok sayıda ele geçmemiştir. Çoğunlukla resimsel stildeki figürlü anlatımlar için kullanılmışlardır. Üzerlerinde en çok görülen bezeme türü ise spiraller, ilmekler, püsküller, zikzak ve dikey petek motiflerdir. Ayrıca üzerlerinde kalın boya bant bezeme de bulunmaktadır. Resimsel stildeki figürlü anlatımlarında çoğunlukla kuşlar kullanılmıştır¹⁵⁶⁷ (**Fig. 251**). Ege’de bu dönemde kuş figürlerinin kullanılması yaygın olmasına rağmen Lefkandi’deki örneklerinde ortaya çıkan krater parçalarında yuvasının içinde veya ailesinin üzerinde uçan yavru kuşlarda betimlenmiştir. Söz konusu betimlemeler Ege ikonografisinde çok nadir görülmektedir¹⁵⁶⁸. Bunların yanı sıra bu evrede Mykenae’deki gibi “*Savaşçı Vazosu*” üzerinde aynı tarzda gösterilen savaşçılar “*Savaşçı ve Atlar*” (**Fig. 252**) adlı krater parçası üzerinde görülmektedir. Söz konusu buluntu GH IIIC orta evreye tarihlenmektedir¹⁵⁶⁹. Yine Lefkandi’deki kazılarda bulunmuş bir krater üzerinde Sphenks aile grubu betimlenmiştir (**Fig. 253**). Yavru olan Sphenksin kanatları bulunmamaktadır. Söz konusu mitolojik yaratıklar bereye benzer iki sıralı bir başlık takmaktadır. Bu tip Sphenksler erken Miken dönemlerinde de görülmektedir¹⁵⁷⁰.

Tepsilerde 2a gelişmiş aşamada yeni formlar ortaya çıkmıştır. Buluntu topluluğunda çok az sayıda dır. İç ve dış yüzeylerinde boya bant bezemeler bulunmaktadır¹⁵⁷¹. Amphoralar, hydrialar ve testilerde bu evrede önemli değişiklikler görülmemektedir. Ağızdan başlayan kulplar yine çoğunluğu oluşturmaktadır. Azda olsa omuzdan başlayan kulplarda görülmektedir. Yalnız bu evrede ilk defa yonca ağızlı testilerde keramik repertuarına girmiştir. Süslemeler bir önceki evre ile aynıdır. Amphoriskosların sayısında bir önceki evreye göre azalma görülmektedir. Kap formları daha da küçülmüştür. Küresel bir gövdeye ve her iki tarafta gövdede başlayan yatay kulplara sahiptirler¹⁵⁷². 2a evresinde alabastronlar çok nadirde olsa görülmektedir. Bu kap formları arasındaki en iyi örneği siyah üzerine beyaz boyayla yapılmış “*Griphon Vazosu*” (**Fig. 254**) oluşturmaktadır. Söz konusu alabastron üzerinde üç aile grubu sahnelenmiştir. Birincisini Griphonlar, ikincisini keçiler, üçüncüsünü ise geyikler oluşturmaktadır¹⁵⁷³. Benzerlerine Girit’te rastlanmaktadır¹⁵⁷⁴. Üzengi kulplu kaplar 2a

¹⁵⁶⁷ Schofield 2007a, 303.

¹⁵⁶⁸ Crouwel 2007, 80.

¹⁵⁶⁹ Crouwel 2007, 75.

¹⁵⁷⁰ Crouwel 2007, 80-81.

¹⁵⁷¹ Schofield 2007a, 304.

¹⁵⁷² Schofield 2007a, 304.

¹⁵⁷³ Crouwel 2007, 81.

¹⁵⁷⁴ Schofield 2007a, 304; Mountjoy 2007, 223.

evresinde bir önceki evreye göre yaygın olmamakla birlikte bu tipi birkaç büyük depolama kapı temsil etmektedir. Genellikle üzerlerinde spiraller, konsantrik yarım daireler, omuz bölgesinde bitkisel bezemeler ile gösterilmişlerdir. Gövdelerinde çoklu boya bant bezemeler bulunmaktadır¹⁵⁷⁵. 2a evresinin sonunda depolama kaplarının sayısında azalma görülmektedir. Dışa açık düz yatay kulplu kapların sayısı ciddi bir biçimde azalmıştır. Üçayaklı pişirme kapları keramik repertuarından kaybolmuştur. Bunların yerine pişirmek için bir ya da çift kulplu kaplar tercih edilmiştir¹⁵⁷⁶. Söz konusu keramik buluntularının yanı sıra Lefkandi’de GH IIIC orta evreye tarihlenen 12, 38 ve 123 no.lu mezarlarda savaşıçı gömüleri de ortaya çıkarılmıştır. 123 no.lu mezar dışında iki mezardan da tunç kılıçlar ele geçirilmiştir. Bunların yanı sıra söz konusu mezarlardan, birer adet jilet ve bileme taşı ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁷⁷.

Yerleşim 2a evresinde yeniden yıkılıp, 2b evresinde tekrardan onarım görmüştür. Lefkandi’de 2b evresindeki keramikler daha çok GH IIIC geç evre keramiklerine benzemektedir. Bu dönemde GH IIIC geç evreye ait keramikler çok seyrek ortaya çıkmakla birlikte, keramik repertuarında figürlü anlatımlı sahneler kaybolmuştur¹⁵⁷⁸. 2b evresinin sonunda yerleşim terk edilir¹⁵⁷⁹. Yerleşimin GH IIIC geç evreye karşılık gelen 3. evresinde yeniden iskân edilmiş ve Xeropolis’te SubMiken ve Protogeometrik Dönem boyunca yerleşimde süreklilik görülmüştür¹⁵⁸⁰. Aynı durum Mitrou’da da görülmektedir. Lokris’in doğusunda, Atalanti Körfezi’nde bir adada konumlanan Mitrou (**Fig. 255**), MÖ 16. yy’dan beri iskân edilmiştir. Yerleşimde GH IIIC dönemi başlarında bir megaron yapısı inşa edilmiştir. Yapının ikinci evresi GH IIIC orta ve geç evrelerde kullanım görmüştür (**Fig. 256**). Protogeometrik Dönemde yine aynı yapının üzerine başka bir megaron inşa edilmiştir. Bu yapının içinden de SubMiken dönemine tarihlendirilen keramikler ortaya çıkmıştır. Lefkandi, GH IIIC dönemi ve sonrasında, Yunanistan’da yerleşimde sürekliliği gösteren alanlardan biridir¹⁵⁸¹. Aynı durum Kynos, Kalapodi ve Elateia içinde geçerlidir¹⁵⁸². Kynos’taki GH IIIB döneminin durumu tam net olmamakla birlikte, bir deprem sonucu yıkılmış olabileceği önerilmektedir. Yerleşimde GH IIIC yapıları, GH IIIB yapılarının üzerine

¹⁵⁷⁵ Schofield 2007a, 304.

¹⁵⁷⁶ Schofield 2007a, 304.

¹⁵⁷⁷ Deger-Jalkotzy 2006, 156-157.

¹⁵⁷⁸ Mountjoy 2007, 221.

¹⁵⁷⁹ Popham et al. 2006, 52-55, 70-71.

¹⁵⁸⁰ Popham et al. 1980, 27-79.

¹⁵⁸¹ Middleton 2008, 286.

¹⁵⁸² Middleton 2008, 286.

inşa edilmiştir. GH IIIC dönemine ait kazılan alanlarda, içinde *in-situ* halinde pithoslarla bulunmuş depolama odaları, kil kutular ve iki keramik fırınının yanı sıra bir adet olasılıkla metal eritmek için kullanılan ocak ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁸³. Yerleşmede bulunan bir keramik üzerinde savaş gemilerinin gösterildiği figürlü anlatımlar ortaya çıkmıştır¹⁵⁸⁴. GH IIIC döneminde sürekli yıkım görüp tekrar inşa edilen Kynos'ta, GH IIIC geç/SubMiken döneme tarihlenen bir taban üzerinde, içinde bebek gömülerinin bulunduğu kuyu veya sanduka mezarlar ortaya çıkmıştır¹⁵⁸⁵. Lefkandi'de Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçişte sürekliliğe dair Demir Çağı yerleşimi Toumba¹⁵⁸⁶ (**Fig. 257**) ve Skoubris (**Fig. 258**) mezarlık alanından SubMiken evreye dair az sayıda buluntu gelmektedir¹⁵⁸⁷. Söz konusu alanlar MÖ 11. yy başlarında bölgeye yeni gelenleri işaret etmektedir¹⁵⁸⁸.

Boeotia Bölgesi'nde Fossey'in araştırmalarında, GH IIIB dönemine ait toplam 40 adet yerleşim tespit edilmiştir. Söz konusu yerleşimlerin sadece 20 kadarında GH IIIC döneminde iskân devam etmektedir¹⁵⁸⁹. GH IIIC dönemi yerleşimlerin birçoğu Euboea Körfezi civarında konumlanmaktadır. İç kesimlerde GH IIIC yerleşimleri, Eleon, Thebai ve Orchomenos civarındadır. Fossey'in araştırmalarında bölgede nüfus yoğunluğunda bir düşüşün yaşandığı belirtilirken, Bintliff aksini iddia etmekte ve bölgede Yunanistan'daki diğer bölgelere göre nüfus yoğunluğunda artış olduğunu öne sürmektedir¹⁵⁹⁰.

MÖ 1200 civarındaki yıkım Boeotia'daki Thebai, Orchomenos ve Dimini'deki saray merkezlerini de etkilemiştir. Buna rağmen Thebai'deki Pelopidou sokağında (**Fig. 259**) bulunan evlerden ve Kolonaki Mezarlarından GH IIIC erken ve orta evreye ait keramikler ele geçirilmiştir. Orchomenos yerleşmesindeki depozitlerden ise GH IIIC erken ve geç evreye tarihlenen keramikler ortaya çıkarılmıştır. Dimini'de ise yerleşim terk edilmeden önce "*Megaron A*" yapısının GH IIIC erken evrede kullanıldığına dair buluntular ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁹¹ (**Fig. 260**).

¹⁵⁸³ Middleton 2008, 340.

¹⁵⁸⁴ Thomatos 2006, 141.

¹⁵⁸⁵ Middleton 2008, 341.

¹⁵⁸⁶ Popham et al. 1988-1989, 117-129; 1982, 169-178.

¹⁵⁸⁷ Popham et al. 1980, 5; Popham et al. 1988-1989: 117-129; Rutter 2007, 293.

¹⁵⁸⁸ Popham et al. 1980, 11-20.

¹⁵⁸⁹ Bintliff et al. 2000, 125.

¹⁵⁹⁰ Bintliff et al. 2000, 126, Tab. 2.

¹⁵⁹¹ Middleton 2008, 338.

Korinth Bölgesi'nde ise GH IIIB ve GH IIIC dönemleri arasında iskân edilen yerleşimlerde düşüş gözlenmektedir. Korakou'da, merkezinde bir ocak ve sütun bulunan "*P Evi*" (**Fig. 261**) olarak adlandırılan megaron yapısı GH IIIC orta evrede kullanılmıştır¹⁵⁹². Yine Korinth'ten Julian Bazilikası'nda GH IIIC orta evreye ait keramikler, Demeter ve Kore kutsal alanından ise GH IIIC geç evreye ait az sayıda mimari kalıntılar gelmektedir¹⁵⁹³. Aynı zamanda Tsoungiza ve Zygouries'den GH IIIC dönemine ait kültürel materyal ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁹⁴. Bunun yanı sıra Morgan, Isthmia kutsal alanının GH IIIC döneminde kurulduğunu öne sürmektedir¹⁵⁹⁵. Olympia, Kalapodi ve Amyklaion'da yerleşim süreci Erken Demir Çağı'na kadar devam etmektedir. Isthmia kutsal alanı bu dönemde bölgesel bir toplanma alanı haline gelmiştir¹⁵⁹⁶.

Achaea (Fig. 262) Bölgesi Yunanistan'ın batısında bulunmaktadır. Çok sayıda zengin gömü buluntularıyla bizi GH IIIC dönemi hakkında bilgilendirmektedir. Geç Tunç Çağı'nın sonunda tüm Yunanistan'daki Miken saraylarının yıkımından sonra Achaea'da yerleşim düzenlerinde çok fazla değişiklik görülmemektedir. Teichos Dymaion, GH IIIC döneminde sınırlanmış bir yerleşim olarak değerlendirilmektedir (**Fig. 263**). GH IIIB döneminde yerleşimin bir savunma duvarı ile tahkim edildiği düşünülmektedir¹⁵⁹⁷. Teichos Dymaion, GH IIIB sonunda yıkıma uğramıştır. Yerleşim GH IIIC başlarında tekrardan iskân edilmiş, GH IIIC geç evrenin sonunda da yeniden yıkıma uğramıştır. Eder, saraylar sonrası dönemde yerleşim düzeninin aynı kaldığını ve büyük bir değişikliğin izlenmediğini belirtmektedir¹⁵⁹⁸. Oda mezarların kullanımı bu dönemde de devam etmiştir fakat GH IIIB dönemine göre sayılarında ciddi artış görülmektedir. Bölgenin keramik repertuarı da en iyi şekilde mezar buluntularında gözlenmektedir. GH IIIC Mezarlarında ortaya çıkarılan keramiklerin büyük çoğunluğunu kapalı ağızlı üzengi kulplu kaplar ve karından kulplu amphoralar oluşturmaktadır. Üzengi kulplu kapların gövdesinde çok sayıda şerit halinde boya bant bezemeler mevcutken, omuz kısımlarında yarım daire konsantrik spiraller bulunmaktadır. Kulplarında ise yatay boya bant bezemeler görülmektedir. Amphoraların büyük bir kısmı tek renkli olmakla birlikte omuz kısımlarında boya bezeme bant

¹⁵⁹² Thomatos 2006, 199-200.

¹⁵⁹³ Rutter 1979, 348-392.

¹⁵⁹⁴ Morgan 1999, 353-367.

¹⁵⁹⁵ Morgan 1999, 431.

¹⁵⁹⁶ Middleton 2008, 281.

¹⁵⁹⁷ Middleton 2008, 251.

¹⁵⁹⁸ Eder 2006b, 557.

çerçeve arasında, yarım daire konsantrik ve karşıt spiraller bulunmaktadır. Gövdeleri bir panelle ayrılmış, deniz dalgalı çizgi veya zikzak bezemeyele oluşturulan örnekleri de görülmektedir. Söz konusu keramiklerin örneklerine Argolid bölgesindeki mezar buluntularında rastlanmaktadır. Tiryns'teki Yukarı İç kale kazılarında Achaea'dan ithal edilmiş iki adet üzengi kulplu kap ortaya çıkarılmıştır¹⁵⁹⁹. Rutter de Korakou'da GH IIC dönemine tarihlenen depozitte ortaya çıkmış tek renkli bir Hydria'nın Achaea'dan ithal edildiğini öne sürmektedir¹⁶⁰⁰. Bunların yanı sıra Müller de, Delphi'deki kazılarda iki adet Achaea'dan ithal üzengi kulplu kap ele geçirildiğini bildirmektedir. Yine kazılarda stil açısından Achaea etkisini gösteren yerel üretim üzengi kulplu kaplarda bulunmuştur. Parnassos Dağı yakınlarındaki Elateia'daki mezarlık alandan Achaea etkisinde amphoralar ele geçirilmiştir. Achaea etkisini gösteren yerel üretim keramikler, Kalapodi'de Miken kutsal alanındaki depozitlerde de ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu buluntuların yanında, Güney Thessalia'daki Pteleonda, Aetolia kıyılarından Thermon'da¹⁶⁰¹, İonia Adalarından Ithaka ve Kefollonia'da da stil açısından Achaea etkisinde yerel üretim kapların ortaya çıkarıldığı bildirilmiştir¹⁶⁰².

Korinth Körfezi boyunca Achaea stilindeki çanak çömleklerin dağılımını Mountjoy, "*West Mainland Koine – Batı Anakarası Koinesi*" olarak tanımlamıştır. Ona göre Achaea, Elis, İonia Adaları, Aitol-Akarnaia ve Phokis, bu koinenin içine girmektedir¹⁶⁰³. Buna rağmen Batı ve Orta Yunanistan'daki bölgesel stiller tamamen homojen değildir. Özellikle GH IIC döneminin geç evresine gelindiğinde Yunanistan'ın batı ve orta kesimindeki keramik gelenekleri kültürel etkileşim sonucu birbirlerine benzerlik göstermektedir¹⁶⁰⁴.

Achaea Bölgesi'ndeki mezarlara bakıldığında, Miken mezarlarında bu dönemde "*Savaşçı Mezarı*" olarak adlandırılan gömülerde artış gözlenmektedir¹⁶⁰⁵. Özellikle bölgenin batısındaki mezarlarda, içinde çok sayıda Orta Avrupa kökenli Neue II tipinde tunç kılıçların, diğer silah ve zırhların bulunduğu savaşçı gömüleri ortaya çıkmıştır (**Fig. 264**). Söz konusu kılıçlar, araştırmacılar tarafından bölgede elit bir sınıfın varlığına işaret etmektedir. Mezarlarda kılıçların yanında bulunan askeri donanımlar, bir savaş

¹⁵⁹⁹ Podzuweit 1983, 369, fig. 3.3.

¹⁶⁰⁰ Rutter 1974, 364, fig. 141.

¹⁶⁰¹ Eder 2003, 42-43.

¹⁶⁰² Souyoudzoglou-Haywood 1999, 141.

¹⁶⁰³ Souyoudzoglou-Haywood 1999, 73, 74; Mountjoy 1999, 471, 473, fig. 175 Ithaka no. 4.

¹⁶⁰⁴ Eder 2003, 43.

¹⁶⁰⁵ Eder 2003, 38.

ortamını değil, sosyal statüyü belirlemektedir. GH IIIC döneminde yönetici elitlerin kimliği, savaş ve kahramanlık sahneleriyle gösterilmektedir. Yunanistan'da saraylar sonrası dönemde keramikler üzerindeki resimsel stildeki figürlü anlatımlarda savaşçılar, yürüyüş düzeninde, savaş arabasının üzerinde ya da deniz savaşı sahnelerinde betimlenmektedir. Eder'e göre GH IIIC dönemindeki elit sınıf otoriter gücünü savaşçı gömülerde göstermektedir¹⁶⁰⁶.

Papadopoulos'un Klauss'taki Miken mezarlarında açığa çıkardığı bir gömüde keramik buluntularının yanı sıra Neue II tipinde kılıç, bir mızrak ucu, bıçak ve cımbızlar ortaya çıkarılmıştır. Başka bir savaşçı mezarında ise yine Neue II tipinde kılıç, ahşap bir kılıç kını, mızrak ucu, tunç-gümüş spiral yüzükler ve fildişi tarak ortaya çıkarılmıştır¹⁶⁰⁷. Krini yakınlarındaki bir mezardan da aynı buluntu topluluğunu oluşturan gömüler gelmiştir (**Fig. 265-266**). Yine batıdaki Lousika-Spaliareika'da bulunan bir oda mezardan Neue II tipinde kılıçların ele geçtiği iki gömü ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu gömüler "*Kremasyon*" olmasının yanı sıra, bu gömü geleneği Achaea'da nadir görülmektedir. Lousika-Spaliareika'da aynı buluntu topluluğunu içeren çok sayıda gömü bulunmuştur. Kangadi'de de Neue II tipinde kılıçların bulunduğu savaşçı mezarları ortaya çıkarılmıştır¹⁶⁰⁸. Kolanas ise Achaea'nın güney kısmında Yukarı Peneios Vadisi'ndeki Elis Bölgesi'nde, Portes-Kephalovryso yerleşimindeki OH mezarna ait depozitlerde GH IIIC'ye tarihlenen silah ve zırhların ortaya çıktığını bildirmektedir. Buluntular arasında Neue II tipinde kılıçlar, tunç baldırlıklar, bıçak, mızrak ucu ve bir taç olduğu düşünülen tunç obje ele geçirilmiştir. Nikeloleika'da Aigion alanındaki bir Miken mezarında da Neue II tipinde kılıçların varlığı bildirilmektedir¹⁶⁰⁹.

Achaea'daki Neue II tipindeki kılıçlara bakıldığında, bölgeden şimdiye kadar 11 adet kılıç ortaya çıkarılmıştır. Bu sayı Peloponnesos'ta bulunan 6 adet örneğine kıyasla çok fazladır¹⁶¹⁰. Söz konusu kılıçların birçoğu Achaea'nın kuzeybatısında, Patras alanındaki oda mezarlardan ele geçirilmiştir. Bu bölge Korinth Körfezi'ndeki önemli noktaları kontrol altında tutan ve Adriyatik Denizi'ne bakan bir konumda yer almaktadır. Eder'e göre söz konusu bölge Adriyatik, Kıta Yunanistan ve Balkanların

¹⁶⁰⁶ Eder 2003, 40.

¹⁶⁰⁷ Papadopoulos 1984, 221-224; 1991, 81.

¹⁶⁰⁸ Papadopoulos 1991, 271.

¹⁶⁰⁹ Papadopoulos 1991, 273.

¹⁶¹⁰ Papazoglou-Manioudaki 1994, 179.

batısı ile kültürel etkileşim içerisinde¹⁶¹¹. Aynı durum Patras'ın karşısında Adriyatik Denizi'nde bulunan Ionia Adalarından Kefallonia Adasında da gözlenmektedir. Yerleşimde Orta Avrupa kökenli Neue II tipinde kılıçların yanı sıra örneklerine Arnavutluk'ta sıkça rastlanan "Kuzey Tipi" ok uçları bulunmuştur¹⁶¹².

Achaea yerleşimleri İtalya ile bu dönemde yakın ilişki içerisinde. Savaşçı mezarlarda gömü hediyeleri Korinth Körfezi ve Adriyatik arasındaki bağlantıları iyi bir şekilde göstermektedir. MÖ 1200 civarında Yunanistan'da tunç işçiliğine ait yeni örnekler görülmeye başlanmıştır. Orta Avrupa'da geniş bir alanda ve İtalya'da da benzerlerini gördüğümüz Neue II tipte kılıçların yanı sıra hançerler, mızrak uçları, ok uçları gibi sadece savaşçı statüsünü belirleyen militarist materyaller ortaya çıkmamış, fibulalar, değerli metallere yapılan takılar, cımbızlar, jiletler ve Doğu Akdeniz kökenli fildişi tarakların oluşturduğu kozmetik ürünler de bulunmuştur¹⁶¹³. Söz konusu buluntu topluluğu Achaea dışında Yunanistan'ın geri kalan çok sayıda yerleşmesinde ve Ege'nin birçok bölgesinde ortaya çıkmıştır¹⁶¹⁴. Bu kültürel etkileşim MÖ 1200 civarında Yunanistan'daki sarayların yıkılmasından hemen önce ortaya çıkmaya başlamıştır ve GH IIIC döneminde doruk noktasına ulaşmıştır (**Fig. 267**). Bu dönemde ayrıca "Barbar Keramik" ya da "El Yapımı Açıklı Mallar" olarak tanımlanan Orta Avrupa, İtalya ve Balkan kökenli keramikler Yunanistan'da görülmeye başlamıştır¹⁶¹⁵. GH IIIC döneminde İtalyan metal endüstrisine ait buluntular Achaea'da çok sayıda ortaya çıkmakla birlikte, bu dönemde Yunanistan ve İtalya arasındaki kültürel ve ticari etkileşimi de açıkça göstermektedir. Kuzey İtalya'daki Peschiera'dan MÖ 13. yy'dan beri bilinen flanş kabızlı hançerler, MÖ 1200 civarında Yunanistan'da ilk defa görülmeye başlamıştır. Bu hançer tipinin bir örneği Achaea'da Teichos Dymaion'un Akropolis'inde kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bunun dışında yerleşimde tunç bir fibula ve altı aksı bulunan küçük bir kurşun tekerlek (baskı mühür?) ele geçirilmiştir. Yine İtalya kökenli bir jilet de, Papadopoulos'un Klauss'taki araştırmaları sırasında bulunmuştur. Söz konusu buluntuyu Papadopoulos GH IIIC erken evreye tarihlendirmiştir¹⁶¹⁶. Achaea'nın karşı kıyısındaki Kefallonia'da, Lokkithra'da bulunan oda mezar A'da da İtalya kökenli çift taraflı bir jilet bulunmuştur. Söz konusu jilet,

¹⁶¹¹ Eder 2003, 41.

¹⁶¹² Souyoudzoglou-Haywood 1999, 77.

¹⁶¹³ Eder 2003, 40.

¹⁶¹⁴ Matthaus 1980, 109-139.

¹⁶¹⁵ Eder 2003, 45; French-Rutter 1977, 111-112. Geç Tunç Çağı'ndaki Balkan kökenli keramikler için ayrıca bkz. Bankoff et al. 1996, 193-209; Koppenhoffer 2002, 679-704.

¹⁶¹⁶ Papadopoulos-Kantorli-Papadopoulou 2000, 143-146.

Matthaus tarafından Protovillonovan kültürüne ait olduğu öne sürülmüştür¹⁶¹⁷. Yine Kefallonia'da Diakata'da mezar 1'in içinde "8" figürüne benzeyen bir fibula ele geçirilmiştir. Bu tipte fibula Yunanistan'da nadir de olsa ortaya çıkmasına rağmen benzerlerine Kuzey-Orta İtalya'da ve Orta Avrupa'da çok sayıda rastlanmaktadır¹⁶¹⁸. Basakos söz konusu buluntunun Kefallonia'ya, Kuzey İtalya'daki Pechiera'dan ithal edildiğini öne sürmektedir¹⁶¹⁹.

Achaea'da, İtalya, Balkanlar ve Orta Avrupa arasındaki kültürel etkileşimi gösteren buluntu topluluğu sadece tunçtan yapılan silahlar ve aletler değildir. Achaea ve Ionia Adalarında söz konusu bölgelerle kültürel etkileşimi gösteren İtalya, Arnavutluk ve Eski Yugoslavya'nın oluşturduğu ülkelerde ortaya çıkanlara benzer çok sayıda amber (kehribar) boncuk ele geçirilmiştir. Geç Tunç Çağı'nın GH IIIA-GH IIIB dönemlerine göre GH IIIC dönemine tarihlenen mezarlarda bulunan amber boncukların sayısında artış görülmüştür¹⁶²⁰. Harding söz konusu buluntuların Yunanistan'a geliş rotasının İtalya ve Adriyatik üzerinden aktarıldığını öne sürmektedir¹⁶²¹. Kefallonia'daki GH IIIC dönemine tarihlenen amber buluntuları, tüm Yunanistan ve Ege'deki yerleşmelerde ortaya çıkarılan amber buluntularına kıyasla sayıca fazlalığı oluşturmaktadır. Yerleşimlerdeki kazılarda toplam 65 adet amber boncuk ele geçirilmiştir. Söz konusu buluntuların varlığı Harding'in önerisini desteklemektedir. Achaea'daki Teichos Dymaion yerleşiminde, aslında GH IIIB'den beri çok az miktarda ortaya çıkarılan amber boncuk sayısı GH IIIC döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. Bunun yanı sıra İtalya rotasıyla gelen amber boncuklar Korinth Körfezi kıyısındaki Medeon'da, Phokis'teki Delphi'de ve Doğu Attika'daki Perati'den de ele geçirilmiştir¹⁶²².

GH IIIC geç evresinden Erken Demir Çağına geçiş sürecinde Achaea'nın özellikle SubMiken dönemi hakkında bilgilerimiz kısıtlı olmasına rağmen GH IIIC geç evresine ait birçok kültürel materyal SubMiken stil özellikleri göstermeye başlamaktadır¹⁶²³. Bunun yanı sıra bölgede bulunan bazı mezarlarda az sayıda demir

¹⁶¹⁷ Matthaus 1980, 113; Souyoudzoglou-Haywood 1999, 80.

¹⁶¹⁸ Souyoudzoglou-Haywood 1999.

¹⁶¹⁹ Eder 2003, 46.

¹⁶²⁰ Eder 2003, 46.

¹⁶²¹ Harding et al. 1974, 145-172, fig. 1-3. GH I ve II dönemlerinde amber sadece Messenia, Argolid ve Peloponnesos'un ortasındaki yerleşmelerinde ortaya çıkarken, GH IIIA'da Kefallonia'da görülmeye başlamıştır. GH IIIB-GH IIIC geçiş döneminde amberin dağılımı Achaea ve Korinth Körfezindeki birçok yerleşimde görülmektedir.

¹⁶²² Eder 2003, 47.

¹⁶²³ Moschos 2009, 235.

objeler de çıkarılmıştır. Söz konusu demir objeler GH IIIC dönemine ait oda mezarların bir kısmının SubMiken döneminde de kullanıldığına işaret etmektedir. Aynı durum Tholos mezarlar içinde geçerlidir. Teichos Dymaion yerleşiminden de demir bıçaklar ele geçirilmiştir. Yaklaşımı kuşkuyla olsa da söz konusu bıçaklar, Papadopoulos tarafından Kıbrıs kökenli ve SubMiken dönemine tarihlenen buluntular olarak tanımlanmaktadır. Moschos, bu görüşe katılmamakla birlikte, GH IIIC geç evrede Achaea'ya henüz demirin ulaşmadığını, söz konusu demir buluntularını SubMiken veya SubMiken – Erken Protogeometrik geçiş dönemine değil, Erken Protogeometrik Döneme tarihlendirmektedir. Bunun yanında demirin Achaea'da SubMiken döneminin tanımlayıcısı olamayacağını öne sürmektedir. Ona göre Achaea'daki SubMiken dönemin tanımlayıcısı keramik stilineki değişimlerdir¹⁶²⁴.

Bu dönemde Achaea'daki yerleşimlerin ve mezarlıkların büyük kısmı terk edilmiştir. Yerleşimcilerin yaşam alanlarını terk etmelerinin nedenleri bilinmese de, Moschos, Achaea insanların Erken Demir Çağı'ndaki yıkımdan kurtulduklarını ve Elis Bölgesi'nde yeni yerleşimler kurduklarını öne sürmektedir¹⁶²⁵. Aynı durum Aetolia Bölgesi içinde geçerlidir. Erken Demir Çağı'nda bölgeye yeni gelenler tarafından yerleşimler kurulmuştur. Yeni kurulan yerleşimlerin yanı sıra GH IIIC geç evrenin sonunda Teichos Dymaion yerleşimi bir yangınla yıkılmıştır. Yıkım sonrası yerleşimde yeniden inşa faaliyetlerine dair mimari unsurların olmaması geçiş döneminde yerleşimde bir sürekliliğe şüpheyle bakmamıza neden olmasına rağmen, kısa süre içerisinde Erken Protogeometrik Dönemin başlarında Teichos Dymaion, yeni gelenler tarafından yeniden iskân edilmiştir. Moschos'a göre SubMiken dönemde nedeni belli olmayan yıkım ve terk edilme kısa sürede çözüme bağlanmıştır¹⁶²⁶. Bunun yanı sıra Korinth Boğazı'nın Adriyatik'e bağlanan çıkış noktasında bulunan Patras'ta, SubMiken dönemde belirgin değişiklikler görülmüştür. Bu dönemde İtalya ile kültürel etkileşimlerin devam etmesinin yanında, Moschos'a göre bölgeden Güney İtalya'ya göç hareketleri başlamıştır. Bu gelişmelere rağmen Patras'taki Pagona yerleşiminde SubMiken döneme ait herhangi bir keramik buluntusu ortaya çıkmamıştır¹⁶²⁷.

Erken Protogeometrik Dönemin başlarında Achaea'da Miken gömü geleneğinde oda ve tholos mezarların kullanılmaya devam edilmesinin yanında, gömü

¹⁶²⁴ Moschos 2009, 237-238.

¹⁶²⁵ Moschos 2009, 240.

¹⁶²⁶ Moschos 2009, 242.

¹⁶²⁷ Moschos 2009, 243.

geleneklerinden sanduka ve pithos mezarların kullanımında da artış görülmektedir¹⁶²⁸. Bu dönemde gömü geleneklerinde “*Inhumasyon*” gömü hala çoğunluğu oluşturmasının yanında “*Kremasyon*” gömü geleneklerinde ise artış gözlenmektedir¹⁶²⁹. Mezar buluntularında en önemli değişiklikleri Neue II tipte kılıçlar oluşturmaktadır. Bu dönemde Neue II tipindeki kılıçların kullanımı terk edilir. Sadece Kouvaras-Akarnania’daki Neue II tipindeki tek bir kılıç buluntusu istisna göstermektedir. Moschos söz konusu değişimi, GH IIIC dönemi boyunca bölgeyi yöneten yerel elitlerin otoritesinin zayıflamasına ve Damosların yönetim organizasyonunu ele geçirmesine bağlamaktadır¹⁶³⁰. Bölgede söz konusu politik gelişmeler yaşanmasına rağmen uzun mesafe ticaret hala devam etmektedir. Özellikle Batı Achaea bu dönemde de Güney İtalya ve Kıbrıs’la kültürel etkileşim içerisinde¹⁶³¹.

Achaea’da kültürel materyallere göre genel bir değerlendirme yapıldığında, bölgede Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na geçiş sürecinde, bölgenin özellikle GH IIIC dönemi boyunca yoğun bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Dönem boyunca bölge ticari faaliyetlerine devam etmiş, Orta Avrupa, İtalya, Balkanlar ve Doğu Akdeniz’le sürekli iletişim halinde olmuştur. GH IIIC mezarlarındaki savaşçı gömüler, bölgedeki sosyal hiyerarşinin en üst tabakasını oluşturmuştur. Eder’e göre söz konusu gömüler Achaea’daki GH IIIC topluluklarının içinde yerel elitlerin varlığına işaret etmektedir¹⁶³². GH IIIC döneminin sonlarına gelindiğinde ise SubMiken/Erken Protogeometrik dönemde, bölgenin batısının yanı sıra Teichos Dymaion, Stavros ve Chalandritsa’da mezarlıkların kullanılmasının devam ettiği görülmektedir. Elis Bölgesi’nde ilk defa bu dönemde mezarlıklar ortaya çıkar. Teichos Dymaion yerleşimi bir müddet terk edilse de yeniden iskân edilir. Achaea dışındaki bölgelerde ise Achaea etkisindeki imitasyon yerel keramik üretimine devam edilir¹⁶³³. Bunun yanında Klauss, Krini, Kallithea, Chalandritsa, Spaliareika, Kalamaki, Mitopolis, Kangadi, Portes, Vrysorion ve Manesi mezarlık alanlarında SubMiken döneme ait çanak çömleklerin bildirilmesi¹⁶³⁴, Achaea’da Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na geçiş sürecinde yerleşimlerde sürekliliğe işaret etmektedir.

¹⁶²⁸ Moschos 2009, 246-247.

¹⁶²⁹ Moschos 2009, 249.

¹⁶³⁰ Moschos 2009, 254.

¹⁶³¹ Moschos 2009, 260.

¹⁶³² Eder 2003, 41.

¹⁶³³ Moschos 2009, 260.

¹⁶³⁴ Moschos 2009, 264-267.

Yunanistan'da yukarıda anlatılan birçok bölge, farklı zamanlarda çalışılmasına rağmen, bölgelerde gerçekleştirilen Geç Tunç Çağı kazıları az sayıda olmakla birlikte var olan kazılar da Klasik Dönem yerleşmelerine yoğunlaşmasından dolayı GH IIIC dönemi ile ilgili bilgilerimiz kısıtlıdır. Gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında da aynı durum söz konusudur fakat Miken Yunanistan'ındaki bölgeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Achaea ve birkaç bölge dışında tüm bölgelerde GH IIIC döneminde nüfus miktarında düşüş görülmektedir¹⁶³⁵.

Miken Yunanistan'ının dışına çıktığımızda yarımadanın en kuzeyinde son yıllarda Yunanistan Makedonya'sı ve Thessalia'da (**Fig. 268**) gerçekleşen çok sayıda kazı ile MÖ 12. ve 11. yy'lar ile ilgili yeni bilgiler gelmektedir. Makedonya'daki Thessaloniki Toumba ve Kastanas yerleşimleri Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde bize çok sayıda bilgi vermektedir (**Fig. 269**).

Kastanas, Axios nehrinin taşıdığı alüvyonlarla dolmuş eskiden bir ada olabilecek küçük bir yerleşimdir. Yerleşim Geç Tunç Çağının sonundan Erken Demir Çağı'nın başlarına kadar sürekli iskân edilmiştir. Yerleşimin en ilginç tabakalarını GH IIIC orta evresi ve Orta Protogeometrik döneme tarihlenen 13-11 tabakaları oluşturmaktadır. Kastanas yerleşimi Geç Tunç Çağı sonunda yıkıldıktan sonra GH IIIC dönemi başlarında ve dönemi takip eden 120-130 yıllık süreç içerisinde kesintisiz iskân edilmiştir. GH IIIC (Level 12) tabakalarında mimari yapı kerpiç tuğla ve sepet örgülü çamur duvar sıvalarıyla tanımlanmaktadır. Aynı mimari düzen Thessaloniki Toumba (**Fig. 270**) yerleşimi içinde geçerlidir. Geçiş dönemindeki süreklilik yerleşimdeki yapıların aynı düzende tekrardan inşa edilmesinde gözlemlenmektedir¹⁶³⁶.

Yerleşimde söz konusu evrelerde gıda tüketimiyle keramik tipolojisi arasında gözle görülür değişimler meydana gelmiştir. Bu dönemde evcil hayvanlar yerine devetüyü renkli ve kızıl geyikler tüketilmiştir. Sığır, koyun, keçi ve domuz gibi evcil hayvanların tüketimi arka planda kalmıştır. Dönemin sonlarına doğru bu yaban hayvanlarını karaca, yaban domuzu, ayı, aslan, vaşak, kurt ve kaplumbağa tüketimi izlenmiştir. Başlarda sadece yetişkin hayvanlar avlanırken dönemin sonlarındaki hayvan kalıntılarında, özellikle devetüyü renkli geyiklerin boyutlarında küçülme gözlenmiştir. Yerleşimde yaban hayvanlarının çoğunlukla tüketilmesi tarımsal üretiminde sınırlı

¹⁶³⁵Dickinson 2006, 90.

¹⁶³⁶Jung et al. 2009, 177, 195-196.

olduğunu göstermektedir. Yerleşimcilerin tarımsal üretimi, arpadan ve yabani meyvelerin toplanmasından ibarettir¹⁶³⁷. Yemek kültürlerindeki bu değişim yerleşimcilerin keramik repertuarına da yansımıştır. Etlere kaynatılması için çoğunlukla el yapımı ve az sayıda çark usulü açık ağızlı malların üretim ve kullanım miktarı artmıştır¹⁶³⁸. Yerleşimdeki keramik gelişimine, bitkisel flora ve hayvansal faunaya bakıldığında, söz konusu kültürel materyaller toplumsal bir ziyafet ritüelini göstermektedir. Kastanas'ta, Level 12'deki düz damlı çok odalı yapılar ya da portatif ocaklar da, yerleşimde kamusal bir yaşamın izlerine işaret etmektedir. Bu tarz mimari yapılaşma ve yeme-içme kültürünün daha önceki tabakalarda görülmemesi Kastanas'a yeni halk topluluklarının gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kastanas'taki çok odalı yerleşmelerin neredeyse tüm odalarında bir fırın veya kapalı ocak bulunmaktadır¹⁶³⁹.

Söz konusu yerleşimlerin keramik repertuarına baktığımızda çark usulü yerel boyalı keramik üretiminin yüzdesi düşüktür. Aynı durum Kastanas ve Thessaloniki Toumba dışında Assiros içinde geçerlidir. MÖ 12. yy'nın sonlarına gelindiğinde Kastanas yerleşiminde boyalı keramiklerin oranı %10'dan %40'a kadar çıkmıştır. Aynı durum MÖ 11. yy başlarında Toumba'da 2A ve 2B evrelerinde de görülmektedir¹⁶⁴⁰. Yerleşmelerde Erken Demir Çağı'nın başlarında boyalı keramik ve çark usulü keramik üretimi doğru oranda artmaktadır. Jung, Olynthos/Aghios Mamas'ın da Toumba ve Kastanas'takiler gibi MÖ 12. yy'daki benzer keramik gelişimlerine rağmen Erken Demir Çağında yerleşimin devam ettiğine dair herhangi bir kanıt bulunmadığını, yerleşimdeki iskânın MÖ 12. yy sonlarında sona erdiğini ifade etmiştir¹⁶⁴¹.

Chalkidiki'de bulunan Torone yerleşiminde Geç Tunç Çağına dair kısıtlı bilgilerimiz olmasına rağmen MÖ 11. yy'nın ilk yarısına tarihlenen mezarlık alanlardaki gömülerde toplam repertuarın % 55'ine kadar varan çark usulü boyalı keramiklere rastlanmıştır. Yukarıda bahsedilen söz konusu yerleşmelere kıyasla Therme Körfezi içlerindeki Sindos'ta çark usulünde üretilen boyalı keramik sayısı sınırlıdır. Yine önemli bir Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı yerleşimi olan Langadas Ovası'nda bulunan Assiros yerleşiminde Erken Demir Çağı'na doğru çark usulü boyalı keramik sayısında azalış

¹⁶³⁷ Vaessen 2014, 160.

¹⁶³⁸ Vaessen 2014, 161.

¹⁶³⁹ Vaessen 2014, 163.

¹⁶⁴⁰ Andreou 2009, 15-41, fig. 8-15

¹⁶⁴¹ Jung et al. 2009, 184; Vaessen 2014, 158.

görülmektedir. Erken Demir çağında üretilen keramiklerin yalnızca Grup I boyalı amphoraları çarkta şekillendirilmiştir¹⁶⁴².

Stil açısından Kastanas ve Toumba'daki Miken keramikleri farklılık göstermektedir. Merkezi spiral halkalar boyalı keramikler üzerinde ilk olarak Toumba'da 2A tabakasında ortaya çıkar. Kastanas'ta ise 12. tabakada ortaya çıkmaktadır. Bu stil, Torone'deki Erken Demir Çağı mezarlığında erken dönem çanak çömleklerde görülmesine rağmen stil açısından Kastanas ve Toumba'daki örnekleri farklılık göstermektedir¹⁶⁴³.

Her üç yerleşimde de merkezi spiral halkalar, amphoralar ve geniş açık ağızlı mallar üzerinde betimlenmiştir. Bunların dışında Toumba'dan gelen sadece bir derin kâse örneğinde merkezi spiral halkalar betimlenmiştir. Poupodapoulas, Torone'deki Attik ithal mallar üzerinde dairesel bir merkezde çevrenmiş 7 adet spiral halkayı belirtmesine rağmen Kastanas ve Toumba örneklerinde dairesel bir merkezde çevrenmiş spiral halka sayısı 2 ile 5 arasındadır. Keramikler üzerinde üçlü spiral halkalar en yaygın olanıdır. Torone ve Yunanistan Makedonya'sı yerleşmeleri arasındaki spiral halka sayılarında ki farklılık büyük ihtimal yerel üretim tekelindeki keramik ustalarının şahsi tercihidir¹⁶⁴⁴.

Yunanistan Makedonya'sındaki yerleşimler ile Troia arasında özellikle merkezi spiral halkalı bezemelerde güçlü bir bağ bulunmaktadır. Catling bu bağı Troia'da MÖ 11. yy başlarında ortaya çıkan Grup I amphoralarına işaret ederek göstermektedir. Boyundan kulplu Grup I amphoralarında merkezi spiral halka bezemeler kapların omuzlarında ortaya çıkmaktadır¹⁶⁴⁵.

Kuzey Ege'de bu tip amphoralar Lefkandi, Agnandi, Elateia, Kalapodi, Iolkas, Mende, Sane, Toumba-Thessaloniki, Kastanas, Assiros ve Torone'de ortaya çıkmıştır¹⁶⁴⁶. Bu kaplar aynı zamanda Güneybatı Anadolu'da Klazomenai'da gün yüzüne çıkmıştır¹⁶⁴⁷. Fırınlama sonrası keramik ustalarının damgası Troia'da bir amphora üzerinde de görülmüştür. Bu tarz damgalar Vaessen'e göre farklı keramik ustaları tarafından fırlama öncesi de yapılabilmektedir. Keramik ustalarının damgaları Erken

¹⁶⁴² Vaessen 2014, 159.

¹⁶⁴³ Vaessen 2014, 165.

¹⁶⁴⁴ Vaessen 2014, 167-168.

¹⁶⁴⁵ Vaessen 2014, 171.

¹⁶⁴⁶ Vaessen 2014, 172.

¹⁶⁴⁷ Aytaçlar 2004, 20-24.

Demir Çağı'nda Ege'de geniş bir alana yayılmıştır. Yunanistan Makedonya'sında ise Torone ve Koukos'ta bulunmuş amphoralar üzerinde de görülmektedir¹⁶⁴⁸.

Catling'e göre Grup I amphoralarının en erken örneklerinde merkezi spiral halkalı bezemeler Erken Protogeometrik Dönemin başlarında boyunda kulplu amphoraların omuz kısımlarında görülmektedir. Assiros'taki 3.evrenin yıkım tabakasının tabanı üzerinde üç adet amphora parçası bulunmuştur. Yapılan dendrokronoloji ve radyokarbon analizlerine göre Assiros'ta Protogeometrik Dönem 1050 yılı yerine 1100/1070 yılları arasında başlamıştır. Yine aynı analizlere göre GH IIIB dönemi sanılan aksine M.Ö 1200/1190 değil MÖ 1270/1250 yılları arasında sona ermiştir. Bunun yanı sıra Catling, Troia' da bulunan amphoralar üzerindeki bezemelerin kökeninin Phokis/Lokris ya da Güney Thessalia bölgesinden geldiğini öne sürmektedir¹⁶⁴⁹.

Papadopoulos, kimyasal analizler sonucu Torone'deki amphoraların yerel üretim olduğunu belirlemiştir. Jung da Kastanas'ta bulunan Grup I amphoraların yerel üretim olduğu sonucuna varmıştır. Fakat Vaessen'e göre Klazomenai'da bulunmuş amphoralar Grup I özellikleri göstermesine rağmen el yapımı ve bezemesizdir. Ege'de hiçbir paralel örneklerine rastlanmayan bu tipteki amphoralar aynı zamanda yerel üretimdir. Papadopoulos, Kuzey Ege'deki yerel üretim Grup I amphoralarını tek merkezde bir üretim temelinde değil çok merkezli -*Mountjoy'un Aşağı Arayüzündeki gibi*- Erken Demir Çağı Koine'sine bağlamaktadır¹⁶⁵⁰.

Grup I amphoralarının Kuzey Ege boyunca varlığı ve yayılımı büyük ihtimal Geç Tunç Çağı ticaret rotalarının yıkımdan sonra devam eden sürekliliği ile açıklanabilir. Vaessen, Erken Demir Çağı'nda da aynı şekilde devam eden ticari rotanın sürekliliğini maden kaynaklarının yoğun bir şekilde Geç Tunç Çağı'nda olduğu gibi Doğu Ege'ye aktarımında öne sürmektedir. Yunanistan Makedonya'sında özellikle Therme Körfezi civarındaki yerleşmeler metal ticaretine devam etmiştir. Yunanistan Makedonya'sı ve Trakya'daki merkezlerde, Attika'da Laurion'da, Kuzey Ege adalarından Siphnos ve Thosos'ta bulunan kurşun ve gümüş madenlerinin Doğu Ege'ye akışı Erken Demir Çağı'nda da devam etmiştir. Bu ticaretin kanıtlarına Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş döneminde, Assiros, Koukos, Kastanas, Troia ve Toumba

¹⁶⁴⁸ Vaessen 2014, 172, dn. 86.

¹⁶⁴⁹ Catling 1998, 159, 162, 176; Vaessen 2014, 174.

¹⁶⁵⁰ Vaessen 2014, 174.

Thessaloniki'de bulunmuş metal işliklerinde rastlanmaktadır. Bu verilere baktığımızda Geç Tunç Çağının erken dönemlerinde Mykenae'de kuyu mezarlarda ortaya çıkmış 14 gümüş objenin 6'sı Chalkidiki'den gelmektedir. Yine Vaessen'e göre Yunanistan Makedonya'sında sınırlı sayıda merkezi spiral halkalı bezemeli çanak çömleklerin varlığı bu motifin güney bölgesi kökenli olduğuna ilişkin bir kanıt değildir. Grup I amphoralarının omuz kısımlarındaki merkezi spiral halkalı bezemeler, amphoraların Kuzey Ege'de taşınması sırasında uygulanan standart işlemdir¹⁶⁵¹.

Yunanistan'da saraylar dönemi ile saraylar sonrası dönem karşılaştırıldığında (Fig. 271), saraylar dönemindeki nüfus miktarı yıkımdan sonra keskin bir şekilde düşmüştür. Göç ve nüfus hareketleri MÖ 1200'lerdeki politik sistemin çöküşünde de önemli bir role sahip olmuştur. Bu dönemde sarayların terk edilmesiyle, saray organizasyonlarının ekonomik odak noktasını oluşturan yapı da yok olmuştur¹⁶⁵². Deger-Jalkotzy, Geç Tunç Çağı sonundaki sarayların yıkımını ve nüfus miktarındaki düşüşü, Yunanistan'daki halkların büyük bir kısmının şiddet ortamında öldürülmesine bağlamaktadır. Sağ kalanların ise güvenli yerlere sığınma ihtiyacı duyarak göç ettiğini öne sürmektedir. Bunun sonucunda Yunanistan'daki bölgelerde tarımsal ve ticari faaliyetler durma noktasına gelmiş, saraylar dönemindeki elit sınıflar gücünü kaybetmiş ve büyük ihtimal kültürel bir değişime yönelmişlerdir¹⁶⁵³.

Yunanistan'da, Geç Tunç Çağı'ndaki saray merkezlerinin yıkımdan sonraki durumunu değerlendirdiğimizde, Geç Tunç Çağı'nda saray organizasyonuna sahip birçok yerleşimin GH IIIC döneminde ya terk edildiği ya da kısıtlı alanda yönetimsel bir organizasyona sahip olduğu görülmüştür. GH IIIC döneminde yerleşim sürekliliğinin görüldüğü söz konusu eski saray merkezlerinin yerel yöneticileri saraylar dönemi Miken kültürünü, geleneksel mimari anlayışlarıyla ve dini faaliyetleriyle yaşatmaya çalışmışlardır. Bunun yanı sıra Yunanistan'daki GH IIIC dönemindeki tüm arkeolojik materyale bakıldığında, Miken saray merkezlerinin yıkımından sonra üretim, ticaret, sosyo-ekonomik yapı ve organizasyon, sarayların denetiminden çıkmış, yerel elitlerin ya da bölgeye yeni gelen halkların idaresine girmiştir.

Nüfusun iç kesimlerde ve yüksek tepelerde yoğunlaşması GH IIIC döneminde Yunanistan'da güvenlik ihtiyacının hala ön planda olduğunu göstermektedir. Bunun

¹⁶⁵¹ Vaessen 2014, 175, 177.

¹⁶⁵² Rutter 1992, 62.

¹⁶⁵³ Deger-Jalkotzy 1998a, 117.

yanı sıra özellikle Euboea, Attika ve Achaea bölgelerinde yerleşimlerin kıyı kesimlerde yoğunlaşması ticari faaliyetlerin devam ettiğini ve Yunanistan'da, bölgeler arasında refah düzeyinde farklılıkların oluştuğunu göstermektedir. Özellikle Achaea Bölgesinin, Adriyatik Denizi ve Korinth Körfezindeki önemli ticari rotaları elinde tutması ve İtalya ile kültürel etkileşim içerisinde olması, Yunanistan'daki diğer bölgelere, özellikle lüks malların dağıtımında etkili bir konuma sahip olmasına neden olmuştur. Söz konusu bölgelerde çok sayıda ortaya çıkan “*Savaşçı Mezarları*” bu dönemde ticaretin elit bir sınıf tarafından yapıldığına işaret etmektedir.

GH IIIC döneminin sonuna gelindiğinde ise savaşçı elitlerin koruması altında olan yerleşimler ya yıkılmış ya da terkedilmiştir. Bunların bazıları güvenlik gerekçesiyle terk edildikten kısa bir süre sonra yeniden iskân edilmiştir. Fakat Atina, Lefkandi ve Argos, söz konusu kaos ortamından sağ çıkmış ve hakimiyetlerini güçlendirmişlerdir. Kaos ortamından sağ çıkmalarına kanıt olan buluntular SubMiken dönemine tarihlendirilen keramiklerdir. SubMiken dönemde üretilen keramiklerin kalitesinde ve süslemelerinde bir düşüş gözlene de GH IIIC Miken keramiğinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Keramik buluntularının yanı sıra SubMiken dönemde ve Erken Demir Çağı başlarında, Yunanistan'da yeni gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden birisi de ölü gömme geleneklerinin büyük ölçüde değişmesidir. Bu dönemde çoklu gömüden tekli gömüye geçilmiştir. Bunun yanında “*Kremasyon*” gömü geleneği yaygınlaşmıştır¹⁶⁵⁴. Söz konusu değişimleri Desborough, MÖ 11. yy'nın başlarında Yunanistan'a yeni halkların gelmesi olarak yorumlamıştır¹⁶⁵⁵. Mee ve Cavanagh ise bu değişimleri olumsuz sosyal ve ekonomik nedenlere bağlamaktadır¹⁶⁵⁶. Snodgrass ise söz konusu durumu OH dönemindeki geleneğin bir canlanması olarak görmektedir¹⁶⁵⁷. Erken Demir Çağı başlarında ilk demir silahlar kullanılmaya başlar. Atina, Lefkandi, Argos ve Tiryns'teki mezarlarda Erken Protogeometrik Dönem başlarında yerel elitlere gömü hediyesi olarak sunulmaktadır¹⁶⁵⁸. Bazı araştırmacılar ise Yunanistan'a gelen söz konusu yeni teknolojinin Kıbrıs'tan, Ege'deki adalar vasıtasıyla ulaştığını öne sürmektedir¹⁶⁵⁹. Mezarlarda ölü gömme geleneklerinin ve gömü

¹⁶⁵⁴ Lemos 2006, 88.

¹⁶⁵⁵ Desborough 1972, 64-79.

¹⁶⁵⁶ Mee-Cavanagh 1984, 45-64.

¹⁶⁵⁷ Snodgrass 1971, 177-184.

¹⁶⁵⁸ Lemos 2006, 89. Erken Demir Çağı'nda savaşçı gömülerinde değişimler de gözlenmektedir. Bu dönemde cinsiyet ve yaş ayrımı yapılmaksızın, kadınlar da savaşçı ve yerel yönetici statüsünde gömülmeye başlamaktadır, Popham et al. 1988-1989, 117-129.

¹⁶⁵⁹ Snodgrass 1971, 228-231; Pickles-Peltenburg 1998, 67-100.

hediyelerinde kullanılan madenlerin değişmesine rağmen, mezarlara gömülen yeni elit sınıfın bireylerinin Miken mezarlarındaki gibi savaşçı statüsünde gömülmesi, Geç Tunç Çağı Miken kültürünün bir şekilde devam ettiğini göstermektedir¹⁶⁶⁰.

Yıkımdan sonra Yunanistan'daki değişimlere yönelik yaygın görüş MÖ 8. yy'da nüfusta tekrar artış gözlenene kadar Yunanistan'ın "*Karanlık Çağlar*" olarak tanımlanan dönemi yaşadığıdır¹⁶⁶¹. Yunanistan'da geçiş sürecinde yerleşim örgüsünün devam ettiğini gösteren en önemli kanıt ise kutsal alanlardan gelmektedir. Geç Tunç Çağı boyunca toplanma alanı olarak kullanılan Kalapodi, Poseidi, Isthmia ve Olympia kutsal alanlarının kullanımı Demir Çağı boyunca kesintisiz devam etmiştir¹⁶⁶² (**Fig. 272**).

¹⁶⁶⁰ Lemos 2006, 89.

¹⁶⁶¹ Snodgrass 1971, 364-367.

¹⁶⁶² Morgan 1999, 221-224.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tez çalışmasında Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz ve Ege coğrafyasının jeomorfolojisinin dışında politik ve ekonomik durumu da incelenmiş, özellikle Hititlerin Batı Anadolu'daki siyasi ve ekonomik faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Bunun dışında Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'deki politik güçlerin çöküşüne neden olan etmenler, “*Doğal Felaketler*”, “*Saray Organizasyonları ve Dağıtım Sistemleri*”, “*Askeri Sistemdeki Teknolojik Gelişmeler*” ve “*Göçler*” başlıkları altında incelenmiştir. Çalışmada söz konusu etmenlerin politik güçlerin yıkımında etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Politik güçlerin yıkımını bölgesel anlamda değerlendirdiğimizde, Hititlerin yıkım süreci Tunç Çağı sonundaki askeri ve teknolojik gelişmelere ayak uyduramamasıyla başlamıştır. Hitit Krallığı'nın ekonomisinin temel taşının savaşlarda kazanılan ganimetlere dayalı olduğu görülmektedir¹⁶⁶³. Özellikle Hitit ordularının bel kemiğini oluşturan savaş arabalarının, Kadesh savaşında da görmüş olduğumuz¹⁶⁶⁴ askeri stratejiler ve yeni kullanılmaya başlanan silahlar yüzünden yetersiz kalmasıyla¹⁶⁶⁵ krallığın siyasi otoritesinin zayıfladığı görülmektedir. Savaş arabalarının yetersiz kalmasıyla kendilerine bağlı vasallarıyla birlikte geniş bir coğrafyaya yayılan Hitit Krallığı'nın artan iç huzursuzluklarla beraber ortaya çıkan ayaklanmalara ve iç çekişmelere tepkisi geç olmuş ve oluşan kaos ortamı tüm Hatti Ülkesine yayılmıştır¹⁶⁶⁶. Hitit ordusunda genellikle kuşatmalarda kullanılan piyade birliklerinin ortaya çıkan askeri gelişmeler sonucu savaşlarda yetersiz kalmasıyla¹⁶⁶⁷ krallıktaki çöküş derinleşmeye başlamıştır. Bunun dışında yine üçüncü bölümde değinilen iklimsel değişikliklere bağlı kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar, işgücüne bağlı tarımsal üretimin azalmasına yol açmıştır¹⁶⁶⁸. Aslında Tunç Çağı'nda Hititler için her zaman karşılaşılan bu sorun, Suriye'deki kent devletleri ve Mısır'dan alınan tahıl sevkiyatıyla

¹⁶⁶³ Bryce 1998, 74.

¹⁶⁶⁴ Drews 2014, 198.

¹⁶⁶⁵ Drews 2014, 126-127, 154-155, 158, 163.

¹⁶⁶⁶ Hititlerin en çok kullandığı savaş taktiklerinden birisi de gece baskınlardır. Hititler, Bu taktiği hem kuşatmalarda hem de açık alandaki savaşlarda düşmanları gafil avlamak için kullanmışlardır, Bryce 2003, 130-131. II. Tudhaliya'nın Batı Anadolu'daki seferinde Assuwa ordusunu da bozguna uğratmak için kullandığı bu taktik (Niemeier 1999, 145) hızlı olmayı ve güçlü bir lojistik desteği gerektirmektedir. Savaş arabalarının yetersiz kalması, Krallığın son zamanlarında ortaya çıkan isyanları insan gücü ve stratejik bakımdan tek bir defada bastırmasını olanaksız hale getirmiştir, Bryce 2003, 119-120.

¹⁶⁶⁷ Özellikle IV. Tudhaliya Döneminde Assurlar ile yapılan savaşlarda Hitit Krallığı'nın piyade birliklerinin askeri gelişmelerde yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir, Bryce 2005, 266-267, 315-318; Dinçol-Dinçol 2006, 217-218.

¹⁶⁶⁸ Weiss 1982, 173-198.

halledilirken¹⁶⁶⁹ MÖ 13. yy sonlarında Doğu Akdeniz’de ortaya çıkan özellikle kıyı kesimlerdeki yerleşimlerin yakılıp yıkılmasıyla sonuçlanan denizden gelen göç hareketleriyle engellenmiştir. Söz konusu olumsuz koşullar sonucu ordusunu ve halkını beslemede yetersiz kalan Hitit Krallığının yönetim organizasyonu ve kaynaklarının dağıtım sistemi dolaylı olarak etkilenmiştir. Bunun sonucunda Hitit idaresindeki halklar yaşamlarını sağlamak için başka bölgelere göç etmek zorunda kalmış, başkent Hattuşa terk edilmiş¹⁶⁷⁰ ve Hitit Krallığı fiilen sona ermiştir. Çalışmada, Hititlere bağlı Suriye’deki kent devletlerinin çöküşünün de tarihsel anlatımlara ve arkeolojik verilere bakılarak doğal felaketlere ve dışarıdan gelen halk kitlelerine bağlı olduğu sonucuna varılmıştır. Ege Havzası’ndaki Miken saraylarının yıkımının ise üçüncü ve dördüncü bölümde verilen bilgiler ışığında, doğal felaketler, iç çekişmeler veya dışarıdan gelen halklar sonucunda meydana geldiği anlaşılmaktadır. Fakat kültürel materyallerdeki değişimlere bakıldığında Kıta Yunanistan’daki ve Ege’nin diğer bölgelerindeki saray merkezlerinin dışarıdan gelen halklar sonucu yıkılmış olduğu tezi de göz ardı edilmemelidir. Doğu Akdeniz’deki kaos ortamından Mısır Ülkesi sağ olarak kurtulmuştur. Bunun nedeni, istilalara karşı coğrafi engellerin dışında, iklimsel değişimlerin getirdiği olumsuz koşullara rağmen Nil Nehri’nin yıl boyunca akışını koruyarak tarımsal üretime kaynak sağlamasıdır. Diğer bir nedenin ise firavunların Doğu Akdeniz’i yakıp yıkan halk kitlelerine karşı taktiksel başarıları sayesinde olduğu düşünülmektedir.

Tez çalışmasının konularından birini oluşturan yıkım döneminden hemen sonrasında, Ege Havzası’ndaki, Batı Anadolu, On İki Adalar, Kyklad Adaları ve Yunanistan anakarasının sırasıyla Geç Tunç Çağı’ndan Erken Demir Çağı’na kadar geçen zamandaki GH IIIC dönemi olarak tanımlanan geçiş süreci arkeolojik buluntular ışığında değerlendirildiğinde, özellikle Batı Anadolu’da çözümlenmesi şu an için kısıtlı olan birçok problemle karşılaşıldığı görülmektedir. Bunların başında Batı Anadolu’da bu döneme dair bilgi sunan yerleşimlerin çok azının kazı çalışmaları ile incelenmiş olmasıdır. Kazı çalışmalarıyla incelenen yerleşimlerin Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı tabakalarının ya modern ya da Helenistik-Roma dönemlerindeki imar faaliyetlerinden dolayı tahribata uğramış olması karşılaşılan bir diğer sorundur. Bu çalışma kapsamında ele alınan yerleşimlerin büyük bölümünde söz konusu sorunların

¹⁶⁶⁹ Helck 1971, 232; Ünal 1977, 437; 2007, 88; Bryce 2003, 111; 2005, 322.

¹⁶⁷⁰ Seeher 2006, 181-182.

karşımıza çıkması yapılan değerlendirmelerde arkeolojik buluntuların ön plana çıkartılmasını zorunlu kılmıştır. Batı Anadolu'daki birçok yerleşmede geçiş dönemine dair mimari kalıntıların olmayışı ya da azlığı veya kazılarda ortaya çıkarılan kültürel materyallerin sadece birkaç parça GH IIIC keramiğinden oluşması Batı Anadolu'nun Geç Tunç Çağı sonu Erken Demir Çağı başlarındaki yerleşimlerin sürekliliğine ve nüfuslarındaki değişime dair bilgilerimizi kısıtlamaktadır. Buna rağmen bölgede bulunan ve büyük olasılıkla Geç Tunç Çağı'nda önemli bir konuma sahip olduğu düşünülen kilit yerleşmelerden yıkım döneminden itibaren geçiş sürecinde sürekliliğe dair bilgi sahibi olmaktayız.

Batı Anadolu'daki yerleşimler yıkım döneminden itibaren kısaca değerlendirildiğinde, Kuzeybatı Anadolu'daki Troia'nın VIIa evresinde yerleşimle birlikte savunma duvarlarının genişlemesi ve alelacele yapılmış evler¹⁶⁷¹, bu dönemde bölgenin tehlikeli bir süreçten geçtiğini ve Troas Bölgesi'nden gelen sığınmacılarla birlikte yerleşimin nüfusunun arttığını göstermektedir. Bu evrede yapılar içinde bulunmuş büyük boyutlardaki pithoslar, Troia halkına karşı olan tehlikenin uzun bir süre devam ettiği izlenimini vermektedir. Yıkımdan sonra VIIb1 ve VIIb2'de mimarinin değişmesi ve keramik repertuarına Balkan kökenli malların girmesi yerleşime yeni gelenleri işaret etmektedir. Söz konusu dönemde Anadolu kökenli malların üretiminin devam etmesi yerleşimde iki farklı kültürel oluşumun varlığını da göstermektedir. Bunun yanı sıra Troia VIIb1'den itibaren Doğu Akdeniz kökenli malların yokluğu Geç Tunç Çağı'nda Doğu Akdeniz'le olan ticari işbirliği ve kültürel etkileşimin sona erdiği anlamına gelmektedir. Yerleşimde geçiş sürecinde MÖ 12. yy'nın başlarında Balkanlardan ve MÖ 11. yy'nın ortalarında Yunanistan'dan olmak üzere iki farklı göç dalgası gözlenmektedir¹⁶⁷². VIIb2'den itibaren Troia nüfusunda ciddi azalmalar görülmesine rağmen Protogeometrik döneme ait buluntuların varlığı yerleşimde geçiş döneminde bir sürekliliğe işaret etmektedir.

Çalışmada geçiş sürecine dair bilgi sahibi olduğumuz arkeolojik kanıtların büyük çoğunluğu İzmir İli ve çevresindeki yerleşmelerden gelmektedir. Bölgedeki birçok yerleşmede MÖ 13. yy'nın sonundaki yıkıma dair bir iz saptanmamıştır. Phokaia'da GH IIIC, SubMiken ve Protogeometrik Döneme ait buluntular yerleşim sürecinin kesinti olmadan devam ettiğini göstermektedir. Yerleşimde bulunmuş Doğu

¹⁶⁷¹ Blegen et al. 1985, 6; Jablonka 1996, 80.

¹⁶⁷² Aslan-Hnila 2015, 184, 194-195.

Akdeniz kökenli mallar uzak mesafeli ticaretin yıkım döneminden sonra da devam ettiğini göstermektedir. MÖ 12. yy'n ortalarına tarihlenen ve MÖ 11. yy'n başlarında demir cevherinin üretildiğine kesin gözüyle bakılan Ege'deki ilk demirci atölyesinin varlığı¹⁶⁷³, Phokaia'nın Ege'de demirden üretilen malların dağıtımında önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra dönem sonunda mimari düzendeki değişim yerleşime yeni gelmiş halk kitlelerinin varlığını düşündürmektedir.

Panaztepe'de de geçiş döneminde yerleşimde süreklilik bulunmaktadır. Kazılarda GH IIIC ve Erken Protogeometrik dönemlere ait keramikler ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimde mezarlık alanlar çoğunlukta olmasına rağmen 6 mekanı bulunan kompleks yapının varlığı¹⁶⁷⁴ Panaztepe'nin elit bir sınıf tarafından yönetildiğini düşündürmektedir. Gömü geleneklerindeki farklı uygulamalar, Anadolu kökenli mallar, yerel üretim Miken keramiği ve Troia kökenli el yapımı parlak yumrulu mallar yerleşimin kozmopolit bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Mısır kökenli skarabelerin bulunması ve özellikle Doğu Akdeniz'de görülen Filistin kökenli amuletlerin Panaztepe'deki varlığı uzak mesafelerle olan kültürel etkileşimi göstermesinin yanında yerleşimin Geç Tunç Çağı'nın sonunda "*Deniz Kavimleri*" tarafından iskân edildiğine işaret etmektedir.

Smyrna-Bayraklı yerleşimi de GH IIIC, SubMiken ve Protogeometrik Dönem keramikleriyle yerleşimde süreklilik göstermesinin yanında el yapımı kaba malların varlığı yeni gelenleri de işaret etmektedir. Erken Protogeometrik Dönemde mimari düzenin değişmesi ve oval planlı yapıların ortaya çıkması¹⁶⁷⁵ yerleşime batıdan ikinci bir göç dalgasının geldiğini düşündürmektedir.

Liman Tepe'de meydana gelen 20. yy tahribatından dolayı mimari görünüm zayıf olsa da GH IIIC ve Protogeometrik Dönem keramikleriyle yerleşim geçiş sürecine dâhil edilmiştir. Girit, On İki Adalar ve Doğu Akdeniz kökenli malların varlığı söz konusu bölgelerle kültürel etkileşimi göstermektedir. Smyrna-Bayraklı'da da benzerlerine rastlanan Erken Demir Çağı'na ait oval planlı yapılar¹⁶⁷⁶ Liman Tepe'nin geçiş dönemi sonunda ikinci bir göç dalgası ile karşılaştığına işaret etmektedir.

¹⁶⁷³ Özyiğit 2006, 310.

¹⁶⁷⁴ Çınardalı-Karaaslan 2008, 62-64.

¹⁶⁷⁵ Akurgal 1983, 15-17.

¹⁶⁷⁶ Bakır vd. 2004, 103-104; Aytaçlar 2004, 24.

Kazıcısı tarafından Arzawa kenti Puranda olduğu öne sürülen Bademgediği Tepe’de ise olası Hitit yıkımından sonra yerleşime yeni gelenler savunma duvarlarını tamir edip tahkimatını sağlamışlardır. Mimarisi yok denecek kadar az olmasına rağmen GH IIC döneminin tüm evrelerini gösteren keramik buluntularıyla bunun yanı sıra Erken Demir Çağı’na ait Troia, Larissa ve Aphrodisias’a benzer portakal-kahve ve kırmızı mal grubu keramikleriyle geçiş döneminde sürekliliği göstermektedir. GH IIC dönemi keramik buluntularına baktığımızda özellikle Girit ve On İki Adalar, Kykladlar, Yunanistan ve Doğu Akdeniz’le kültürel etkileşim içindedir¹⁶⁷⁷. El yapımı kaba malları ve keramikler üzerindeki figürlü anlatımların Medinet Habu’daki Pelesetleri çağrıştırmaları, yerleşimin “*Deniz Kavimleri*” tarafından iskân edildiğini düşündürmektedir. Keramik buluntularına bakıldığında kozmopolit bir kültüre de sahip olan yerleşimin dönem boyunca sürekli savunma yapılarını onarması, yıkım döneminden sonra da tehlikenin hala geçmediğini ve savunmaya öncelik verildiğini göstermektedir. Larissa-Buruncuk’ta ise belki geçiş döneminde kullanılmış olabilecek Troia ve Mykenae’den daha geniş bir savunma duvarının ortaya çıkarılması yerleşimin önemli bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir.

Geçiş Dönemine dair mimari unsurun bulunmamasına rağmen Ayasuluk’ta, GH IIC ve Erken Protogeometrik Döneme tarihlenen buluntularla yerleşimde süreklilik hâkimdir. Bunun dışında Geç Tunç Çağı’na ait savunma yapılarının ve yönetici kesime ait yapı kalıntılarının henüz ortaya çıkmayışı Arzawa Ülkesinin başkenti Apasa’nın Ayasuluk olduğuna dair görüşlere şüphe ile bakmamıza yol açmaktadır. Ephesos Artemission kutsal alanı ve Klaros kutsal alanı, Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı boyunca Batı Anadolu’da sürekliliğe sahip dini ritüellerin yaşatıldığı bir kutsal alan konumundadır.

Keramik repertuarının büyük bir kısmı yerel üretim Miken keramiklerinden oluşan Anaia-Kadikalesi’nde geçiş dönemine ait mimari yapılar olmamasına rağmen stratigrafisinde yıkım tabakasına dair bir izin olmaması ve Protogeometrik döneme ait az sayıda keramiğin çıkması, yerleşimin geçiş döneminde terk edilmediği, süreklilik gösterdiği izlenimini vermektedir.

Stratonikeia’dan geçiş döneminde sürekliliğe dair kanıtlarımız sadece GH IIC dönemine ait birkaç parça Miken keramiğinden ibarettir. Yerleşimde Erken

¹⁶⁷⁷ Meriç-Öz 2015, 609-626; Mountjoy 2015, 37-80.

Protogeometrik Döneme tarihlenen bir buluntu rapor edilmemiştir. Fakat yerleşime yakın çevrede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında Yatağan termik santralinin güneyindeki Taşavlu mevkiinde GH IIIC erken-orta evreye tarihlenen keramikler bildirilmiştir¹⁶⁷⁸. Bunun yanında Taşavlu mevkiinde B. Söğüt ve Milas Müzesi uzmanlarınca yapılan bir ziyarette, Protogeometrik Döneme ait olabilecek keramiklere rastlanmıştır¹⁶⁷⁹.

Geç Tunç Çağı'nda önemli bir yerleşim olan Miletos'a bakıldığında, savunma duvarları GH IIIC erken evrede de kullanılmaktadır. Geçiş döneminde yoğun bir şekilde, özellikle keramik stilinde Girit ve On İki Adaların etkisindedir¹⁶⁸⁰ fakat Miletos'ta çok sayıda keramik fırınının ortaya çıkması yerleşimin bölgesel anlamda üretici bir konumda olduğunu da göstermektedir. Nitekim Doğu Akdeniz ve Ege'de ortaya çıkan Miletos kökenli ithal mallar bunu doğrulamaktadır. Bu durum yerleşimde uzun mesafeli ticaretin, Ege ve Doğu Akdeniz'le kültürel etkileşimin devam ettiğini göstermektedir. GH IIIB döneminde ortaya çıkan ve Kıta Yunanistan'da da benzerlerine rastlanan "*Koridorlu Ev*" tipinde kompleks yapı¹⁶⁸¹ GH IIIC döneminde de Miletos'ta kullanılması, yerleşimde yıkım öncesi Hitit metinlerinde de bahsedilen elit sınıfın ardıllarının bölgesel yönetimde hala söz sahibi olduğunu göstermektedir. Geçiş döneminde Miken etkisindeki dini etkinliklerin ve yaşam tarzının devam etmesinin yanı sıra yıkımdan sonra Hitit kültürel etkileşimin hala devam ettiği görülmektedir. Bir krater üzerinde Hitit Tanrısı olabilecek boynuzlu başlık takan bir figürün betimlenmesi ve Kalabaktepe mezarlık alanlarından gelen Hitit kılıçları¹⁶⁸² bu etkiye örnektir. Miletos, GH IIIC ve az sayıda Erken Protogeometrik Döneme ait keramikleriyle geçiş sürecindeki yerleşim sürekliliğine uymaktadır. Iasos'ta ise geçiş dönemine ait buluntular kısıtlı alanlardan gelmektedir. Yerleşimde sürekliliğe dair bir kanıt yoktur.

Batı Anadolu kıyısındaki mezarlık alanları değerlendirdiğimizde Müsgebi'de GH IIIC keramiklerinin önceki dönemde görülen keramiklere göre azlığı mezarlığın yavaş yavaş terk edildiğini göstermektedir. 50'ye yakın mezardan 36'sı GH IIIA2, 24'ü GH IIIB döneminde kullanılmaktayken GH IIIC dönemine ait kullanılan mezar sayısı sadece 4 adettir. Söz konusu mezarların büyük çoğunluğunun oda mezarlardan

¹⁶⁷⁸Oğuzhanoglu 2015, 12, res. 12:b, 13:b.

¹⁶⁷⁹Oğuzhanoglu 2015, 18, dn. 75.

¹⁶⁸⁰Schiering 1960, 14-17.

¹⁶⁸¹Mellink 1974, 114; Mee 1978, 136; Greaves 2003, 86.

¹⁶⁸²Mee 1978, 133; Özgünel 1983, 729.

oluşması, buluntu topluluğunda önemli değişimlerin gözlenmemesi¹⁶⁸³ ve tekli gömü uygulamalarının çoğunlukta olması, mezarlık alanın GH IIIA2'den itibaren Geç Tunç Çağı'nın sonuna kadar nüfus miktarı az fakat aynı halk grubu tarafından kullanıldığına işaret etmektedir. Mezarlığın Erken Protogeometrik Dönemde kullanıldığına dair bir kanıt yoktur. Geç Protogeometrik Döneme tarihlenen buluntuların gelmesine rağmen mezarlık alanının kullanımında bir kesintinin olduğu görülmektedir. Mezarlık alanın çevresinde herhangi bir yerleşimin bulunmayışı Müsgebi mezarlık alanını geçiş sürecinde değerlendirmemizi kısıtlamaktadır. Bunun yanında kullanımında süreklilik gözlenen Asarlık'taki mezarlık alanda GH IIIC geç/SubMiken dönemde iki farklı gömü geleneğinin olması¹⁶⁸⁴, söz konusu mezarlık alanın aynı dönemlerde bölgede yaşayan farklı kültürler tarafından kullanıldığına işaret etmektedir.

Batı Anadolu'nun iç kesimlerindeki yerleşimlere bakıldığında, Beycesultan'ın yeni kazılardaki kronolojik değerlendirmeler sonucunda Geç Tunç Çağı'nın sonunda terk edildiği ve Demir Çağı'nda Phryg Dönemine kadar iskân edilmediği izlenimi oluşmaktadır. Yerleşimin bu çalışmada, Hitit Krallığı'nda MÖ 13. yy'ın ortalarında başlayan iç karışıklıklar sonucunda tahrip olduğu düşünülmektedir. Aynı durum Aphrodisias'taki Geç Tunç Çağı tabakalarında da görülmüş, MÖ 1200'lü yıllara tarihlenen yıkım katmanı kazıcıları tarafından "*Deniz Kavimleri*"nin tahribatı olarak yorumlanmıştır. Söz konusu tahribat Beycesultan örneğindeki gibi Hititlerin son dönemlerinde Batı Anadolu'da ortaya çıkan iç karışıklıklar yüzünden gerçekleştiği izlenimi vermektedir. Bunun dışında Aphrodisias'ta geçiş dönemine dair yerleşimde süreklilik az da olsa görülmektedir. Fakat kazılardan gelen kültürel materyale baktığımızda nüfusta azalma olduğu düşünülebilir. Batı Anadolu'nun iç kesimindeki Çine-Tepecik yerleşiminden GH IIIC erken ve orta evreye ait buluntular gelmesine rağmen depozitlerde gözlenen yoğun yangın tabakası Geç Tunç Çağı'nın sonunda yerleşimin bir yıkıma maruz kaldığını göstermektedir. Çine-Tepecik'te Erken Protogeometrik Döneme ait buluntuların ortaya çıkmaması geçiş dönemindeki yerleşim sürecine uymamaktadır. Sardeis'te ise buluntular sınırlı sayıda gelmesinden dolayı geçiş dönemine ait Özgünel'in ve Mee'nin belirttiği "*Bronz Ev*" sektöründen gelen GH IIIB – GH IIIC'ye ya da SubMiken döneme ait keramik parçalarıdır¹⁶⁸⁵. Yerleşimde

¹⁶⁸³Müsgebi'de sadece 39 no.lu mezarda "*Kremasyon*" uygulamasına dair izler görülmektedir, Georgiadis 2003, 83.

¹⁶⁸⁴Boysal 1967b, 14.

¹⁶⁸⁵Mee 1978, 144; Özgünel 1983, 738.

Geometrik Döneme ait kültürel materyallerin varlığı belki de Sardeis'in Geç Tunç Çağı'ndan Demir Çağlarına kadar yerleşimde sürekliliğe sahip olduğu izlenimi vermektedir. Fakat Geç Tunç Çağı'nda Sardeis, önemli bir yerleşimden ziyade bir köy durumundadır.

Geçiş döneminde bölgenin nüfus yoğunluğu hakkında bilgilerimiz kazılan alanların kısıtlı olmasından dolayı net değildir. Phokaia, Smyrna-Bayraklı, Liman Tepe, Iasos, Stratonikeia'daki nüfus değişimlerini elde edilen veriler kapsamında değerlendirmemiz kısıtlıdır. Arzawa Ülkesinin başkenti Apasa olarak varsaydığımızda, Ayasuluk'taki nüfusun Hitit nedenli yıkımdan sonra yazılı metinlere göre Ege'deki adalara, Batı Anadolu'daki diğer yerleşimlere göç ettiği ve geri kalan kısmının da Hattuşa'ya köle olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Troia, Anaia-Kadıkalesi ve savunma duvarı GH IIC erken evredeki yıkımdan sonra onarım görmemiş olmasına bağlı Miletos yerleşimlerinde nüfusta ciddi azalış görülmektedir. Bademgediği ve Panaztepe'nin buluntularını değerlendirdiğimizde söz konusu yerleşimlerin nüfusunun GH IIC dönemi boyunca arttığı gözlenmektedir. Bunun yanında Hydas-Bozburun bölgesinde gerçekleştirilen çalışmalar henüz yeni olsa da yerleşim birimlerinin fazlalığı, GH IIC döneminde nüfusta bir artış olduğunu göstermektedir. İç Batı Anadolu'ya baktığımızda, Beycesultan Geç Tunç Çağı'nın sonunda terk edilmiş, Çine-Tepecik ise yıkıma uğramıştır. Aphrodisias'ta ise sınırlı alanlarda iskân görülmektedir. Söz konusu yerleşmelerde geçiş sürecinde nüfusta azalma yaşanmasına karşın kırsal alanlardaki yerleşim düzenini de incelemek gerekmektedir. GH IIC geç evreden itibaren yerleşimlerdeki nüfusta önemli ölçüde azalma görülmektedir.

Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde, özellikle Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı başlarında yaşananları Marchese, söz konusu bölgedeki nüfusu, büyük ölçüde yerel Karyalıların oluşturduğunu, MÖ 1200 civarındaki yıkımdan ve Hitit devletine bağlı vasalların çöküşünden sonra MÖ 12. ve MÖ 8. yy arasında bölgenin yoğun şekilde göç aldığı belirtmektedir. Bu göçler sebebiyle, kıyadaki nüfusun iç kesimlere göç ettiğini öne sürmektedir¹⁶⁸⁶. Bu çalışmada Marchese'nin görüşüne karşın Batı Anadolu'daki yerel halkların yıkım zamanlarından sonra bölgeye yeni gelen halklarla birlikte barış içinde yaşadıkları düşünülmektedir. Söz konusu geçiş süreci içerisinde yerleşimlerde yerel üretim Miken keramiklerinin, Balkan kökenli el yapımı

¹⁶⁸⁶Marchese 1989, 37-39

açkılı kaba malların ve Anadolu kökenli malların aynı depozitlerden ele geçmesi, Batı Anadolu'daki halkların yeni gelenlerle birlikte bu dönemde uyum içerisinde yaşadığını ve melez bir kültür meydana getirdiğini göstermektedir. Bunun yanında Marchese'nin öne sürdüğü göçün kanıtları bulunmakla birlikte bu kanıtlar mitolojik anlatımlardan gelmektedir¹⁶⁸⁷.

On İki Adalarda geçiş dönemine dair bilgilerimizin büyük bir kısmı mezarlık alanlardan gelmektedir. Bu dönemde kullanılan mezarlık alanların önceki dönemlere göre sayılarında artış görülmektedir. Mezar tiplerinde çoğunluğu oda mezarlar oluşturmasına rağmen sanduka ve kuyu mezarlarda bulunmaktadır. Mezarların bazılarında Naxos ve Kıta Yunanistan'da gördüğümüz taban altı gömü hediyeleri ile karşılaşmıştır. Geçiş döneminde "Intramural" gömüler büyük çoğunluğu oluşturmasına rağmen "Kremasyon" gömüleri de bulunmaktadır. Mezar buluntularına bakıldığında yıkım döneminden itibaren adalarda keramik repertuarına yeni formlar girmiştir. Geçiş döneminde yerli üretim keramiklerin ithal mallara oranının hızlı bir şekilde artmasının yanında stil açısından değişimler bölgesel farklılıklara işaret etmektedir. Özellikle Mountjoy'un önerdiği Doğu Ege Koinesi'ne¹⁶⁸⁸ Rodos Adası dâhil edilmemiş söz konusu ada kendine özgü keramik üretimini geçiş dönemi boyunca devam ettirmiştir. Adaların keramiklerde ortak paydada bulunduğu stil GH IIIC erken ve orta evrede hâkim olan Girit etkisidir. Bunun dışında Rodos Adasındaki Ialysos'un geçiş sürecinde sürekli göç aldığı görülmektedir. Özellikle GH IIIC orta evresinde Ialysos'taki mezarlarda çoklu gömü uygulamaları ve içerdikleri buluntu sayısında ciddi miktarda artış gözlenmektedir. Deger-Jalkotzy bu dönemde Ialysos'taki nüfusun beş kat arttığını öne sürmektedir¹⁶⁸⁹. Söz konusu artış adanın güneyindeki mezarlık alanların terk edilmesi ile aynı zaman diliminde gerçekleşmektedir. Buda ada içinde gerçekleşen mikro göç hareketlerine işaret etmektedir. Bu dönemde adadaki yerli halkın Ialysos'a göç etmesi dışında, halklar iç kesimlere yönelerek savunulabilir doğal yükseklikleri tahkimat yaparak iskân etmişlerdir¹⁶⁹⁰. Bu durum söz konusu dönemde Ege ve Doğu Akdeniz'deki merkezlerin yıkımından sonra denizden gelen yağma ve istilaların hala devam ettiğini göstermektedir. Fakat Rodos'un kuzeyindeki kıyı yerleşimi Ialysos'u değerlendirdiğimizde yerleşimin adalardaki söz konusu tehlikelerden caydırıcı nüfusu

¹⁶⁸⁷ Mopsos mitosu için bkz. Bremmer 2000, 390-391; Ünal 2006, 67-102; Gür 2013, 181-197.

¹⁶⁸⁸ Mountjoy 1998, 33-67.

¹⁶⁸⁹ Deger-Jalkotzy 1998b, 110.

¹⁶⁹⁰ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 353.

ile tehditleri savuşturduğu ya da başrolü üstlendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Ialysos'taki mezarlarda ortaya çıkan zengin gömü hediyeleri, altın ve gümüş buluntuların artması, yerleşimin geçiş sürecinde refah içinde yaşadığını göstermektedir¹⁶⁹¹.

On İki Adalarda geçiş döneminde ortaya çıkan Orta Avrupa-İtalya kökenli Neue II tipindeki kılıçlar, mızrak uçları, fibulalar, bıçaklar, amber boncuklar ve Protovillonovan kökenli “*Bucchero*” malların İtalya, Batı Yunanistan, Girit üzerinden yeni gelen halkları ifade etmesinin yanında söz konusu bölgelerle kültürel etkileşimi de belirtmektedir. Bunun yanında geçiş sürecine ait Hitit kökenli mühürler ve Mısır skarabeleri, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz kökenli malların varlığı geçmişten gelen kültürel ve ticari bağların geçiş döneminde kopmadığını göstermesinin yanında özellikle Rodos'taki Ialysos'un Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir konuma sahip olduğuna işaret etmektedir.

On İki Adalarda GH IIIC geç evreye ait az sayıda buluntuların çıkması nüfus miktarında bir düşüşe işaret etmektedir. On İki Adalarda geçiş döneminde sürekliliğe kanıt teşkil edebilecek yerleşimler sadece yüzey araştırmalarındaki çalışmalardan gelmektedir. Çalışmada daha önce bahsedilen Kalymnos'taki Perakastro ve Vathy'deki Yarvara ve Daskalia Mağaraları, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı geçiş sürecinde kesintisiz bir şekilde süreklilik göstermektedir¹⁶⁹². Kos'ta Seraglio ve Halasarna bu sürekliliğe dâhil edilebilir. Rodos'taki Ayia Agathi'de bulunmuş sanduka mezardaki SubMiken dönemi ölü gömme geleneği ve bu geleneğin Protogeometrik ve Geometrik Dönemlerde de devam etmesi¹⁶⁹³ Rodos'ta söz konusu mezar çevresinde geçiş döneminde sürekliliğe sahip bir yerleşimin varlığına işaret etmektedir. Bunun dışında adalarda Erken Demir Çağı'na ait buluntuların azlığının ve nüfus miktarında ciddi oranlardaki düşüşün, MÖ 11. yy'ın ikinci yarısında Kıta Yunanistan'dan gelen göçlerden kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Kyklad Adalarındaki yerleşimlere GH IIIC döneminde bir bütün olarak bakıldığında, farklı zaman dilimlerine ait yıkım ve iskâna dair yerleşim katları saptanmıştır. Bunun yanı sıra geçiş dönemine dair bilgilerimizin büyük bir kısmının, hala üzerinde tartışılan dönemseller keramiklerinden ve yüzey araştırmalarından gelmesi

¹⁶⁹¹ Mountjoy 1998, 35.

¹⁶⁹² Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 354.

¹⁶⁹³ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 359.

Kykladlarda Geç Tunç Çağı sonundan Erken Demir Çağı başlarına kadar yerleşimlerdeki sürekliliği sorgulamamıza neden olmaktadır.

Thera Adasındaki Monolithos'ta yüzey araştırmaları sonucu GH IIIB'den GH IIIC orta evreye kadar keramik buluntuları gelmektedir¹⁶⁹⁴. SubMiken veya Protogeometrik Dönemlerin varlığına dair herhangi bir kanıt bildirilmemiştir.

Amorgos Adasındaki Ayia Thekla'da GH IIIC erken evreye ait birkaç keramik parçası ve aynı evreye ait tholos mezar gelmektedir¹⁶⁹⁵. Xylokeratidi'den GH IIIC orta evreye ait bir adet keramik parçası¹⁶⁹⁶, Katephorida'dan GH IIIC erken evreye tarihlenen bir tholos mezar ortaya çıkarılmıştır¹⁶⁹⁷. Söz konusu ada, yerleşimin sürekliliğine dair başka bir kültürel materyal bulundurmamaktadır.

Kea Adasındaki Aya İrini kutsal alanı GH IIIC geç evreye kadar iskân edilmemiştir. GH IIIC geç evreye ait buluntulara bakıldığında Yunanistan'daki Euboea Bölge'sinden yeni gelenlerin yerleşimi iskân ettiği görülmektedir¹⁶⁹⁸. SubMiken veya Protogeometrik Döneme dair buluntular bildirilmemiştir.

Paros Adasında GH IIIB2 sonunda bir savunma duvarıyla çevrelenen Koukounaries yerleşimi GH IIIC erken evrede iskân edilmeye devam etmiştir. GH IIIC orta veya geç evrede tekrardan yıkılan yerleşimde SubMiken Dönemde sınırlı da olsa iskân görülmektedir¹⁶⁹⁹.

Melos Adasındaki Ayios Spyridon GH IIIB döneminin sonunda ya yıkılmış ya da terk edilmiştir. Adada bulunan savunma duvarlı Phylakopi kutsal alanı ise dönem boyunca kullanılmıştır. Alanda sadece GH IIIC erken – GH IIIC orta evreye geçiş sırasında kısa süreli yıkım izlerine rastlanmasına rağmen GH IIIC orta evrede tekrardan inşa edilip kullanımına devam edilmiştir¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹⁴ Vlachopoulos 2008, 479-480.

¹⁶⁹⁵ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

¹⁶⁹⁶ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 347.

¹⁶⁹⁷ Mountjoy 1999, 964.

¹⁶⁹⁸ Schallin 1993, 75.

¹⁶⁹⁹ Deger-Jalkotzy 1998b, 108.

¹⁷⁰⁰ Deger-Jalkotzy 1998b, 107; Early 2008, 201, 204; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 346.

Delos Adasındaki Artemis Tapınağı'nın altından gelen depozitlerde karışık kontekste Miken ve Geometrik Dönem keramiklerinin ortaya çıkarılması¹⁷⁰¹ yerleşim sürekliliğinde bir kesintinin olduğunu göstermektedir.

Siphnos Adasındaki GH IIIB döneminde inşa edilmiş savunma duvarlı Ayios Andreas yerleşiminde GH IIIB – GH IIIC geçiş sürecinde bir yıkımla karşılaşmıştır. GH IIIC erken evrede yeniden iskân görüldüğü yerleşim bu evrenin sonunda tekrardan yıkılmıştır. GH IIIC geç evreye ve Protogeometrik Döneme tarihlenen keramiklerin varlığı¹⁷⁰², Geç Tunç Çağı sonu Erken Demir Çağı başları arasında yerleşim sürecinde sürekliliği göstermektedir. Yine aynı adada bulunan GH IIIC dönemi boyunca iskân gören ve olasılıkla sığınmak için kullanılan “*Tis Barones to Froudi*” yerleşimi Ayios Andreas'taki yıkım tabakalarını açıklar niteliktedir. Siphnos yerleşimcilerinin tehlikeli zamanlarda kullandıkları sığınma alanı GH IIIC geç evrenin sonunda terk edilmiştir.

Kykladlarda GH IIIC dönemi hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz Naxos'ta, GH IIIB1 döneminde adanın önemli bir yerleşimi olan Grotta'da yıkım görülmektedir¹⁷⁰³. Yerleşimde GH IIIC orta evreye kadar iskâna dair kanıt ortaya çıkmamıştır. Adada GH IIIC erken evreleri ile ilgili bilgilerimiz yüzey araştırmalarından gelen Palatia, Mikre Vigla, Karvounolakkoi, Lygarida ve Zas Mağarasındaki keramik buluntularıdır. GH IIIC orta evrede Grotta yerleşimi bir savunma duvarıyla çevrelenerek yeniden iskân edilmiştir. Adada Grotta dışında bu evreye dair sadece Lygarida'da keramikler ortaya çıkarılmıştır. GH IIIC geç evrede nüfusunda azalma gözlenen Grotta yerleşimi bu evrenin sonunda yeniden yıkımla karşılaşmıştır¹⁷⁰⁴. GH IIIC geç evrede, orta evrede yerleşimde kesintiye uğrayan Mikre Vigla ve Zas Mağarasında, keramik buluntuları ışığında yeniden iskân görüldüğü anlaşılmıştır. Bu evrede Rizokastellia'da da iskân görülmektedir. Büyük ihtimal tehlikeli zamanlarda, Grotta'daki yaşayanlar sığınmak için adanın iç kesimlerine denize bakan yüksek tepelere ve mağaralara yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Depozitlerinden az sayıda GH IIIC geç ve Protogeometrik Döneme ait keramikler veren Grotta yerleşimi GH IIIC döneminde yerleşim sürecinde kısa süreli kesintiler vermesine rağmen Geç Tunç Çağı sonu Erken Demir Çağı başlarındaki yerleşimlerdeki süreklilik karakterine uymaktadır.

¹⁷⁰¹ Earle 2008, 187.

¹⁷⁰² Mountjoy 1999, 887; Televentou 2001, 205.

¹⁷⁰³ Earle 2008, 182; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 343.

¹⁷⁰⁴ Vlachopoulos 2003, 494.

Tenos Adasındaki savunma duvarlı Xombourgo yerleşimi, diğer adalardaki yerleşimlerden ziyade GH IIIC dönemi boyunca ve Erken Demir Çağı başları boyunca kesintisiz bir şekilde iskân edilmiştir. Yerleşimde bulunan SubMiken dönemine ait keramikler de söz konusu sürekliliği kanıtlamaktadır¹⁷⁰⁵.

Kykladlar'daki tüm adalara ve adalardaki yerleşimlere baktığımızda özellikle keramik repertuarında, yerleşimlerin kendilerine özgü stil ve tasarımları oluşturmasının yanında bölgelerden gelen etkileşimlere de açıktır. Keramik repertuarında büyük çoğunluğu yerel üretim malların oluşturmasının yanı sıra stil açısından Argolid, Attika, Euboea ve Girit'in etkisindedir. Fakat Kıta Yunanistan'daki ve Doğu Ege'deki yerleşimlere ve bölgelere atfedilen “*Koine=Birlik*” kavramı Kykladlar için uymamaktadır. Bunun dışında küçük buluntulara, gömü adetlerine ve GH IIIC orta evredeki keramikleri değerlendirdiğimizde Kykladlarda kültürel çeşitliliğin ve ticari değiş tokuşun etkisi açığa çıkmaktadır. Söz konusu dönemde adalarda refah düzeyi ileri boyutlardadır.

Geç Tunç Çağı sonundaki yıkım döneminden itibaren Kykladlar'daki yerleşimleri sosyal açıdan değerlendirdiğimizde adalarda yaşayan halkların GH IIIC dönemi boyunca sürekli bir çatışma halinde oldukları anlaşılmaktadır. Birçok yerleşimde görülen savunma yapılarının varlığı adaları tehdit eden bir tehlikenin varlığına işaret etmektedir. GH IIIC döneminde farklı evrelerde ortaya çıkan yangın tabakaları ve dönemine göre ileri derecede gelişmiş silahların varlığı, Kyklad toplumlarının savaşçı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Mezar buluntuları arasında Orta Avrupa-İtalya kökenli Neue II tipinde kılıçlar, İtalya ve Balkan kökenli fibulalar, cirit diye tabir edebileceğimiz kısa mızrak uçları, kökeni yine İtalya ve Orta Avrupa'da bulunan güneş kuşu gemilerine benzer tunç kuş figürü, Kykladlar'daki yerleşimlere yeni gelenleri, olasılıkla “*Deniz Kavimleri*” ni işaret etmektedir. Adalarda farklı halkların yaşadığı da gömü geleneklerinden anlaşılmaktadır. “*Kremasyon*” ve “*Inhumasyon*” uygulamalarının farklı mezarlık alanlarda görülmesi bu görüşü doğrulamaktadır¹⁷⁰⁶. Mezarlarda tespit edilen taban altına gömü hediyelerinin konulması On İki Adalara büyük ihtimal Kykladlar üzerinden gelmiş bir gelenek olduğuna işaret etmektedir. Yetişkinlerle birlikte çocuk gömülerinin de bulunması Kykladların saraylar sonrası dönemde Heterarşik bir toplum yapısına büründüğünü

¹⁷⁰⁵ Schilardi 1984, 204, Earle 2008, 205; Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 348.

¹⁷⁰⁶ Thomatos 2006, 160-163, 170-177, 236-246.

göstermektedir. MÖ 12. yy'da Kykladlar yeni politik yapısını ve yönetsel organizasyonunu yerel klanlar ve elit sınıf arasında aramaktadır. Paros Adasındaki Koukounaries'teki kompleks yapı¹⁷⁰⁷ ve Naxos Adasındaki Grotta yerleşimindeki GH IIC orta evreye ait "Z Evi"¹⁷⁰⁸ ve taht buluntusu¹⁷⁰⁹ adalarda saraylar sonrası dönemde yönetici bir sınıfın varlığına işaret etmektedir.

GH IIC orta evrenin sonunda Kykladlarda yıkım izleriyle karşılaşmıştır. GH IIC geç evrede ve dönem sonunda adalarda nüfusta ciddi şekilde azalma görülmektedir. Söz konusu durumun ortaya çıkmasında, bu çalışmada üç neden öngörülmektedir. Birincisi savaşı bir yapıya sahip Kyklad topluluklarının birbirleri arasında olan mücadeleleridir. İkincisi ise GH IIC orta evrenin sonunda Doğu Akdeniz ticari rotalarının Kuzeybatı Ege yerine Kıbrıs, On İki Adalar, Kykladlar ve Girit üzerinden Batı Peloponnesos'a ve Adriyatik üzerinden İtalya'ya kayması sonucunda Kuzeybatı Ege'deki toplulukların istilası olarak düşünülebilir. Üçüncü neden ise depremler ve deniz yükselmesiyle adalarda yaşayan halkların yerleşimlerini terk ederek farklı bölgelere göç etmesidir.

Yunanistan'da Kyklad Adalarındaki yerleşimlerde görüldüğü gibi, GH IIC dönemi boyunca yerleşim sürekliliğinde kesintiler gözlenmektedir. Bazı yerleşimler yıkımdan hemen sonra iskân edildiği gibi GH IIC erken, orta ve geç evrelerde yıkılmış veya terk edilmişlerdir. Yine aynı şekilde GH IIC orta ve geç evrede iskân edilen yerleşimlerin görülmesine rağmen süreklilik sağlanamamış söz konusu yerleşimler SubMiken ya da Erken Protogeometrik Dönemde yıkılmış veya terk edilmişlerdir. Yunanistan'da Geç Tunç Çağı sonu ve Erken Demir Çağı başlarında iskânda süreklilik gösteren yerleşimler çok az sayıdadır.

Argolid'de savunma duvarlı Tiryns, Mykenae ve Midea'da yıkım döneminden sonra iskân görülmektedir. Tiryns'te ve Midea'da saraylar dönemi kompleks yapılarının üzerine inşa edilen yıkım öncesine göre sönük yapılar Miken elitlerin varlığının sınırlı bir alanda devam ettiğini göstermektedir. Her üç yerleşimde de Miken dini faaliyetleri ve yaşantısı devam etmektedir. Midea GH IIC orta evrede terk edilmesine rağmen Tiryns ve Mykenae'de Erken Demir Çağı'nda yerleşimde sürekliliğin izleri mezar

¹⁷⁰⁷ Schilardi 1984, 184-205.

¹⁷⁰⁸ Vlachopoulos-Georgiadis 2015, 344.

¹⁷⁰⁹ Schilardi 1979, 176.

yapılarıyla takip edilmektedir¹⁷¹⁰. GH IIIB'nin sonundaki Argolid Bölgesi'ndeki yıkımın nedeni araştırmacılar tarafından bir deprem veya deprem silsilesi sonucu olarak görülse de, Argolid Bölge'sindeki savunma duvarlı Asine yerleşmesinde bir depreme dair herhangi bir yıkım tabakası tespit edilememiştir. Hatta söz konusu yerleşim MÖ 740'lardaki Argos kentinin tahribatına kadar sürekli bir iskân görmüştür. Doğu Akdeniz'deki yerleşimlerin birçoğu tarih boyunca depremler yüzünden yıkılmasına rağmen, jeopolitik, sosyo-ekonomik vb. nedenlerle deprem riski göz ardı edilip sürekli iskân edilmiştir. Özellikle Argolid Bölgesi'nde yaşayanların bir deprem sonucu saraylar döneminde Ege ve Doğu Akdeniz ticaretinde önemli bir konuma sahip limanlarını ve verimli topraklarını terk etmeleri mantıklı değildir. Bölgedeki göçlerin çalışmamızın başında anlattığımız diğer etmenler içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Bu dönemde Argolid Bölgesi'ndeki geri kalan yerleşimlere baktığımızda nüfusta ciddi bir azalmanın gözlenmesinin yanında, halkın kıyı kesimlerdeki yerleşmeleri terk ederek iç kesimlere, kolayca savunulabilir tepelere ve mağaralara yerleştikleri görülmektedir. Bu durum bölgeye denizden gelebilecek saldırı tehdidinin hala devam ettiğine işaret etmektedir. Mykenae, Tiryns, Midea ve Asine bu dönemde güçlü savunma duvarlarıyla göze çarpmaktadır. Geç Tunç Çağı'nın sonunda politik gücünü önemli ölçüde yitiren söz konusu yerleşimler, bölgenin liderliğini Demir Çağı'nda Argos kentine kaptırmışlardır. Bu dönemde Argos kenti önemli bir güç haline gelmiştir.

Achaea Bölgesi'ndeki savunma duvarlı Teichos Dymaion yerleşimi GH IIIB döneminde yıkıma uğramış GH IIIC erken evrede tekrardan iskân edilmiş, GH IIIC geç evrenin sonunda ise yeniden yıkıma uğramıştır. Kısa bir süre içerisinde Erken Protogeometrik Dönemde yerleşim tekrardan iskân edilmiştir¹⁷¹¹. Achaea'daki geçiş dönemindeki değişimleri çok sayıda ortaya çıkarılan mezar buluntuları ile değerlendirdiğimizde nüfusta büyük oranda artış olduğu gözlenmektedir. Buluntular içerisinde Orta Avrupa, İtalya ve Balkan kökenli malların varlığı, bu dönemde Achaea'nın söz konusu bölgelerle sıkı kültürel etkileşim içerisinde olmasının yanında bahsedilen bölgelerden yeni gelen halkları da işaret etmektedir. Doğu Akdeniz kökenli lüks malların varlığı da Achaea'nın deniz aşırı ticarete önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim MÖ 12. yy'da Doğu Akdeniz kıyıları, Kıbrıs, Güneybatı Anadolu, On İki Adalar, Kykladlar ve Girit üzerinden gerçekleşen ticaret

¹⁷¹⁰ Mühlenbruch 2007, 246-247; 2009, 315; French 2009, 153.

¹⁷¹¹ Eder 2006b, 557.

rotalarının Achaea üzerinden Adriyatik yoluyla Güney İtalya'ya ulaşması bu görüşü doğrulamaktadır.

Attika Bölgesi'nde, Atina Akropolü ve Perati mezarlığında Geç Tunç Çağı sonu Erken Demir Çağı başları boyunca yerleşimde süreklilik görülmektedir.

Euboea Bölgesi'nde bulunan Lefkandi'deki yerleşmelerde dönem boyunca süreklilik görülmektedir. Bölgede, MÖ 1200'lerdeki sarayların yıkımından sonra yerleşimlerde genişleme, mezar buluntularına baktığımızda ise nüfusta ve refah düzeyinde artış gözlenmektedir. Bunun yanı sıra bölgedeki yerleşimlerde kısa süreli yıkımların ve sonrasında yeniden iskân faaliyetlerinin görülmesi, bölgenin dönem boyunca bir çatışma içerisinde olduğunu göstermektedir.

Yüzey araştırmalarından gelen verilerden yola çıkılarak Yunanistan'daki birçok bölgede yıkım zamanlarından sonra nüfus miktarının azaldığı anlaşılmaktadır. GH IIC erken evreye ait buluntulara çok sık rastlanmaması bölgelerde yaşayan halkların Yunanistan dışına veya iç bölgelerdeki tehlikeden uzak kırsal alanlara göç etmesi ile açıklanabilir. Söz konusu göçler MÖ 1200'lerdeki politik sistemin çöküşünde önemli bir role sahip olmuştur. Yunanistan'da nüfusun yer değiştirmesiyle yıkımdan sonraki GH IIC döneminin başları sosyal hiyerarşinin yeniden oluşması ve yeni iletişim ağının kurulması ile geçmiştir¹⁷¹². Önemli Geç Tunç Çağı saray merkezlerinin bulunduğu Argolid, Lakonia, Messenia ve kesin olmasa da Boeotia bölgelerinde nüfus miktarında azalış gözlenmektedir. Bunların yanı sıra Achaea, Attika, Euboea bölgelerinde nüfus miktarında artışın görülmesi yıkım gören merkezlerdeki halkların sığınmak için bu bölgelere göç etmesi olarak yorumlanabilir. Bunun yanı sıra yoğun göçün yaşandığı bölgelerde farklı gömü uygulamalarının, mezar tiplerinin, Orta Avrupa, İtalya ve Balkan kökenli küçük buluntuların ve birçok bölgede ortaya çıkan el yapımı açık kaba malların varlığı söz konusu dönemde yerleşimlere yeni halkların geldiğine işaret etmektedir.

Kendilerine özgü idari, ekonomik ve sosyal işleyişi olan yerel elitler, yıkım döneminden sonra özellikle GH IIC dönemi kültürel materyallerinde gördüğümüz bölgesel farklılıkları ortaya çıkarmışlardır. Her bölge kendine özgü form ve stil açısından yerel keramikler üretirken, Yunanistan'da bazı bölgeler keramik üretiminde

¹⁷¹² Morris 2003, 8.

ve dağıtımında ön plana çıkmışlardır. Achaea, Attika, Euboea ve Argolid bölgeleri saraylar sonrası dönemde de uzak mesafelere mallarını ihraç etmişlerdir.

GH IIIC geç evreye gelindiğinde, arkeolojik materyalleri değerlendirdiğimizde bölgelerdeki yerleşimlerde nüfus miktarında yine azalma görülmektedir. Bu evrenin sonunda birçok yerleşim MÖ 11. yy'ın ortalarında kuzeyden gelen göçler sonucunda tekrardan yıkıma uğraması nedeniyle yerleşimlerde süreklilik takip edilememiştir. Yerel elitleri simgeleyen buluntuların azlığı veya birçok bölgede ortadan kaybolması, GH IIIC döneminde söz konusu elitlerin otoritesinin zayıflaması ve Damosların yönetim organizasyonunu ele geçirmesine bağlanmaktadır¹⁷¹³.

Çalışma konumuzdaki Ege Havzası'ndaki bölgelere genel olarak bakıldığında Batı Anadolu dışında geçiş döneminde yerleşimlerde süreklilik sağlayan bölgeler az sayıdadır. MÖ 1200 civarındaki yıkımları en çok Yunanistan ve Kyklad Adaları hissetmiştir. Kykladlar'daki yönetim sistemi, bu dönemde Miken Saraylarının boyunduruğundan çıkmasına rağmen dönem boyunca denizden gelen saldırılara maruz kalmıştır. Geçiş Döneminde tüm Ege'de halklar tehlikeden sakınmak için ya iç kesimlerdeki doğal savunulabilir tepelere yerleşmişler ya da mikro göçlerle büyük yerleşimler oluşturup olası saldırılara karşı nüfus yoğunluğunu caydırıcı bir etken olarak kullanmışlardır. Bu şekilde saraylar döneminden gelen ve Geç Tunç Çağı Doğu Akdeniz devletlerinde de görülen “*Yeniden Dağıtım Sistemi*”ni yaşatmaya çalışmışlar ve yeni üretim birimlerini oluşturmuşlardır. Geç Tunç Çağı'nın eski yerleşim ve ticari geleneklerini devam ettirmeye çalışan örnek yerleşimler, Yunanistan'da Achaea, Attika, Euboea'dır. Az da olsa Argolid Bölge'sindeki yerleşimlerde görülmektedir. Kykladlar'da Naxos Adası, On İki Adalarda Ialysos, Batı Anadolu'da da Panaztepe ve Bademgediği Tepe'de söz konusu durum görülmektedir. Bu bölgelerdeki yerleşimler yerel üretim keramikleriyle form ve stil açısından bölgesel farklılıklar oluşturmuşlardır. Aynı zamanda bu bölgelere ait yerleşimlerde Doğu Akdeniz kökenli lüks malların ortaya çıkması ve refahın ileri düzeyde görülmesi büyük yerleşim sisteminin işe yaradığını göstermektedir. Geç Tunç Çağı'nın sonunda ortaya çıkan yerel elitlerin varlığı da en çok bu bölgelerde görülmektedir. Geç Tunç Çağı'ndan beri süre gelen armağan malların değiş tokuşu büyük ihtimal GH IIIC dönemi yerel elitleri tarafından devam ettirilmiştir. Mezar buluntularında ortaya çıkan Balkanlar, İtalya, Orta Avrupa ve

¹⁷¹³ Aydıngün 2014, 150-151, 159-160.

Doğu Akdeniz kökenli malların bulunması sadece uzak mesafelere olan ticaretin bir kanıtı değil aynı zamanda elitlere hediye edilmiş egzotik mallarında göstergesidir. MÖ 11. yy'da Levant Bölgesine seyahat etmiş Wen Amon'un anlatımları sınırlı da olsa Doğu Akdeniz'de geçiş döneminde diplomatik ve ticari ilişkilerin devam ettiğini göstermektedir. Batı Anadolu'da, Adalarda, Kıta Yunanistan'da ortaya çıkan Mısır skarabeleri ve Doğu Akdeniz kökenli mühürler diplomatik ilişkilerin bu bölgelerde de devam ettiğine işaret etmektedir.

Tez çalışmasına dâhil olan Ege'deki arkeolojik materyallerden GH IIC keramiklerine bakıldığında, söz konusu buluntu topluluğunun birçok yerleşimde ortaya çıktığı görülmektedir. Dönemin 150 yıllık bir zaman dilimine yayılması ve GH IIC keramiklerinin yerleşimlerde çoğunlukla karışık depozitlerden gelmesi uzmanları tarafından tipolojik bir değerlendirmeyi zorunlu kılmıştır. Bunun dışında GH IIC keramiklerinin bölgesel özellik gösteren tip ve bezeme bakımından birçok varyasyonunun da ortaya çıktığı gözlenmektedir. Bu varyasyonlar Kıta Yunanistan'da, Kykladlar'da, On İki Adalarda ve Batı Anadolu'da belirgindir. Söz konusu bölgelerde kendi kültürel koinesini oluşturan GH IIC keramikleri, GH IIC geç evrede sayıca az bulunmasına rağmen, keramiklerin, SubMiken ve Erken Protogeometrik Döneme tarihlenen keramikler üzerinde stil açısından yansımaları görülmektedir.

Bu tez çalışmasında MÖ 1200'den itibaren "*Karanlık Çağlar*" olarak tanımlanan dönemin birçok araştırmacı tarafından da öngörüldüğü gibi aslında hiçte karanlık bir çağ olmadığı, Doğu Akdeniz'deki politik güçlerin yıkımından sonra Geç Tunç Çağı'ndaki geleneklerin yerel halklarla birlikte bölgeye yeni gelen halk kitleleri tarafından benimsenip yaşatıldığı savunulmaktadır. Eskiden merkezi bir otoriteye tabi olmuş Ege halkları, her yerleşimde kendi yönetim mekanizmalarını getiren yerel elitler tarafından yönetilmiş fakat Tunç Çağı üretim, ticari ve diplomatik geleneklerini devam ettirmeye çalışmışlardır. Kendilerine özgü idari, ekonomik, sosyal işleyişleri ve bölgesel farklılıklarıyla Doğu Akdeniz'in hassas iletişim ağına sahip kozmopolit bir kültürünü yaratmışlardır.

KISALTMALAR

AA	: Archologische Anzeiger
AJA	: American Journal of Archaeology
AMS	: Asia Minor Studien
AnAr	: Anadolu Araştırmaları
AnSt	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AoF	: Altorientalische Forschungen
BASOR	: Bulletin of the American Schools of Oriental Research
bkz	: Bakmız
blm	: Bölüm
BSA	: The Annual of the British School at Athens
CBD	: Coğrafi Bilimler Dergisi
CAH	: Cambridge Ancient History
cm	: Santimetre
CTH	: Catalog der Texte der Hethiter
DNP	: Der Neue Pauly
EA	: El Amarna
EC	: Early Kykladic
ED	: Erken Demir ağı
ET	: Erken Tun ağı
Fig.	: Figr
FM	: Furumark Motive
FS	: Furumark Shape
GT	: Ge Tun ağı
GH	: Ge Hellas (Late Helladic)
GM	: Ge Minos (Late Minoan)
ha	: Hektar
Hesperia	: Journal of the American School of Classical Studies at Athens
IEJ	: Israel Exploration Journal
Iraq	: British Institute for the Study of Iraq
IstMitt	: Istanbuler Mitteilungen
JAS	: Journal of Archaeology Science
JASSS	: The Journal of Academic Social Science Studies
JbRGZM	: Jahrbuch des Rmisch-Germische Zentralmuseen
JCS	: Journal of Cuneiform Studies
JdI	: Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JHS	: The Journal of Hellenic Studies
JIES	: Journal of Indo-European Studies
JMA	: Journal of Mediterranean Archaeology
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
Kbo	: Keilschrifttexte aus Boghazkoi
km	: kilometre
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
KUB	: Keilschrifturkunden aus Boghazköi
LC	: Late Kykladic
m	: Metre
MC	: Middle Kykladic
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin

MS	: Milattan Sonra
MÖ	: Milattan Önce
MVAG	: Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft
No.	: Numara
OH	: Orta Hellas (Middle Helladic)
OLBA	: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları
OM	: Orta Minos (Middle Minoan)
OpAth	: Opuscula Atheniensia
Or	: Orientalia
OTÇ	: Orta Tunç Çağı
OxfJA	: Oxford Journal of Archaeology
ÖJH	: Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien
Pl.	: Plan
PPS	: Proceedings of the Prehistoric Society
REA	: Reallexikon der Assyriologie
Res.	: Resim
RS	: Ras Shamra
SIMA	: Studies in Mediterranean Archaeology
Tab.	: Tablo
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TAED	: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu Yayınları
vd.	: ve diğerleri
WS	: White Slip
yun.	: Yunanca
yy.	: Yüzyıl

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

- Apollodorus Apollodorus, *The Library*, Çev. J. G. Frazer, Vol. 1, Books 1-3.9, Loeb Classical Library, London, 1921.
- Herodotos Herodotos, *Herodotos Tarihi*, Çev. M. Ökmen, Remzi Kitabevi Yay, İstanbul. 1991.
- Homeros Homeros, *Odyseia*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1996
- Homeros Homeros, *İlyada*, Çev. A. Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1999
- Pausanias Pausanias, *Description of Greece*, Çev. W. H. S. Jones, Vol. 1, Books 1-2, The Loeb Classical Library, 1918.
- Polybius Polybius, *The Histories*, with an English translation by W. R. Paton, Revised by F. W. Walbank-C. Habicht, Books 16-27, Loeb Classical Library, Harvard College, 2012.
- Strabon Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası-Geographika XII-XIII-XIV*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 1993.
- Tac. ann. Tacitus, *Annals*, Çev. John Jackson, Loeb Classical Library, Books 13 - 16, Cambridge, Harvard University Press, 1937.
- Thucydides Peloponnesos *Savaşları*. Çev. F. Akdemir, Belge Yayınları, 2010.

Modern Kaynaklar

- Abay 2012 E. Abay, "Beycesultan", Ed. A. Çilingiroğlu-Z. Mercangöz-G. Polat, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir, 2012, 40-62.
- Akalın 1997 A. G. Akalın, "Troia Bölgesi Antik Kıyı Şehirlerinde Tarihi Coğrafya Çalışmaları", *A.Ü-DTCF: Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6, 1997, 1-16.
- Akdeniz 1999 E. Akdeniz, *Büyük Menderes Havzasının Demir Çağı Öncesi Kültürleri*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü, İzmir, 1999. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Akdeniz 2004 E. Akdeniz, "Kuşadası Kadıkalesi Kazısında Bulunan Bir Hitit Heykelciği", *OLBA IX*, 2004, 21-57.
- Akdeniz 2006a E. Akdeniz, "A new excavation in western Anatolia: Kadıkalesi (ancient Anaia). A preliminary report for prehistoric-protolithic results 2001-2005", *OLBA XIII*, 2006, 1-33.

- Akdeniz 2006b E. Akdeniz, "II. Murşili'nin Arzawa Seferi ve Tarihi Coğrafya Açısından Bazı Öneriler", *Arkeoloji Dergisi* VII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2006, 15-38.
- Akdeniz 2007 E. Akdeniz "Kadıkalesi Kazısı Miken Buluntuları", *Arkeoloji Dergisi* IX, 2007, 35-69.
- Akkayan 1979 T. Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.
- Akurgal 1950 E. Akurgal, *Bayraklı Kazısı Ön Rapor: Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Smyrna*, TTK, Ankara, 1950.
- Akurgal 1983 E. Akurgal, *Alt-Smyrna I: Wohnschichten und Athenatempel*, TTK, Ankara, 1983.
- Akurgal 1995 E. Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir, 1995.
- Akurgal 1997 E. Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak, Ankara, 1997.
- Akurgal 1998 E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Akurgal 2006 M. Akurgal, "Alt Smyrna". Ed. W. Radt, *Stadtgrabungen und Stadtforschungen im westlichen Kleinasien. Geplantes und Erreichtes. Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Turkei) (Byzas 3)*, İstanbul: Deutsches Archäologisches Institute Abteilung, İstanbul, 2006, 373-382.
- Akyurt 1998 M. Akyurt *M.Ö. II. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, TTK, Ankara, 1998.
- Alexiou 1991 S. Alexiou, *Minos Uygarlığı*, Çev. E. T. Tulunay, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 1991.
- Alparslan 2000 M. Alparslan, *Hitit Metinlerine Göre M.Ö. İkinci Binyılda Hitit Ege Dünyası İlişkileri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Hitoloji Bilim Dalı, İstanbul, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Alparslan 2003 M. Alparslan, "Hititler Çağında Anadolu ve Çevresinde Ticaret", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri* 9-10 Mayıs 2002, cilt 1, Globus Dünya Basım Evi, İstanbul, 2003, 29-36.
- Alparslan 2006 M. Alparslan, *II. Murşili Dönemi*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Ana Bilim Dalı Hitoloji Bilim Dalı, İstanbul, 2006. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Altunay 2015 E. Altunay, *Paganizm 2*, Hermes Yayınları, İstanbul, 2015.
- Amos-Cline 2000 N. Amos-E. H. Cline, "Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean", *JAS* 27, 2000, 43-63.

- Andel-Runners 1987 T. H. Andel, C. Runnels, *Beyond the Acropolis: A rural Greek Past*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Andreou 2009 S. Andreou, "Stratified Wheel Made Pottery Deposits and Absolute Chronology of the Late Bronze Age to the Early Iron Age Transition at Thessaloniki Toumba", Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 15-41.
- Antony 1990 D. W. Antony, "Migration in Archaeology: the baby and the bathwater", *American Anthropologist* 92(4), 1990, 895-914.
- Aslan 2002 C. C. Aslan, "Ilium Before Alexander: Protogeometric, Geometric and Archaic Pottery from D9", *Studia Troica* 12, 2002, 81-130.
- Aslan 2009 C. C. Aslan, "End or Beginning? The Late Bronze Age to Early Iron Age Transformation at Troia." Ed. C. Bachhuber-R.G. Roberts, *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean. Proceedings of an international symposium, 25-6th March University of Oxford*, Oxbow Books (BANE 1), 2009, 144-151.
- Aslan-Hnilla 2015 C. C. Aslan-P. Hnilla, "Migration and Integration at Troy from the End of the Late bronze Age to the Iron Age", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 185-209.
- Aström 1989 P. Aström, "Early Connection between Anatolia and Cyprus", Ed. K. Emre-M. Melling-B. Hrouda-N. Özgüç, *Tahsin Özgüç'e Armağan. Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, TTK, Ankara, 1989, 15-17.
- Atalay 1982 İ. Atalay, *Türkiye Jeomorfolojisine Giriş*. İzmir, 1982.
- Aydınün 2014 H. Aydınün, *Uygar Dünyanın İlk Yıkılışı M.Ö. 1200*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2014.
- Aykurt 2014 A. Aykurt, "An Example of Mycenaean Pictorial Pottery: Krater from Liman Tepe" N. Çınardalı-Karaaslan-A. Aykurt-N. Kolankaya-Bostancı-Y. Erbil (eds.) *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış, Armağan Erkanal'a Armağan*, İstanbul, 55-73.
- Aytaçlar 2004 N. Aytaçlar, "The Early Iron Age at Klazomenai", Ed. A. Moustaka-E. Skarlatidou-M.C. Tzannes-Y. Ersoy, *Klazomenai, Teos and Abdera: metropoleis and colony. Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20-21 October 2001*. Thessaloniki: 19th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Komotina, 2004, 17-41.
- Baines-Malek 1986 J. Baines-J. Malek, *Eski Mısır, İletişim Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi II*, Çev. Z. Aruoba-O. Aruoba, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.
- Bakır vd. 2004 G. Bakır-Y. Ersoy-M. Zeren-F. Özbay-B. Hüzmüzlü, "2002 Yılı Klazomenai Kazısı.", *KST* 25, Cilt. 2, Ankara, 2004, 101-110.

- Balkan Atlı-Binder 2007 N.Balkan Atlı-D. Binder, "Kömürcü-Kalatepe Obsidyen İşbirliği". *Anadolu' da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa' ya Yayılımı-Türkiye' de Neolitik Dönem-Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2007, 217-222.
- Bankoff et al. 1996 H. A. Bankoff-N. Meyer-M. Stefanovich, "Handmade Burnished Ware and the Late Bronze Age of the Balkans", *JMA* 9, no.2, 1996, 193-209.
- Barber 2010 R. Barber, "Cyclades.", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (c.3000-1000 BC)*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 160-170.
- Barnett 2006 R. D. Barnett, "The Sea Peoples", Ed. I. E. S. Edwards, *CAH II/2*, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, 359-378.
- Bass 1961 G. F. Bass, "The Cape Gelidonya Wreck: Preliminary Report" *AJA* 65 no. 3, 1961, 267-276.
- Bass 1963 G. F. Bass, "Mycenaean and Protogeometric Tombs in the Halicarnassus Peninsula", *AJA* 67, 1963, 353-361.
- Bass 1967 G. F. Bass, *Cape Gelidonya: A Bronze Age Shipwreck*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1967.
- Beckman 1988 G. Beckman, "Herding and Herdsmen in Hittite Culture", Ed. E. Neu-C. Rüster, *In Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag*, Otto Harrassowitz Wiesbaden, 1988, 33-44.
- Beckman 1995 G. Beckman, "Royal Ideology and state administration in Hittite Anatolia", Ed. J. M. Sasson, *Civilizations of the Ancient Near East. Vol. I*. New York, 1995, 529-543.
- Beckman 1996 G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, 1996.
- Beckman et al. 2011 G. Beckman-T.Bryce-E.Cline, *The Ahhiyawa Texts*, Oxford, England, 2011.
- Becks-Thum 2001 R. Becks - D. Thum, "Şehrin Demir Çağı Başlarında Yıkılması. Arkeolojik Açıldan Sonun İrdelenmesi", *Troia, Düş ve Gerçek*, Çev. S. Bulgurlu-Gün, Homer Yayınları, İstanbul, 419-424.
- Becks 2002 R. Becks, "Yüksek Troia Kültürü: Troia VI/VIIa", *Troya, Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, 84-93.
- Becks 2003 R. Becks, "Troia VII The Transition from the Late Bronz Age to the Early Iron Age", B. Fischer-H. Genz-E. Jean-K. Köroğlu (eds.), *Identifying Changes-The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2003, 41-53.
- Becks 2015 R. Becks, "Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age: A Geoarchaeological View", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration*,

Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age, Koç University Press, İstanbul, 2015, 115-129.

Bennet 2007 J. Bennet, "The Aegean Bronze Age", Ed. I. Morris-R. Saller-W. Scheidel, *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, 2007, 175-210.

Benter 2011a M. Benter, "Milas'taki Pilavtepe Miken oda mezarı", *Belleten* LXXIV, 2011, 343-354.

Benter 2011b M. Benter, "Hydas: Bozburun Yarımadası'nda Müstahkem Bir Yerleşim Yeri", T.T.K, *Belleten* 271, 2011, 659-672.

Benzi 1985 M. Benzi, "I Micenei a Iasos", *Studio su Iasos di Caria, Bolletino d'Arte, Supplemento al N.31-33*, 1985, 29-34.

Benzi 1988 M. Benzi, 'Rhodes in the Late Helladic IIIC period', Ed. E. French-K. A. Wardle, *Problems in Greek Prehistory*, Bristol, 1988, 253-262.

Benzi 1992 M. Benzi, *Rodi e la Civiltà Micenea. Vol. 1-2*, Roma, 1992.

Benzi 1996 M. Benzi, "Problems of the Mycenaean Expansion in the South-Eastern Aegean", Ed. E. De Miro-L. Godart- A. Sacconi, *Atti E Memorie Del Secondo Congresso Internazionale Di Micenologia III Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991*, Gruppo Editoriale Internazionale, Roma, 1996, 947-978.

Bernal 1991 M. Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilisation. Vol II: The Archaeological and Documentary Evidence*, New Brunswick, 1991.

Bilen 2008 U. Bilen, *Anadolu'da Miken Buluntu Merkezleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, 2008. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Bintliff 1984 J. Bintliff, "Book Review", *Journal of Historical Geography*, 1984, 88.

Bintliff et al. 2000 J. Bintliff-O. Dickinson-P. Howard-A. Snodgrass, "Deconstructing 'The Sense of Place? Settlement systems, field survey, and the historical record: a case-study from Central Greece.", *PPS* 66, 2000, 123-149.

Bittel 1976 K. Bittel, *Die Hethiter*, München, 1976.

Bittel 1983 K. Bittel, "Die archäologische Situation in Kleinasien um 1200 v. Chr. Und während der nachfolgenden vier Jahrhunderte", Ed. S. Deger-Jalkotzy, *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der "Dark Ages"*, Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1983, 25- 47.

Blegen et al. 1953 C. W. Blegen-J. L. Caskey-M. Rawson, *Troy III: The Sixth Settlement*. Princeton, 1953.

Blegen et al. 1958 C. W. Blegen-C.G. Boulter-J.L. Caskey-M. Rawson, *Troy IV: Settlements VIIa, VIIb and VIII*, Princeton, 1958.

- Borchardt 1972 J. Borchardt, *Homerische Helme*. Mainz, 1972.
- Bordreuil 1991 P. Bordreuil, *Une bibliothèque au sud de la ville, lex textes de la 34 campagne 1973*, Ras Shamra-Ougarit 7, Paris, ERC, 1991.
- Bossert 1946 H. T. Bossert, *Asia*. İstanbul Üniversitesi, 1946.
- Bouzek 1985 J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interpretations in the Second Millennium BC*, SIMA 29, Göteborg, 1985.
- Boysal 1964 Y. Boysal, *Milli Eğitim Bakanlığı Müskebi Kazısı 1963 Yılı Kısa Raporu*, TAD 13/2, 1964.
- Boysal 1967a Y. Boysal, "Müskebi Kazısı 1963 Kısa Raporu/Vorläufiger Bericht über Grabungen 1963 in Müskebi" *Belleten* 31, 1967, 67-77.
- Boysal 1967b Y. Boysal, "Karya Bölgesinde Yeni Araştırmalar/New Excavations in Caria," *Anadolu/Anatolia* 11, 1967, 1-30.
- Boysal 1969 Y. Boysal, *Katalog der Vasen im Museum von Bodrum I: Mykenisch-Protogeometrisch*, TTK, Ankara, 1969.
- Breasted 1903 J. H. Breasted, *The Battle of Kadesh*, Chicago: University of Chicago, 1903.
- Breasted 1906 J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt: historical documents from the earliest times to the persian conquest*. Vol. 4. Chicago, The University of Chicago Press, 1906.
- Breasted 1962 J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt: Vol. 2: The Eighteenth Dynasty*, New York, 1962.
- Bremmer 2000 J. Bremmer, "Mopsos", *DNP* 8, 2000, 390-391.
- Brewer-Teeter 2011 D. J. Brewer-E. Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, Çev. N. Uzan, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2011.
- Bridges 1974 R. A. J. Bridges, "The Mycenaean tholos tomb at Kolophon.", *Hesperia* 43/2, 1974, 264-266.
- Broodbank 2000 C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Bruns-Özgan et al. 2011 C. Burns-Özgan-V. Gassner-U. Muss, "Kolophon: neue Untersuchungen zur Topographie der Stadt", *Anatolia Antiqua* 19, 2011, 199-239.
- Bryce 1974 T. R. Bryce, "Some Geographical and Political Aspects of Mursilis Arzavan Campaign", *AnSt* 24, 1974, 103-116.
- Bryce 1986 T. R. Bryce, "Madduwatta and Hittite Policy in Western Anatolia", *Historia* 35, 1986, 1-12.
- Bryce 1989a T. R. Bryce, "Ahhiyawans and Mycenaean. An Anatolian Viewpoint." *OxfJA* 8, 1989, 297-310.

- Bryce 1989b T. R. Bryce, "The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia", *Historia* 38, 1989, 1-21.
- Bryce 2003 T. R. Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. M. Günay, Ankara, 2003.
- Bryce 2005 T. R. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Bryce 2009 T. R. Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*. New York: Routledge, 2009.
- Bryce 2010a T. R. Bryce, *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, Ed. H. C. Melchert, Kalkedon Yayınevi, İstanbul, 2010, 41-119.
- Bryce 2010b T. R. Bryce, "The Hittite Deal with Hiyawa Men", Ed. Y. Cohen-A.Gilan-J.L. Miller, *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 2010, 47-54.
- Bunimovitz 1996 S. Bunimovitz, "Minoan-Mycenaean Olive Oil Production and Trade A Review of Current Research", Ed. D. Eitam-M. Heltzer *Olive Oil in Antiquity*, Padova, 1996, 49-54.
- Buttery 1974 A. Buttery, *Armies and Enemies of Ancient Egypt and Assyria: Egyptian, Nubian, Asiatic, Libyan, Hittite, Sea Peoples, Assyrian, Aramaean (Syrian), Hebrew, Urartian, Median, Elamite, Babylonian, Scythian, 3200 B.C.-612 B.C.*, Wargames Research Group Publications, 1974.
- Büyükkolancı 1998 M. Büyükkolancı, "Apara, Eski Efes ve Ayasuluk", *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu, 4-6 Eylül 1997*, İzmir, 1998, 35-39.
- Büyükkolancı 2005 M. Büyükkolancı, "Eski Efes-Ayasuluk Tepesi", Ed. İ. H. Mert-M. Şahin, *Ramazan Özgan' a Armağan / Festschrift für Ramazan Özgan*, Ege Yayınları, İstanbul, 2005, 65-79.
- Büyükkolancı 2008 M. Büyükkolancı, "Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) "Appasas" mı?", Ed. A. Erkanal-Öktü-S. Günel-U. Deniz, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz GeçTunçÇağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 2008, 41-55.
- Cardarelli 2009 A. Cardarelli, "The Collapse of the Terramare Culture and Growth of New Economic and Social Systems During the Late Bronze Age in Italy", *Scienze Dell'antichità Storia Archeologia Antropologia*, 2009, 449-520.
- Carpenter 1966 R. Carpenter, *Discontinuity of Greek Civilization*, Cambridge University Press, New York, 1966.
- Carruba 1977 O. Carruba, "Beiträge zur Mittelhethitischen Geschichte I: Die Tuthalijas und die Arnuwandas.", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, 137-174.
- Cartledge 2002 P. Cartledge, *Sparta and Lakonia: A Regional History 1300-362BC*. 2th edition. London: Routledge, 2002.

- Casson 1995 L. Casson, *Ships and Seafaring in Ancient Times* (2nd ed.). London, 1995.
- Casson 2002 L. Casson, *Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler*, çev. G. Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul, 2002.
- Caskey 1984 J. L. Caskey, "The Temple at Ayia Irini, Kea: Evidence for the LH IIIC Phases.", Ed. J. A. MacGillivray-R. L. N. Barber, *The Prehistoric Cyclades*, Edinburgh, 1984, 241-254.
- Catling 1961 H. W. Catling, "A New Bronze Sword from Cyprus", *Antiquity* 35, 1961, 115-122.
- Catling 1998 R. W. V. Catling, "The typology of the Protogeometric and Subprotogeometric pottery from Troia and its Aegean context", *Studia Troica* 8, 1998, 151-187.
- Cavaignac 1946 E. Cavaignac, "La question Hittio-Acheenne apres les derniere publications", *Bullettin de Correspondance Hellenique* 70, 1946, 58-66.
- Cavanagh-Mee 1978 W. G. Cavanagh-C. Mee, "The re-use of earlier tombs in the LH IIIC period" *BSA* 73, 1978, 31-44.
- Cavanagh-Crouwel 2002 W. G. Cavanagh-J. Crouwel, "The survey area in the prehistoric periods.", Ed. W. G. Cavanagh-J. Crouwel-R. W. V. Catling-G. Shipley, *Continuity and Change in a Rural Greek Landscape: The Laconia Survey*. Volume I. London: the British School at Athens, 2002, 121-150.
- Chadwick 2001 J. Chadwick, *The Mycenaean World*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001.
- Champollion 1836 J. F. Champollion, *Grammaire Égyptienne*. Paris, 1836.
- Childe 1993 G. Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Christakis-Kostis 2011 S. Christakis-Kostis, "Redistribution and Political Economies in Bronze Age Crete", *Forum-Redistribution in Aegean Palatial Societies*, *AJA* 115, 2011, 197-205.
- Cifola 1994 B. Cifola, "The Role of the Sea Peoples at the End of the Late Bronze Age: A Reassessment of Textual and Archaeological Evidence", *Oriens Antiqui Miscellanea* 1, 1994, 1-23.
- Cline 1991a E. H. Cline, "Hittite Objects in The Bronze Age Aegean", *AnSt* 41, 1991, 133-143.
- Cline 1991b E. H. Cline, *Orientalia in the Late Bronze Age Aegean: A Catalogue and Analysis of trade and Contacts between the Aegean and Egypt, Anatolia and the Near East*, University of Pennsylvania, 1991. (Doktora Tezi)
- Cline 1994 E. H. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea. International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, BAR International Series 591, Oxford, 1994.

- Cline 1995 E. H. Cline, "Tinger, Tailor, Soldier, Sailor: Minoans and Mycenaeans abroad", Ed. R. Laffineur, W. D. Niemeier, *Aegeum 12*, Politeia, Society and State in the Aegean Bronze Age, University de Liege, Liege, 1995, 265-283.
- Cline 1996 E. H. Cline, "Assuwa and the Achaeans The Mycenaean Sword at Hattusas and its Possible Implications", *BSA* 91, 1996, 137-151.
- Cline 1997 E. H. Cline, "Achilles in Anatolia: Myth, History, and the Assuwa Rebellion", Ed. G. D. Young-M. W. Chavalas-R. E. Averbeck, *Crossing Boundaries and Linking Horizons – Studies in Honor of Michael C. Astour on His 80th Birthday*, CDL Press Bethesda, Maryland, 1997, 189-210.
- Cline-O'Connor 2003 E. H. Cline-D. O'Connor, "The Mystery of the 'Sea Peoples'", Ed. D. O'Connor-S. Quirke, In *Mysterious Lands*, UCL Press, 2003, 107-138.
- Cook 2010 V. Cook, *Cyprus During the Transition From the Bronze to Iron Age-Evidence of Foreign Contacts in Proto White Painted-White Painted I Pottery Context*. Ecole Pratique des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2010.
- Cook-Dupont 1998 R. M. Cook-P. Dupont, *East Greek Pottery*, Routledge, London-New York, 1998.
- Cornelius 1958 F. Cornelius, "Geographie des Hethiterreiches", *Or* 27, 1958, 225-251, 373-398.
- Cornelius 1961 F. Cornelius, "Zur Geographie der Hethiter. Ergebnisse einer Forschungsreise", *BiOr* 18, 1961, 214-218.
- Cornelius 1973 F. Cornelius, *Die Geschichte der Hethiter*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.
- Courtois 1973 J. C. Courtois, "Sur divers groupes de vases mycéniens en Méditerranée orientale (1250-1150 avant J-C)", Ed. V. Karageorghis, *Mycenaeans in the Eastern Mediterranean*, Nicosia, 1973, 137-165.
- Crevaschi et al. 2006 M. Crevaschi-C. Pizzia-V. Valsecchi, "Water Management and Land Use in the Terramare and a Possible Climatic Cofactor in their Abandonment: The case Study of the Terramara of Poviglio Santa (Northern Italy)", *Quaternary International* 151, 2006, 87-98.
- Crouwel 2007 J. H. Crouwel, "Pictorial Pottery of LH III C Middle and its Antecedents", Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavadil, *LH III C chronology and synchronisms II, LH III C Middle: Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 73-88.
- Crouwel 2009 J. H. Crouwel, "Pictorial Pottery of the Latest Bronze Age and the Early Iron Age", Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 41-60.

- Çınardalı-Karaaslan 2008 N. Çınardalı-Karaaslan, "Recent investigations at Panaztepe Harbour Town.", Ed. A. Erkanal-Öktü-S. Günel-U. Deniz, *Bati Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç kültürleri üzerine yeni araştırmalar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2008, 53-64.
- Darga 1992 A. M. Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları No. 56, İstanbul, 1992.
- Darkot-Tuncel 1995 B. Darkot-M. Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası* (3.Baskı), İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 2365, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No. 99, İstanbul, 1995.
- Davis et al. 1997 J. L. Davis-S. E. Alcock-J. Bennet-Y. G. Lolos-C. W. Shelmerdine, "The Pylos Archaeological Project Part 1: Overview and the Archaeological Survey.", *Hesperia* 66(3), 1997, 391-494.
- Dawkins-Droop 1911 R. M. Dawkins-J. P. Droop, "The Excavations at Phylakopi in Melos, 1911", *BSA* 17, 1911, 1-22.
- De Blois-Van der Spek 2008 L. De Blois-R.J. Van der Spek, *An Introduction to the Ancient World*, (Çev). Susan Mellor. 2.b. New York: Routledge, 2008.
- Dedeoğlu-Abay 2014 F. Dedeoğlu-E. Abay, "Beycesultan Höyük Excavation Project: New Archaeological Evidence from Late Bronze Age Layers", *Arkeoloji Dergisi* 17, 2014, 1-39.
- Dedeoğlu-Konakçı 2015 F. Dedeoğlu-E. Konakçı, "Local Painted Pottery Tradition from Inland Southwest Anatolia and Its Contribution to Second Millenium Chronology" *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 15, No.2, 2015, 191-214.
- Deger-Jalkotzy 1983 S. Deger-Jalkotzy, "Zur Charakter und zur Herausbildung der mykenischen Sozi-alstruktur", Ed. A. Heubeck, *Res Mycenaeae*, Akten des VII. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Nürnberg vom 6.-10. April 1981, Göttingen, 1983, 89-111.
- Deger-Jalkotzy 1991 S. Deger-Jalkotzy, "Die Erforschung des Zusammenbruchs der sogenannten mykenischen Kultur und der sogenannten dunklen Jahrhunderte." Ed. J. Latacz, *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick*. Stuttgart-Leipzig, 1991, 127-154.
- Deger-Jalkotzy 1998a S. Deger-Jalkotzy, "The Last Mycenaeans and their Successors Updated." Ed. S. Gitin-A. Mazar-E. Stern, *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to early Tenth Centuries BCE*. Jerusalem: Israel Exploration Society, 1998, 114-128.
- Deger-Jalkotzy 1998b S. Deger-Jalkotzy, "The Aegean Islands and the Breakdown of the Mycenaean Palaces around 1200BC.", Ed. V. Karageorghis-N. Stampolidis, *Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. BC*. Athens: University of Crete and the A. G. Leventis Foundation, 1998, 105-120.
- Deger-Jalkotzy 2006 S. Deger-Jalkotzy, "Late Mycenaean Warrior Tombs.", Ed. S. Deger-Jalkotzy-I. S. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, 151-179.

- Deger-Jalkotzy 2008 S. Deger-Jalkotzy, "Decline, Destruction, Aftermath", Ed. C. W. Shelmerdine, *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, 387-415.
- Delgado 1997 J. P. Delgado, *British Museum Encyclopaedia of Underwater and Maritime Archaeology*, British Museum Press, London, 1997.
- Demakopoulo et al. 2008 K. Demakopoulo-N. Divari-Valakou-M. Nilsson- A. N. Schallin, "Excavations in Midea 2006" *Opuscula* 1, 2008, 7-30.
- Demakopoulo et al. 2009 K. Demakopoulo-N. Divari-Valakou-M. Nilsson- A. N. Schallin, "Excavations in Midea 2007" *Opuscula* 2, 2009, 7-30.
- Demakopoulo et al. 2010 K. Demakopoulo-N. Divari-Valakou-M. L. Fri-M. Miller-M. Nilsson- A. N. Schallin, "Excavations in Midea 2008-2009" *Opuscula* 3, 2010, 7-32.
- Desborough 1964 V. Desborough, *The Last Mycenaeans and Their Successors: An Archaeological Survey ca. 1200-1000 B.C.*, Oxford: Oxford University Press, 1964.
- Desborough 1972 V. Desborough, *The Greek Dark Ages*. London: Ernest Benn Ltd, 1972.
- Diakonoff 1984 I. M. Diakonoff, *The Prehistory of the Armenian People*. New York, 1984.
- Dickinson 1994 O. Dickinson, *The Aegean Bronze Age*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Dickinson 2006 O. Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change Between the Twelfth and Eighth Centuries BC*. London: Routledge, 2006.
- Dinçol 1982 A. Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, 1. Cilt, İstanbul, 1982, 17-120.
- Dinçol 2006 A. Dinçol, "Hititler: doğu ile batının buluşma noktasındaki imparatorluk", *National Geographic Türkiye* 57, 2006, 64-91.
- Dinçol-Dinçol 2006 A. Dinçol-B. Dinçol, "İki Farklı Dünya'nın Buluştuğu Noktada Bir Anadolu İmparatorluğu: Batı ve Doğu Arasındaki Arabulucu Hititler", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 213-221.
- Doğan-Alparslan 2011 M. Doğan-Alparslan, "Anadolu'nun Kayıp Başkenti: Tarhuntassa" *Aktüel Arkeoloji* 21, 2011, 46-57.
- Doğer 1998 E. Doğer, *İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen ya da Tarhaniyat Tarihi*, Sergi Yayınevi, İzmir, 1998.
- Dolukhanov 1998 P. Dolukhanov, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, Çev. S. Aydın, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- Dora vd. 1992 O. Ö. Dora-N. Kun-O. Candan, "Menderes Masifi'nin Metamorfik Tarişesi ve Jeotektonik Konumu", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C. 35, 1992, 1-14.

- Dothan 1982 T. Dothan, *The Philistines and Their Material Culture*, 4. Baskı, New Haven: Yale University Press, 1982.
- Dörpfeld 1902 W. Dörpfeld, *Troja und Ilion: Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870-1894*, Athens: Beck & Barth, 1902.
- Drews 1993 R. Drews, *The end of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC*. Princeton University, 1993.
- Drews 2014 R. Drews, *Tunç Çağının Sonu: Askeri Değişim ve Antik Akdeniz'de Çöküş*, Çev. T. Ersoy-G. Ergin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- Earle 2008 J. W. Earle, *Trade and Culture in the Cycladic Islands during the Late Bronze Age*, New York University, 2008. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Earle 2011 T. Earle, "Redistribution and the Political Economy", Forum-Redistribution in Aegean Palatial Societies, *AJA* 115, 2011, 237-244.
- Eddy 1976 J. A. Eddy, "The Maunder Minimum", *Science* 192, 1976, 1189-1202.
- Eder-Jung 2005 B. Eder-R. Jung, "On the character of social relations between Greece and Italy in the 12th/11th century BC.", Ed. R. Laffineur-E. Greco, *EMPORIA. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean. Aegaeum* 25. University of Liege, 2005, 485-495.
- Eder 2003 B. Eder, "Patterns of Contact and Communication Between the Regions South and North of the Corinthian Gulf in LH IIIC", Ed. N. Kyparissi-A. M. Papkonstantinou, *2nd International Interdisciplinary Colloquium The Periphery of the Mycenaean World 26-30 September, Lamia 1999*, 2003, 37-54.
- Eder 2006a B. Eder, "Eski Çağ Tarihi ve Arkeoloji Açısından Geç Tunç Çağı Kavim Göçleri", Ed. Ü. Yağcı-C. Pulak-R. Slotka, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 277-284.
- Eder 2006b B. Eder, "The world of Telemachus: western Greece 1200-700BC.", Ed. S. Deger-Jalkotzy-I. S. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, 549-579.
- Eder 2009 B. Eder, "Asur Zaman Aralığı ve Önasya'nın Kesin Kronolojisi", Çev. A. Türker, *Tarih İnceleme Dergisi* Cilt XXIV, Sayı 1, 2009, 195-239.
- Edgerton-Wilson 1935 F. W. Edgerton-J.A.Wilson, *Historical Records of Ramses III-The Texts in Medinet Habu- Volumes I and II*. Chicago: The University of Chicago Press, 1935.
- Efe 2003 T. Efe, "Pottery Distribution Within the Bronze Age of Western Anatolia and its Implications upon Cultural, Political (and Ethnic?) Entities", Ed. M. Özbaşaran-O. Tanındı-A. Boratav, *Archaeological Essays In Honour of Homo Amatus : Güven Arsebük için Armağan Yazılar*, Ege Yayınları, İstanbul, 2003, 87-104.
- Efe 2004 T. Efe, "Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili", *Colloquium Anatolicum* III, 2004, 15-29.

Efe-Türkteki 2011 T. Efe-M. Türkteki, "İç Batı Anadolu Bölgesi: Giriş", Ed. V. Şahoğlu-P. Sotirakopoulou, *Karşıdan Karşıya: MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, İstanbul, 2011, 186-191.

Emre 1993 K. Emre, "The Hittite Dam of Karakuyu". Ed. H. I. H. Prince T.Masaka, *Essays on Anatolian Archeology*. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1993, 1-42.

Erdem 2002 A. Ü. Erdem, *Geç Tunç Çağ'da Doğu Akdeniz Ticaret Yolları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2002. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Erdem 2016 A. Ü. Erdem, "İzmir Bayraklı Höyükte Prehistorik Çalışmalar-2015", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, Ocak 2016 sayı 41, 27-28.

Erdemgil-Büyükkolancı 1992 S. Erdemgil-M. Büyükkolancı, "1990 Yılı Efes-Ayasuluk Tepesi Prehistorik Kazısı", *KST* 13, Cilt 2, 1992, 265-282.

Erdoğan 2015 S. Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli - Bingöl Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eski Çağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara, 2015. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)

Ergin 2002 G. Ergin, *Mikenlerde Ekonomik Yapı ve Ticaret*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, İstanbul, 2002. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Erhat 1996 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitapevi, İstanbul.

Erim 1970 K. T. Erim, "The Ninth Campaign of the Excavations at Aphrodisias in Caria 1969", *TAD* 18, No. 2, Ankara, 1970, 87-111.

Erim 1972 K. T. Erim, "Aphrodisias in Caria Results of the 1970 Campaign", *TAD* 19, No. 1, Ankara, 1972, 55-86.

Erinç 1950 S. Erinç, "Climatic Types and the Variation of Moisture Regions in Turkey", *Geographical Review*, Vol. 40, No. 2, 1950, 224-235.

Erinç-Yücel 1978 S. Erinç-T. Yücel, *Ege Denizi: Türkiye ile Komşu Ege Adaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 50, Seri VII, Sayı A.3, Ankara, 1978.

Erkanal 1992 A. Erkanal, "1990 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *KST* 13, Cilt 1, 1992, 447-455.

Erkanal 1993 A. Erkanal, "1991 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *KST* 14, Cilt 1, 1993, 495-502.

Erkanal 1994 A. Erkanal, "1992 Panaztepe Kazısı Sonuçları", *KST* 15, Cilt 1, 1994, 461-466.

Erkanal 2004 A. Erkanal, "2002 Yılı Panaztepe Kazıları." *KST* 25, Cilt 1, 2004, 245-252.

Erkanal 2008 A. Erkanal, "The Late Bronze Age cemeteries of Panaztepe.", Ed. A. Erkanal-Öktü-S. Günel-U. Deniz, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2008, 69-90.

- Erkanal 2008 H. Erkanal, "Geç Tunç Çağı'nda Liman Tepe", Ed. A. Erkanal-Öktü-S. Günel-U. Deniz, *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2008, 91-100.
- Erkanal 2011 H. Erkanal, "MÖ 3. Bin'de Batı Anadolu Sahil Kesimi ve Kiklad Adaları: Giriş", Ed. V. Şahoğlu-P. Sotirakopoulou, *Karşıdan Karşıya: MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, İstanbul, 2011, 116-123.
- Erkanal-Artzy 2002 H. Erkanal-M. Artzy, "2000 Yılı Liman Tepe Kazı Çalışmaları", *KST* 23, Cilt 1, 2002, 375-388.
- Erkanal-Aykurt 2008 H. Erkanal-A. Aykurt, "Limantepe 2006 Yılı Kazıları", *KST* 29, Cilt 3, 2008, 223-242.
- Erkanal-Erkanal 1983 A. Erkanal-H.Erkanal, "Vorbericht über die Grabungen 1979 im Prahistorischen Klazomenai/Limantepe", *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1983, 163-183.
- Erkanal-Günel 1995 H. Erkanal-S. Günel, "1993 Limantepe Kazısı", *KST* 16, Cilt 1, 1995, 263-379.
- Erkanal-Günel 1996 H. Erkanal-S. Günel, "1994 Liman Tepe Kazıları", *KST* 17, Cilt 1, 1996, 305-327.
- Erkanal-Günel 1997 H. Erkanal-S. Günel, "1995 Liman Tepe Kazıları", *KST* 18, Cilt 1, 1997, 231-260.
- Erkanal 1999 H. Erkanal, "1997 Liman Tepe Kazıları", *KST* 20, Cilt 1, 1999, 326-327.
- Erkanal-Öktü 2002 A. Erkanal-Öktü, "İzmir Bölge Arkeolojik Araştırmalarında Panaztepe Kazısı'nın Yeri", *İzmir Kent Kültür Dergisi*, Şubat Sayı 5, İzmir, 2002, 188-195.
- Erkanal-Öktü, Çmardalı-Karaaslan 2008 A. Erkanal-Öktü-N. Çmardalı-Karaaslan, "Panaztepe 2006 Yılı Çalışmaları." *KST* 28, Cilt 2, 2008, 19-38.
- Erkanal-Şahoğlu 2012 H. Erkanal-V.Şahoğlu, "Liman Tepe (1991-)", *DTCF: Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011)*, Ankara, 2012, 219-230.
- Erkanal vd. 2003 H. Erkanal-M. Artzy-O. Kouka, "2001 Yılı Liman Tepe Kazıları", *KST* 25, Cilt 1, 2003, 423-436.
- Erkanal vd. 2007 H. Erkanal-A-Öktü-N.Çmardalı-Karaaslan, "Panaztepe 2005 Yılı Çalışmaları.", *KST* 28, Cilt 1, 2007, 391-412.
- Erkanal vd. 2009 H. Erkanal-A.Öktü-N.Çmardalı-Karaaslan, "Panaztepe 2007 Yılı Çalışmaları", *KST* 30, Cilt 1, 2009, 299-322.
- Ersoy 1988 Y. E. Ersoy, "Finds from Menemen/Panaztepe in the Manisa Museum", *BSA* 83, 1988, 55-82.
- Ersoy-Koparal 2009 Y. E. Ersoy-E.Koparal, "Urla ve Seferihisar İlçeleri Yüzeysel Araştırması 2007 Yılı Çalışmaları", *AST* 26, Cilt 3, 2009, 73-90.

- Ertekin-Ediz 1993 A. Ertekin-İ. Ediz, "The unique sword from Boğazköy-Hattuša", Ed. M. J. Mellink-N. Özgüç-T. Özgüç-E. Porada, *Aspects of art and iconography Anatolia and its neighbors Nimet Özgüç'e armağan/studies in honor of Nimet Özgüç*, TTK, Ankara, 1993, 719-725.
- Ertem 1965 H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, TTK, Ankara, 1965.
- Ertem 1987 H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, TTK, Ankara, 1987.
- Faulkner 2006 R. O. Faulkner, "Egypt: From the Inception of the Nineteenth Dynasty to the Death of Ramesses III", Ed. I. E. S. Edwards, *CAH II/2*, Cambridge, 2006, 217-251.
- Feuer 2004 B. Feuer, *Mycenaean Civilization: An Annotated Bibliography through 2002*, rev. Ed. Macfarland & Company inc, Jefferson, North Carolina, 2004.
- Fields 2004 N. Fields, *Mycenaean Citadels c. 1350-1200 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 2004.
- Finley 2003 M. Finley, *Odysseus'un Dünyası*, Çev. G. E. Durna, Ayraç Yayınları, İstanbul, 2003.
- Forrer 1924 E. Forrer, "Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköi", *MDOG* 63, 1924, 1-22.
- Forsen et al. 1996 J. Forsen-B. Forsen-M. Lavento, "The Asea valley survey: apreliminary report of the 1994 season." *OpAth* 21(5), 1996, 73-97.
- French 1945 T. W. French, "Archaeology in the Dodecanese, 1939-46", *JHS*, Vol. 65, 1945, 101-104.
- French 1971 E. French, "The Development of Mycenaean Terracotta Figurines", *BSA* 66, 1971, 101-187.
- French 2007 E. French, "Late Helladic III C Middle at Mycenae", S. Deger-Jalkotzy and M. Zavadil (eds.), *LH III C chronology and synchronisms II, LH III C Middle:proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy ofSciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 175-188.
- French 2009 E. French, "Mycenae: LH III C Late: What Little There Is", Ed. S. Deger Jalkotzy-A. E. Bächle (eds.), *LH III C Chronologyand Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 151-162.
- French 2010 E. French, "Mycenae", *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Ed. E. H. Cline, Oxford University Press, 2010, 671-679.
- French-Rutter 1977 E. French-J. Rutter, "The Handmade Burnished Ware of the Late Helladic IIIC Periods: Its Historical Context", *AJA* 81, No. 1, 1977, 111-112.

- Friedell 1999 E. Friedell, *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi*, Çev. N. Aça, Dost Kitapevi, Ankara, 1999.
- Friedrich 1927 J. Friedrich, "Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwähnt?", *JKIF*, 1927, 87-107.
- Friedrich 1930 J. Friedrich, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II*, MVAG 34/1. Leipzig: Hinrichs, 1930.
- Furumark 1950 A. Furumark, "The Settlement at Ialysos and Aegean History 1550-1400 B.C.", *OpAth* 6, 1950, 150-271.
- Furumark 1972 A. Furumark, *Mycenaean Pottery : I. Analysis and Classification ; II. Chronology*, Stockholm, 1972.
- Galaty et al. 2011 M. L. Galaty-D. Nakasis-W. A. Parkinson, "Introduction: Why Redistribution", *Forum-Redistribution in Aegean Palatial Societies*, *AJA* 155, 2011, 175-176.
- Garstang 1943 J. Garstang, "Hittite Military Roads In Asia Minor: A Study In Imperial Strategy With A Map", *AJA* 47, 1943, 35-62.
- Garstang 1944 J. Garstang, "The Hulaya River Land and Dadassa: A Crucial Problem in Hittite Geography", *JNES* 3, 1944, 14-37.
- Garstang-Gurney 1959 J. Garstang-O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*. London, 1959.
- Gates 1995 M. H. Gates, "Defining Boundaries of A State: The Mycenaeans and Their Anatolian Frontier", *Aegaeum* 12, 1995, 289-298.
- Gauss 2003 W. Gauss, "The Late Mycenaean Pottery from North Slope of the Athenian Acropolis", Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavabil, *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2003, 93-104.
- Georgiadis 2003 M. Georgiadis, *The South-Eastern Aegean in the Mycenaean Period: Islands, Landscape, Death and Ancestors*. BAR International Series 1196. Oxford, Archaeopress, 2003.
- Georgiadis 2005 M. Georgiadis, "The Prehistoric Finds from the Halasarna Survey Project 2003-2006, Kos: A Preliminary Report", *Aegean Archaeology* 8, 2005, 7-19.
- Girginer 2006 Ö. Girginer, "Çukurova ve Batı Anadolu'ya Genel Bir Bakış", *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt 15, Sayı: 3, (Arkeoloji Özel Sayısı)*, Adana, 2006, 102-115.
- Godard-Sacconi 1999 L. Godard-A. Sacconi, "La géographie des États mycéniens", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 143e année, No. 2, Avril-Juin 1999, Paris, 1999, 527-546.
- Goetze 1928 A. Goetze, "Maduwattas", *MVAG* 32.

- Goetze 1930 A. Goetze, Neu Bruchstücke Zum Grossen Text des Hattusilis und Paralleltexen, *MVAG* 34.
- Goetze 1933 A. Goetze, "Die Annalen des Mursilis", *MVAG* 38, 1933.
- Goetze 1957 A. Goetze, *Kleinasien*, Leiden, 1957.
- Goetze 1960 A. Goetze "The Geography of the Hittite Empire by John Garstang, O. R. Gurney (Review)", *JCS* 14 no.1, 1960, 43-48.
- Gollaher 2000 D. L. Gollaher, *Circumcision: A history of the world's most controversial surgery*. New York: Basic Books, 2000.
- Gödecken 1988 K. B. Gödecken, "A Contribution to the Early History of Miletus. The Settlement in Mycenaean Times and its Connections Overseas," Ed. E. B. French-A. K. Wardle, *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens*, Manchester, April 1986, Bristol, 1988, 307-318.
- Graeve 2007 V.V.Graeve, "2004-2005 Milet Çalışmaları", *KST* 28, Cilt 2, 2007, 625-648.
- Greaves 2003 A. M. Graves, *Miletos, Bir Tarih*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2003.
- Grguric 2005 N. Grguric, *The Mycenaeans c.1650–1100 BC*, Osprey Publishing, Oxford, 2005.
- Gurney 1948 O. R. Gurney, "Mita of Pahhuwa", *Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool* 28, 1948, 32-47.
- Gurney 1952 O. R. Gurney, *The Hittites*, Penguin Books, London, 1952.
- Gurney 1997 O. R. Gurney, "The annals of Hattusilis III", *AnSt* 47, 127-129.
- Gurney 2001 O. R. Gurney, *Hittitler*, Çev. P. Arpaçay, Ankara, 2001.
- Gurney 2008 O. R. Gurney, "Anatolia c.1750-1600 B.C.", Ed. I. E. S. Edwards, *CAH II/1*, Cambridge University Press, 2008, 228-255.
- Guzowska et al. 2002 M. Guzowska-I. Kulef-E. Pernicka-M.Satır, "On the Origin of Coarse Wares of Troia VII", Ed. G. A. Wagner-H. P. Uerpmann-E. Pernicka, *Troia and the Troad, Scientific Approaches*, 2002, 233-249.
- Gültekin-Baran 1964 H. Gültekin-M. Baran, "Selçuk Tepesinde Bulunan Miken Mezarı/The Mycenaean grave found at the hill of Ayasuluk", *TAD* 13 (2), 1964, 122-133.

- Gümüş 1997 H. Güümüş, "Selçuk'un (İzmir) Jeolojik Yapısı ve Şehircilik Açısından Önemi", *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 1997, 65-74.
- Günbattı 1997 C. Günbattı, "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anatolicum III*, Ankara, 1997, 131-155.
- Günel 1999 S. Günel, *Panaztepe II. M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi / Die Keramik von Panaztepe und ihre Bedeutung für Westkleinasien und die Agais im 2. Jahrtausend*. TTK, Ankara, 1999.
- Günel 2006 S. Günel, "Çine-Tepecik Höyüğü 2004 Yılı Kazıları", *KST* 27, Cilt 1, 2006, 19-28.
- Günel 2007 S. Günel, "Çine-Tepecik Höyüğü 2005 Yılı Kazıları", *KST* 28, Cilt 1, 2007, 231-246.
- Günel 2009 S. Günel, "Çine-Tepecik 2007 Yılı Kazıları", *KST* 30, Cilt 1, 2009, 227-240.
- Günel 2010 S. Günel, "Mycenaean Cultural Impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: the evidence from Çine-Tepecik", *AnSt* 60, 2010, 25-49.
- Günel 2014 S. Günel, "MÖ 2. Binde Çine-Tepecik Yerleşmesinin Batı Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Katkıları", Ed. N. Çmardalı-Karaaslan-A. Aykurt-N. Kolankaya-Bostancı-Y. H. Erbil, *Armağan Erkanal'a Armağan, Anadolu Kültürlerine Bir Bakış / Compiled in Honor of Armağan Erkanal, Some Observation on Anatolian Cultures*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 2014, 243-256.
- Günel 2015 S. Günel, "Çine-Tepecik: New Contributions on Late Bronze Age Cultures in Western Anatolia", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 607-626.
- Günel-Herbordt 2010 S. Günel-S. Herbordt, "Ein hethitischer Siegaldruck aus Çine-Tepecik", *AA* (1), 2010, 1-11.
- Güngördü 2003 E. Güngördü, *Türkiye Coğrafyası*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2003.
- Güntner 2000 W. Güntner, *Figürlich bemalte mykenische Keramik aus Tiryns*. Mainz, 2000.
- Gür 2012a B. Gür, "Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar Deniz Kavimleri", *Arkeoloji ve Sanat*, İstanbul, 2012.
- Gür 2012b B. Gür, "Minos, Miken ve Hititler Ekseninde Batı Anadolu'daki Sömürgecilik Faaliyetleri", (On the Axis of Minoan, Mycenaean and Hittites, The Possible Colonization Activities in Western Anatolia), *JASSS* 5 (6), 2012, 233-249.

- Gür 2012c B. Gür, "Anadolu'da Geç Hellas III C Dönemi", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 1, Sayı, 1, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2012, 55-75.
- Gür 2013 B. Gür, "Mopsos Mitosu ve Anadolu'daki Arkeolojik Buluntular" *History Studies*, Volume 5 Issue 1, January 2013, 181-197.
- Gür 2014 B.Gür, *Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2014.
- Gür 2014-2015 B. Gür, "An Overview Of The Late Helladic III C Period in Anatolia", *TALANTA XVI-XLVII* (2014-2015), 7-26.
- Güterbock 1983 G. H. Güterbock, "The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *AJA* 87, 1983, 133-138.
- Güterbock 1984 G. H. Güterbock, "Hittites and Akhaeans: A New Look", *Proceeding of the American Philosophical Society* 128, 114-122.
- Güterbock 1990 G. H. Güterbock, "Wer war Tawagalawa", *Or* 59, 1990, 157-165.
- Haider 1988 P. W. Haider, *Griechenland- Nordafrika. Ihre Beziehungen zwischen 1500 und 600 v. Chr.* Darmstadt, 1988.
- Haider 1997 P. W. Haider, "Troia zwischen Hethitern, Mykenern und Mysern. Besitzt der Troianische Krieg einen historischen Hintergrund?", Ed. H. D. Galrer, *Troia, Mythen und Archaeologie*, Graz, *Grazer Morgenlaendische Studien* 4, 1997, 99-140.
- Halstead 2007 P. Halstead, "Toward A Model of Mycenaean Palatial Mobilization", Ed. M. Galaty-W. Parkinson, *Rethinking Mycenaean Palaces II: Revised and Expanded Second Edition*, Los Angeles, 2007, 66-73.
- Halstead 2011 P. Halstead, "Redistribution in Aegean Palatial Societies-Terminology, Scale and Significance", *Forum-Redistribution in Aegean Palatial Societies*, *AJA* 115, 2011, 229-235.
- Hamblin 2006 W. J. Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC Holly Warriors at the Dawn of History*, Routledge, 2006.
- Hanfmann 1961 G. Hanfmann, "The Third Campaign at Sardis (1960)", *BASOR* 162, 1961, 8-49.
- Hanfmann 1967 G. Hanfmann, "The Ninth Campaign at Sardis (1966)", *BASOR* 186, 1967, 17-52.
- Hanfmann-Waldbaum 1968 G. Hanfmann-J. G.Waldbaum, "Two submycenaen Vases and a Tablet from Stratonikeia in Caria", *AJA* 72, 1968, 51-56.
- Hansen 1994 O. Hansen, "A mycenaean sword from Boğasköy - Hattusa found in 1991", *BSA* 89, 1994, 231-215.
- Harding et al. 1974 A. Harding-H. Hughes-Brock, "Amber in the Mycenaean World", *BSA* 69, 1974, 145-172.
- Harding 1984 A. Harding, *The Mycenaean and Europe*, Londra: Academic Press, 1984.

- Harmankaya 2002 S. Harmankaya, "Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", S. Harmankaya-B. Erdoğan, *TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4a/4b: İlk Tunç Çağı*, TASK Vakfı Yayınları, Takım ISBN 975-6637-08-0, Cilt ISBN 975-6637-09-9, İstanbul, 2002, 7-41.
- Haselgrove 1983 C. Haselgrove, "Book Review", *The Archaeological Journal*, vol.140, 1983, 392.
- Hawkins 1995 J. D. Hawkins, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattuša (SÜDBURG)* (Studien zu den Boğazköy-Texten 3), 1995, Wiesbaden.
- Hawkins 1998 J. D. Hawkins, "Tarkasnawa King of Mira", *AnSt* 48, 1998, 1-31.
- Hayes 2008 W. C. Hayes, "Egypt; Internal Affairs from Thutmosis to the Death of Amenophis III", Ed. I. E. S. Edwards, *CAH* 2/1, Cambridge University Press, 2008, 313-416.
- Heider 1988 P. W. Haider, *Griechenland – Nordafrika: Ihre Beziehungen zwischen 1500 und 600 v. Chr.* Darmstadt, 1988.
- Heinhold-Krahmer 1977 S. Heinhold-Krahmer, *Arzawa: Untersuchungen Zu Seiner Geschichte Nach Den Hethitischen Quellen*, Heidelberg, 1977.
- Heinhold-Krahmer 1983 S. Heinhold-Krahmer, "Untersuchungen zu Piyamaradu (Teil I)", *Or* 52, 1983, 81-97.
- Heinhold-Krahmer 1986 S. Heinhold-Krahmer, "Untersuchungen zu Piyamaradu (Teil II)", *Or* 55, 1986, 47-62.
- Helck 1971 W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Ägyptologische Abhandlungen, Band 5, Darmstadt, 1971.
- Hellbing 1979 L. Hellbing, *Alasia Problems*. SIMA LVII, Astroms Forlag, Göteborg, 1979.
- Heltzer 1977 M. Heltzer, "The metal trade of Ugarit and the problem of transportation of commercial goods", *Iraq* 39, 1977, 203-211.
- Henrickson 1995 R. C. Henrickson, "Hittite potters and pottery: the view from Late Bronze Age Gordion", *Biblical Archaeology* 58(2), 1995, 82-90.
- Henrickson-Voigt 1998 R. C. Henrickson-M. M. Voigt, "The Early Iron Age at Gordion: The Evidence from the Yassihöyük Stratigraphic Sequence", Ed. N. Tuna-Z. Aktüre-M. Lynch, *Thracians and Phrygians: Problems of parallelism : proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia : Ankara, 3-4 June 1995*, METU, Faculty of Architecture Press, 1998, 79-107.
- Higgins 1997 R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, Thames and Hudson, London, 1997.

- Hiller 1988 S. Hiller, "Dependent personnel in Mycenaean texts", Ed. M. Heltzer-E. Lipinski, *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.)*. Leuven. 1988, 53-67.
- Hincks 1846 E. Hincks, "An Attempt to Ascertain the Number, Names, and Powers, of the Hieroglyphic, or Ancient Egyptian Alphabet; Grounded on the Establishment of a New Principle in the Use of Phonetic Characters, *The Transactions of the Royal Irish Academy*, Vol. 21, 1846, 132-232.
- Hnila-Pieniasek-Sikora 2002 P.Hnila-M.Pieniasek-Sikora, "Erken Demir Çağında Troia (Troia VIIb 1-3)", *Troya, Efsane ile Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.
- Hoffner 1974 H. A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven, 1974.
- Hoffner 1997 H. A. Hoffner, *The Laws of the Hittites*, Leiden, 1997.
- Hoffner 2002 H. A. Jr. Hoffner, "Some Thoughts on merchants and trade in the Hittite Kingdom", Ed. T. Richter-D. Prechel-J. Klinger, *Kulturgeschichte. Altorientalistische Studien für Volkert Haas Zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag, 2002, 179-189.
- Hommel 1975 H. Hommel, "Juden und Christen im Kaiserzeitlichen Milet. Überlegungen zur Theaterinschrift", *IstMitt* 25, 1975, 167-195.
- Hooker 1977 J. T. Hooker. *Mycenaean Greece*. London, Routledge, 1977.
- Horejs 2008 B. Horejs, "Eine spätbronzezeitliche Bestattung in Halkapınar bei Ephesos", *ÖJH* 77, 2008, 107-129.
- Horejs 2014 B. Horejs, "The 2nd Millenium B.C. in the Bakırçay (Kaykos) Valley. An Overview.", Ed. N. Çınardalı-Karaaslan-A. Aykurt-N. Kolankaya-Bostancı-Y. H. Erbil, *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış, Armağan Erkanal'a Armağan / Some Observations on Anatolian Cultures, Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2014, 257-274.
- Hornung 2004 E. Hornung, *Mısır Tarihi*, Çev. Z. A. Yılmaz, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Houwink ten Cate 1983/84 P. Houwink ten Cate, "The History of Warfare According to Hittite Sources: The Annals of Hattusilis I" Part I, *Anatolica* 10, 1983, 91-110 ve Part II, *Anatolica* 11, 1984, 47-83.
- Höckmann 1980 O. Höckmann, "Lanze und Speer im Spätminoischen und Mykenischen Griechenland.", *JbRGZM* 27, 1980, 13-158.
- Höckmann 2006 O. Höckmann, "M.Ö. 2. Binde Doğu Akdeniz' de Gemi Yolculuğu", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotka, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 311-326.
- Huxley 1960 G. L. Huxley, *Achaean and Hittites*, Oxford, 1960.

- Iakovidis 1970 S. Iakovidis, *Περατι το νεκροταφειον*. Athens: Archaeological Society. [İngilizce Özet, 417-472.], 1970.
- Iakovidis 1977 S. Iakovidis, "The Present State of Research at the Citadel of Mycenae", *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London, 1977, 99-141.
- Iakovidis 1979 S. Iakovidis, "The Chronology of LH III C", *AJA* 83, No.4, 1979, 454-462.
- Iakovidis 1983 S. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*. Leiden: Brill, 1983.
- İmparati 1992 F. İmparati, *Hitit Yasaları*, Çev. E. Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara, 1992.
- Işık 2010 F. Işık, "Anadolu-Lykia Uygarlığı: Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım", *Anadolu* 36, 2010, 65-125.
- Işık et al. 2012 F. Işık-M. Atıcı-R. Tekeoğlu, "Die nachhethitische Königstele von Karakuyu beim Karabel Pass", *AMS Band* 60, 2012, 1-35.
- İnan 1992 A. İnan, *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, TTK, Ankara, 1992.
- Jablonka 1996 P. Jablonka, "Ausgrabungen im süden der Unterstadt von Troia. Grabungsbreicht 1995", *Studia Troica* 6, 1996, 65-96.
- Jung 2006 R. Jung, "Myken Saray Merkezleri ve Devlet Sistemi", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 267-277.
- Jung 2007 R. Jung, "Goldene Vögel und Sonnen. Ideologische Kontakte zwischen Italien und der postpalatialen Ägäis.", Ed. E. Alram-Stern-G. Nightingale, *Keimelion: Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche*, Vienna, 2007, 219-255.
- Jung-Mehofer 2008 R. Jung-M. Mehofer, "A sword of Naue II type from Ugarit and the Historical Significance of Italian type Weaponry in the Eastern Mediterranean", *Aegean Archaeology* 8, 2008, 111-136.
- Jung et al. 2009 R. Jung-S. Andreou-B. Weninger, "Synchronisation of Kastanas and Thessaloniki Toumba at the End of the Bronze and the Beginning of the Iron Age", Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 183-202.
- Joukowsky 1986 M. S. Joukowsky, *Prehistoric Aphrodisias I-II*, Publications D'Histoire De L'Art et D'Archéologie De L'Université Catholique De Louvain XXXIX, Louvain-Belgium, 1986.

- Joukowsky 1989 M. S. Joukowsky, "Exchange at Prehistoric Aphrodisias", Ed. K. Emre-M. Melling-B. Hrouda-N. Özgüç, *Tahsin Özgüç'e Armağan. Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, TTK, Ankara, 1989, 225-234.
- Kadish 1971 B. Kadish, "Excavations of Prehistoric Remains at Aphrodisias, 1968 and 1969", *AJA* 75, 1971, 121-140.
- Kaiser-Zurbach 2015 I. Kaiser-J. Zurbach, "Late Bronze Age Miletus The Anatolian Face", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 557-580.
- Kalogeropoulos 1998 K. Kalogeropoulos, "Die Frühmykenischen Grabfunde von Analipsis (Südöstliches Arkadiens) Mit einem Beitrag zu den platialen Amphoren des griechischen Festlandes", *Archaiologike Etaireia Athenon* 175, Atina, 1998, 42-60.
- Karagöz 2005 Ş. Karagöz, *Eski Çağlarda Depremler*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları No. 20, İstanbul, 2005.
- Karantzali- Ponting 2000 E. Karantzali-M. J. Ponting, "ICP-AES analysis of some Mycenaean vases from the cemetery at Pylona, Rhodes." *BSA* 95, 2000, 219-238.
- Karauğuz 2002 G. Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2002.
- Karauğuz 2005 G. Karauğuz, *Arkeolojik ve Filolojik belgeler Işığında M.Ö. II. Binde Orta Anadolu'nun Güney Kesimi*, Konya, 2005. (Yayınlanmış Doktora Tezi)
- Kaniewski et al. 2011 D. Kaniewski et al., "The sea Peoples, from Cuneiform Tablets to Carbon Dating", *Plos One*, Cilt.6, Sayı.6. 2011, 1-7.
- Kassianidou 2001 V. Kassianidou, "Cypriot copper in Sardinia: yet another case of bringing coals to Newcastle?", Ed. L. Bonfante-V. Karageorghis, *Italy and Cyprus in Antiquity: Proceedings of an International Symposium held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Colombia University*, November 16-18, 2000, The Costakis and Leto Severis Foundation, Nicosia, 2001, 97-119.
- Katzenstein 1996 H. J. Katzenstein, *The History of Tyre: From the Beginning of the Second Millenium B.C.E. Until the Fall of the Neo-Babylonian Empire in 539 B.E.C.* rev. Ed. Ben-Gurion, University of the Negev Press, 1996.
- Kayan 2006 İ. Kayhan, "Yedi Bin Yıllık Paleocoğrafya, Kayıp Denizi Keşfetmek", *ATLAS* 161, 2006, 136-139.
- Keel 1994 O. Keel, "Philistine Anchor Seals", *IEJ* 44, No. 1/2, 1994, 21-35.
- Kelder 2005 J. Kelder, "The Chariots of Ahhiyawa", *DACIA XLVII*, 2005, 151-160.
- Kelder 2006 J. Kelder, "Mycenaean in Western Anatolia", *TALANTA* Vols. 36-37, 2006, 49-86.
- Kelder 2008 J. Kelder, "A Great King at Mycenae. An Argument for the wanax as Great King and the lawagetas as vassal ruler", *Palamades* 3, 2008, 49-74.

- Kerschner 2011 M. Kerschner, "Approaching aspects of cult practice and ethnicity in Early Iron Age Ephesos using quantitative analysis of a Protogeometric deposit from the Artemision", Ed. S. Verdan-T. Theurillat-A. Kenzelmann-Pfyffer, *Early Iron Age pottery: a quantitative approach. Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece Athens, November 28-30, 2008*. Oxford: Archaeopress, 2011, 19-27.
- Killebrew 2005 A. E. Killebrew, *Biblical Peoples and Ethnicity- An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines and Early Israel, 1300-1100 B.C.E.*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2005.
- Kilian 1980 K. Kilian, "Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis", *JbRGZM* 27 Mainz, 1980, 166-195.
- Kilian 1981 K. Kilian, "Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979. Bericht zu den Grabungen, AA, 1981, 149-194.
- Kilian 1987 K. Kilian, L'Architecture des Résidences Mycéniennes: Origine et Extension d'une Structure du Pouvoir Politique pendant l'Age du Bronze Récent", Ed. E. Lévy, *Le Système Palatial en Orient, en Grèce et a Rome, Actes du Colloque de Strasbourg 19-22 Juin 1985*, Strasbourg, 1987, 203-217.
- Kilian 1988 K. Kilian, "The Emergence of the Wanax Ideology in the Mycenaean Palaces.", *OxfJA* 7, 1988, 291-302.
- Kleiner 1970 G. Kleiner, "Stand der Erforschung von Alt-Milet", Rudolf Naumann zum 60.Geburtstag am 18.Juli 1970, *IstMitt* 1969/70 Band 19/20, İstanbul, 1970, 113-123.
- Klengel 1968 H. Klengel, "Die Hethiter und Išuwa", *Oriens Antiquus* 7, 1968, 63-76.
- Klengel 1974 H. Klengel, "Hungerjahre in Hatti", *AoF* 1, 1974, 165-174.
- Klengel 1979 H. Klengel, *Handel und Händler im Alten Orient*, Dresden, 1979.
- Klengel 1989 H. Klengel, "Syrischer Handel und die Texte aus Kültepe/Kaniš", Ed. K. Emre-M. Melling-B. Hrouda-N. Özgüç, *Tahsin Özgüç'e Armağan. Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, TTK, Ankara, 1989, 263-268.
- Klengel 1995 H. Klengel, "Historischer Kommentar zum Šaušgamuwa-Vertrag", Ed. T. P. J. van den Hout-J. de Roos, *In Studio historiae ardens. Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H. J. Howink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*, İstanbul-Leiden, 1995, 159-172.
- Klengel 1999 H. Klengel, *Geshichte des Hethitischen Reisches*, Leiden, 1999.
- Klengel 2002 H. Klengel, "Hitit Tarihi", Ed. H. Willinghöfer, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich das Volk der 1000 Götter*, İstanbul, 2002, 413-421.

- Klengel 2006 H. Klengel, "Basra Körfezinden Akdeniz'e: Eski Yakın Doğu'da Ticaret", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 369-374.
- Koç vd. 2008 İ.Koç-M. A. Eryurt-T. Adalı-P. Seçkiner, *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler: 1968-2008*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etkileri Enstitüsü, Ankara, 2008.
- Koday 1995 Z. Koday, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Devleti'nin Coğrafi Özellikleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 0, Sayı 2, 1995, 17-45.
- Konakçı 2012 E. Konakçı, *Büyük ve Küçük Menderes Havzalarındaki MÖ 2.Binyıl Kültürlerinin Yeni Veriler Işığında Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2012. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Koppenhöfer 1997 D. Koppenhöfer, "Troia VII-Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1995", *Studia Troica* 7, 1997, 295-353.
- Koppenhöfer 2002 D. Koppenhöfer, "Buckelkeramik un Barbarische Ware in Troia: Anmerkungen zur Herkunft", Ed. R. Aslan et al. *Festschrift für Manfred Korfmann*, Verlag Bernard Albert Greiner, Remshalden-Grunbach, 2002, 679-704.
- Kopaniyas 2011 K. Kopaniyas, "The Mushki/Phrygian problem from the Near Eastern point of view", Koç University Press, İstanbul, 1-14.
- Korfmann 1985 M. Korfmann, "*Beşik-Yassı Tepe ve Beşik-Sivri Tepe 1983 Ön Raporu*", *KST* 6, Ankara, 1985, 107-120.
- Korfmann 1996 M. Korfmann, "Troia-Ausgrabungen 1995", *Studia Troiaca* 6, 1-65.
- Korfmann 1997 M. Korfmann, "Zur Datierung der "Stadt des Priamos" in Hisarlık", Ed. C. Bayburtluoğlu-E. Akurgal, *Akurgal'a Armağan, Anadolu (Anatolia), (XXIII), 1984-1997*, Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, 1997, 145-157.
- Korfmann 2001 M. Korfmann, *Troia, Düş ve Gerçek*, Çev. S. Bulurlu-Gün, Homer Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kozal 2010 E. Kozal, "Son Tunç Çağında Anadolu ve Komşuları", *ArkeoAtlas* 7, 2010, 8-19.
- Kretschmer 1933 P. Kretschmer, "Die Hypachaer", *Glotta* 21, 1933, 213-257.
- Kroll 1982 H. Kroll, "Kulturpflanzen von Tiryns.", *AA*, 1982, 467-485.
- Krumme 2015 M. Krumme, "Geometric Miletus", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopaniyas, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 580-583.
- Kuniholm 1990 P. I. Kuniholm, "The archaeological record: evidence and non-evidence for climatic change", Ed. S. K. Runcorn-J. C. Pecker, *The Earth's Climate and*

Variability of the Sun Over Recent Millennia, Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 1990, 645-655.

Latacz 2005 J. Latacz, *Troia und Homer*. Leipzig, 2005.

Latacz-Starke 2006 J.Latacz, F.Starke, *M.Ö. 2.Binyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Bölgesi'nin Politik Coğrafyası*, 189-194.

Lehmann 1985 G. A. Lehmann, *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der "Seevölker"-Invasionen um 1200 v. Chr.*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1985.

Lehmann 2006 G. A. Lehmann, "Deniz Kavimlerinin Ortaya Çıkması – MÖ 14.-12./11. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki İstilacı Güçler", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 285-291.

Lemaire 1993 A. Lemaire, "Ougarit", *Oura et la Cilicie vers la fin du XIIIe s. av. J.-C. Ugarit-Forschungen* 25, 1993, 227-236.

Lemos 2002 I. S. Lemos, *The Protogeometric Aegean. The archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*. Oxford: Oxford University Press.

Lemos 2006 I. S. Lemos, "Athens and Lefkandi: A tale of two sites.", Ed. S. DegerJalkotzy-I. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, 505-530.

Lemos 2007 I. S. Lemos, "The migrations to the west coast of Asia Minor: tradition and archaeology", Ed. J. Cobet-V. von Graeve-W. D. Niemeier-K. Zimmerman, *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposion Güzalçamlı 26. September-1. Oktober 1999*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2007, 713-727.

Lemos 2010 I. S. Lemos, "The 'Dark Age' of Greece", Ed. E. Bispham-T. Harrison-B. Sparkes, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, Edinburgh University Press, 2010, 87-91.

Lenz et al. 1998 D. Lenz-F.Ruppenstein-M. Baumann-R.Catling, "Protogeometric Pottery at Troia." , *Studia Troica* 8, 1998, 189-222.

Leshtakov 2011 L. Leshtakov, "Late Bronze and Early Iron Age Bronze Spear and Javelinheads in Bulgaria in the Context of Southeastern Europe.", *Archaeologia Bulgarica* XV, 2, 2011, 25-52.

Lis 2007 B. Lis, "A Revolution in the Study of Late Mycenaean Pottery? A Review Article of Ch. Podzuweit Studien Zur Spätmykenischen Keramik", *Archeologia* 58, 2007, 171-184.

Littauer-Crouwel 1983 M. Littauer-J. H. Crouwel, "Chariots in Late Bronze Age Greece", *Antiquity* 57, issue 221, 1983, 187-192.

Lloyd 1972 S. Lloyd, *Beycesultan Vol. III Part I Late Bronze Age Architecture*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1972.

- Lloyd 1989 S. Lloyd, *Ancient Turkey: A Traveller's History of Anatolia*, British Museum Press, London, 1989.
- Lloyd-Mellaart 1955 S. Lloyd-J. Mellaart, "Beycesultan Excavations: First Preliminary Report", *AnSt* 5, 1955, 39-92.
- Lloyd-Mellaart 1956 S. Lloyd-J. Mellaart, "Beycesultan Excavations: Second Preliminary Report", *AnSt* 6, Special Number in Honour and in Memory of Professor John Garstang, 1956, 101-135.
- Lloyd-Mellaart 1965 S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan Vol 2, Middle bronze Age Architecture and Pottery*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1965.
- Lupack 2011 S. Lupack, "A View from Outside the Palace: The Sanctuary and the Damos in Mycenaean Economy and Society". *Forum- Redistribution in Aegean Palatial Societies. AJA* 115, 2011, 207-217.
- Macdonald 1986 C. Macdonald, "Problems of the twelfth century BC in the Dodecanese." *BSA* 81, 1986, 125-151.
- Macqueen 1968 J. G. Macqueen, "Geography and History in Western Asia Minor in the Second Millennium BC", *AnSt* 38, 1968, 169-185.
- Macqueen 2001 J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. E. Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001.
- Malay 1983 H. Malay, "Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu", *E.Ü. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 2, 1983, 50-61.
- Mangaloğlu-Vortruba 2011 S. Mangaloğlu-Vartruba, "Liman Tepe'de Geç Hellas III C dönemi", *Anadolu/Anatolia* 37, 2011, 43-73.
- Mangaloğlu-Vortruba 2015 S. Mangaloğlu-Vartruba, "Liman Tepe during the Late Bronze Age", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 647-670.
- Manning 1995 S. Manning, *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age: Archaeology, Radiocarbon and History*, Monographs in Mediterranean Archaeology, Sheffield Academic Press, 1995.
- Manning 2010 S. W. Manning, "Chronology and Terminology", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford University Press, 2010, 11-30.
- Mansel 1999 A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1999.
- Maran 2001 J. Maran "Political and religious aspects of architectural change on the Upper Citadel of Tiryns: the case of Building T.", Ed. R. Laffineur-R.Hagg, *POTNIA. Deities and religion in the Aegean Bronze Age*. Liege: University of Liege, 2001, 113-122.

- Maran 2006 J. Maran, "Coming to terms with the past: ideology and power in Late Helladic III C." Ed. S. Deger-Jalkotzy-I. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, 123-150.
- Maran 2010 J. Maran, "Tiryns", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford University Press, 2010, 722-736.
- Marchese 1976 R. Marchese, "Report on the West Acropolis Excavations at Aphrodisias: 1971-1973", *AJA* 80, No. 4, 1976, 393-413.
- Marchese 1978 R. Marchese, "Late Mycenaean ceramic finds in the lower Maeander river valley and a catalogue of Late Bronze Age painted motifs from Aphrodisias", *The Archeological Journal* 135, 1978, 15-31.
- Marchese 1989 R. Marchese, *The Historical Archaeology of Northern Caria : a Study in Cultural Adaptations*, Oxford, 1989.
- Marinatos 1939 S. Marinatos, "The Volcanic Destruction of Minoan Crete", *Antiquity* 13, issue 52, 1939, 425-439.
- Marketou 2010 T. Marketou, "Rhodes", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (c.3000-1000 BC)*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 775-797.
- Maspero 1881 G. Maspero, "Notes Sur Quelques Points de Grammaire et d'Histoire", *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Alterthumskunde* 19, 1881, 116-131.
- Matthaus 1980 H. Matthaus, "Italien und Griechenland in der ausgehenden Bronzezeit", *JdI* 95, 1980, 109-139.
- Matthaus 2006 H. Matthaus, "Geç Tunç Çağı' nda Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 335-369.
- Matz-Buchholz 2010 F. Matz-H. G. Buchholz, *Archaeologia Homerica: Die Denkmaler des frühgriechischen Epos*, Band I, Kapitel E, Teil 3, Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen, 2010.
- McDonald-Rapp 1972 W. A. McDonald-G. R. Rapp, *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1972.
- Mee 1978 C. Mee, "Aegean trade and settlement in Anatolia in the Second Millennium BC," *AnSt* 28, 1978, 121-156.
- Mee 1982 C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age: An Archaeological Survey*. Aris and Phillips LTD, Warminster, 1982.
- Mee-Cavanagh 1984 C. B. Mee-W. G. Cavanagh, "Mycenaean tombs as evidence for social and political organisation", *OxfJA* 3, 1984, 45-64.
- Mee-Taylor 1997 C. Mee-G. Taylor, "Prehistoric Methana.", Ed. C. Mee-H. Forbes, *A Rough and Rocky Place: The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece*. Liverpool: Liverpool University Press, 1997, 42-56.

- Melas 1985 E. M. Melas, *The Island of Karpathos, Saros and Kasos in the Neolithic and Bronze Age*, SIMA 68, Göteborg, 1985.
- Melas 1988 E. M. Melas, "The Dodecanese and W. Anatolia in Prehistory: Interrelationships, Ethnicity and Political Geography", *AnSt* 38, 1988, 109-120.
- Mellaart 1958 J. Mellaart, "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean", *AJA* 62, 1958, 9-33.
- Mellaart 1970 J. Mellaart, "The Second Millennium Chronology of Beycesultan" *AnSt* 20, 1970, 55-67.
- Mellaart 1981 J. Mellaart, "Anatolia and the Indo Europeans", *JIES* 9, 1981, 135-148.
- Mellaart 1986 J. Mellaart, "Some Reflections on the History and Geography of Western Anatolia in the Late Fourteenth and Thirteenth Centuries BC.", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, AnAr* 10, İstanbul, 1986, 215-231.
- Mellaart-Murray 1995 J. Mellaart-A. Murray. *Beycesultan Vol. III Part II Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects*, The British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1995.
- Mellink 1970 M. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 74, 1970, 157-178.
- Mellink 1974 M. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 78, 1974, 105-130.
- Mellink 1983 M. J. Mellink, "The Hittites and the Aegean World: Part 2. Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in Western Anatolia", *AJA* 87, No. 2, 1983, 138-141.
- Melville 2016 S. C. Melville, *The Campaigns of Sargon II, King of Assyria, 721-705 B.C.*, University of Oklahoma Press, 2016.
- Memiş 2003 E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi*, Konya, 2003.
- Mercangöz 2003 Z. Mercangöz, "Kuşadası Kadı Kalesi 2001 Yılı Çalışmaları.", *KST* 24, Cilt 2, 2003, 125-138.
- Mercangöz 2012 Z. Mercangöz, "Kuşadası Kadıkalesi (Anaia)", Ed. A. Çilingiroğlu-Z. Mercangöz-G. Polat, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*, İzmir, 2012, 403-414.
- Meriç 2001 R. Meriç, "Metropolis Yakınındaki Hitit Çağdaşı bir Arzava Kenti", *İzmir Kent Kültürü Dergisi (Journal of City Culture, Special Issue on Archaeology)*, İzmir, 2001, 230-234.
- Meriç 2003a R. Meriç, *Metropolis: Ana Tanrıça Kenti*, İstanbul, 2003.
- Meriç 2003b R. Meriç, "Excavations at Bademgediği Tepe (Puranda) 1999-2002: A Preliminary Report", *IstMitt* 53, 2003, 79-98.

- Meriç-Mountjoy 2002 R. Meriç-P. Mountjoy, "Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) in İonia: A preliminary report", *IstMitt* 52, 2002, 79-98.
- Meriç-Öz 2015 R. Meriç-A.K. Öz, "Bademgediği Tepe (Puranda) Near Metropolis" , Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 609-626.
- Middleton 2008 G. D. Middleton, *The collapse of palatial society in LBA Greece and the postpalatial period*. Durham University, 2000. (e-kaynak <http://etheses.dur.ac.uk/2900/>)
- Mitchell 1999 S. Mitchell, "Archaeology in Asia Minor 1990-1998", *Archaeological Reports* 45, 1999, 125-191.
- Molloy 2010 B. Molloy, "Swords and Swordsmanship In the Aegean Bronze Age", *AJA* 114, No. 3, 2010, 403-428.
- Momigliano 2012 N. Momigliano, *Bronze Age Carian Iasos: Structures and Finds from the Area of the Roman Agora (C. 3000 -1500 BC)*, Missione Archeologica Italiana Di Iasos IV, Giorgio Bretschneider Editore, Roma, 2012.
- Mommsen et al. 2001 H. Mommsen-D. Hertel-P. A. Mountjoy, "Neutron Activation Analysis of the Potter from Troy in the Berlin Schliemann Collection", *AA*, 2001, 169-211.
- Moran 1992 L.W. Moran, *The Amarna Letters*.(çev. ve edit) Baltimore: The John Hopkins University Press, 1992.
- Morgan 1999 C. A. Morgan, *Isthmia Volume VIII. The Late Bronze Age settlement and Early Iron Age sanctuary*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 1999.
- Morgan 2003 C. A. Morgan, *Early Greek States Beyond the Polis*, Routledge, New York, 2003.
- Morpurgo-Davies 1979 A. Morpurgo-Davies, "Terminology of power and terminology of work in Greek and Linear B", Ed. E. Risch-H. Mühlestein, *Colloquium Mycenaeanum*, Geneca, 1979, 87-108.
- Morricone 1965-1966 L. Morricone, "Eleona e Langada: sepolcreti della Tarda Eta del Bronzo a Co", *Annuario* 43-4, 5-311.
- Morris 2003 S. P. Morris, "Aegean Politics as Levantine Neighbours." Ed. W. G. Dever-S. Gitin, *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel, and Their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*. Winona Lake. Eisenbrauns, 2003, 3-15.
- Moschos 2009 I. Moschos, "Western Achaea During the Succeeding LH III C Late Period –The Final Mycenaean Phase and the Submycenaean Period", Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 235-288.

- Mountjoy 1993 P. A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery: An Introduction*, Oxford University Committee for Archaeology Monographs, Oxford, London, 1993.
- Mountjoy 1998 P. A. Mountjoy, “The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa.”, *AnSt* 48, 1998, 33-67.
- Mountjoy 1999 P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*. Rahden, Westf. :Verlag Marie Leidorf GmbH, 1999.
- Mountjoy 2005 P. A. Mountjoy, “Mycenaean Connections on the Near East in LH III C: Ships and Sea Peoples.”, Ed. R. Laffineur-E. Greco, *Aegaeum 25: Emporia, Aegeans in the Central and Easter, Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10 Rencontre égéenne Internationale Athens, Italian School of Archaeology, 14-18 April 2004*, Liège, 2005, 423-428.
- Mountjoy 2007 P. A. Mountjoy, “A definition of LH III C Middle”, Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavadil, *LH III C chronology and synchronisms II, LH III C Middle: proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 221-247.
- Mountjoy 2009 P. A. Mountjoy, “LH III C Late: an East Mainland - Aegean koine”, Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C chronology and synchronisms III: LH III C Late and the transition to the early iron age: proceedings of the International workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 289-312.
- Mountjoy 2015 P. A. Mountjoy, “The East Aegean-West Anatolian Interface in the 12th Century BC: Some Aspects Arising from the Mycenaean Pottery.”, Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 37-80
- Mühlenbruch 2007 T. Mühlenbruch, “The Post-Palatial Settlement in the Lower Citadel of Tiryns”, Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavadil, *LH III C chronology and synchronisms II, LH III C Middle: proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 243-252.
- Mühlenbruch 2009 T. Mühlenbruch, “Tiryns – The Settlement and its History in LH III C”, Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 313-326.
- Müller 2006 V. Müller, “M. Ö. 2. Binin İkinci Yarısındaki Mısır Kronolojisi Konusunda Yapılan tartışmalara Eleştirel Bir Bakış”, Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 195-212.

- Myres 1920 J. L. Myres, "The Dodecanese", *The Geographical Journal*, vol. 56, no. 5, The Royal Geographical Society, 1920, 329-347.
- Nakassis et al. 2011 D. Nakassis-A. W. Parkinson-M. L. Galaty, "Redistributive Economies from a Theoretical and Cross-Cultural Perspective", *Forum-Redistribution in Aegean Palatial Societies*, *AJA* 115, 2011, 177-184.
- Nelson 1929 H. H. Nelson, "The Epigraphic Survey of the Great Temple of Medinet Habu (Seasons 1924-25 to 1927-28)". *Medinet Habu-1924-28*, *Oriental Institute Communications* No. 5. Chicago: The University of Chicago Press, 1929.
- Neve 1987 P. Neve, "Die Ausgrabungen in Boğayköy-Hattuša 1986", *AA*, 1987, 381-410.
- Niemeier 1997 W. D. Niemeier, "The Mycenaean Potter's Quarter at Miletus", *TEXNH: Craftsmen, Crafts-women and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age Aegeum* 16, (*Proceedings of the sixth International Aegean Conference*) vol:2, Liege, 347-352.
- Niemeier 1998 W. D. Niemeier, "The Myceneans in Western Anatolia and the Problem of the Origins of the Sea Peoples", *Mediterranean Peoples in Transition, Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE*, Israel Exploration Society, Jerusalem, 17-65.
- Niemeier 1999 W. D. Niemeier, "Mycenaeans and Hittites in War in Western Asia Minor.", Ed. R. Laffineur, *Polemos. Le Contexte Guerrier en Ègèe à L'Âge du Bronze*. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale Université de Liège, 14-17 avril 1998. *Aegeum* 19, Liège, 1999, 141-155.
- Niemeier 2002 W. D. Niemeier, "Hattuša ve Ahhiyawa Arasındaki Millawanda/Milet Sorunu", Ed. H. Willinghöfer, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich das Volk der 1000 Götter*, İstanbul, 2002, 520-523.
- Niemeier-Niemeier 1997 B. Niemeier-W. D. Niemeier, "Minoisch-mykenisches bis protogeometrisches Milet", *Zielsetzung und Grabungen auf dem Stadionhügel und am Athenatempel*. *AA*, 1997, 189-248.
- Nightingale 2009 G. Nightingale "Glass and faience beads from Perati. The end of the Mycenaean tradition, the beginning of the new tradition of the Early Iron Age in Greece", Ed. Daniēlidu, Despoina, Dōron. *Timētikos tomos gia ton kathēgētē Spyro Iakōbidē, Seira monographiōn/Kentron Ereunēs tēs Archaioiētōs* 6, Athēna 2009 (epistēmōnikē epimeleia Despoina Daniēlidu), 495-512.
- Nur-Burgess 2008 A. Nur, D. Burgess, *Apocalypse-Earthquakes, Archaeology and the Wrath of God*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Nur-Cline 2000 A. Nur, E.H. Cline, "Poseidon's Horses: Plate Tectonics and Earthquake Storms in the Late Bronze Age Aegean and Eastern Mediterranean", *JAS* 27, 2000, 43-63.
- Oğuzhanoğlu 2015 U. Oğuzhanoğlu, "Stratonikeia Antik Kenti Çevresinde Erken Yerleşim İzleri", Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia Çalışmaları 1, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, İstanbul, 2015, 19-28.

- Otten 1988 H. Otten, *Die Bronzetafel aus Boğazköy: Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV. Studien zu den Boğazköy-Texten*, Beiheft 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1988.
- Oygür 1990 V. Oygür, "Altın madenciliğinin yeniden doğuşu", *Jeoloji Mühendisliği* 37, 1990, 17-22.
- Oygür 1996 V. Oygür, "Türkiye'de Altın Madenciliği", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi* 13, 1996, 150-157.
- Öz 2005 E. Öz, *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'nun Etnik ve Sosyal Yapısı*, Ankara Ünversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçag Dilleri Ve Kültürleri (Sumeroloji) Anabilim Dalı, Ankara, 2005. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Özdemir 2004 A. Özdemir, "İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.6, Sayı. 2, 2004, 173-192.
- Özey 2001 R. Özey, "Adalar Denizi ve Batı Anadolu Bölgesi Hakkında", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 3, Cilt: 1, İstanbul, 2001, 27-36.
- Özgünel 1983 C. Özgünel, "Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri," *Bulleten* 47, 1983, 697-743.
- Özgünel 1987 C. Özgünel, "Selçuk Arkeoloji Müzesi'nde Saklanan Miken Pyxisi ve Düşündürdükleri", *Bulleten* 51, 1987, 535-547.
- Özgünel 1996 C. Özgünel, "Mykenische Keramik in Anatolien", *AMS* 23, Rudolf Habelt GMBH, Bonn, 1996.
- Özkan 1995 S. Özkan, "Önasya'da Geç Tunç Çağ Ticaret Hayatında Hitit Devleti'nin Yeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 10, İzmir, 1995, 211-217.
- Özkan 2007 S. Özkan, "Ülkemizde Bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 22, İzmir, 2007, 77-116.
- Özyiğit 1993 Ö. Özyiğit, "1991 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *KST* 14, Cilt 2, 1993, 1-22.
- Özyiğit 2003 Ö. Özyiğit, "2000-2001 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *KST* 24, Cilt 2, 2003, 333-350.
- Özyiğit 2004 Ö. Özyiğit, "2002 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *KST* 25, Cilt 1, 2004, 441-452.
- Özyiğit 2005 Ö. Özyiğit, "2003 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *KST* 26, Cilt 2, 2005, 43-50.
- Özyiğit 2006 Ö. Özyiğit, "Phokaia", Ed. W. Radt, *Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien. Geplantes und erreichtes. Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei) (Byzas 3)*. Istanbul: Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Istanbul, 2006, 303-314.
- Özyiğit 2007 Ö. Özyiğit, "2005 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", *KST* 28, Cilt 2, 2007, 341-354.

- Palaima 1991 T. G. Palaima, "Maritime Matters in the Linear B Tablets", Ed. R. Laffineur, *Aegeum* 7: Thalassa. L'Égée Préhistorique et la mer, University de Liege, Liege, 1991, 273-310.
- Palaima 1995 T. G. Palaima, "The Nature of the Mycenaean Wanax: Non-Indo-European Origins and Priestly Functions", *Aegeum* 11, 1995, 119-139.
- Palaima 1997 T. G. Palaima, "Techne: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age", *Aegeum* 16, 1997, 407-412.
- Palaima 2006 T. G. Palaima, "Wanaks and related power terms in Mycenaean and later Greek.", Ed. S. Deger-Jalkotzy-I. Lemos, *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006, 53-71.
- Palaima 2010 T. G. Palaima, "Linear B", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford University Press, 2010, 356-372.
- Palaima 2012 T. G. Palaima, "Security and Insecurity as Tools of Power in Mycenaean Palatial Kingdoms", Ed. P. Carlier et al. *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIIe colloque international sur les textes égéens Sévres/Paris/Nanterre, 20-23 septembre 2010, Pisa/Rome, 2012*, 345-356.
- Papadopoulos 1991 T. J. Papadopoulos, *Ανασκαφή Κλαυσ Πατρών*, "Prakt", 1991, 79-84.
- Papadopoulos-Kontorli-Papadopoulou 1984 T. J. Papadopoulos-L. Kontorli-Papadopoulou, "Notes from Achaea", *BSA* 79, 1984, 221-227.
- Papadopoulos-Kontorli-Papadopoulou 2000 T. J. Papadopoulos-L. Kontorli-Papadopoulou, "Four Late Bronze Age Italian Imports in Achaea", in P. Astrom-D. Sjörenhagen (eds.), *Festschrift für Hans-Günter Buchholz zu seinem achtzigsten Geburtstag am 24. Dezember 1999*, SIMA 127, 2000, 143-146.
- Papazoglou-Manioudaki 1994 L. Papazoglou-Manioudaki, "A Mycenaean Warrior's Tomb at Krini near Patras.", *BSA* 89, 1994, 171-200.
- Parker 1996 V. Parker, "Bemerkungen zur mittelhethitischen Geschichte: Madduwatta und seine Zeit", *Klio* 78, 1996, 7-27.
- Parker 1999 V. Parker, "Zum Text des Tawagalawas-Briefes, Ahhiyawa-Frage und Textkritik", *Or* 68, 1999, 61-83.
- Peatfield 1999 A. Peatfield, "The Paradox of Violence: Weaponry and Martial Art in Minoan Crete", *Aegeum* 19, 1999, 67-74.
- Peker 2010 H. Peker, "Hatti-Ahiyawa İlişkilerine Doğu Akdeniz'den Bir Bakış, An Eastern Mediterranean Approach To Hatti-Ahiyawa Relations", *AnAr* 19, 2010, 1-11.
- Pickles-Peltenburg 1998 S. Pickles-E. Peltenburg, "Metallurgy, society and the bronze/iron transition in the east Mediterranean and the Near East", *Reports of the Department of Antiquities*, Cyprus, 1998, 67-100.

- Piggott 1992 S. Piggott, *Wagon, Chariot and Carriage: Symbol and Status in the History of Transport*, Thames and Hustan, London, 1992.
- Podzuweit 1982 C. Podzuweit, 'Die mykenische Welt und Troja', *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, B. Hänsel (ed.), Moreland, 65-88.
- Podzuweit 1983 C. Podzuweit, "Bericht zur spatmykenischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1981. Die Phasen SH III C Fortgeschritten bis Spät", *AA*, 1983, 359-402.
- Popham 1994 M. Popham, "The Collapse of Aegean Civilization.", Ed. B. Cunliffe, *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1994, 277-303.
- Popham et al. 1980 M. Popham– L. H. Sackett–P. G. Themelis–J. Boardman–M. J. Price–H.W. Catling– .A. Catling–V.R. d'A. Desborough–O.T.P. K. Dickinson–R.A. Higgins – L.H. Jefferey, *Lefkandi I. The Iron Age. Settlement. The Cemeteries*, London, 1980.
- Popham et al. 1982 M. Popham–E. Touloupa–L. H. Sackett, "The Hero of Lefkandi", *Antiquity* LVI, 1982, 169-179.
- Popham et al. 1988-1989 M. Popham–P. G. Calligas–L. H. Sackett, "Further Excavation of the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1984 and 1986, a Preliminary Report", *Archaeological Reports*, No. 35 (1988 - 1989), 117-129.
- Popham et al. 2006 M. Popham–D. Evely–H. Sackett, "The site and its excavation.", Ed. D. Evely, *Lefkandi IV The Bronze Age: The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*. London: the British School at Athens, 2006.
- Przeworski 1939 S. Przeworski, *Die Metallindustrie Anatoliens*, Leiden, 1939.
- Radner 2006 K. Radner, "Review of Wittke 2004", *ZA* 96, 2006, 144-149.
- Riehl 1999 S. Riehl, *Bronze Age Environment and Economy in the Troad*, *BioArchaeologica* 2, Tübingen, Mo Vince Verlag, 1999.
- Roberts 1991 O. T. P. Roberts, "The Development of the Brail into a Viable Sail Control for Aegean Boats of the Bronze Age", Ed. R. Laffineur–L. Basch, *Aegaeum* 7: *Thalassa: L'Egée Préhistorique Et La Mer*, Liège, 1991, 55-64.
- Robbins 2001 M. Robbins, *Collapse of the Bronze Age the story of Greece, Troy, Israel, Egypt and the Peoples of the sea*, Authors Choice Press, 2001.
- Rouge 1867 E. De Rouge, *Chrestomathie égyptienne, ou Choix de textes égyptiens transcrits, traduits et accompagnés d'un commentaire perpétuel et précédés d'un abrégé grammatical*, Paris, 1867.
- Rougemont 2007 F. Rougemont, "Flax and Linen Textiles in the Mycenaean Palatial Economy", Ed. M. L. Nosch–C. Gillis, *Ancient Textiles. Production, Craft and Society. Proceedings of the First International Conference in Ancient Textiles, held at Lund Sweden and Copenhagen, Denmark, on March 19-23, 2003*, *Ancient Textiles Series* 1, Oxford, 2007, 46-49.

- Röllig 1997 W. Röllig, "Muški." *REA* 8.7/8, 1997, 493-495.
- Russell 1984 H. F. Russell, "Shalmaneser's campaign to Urartu in 865 B.C., and the historical geography of eastern Anatolia according to Assyrian sources", *AnSt* 24, 1984, 171-201.
- Rutter 1974 J. B. Rutter, *The late Helladic IIIB and IIIC Periods at Korakou and Gonia in the Corinthia*, University of Pennsylvania, 1974.
- Rutter 1975 J. B. Rutter, "Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period", *AJA* 79, no. 1, 1975, 17-32.
- Rutter 1977 J. B. Rutter, "Late Helladic IIIC Pottery and Some Historical Implications," Ed. E. N. Davis, *Symposium on the Dark Ages in Greece*, 1977, New York, 1-20.
- Rutter 1979 J. B. Rutter, "The Last Mycenaean At Corinth", *Hesperia* 48(4), 1979, 348-392.
- Rutter 1990 J. B. Rutter, "Some Comments on Interpreting the Darksurfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th century BC Aegean", *JMA* 3, 1990, 29-49.
- Rutter 1992 J. B. Rutter, "Cultural Novelty in the Post-Palatial Aegean World: Indices of Vitality or Decline?", Ed. W. A. Ward-M. S. Joukowsky, *The crisis years: the 12th century BC from beyond the Danube to the Tigris*. Dubuque: Kendall/Hunt, 1992, 61-78.
- Rutter 2003 J. Rutter, "The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic III C Ceramic Assemblages of the Central and Southern Greek Mainland", Ed. S. Deger-Jalkozy-M. Zavadil, *LH III C Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna May 7th and 8th, 2001*, 2003, 193-216.
- Rutter 2007 J. B. Rutter, "How Different is LH III C Middle at Mitrou? An Initial Comparison with Kalapodi, Kynos and Lefkandi", Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavadil, *LH III C chronology and synchronisms II, LH III C Middle: proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 287-300.
- Salvini-Vagnetti 1994 M. Salvini-L. Vagnetti, "Una spada di tipo egeo da Bogazköy", *La Parola del Passato*, fasc. 276, 1994, 215-236.
- Sams-Voigt 1989 G. K. Sams-M. M. Voigt, "Work at Gordion in 1989", *KST* 12, 1990, 455-470.
- Sandars 1961 N. Sandars, "The First Aegean Swords and their Ancestry", *AJA* 65, 1961, 17-29.
- Sandars 1963 N. Sandars, "Latter Aegean bronze swords", *AJA* 67, 1963, 117-153.

- Sandars 1978 N. Sandars, *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean 1250-1150 BC.*, Londra: Thames and Hudson, 1978.
- Sartiaux 1921 F. Sartiaux, "Nouvelles recherches sur le site de Phocée", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 65, 1921, 119-129.
- Schachermeyr 1935 F. Schachermeyr, *Hethiter und Achäer*, Leipzig, 1935.
- Schachermeyr 1986 F. Schachermeyr, *Mykene und das Hethiterreich*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986.
- Schaeffer 1948 C. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale*, Oxford University Press, London, 1948.
- Schaeffer 1952 C. F. A. Schaeffer, *Enkomi-Alasia I*, Paris, 1952.
- Schallin 1993 A. L. Schallin, *Islands under Influence: The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence*, SIMA 111, P. Åströms Förlag, 1993.
- Schiering 1960 V. W. Schiering "Die Ausgrabung beim Athena-Tempel in Milet 1957 - I: Südabschnitt", *IstMitt.* 1959-60 Heft 9-10, İstanbul, 1960, 4-30.
- Schilardi 1979 D. U. Schilardi, "The destruction of the Mycenaean Citadel at Koukounaries", Ed. J. L. Davis-J. F. Cherry, *Cycladic Prehistory*, University of California, Los Angeles, 158-179.
- Schilardi 1984 D. U. Schilardi, "The LH IIIC Period at the Koukounaries Acropolis, Paros.", Ed. J. A. MacGillivray-R. L. N. Barber, *The Prehistoric Cyclades*, Edinburgh, 1984, 184-206.
- Schimdt 1902 H. Schimdt, *Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer*, Berlin, 1902.
- Schneider 2006 T. Schneider, "Geç Tunç Çağ'ında Mısır", Ed. Ü. Yalçın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 229-236.
- Schofield 2007a E. V. Schofield, "Lefkandi in Late Helladic III C Middle", Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavadil, *LH III C chronology and synchronisms II, LH III C Middle: proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2007, 301-314.
- Schofield 2007b L. Schofield, *The Mycenaens*, The British Museum Press, London, 2007.
- Schon 2011 R. Schon, "By Appointment to His Majesty the Wanax: Value-Added Goods and Redistribution in Mycenaean Palatial Economies", *Forum-Redistribution in Aegean Palatial Societies*. *AJA* 115, 2011, 219-227.

- Scoufopoulos 1971 N. C. Scoufopoulos, *Mycenaean Citadels*, Ed. Paul Astrom, SIMA 22, Goteborg, 1971.
- Seeher 2006 J. Seeher, *Hattuša Rehberi, "Hitit Başkentinde Bir Gün"*, Ege Yayınları, İstanbul, 2006.
- Seroglou-Sfakianakis 2015 F. K. Seroglou-D. Sfakianakis, "Bridging North and South: The Dodecanese Islands and the "Eastern Insular Arc" between Crete and Anatolia during the Late bronze Age", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 263-288.
- Sevin 1991 V. Sevin, "The Early Iron Age in the Elazığ region and the Problem of the Mushkians", *AnSt* 41, 1991, 87-97.
- Sevin 2001 V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. TTK, Ankara, 2001.
- Sevin 2003 V. Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Sevinç 2008 F. Sevinç, "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17, Isparta, Haziran-2008, 11-32.
- Shaw 1991 I. Shaw, *Egyptian Warfare and Weapons*, Shire Publications LTD, 1991.
- Shaw 2003 I. Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Shear 1987 I. M. Shear, *The Panagia Houses at Mycenae*, University of Pennsylvania, Philadelphia, 1987.
- Shelmerdine 1985 C. W. Shelmerdine, *The perfume industry of Mycenaean Pylos*, Göteborg: Åström, 1985.
- Shelmerdine 1997 C. W. Shelmerdine, "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland", *AJA* 101, 1997, 537-585.
- Shelmerdine 2001 C. W. Shelmerdine, "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Central and Southern Greek Mainland" and "Addendum 1997-1999", Ed. C. T. Cullen, In *Aegean Prehistory: A review (AJA Suppl. I)*, Boston, 2001, 329-381.
- Shelmerdine 2006 C. W. Shelmerdine, "Mycenaean Palatial Administration", Ed. S. Deger-Jalkotzy-I. S. Lemos, *Ancient Greece: From Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 2006, 73-86.
- Shelmerdine 2008 C. W. Shelmerdine, "Mycenaean Society", Ed. Y. Duhoux-A. Morpurgo Davies, *A Companion to Linear B: Mycenaean Greek Texts and Their World*, Leuven and Dudley, Mass: Peeters, 2008, 115-158.

- Shelton 2010 K. Shelton, "Mainland Greece", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford, 2010, 139-148.
- Sherratt 2001 E. S. Sherratt, "Potemkin Palaces and Route-Based Economics", Ed. S. Voutsaki et al. *Economy and Politics*, Cambridge Philological Society, 2001, 214-238.
- Sherratt 2006 E. S. Sherratt, "LHIIC Lefkandi: an overview.", Ed. D. Evely, *Lejkandi IV The Bronze Age: The Late Helladic IIC Settlement at Xeropolis*. London: the British School at Athens, 2006, 303-309.
- Singer 1983 I. Singer, "Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. According to the Hittite Sources", *AnSt* 33, 1983, 205-217.
- Singer 2000 I. Singer, "New Evidence on the End of the Hittite Empire", Ed. E. D. Oren, *University Museum Monograph 108, University Museum symposium Series 11, The Sea People and Their World: A Reassessment*, Philadelphia: University of Pennsylvania, 2000, 21-33.
- Sipsie-Eschbach 1991 M. Sipsie-Eschbach, *Protogeometrische Keramik Aus Iolkos In Thessalien, Prähistorische Archäologie In Südosteuropa*, Band 8, Berlin, 1991.
- Snodgrass 1971 A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971.
- Sommer 1932 F. Sommer, *Die Ahhijava-Urkunden*, Munich: Verlag der bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1932.
- Sommer 1975 F. Sommer, *Die Ahhijava-Urkunden: Mit 9 Tafeln*, Hildesheim, 1975.
- Souyouzoglou-Haywood 1999 C. H. Souyouzoglou-Haywood, *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool, 1999.
- Starke 1981 F. Starke, "Die keilschrift-luwischen Wörter für 'Insel' und 'Lampe'", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 95, 1981, 141-157.
- Starke 1997 F. Starke, "Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend", *Studia Troica* 7, 447-487.
- Starke 2001 F. Starke, "Milattan Önce İkinci Bin Yıl Güç Dengesi İçinde Troia", *Troia, Düş ve Gerçek*, Çev. S. Bulgurlu-Gün, Homer Yayınları, İstanbul, 2001, 34-45.
- Stewig 1970 R. Stewing, *Batı Anadolu Bölgesi'nde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1970.
- Stillman-Tallis 1984 N. Stillman-N. Tallis, *Armies of the Ancient Near East, 3000 BC to 539 BC*, Worthing, Sussex: A Wargames Research Group Publication (photoset and printed in England bu Flexiprint Ltd.), 1984.
- Stockhammer 2009 P. Stockhammer, "New Evidence for LH III C Late Pottery from Tiryns", Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February*

- 23rd and 24th, 2007. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 345-359.
- Stubbings 1951 F. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge, 1951.
- Styrenius 1967 C. G. Styrenius, *Submycenaean Studies*, *Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I, Athen, 8°, VII. Acta Insituri Atheniensis Rengi Sueicae 8°, VII*, 1967.
- Subaşı 2015 Ö. Subaşı, “XI. Yüzyılda Anadolu’da Meydana Gelen Doğal Afetler”, *TAED* 54, Erzurum, 2015, 505-535.
- Suriano 2014 M. Suriano, “Historical Geography of the Ancient Levant”, Ed. A. E. Killebrew-M. Steiner, *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant: c. 8000-332 BCE*, (Online Sürüm DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199214972.013.001), Oxford University Press, 2014, 1-18.
- Şahin 2007 N. Şahin, “Notion-Klaros-Kolophon Üçgeninde Myken Sorunu”, Ed. M. Kadioğlu-E. Öztepe, *65. Yaşında Coşkun Özgünel’e Armağan / Festschrift für Ahmet Coflkun Özgünel zum 65. Geburtstag*. Patronus, Homer Yayınları, 2007, 343-351.
- Şahin 2011 N. Şahin, “Klaros, 2009”, *KST* 32, Cilt 2, 2011, 151-163.
- Şahin 2015 N. Şahin, “Klaros Doğuran Ana Tanrıça Heykelciği ve Kolophon Ülkesi’nde Ana Tanrıça Kimliği”, Ed. C. Şimşek-B-Duman-E. Konakçı, *Mustafa Büyükkolancı’ya Armağan / Essays in Honour of Mustafa Büyükkolancı*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, 587-595.
- Şahin vd. 2010 N. Şahin-E. Taştumur-D. Karaman-G. Dallık-E. Doğan-D. Tari, “Klaros, 2008”, *KST* 31, Cilt 3, 2010, 247-260.
- Şahin-Günata 2015 N. Şahin, G. Günata, “Klaros’ta Ele Geçen Altın Buluntular”, *Lidya “Altın Ülke” Uluslar Arası Katılımlı Altın, Gemoloji ve Kuyumculuk Sempozyumu*, Manisa, 2015, 390-395.
- Şensoy vd. 2008 S. Şensoy- M. Demircan- Y.Ulupınar- İ.Balta, “Türkiye İklimi”, *Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü*, Ankara, https://www.mgm.gov.tr/FILES/iklim/turkiye_iklimi.pdf, 2008, 1-17.
- Tekin 1998 O. Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Televantou 2001 C. A. Televantou, “Ayios Andreas on Sifnos: A Late Cycladic III Fortified Acropolis.”, Ed. V. Karageorghis-C. E. Morris, *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.*, Nicosia, 2001, 191-215.
- Thomatos 2006 M. Thomatos, *The Final Revival of the Aegean Bronze Age: A Case Study of the Argolid, Corinthia, Attica, Euboea, the Cyclades and the Dodecanese during LH IIIC Middle*. Oxford, Archaeopress, 2006.
- Torri 2005 G. Torri, “Militärische Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit”, *AoF* 32/2, 2005, 386-400.

- Trevisanato 2007 S. I. Trevisanato, "The 'Hittite plague', an epidemic of tularaemia and the first record of biological warfare", *Medical Hypotheses* 69, Canada, 2007, 1371-1374.
- Tunçkan 1998 E. Tunçkan, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki) I*, MEB, İstanbul, 1998.
- Türkeş vd. 2009 M. Türkeş, -A.S. Akgündüz-Z. Demirörs, "Palmer Kuraklık İndisi'ne Göre İç Anadolu Bölgesi' nin Konya Bölümü'ndeki Kurak Dönemler ve Kuraklık Şiddeti, Drought periods and severity over the Konya Sub-region of the Central Anatolia Region according to the Palmer Drought Index", *CBD* 7(2), 2009, 129-144.
- Tütüncüler 2004 Ö. Tütüncüler, "MÖ 2.Bin Liman Tepe Dokuma Aletleri", *I-II. Ulusal Arkeolojik Araştırma Sempozyumu Anadolu ek dizi no:1*, 2004, 287-295.
- Uhri 2006 A. Uhri, *Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Ünal-Ertekin-Ediz 1991 A. Ünal-A. Ertekin-D. Ediz, "The Hittite Sword From Boğazköy-Hattusa, found 1991, and its Akkadian Inscription", *Müze* 4, 1991, 46-52.
- Ünal 1977 A. Ünal, "M.Ö. II Binyıl Anadolu' sında Doğal Afetler/Naturkatastrophen in Anatolien im 2.Jahrtausende V. chr", *Bulleten* XLI, 1977, 423-472.
- Ünal 1991 A. Ünal, "Two Peoples on both Sides of The Aegean Sea: Did The Achaeans and Hittites Know Each Other?", Ed. H. I. H. Prince Takahito Mikasa, *Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st Millennium B.C.*, Otto Harrassowitz, Weisbaden, 1991, 16-45.
- Ünal 2001 A. Ünal, "Batı Cephesinde Ne Var Ne Yok? Miken-Anadolu ve Ahhiyawa-Aka İlişkilerinde Son Durum", Ed. C. Özgünel-O. Bingöl-V. İdil-K. Görkay-M. Kadioğlu, *Gün Işığında Anadolu, Cevdet Bayburtluoğlu İçin Yazılar Kitabı*, Ankara, 2001, 244-251.
- Ünal 2002 A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2002.
- Ünal 2003 A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat, İstanbul, 2003.
- Ünal 2006 A. Ünal, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006, 67-102.
- Ünal 2007 A. Ünal, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri: Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Vaessen 2014 R. Vaesen, *Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BCE: New Archaeological Perspectives and Prospects*. University of Sheffield, 2014. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

- Van de Mieroop 2006 M. Van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İÖ 3000 – 323*, Çev. S. Gül, Dost Kitapevi, İstanbul, 2006.
- Vagnetti 1999 L. Vagnetti, “Mycenaeam Pottery in the Central Mediterranean; Imports and Local Production in Their Context”, Ed. P. Crielaard-V. Stissi-G. J. Van Wijngaarden, *The Complex Past of Pottery*, Amsterdam, 1999, 138-161.
- Vardar-Sarıöz 2006 S. Vardar-E. Sarıöz, “Torbalı Ovası'nın Kuzey ve Güney Kesimlerinin Alüvyal Gelişimi ve Doğal Ortam Değişmelerine Etkileri”, *Ekoloji* No. 60, 2006, 55-64.
- Veenhof 1972 K. R. Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden, 1972.
- Veenhof 2003 K. R. Veenhof, *The Old Assyrian List of Year Eponyms from Kārum Kanish And Its Chronological Implications*, TTK 6/64, Ankara, 2003.
- Vercoutter 1956 J. Vercoutter, *L'Égypte et le monde égéen préhellénique*, Paris, 1956.
- Verger 2003 S. Verger, “Note sur quelques objets en bronze du sanctuaire de Claros”, Ed. J. de La Genière et V. Jolivet, *Cahiers de Claros II. L'Aire des sacrifices*, Paris, 2003, 173-177.
- Vinson 1990 S. Vinson, “Ships in the Ancient Mediterranean”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 53, No. 1, ASOR, 1990, 13-18.
- Vitale 2006 S. Vitale, “The LH IIIB – LH III C Transition on the Mycenaean Mainland Ceramic Phases and Terminology”, *Hesperia* 75, 2006, 177-204.
- Vlachopoulos 1999a A. G. Vlachopoulos, “Cultural, Social and Political Organisation in the Cyclades during the Late Helladic IIIC Period.” *Eliten in der Bronzezeit*, ed. Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 1999, 79-86.
- Vlachopoulos 1999b A. G. Vlachopoulos, “E Naxos kata ten YE IIIG Periodo. E physiognomia kai o Charakteras enos Akmaiou Nesiotikou Kenrou.” *Periphery*, 1999, 303-314.
- Vlachopoulos 2003 A. G. Vlachopoulos, “The Late Helladic III C ‘Grotto Phase’ of Naxos. Its Synchronisms in the Aegean and its Non-Synchronisms in the Cyclades”, Ed. S. Deger-Jalkotzy-M. Zavadil, *LH III C chronology and synchronisms. Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001*, Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, 217-234.
- Vlachopoulos 2006 A. G. Vlachopoulos, *H Υστεροελλαδική IIIG περίοδος στη Νάξο: Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο, Τόμος Ι. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού Αρχαιογνωσία αρ. 4*, Atina, 2006.
- Vlachopoulos 2008 A. G. Vlachopoulos, “A Late Mycenaean Journey from Thera to Naxos: Cyclades in the 12th century BC.”, Ed. N. Brodie-J. Doole-G. Gavalas-C. Renfrew, *Ορίζων: Symbolism, Interactions, Centrality. Recent Work on the prehistory of the Cyclades*. McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge 25-28.3.2004, Cambridge, 2008, 479-491.

- Vlachopoulos-Georgiadis 2015 A. G. Vlachopoulos-M. Georgiadis, "The Cyclades and the Dodecanese during the Post-Palatial Period: Heterogeneous Developments of a Homogeneous Culture", Ed. N. Chr. Stampolidis-Ç. Maner-K. Kopanias, *NOSTOI. Indigeneous Culture, Migration, Integration in the Aegean Islands, Western Anatolia during the Late Bronze Age-Early Iron Age*, Koç University Press, İstanbul, 2015, 337-369.
- Voightländer 1975 W. Voightländer, "Die mykenische Stadtmauer in Milet und einzelne Wehranlagen der späten Bronzezeit." *IstMitt* 25, 1975, 17-34.
- Voutsaki 2010 S. Voutsaki, "Argolid", Ed. E. H. Cline, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)*, Oxford University Press, 2010, 599-613.
- Wace 1923 A. J. B. Wace, "1921-1923 Excavations at Mycenae. VIII – The Palace", *BSA* 25, 1923, 147-282.
- Wachsmann 1997 S. Wachsmann, "Were the Sea Peoples Mycenaeans? The Evidence of Ship Iconography", Ed. S. Swiny-R.L. Hohlfelder-H.W. Swiny, *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, *ASOR Archaeological Reports* 4, Atlanta, 1997, 339-356.
- Wachsmann 1998 S. Wachsmann, *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*. College Station: Texas A&M University Press, 1998.
- Wachsmann 2000 S. Wachsmann, "To the Sea of the Philistines", Ed. E. D. Oren, *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, University Museum Monograph 108. Philadelphia: University Museum, University of Pennsylvania, 2000, 103-143.
- Walberg 1999 G. Walberg, "The End of the Late Bronze Age at Midea", Ed. R. Laffineur, *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, vol. 1., *Aegaeum* 19, Université de Liège, Liège, 1999, 157-160.
- Walberg 2007 G. Walberg, *Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994–1997*, INSTAP Academic Press, Philadelphia, 2007.
- Wallace 2010 S. Wallace, *Ancient Crete: From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Warren-Hankey 1989 P. Warren-H. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol, 1989.
- Wedde 1999 M. Wedde, "War at Sea: The Mycenaean and Early Iron Age Oared Galley", Ed. R. Laffineur, *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze. Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, vol. 1., *Aegaeum* 19, Université de Liège, Liège, 1999, 465-476.
- Wedde 2000 M. Wedde, *Toward a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ship Imagery*, Mannheim, 2000.
- Weickert 1940 C. Weickert, "Grabungen in Milet 1938", *Bericht über den VI internationalen Kongress für Archäologie Berlin*, 1940, 325-332.

- Weickert 1957 V. C. Weickert, "Die Ausgrabung beim Athena Tempel in Milet 1955", *IstMitt* 7, 1957, 102-132.
- Weiss 1982 B. Weiss, "The decline of Late Bronze Age civilization as a possible response to climatic change", in *Climatic Change*, Vol. 4, No.2, 1982, 173-198.
- Weninger-Jung 2009 B. Weninger-R. Jung, "Absolute Chronology of the End of the Aegean Bronze Age", Ed. S. Deger-Jalkotzy-A. E. Bächle, *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 373-416.
- West 1997 M. L. West, "Homer's Meter", Ed. I.Morris-B. P owell, *A New Companion to Homer*, Brill, 1997, 218-237.
- Westenholz 1997 J. G. Westenholz, *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*, Eisenbrauns, Indiana, 1997.
- Wilhelm-Boese 1987 G. Wilhelm-J. Boese, "Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderts v. Chr.", Ed. P. Åström, *High, Middle or Low? Acts of an International Colloquium on Absolute Chronology held at the University of Gothenburg 20th-22nd August 1987*, Paul Åströms Ferlag, 1987, 74 –116.
- Wilhelm 1989 G. Wilhelm, *The Hurrians*, Witshshire, 1989.
- Wilhelm 2006 G. Wilhelm, "Kadeş ve Süper Güçlerin Barış Antlaşması", Ed. Ü. Yağın-C. Pulak-R. Slotta, *Uluburun Gemisi: 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, Bochum, 2006, 237-250.
- Wittke 2004 A. M. Wittke, *Musker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients B Geisteswissenschaften nr.99*. Wiesbaden: Reichert, 2004.
- Woudhuizen 1994 F. C. Woudhuizen, "The Late Hittite Empire in the Light of Recently Discovered Luwian Hieroglyphic Finds", *JIES* 22, 1994, 53-81.
- Woudhuizen 2006 F. C. Woudhuizen, *The Ethnicity of the Sea Peoples*, Erasmus University, Rotterdam, 2006. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Wright et al. 1990 J. C. Wright-J. F. Cherry-J. L. Davis-E. Mantzourani-S. B. Sutton-R. F. Jr. Sutton, "The Nemea Valley Archaeological Project: a preliminary report.", *Hesperia* 59(4), 1990, 579-659.
- Yakar 1976 J. Yakar, "Hitite Involvement in Western Anatolia", *AnSt* 26, 1976, 117-128.
- Yakar 2007 J. Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Çev. S. H. Riegel, Homer Kitapevi, İstanbul, 2007.
- Yağın 2013 Ü. Yağın, "Geç Tunç Çağında Küreselleşme", *Aktüel Arkeoloji* 31, 2013, 44-55.

- Yasur-Landau 2010 A. Yasur-Landau, "On Birds and Dragons: A Note on the Sea Peoples and Mycenaean Ships". *Pax Hethitica Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 399-410.
- Yıldız-Öner 2015 S. Yıldız-E.Öner, "Kadıkalesi-Anaia ve Çevresinde (Kuşadası-Aydın) Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları", Ed. C. Şimşek-B. Duman-E. Konakçı, *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan /Essays Honour of Mustafa Büyükkolancı*, Ege Yayınları, İstanbul, 2015, 737-758.
- Yon 1992 M. Yon, "The end of the Kingdom of Ugarit. The Crisis years", Ed. W. A. Ward-M. S. Joukowsky, In *The 12th Century B.C. from beyond the Danube to the tigris*, Iowa, 1992, 111-122.
- Zangger 1993 E. Zangger, *Argolis II: The Geoarchaeology of the Argolid*, GF.BR Mann Verlag, Berlin, 1993.
- Zunal 2014 O. Zunal, "Preliminary Report on Protogeometric Pottery from Recent Excavations at Claros: Contributions to Early Ionian Pottery", *Le sanctuaire de Claros et son oracle*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2014, 109-116.
- Zunal 2016 O. Zunal, "A Group of Submycenaean - Protogeometric Cups from Klaros", Ed. S. Durugönül-M. Durukan-G. Brands-D. Kaplan, *OLBA XXIV*, 171-189.

FIGÜRLER DİZİNİ

Sayfa

Figür 1: Yakınoğu Coğrafyası, http://www.gods-word-first.org/bible-maps/ancient-near-east.html	357
Figür 2: Batı Anadolu Fiziki Coğrafyası, http://amasya000005.blogspot.com.tr/p/blog-page.html	357
Figür 3: Ege Coğrafyası, Mangaloğlu- Votruba 2011, 65, Harita 1.	358
Figür 4: Yunanistan'daki Coğrafi Bölgeler, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Ancient_Regions_Mainland_Greece.png	359
Figür 5: MÖ II. binyılın başlarında Yakınoğu'nun siyasi coğrafyası, https://mariesontag.files.wordpress.com/2015/05/dagonsroute2.jpg	360
Figür 6: MÖ II. binyılın başlarında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Ticaret Rotaları, Kulakoğlu-Öztürk 2015, Fig. 1.	360
Figür 7: Geç Tunç Çağının Başlarında Yakınoğu'nun Politik Durumu, Müller 2006, 198, Res. 3.	361
Figür 8: MÖ 14. yy'da Yakınoğu'nun Politik Coğrafyası, https://sites.google.com/a/umich.edu/impladjo/maps	361
Figür 9: M.Ö 16. yy'da Batı Anadolu'nun durumu. Alparslan 2015, 133; Fig.1	362
Figür 10: Geç Tunç Çağında Hitit Coğrafyasındaki Bölgeler ve Yerel Krallıklar, https://sites.google.com/a/umich.edu/impladjo/maps	362
Figür 11: Hattuşa'da Bulunan Miken Kılıcı, Ünal 2003, Res. 10.	363
Figür 12: Hattuşa' da bulunan bir keramik parçasındaki Myken savaşçı betimi (Bonn Hitit Kataloğu 2002, 297), Dinçol&Dinçol 2006, 219; Resim 9	363
Figür 13: Mursili II'nin (M.Ö. 14.y.y'm ikinci yarısı) Arzawa seferinden sonraki durum. Alparslan 2015, 135; Fig.2	364
Figür 14: Muşşili'nin Arzawa Seferi Güzergâhları, Bryce 1974, 108; Fig.1	364
Figür 15: Karabel Kaya Kabartması (Ünal 2003, 1.) ve Luvice Yazıtı (Bittel 1939- 1941, 181, Şekil 6.)	365
Figür 16: Doğu Ege-Batı Anadolu Arayüzü, Mountjoy 2015; 40, Fig.1.	365
Figür 17: Kanesh-Kültepe Yerleşimi, mapio.net	366
Figür 18: Geç Tunç Çağı Akdeniz'deki Ticaret Rotaları, MGS Cartographic Division: M. A. Nicolls, C. A. Klein, E. J. Landsman, J. T. Blozis	366
Figür 19: Sardinya Nuraghe Kültürü. Yerleşim Düzeni ve Tunç İşlemeciliği, https://www.google.com.tr/search?q=sardinia+nuraghi+culture&source	367
Figür 20: Orta ve Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Ana Deniz Rotaları, Matthaus 2006, res. 32.	367
Figür 21: Geç Tunç Çağı'nın Sonunda Doğu Akdeniz'de Yıkıma Uğrayan Yerleşimler. Drews 2014, 10.	368
Figür 22: Thera Adasının Volkanik Patlamadan Sonra Aldığı Görünüm, www.travelingclassroom.org	368
Figür 23: Schaffer'e Göre MÖ 1200'lerde Olasılıkla Deprem Sonucu Yıkılan Yerleşim Bölgeleri, Schaffer 1948.	369

Figür 24: Sol Taraftaki İklimin Sıcak Olduğu Dönemlerde, Sağ Taraftaki İklimin Soğuk Olduğu Dönemlerdeki Sıcaklık Değişimleridir, Aydıngün 2014, s. 81'den uyarlanmıştır.	369
Figür 25: Merneptah Dönemi Büyük Karnak Yazıtı, http://www.salimbeti.com/	370
Figür 26: MS 11. yy'daki Haçlı Seferlerinin Rotası, , Mountjoy 2015, 71; Fig.22	370
Figür 27: 1928-1946 yılları arasında Anadolu'da Kuraklık Değişimleri, Erinc 1950, 233; fig.9	371
Figür 28: Anadolu'da 1932 ve 1935 yıllarında geçen kurak dönemin Hitit coğrafyasına uyarlaması, Gür 2012a, 35; res. 1-2.	372
Figür 29: Türkiye'de Nüfusun Büyüklüğü ve artış hızındaki değişimler 1927-2023, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü TNSA-2008, 6; Şekil 1.....	372
Figür 30: Yunanistan Anakarası ve Ege'deki Saray Merkezleri, https://en.wikipedia.org	373
Figür 31: Yunanistan'daki GH IIIB Dönemi Saray Merkezleri ve Yerleşimler, Cullen 2001, 330; fig. 1.	373
Figür 32: Thebai Kent Planı, Baedeker 1894.	374
Figür 33: Geç Tunç Çağında Önemli Bir Merkez Olan Gla, http://glas-excavations.org/	374
Figür 34: Yukarı Şehir Güney Havuzları Planı, Seeher 2010, 61; Res. 60	375
Figür 35: Boeotia'daki Dhimini Sarayı, https://tr.pinterest.com	375
Figür 36: MÖ III. binyılda kullanılan Savaş Arabaları, Hamblin 2006, 132; fig. 56. ..	376
Figür 37: Geç Tunç Çağında Kullanılan Savaş Arabaları: a) Mısır b) Hitit c) Miken, http://www.burmpit.us/2016/05/battle-kadesh-ramesses-ii-egyptians-fight-hittites-draw , http://www.salimbeti.com/micenei/chariots.htm	376
Figür 38: Tiryns'ten Yuvarlak Savaş Arabası Üzerinde Yuvarlak Kalkanlı İki Savaşçı, Günther 2000, 7, 1b.	377
Figür 39: Pylos'tan Cirit Atıcısına Bir Örnek. Grguric 2005, 17.	377
Figür 40: Tiryns'ten GH IIIB2'ye tarihlenen bir keramik parçası üzerinde Cirit taşıyan savaşçılar, http://www.salimbeti.com/	377
Figür 41: Knossos'taki Freskolarda Betimlenen Cirit Taşıyan “Zenci Komutan”, Grguric 2005, 27.	378
Figür 42: II. Ramses'in Kadesh Savaşında Hititlere Karşı Savaş Arabalı Taarruzu, Thebes'teki Ramses Tapnağı, https://www.haikudeck.com/battle-of-kadesh-uncategorized-presentation-CINam2nTkc	378
Figür 43: Drews'e Göre Cirit Ucu Olduğu Düşünülen Silah Başları, http://www.salimbeti.com/	379
Figür 44: Akdeniz'de Kazılarda Ortaya Çıkmış “ <i>Neue II</i> ” Tipindeki Kesici Kılıçlar, Catling 1961.	379
Figür 45: Orta Avrupa ve Balkanlarda Kullanılan “ <i>Neue II</i> ” Tipindeki Kılıçlar, https://tr.pinterest.com/slyazzi/ancient-weapons/?lp=true	379
Figür 46: Mısır'daki III. Ramses'e ait Medinet Habu Tapnağı ve Planı, Cifola 1991, 12.	380
Figür 47: II. Ramses (altta) ve III. Ramses (altta) Dönemlerinde Kullanılan Sherden Paralı Asker Birlikleri, Sandars 1980, 29, 32; fig. 12, 14.	380

Figür 48: Kadesh Savaşında II. Ramses'e Paralı Asker Olarak Hizmet Eden bir Sherden Hitit Savaşçısını Öldürüyor, http://www.salimbeti.com	380
Figür 49: Merneptah Döneminde Saldıran Deniz Kavimlerinden Shekelesh Esiri, http://www.salimbeti.com/	381
Figür 50: Merneptah Döneminde Saldıran Deniz Kavimlerinden Teresh Esiri, Nibbi 1975: Pl. 1.	381
Figür 51: Merneptah Döneminde Saldıran Deniz Kavimlerinden Lukkaların Güneybatı Anadolu'daki Anayurtları Likya Bölgesi, Mellink 1995.	382
Figür 52: III. Ramses Döneminde Mısır'a Denizden Saldıran Halklar, Wachsmann, 2000, 106.	382
Figür 53: III. Ramses Döneminde Mısır'a Karadan Saldıran Halklar, http://www.salimbeti.com	382
Figür 54: III. Ramses Döneminde Anadolu Tipinde Kağnılarla Mısır'a Saldıran Deniz Kavimleri, http://thetorah.com/the-philistines/	383
Figür 55: III. Ramses' in Deniz Kavimleri' ne karşı kazandığı savaşla ilgili betimde gösterilen Mısır savaş gemileri (Medinet Habu), Höckmann 2006, 314; Res. 2	383
Figür 56: Aynı betimde gösterilen Deniz Kavimleri'ne ait gemiler, Höckmann 2006, 314; Res. 2	384
Figür 57: Mısır Hizmetindeki Sherdenlere Karşı Savaşan Peleset, Denyen ya da Tjeker/Shekelesh Halkları, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Pulasti_(Philistine)_and_Tsakkaras_(painting).png	384
Figür 58: III. Ramses Dönemindeki Savaştan Sonra Esir Edilen Halklar: (a) Hitit?, (b) Amorite, (c) Tjeker, (d) Sherden, (e) Shasu, (f) Teresh, Nibbi 1975: Pl. 1.	384
Figür 59: Balkanlardan ve Akdeniz'in Batısından Gelen Olası Göç Hareketleri, http://www.salimbeti.com	385
Figür 60: Troia'da Bulunmuş Balkan Kökenli Kaba Mallar, Koppenhoffer 1997, abb. 18.	385
Figür 61: Elazığ Yöresinde Bulunan Kaba Mallara Örnekler, Sevin 1991, fig. 1-6.	386
Figür 62: Elazığ Yöresindeki Geç Tunç ve Erken Demir Çağı Yerleşimleri, Sevin 1991, 94; fig. 7.	386
Figür 63: Mushki ve Balkan Halklarının Geç Tunç Çağı Sonunda Olası Göç Hareketleri.	387
Figür 64: Firavun Keops'un gemisi (Landström 1970), Höckmann 2006, 317; Res. 3	387
Figür 65: Theba'da bulunan bir alçak kabartma: Bir Mısır sahilinde Meneş tipinde Suriye gemileri, Höckmann 2006, 314; Res. 2	387
Figür 66: Thera: Savaş donanımı olan bir gemiyi gösteren fresk; arka planda iki gemi barınağı görünmektedir, Höckmann 2006, 314; Res. 2	388
Figür 67: Deniz Kavimlerinin Kullandıkları Gemiler, Nelson 1930, Pl. 39.	388
Figür 68: Kynos' ta bulunan bir Geç Myken vazo resmi: Uzak menzili silahlara sahip kürekli bir gemi, Höckmann 2006, 314; Res. 2	389
Figür 69: Bademgediği Tepe'de bir Krater Üzerinde Betimlenen Savaşçılar, Yasur-Landau 2010, fig. 12.	389

Figür 70: Skyros'ta GH IIIC Dönemi Üzengi Kulplu bir Testide Gösterilmiş Olan Gemi Betimi, Wedde 2000, no. 655	389
Figür 71: a) Tiryns'ten Kuşbaşı Pruva ve Bodoslamalı Tören Gemisi, Wedde 2000, no. 640, b) Kuzey Romanya Satu Mare'de Bulunan Kuşbaşı Gemi, Wedde 2000, no.6.23, c) Velem St. Macaristan, Wedde 2000, no. 6.24, d) Orta Avrupa ve İtalya'dan Kuşbaşı Tunç İşlemeler, e) Lavindsgaard-Danimarka, Slovakya-Hallstatt A2, Rossin(Pomerania)-Hallstatt B, Este(İtalya)-Villanovan II, f) Madsesbakke-Bornholm Danimarka, g) Urnfeld Kültüründen Bir Kalkan Üzerindeki Kuş Betimlemesi.	390
Figür 72: a) Tragana'da GH IIIC pyxis üzerindeki gemi betimi, Wedde 2000, no. 643, b) Enkomi, Yasur-Landau 2010, fig.10a, c) Tragana,, Yasur-Landau 2010, fig.10b, d) Eleusis, Wedde 2000, fig. 16d, e) Toumba, Wedde 2000, fig. 16f.	391
Figür 73: MÖ III. binyıl'dan İtibaren Mısır'da Kullanılan Askeri Standartlar, Stillmann-Tallis 1984, 95, 110.	392
Figür 74: Terramare Kültür Bölgesi, https://tr.pinterest.com/pin/332140541249435239/	393
Figür 75: Terramare Yerleşim Modeli, http://www.nationalgeographic.it	393
Figür 76: Terramare Kaba Malları, Cardarelli 2009, fig. 16.	394
Figür 77: Terramare Kültürüne ait Arkeolojik Materyaller, http://www.eupedia.com , http://www.wikiwand.com	394
Figür 78: Santa Rosa Kazı Alanı, Cremaschi et al. 2006, fig. 10.	395
Figür 79: Batı Anadolu'da MÖ II. binyıla ait kazılan yerleşimler, Becks 2015, 117; Fig.1	395
Figür 80: Troia-Hisarlık Yerleşimi, http://www.troyexcavations.com	396
Figür 81: Troia Yerleşiminin Stratigrafisi, https://periklisedeligiannis.wordpress.com	396
Figür 82: Troia'nın Geç Tunç Çağı Tabakaları, Troia, Düş ve Gerçek 2001, 71; Res. 74.	397
Figür 83: Batı Aşağı şehir planı/ Troya VIIb1 tabakasındaki Batı Kutsal Alanı (Troya Projesi, P.Hnila tarafından hazırlanmıştır), Aslan &Hnila 2015, 188; Fig.2	397
Figür 84: Balkan Kaba Mallarının Yayılım Alanları, Troia: Düş ve Gerçek 2001, 51; Res. 50.	398
Figür 85: Troya VIIb2 İç kalesinin planı (Troya Projesi, R.Becks tarafından hazırlandı), Aslan &Hnila 2015, 190; Fig.4	399
Figür 86: KL4 köşesindeki Troya VII2 aşamasının çok hücreli tabanı (Troya Projesi, dia 24687), Aslan &Hnila 2015, 191; Fig.5	399
Figür 87: El yapımı parlak açkılı kaplar (Troya Projesi, dia 57166), Aslan &Hnila 2015, 187; Fig.6	400
Figür 88: Troia Geçiş Dönemi Miken Keramikleri, Troia, Düş ve Gerçek 2001, 18; Res. 25(1-2).	400
Figür 89: Prtogeometrik, Geometrik ve Arkaik dönemlerde Troya'nın planı (Troya Projesi, P.Hnila tarafından hazırlanmıştır), Aslan &Hnila 2015, 194; Fig.8	401
Figür 90: PG döneminde batı kutsal alanın planı (Troya Projesi, P.Hnila tarafından hazırlandı), Aslan &Hnila 2015, 200; Fig.18	401

Figür 91: Troya VIIa-PG mal gruplarının orantısal tablosu. Seçili tabakalı depozitler esas alınarak hazırlanmıştır (P. Hnila tarafından hazırlanmıştır), Aslan &Hnila 2015, 193; Fig.7	402
Figür 92: Troia Beşiktepe Uydudan Görünüm, http://luwianstudies.org	403
Figür 93: Pitane/Çandarlı Uydudan Görünüm, http://arkeodenemeler.blogspot.com.tr	403
Figür 94: Çandarlı/Pitane, Miken seramiği, Özgünel 1983, Lev.I'den alınmıştır.	404
Figür 95: Sandars'ın Siana Bronzlarından "H" Tipinde Kısa Kılıç, Sandars 1961, pl. 27,52.....	404
Figür 96: Phokaia, http://www.arkeoloji.biz	404
Figür 97: Phokaia 1 no.lu Oval Yapı, Özyiğit 2004, Res. 12.....	405
Figür 98: Phokaia 2 no.lu Oval Yapı, Özyiğit 2004, Res. 11.....	405
Figür 99: Phokaia Demirci Atölyesi, Özyiğit 2004, Res. 8.....	406
Figür 100: Panaztepe Genel Görünüm, http://www.izmirmuzesi.gov.tr	406
Figür 101: Panaztepe Akropolü, http://www.izmirmuzesi.gov.tr	407
Figür 102: Panaztepe Geç Tunç Dönemi batı mezarlık alanı, ErkanalÖktü-Erkanal 2015, 194; Res. 21.....	407
Figür 103: Panaztepe Geç Tunç Dönemi kuzey mezarlık alanı, ErkanalÖktü-Erkanal 2015, 195; Res. 22.....	408
Figür 104: Panaztepe'den bir pithos mezar ve buluntu durumu, Erkanal Öktü-Erkanal 2015, 198; Res. 29.....	408
Figür 105: Panaztepe pithos mezarlarında ele geçen küçük buluntular, Erkanal Öktü-Erkanal 2015, 199; Res. 30.	409
Figür 106: Panaztepe Geç Tunç Çağı Mimari Yapıları, Erkanal-Öktü-Çınardalı-Karaaslan 2006, Res. 3.....	409
Figür 107: Smyrna-Bayraklı Höyüğü Havadan Görünüm, http://www.izmirmuzesi.gov.tr	410
Figür 108: Smyrna-Bayraklı Höyüğü'nün Genel Planı, Akurgal 1983.	410
Figür 109: Smyrna-Bayraklı Höyüğü TekrenkKeramikli Yerleşme, Akurgal 1983, Şekil 3.....	411
Figür 110: Smyrna-Bayraklı Miken seramiği, Özgünel 1983, Lev.VI	411
Figür 111: Smyrna-Bayraklı Höyüğü H Açması 2015 Yılı Çalışmaları, Erdem 2016, 28.	411
Figür 112: Limantepe-Klazomenai Yerleşmesinin Havadan Görünümü, http://predu2013.iyte.edu.tr	412
Figür 113: Liman Tepe Geç Tunç Çağı yerleşiminin genel planı, Mangaloğlu&Vatruba 2011, 66; Çizim 1	412
Figür 114: 2006 yılında açığa çıkarılan Geç Tunç Çağı'nın 1. mimari tabakasının planı, Mangaloğlu&Vatruba 2011, 67; Çizim 3.....	413
Figür 115: Geç Tunç Çağı'nın 1. mimari tabakasına ait ocak, Mangaloğlu&Vatruba 2011, 69; Resim 2a.....	413
Figür 116: Limantepe GH IIIC Dönemi Keramik Repertuarı, Mangaloğlu-Votruba 2011.....	414

Figür 117: Çöp çukurunda bulunan Miken figürini, Mangaloğlu&Vatruha 2011, 73; Resim 6a.	414
Figür 118: Kolophon ve Değirmendere'nin Uydudan Görünümü, https://klass-archaeologie.univie.ac.at	415
Figür 119: Kolophon-Değirmendere'deki Miken Tholos Mezarı, Bridges 1974, 267; Pl. 52.	415
Figür 120: Bademgediği Tepe Havadan Görünüm (MetropolisKazı Arşivi), Meriç-Öz 2015, 610; Fig.1	416
Figür 121: Bademgediği Tepe Plan. (Çizim A. K. Öz), Meriç-Öz 2015, 611; Fig.2....	416
Figür 122: Bademgediği Tepe'nin Çevresindeki Yerleşimlerle Stratigrafisi (R. Meriç ve A. K. Öz), Meriç-Öz 2015, 614; Fig.4a.	417
Figür 123: Bademgediği Tepe Miken seramiği, Meriç-Mountjoy 2002, 91; Fig.5.	418
Figür 124: a) Bademgediği Tepe 2'den CWF Ila Pişirme Kapları b) Bademgediği Tepe 2'den CWF III'de Pişirme Kapları. (Çizim E. Akkuş), Meriç-Öz 2015, 620; Fig.8.a-b.	418
Figür 125: Bademgediği Tepe 2. Tabakadan Silindirik-Makara Ağırlıkları, (MetropolisKazı Arşivi), Meriç-Öz 2015, 620; Fig.9.	419
Figür 126: Larisa Plan, http://erkmensenan.blogspot.com.tr	419
Figür 127: Klaros Kutsal Alanı Havadan Görünüm, http://www.izmirmuzesi.gov.tr ..	420
Figür 128: Klaros Kutsal Alanı Plan, http://jfbgradu.free.fr	420
Figür 129: Klaros Kutsal Alanında Bulunan Altar, Zunal 2016, Fig. 1.	421
Figür 130: Klaros Kutsal Alanındaki Erken Protogeometrik Döneme Tarihlenen Keramikler, Zunal 2016, Fig. 2	421
Figür 131: Ephesos-Ayasuluk Havadan Görünüm, http://ipu.gov.tr	422
Figür 132: Ephesos ve Ayasuluk Plan, http://www.mappery.com	422
Figür 133: Ephesos Körfezinin Arkaik Dönemdeki olası durumu (Kayan, 2006), Büyükkolancı 2008, 42; Fig.1	423
Figür 134: Ayasuluk Miken Seramiği, Akyurt 1998, Şekil 23.	423
Figür 135: Thera'da Volkanik Patlamadan Sonra Ortaya Çıkan Küllerin Yayılım Alanı, https://tr.pinterest.com	424
Figür 136: 22/ S açması GH IIC Miken keramik örneği, Büyükkolancı 2008, 48; Fig.18.....	424
Figür 137: Anaiia-Kadikalesi Havadan Görünüm ve Mimari Yapılar, http://www.kadikalesianaia.org	424
Figür 138: Kadikalesi Miken seramiklerinin bulunduğu L4 sondajı, Akdeniz 2007, 60.	425
Figür 139: 2010 yılında kilisenin narteksinde ele geçen çok sayıda Miken Keramiği, Mercagöz 2012, 405; Resim 4.	425
Figür 140: Kadikalesi Miken figürini çizim, Akdeniz 2007, 69; Res.17.	426
Figür 141: Miletos Antik Kenti Havadan Görünüm, http://www.kusadasiiinformation.com	426
Figür 142: Miletos Yerleşim Planı, http://stl.recherche.univ-lille3.fr	427
Figür 143: Miletos VI. tabakada yer alan sur sistemi, Neumann 1998.	427
Figür 144: Miletos'taki Minos Tipi Keramik Fırının Planı, Niemeier 1999.	428
Figür 145: Miletos Athena Tapınağı Plan, Niemeier 1999.	428

Figür 146: Miletos'ta Bulunmuş Hitit Üslubunda Bezemelerin Olduğu Krater Parçası, Niemeier 2002, 29.	428
Figür 147: Miletos'da bulunan Orta Anadolu benzeri kılıçlar, Sevin 2003, 151.	429
Figür 148: Kalabaktepe Mezarlık Alanının Planı, Kerschner 1999, 9, abb. 1.	429
Figür 149: Miletos'tan SubMiken ve Erken Protogeometrik Döneme Tarihlenen Keramikler, Vaessen 2014, Fig. 5.23.	430
Figür 150: Beycesultan Höyüğü Havadan Görünüm, http://www.beycesultan.org	430
Figür 151: Beycesultan Höyüğü II. Tabaka Plan, Lloyd 1972, Fig. 5.	431
Figür 152: II. tabakaya ait A Açmasında Yer Alan Mekânlar, Lloyd 1972, Fig. 6.	431
Figür 153: Ia ve Ib tabakasına Ait Mimari Plan, Lloyd 1972, Fig. 4.	432
Figür 154: Beycesultan Yerel Üretim Boyalı Keramikleri, Dedeoğlu-Konakçı 2015, Fig. 4.	432
Figür 155: Miken Üzengi Kulplu Testi, Mellaart-Murray 1995, 14; Fig. P.6, 11.	433
Figür 156: Aphrodisias Antik Kenti ve Pekmeztepe Höyüğü Uydudan Görünüm, http://luwianstudies.org	433
Figür 157: Aphrodisias Antik Kenti Plan, Joukowsky 1986, Fig. 5.	433
Figür 158: Aphrodisias Tiyatrosu ve Pekmeztepe Höyüğü, https://twitter.com/Aphrodisias09	434
Figür 159: Pekmez Höyük Açmalar Plan, Joukowsky 1986, 49.....	434
Figür 160: Aphrodisias Akropolis tepesi, Joukowsky 1986, 79; Fig. 61.	435
Figür 161: Aphrodisias Akropolis Tepesi 8 no.lu Açma A4 I no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 151; 176.....	435
Figür 162: Aphrodisias Akropolis Tepesi 8 no.lu Açma A4 II ve III no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 150; Fig. 174.	436
Figür 163: Aprodiasias Miken İmitasyonu Boyalı Keramikler, Marchese 1976, Fig. 5-6.	436
Figür 164: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 I no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 154; Fig. 180.	437
Figür 165: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 II no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 153; Fig. 179.	437
Figür 166: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 II no.lu Yapı Katı, Joukowsky 1986, 152; Fig. 178.....	438
Figür 167: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 I no.lu Yapı Katı, Joukowsky 1986, 154; Fig. 181.....	438
Figür 168: Çine-Tepecik Höyüğü Uydudan Görünüm, http://luwianstudies.org	439
Figür 169: Çine-Tepecik Höyüğünün Stratigrafisi, Günel 2015, 629; Fig.2	439
Figür 170: Çine-Tepecik II 1-2 Genel Plan, Günel 2015, 630; Fig.3	440
Figür 171: II.1'deki 1 no.lu Yapı, Günel 2015, 632; Fig.6	441
Figür 172: II.1'deki 1 no.lu Yapı Plan, Günel 2015, 633; Fig.7	441
Figür 173: II.1'deki 2 no.lu Yapı Plan, Günel 2015, 635; Fig.12	442
Figür 174: Çine-Tepecik GH IIIC Dönemi Miken Keramikleri, Günel 2015, 63; Fig. 13-18.....	442
Figür 175: Iasos Antik Kenti Havadan Görünüm, http://yachtworks.info	443
Figür 176: Iasos Antik Kenti Plan, Momigliano 2012, Fig. 6.....	443

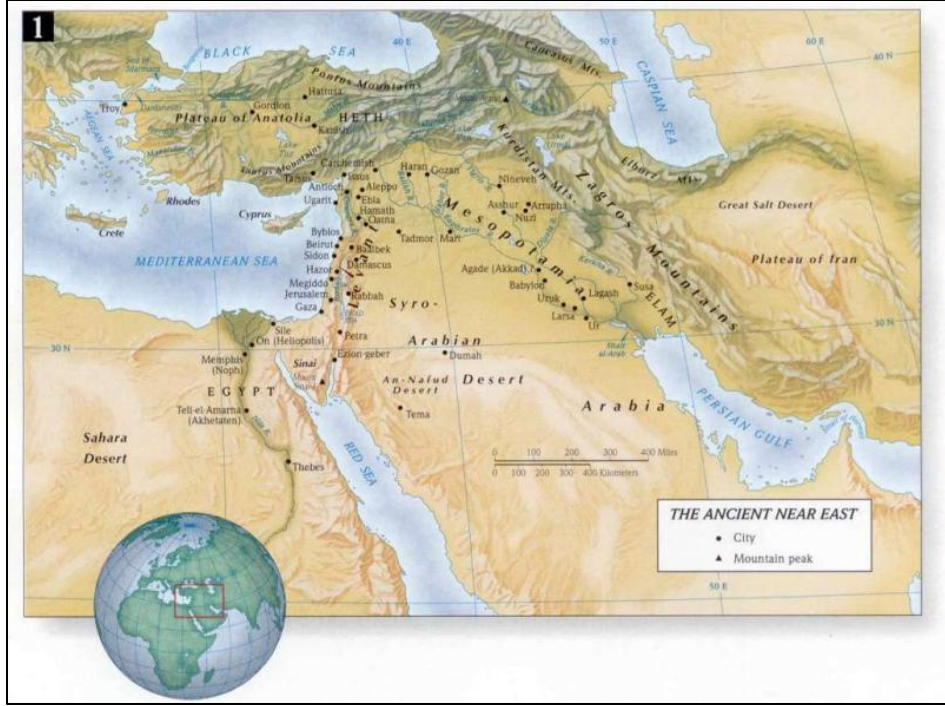
Figür 177: Bazilika ve Çevresi Plan, Momigliano 2012, Fig. 9.	444
Figür 178: Stratonikeia Antik Kenti, http://www.kulturvarliklari.gov.tr	444
Figür 179: Stratonikeia'dan Üzengi Kulplu Testi, Hanfmann-Waldbaum 1968; P.25.	445
Figür 180: Müsgebi Uydudan Görünüm.	445
Figür 181: Müsgebi Mezarlığının Yer Aldığı Ak Toprak Ocakları, Boysal 1967b.	445
Figür 182: Müsgebi Geç Tunç Çağı Mezarlık Alanı, Boysal 1967b.	446
Figür 183: Müsgebi Dromos ve Mezar Odası Plan ve Kesit, Boysal 1967b.	446
Figür 184: Müsgebi Mezarlığında Ortaya Çıkan Boyalı Keramikler, Aykurt 1998, Şekil. 27, 29-33.....	446
Figür 185: Müsgebi Mezarlığında Ortaya Çıkan Tunç Eserler, Aykurt 1998, Şekil. 34-37.....	447
Figür 186: Çömlekçiköy Uydudan Görünüm.....	447
Figür 187: Çömlekçiköy Oda Mezarlar, Boysal 1967b.	447
Figür 188: Çömlekçiköy Yuvarlak Mezar, Boysal 1967b.	448
Figür 189: Hydaz/Bozburun Yarımadasının Uydudan Konumu.....	448
Figür 190: Hydaz Güney Batı Yönüne Doğru Görünüm, Sarı 2016, 272.	448
Figür 191: On İki Adalar, http://www.united-hellas.com	449
Figür 192: Troia Savaşında Akhalar Adına Savaşa Katılan Bölgeler, https://tr.pinterest.com	449
Figür 193: Rodos'ta GH III Dönemi Mezarlık Alanları, Georgiadis 2003, 273; Fig. 5.10.	450
Figür 194: Kos Adasındaki Eleona ve Langada Mezarlık Alanı, Georgiadis 2003, 329; Fig. 5.115.....	450
Figür 195: Ialysos'taki Mezarlık Alanları, Hope Simpson-Lazenby 1973, 136.	451
Figür 196: Eleona Mezarlık Alanı Güneyden Görünüm, Georgiadis 2003, 304; Fig. 5.71.....	451
Figür 197: Rodos'ta GH IIIC Keramikleri, Mee 1982, Pl. 26, 27, 31, 32.	452
Figür 198: Kos Adasından GH IIIC Keramikleri, Mountjoy 1998, 58; Fig. 13.	452
Figür 199: Kyklad Adaları, Earle 2015, 371; Fig.1	453
Figür 200: Siyah olarak gösterilen Miken yapılarıyla birlikte Koukounaries-Paros planı, Schilardi 1984, 185.	453
Figür 201: NaxosGrotta Yerleşimi GH IIIB ve GH IIIC Yapı Katı,Vlachopoulos 2001, 219; Fig. 2	454
Figür 202: Melos, Phylakopi'deki Bronz Çağ yerleşimi planı, Earle 2015, 371; Fig.2	454
Figür 203: Siphnos Adası Ayios Andreas Yerleşiminin Planı, Televantou 2001, 193 Fig. 2.....	454
Figür 204:Monolithos Tepesi, Vlachopoulos 2007, 107; Fig. 2.	455
Figür 205: Monolithos GH IIIC Dönemi Keramikleri, Vlachopoulos 2007, 108-109; Fig. 4-5.	455
Figür 206: Xombourgo, Tenos. Güneybatıdan görünüm, Televantou 2001, 174; Fig. 3.	455
Figür 207: Siphnos Adasındaki GH IIIC Yerleşimi ' <i>tis Baronas to Froudi</i> ', Vlachopoulos 2008, 491; Fig. 43.22.	456

Figür 208: Phylakopi'deki (sol) doğu ve batı tapınaklar. Ayialrini'deki (sağ) tapmağın 3 LH IIIC aşaması. Mountjoy 1993, 154; Fig. 378; Caskey 1984, 249; Fig. 7.....	456
Figür 209: Aplomata mezarları A ve B (sol) ve Kamini mezar A (sağ). Thomatos 2006, 160-161 Fig. 2.16, 2.18.	456
Figür 210: GH IIIC Dönemi Üzengi kulplu Testi, Kamini. Vlachopoulos 2001, 222; Fig. 4.a-b.....	457
Figür 211: Kamini (Solda) ve Aplomata (Sağda) Mezarlıklarından Ele Geçirilen Altın Plakalar, Vlachopoulos 2008, 483; 43.7-8.	457
Figür 212: Grotta Evresi Boyalı Keramikler, Vlachopoulos 2001, 220; Fig. 3.a-b.	457
Figür 213: Grotta'dan Figürlü Keramikler, Vlachopoulos 2001, 226-227; Fig. 9-10.	458
Figür 214: Naxos, Grotta: GH IIIC Krater Parçası Üzerindeki Erkek Figürleri, Vlachopoulos 2008, 487; Fig. 43.17.a-b.	458
Figür 215: Naxos Grotta: GH IIIC Fincan Parçası Üzerinde İki Savaşçının Düellosu, Vlachopoulos 2008, 489; Fig. 43.21.	458
Figür 216: Yunanistan'da Bölgeler ve Saray Merkezleri, Dickinson 2006, 26; Fig. 2.1.	459
Figür 217: Argolid Bölgesindeki Yerleşimler, Cullen 2001, 330; Fig. 1.	459
Figür 218: Tiryns Havadan Görünüm, http://eaglesanddragonspublishing.com	460
Figür 219: LHIIIB2 ve LHIIIC'deki Tiryns kalesi, Kilian 1988, 132; Fig. 9.	460
Figür 220: Tiryns, LH III B2'deki yukarı kale , Mühlenbruch 2009, 322; Fig. 2.	461
Figür 221: Büyük Megaron Yapısının Kalıntılarının Üzerinde Siyahla Gösterilen "T" Yapısı, Thomatos2005:79.	461
Figür 222: Tiryns'ten Resimsel Stilde Figürlü Keramikler, Crowel 2007, Fig. 9, 11-13.	462
Figür 223: Tiryns'ten GH IIIC Miken Keramikleri, Stockhammer 2009, Fig. 4.	462
Figür 224: Mykenae Kenti Havadan Görünüm, http://www.historyfiles.co.uk	463
Figür 225: Mykenae GH IIIB Yerleşim Katı, Fitzsimons 2006: 403.	463
Figür 226: Savaşçı Vazosu, Mykenae. Dickinson 2006, 71; Fig. 3.3.	464
Figür 227: Mykenae kült Merkezi, Cullen 2001, Fig. 10.....	464
Figür 228: Mykenae'den Petras Evinin Planı, Shelton 2010, 186.	464
Figür 229: Mykenae'de GH IIIC Dönemi Yerleşim Katı, French 2009, 210.	465
Figür 230: Granary ve AslanlıKapıStratigrafisiKesiti, French 2007, 183; Fig.4.	465
Figür 231: Mykenae'de GH IIIC OrtaEvreyeit Keramikler, French 2007, 185; Fig.7.	465
Figür 232: Mykenae'de GH IIIC KeramiklerininÖzellikleriniGösterenTablo, French 2007, 181; Fig.1.	466
Figür 233: Mykenae'de Kapalı Stilde Üretilmiş Keramikler, French, 2007, 184; Fig.5.	466
Figür 234: Miken Boyalı Stel, Crowel 2007, 86; Fig.5	467
Figür 235: Midea Yerleşimi, http://wikimapia.org	467
Figür 236: Midea Akropolis'inin Planı, Demakopoulou et al. 2008, 8; Fig. 1.	467
Figür 237: GH IIIB Megaronunun Üzerine İnşa Edilen GH IIIC Dönemi Dar Planlı Megaron Yapısı, Walberg 1995, 88, Fig. 1.	468
Figür 238: Attika Bölgesi, http://plato-dialogues.org	468

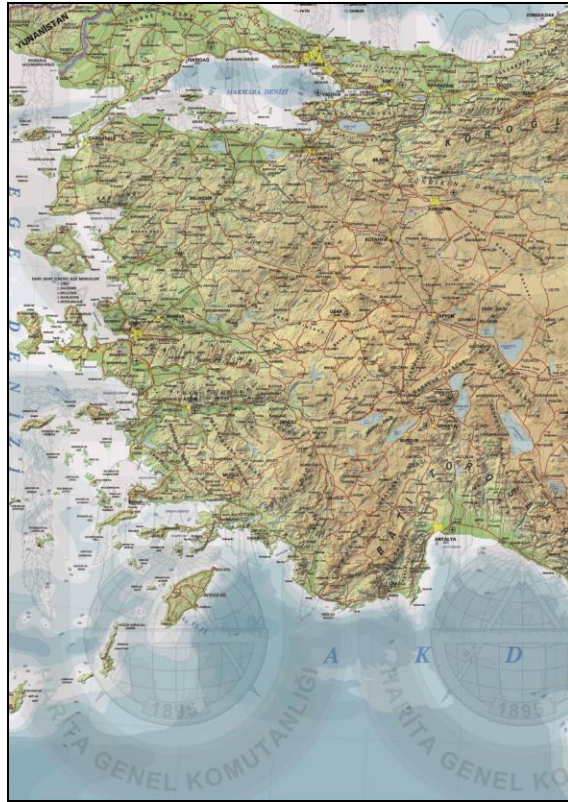
Figür 239: Atina Akropolis'i Havadan Görünüm, http://www.greece-athens.com	469
Figür 240: Atina Akropolis'i Plan, http://www.memrise.com	469
Figür 241: Geç Tunç Çağı Megaronu Plan, Castleden 2005, 64; Fig. 2.20.	469
Figür 242: Akropolis'teki Kyklopik Savunma Duvarları, Fields 2004, 49.....	470
Figür 243: Perati Mezarlığı, Iakovidis 1980, plan 1.	470
Figür 244: Atina Akropolis'indeki Depozitlere Ortaya Çıkarılmış Deneme Keramik Üretim Örnekleri, Papadopoulos 2003, 147; Pl. 2.6,9,7,18,19; 1.42,63.	471
Figür 245: Euboea Körfez Bölgesindeki LH IIIC Yerleşimleri Crielaard 2006, 275; Fig. 14.1.....	471
Figür 246: Lefkandi Kazı Alanları Havadan Görünüm, http://crea.ulb.ac.be	471
Figür 247: Geç Helladik III C Evreleri Lefkandi, Schofield 2007 a, 305; Tab. 1	472
Figür 248: Lefkandi 1. ve 2. Evreler, Popham-Sackett 1968, Fig. 12.....	472
Figür 249: 1b Evresi. 1-4 fincanlar, 5 dip, 6-8 derin kase, 9 kylix, Schofield 2007a, 306, Fig.1.....	472
Figür 250: 2a Evresi. 1 tepsi, 2 omurgalı konik fincan, 3 fincan, 4-6 kylix, 7 tek kulplu kâse, 8 tek kulplu konik kâse, Schofield 2007a, 309; Fig.4.	473
Figür 251: Lefkandi. Krater parçası, Crouwel 2007, 88; Fig.16.	473
Figür 252: “Savaşçı ve Atlar Krateri” nin Parçası, Crouwel 2007, 87; Fig.7.	474
Figür 253: Lefkandi. Krater parçası, Crouwel 2007, 88; Fig.17.	474
Figür 254: Alabastron detayı, Crouwel 2007, 88; Fig.18.....	474
Figür 255: Şimdi Bir Ada Olan Ancak Daha Önce Anakaraya Bağlı Durumdaki, Mitrou. Van de Moortel-Zahou 2005, 41; Fig. 2.....	475
Figür 256: Apsidal Yapı A'yı Da İçine Alan Farklı Evreleri Gösteren Mirou'nun Planı, Yapı B İnşası LH IIIC'de Sona Erer. Van de Moortel-Zahou 2005, 43; Fig. 4.....	475
Figür 257: Lefkandi Toumba Mezarlığı, Dickinson 2006, 192; Fig. 6.6.	476
Figür 258: Lefkandi Skoubris Mezarlığı Planı, Dickinson 2006, 184; Fig. 6.3.	476
Figür 259: Thebai'deki Pelopidou Sokağından Bir Görünüm, Cullen 2001, 356; Fig. 8.	476
Figür 260: Dhimini Sarayı GH IIIB ve GH IIIC Yerleşim Planı, Dickinson 2006, 28; Fig. 2.3.....	477
Figür 261: Korakou'daki P Evi, Thomatos 2006, 198 Fig. 3.19.....	477
Figür 262: GH IIIC Döneminde Achaea Bölgesi ve Korinth Körfezi Boyunca Uzanan Yerleşimler, Eder 2003, 54; Fig. 4.	478
Figür 263: Teíchos Dymaíon (L. Kolonas), Moscho 2009, 274; Fig.2.....	478
Figür 264: Achaea Bölgesinden Savaşçı Mezar Buluntuları Papadopoulos 2001, 133-134; Fig. 23, 25, 28.	478
Figür 265: Oda mezar 3, Krini. Bir savaşçı gömüsünü de içeren 4 gömü. Papazoglou-Manioudaki 1994, 174; Fig. 2.	479
Figür 266: Krini'deki savaşçı gömülü oda mezar 3. Kıymda bronz kılıç (sol); kılıç kını üzerinde bronz işleme (ortada), bronz mızrak ucu, Papazoglou-Manioudaki 1994, 175, 181, 183; Fig. 3, 6-7.	479
Figür 267: Ege'de Barbar Keramiklerinin Başlıca Buluntu Yerleri, Rutter 1990, 49.	479
Figür 268: Yunanistan Makedonya'sındaki GH IIIC Dönemi Yerleşimleri, Vaessen 2014, 155.....	480

Figür 269: Yunanistan Makedonya'sındaki GH IIIC Dönemi YerleşimleriStatigrafisi, Andreou 2009, 28; tab.1.	480
Figür 270: Thessaloniki Toumba kazılmış alanın planının bir bölümü, Andreou 2009, 30; Fig. 1.	481
Figür 271: Yunanistan'da Saraylar (Sol GH IIIB) ve Saraylar Sonrası Dönem (Sağ GH IIIC), Popham 2001, 282-283.	481
Figür 272: Yunanistan ve Ege'de Saraylar Sonrası Dönemde Yerleşimler, Dickinson 2006, 59; Fig. 3.1.	482

FIGÜRLER

Figür 1: Yakınoğu Coğrafyası, <http://www.gods-word-first.org/bible-maps/ancient-near-east.html>

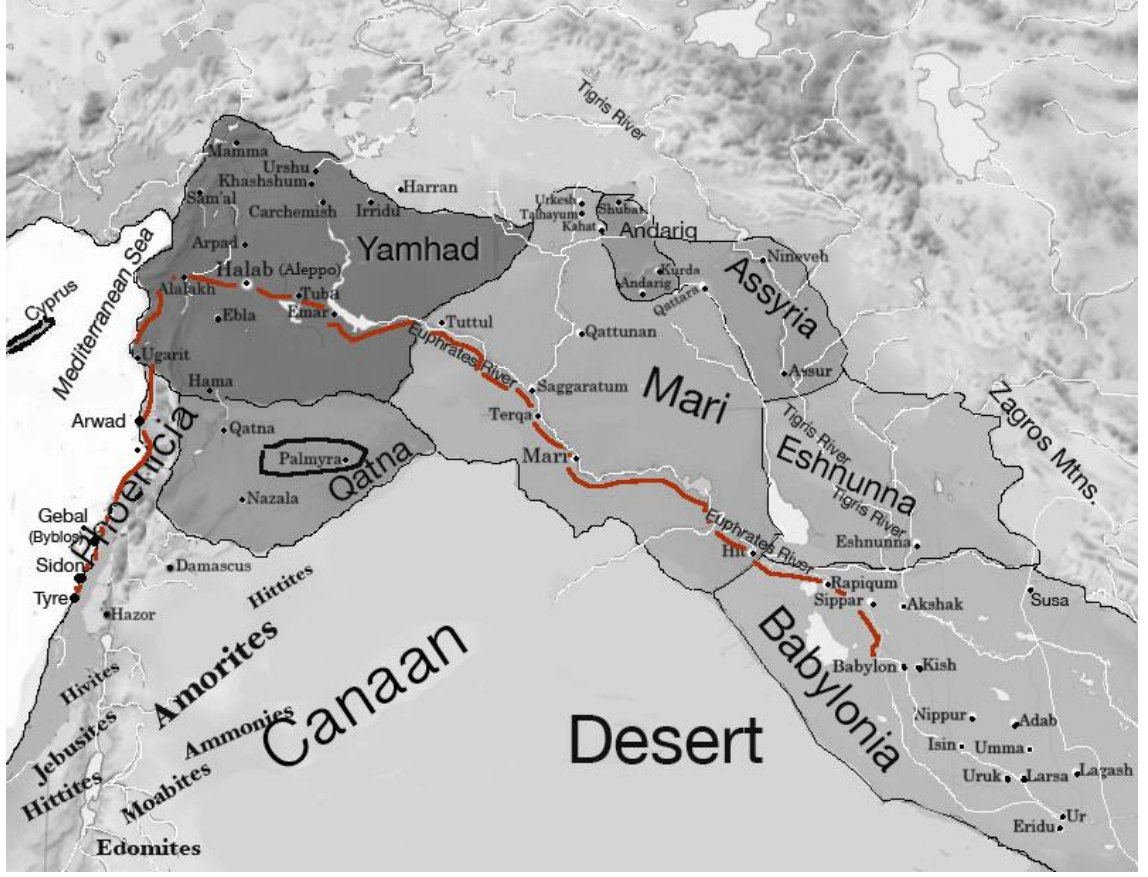
Figür 2: Batı Anadolu Fiziki Coğrafyası, <http://amasya000005.blogspot.com.tr/p/blog-page.html>

Figür 3: Ege Coğrafyası, Mangaloğlu-Votruba 2011, 65, Harita 1.

Figür 4: Yunanistan'daki Coğrafi Bölgeler,
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Ancient_Regions_Mainland_Greece.png

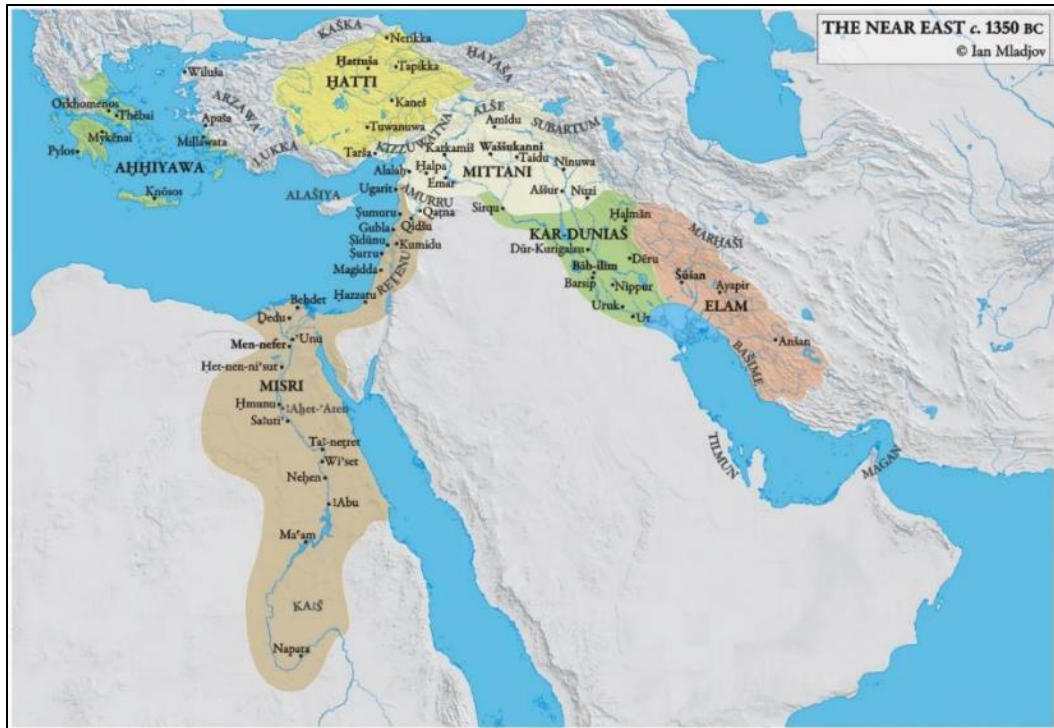
Figür 5: MÖ II. binyılın başlarında Yakındoğu'nun siyasi coğrafyası, <https://mariesontag.files.wordpress.com/2015/05/dagonsroute2.jpg>

Figür 6: MÖ II. binyılın başlarında Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Ticaret Rotaları, Kulakoğlu-Öztürk 2015, Fig. 1.

Figür 7: Geç Tunç Çağının Başlarında Yakınoğu'nun Politik Durumu, Müller 2006, 198, Res. 3.

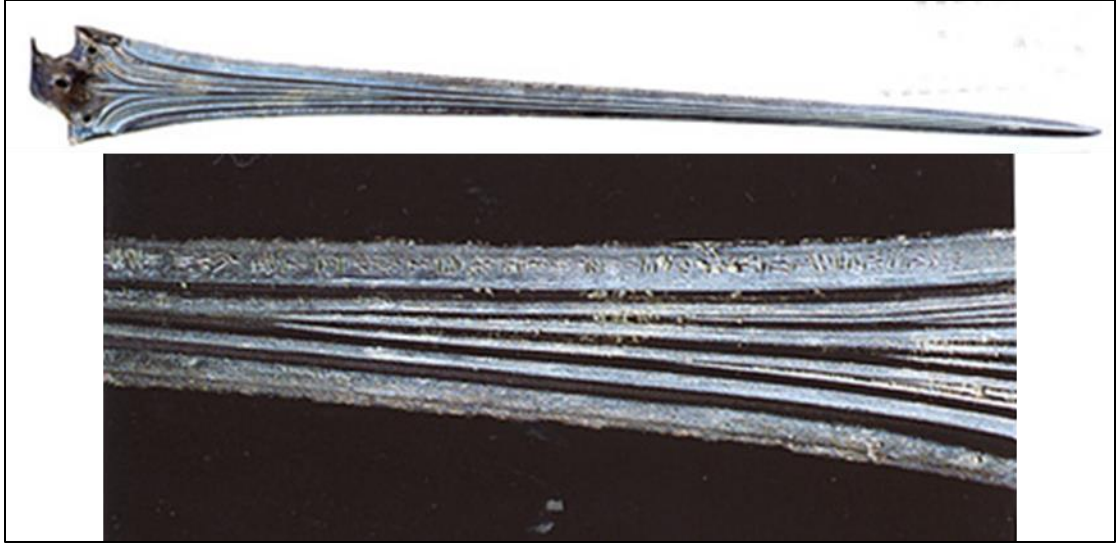
Figür 8: MÖ 14. yy'da Yakınoğu'nun Politik Coğrafyası,
<https://sites.google.com/a/umich.edu/imladjov/maps>

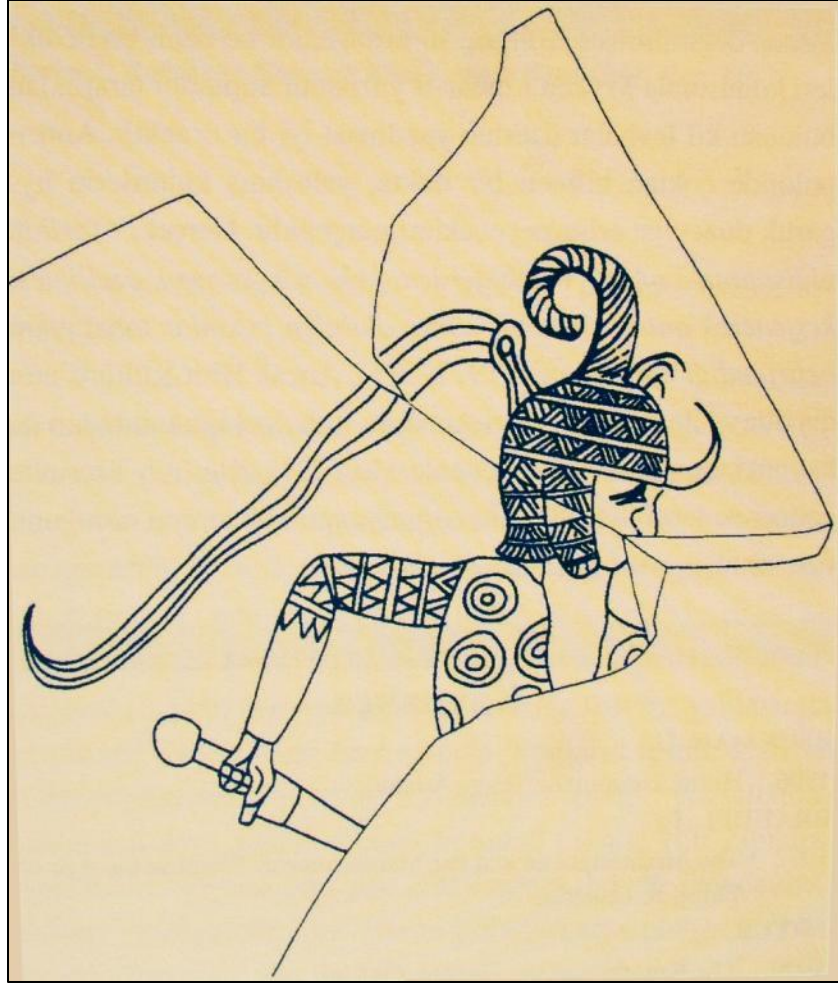
Figür 9: M.Ö 16. yy'da Batı Anadolu'nun durumu. Alparslan 2015, 133; Fig.1

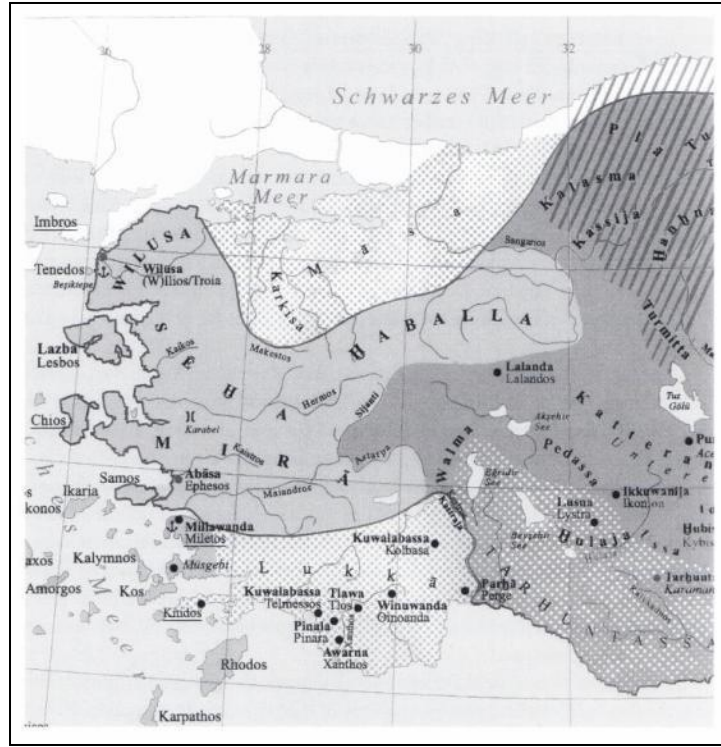
Figür 10: Geç Tunç Çağında Hitit Coğrafyasındaki Bölgeler ve Yerel Krallıklar, <https://sites.google.com/a/umich.edu/impladjo/maps>

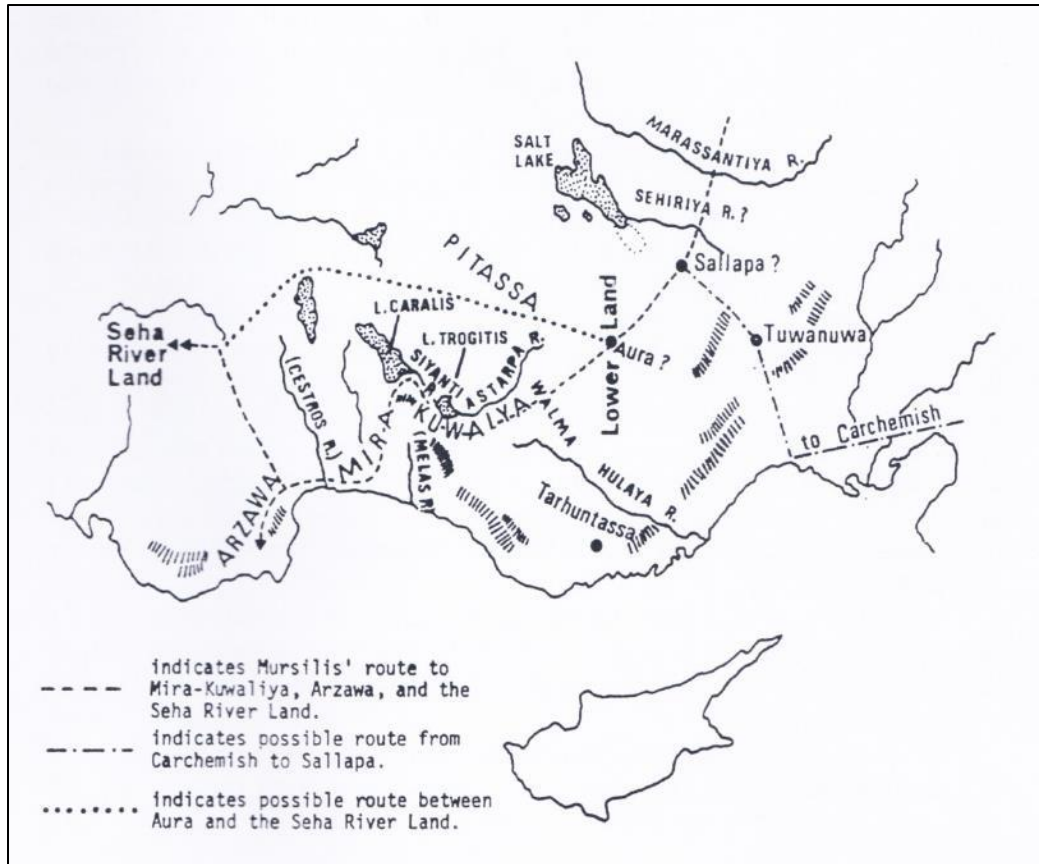
Figür 11: Hattuşa'da Bulunan Miken Kılıcı, Ünal 2003, Res. 10.

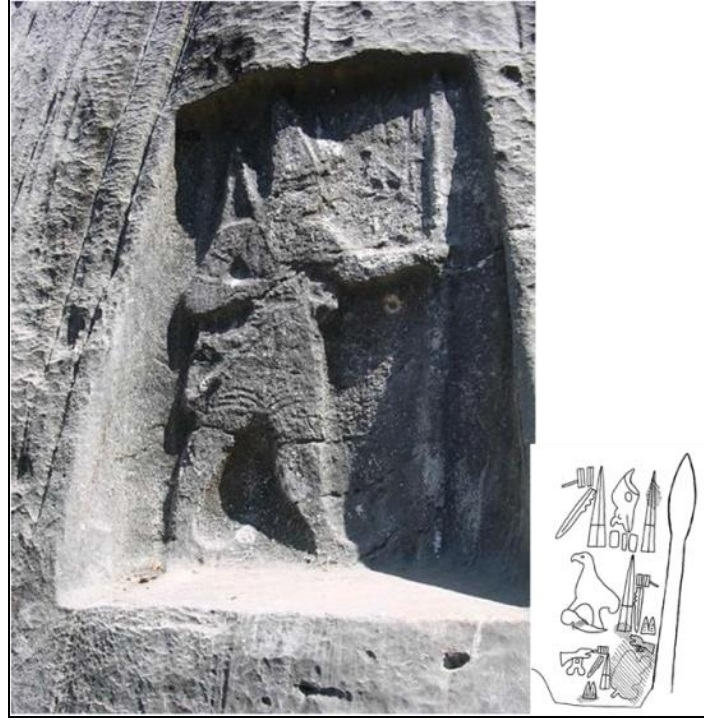
Figür 12: Hattuşa'da Bulunan Bir Keramik Parçasındaki Myken Savaşçı Betimi (Bonn Hitit Kataloğu 2002, 297), Dinçol-Dinçol 2006, 219; Resim 9

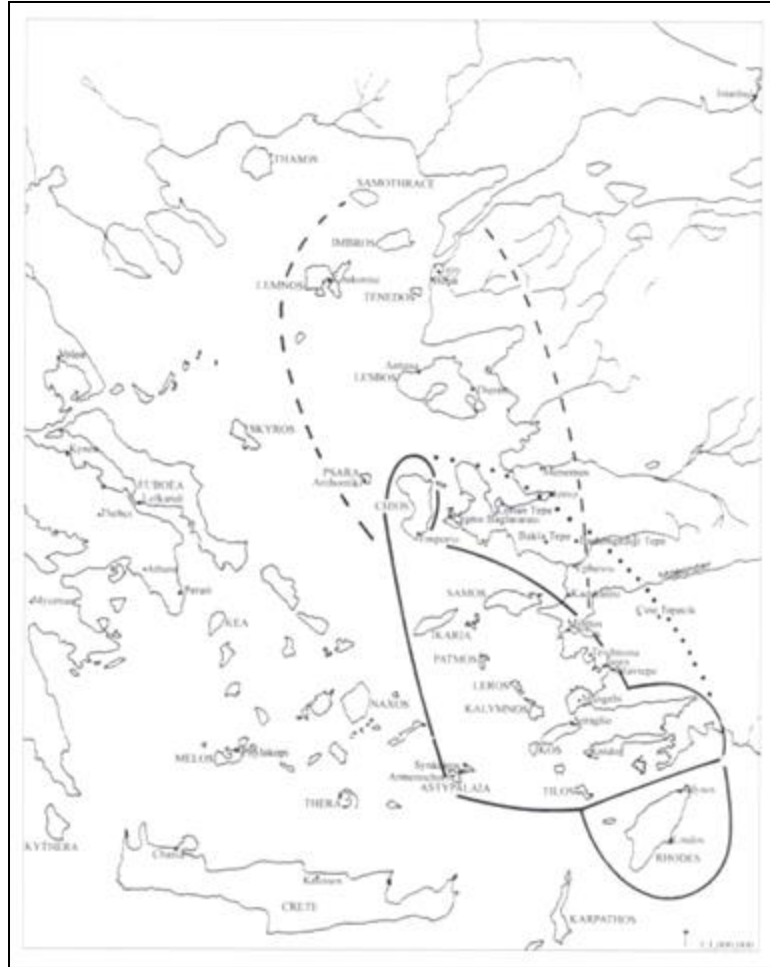
Figür 13: Mursili II'nin (M.Ö. 14.y.y'n ikinci yarısı) Arzawa Seferinden Sonraki Durum. Alparslan 2015, 135; Fig.2

Figür 14: Muşili'nin Arzawa Seferi Güzergâhları, Bryce 1974, 108; Fig.1

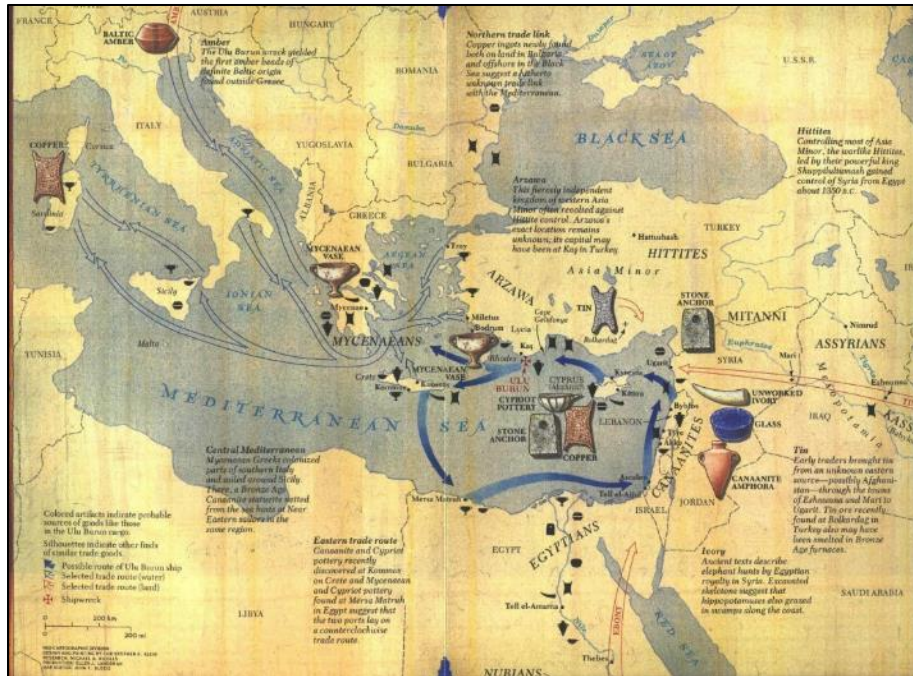
Figür 15: Karabel Kaya Kabartması, Ünal 2003, 1; ve Luvice Yazıtı Bittel 1939- 1941, 181, Şekil 6.

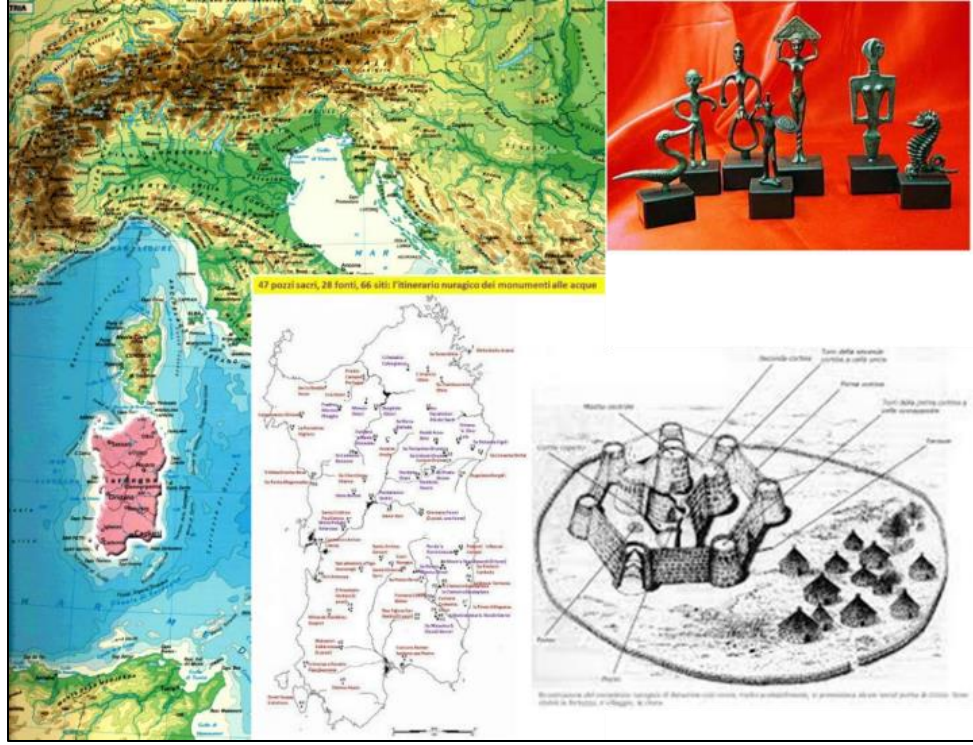
Figür 16: Doğu Ege-Batı Anadolu Arayüzü, Mountjoy 2015, 40, Fig.1.

Figür 17: Kanesh-Kultepe Yerleşimi, mapio.net

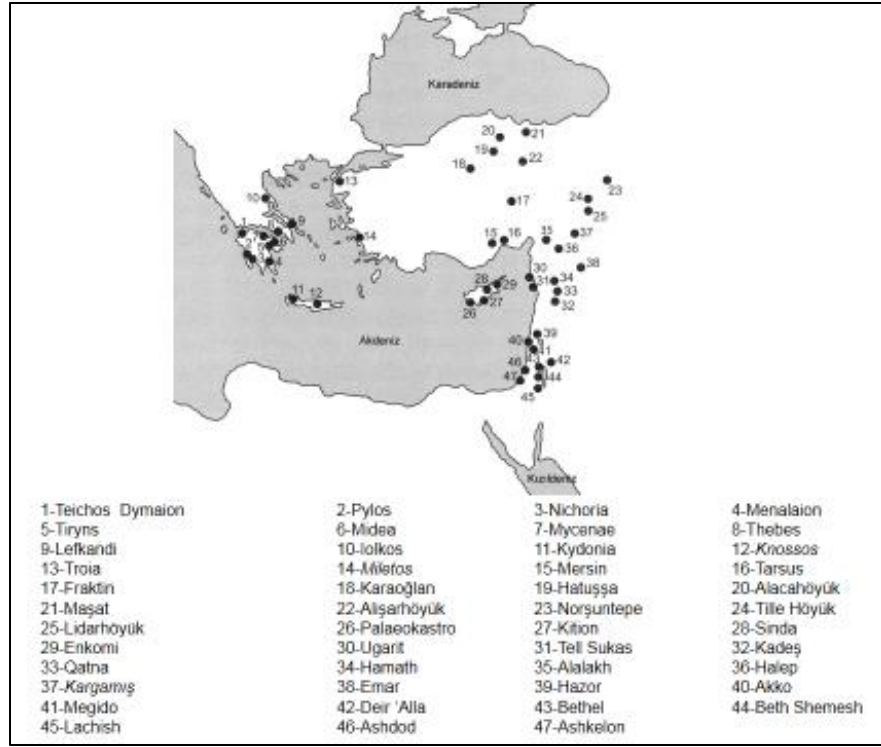
Figür 18: Geç Tunç Çağı Akdeniz'deki Ticaret Rotaları, MGS Cartographic Division: M. A. Nicolls, C. A. Klein, E. J. Landsman, J. T. Blozis

Figür 19: Sardinia Nuraghe Kültürü. Yerleşim Düzeni ve Tunç İşlemciliği,
<https://www.google.com.tr/search?q=sardinia+nuraghi+culture&source>

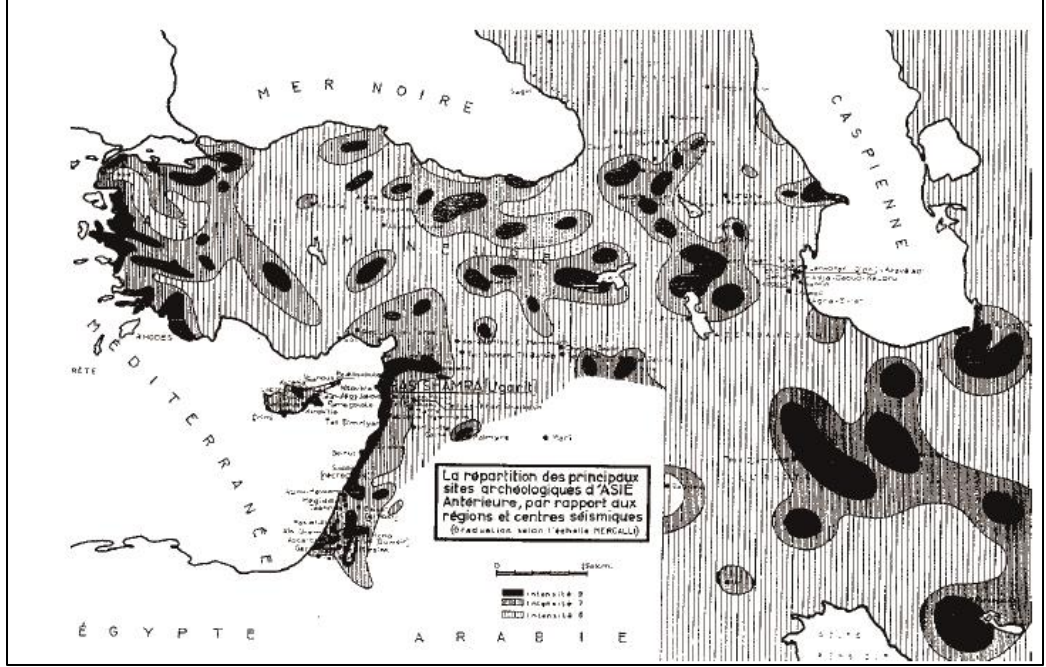
Figür 20: Orta ve Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Ana Deniz Rotaları, Matthaus 2006, res. 32.

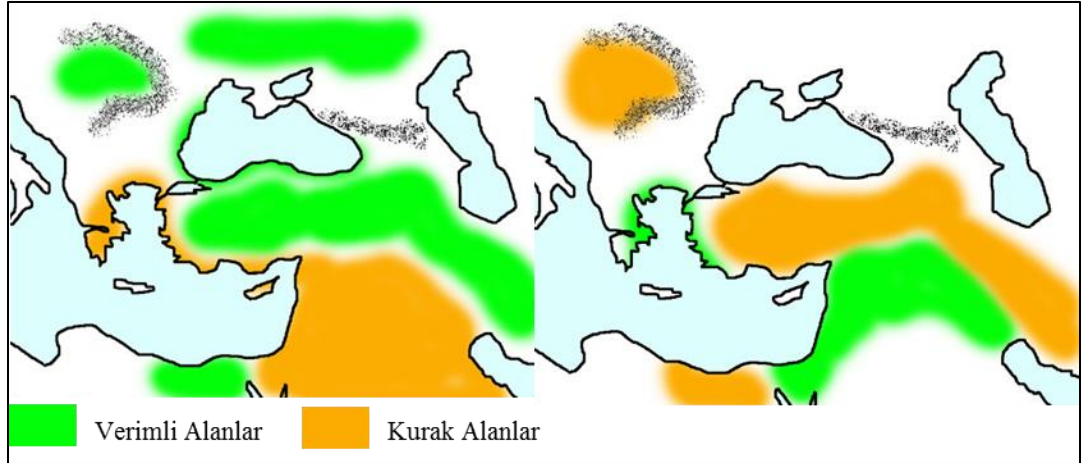
Figür 21: Geç Tunç Çağı'nın Sonunda Doğu Akdeniz'de Yıkıma Uğrayan Yerleşimler. Drews 2014, 10.

Figür 22: Thera Adasının Volkanik Patlamadan Sonra Aldığı Görünüm, www.travelingclassroom.org

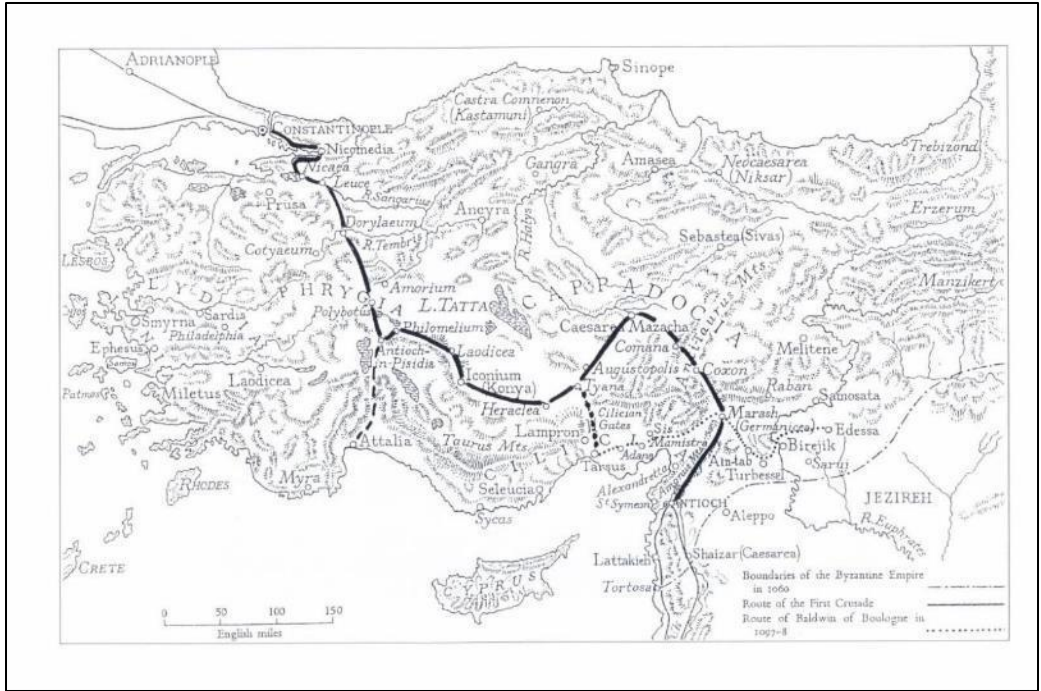
Figür 23: Schaffer'e Göre MÖ 1200'lerde Olasılıkla Deprem Sonucu Yıkılan Yerleşim Bölgeleri, Schaffer 1948.

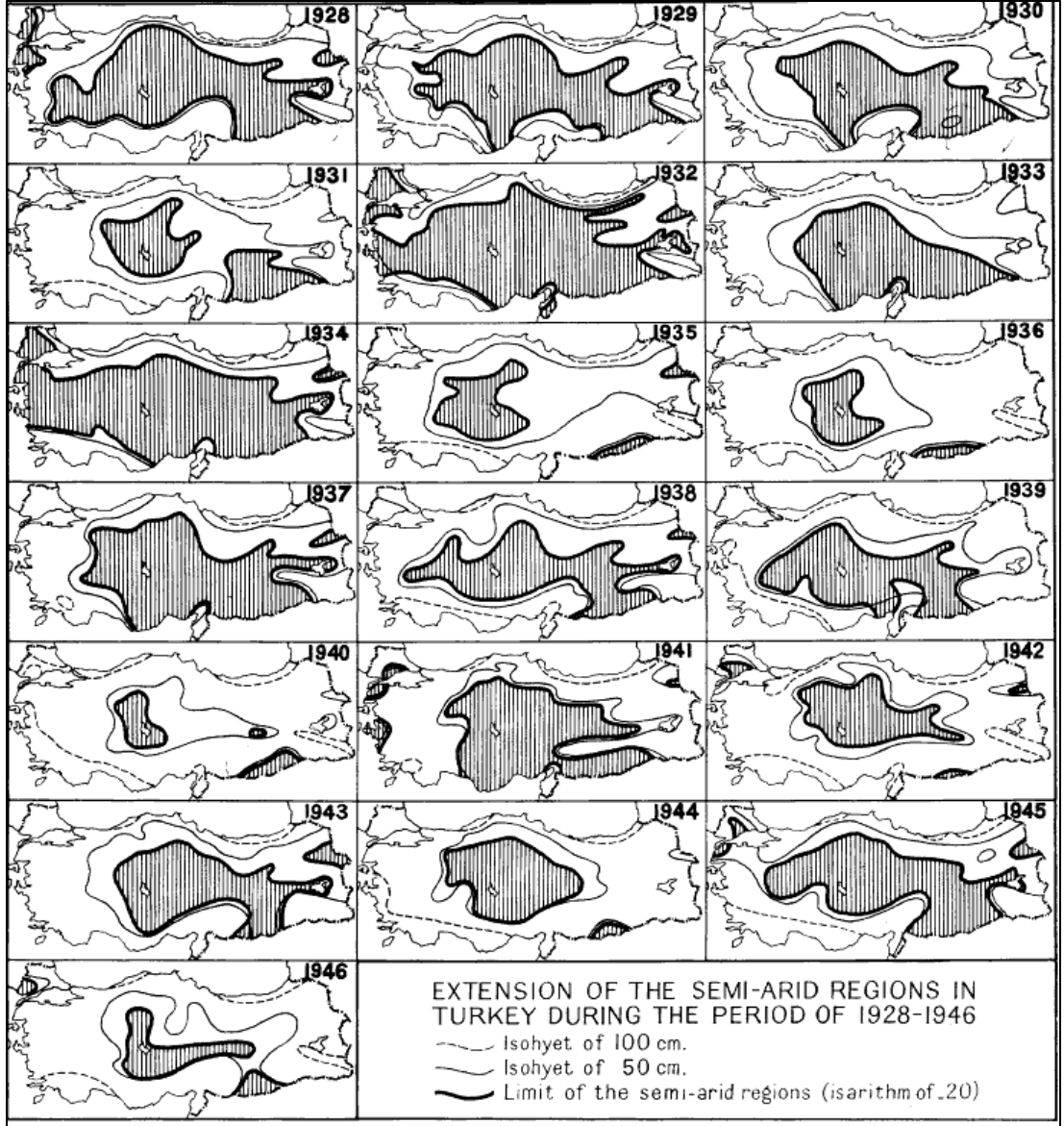
Figür 24: Sol Taraftaki İklimin Sıcak Olduğu Dönemlerde, Sağ Taraftaki İklimin Soğuk Olduğu Dönemlerdeki Sıcaklık Değişimleridir, Aydıngün 2014, 81'den uyarlanmıştır.

Figür 25: Merneptah Dönemi Büyük Karnak Yazıtı, <http://www.salimbeti.com/>

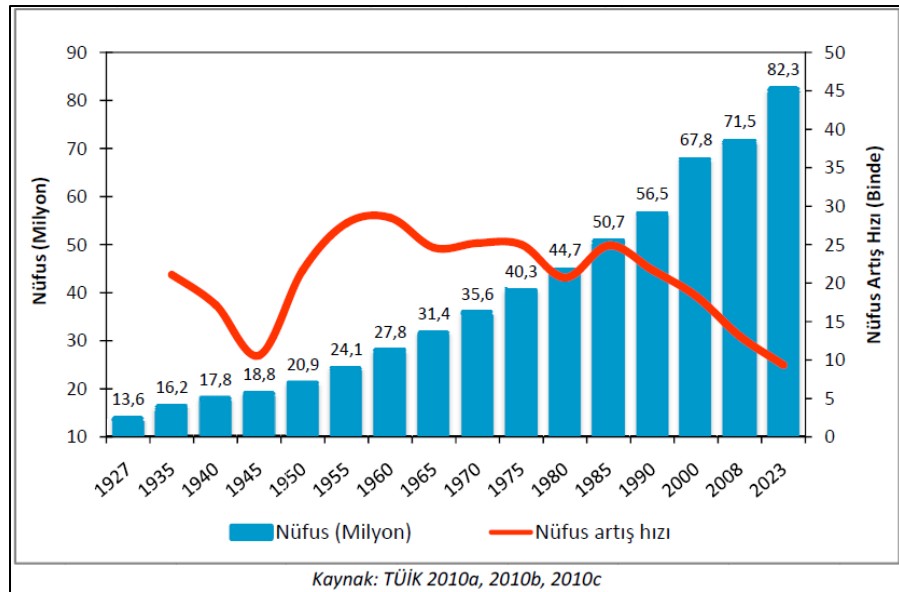
Figür 26: MS 11. yy'daki Haç Seferlerinin Rotası , Mountjoy 2015, 71; Fig.22

Figür 27: 1928-1946 yılları arasında Anadolu'da Kuraklık Değişimleri, Erinç 1950, 233; fig.9

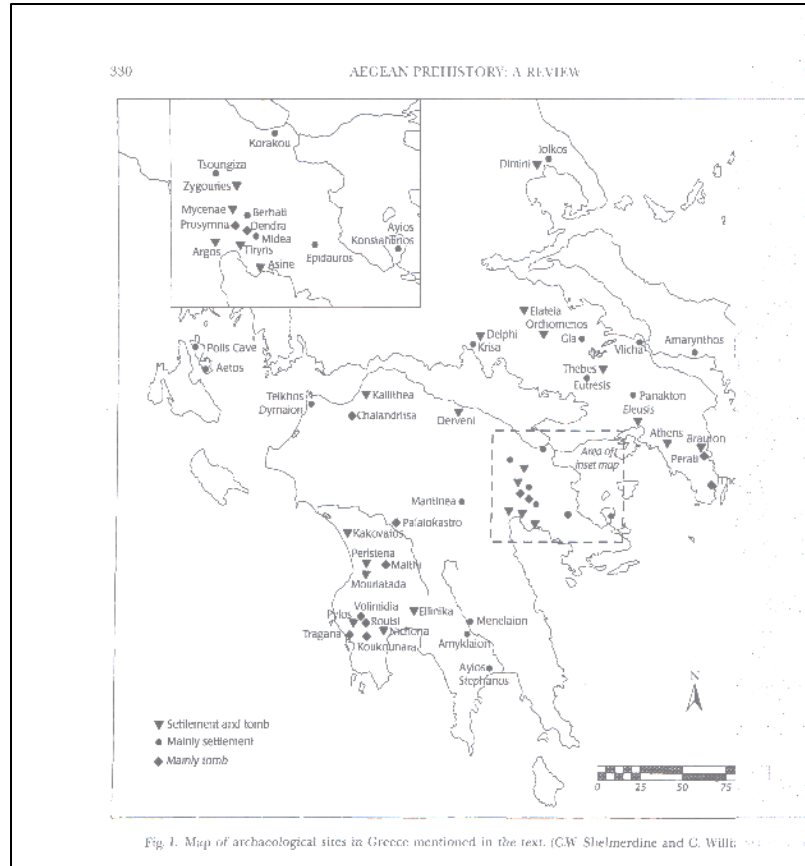
Figür 28: Anadolu’da 1932 ve 1935 yıllarında geçen kurak dönemin Hitit coğrafyasına uyarlaması, Gür 2012a, 35; res. 1-2.

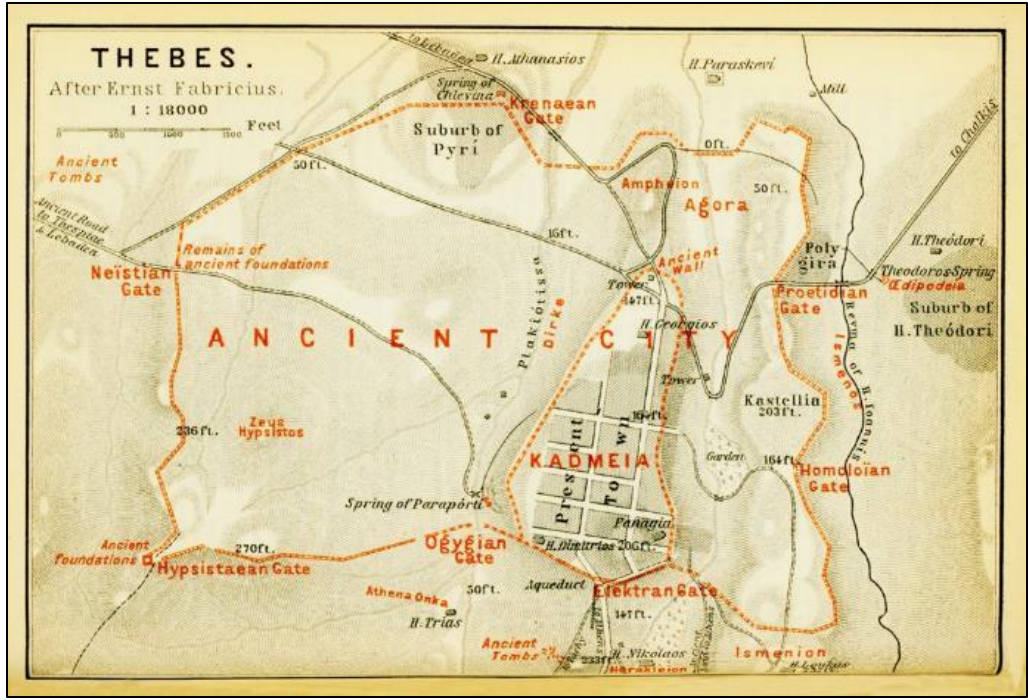
Figür 29: Türkiye’de Nüfusun Büyüklüğü ve artış hızındaki değişimler 1927-2023, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü TNSA-2008, 6; Şekil 1.

Figür 30: Yunanistan Anakarası ve Ege'deki Saray Merkezleri, <https://en.wikipedia.org>

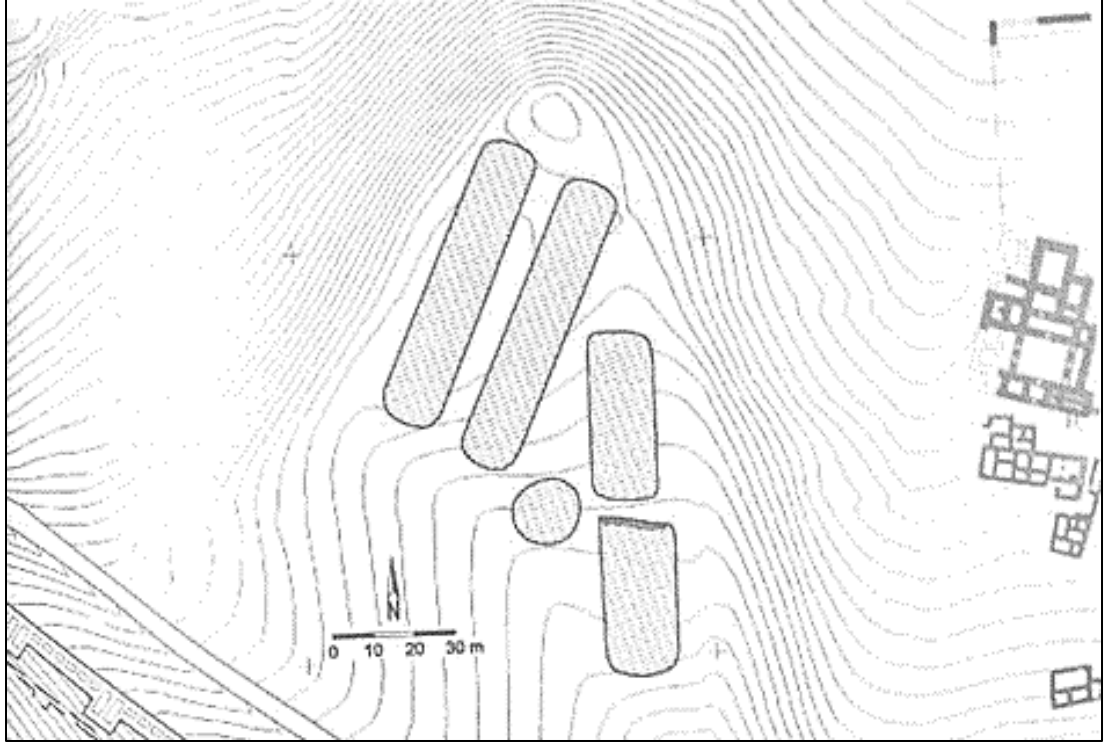
Figür 31: Yunanistan'daki GH IIIB Dönemi Saray Merkezleri ve Yerleşimler, Cullen 2001, 330; fig. 1.

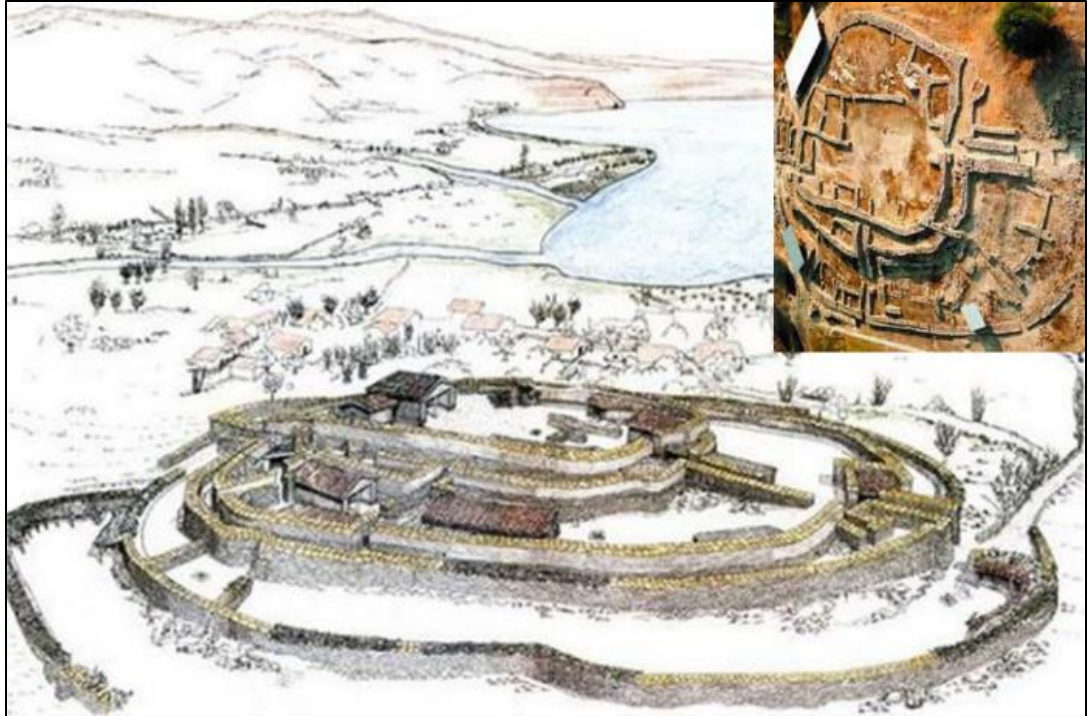
Figür 32: Thebai Kent Planı, Baedeker 1894.

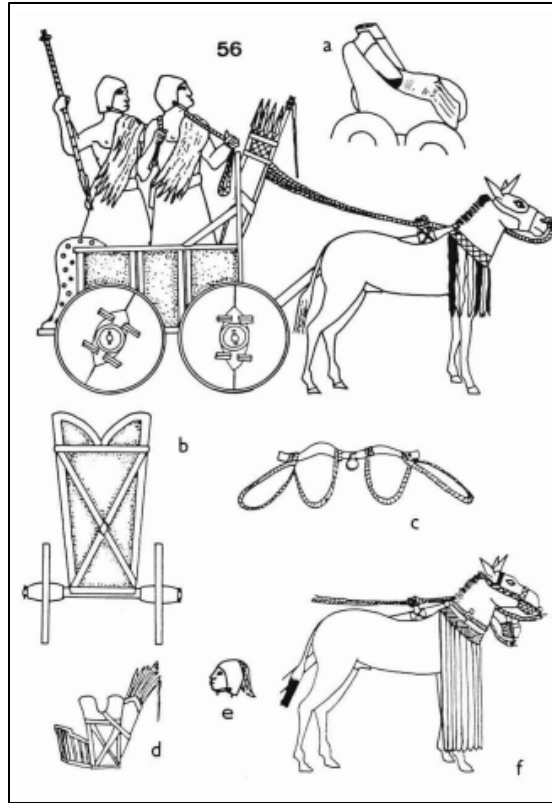
Figür 33: Geç Tunç Çağm'da Önemli Bir Merkez Olan Gla, <http://glas-excavations.org/>

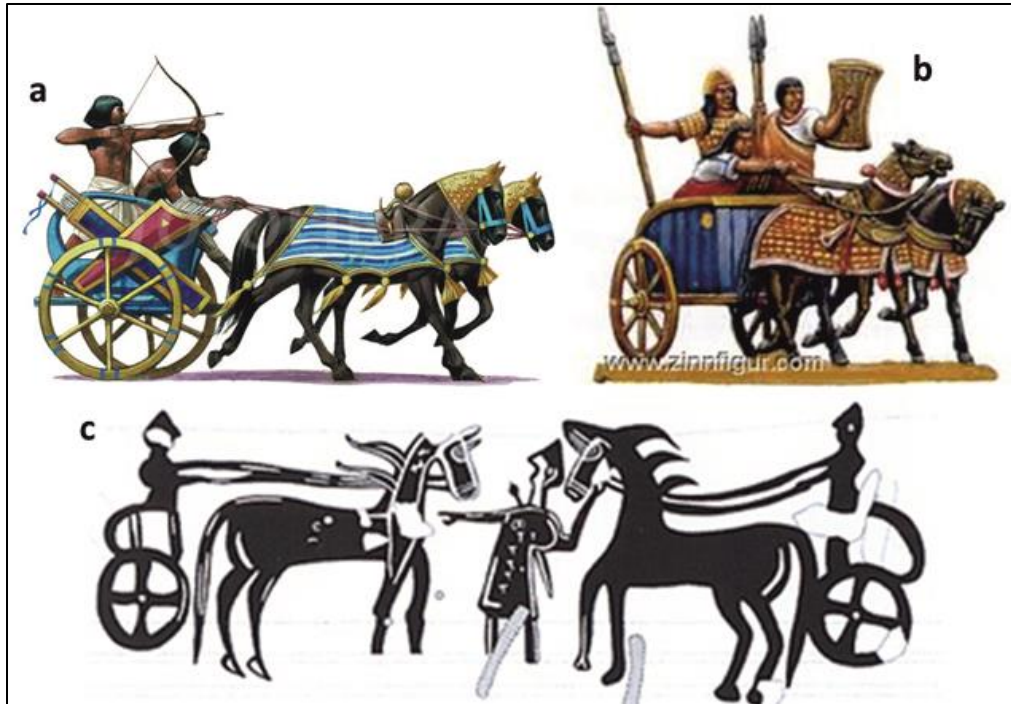
Figür 34: Yukarı Şehir Güney Havuzları Planı, Seeher 2010, 61; Res. 60

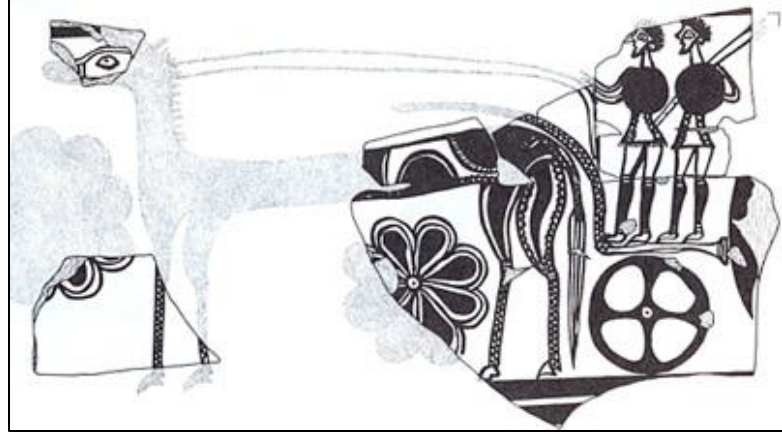
Figür 35: Boeotia'daki Dhimni Sarayı, <https://tr.pinterest.com>

Figür 36: MÖ III. binyılda kullanılan Savaş Arabaları, Hamblin 2006, 132; fig. 56.

Figür 37: Geç Tunç Çağı'nda Kullanılan Savaş Arabaları: a) Mısır b) Hitit c) Miken,
<http://www.bumpit.us/2016/05/battle-kadesh-ramesses-ii-egyptians-fight-hittites-draw>,
<http://www.salimbeti.com/micenei/chariots.htm>

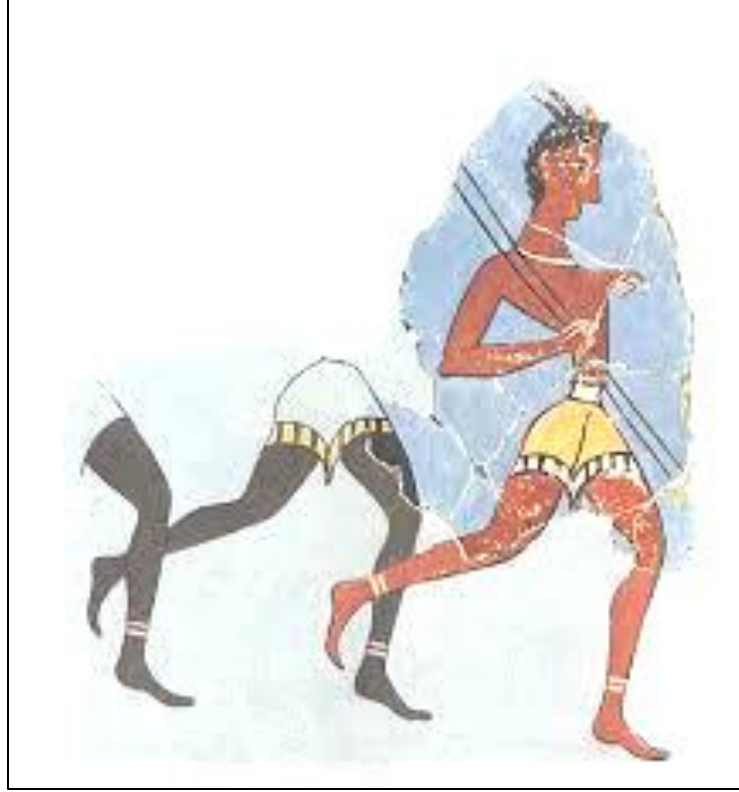
Figür 38: Tiryns'ten Savaş Arabası Üzerinde Yuvarlak Kalkanlı İki Savaşçı, Günther 2000, 7, 1b.

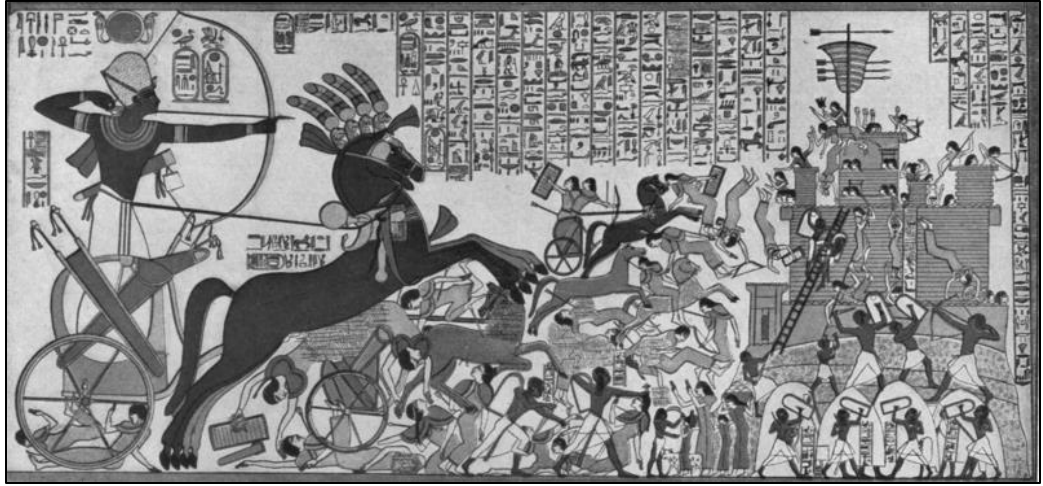
Figür 39: Pylos'tan Cirit Atıcısına Bir Örnek. Grguric 2005, 17.

Figür 40: Tiryns'ten GH IIIB2'ye tarihlenen bir keramik parçası üzerinde Cirit taşıyan savaşçılar, <http://www.salimbeti.com/>

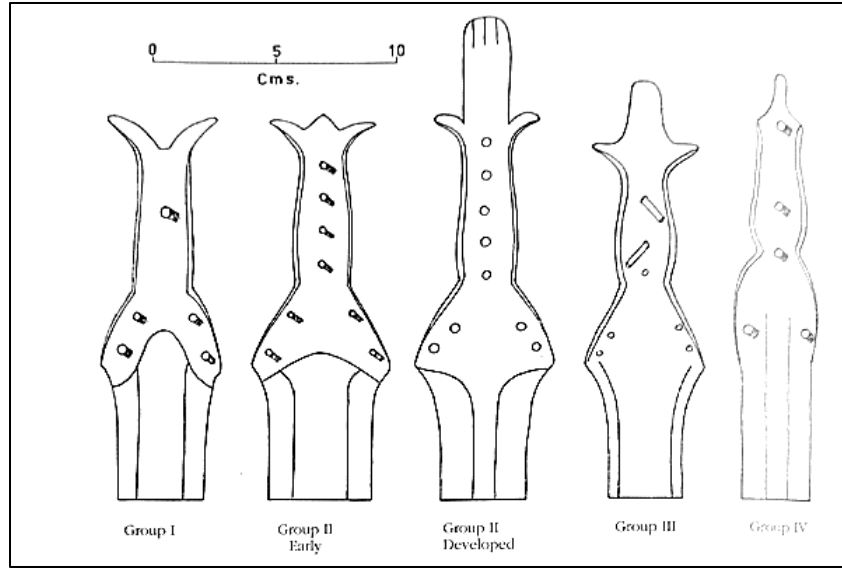
Figür 41: Knossos'taki Freskolarda Betimlenen Cirit Taşıyan “Zenci Komutan”, Grguric 2005, 27.

Figür 42: II. Ramses'in Kadesh Savaşında Hititlere Karşı Savaş Arabalı Taarruzu, Thebes'teki Ramses Tapınağı, <https://www.haikudeck.com/battle-of-kadesh-uncategorized-presentation-CINam2nTkc>

Figür 43: Drows'e Göre Cirit Ucu Olduğu Düşünülen Silah Başları, <http://www.salimbeti.com/>

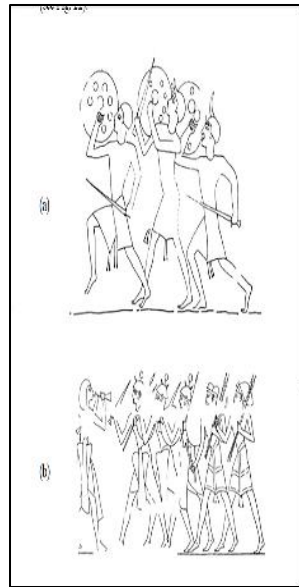
Figür 44: Akdeniz'de Kazılarda Ortaya Çıkmış "Neue II" Tipindeki Kesici Kılıçlar, Catling 1961.

Figür 45: Orta Avrupa ve Balkanlarda Kullanılan "Neue II" Tipindeki Kılıçlar, <https://tr.pinterest.com/slyazzi/ancient-weapons/?lp=true>

Figür 46: Mısır'daki III. Ramses'e ait Medinet Habu Tapınağı ve Planı, Cifola 1991, 12.

Figür 47: II. Ramses (altta) ve III. Ramses (altta) Dönemlerinde Kullanılan Sherden Paralı Asker Birlikleri, Sandars 1980, 29, 32; fig. 12, 14.

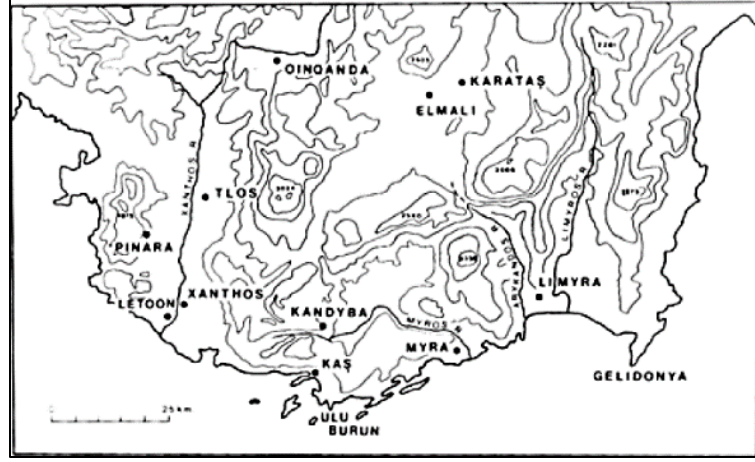
Figür 48: Kadesh Savaşında II. Ramses'e Paralı Asker Olarak Hizmet Eden bir Sherden Hitit Savaşçısını Öldürüyor, <http://www.salimbeti.com>

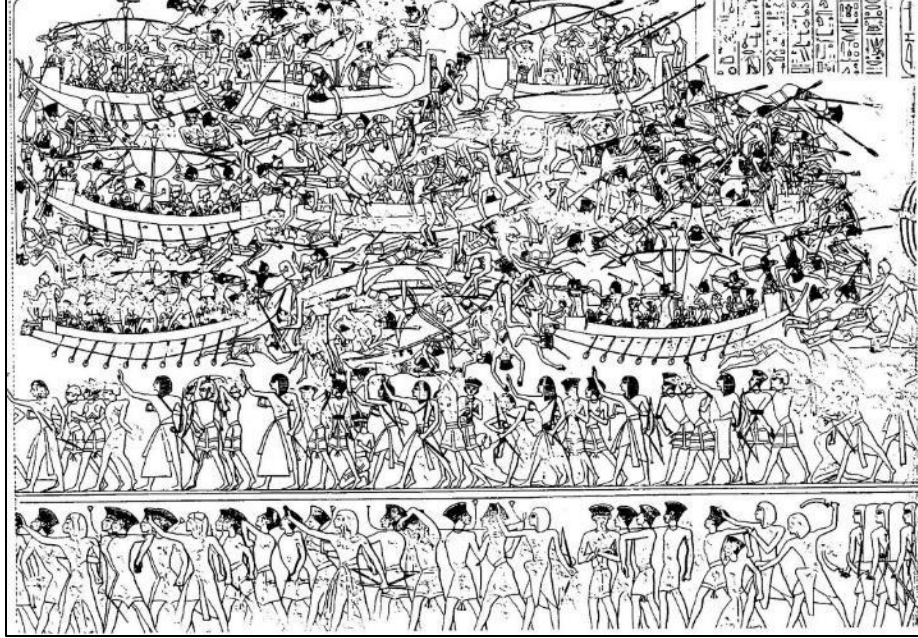
Figür 49: Merneptah Döneminde Saldıran Deniz Kavimlerinden Shekelesh Esiri, <http://www.salimbeti.com/>

Figür 50: Merneptah Döneminde Saldıran Deniz Kavimlerinden Teresh Esiri, Nibbi 1975, Pl. 1.

Figür 51: Merneptah Döneminde Saldıran Deniz Kavimlerinden Lukkalarm Güneybatı Anadolu'daki Anayurtları Likya Bölgesi, Mellink 1995.

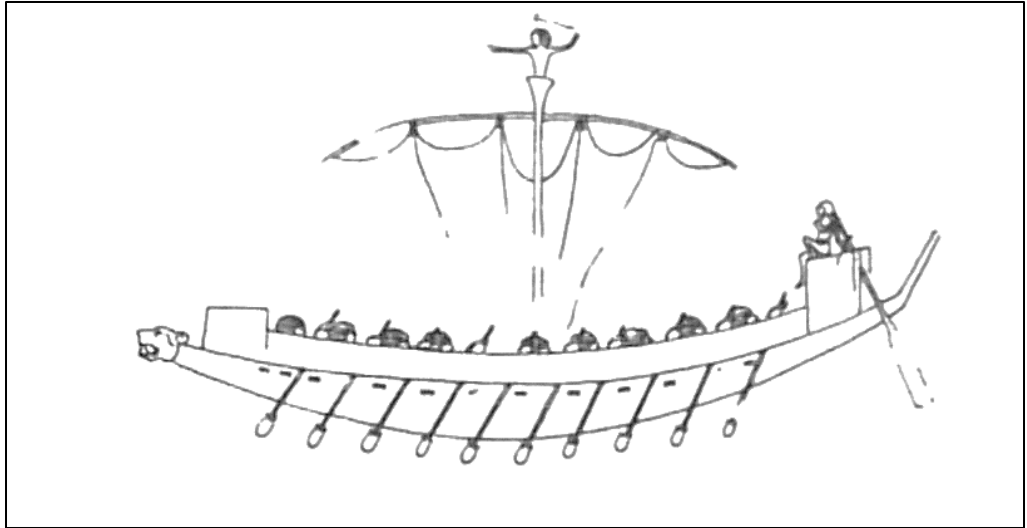
Figür 52: III. Ramses Döneminde Mısır'a Denizden Saldıran Halklar, Wachsmann, 2000, 106.

Figür 53: III. Ramses Döneminde Mısır'a Karadan Saldıran Halklar, <http://www.salimbeti.com>

Figür 54: III. Ramses Döneminde Anadolu Tipinde Kağnılarla Mısır'a saldıran Deniz Kavimleri, <http://thetorah.com/the-philistines/>

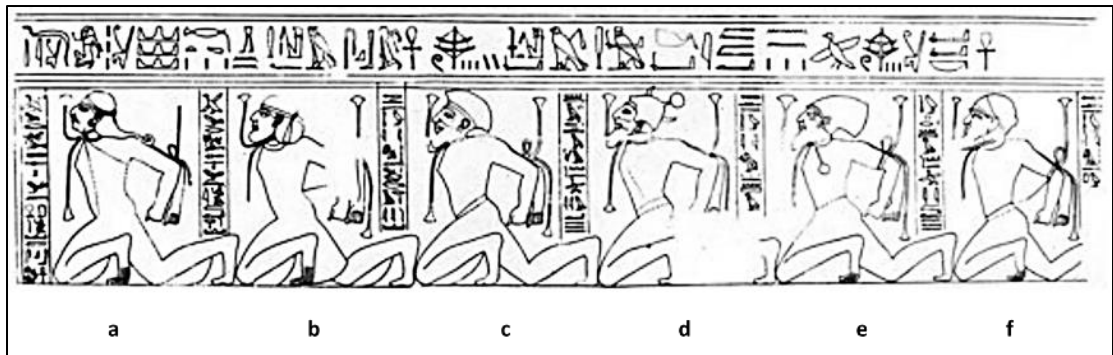
Figür 55: III. Ramses'in Deniz Kavimleri'ne karşı kazandığı savaşla ilgili betimde gösterilen Mısır savaş gemileri (Medinet Habu), Höckmann 2006, 314; Res. 2

Figür 56: Aynı betimde gösterilen Deniz Kavimleri'ne ait gemiler, Höckmann 2006, 314; Res. 2

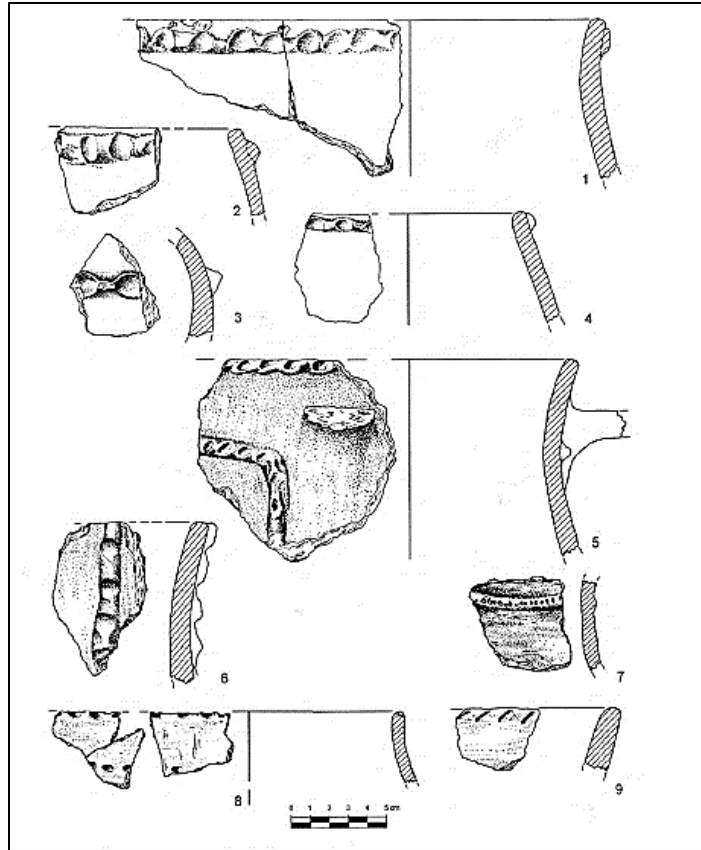
Figür 57: Mısır Hizmetindeki Sherdenlere Karşı Savaşan Peleset, Denyen ya da Tjeker/Shekelesh Halkları, [https://en.wikipedia.org/wiki/File:Pulasti_\(Philistine\)_and_Tsakkaras_\(painting\).png](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Pulasti_(Philistine)_and_Tsakkaras_(painting).png)

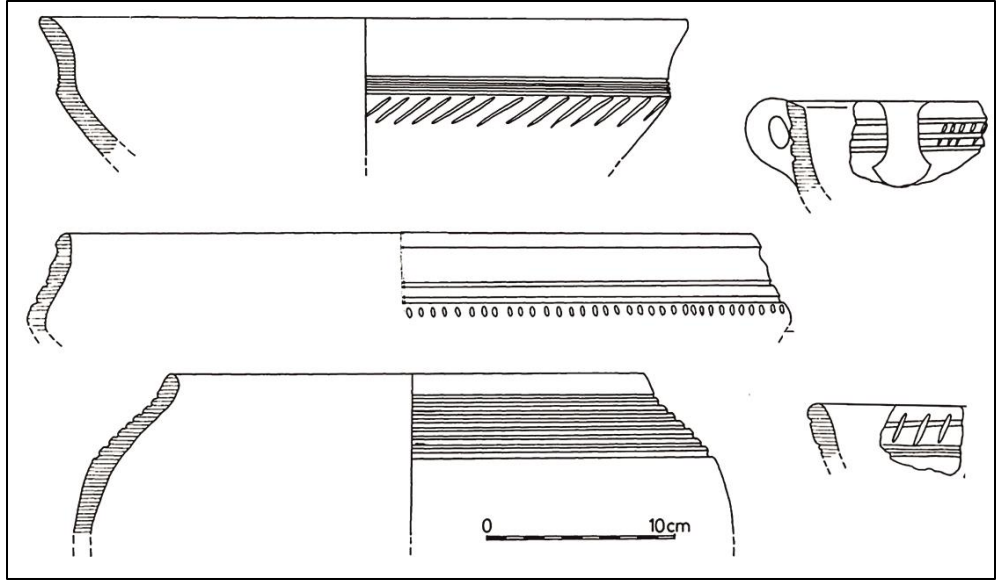
Figür 58: III. Ramses Dönemindeki Savaştan Sonra Esir Edilen Halklar: (a) Hitit?, (b) Amorite, (c) Tjeker, (d) Sherden, (e) Shasu, (f) Teresh, Nibbi 1975, Pl. 1.

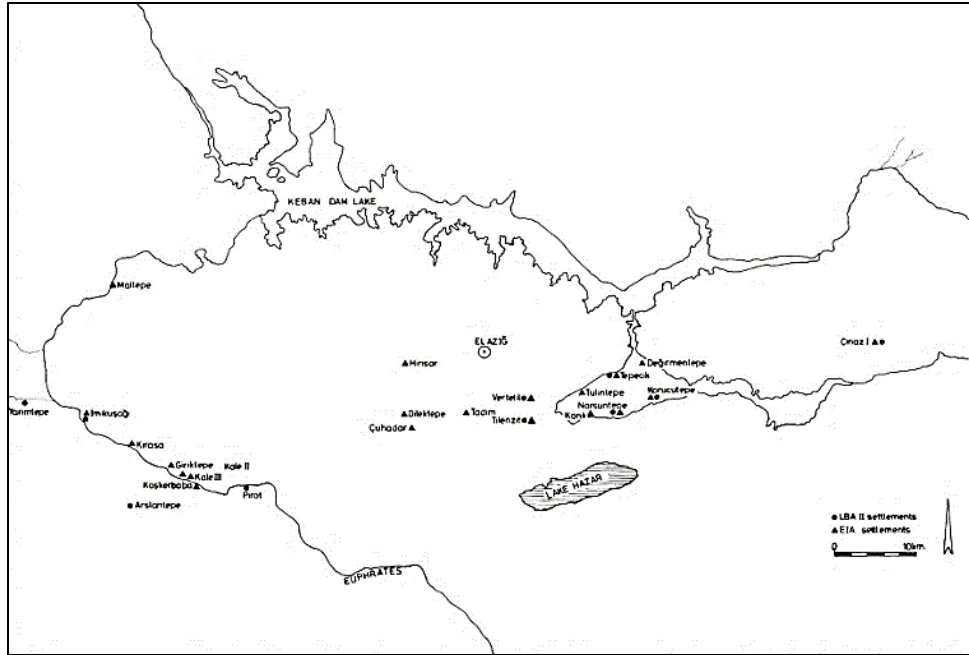
Figür 59: Balkanlardan ve Akdeniz'in Batısından Gelen Olası Göç Hareketleri, <http://www.salimbeti.com>

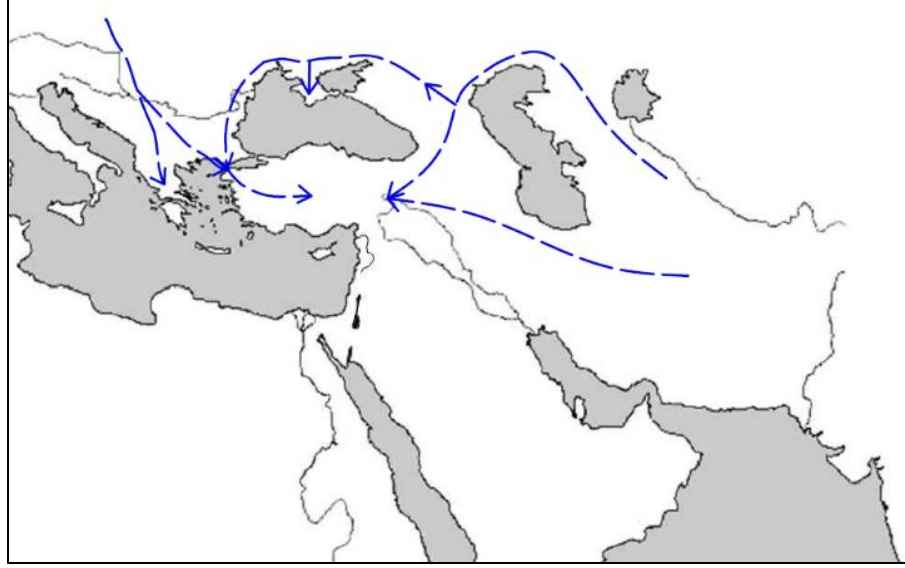
Figür 60: Troia'da Bulunmuş Balkan Kökenli Kaba Mallar, Kopenhagen 1997, abb. 18.

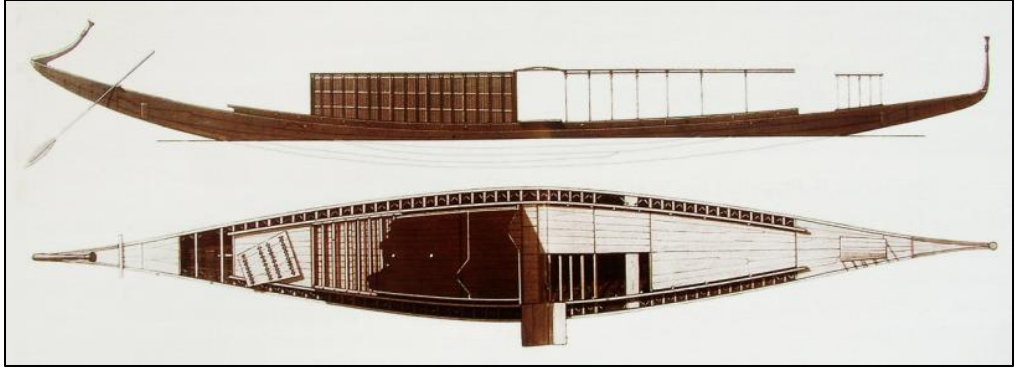
Figür 61: Elazığ Yöresinde Bulunan Kaba Mallara Örnekler, Sevin 1991, fig. 1-6.

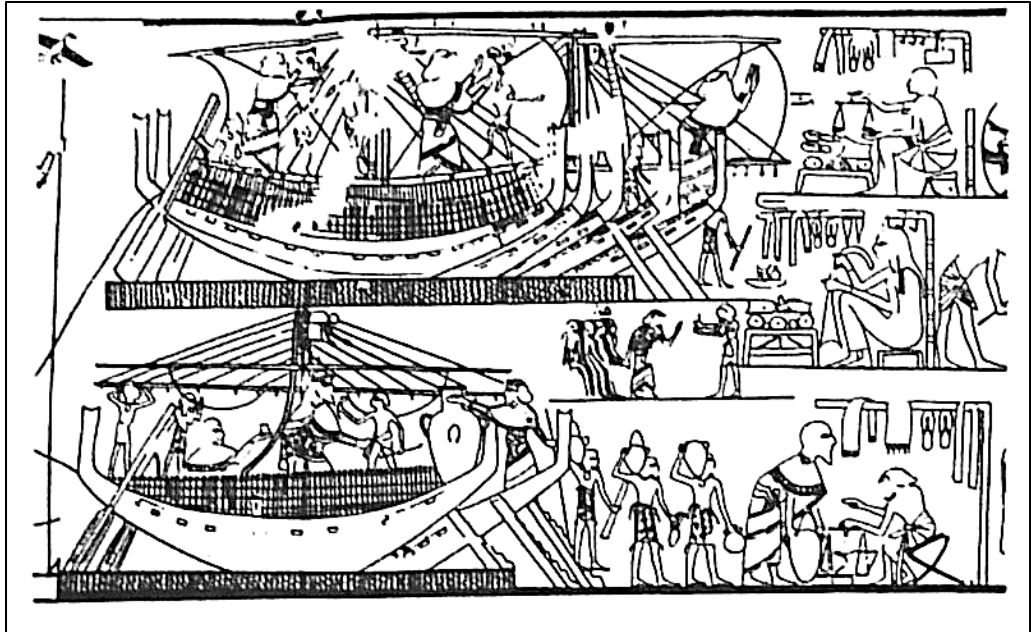
Figür 62: Elazığ Yöresindeki Geç Tunç ve Erken Demir Çağı Yerleşimleri, Sevin 1991, 94; fig. 7.

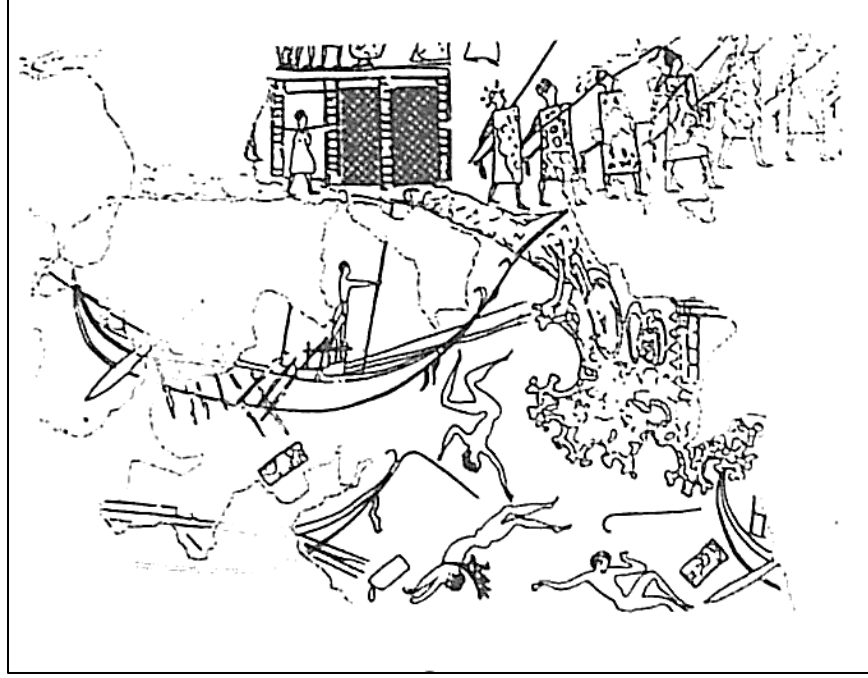
Figür 63: Mushki ve Balkan Halklarının Geç Tunç Çağı Sonunda Olası Göç Hareketleri.

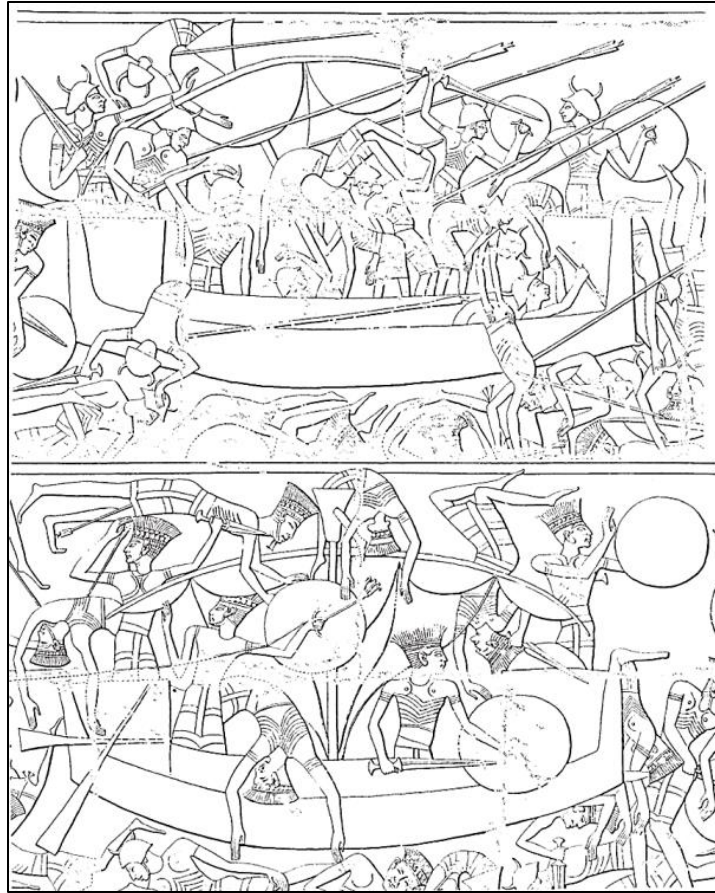
Figür 64: Firavun Keops'un gemisi (Landström 1970), Höckmann 2006, 317; Res. 3

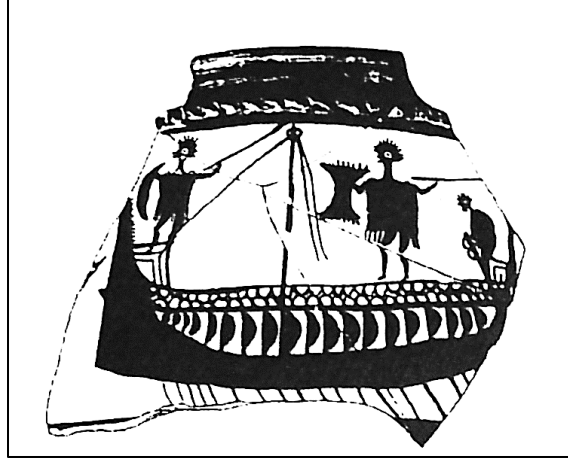
Figür 65: Thebai'da bulunan bir alçak kabartma: Bir Mısır sahilinde Meneş tipinde Suriye gemileri, Höckmann 2006, 314; Res. 2

Figür 66: Thera: Savaş Donanımı Olan Bir Gemiyi Gösteren Fresk; Arka Planda İki Gemi Barınağı Görünmektedir, Höckmann 2006, 314; Res. 2

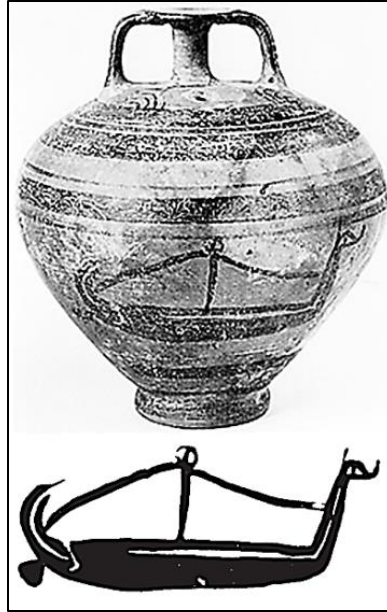
Figür 67: Deniz Kavimlerinin Kullandıkları Gemiler, Nelson 1930, Pl. 39.

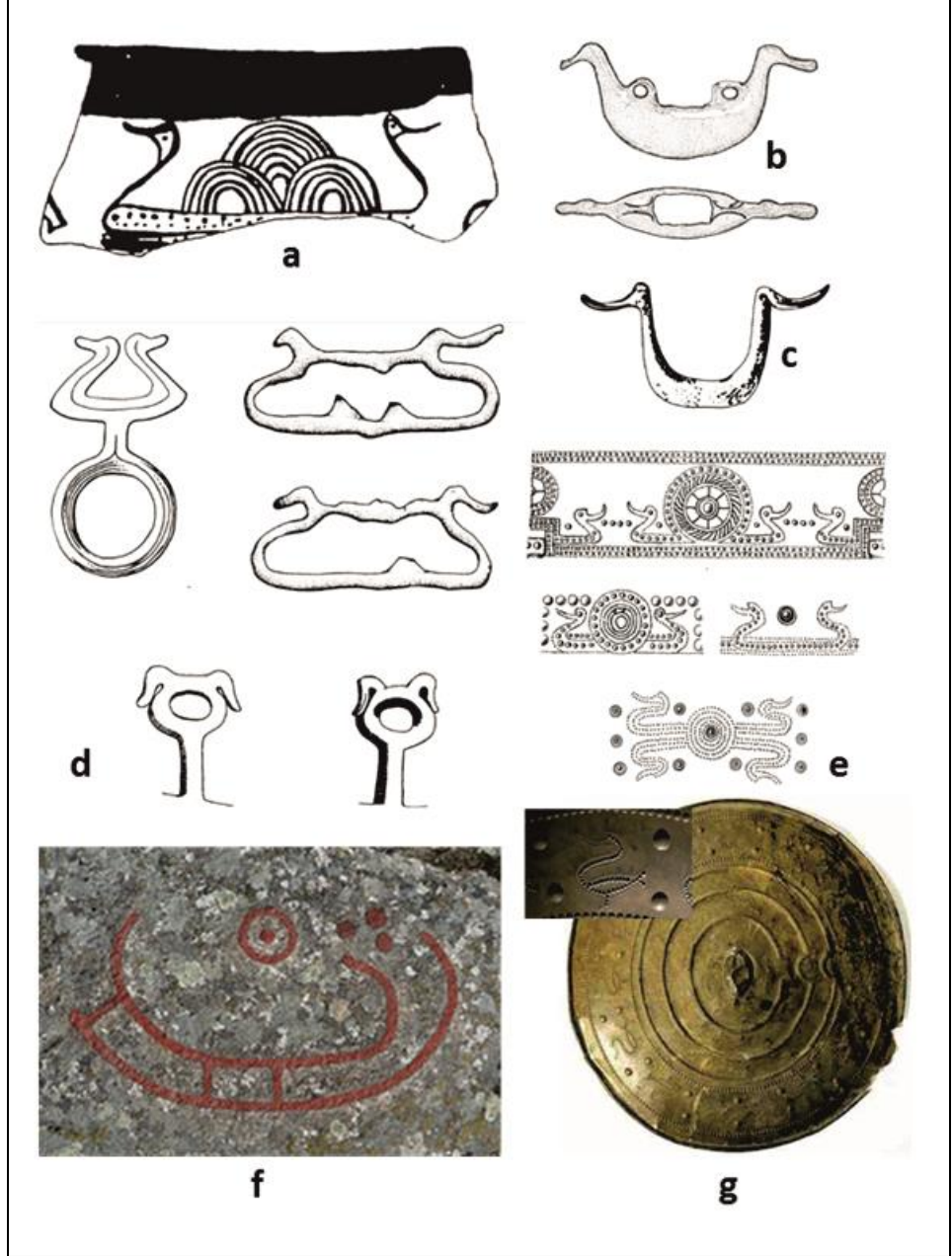
Figür 68: Kynos'ta Bulunan Bir Geç Myken Vazo Resmi: Uzak Menzili Silahlara Sahip Kürekli Bir Gemi, Höckmann 2006, 314; Res. 2

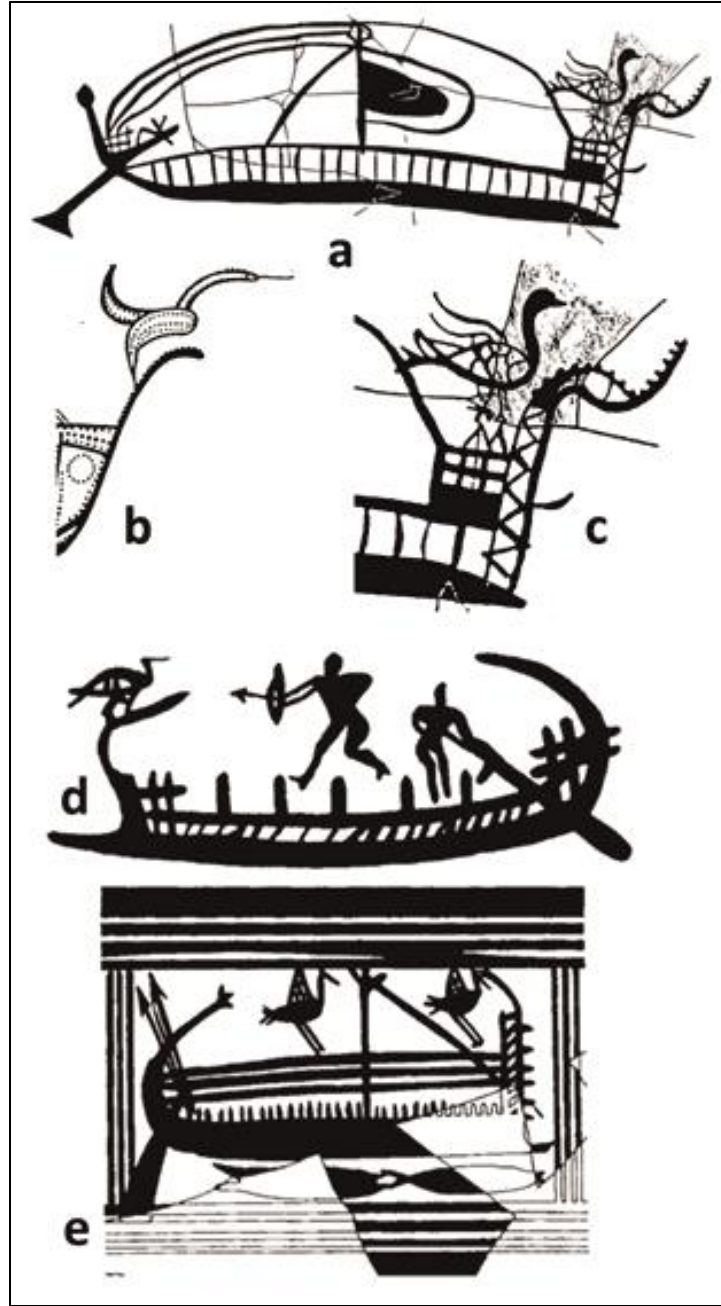
Figür 69: Bademgediği Tepe'de bir Krater Üzerinde Betimlenen Savaşçılar, Yasur-Landau 2010, fig. 12.

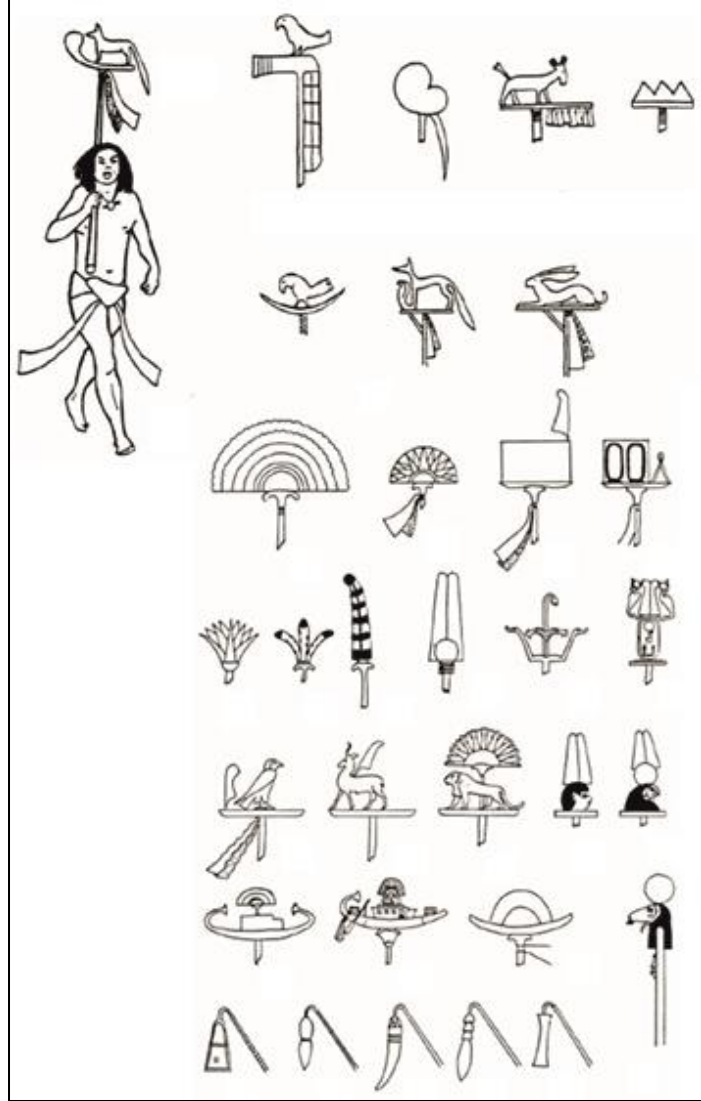
Figür 70: Skyros'ta GH IIIC Dönemi Üzengi Kulplu bir Testide Gösterilmiş Olan Gemi Betimi, Wedde 2000, no. 655

Figür 71: a)Tiryns'ten Kuşbaşı Pruva ve Bodoslamalı Tören Gemisi, Wedde 2000, no. 640, b) Kuzey Romanya Satu Mare'de Bulunan Kuşbaşı Gemi, Wedde 2000, no.6.23, c) Velem St. Macaristan, Wedde 2000, no. 6.24, d) Orta Avrupa ve İtalya'dan Kuşbaşı Tunç İşlemeler, e) Lavindsgaard-Danimarka, Slovakya-Hallstatt A2, Rossin(Pomerania)-Hallstatt B, Este(İtalya)-Villanovan II, f) Madsesbakke-Bornholm Danimarka, g) Urmfeld Kültüründen Bir Kalkan Üzerindeki Kuş Betimlemesi.

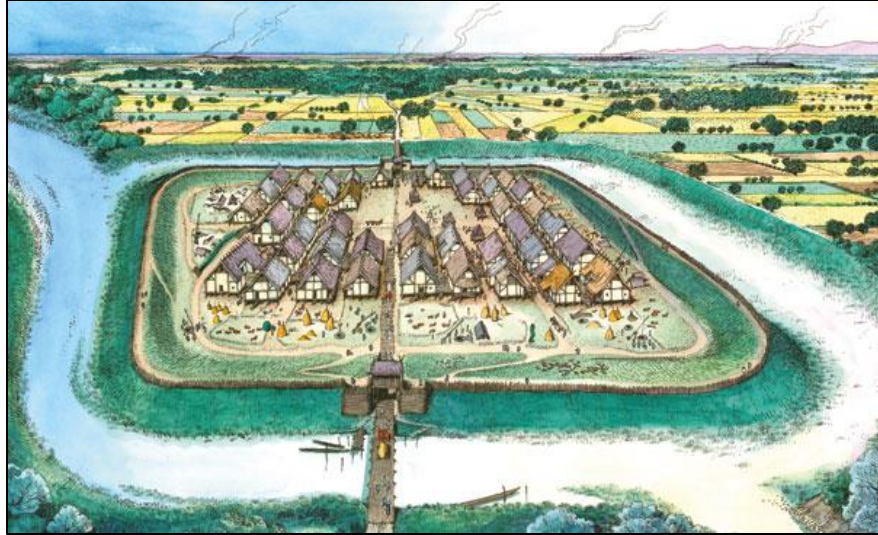
Figür 72: a) Tragana'da GH III C pyxis üzerindeki gemi betimi, Wedde 2000, no. 643, b) Enkomi, Yasur-Landau 2010, fig.10a, c) Tragana,,Yasur-Landau 2010, fig.10b, d) Eleusis, Wedde 2000, fig. 16d, e) Toumba, Wedde 2000, fig. 16f.

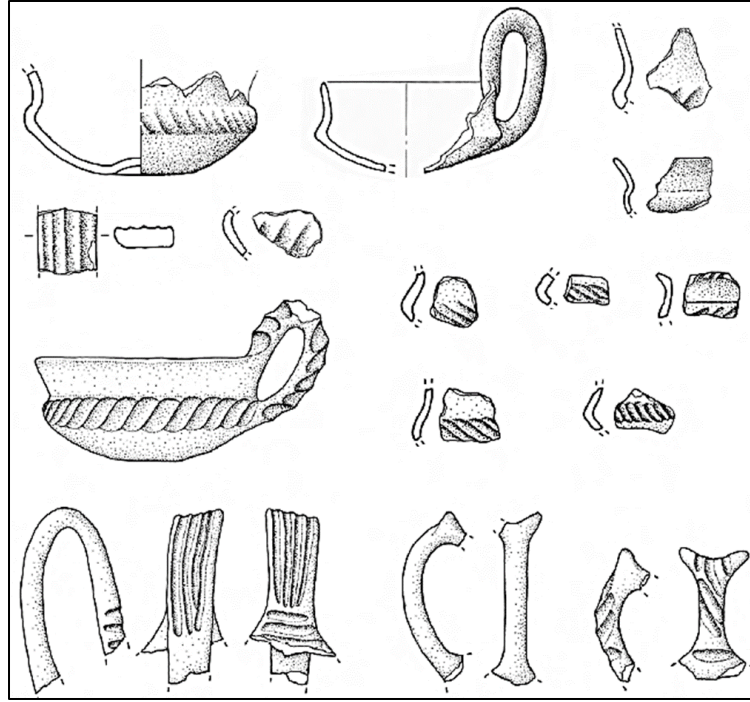
Figür 73: MÖ III. binyıldan İtibaren Mısırdaki Kullanılan Askeri Standartlar, Stillmann-Tallis 1984, 95, 110.

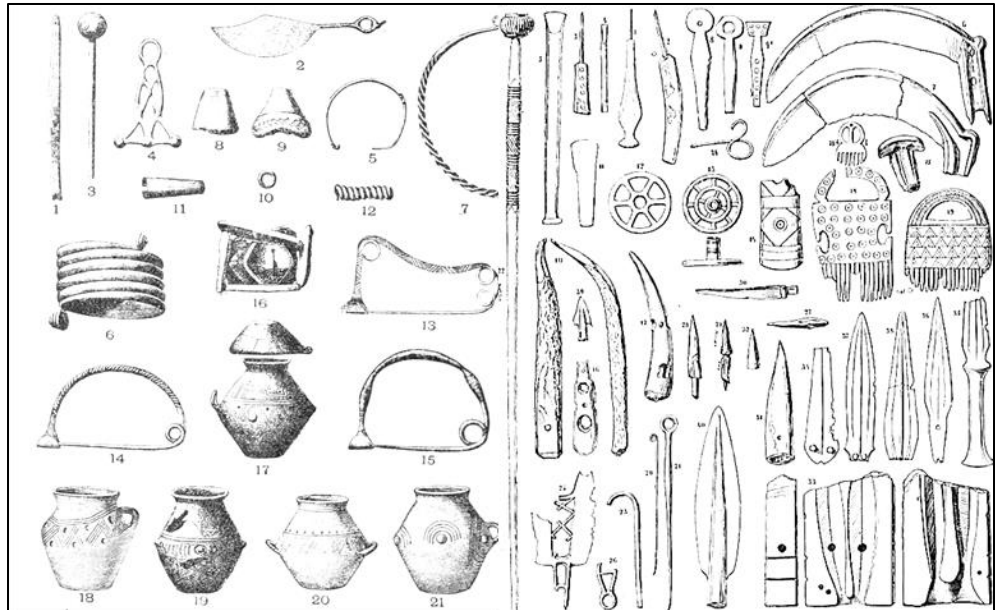
Figür 74: Terramare Kültür Bölgesi, <https://tr.pinterest.com/pin/332140541249435239/>

Figür 75: Terramare Yerleşim Modeli, <http://www.nationalgeographic.it>

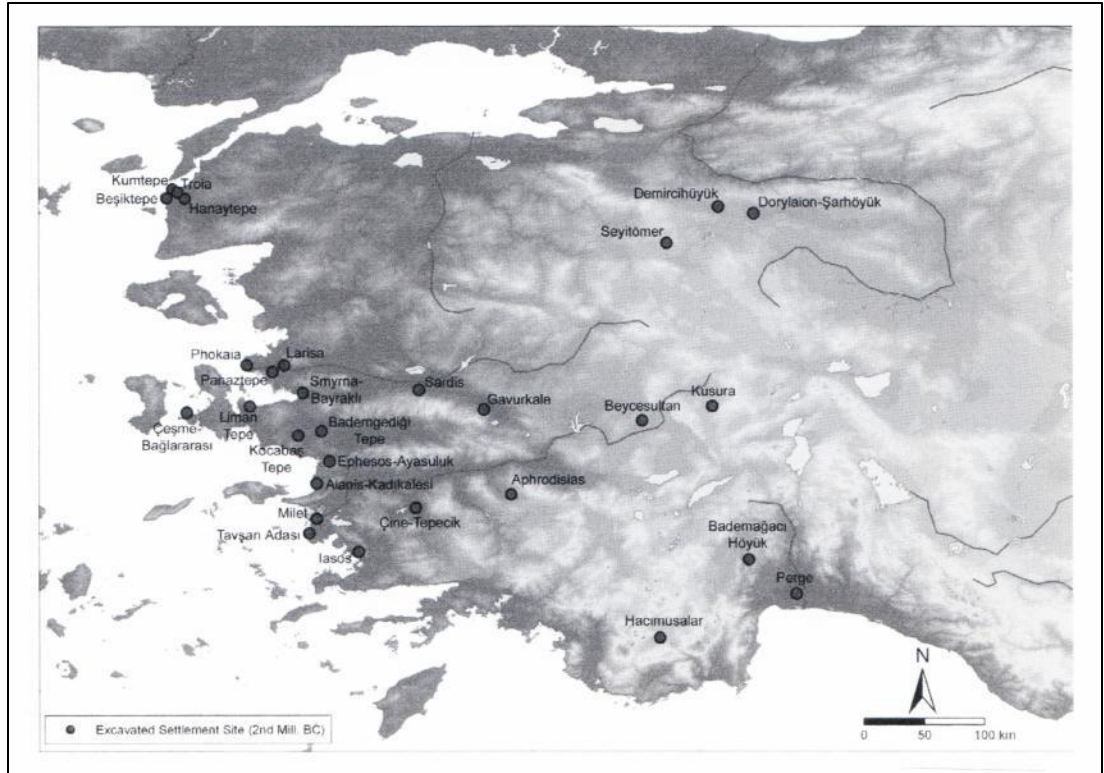
Figür 76: Terramare Kaba Malları, Cardarelli 2009, fig. 16.

Figür 77: Terramare Kültürüne ait Arkeolojik Materyaller, <http://www.eupedia.com>,
<http://www.wikiwand.com>

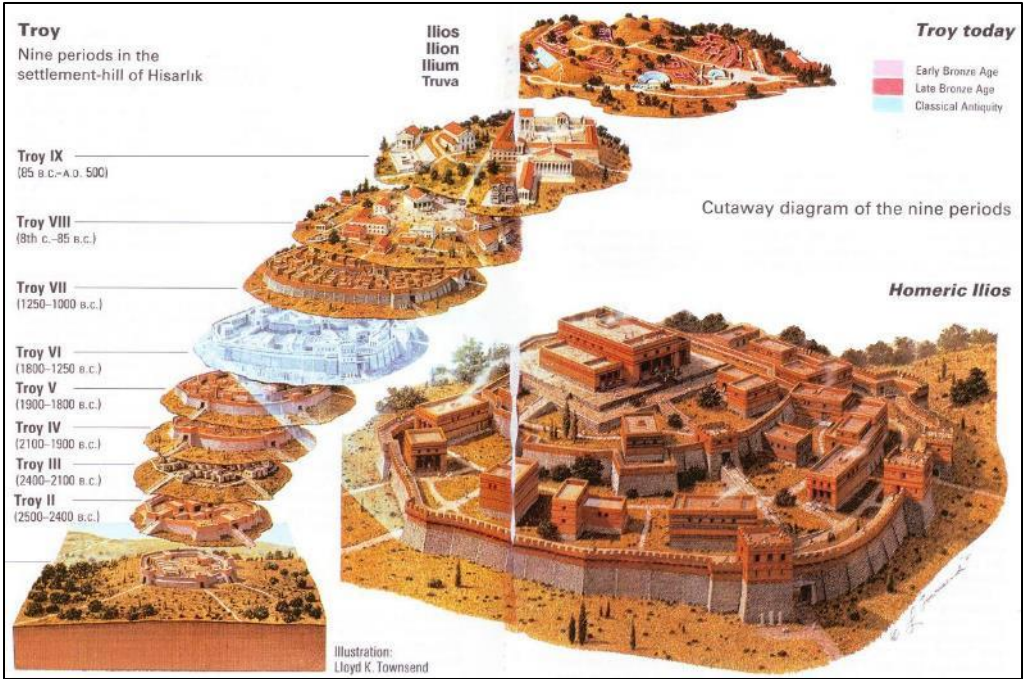
Figür 78: SantaRosa Kazı Alanı, Cremaschi et al. 2006, fig. 10.

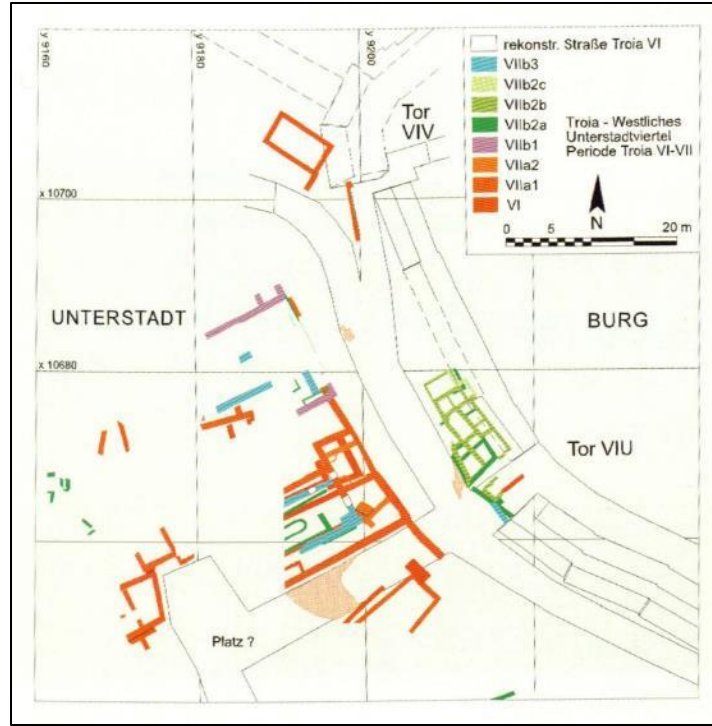
Figür 79: Batı Anadolu'da MÖ II. binyıla ait kazılan yerleşimler, Becks 2015, 117; Fig.1

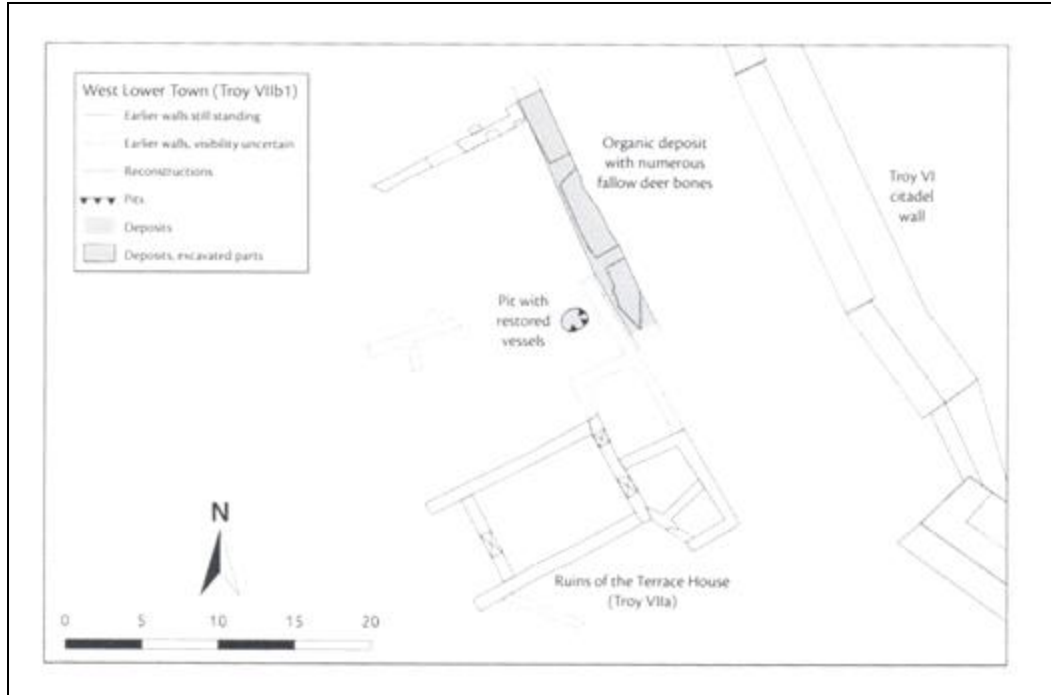
Figür 80: Troia-Hisarlık Yerleşimi, <http://www.troyexcavations.com>

Figür 81: Troia Yerleşiminin Stratigrafisi, <https://periklideligiannis.wordpress.com>

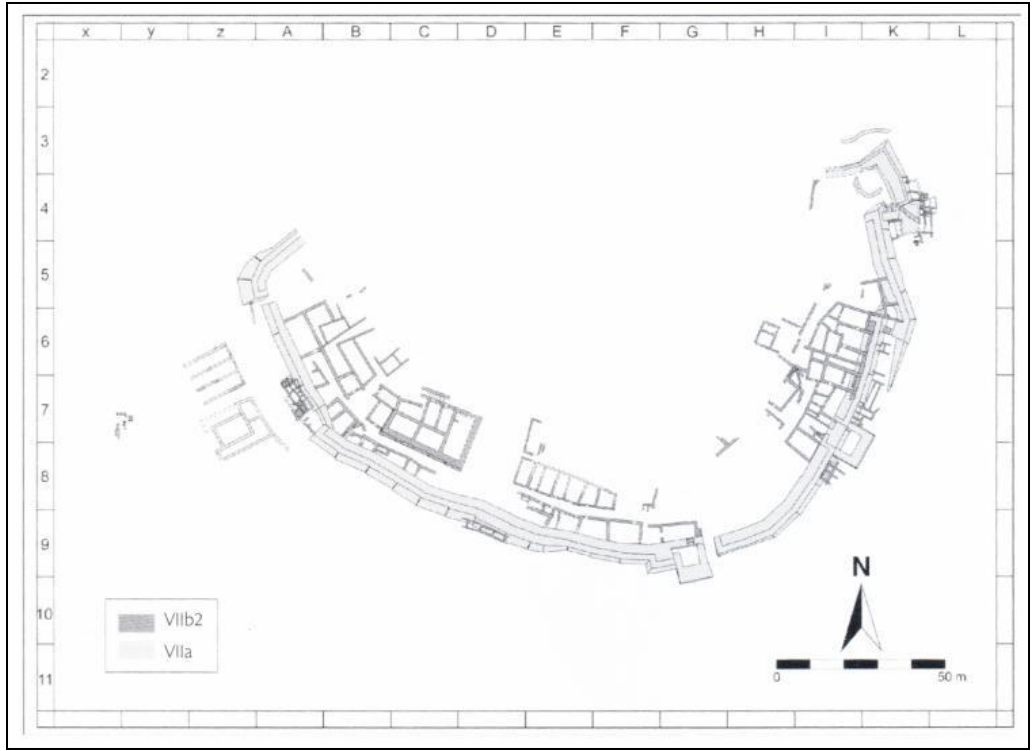
Figür 82: Troia'nın Geç Tunç Çağı Tabakaları, Troia, Düş ve Gerçek 2001, 71; Res. 74.

Figür 83: Batı Aşağı Şehir Planı/ Troia VIIb1 Tabakasındaki Batı Kutsal Alanı (Troia Projesi, P.Hnila Tarafından Hazırlanmıştır), Aslan-Hnila 2015, 188; Fig.2

Figür 84: Balkan Kaba Mallarının Yayılım Alanları, Troia, Düş ve Gerçek 2001, 51; Res. 50.

Figür 85: Troya VIIb2 İç Kalesinin Planı (Troia Projesi, R.Becks Tarafından Hazırlandı), Aslan-Hnila 2015, 190; Fig.4

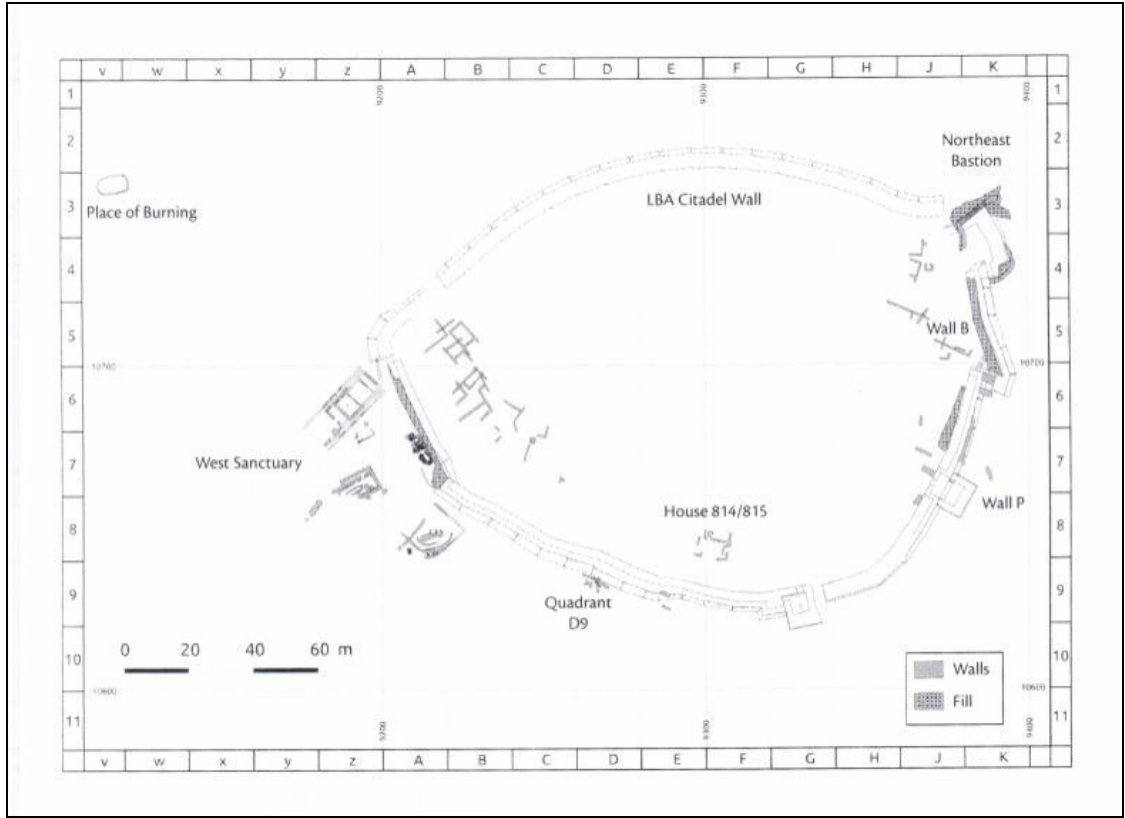
Figür 86: KL4 Köşesindeki Troya VIIb2 Aşamasının Çok Hücreli Tabanı (Troia Projesi, dia 24687), Aslan-Hnila 2015, 191; Fig.5

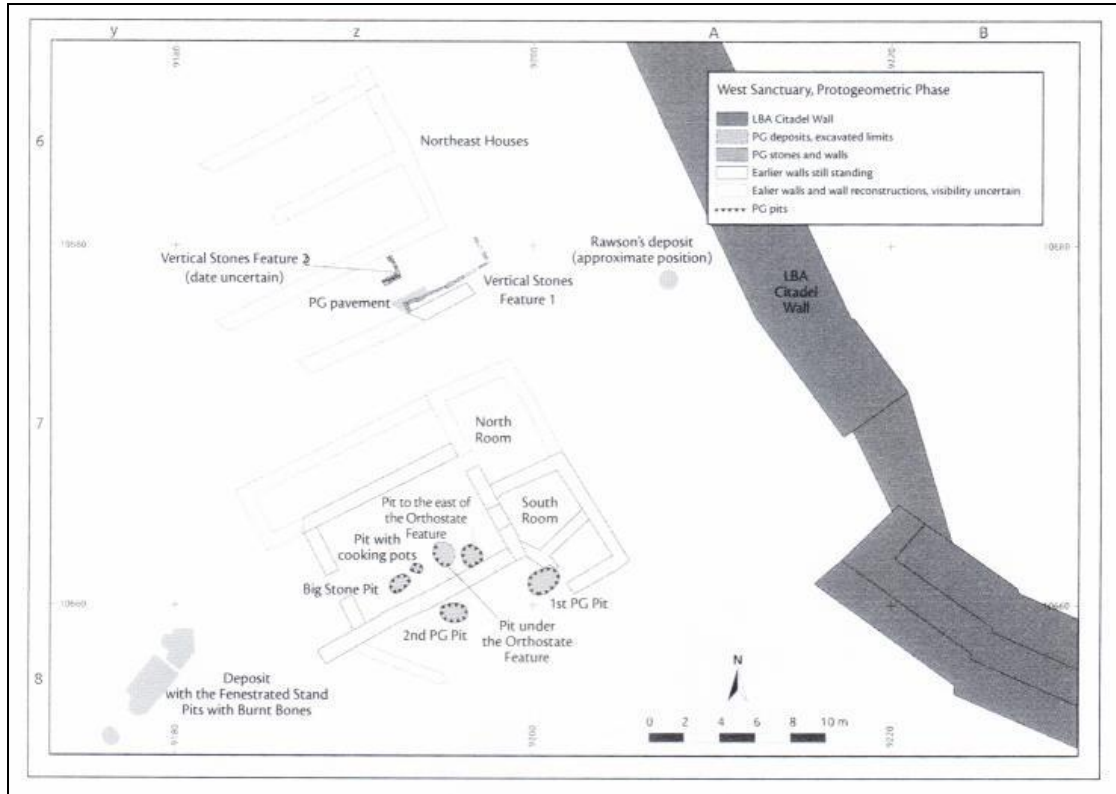
Figür 87: El Yapımı Parlak Açkılı Kaplar (Troia Projesi, dia 57166), Aslan-Hnıla 2015, 187; Fig.6

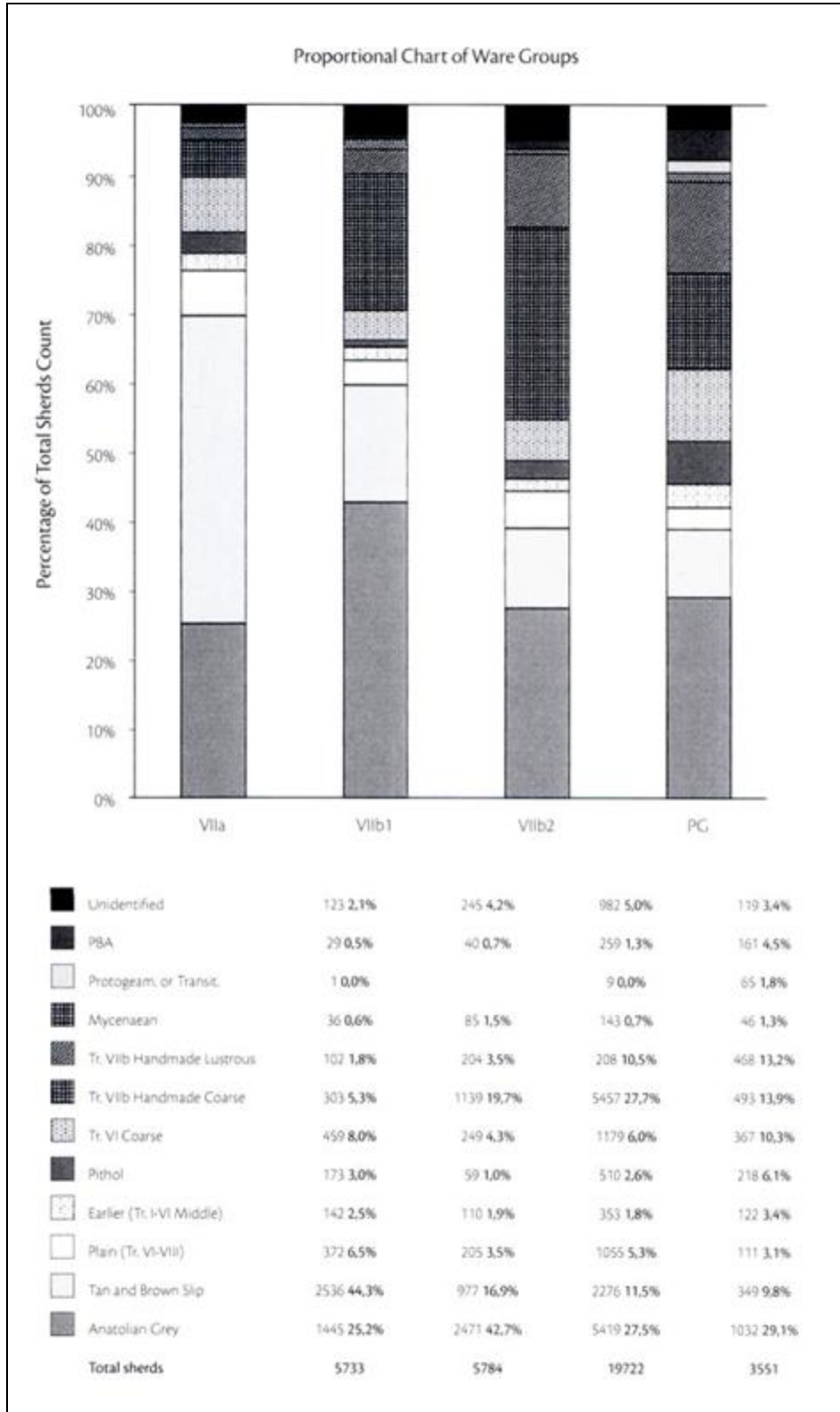
Figür 88: Troia Geçiş Dönemi Miken Keramikleri, Troia, Düş ve Gerçek 2001, 18; Res. 25(1-2).

Figür 89: Protogeometrik, Geometrik ve Arkaik Dönemlerde Troya'nın Planı (Troya Projesi, P.Hnila Tarafından Hazırlanmıştır), Aslan-Hnila 2015, 194; Fig.8

Figür 90: PG Döneminde Batı Kutsal Alanın Planı (Troya Projesi, P.Hnila Tarafından Hazırlandı), Aslan-Hnila 2015, 200; Fig.18

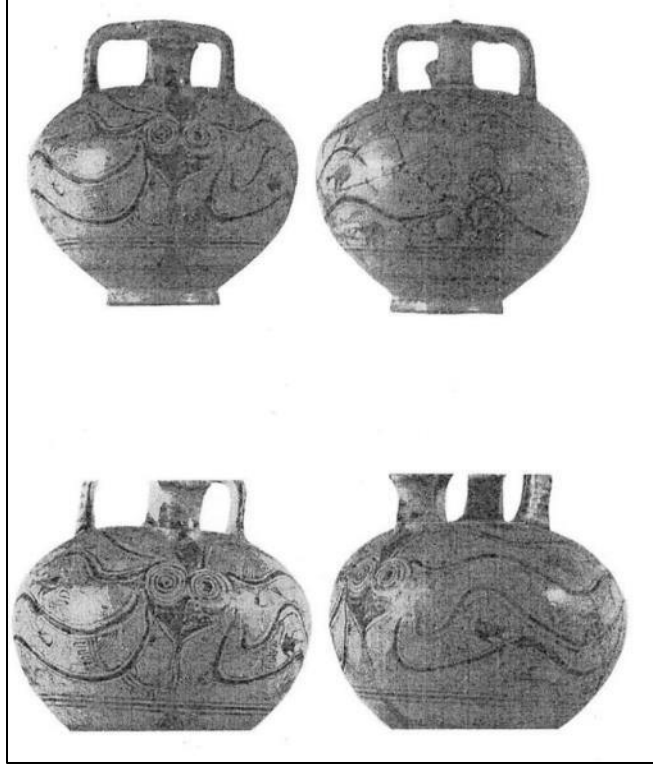
Figür 91: Troya VIIa-PG Mal Gruplarının Orantısal Tablosu. Seçili Tabakalı Depozitler Esas Alınarak Hazırlanmıştır (P. Hnıla), Aslan-Hnıla 2015, 193; Fig.7

Figür 92: Troia Beşiktepe Uydudan Görünüm, <http://luwianstudies.org>

Figür 93: Pitane/Çandarlı Uydudan Görünüm, <http://arkeodenemeler.blogspot.com.tr>

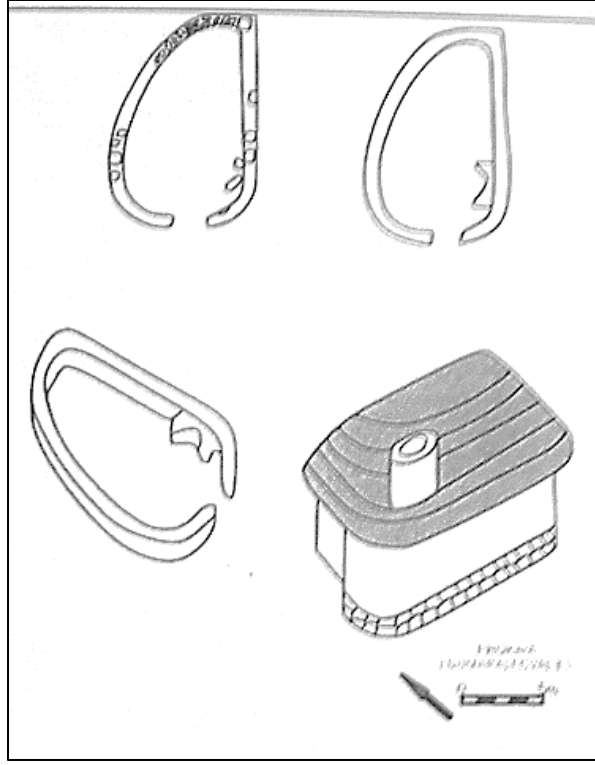
Figür 94: Çandarlı/Pitane, Miken seramiği, Özgünel 1983, Lev. I.

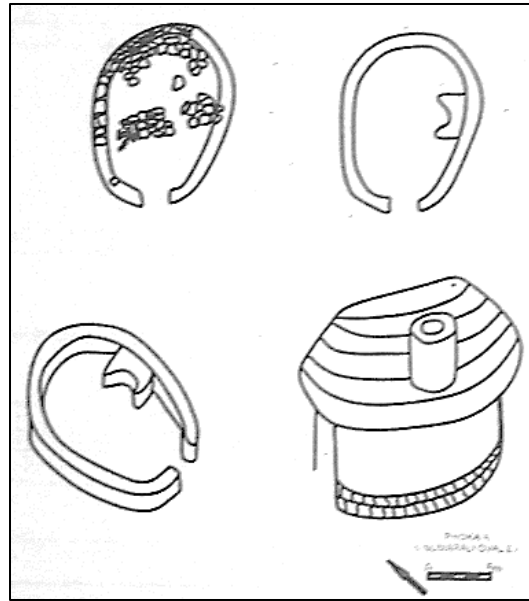
Figür 95: Sandars'ın Siana Bronzlarından "H" Tipinde Kısa Kılıç, Sandars 1961, pl. 27,52

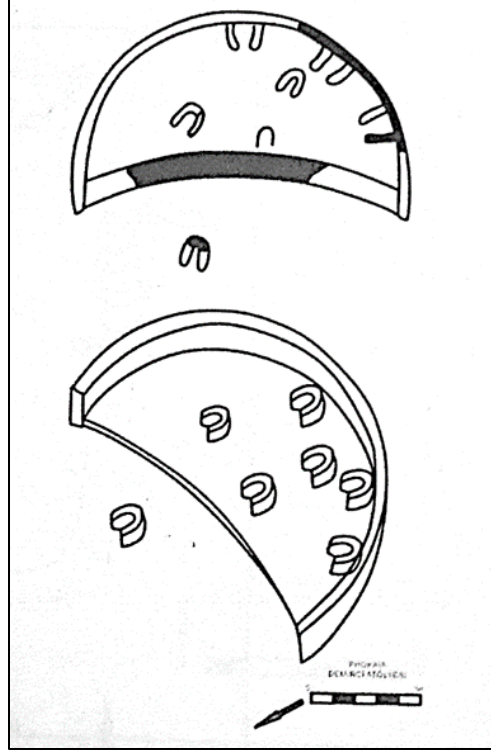
Figür 96: Phokaia, <http://www.arkeoloji.biz>

Figür 97: Phokaia 1 no.lu Oval Yapı, Özyiğit 2004, Res. 12.

Figür 98: Phokaia 2 no.lu Oval Yapı, Özyiğit 2004, Res. 11.

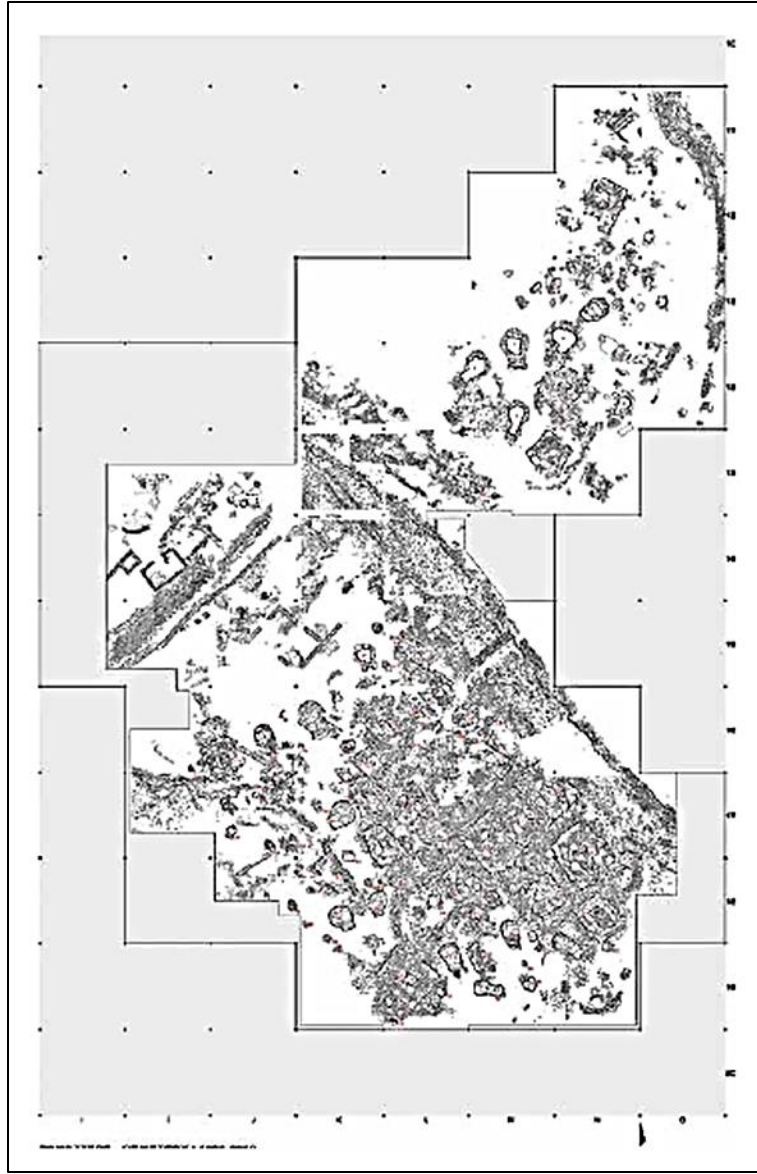
Figür 99: Phokaia Demirci Atölyesi, Özyiğit 2004, Res. 8.

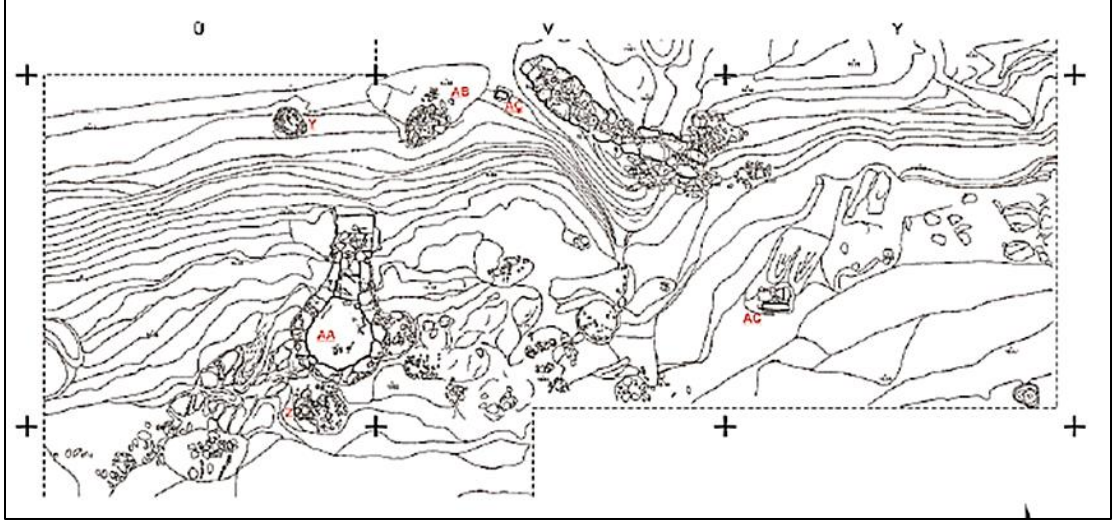
Figür 100: Panaztepe Genel Görünüm, <http://www.izmirmuzesi.gov.tr>

Figür 101: Panaztepe Akropolü, <http://www.izmirmuzesi.gov.tr>

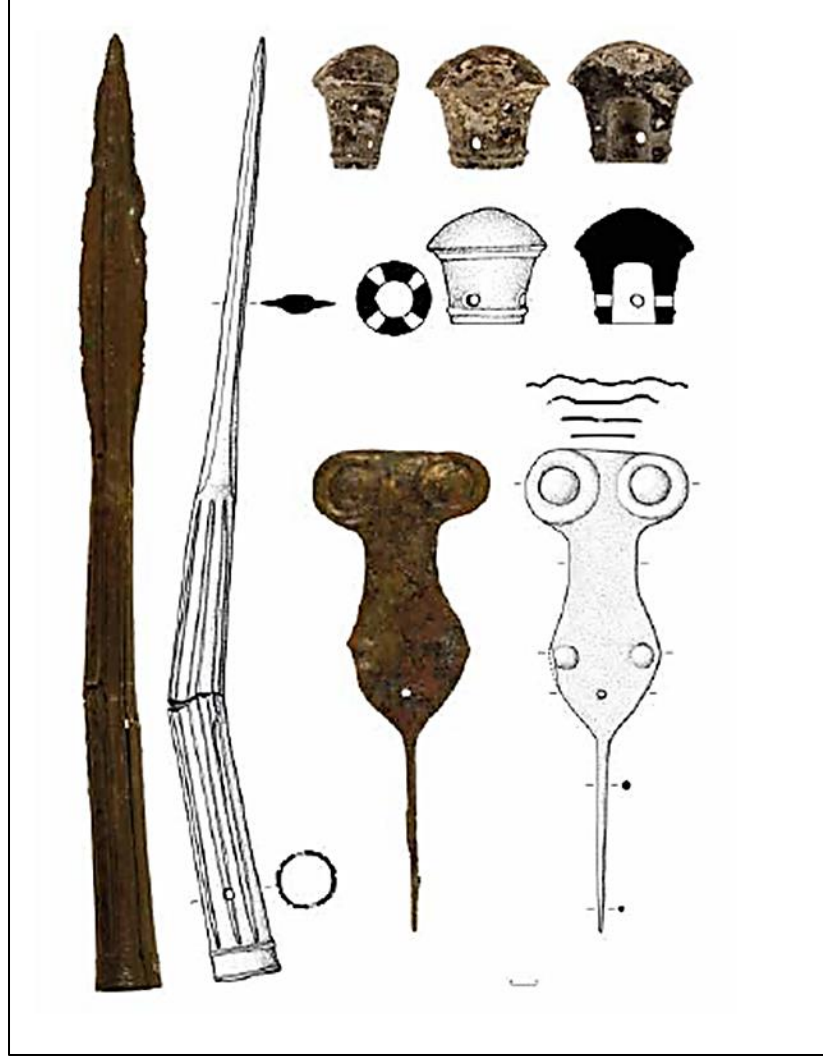
Figür 102: Panaztepe Geç Tunç Dönemi Batı Mezarlık Alanı, Erkanal-Öktü-Erkanal 2015, 194; Res. 21.

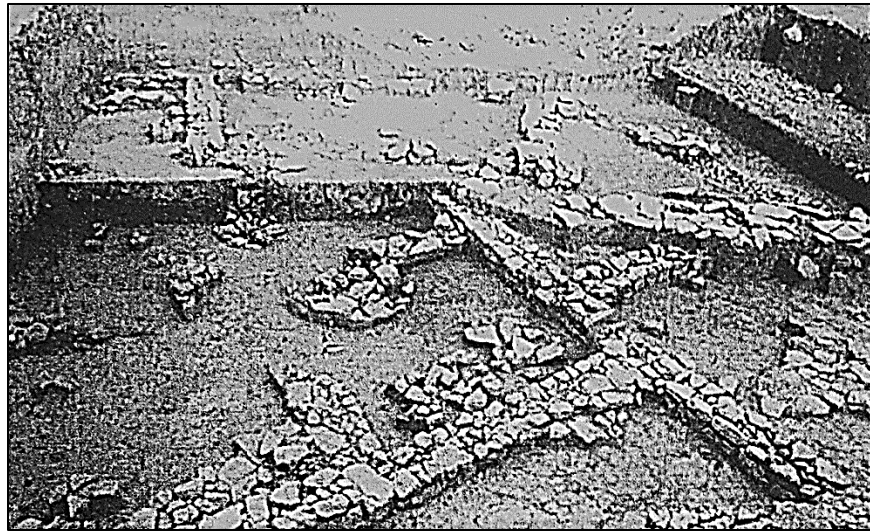
Figür 103: Panaztepe Geç Tunç Dönemi Kuzey Mezarlık Alanı, Erkanal Öktü-Erkanal 2015, 195; Res. 22.

Figür 104: Panaztepe'den Bir Pithos Mezar Ve Buluntu Durumu, Erkanal-Öktü-Erkanal 2015, 198; Res. 29.

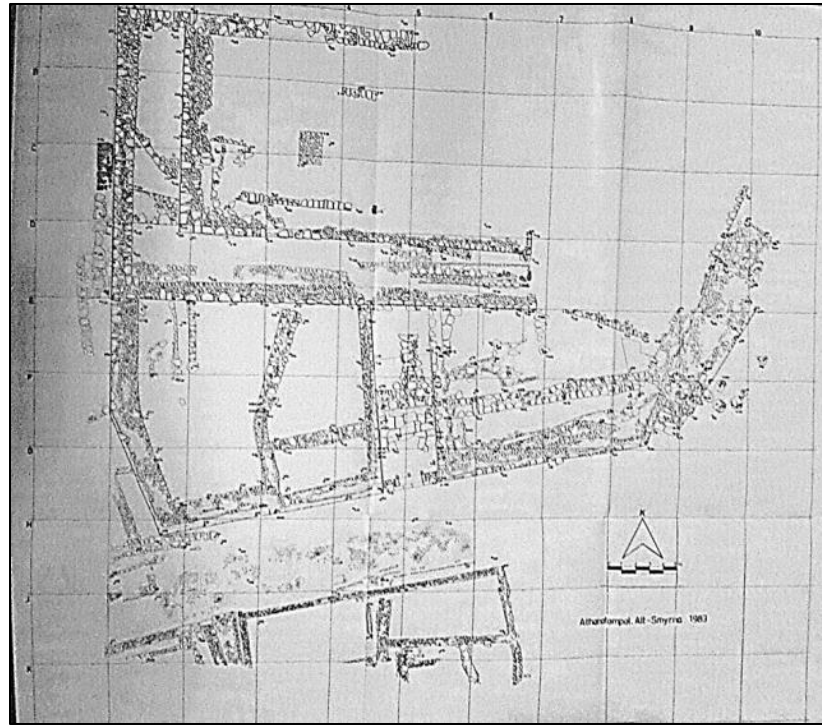
Figür 105: Panaztepe Pithos Mezarlarında Ele Geçen Küçük Buluntular, Erkanal-Öktü-Erkanal 2015, 199; Res. 30.

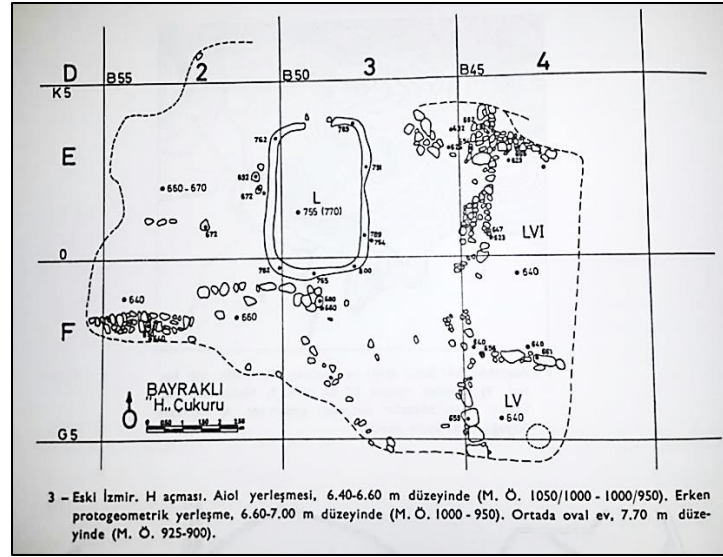
Figür 106: Panaztepe Geç Tunç Çağı Mimari Yapıları, Erkanal-Öktü-Çmardalı-Karaaslan 2006, Res. 3.

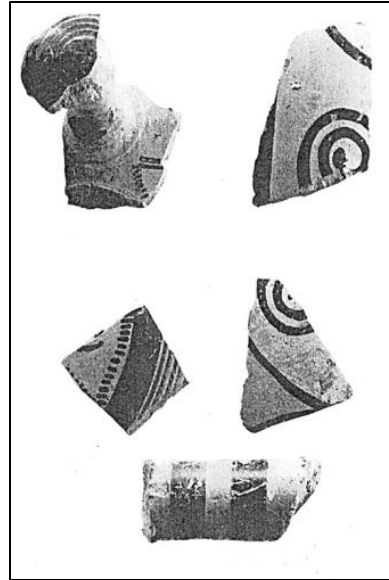
Figür 107: Smyrna-Bayraklı Höyüğü Havadan Görünüm, <http://www.izmirmuzesi.gov.tr>

Figür 108: Smyrna-Bayraklı Höyüğü'nün Genel Planı, Akurgal 1983.

Figür 109: Smyrna-Bayraklı Höyüğü Tekrenk Keramikli Yerleşme, Akurgal 1983, Şekil 3.

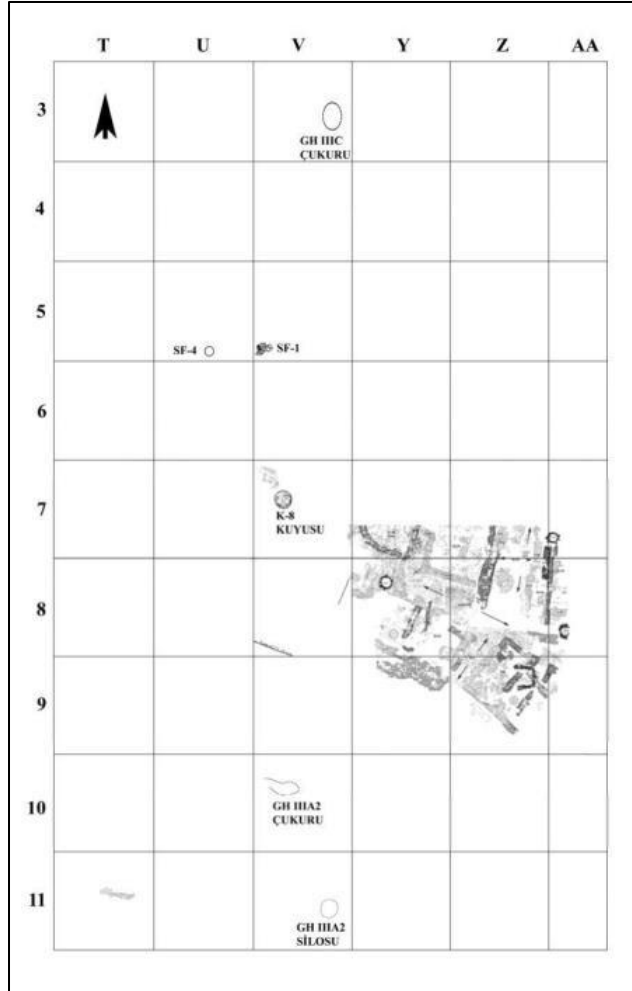
Figür 110: Smyrna-Bayraklı Miken Keramiği, Özgünel 1983, Lev. VI

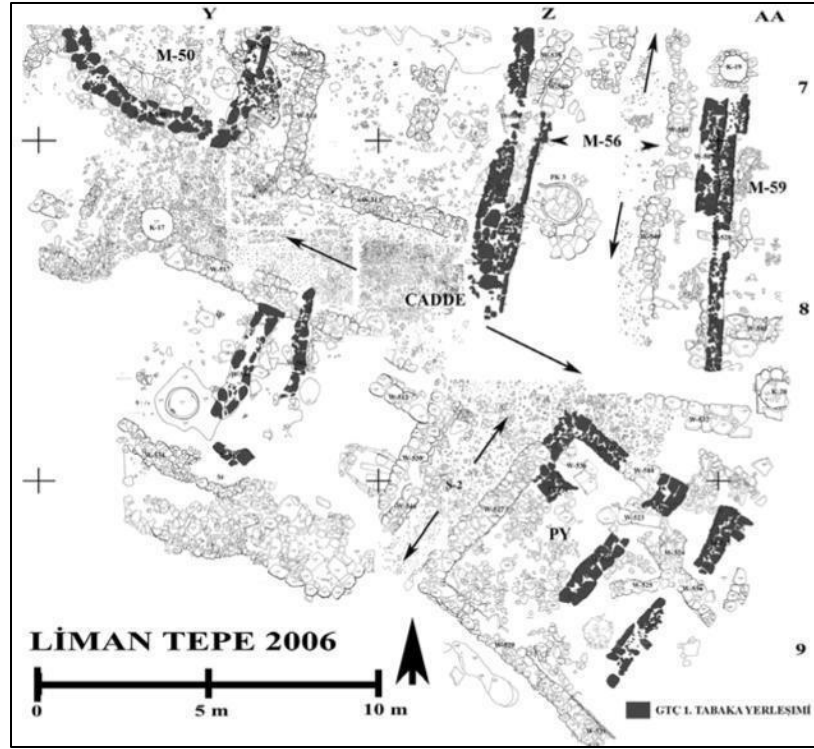
Figür 111: Smyrna-Bayraklı Höyüğü H Açması 2015 Yılı Çalışmaları, Erdem 2016, 28.

Figür 112: Limantepe-Klazo menai Yerleşmesinin Havadan Görünümü, <http://predu2013.iyte.edu.tr>

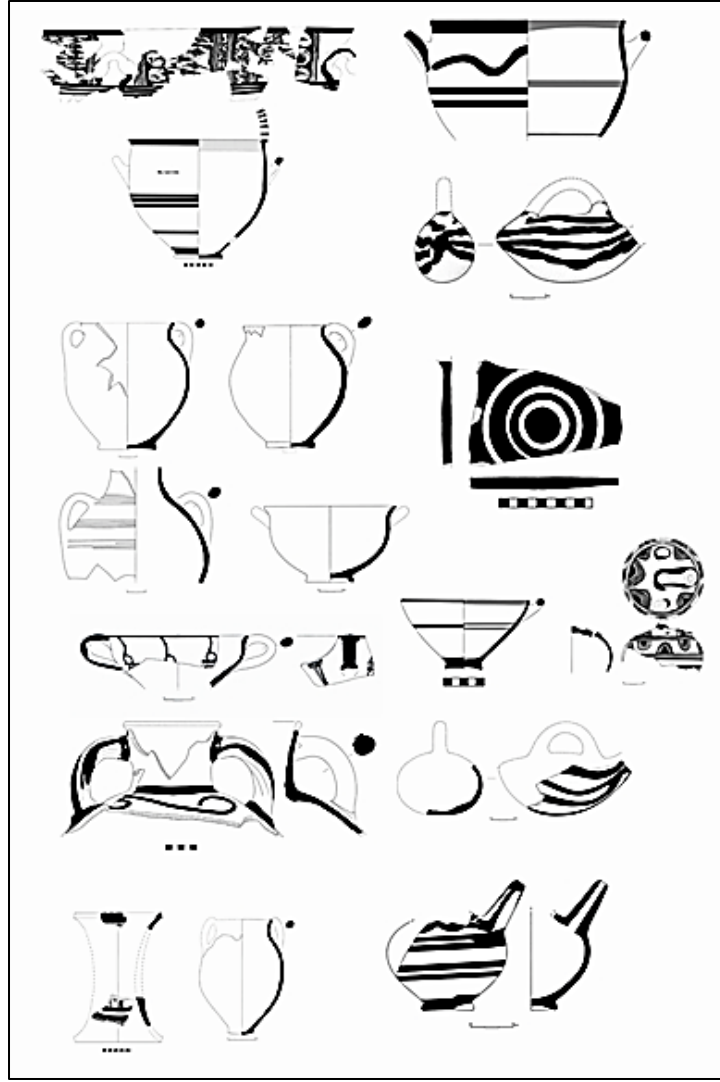
Figür 113: Liman Tepe Geç Tunç Çağı Yerleşiminin Genel Planı, Mangaloğlu-Vatruba 2011, 66; Çizim 1

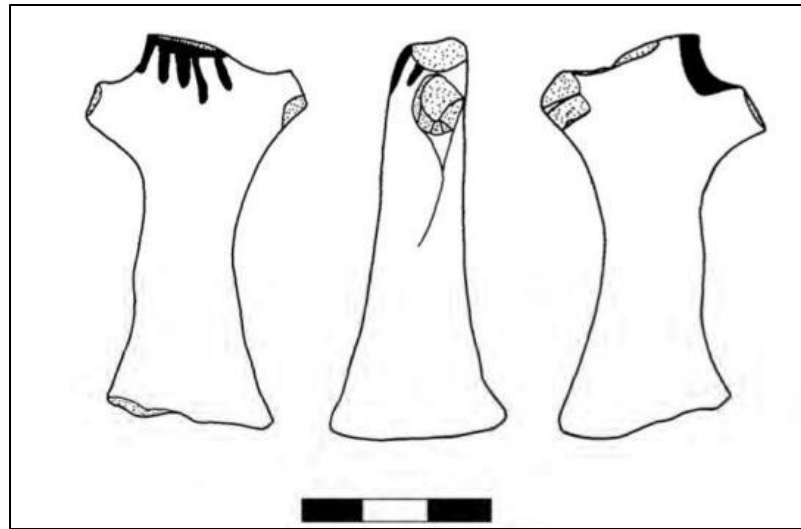
Figür 114: 2006 Yılında Açığa Çıkarılan Geç Tunç Çağı'nın 1. Mimari Tabakasının Planı, Mangaloğlu-Vatruba 2011, 67; Çizim 3.

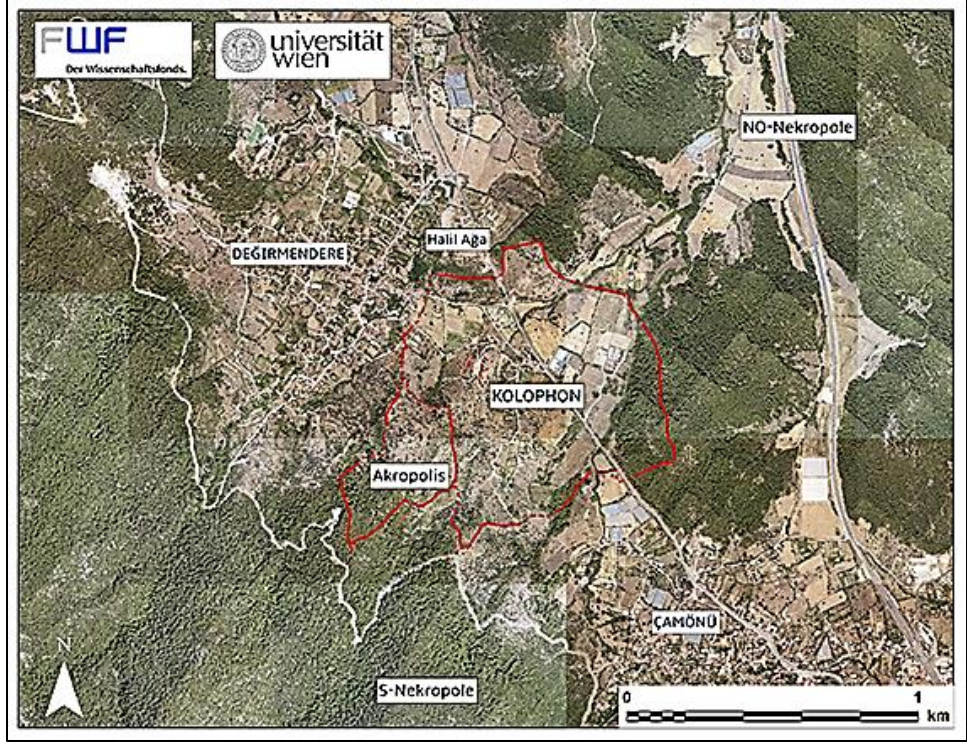
Figür 115: Geç Tunç Çağı'nın 1. Mimari Tabakasına Ait Ocak, Mangaloğlu-Vatruba 2011, 69; Resim 2a.

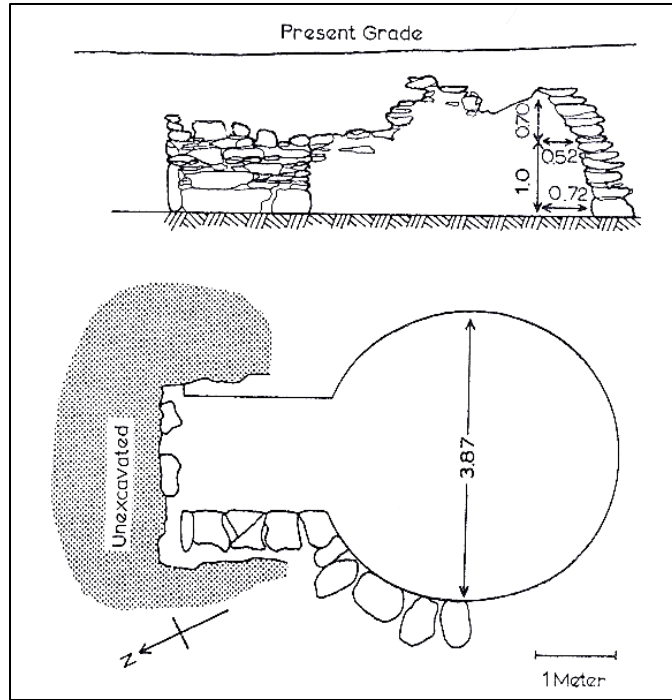
Figür 116: Limantepe GH III C Dönemi Keramik Repertuarı, Mangaloğlu-Votruba 2011.

Figür 117: Çöp Çukurunda Bulunan Mikene Figürini, Mangaloğlu-Votruba 2011, 73; Resim 6a.

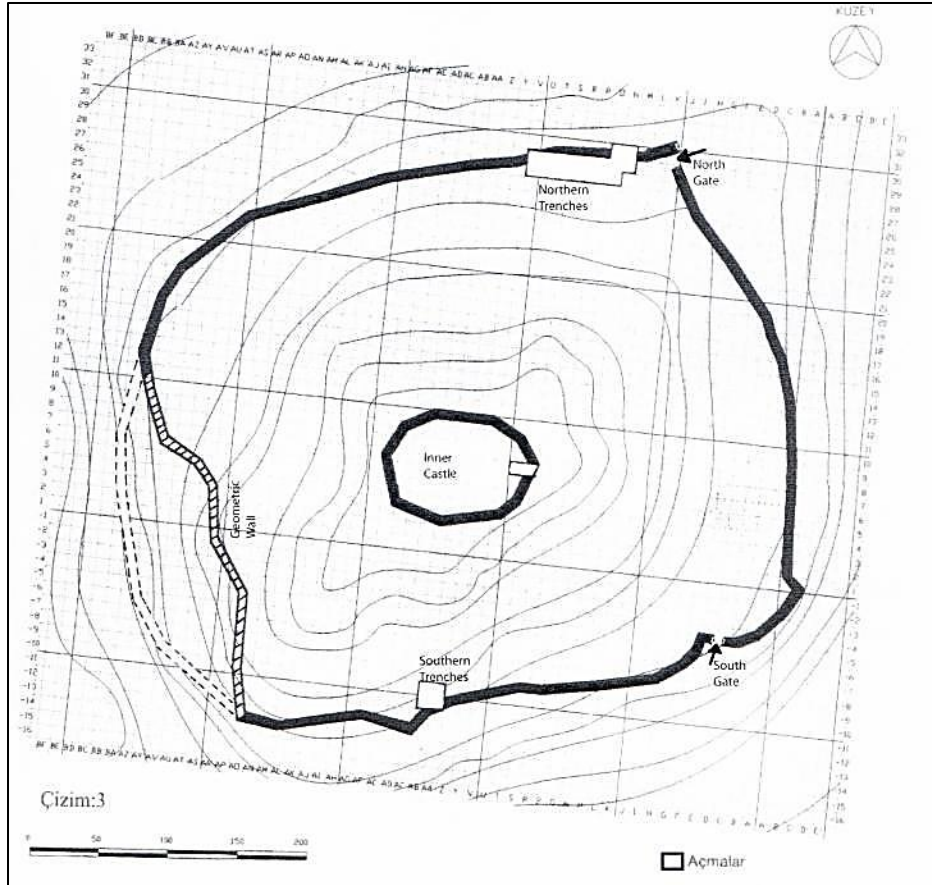
Figür 118: Kolophon ve Değirmendere'nin Uydudan Görünümü, <https://klass-archaeologie.univie.ac.at>

Figür 119: Kolophon-Değirmendere'deki Miken Tholos Mezarı, Bridges 1974, 267; Pl. 52.

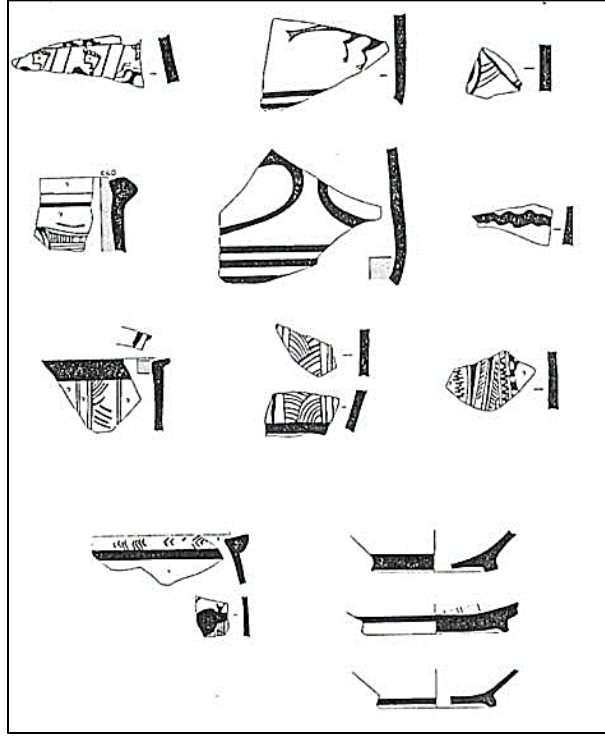
Figür 120: Bademgediği Tepe Havadan Görünüm (Metropolis Kazı Arşivi), Meriç-Öz 2015, 610; Fig.1

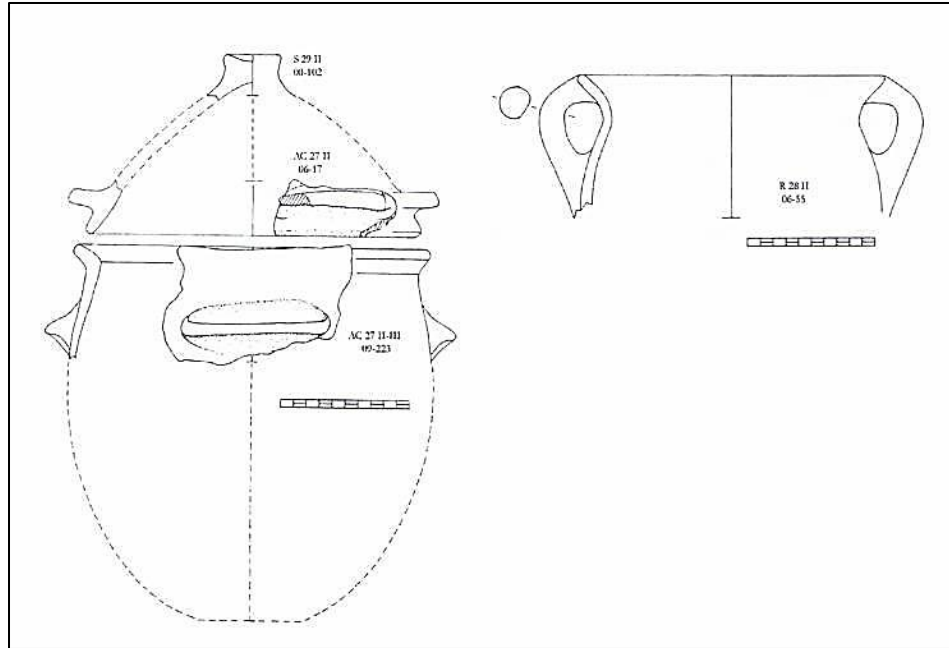
Figür 121: Bademgediği Tepe Plan. (Çizim A. K. Öz), Meriç-Öz 2015, 611; Fig.2

BADEMGEDİĞİ			BEYCE-SULTAN	MİLET	TROY	PANAZTEPE	
97,50 m.	I Geometric	Repair	Phyrg Level	Geometric Protogeo.	Troy VIII	Atelier	Cemetery
97,26 m.	Hiatus						
	1050-1030	Fortification Wall	Beyce I	Milet VI	Troy VIIb		M IV Cemetery L.IIIIC
	1180						
96,23 m.	Hiatus		Beyce II	ca. 1300	Troy VIIa	1180	L.IIIIB
95,91 m.	1300 III LM.IIIA2	Fortification Wall		Milet V	Troy VIIb	Atelier Ia	M III Cemetery L.IIIIA1-2
95,60 m.	1375 IV-V 1430	Cyclopean Wall	Beyce III	Creamy Ware L.IIIIA2 L.IIIIA1	Troy VIg,f,e	1460	
	Hiatus - Destr.				Troy VI d		M II Cemetery
	1500	Cyc. Wall	1450	1450	1500		
95,00 m.	VI LM.IA		Beyce IVa		Troy VIc,b LM.IA		L.IIIIA-B L.III
	1575		1550	Milet IV	1575		1575
		Mixed unstratified pottery accumulated on the bedrock Beyce IVb Beyce IVc? Beyce V	Beyce IVb			Atelier Ib	M I Cemetery
			1650	Thera Eruption	Troy VIa,b	Troy VIa,b	
			Beyce IVc				MBA
			1750		1750	1750	
94,00 m.			Beyce V				
	Hiatus		1900				1900
	Late Chalkolithic						
	Neolithic						
	Bedrock						

Figür 122: Bademgediği Tepe'nin Çevresindeki Yerleşimlerle Stratigrafisi (R. Meriç ve A. K. Öz), Meriç-Öz 2015, 614; Fig.4a.

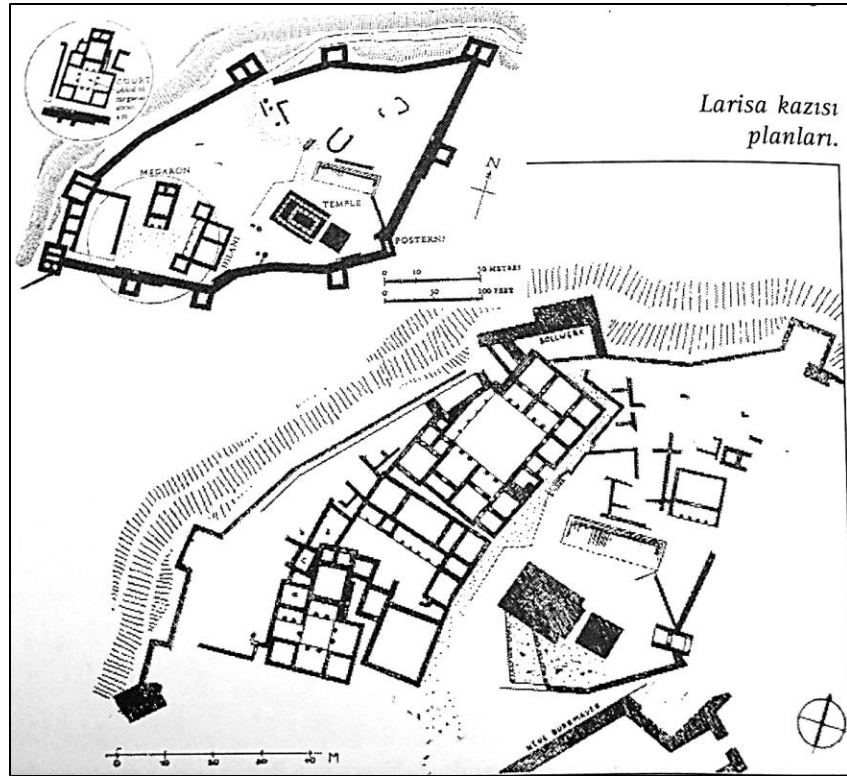
Figür 123: Bademgediği Tepe Miken seramiği, Meriç-Mountjoy 2002, 91; Fig.5.

Figür 124: a) Bademgediği Tepe 2'den CWF IIa Pişirme Kapları b) Bademgediği Tepe 2'den CWF IIIa Pişirme Kapları. (Çizim E. Akkuş), Meriç-Öz 2015, 620; Fig.8.a-b

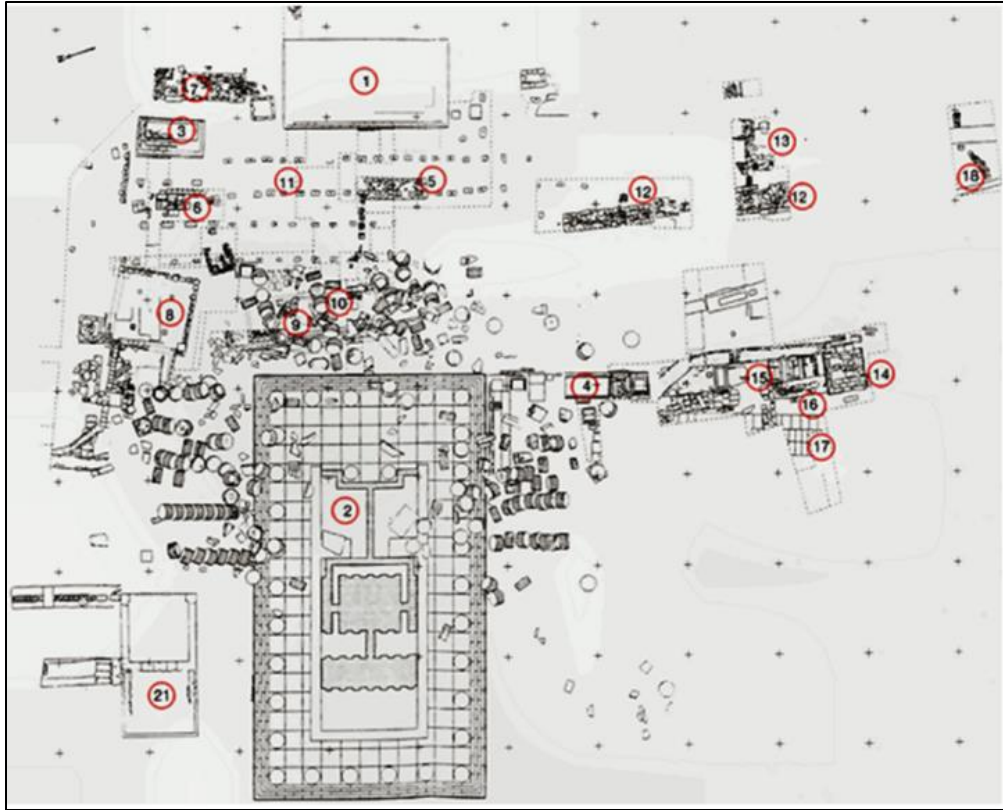
Figür 125: Bademgediği Tepe 2. Tabakadan Silindirik-Makara Ağırıkları, (Metropolis Kazı Arşivi), Meriç-Öz 2015, 620; Fig.9.

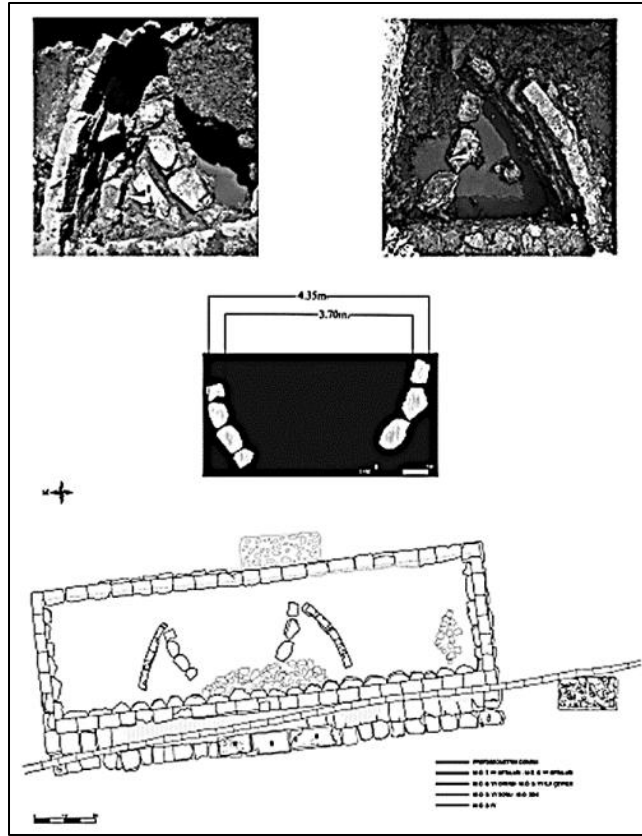
Figür 126: Larisa Plan, <http://erkmensenan.blogspot.com.tr>

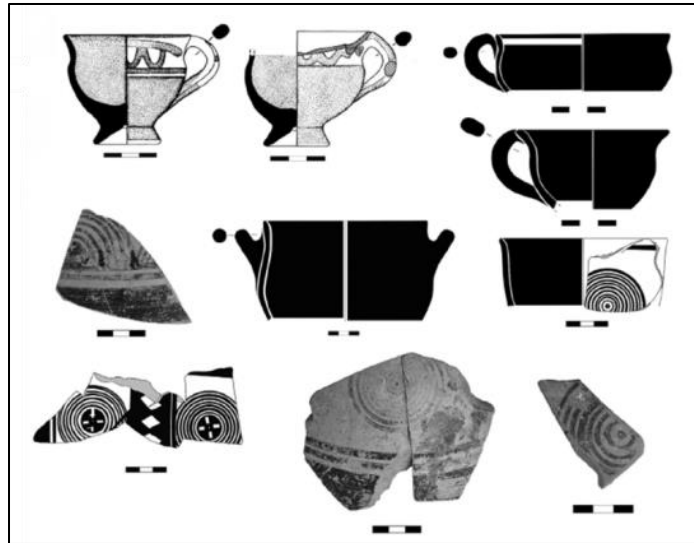
Figür 127: Klaros Kutsal Alanı Havadan Görünüm, <http://www.izmirmuzesi.gov.tr>

Figür 128: Klaros Kutsal Alanı Plan, <http://jibradu.free.fr>

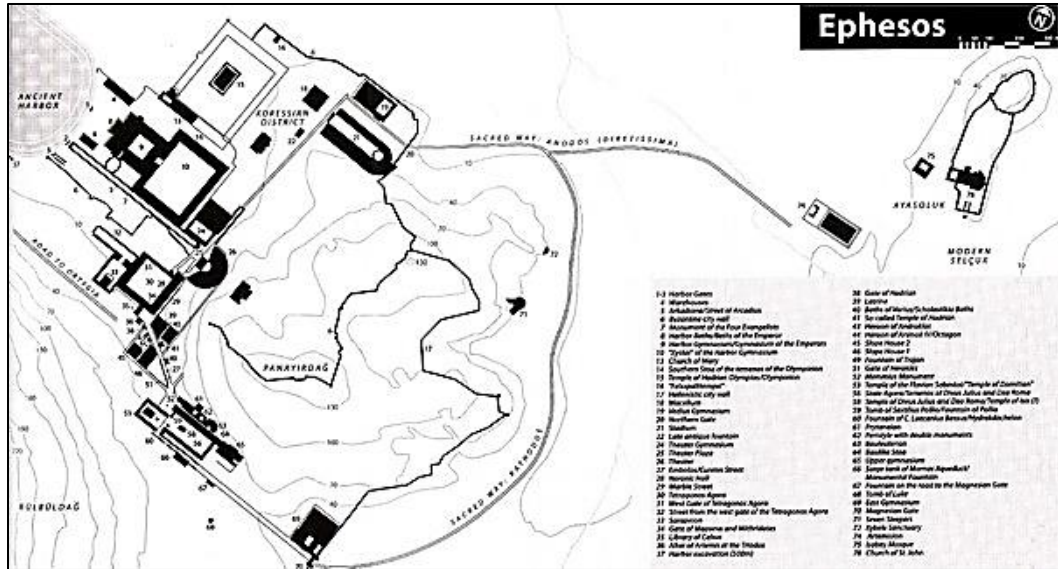
Figür 129: Klaros Kutsal Alanında Bulunan Altar, Zunal 2016, Fig. 1.

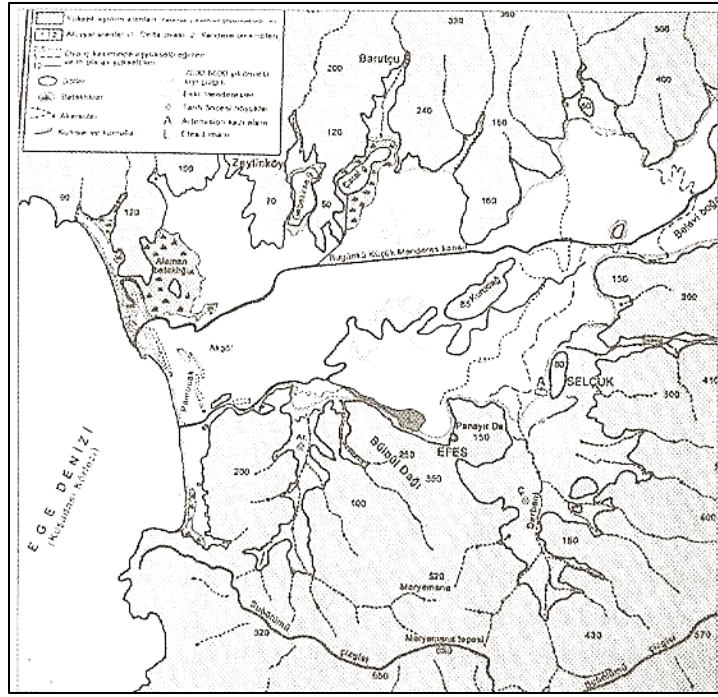
Figür 130: Klaros Kutsal Alanındaki Erken Protogeometrik Döneme Tarihlenen Keramikler, Zunal 2016, Fig. 2

Figür 131: Ephesos-Ayasuluk Havadan Görünüm, <http://ipu.gov.tr>

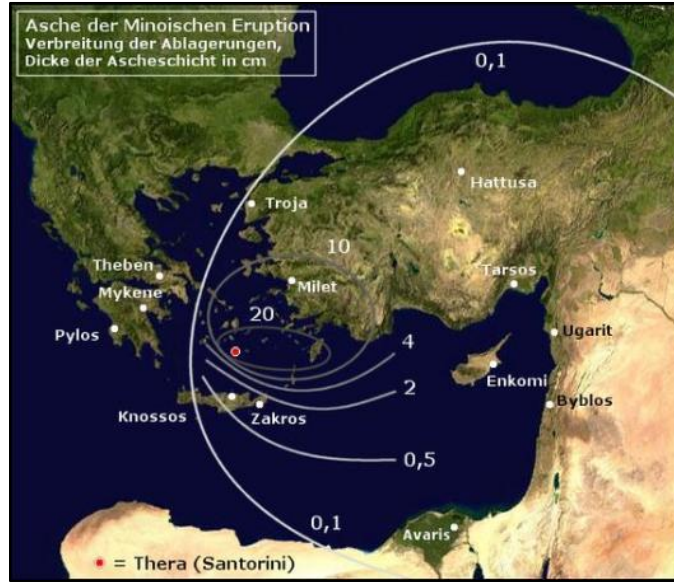
Figür 132: Ephesos ve Ayasuluk Plan, <http://www.mappery.com>

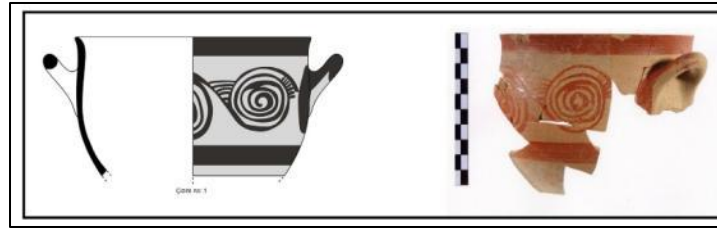
Figür 133: Ephesos Körfezinin Arkaik Dönemdeki Olası Durumu (Kayan, 2006), Büyükkolancı 2008, 42; Fig.1

Figür 134: Ayasuluk Miken seramiği, Akyurt 1998, Şekil 23.

Figür 135: Thera'da Volkanik Patlamadan Sonra Ortaya Çıkan Küllerin Yayılım Alanı, <https://tr.pinterest.com>

Figür 136: 22/ S Açması GH IIIC Miken Keramik Örneği, Büyükkolancı 2008, 48; Fig.18.

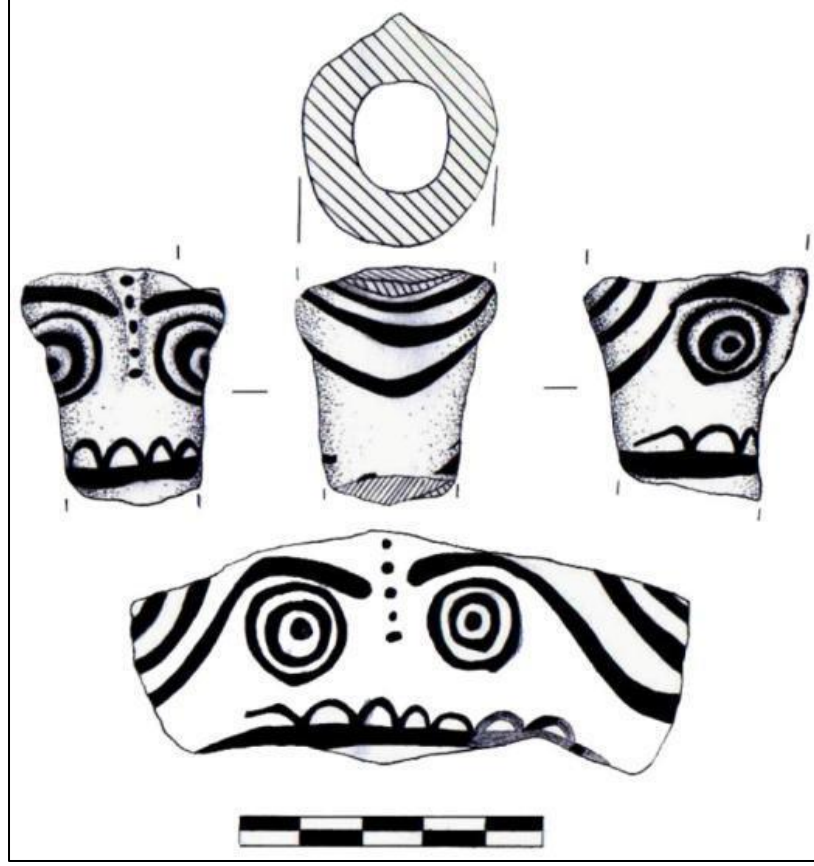
Figür 137: Anaia-Kadikalesi Havadan Görünüm ve Mimari Yapılar, <http://www.kadikalesianaia.org>

Figür 138: Kadıkalesi Miken seramiklerinin bulunduğu L4 sondajı, Akdeniz 2007, 60.

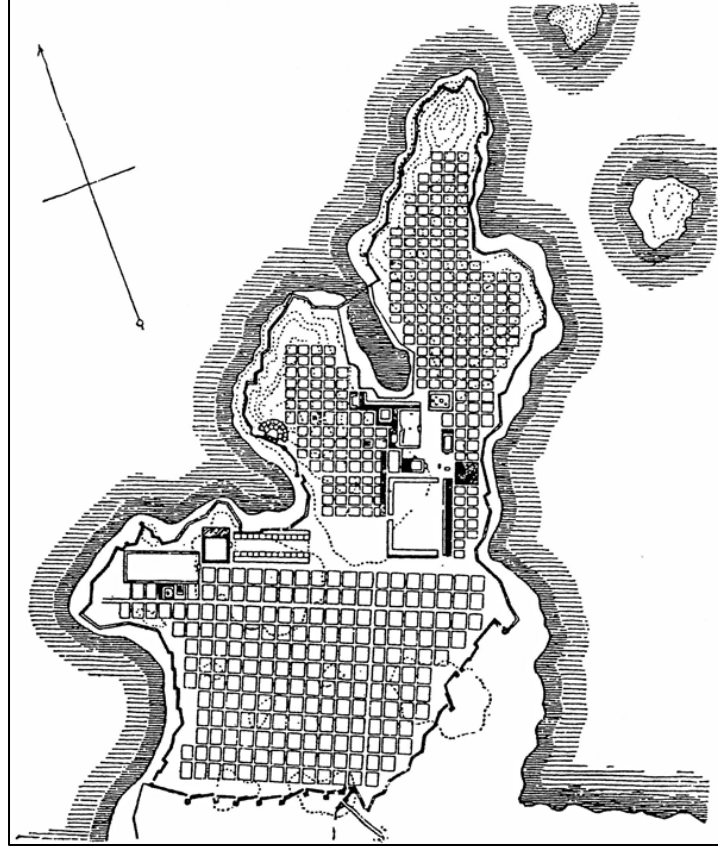
Figür 139: 2010 Yılında Kilisenin Narteksinde Ele Geçen Çok Sayıdaki Miken Keramiği, Mercagöz 2012, 405; Resim 4.

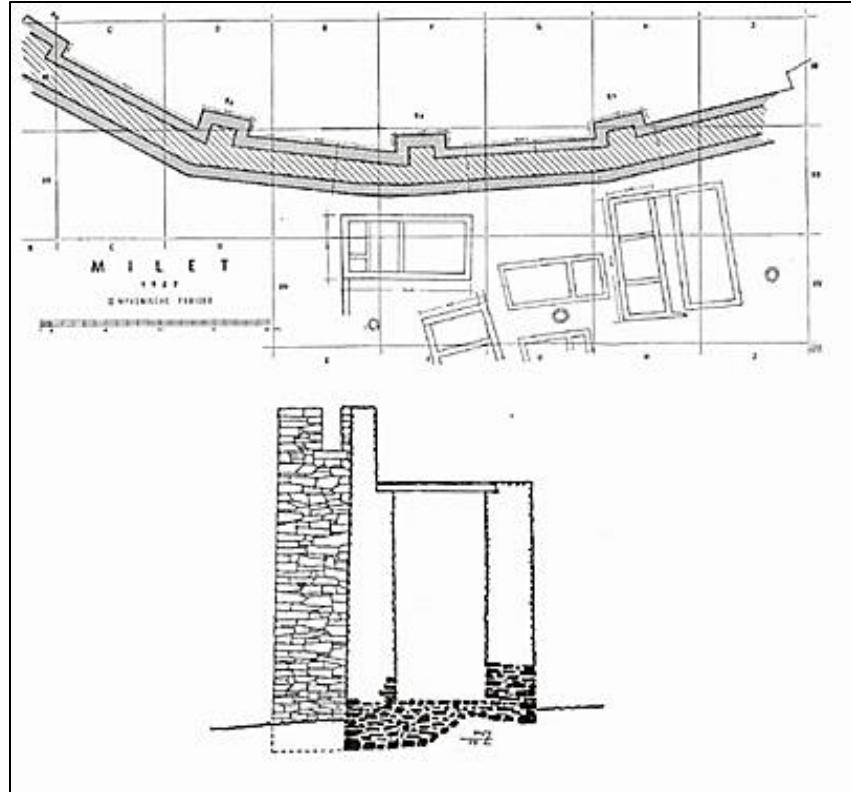
Figür 140: Kadikalesi Miken Figürini Çizim, Akdeniz 2007, 69; Res.17.

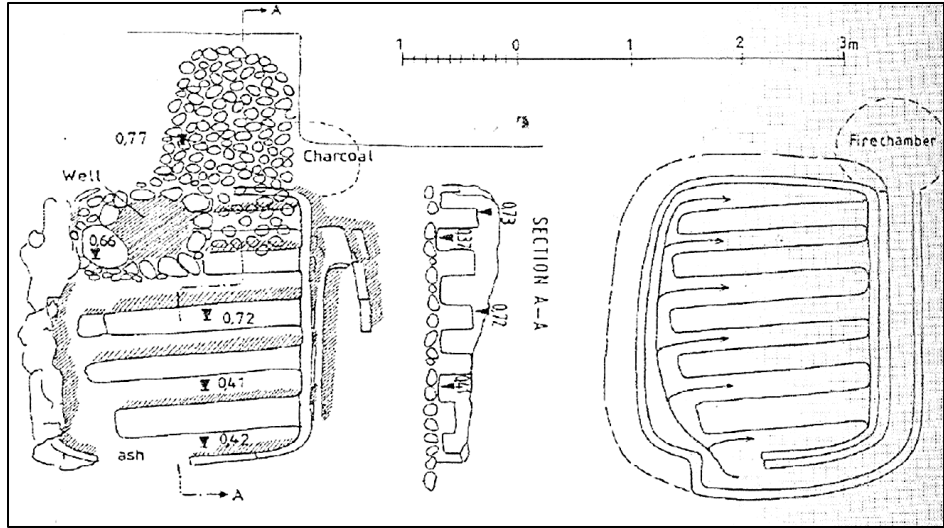
Figür 141: Miletos Antik Kenti Havadan Görünüm, <http://www.kusadasiiinformation.com>

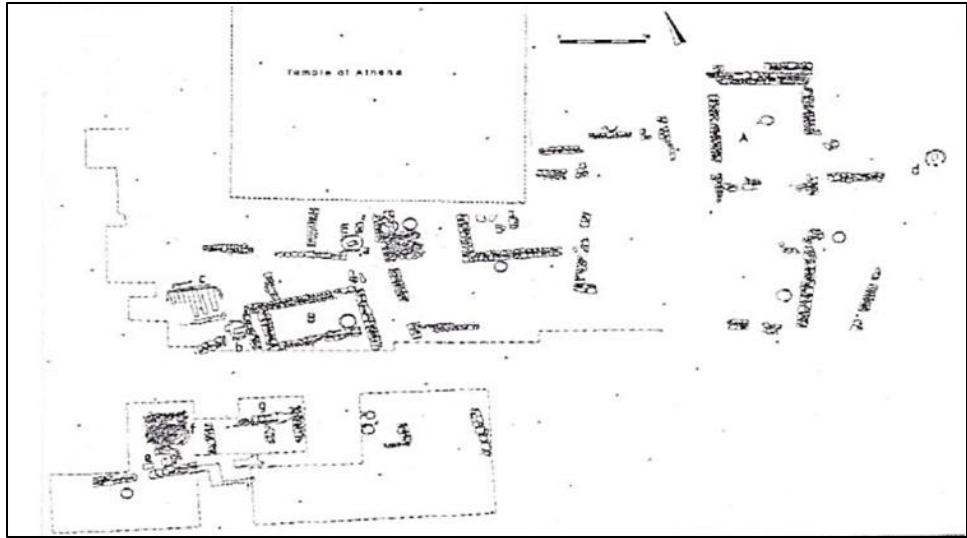
Figür 142: Miletos Yerleşim Planı, <http://stl.recherche.univ-lille3.fr>

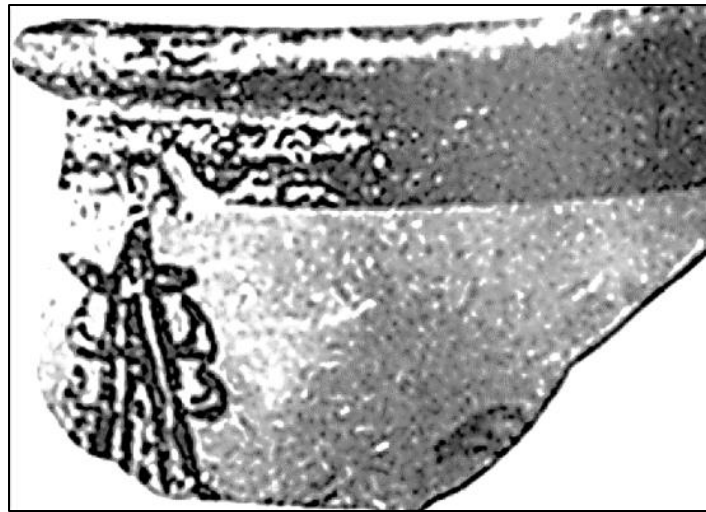
Figür 143: Miletos VI. tabakada yer alan sur sistemi, Neumann 1998.

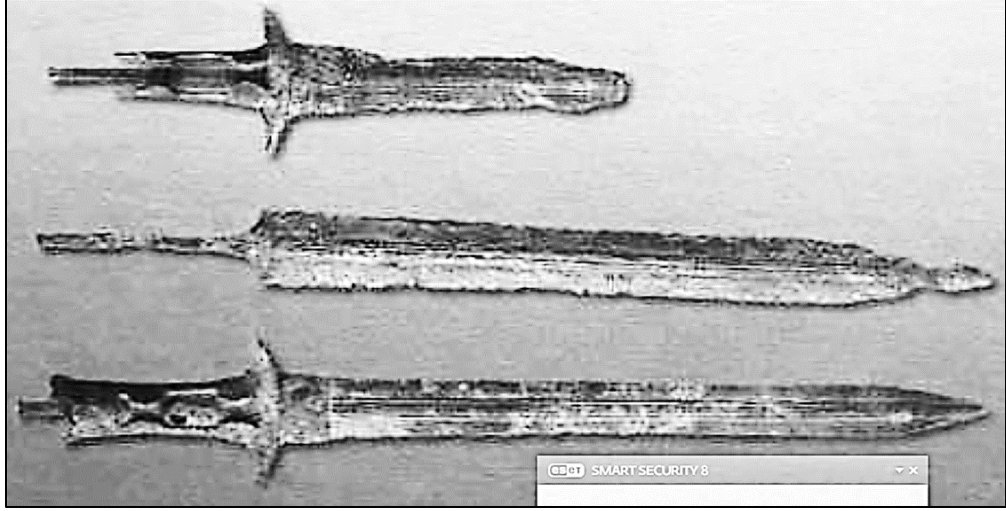
Figür 144: Miletos'taki Minos Tipi Keramik Fırının Planı, Niemeier 1999.

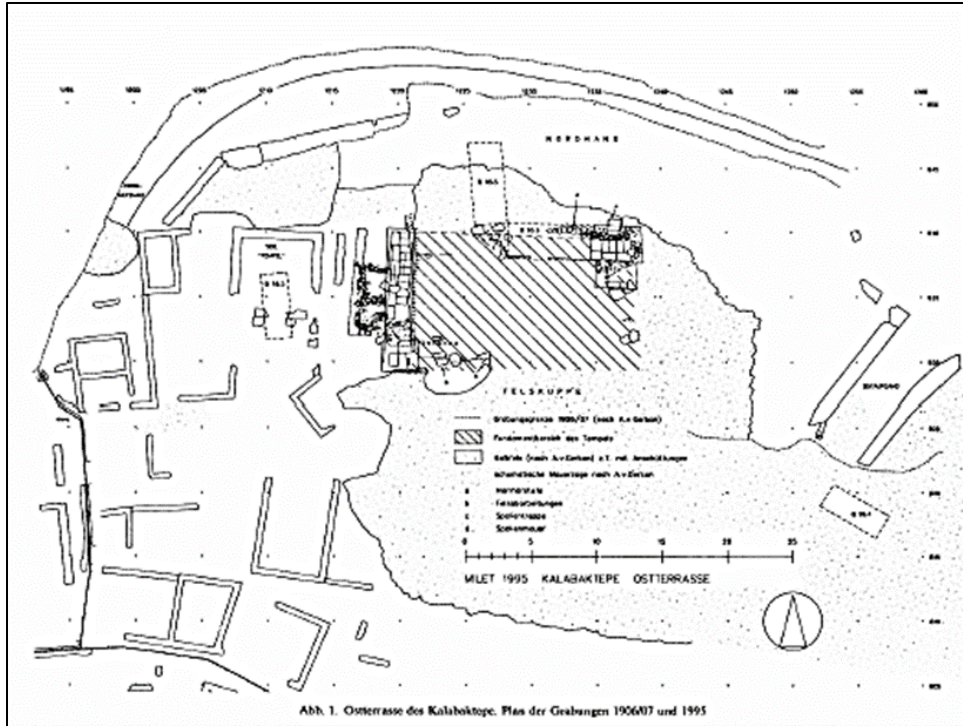
Figür 145: Miletos Athena Tapınağı Plan, Niemeier 1999.

Figür 146: Miletos'ta Bulunmuş Hitit Üslubunda Bezemelerin Olduğu Krater Parçası, Niemeier 2002, 29.

Figür 147: Miletos 'da bulunan Orta Anadolu benzeri kılıçlar, Sevin 2003, 151.

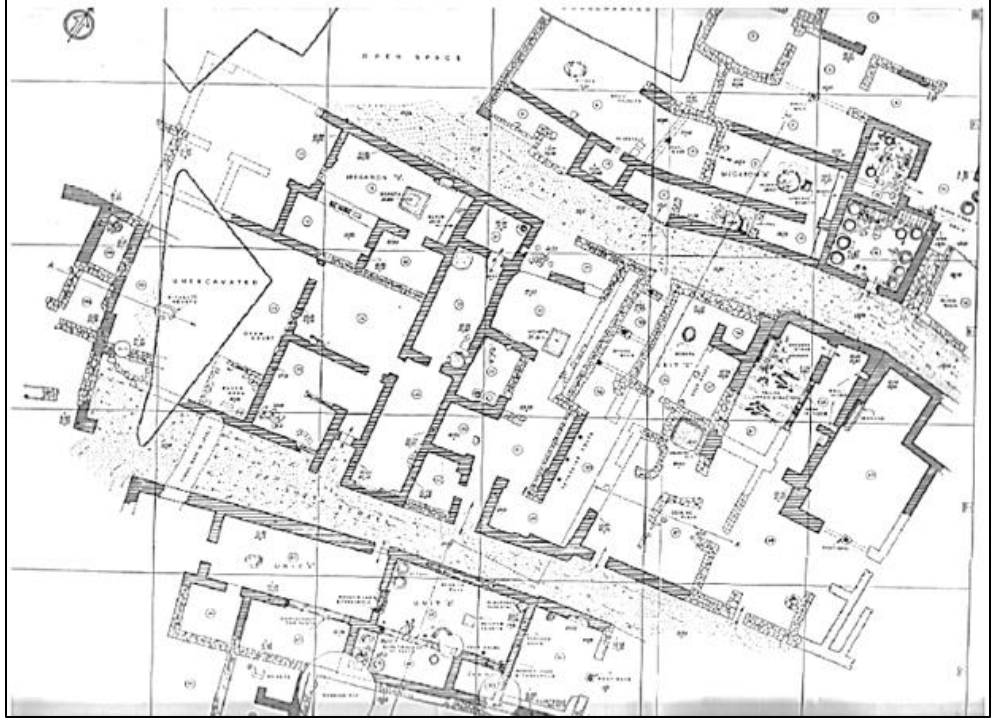
Figür 148: Kalabaktepe Mezarlık Alanının Planı, Kerschner 1999, 9, abb. 1.

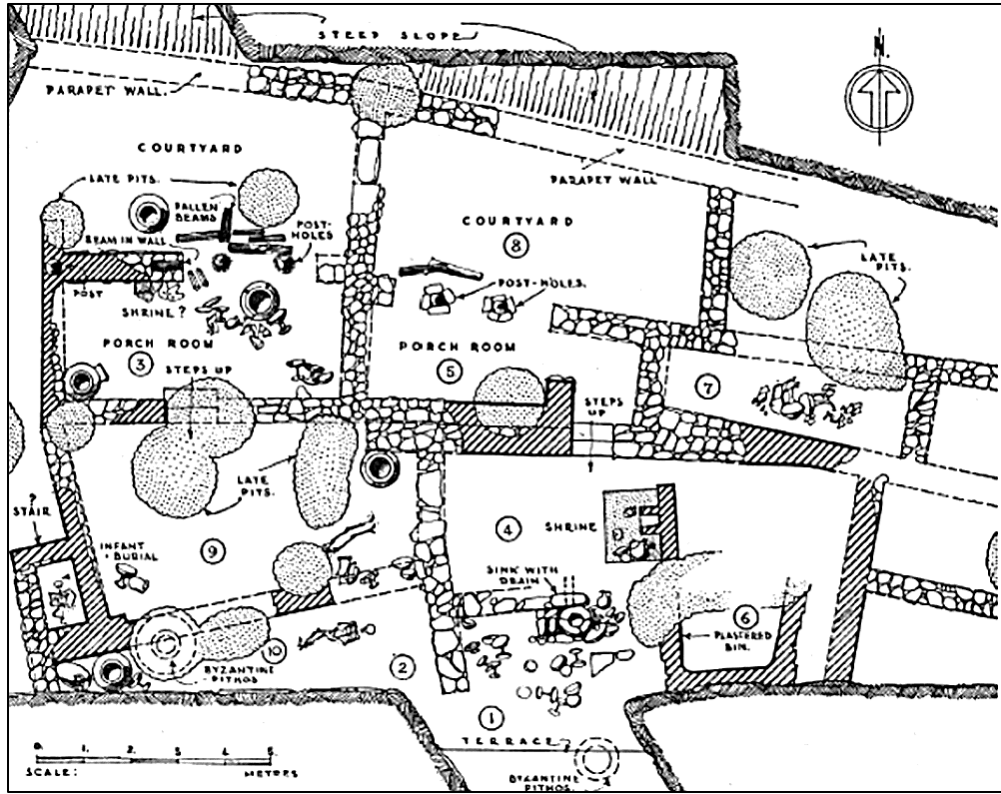
Figür 149: Miletos'tan SubMiken ve Erken Protogeometrik Döneme Tarihlenen Keramikler, Vaessen 2014, Fig. 5.23.

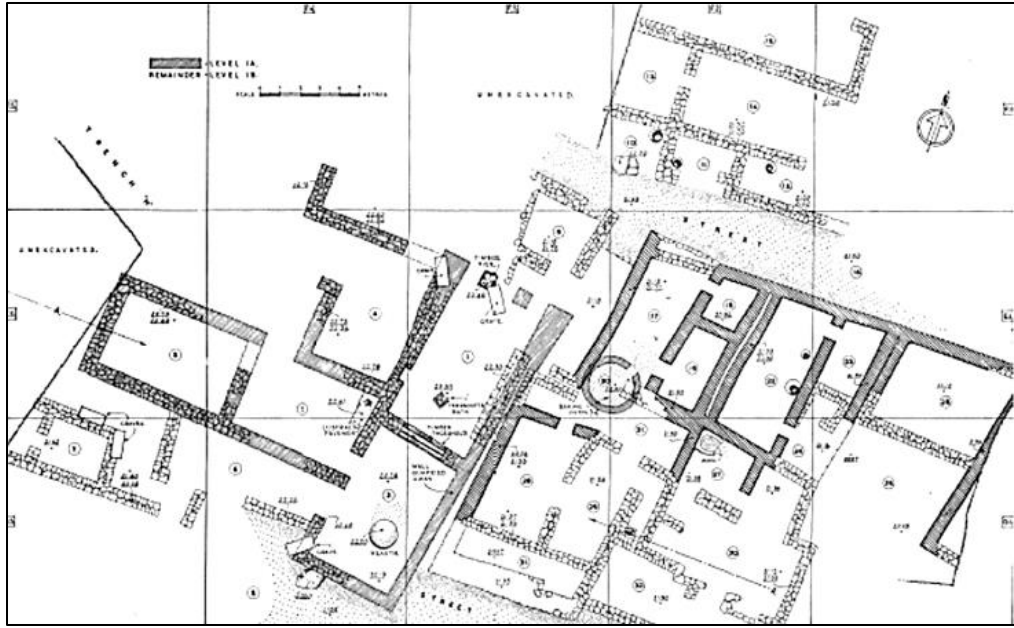
Figür 150: Beycesultan Höyüğü Havadan Görünüm, <http://www.beycesultan.org>

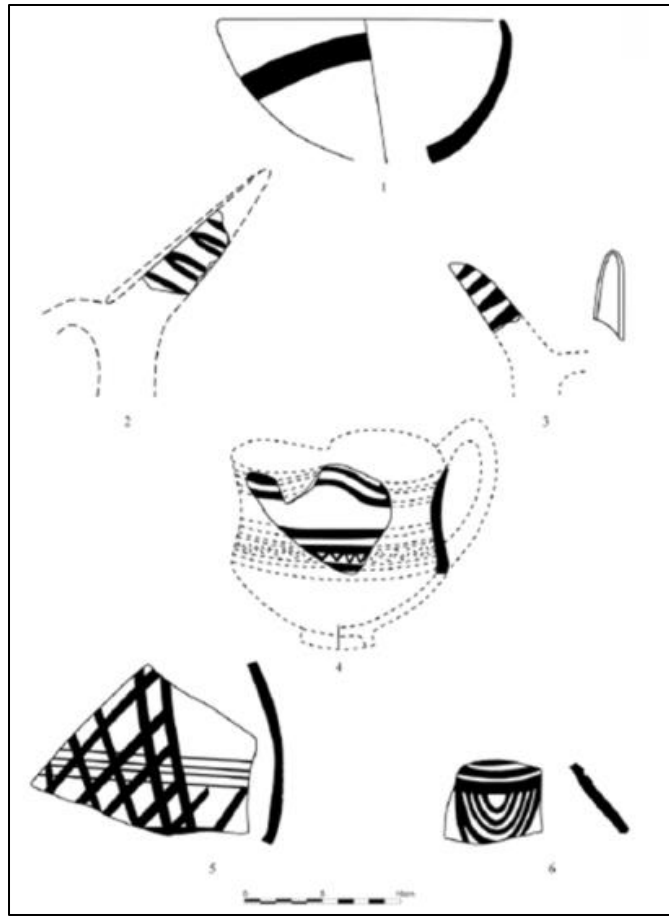
Figür 151: Beycesultan Höyüğü II. Tabaka Plan, Lloyd 1972, Fig. 5.

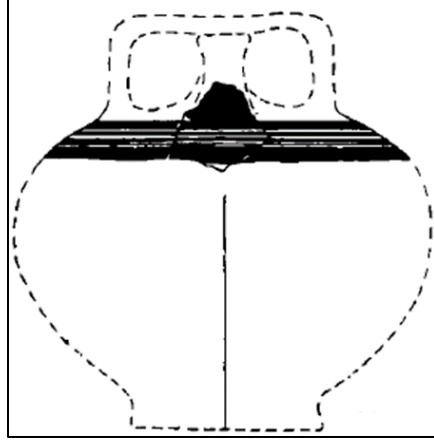
Figür 152: II. Tabakaya Ait A Açmasında Yer Alan Mekânlar, Lloyd 1972, Fig. 6.

Figür 153: Ia ve Ib Tabakasma Ait Mimari Plan, Lloyd 1972, Fig. 4.

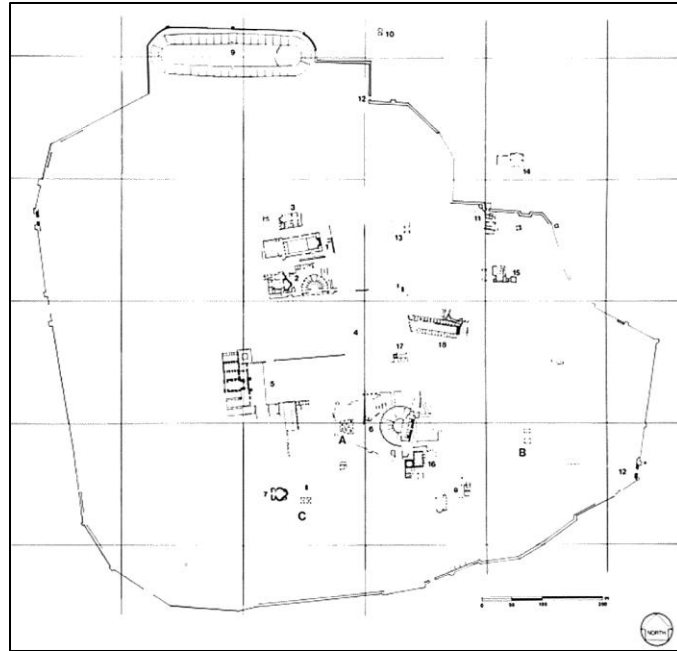
Figür 154: Beycesultan Yerel Üretim Boyalı Keramikleri, Dedeoğlu-Konakçı 2015, Fig. 4.

Figür 155: Miken Üzengi Kulplu Testi, Mellaart-Murray 1995, 14; Fig. P.6, 11.

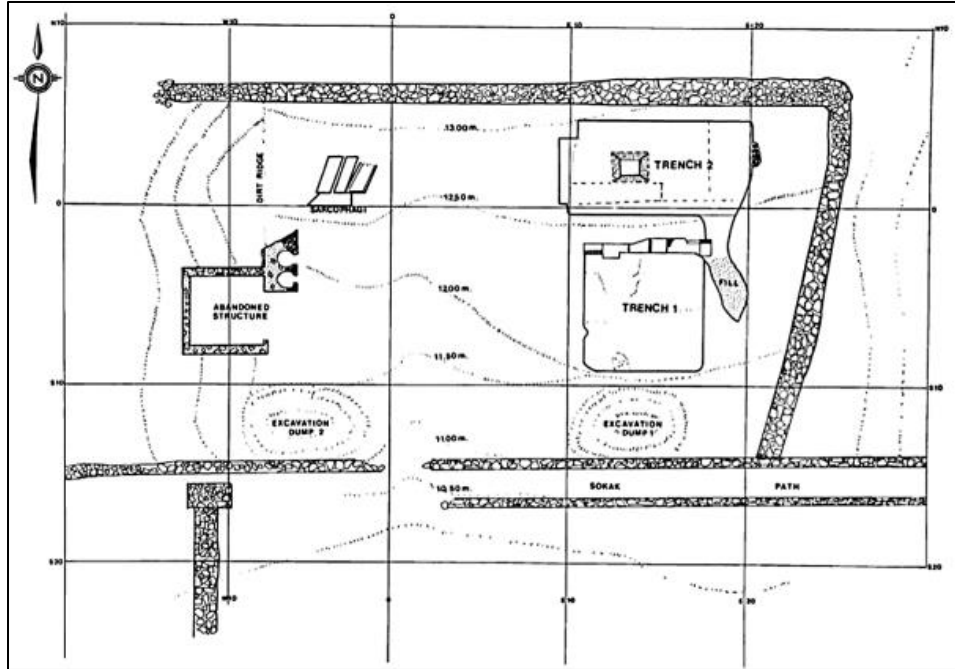
Figür 156: Aphrodisias Antik Kenti ve Pekmeztepe Höyüğü Uydudan Görünüm, <http://luwianstudies.org>

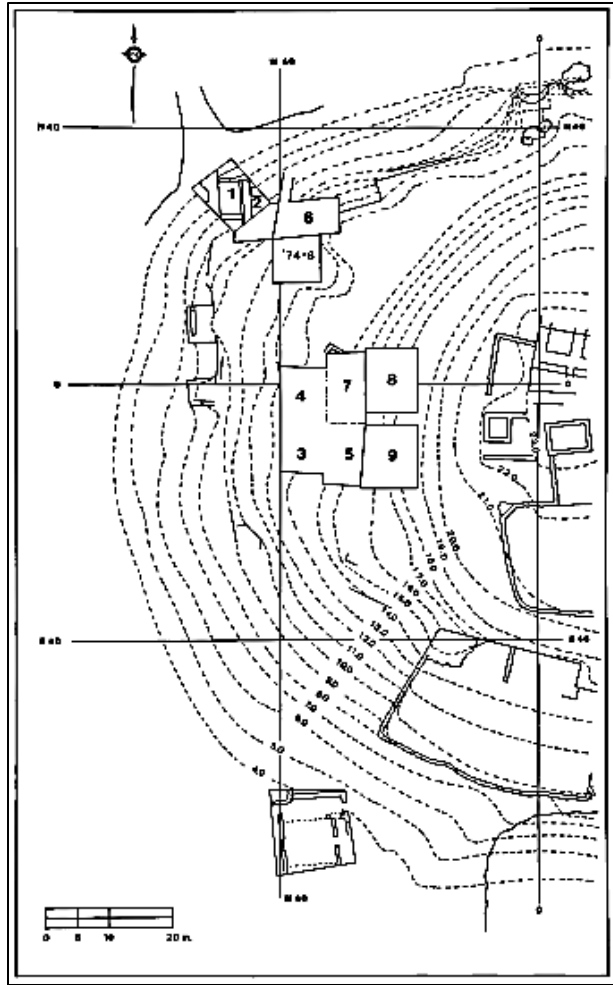
Figür 157: Aphrodisias Antik Kenti Plan, Joukowsky 1986, Fig. 5.

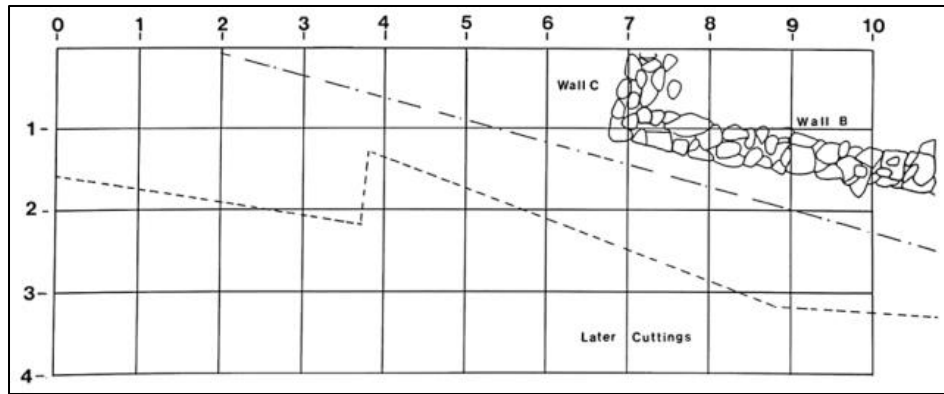
Figür 158: Aphrodisias Tiyatrosu ve Pekmeztepe Höyüğü, <https://twitter.com/Aphrodisias09>

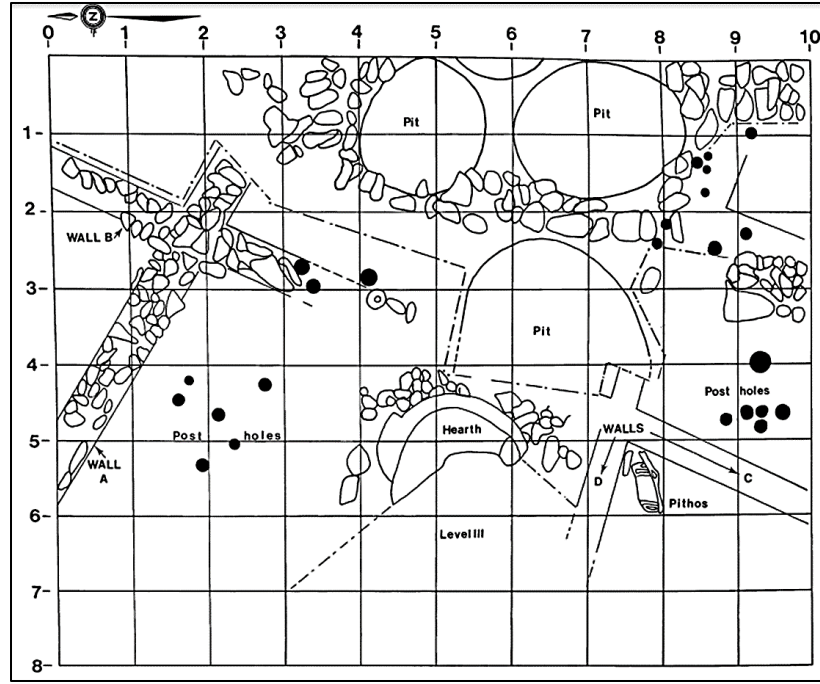
Figür 159: Pekmeztepe Höyük Açmalar Plan, Joukowsky 1986, 49.

Figür 160: Aphrodisias Akropolis Tepesi, Joukowsky 1986, 79; Fig. 61.

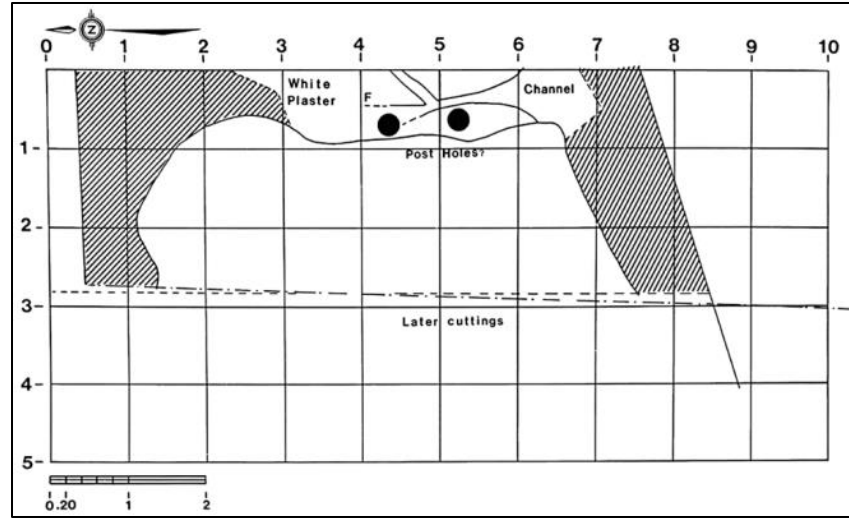
Figür 161: Aphrodisias Akropolis Tepesi 8 no.lu Açma A4 I no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 151; 176.

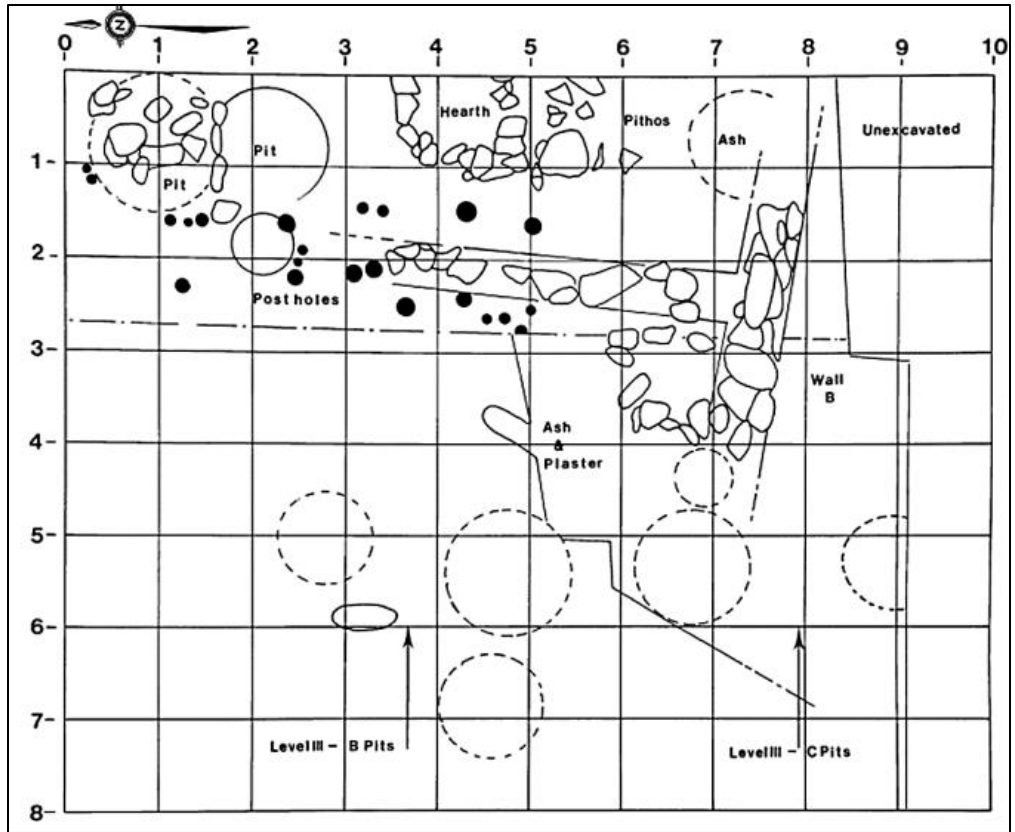
Figür 162: Aphrodisias Akropolis Tepesi 8 no.lu Açma A4 II ve III no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 150; Fig. 174.

Figür 163: Aprodiasias Miken İmitasyonu Boyalı Keramikler, Marchese 1976, Fig. 5-6.

Figür 164: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 I no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 154; Fig. 180.

Figür 165: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 II no.lu Yapı Katı Plan, Joukowsky 1986, 153; Fig. 179.

Figür 166: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 II no.lu Yapı Katı, Joukowsky 1986, 152; Fig. 178.

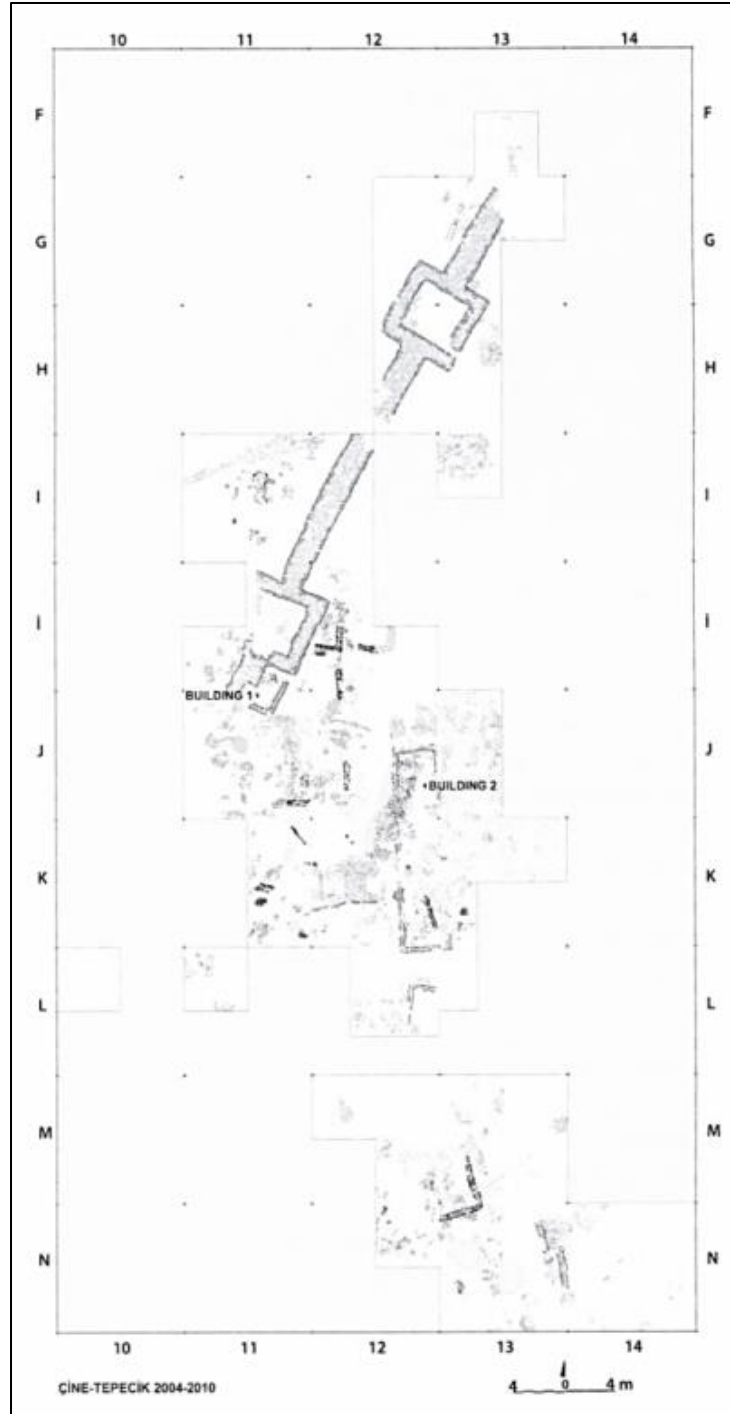
Figür 167: Akropolis Tepesi 9 no.lu Açma A5 I no.lu Yapı Katı, Joukowsky 1986, 154; Fig. 181.

Figür 168: Çine-Tepecik Hüyüğü Uydudan Görünüm, <http://luwianstudies.org>

I	1		Classical Period
	2		Carian-Geometric Period
II	1	a	Late Bronze Age
		b	
II	2	a	Middle Bronze Age
		b	
III			Early Bronze Age
IV			Chalcolithic/ Late Neolithic

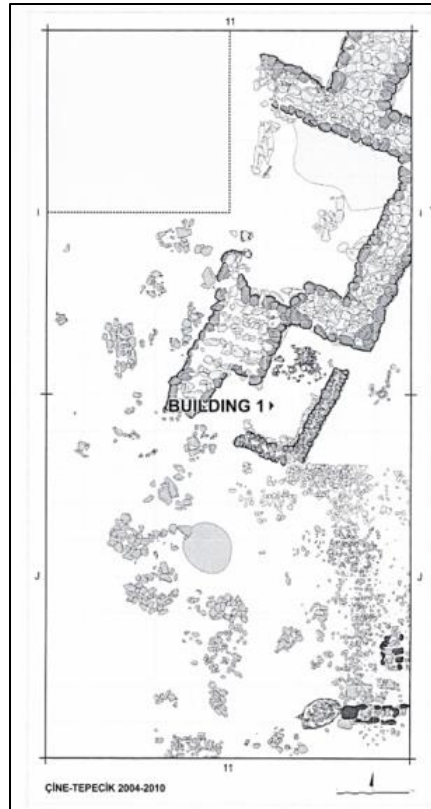
Figür 169: Çine-Tepecik Hüyüğünün Stratigrafisi, Günel 2015, 629; Fig.2

Figür 170: Çine-Tepecik II 1-2 Genel Plan, Günel 2015, 630; Fig.3

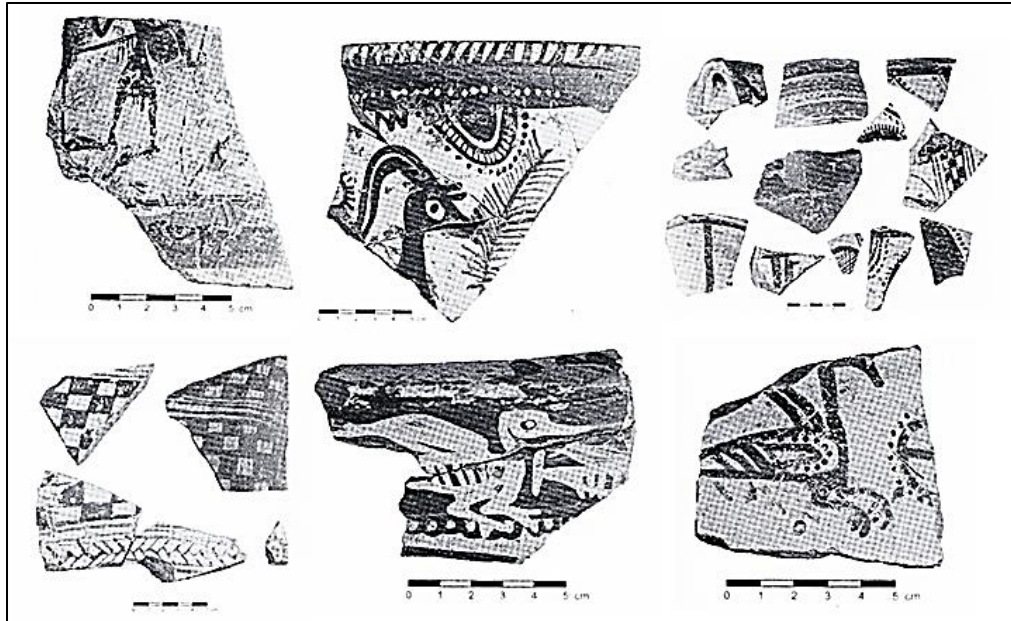
Figür 171: II.1'deki 1 no.lu Yapı, Günel 2015, 632; Fig.6

Figür 172: II.1'deki 1 no.lu Yapı Planı, Günel 2015, 633; Fig.7

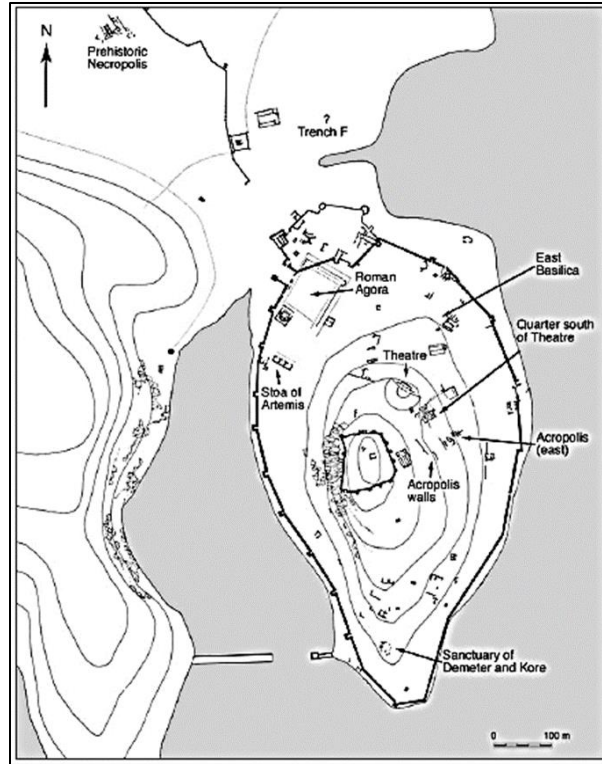
Figür 173: II.1'deki 2 no.lu Yapı Planı, Günel 2015, 635; Fig.12

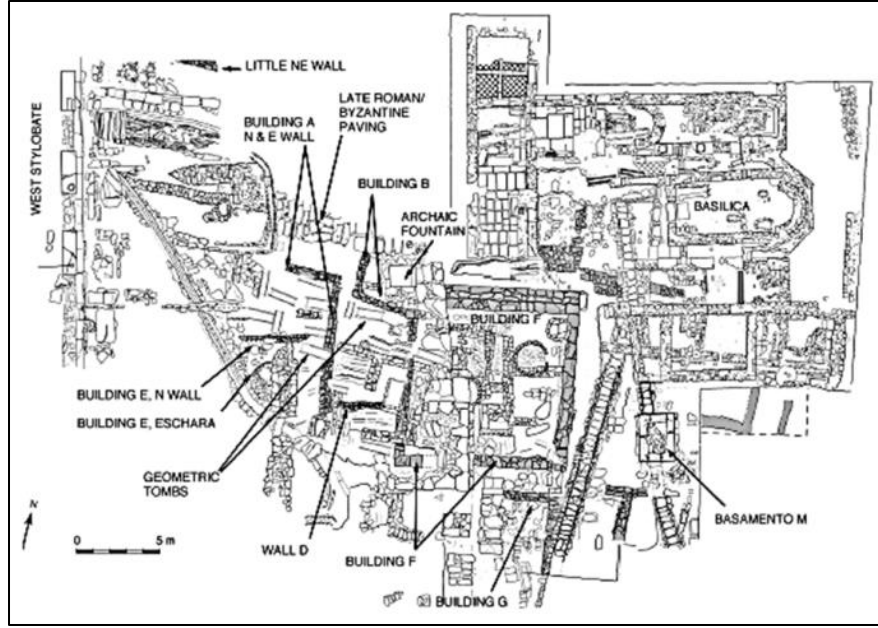
Figür 174: Çine-Tepecik GH IIIC Dönemi Miken Keramikleri, Günel 2015, 63; Fig. 13-18.

Figür 175: Iasos Antik Kenti Havadan Görünüm, <http://yachtworks.info>

Figür 176: Iasos Antik Kenti Plan, Momigliano 2012, Fig. 6.

Figür 177: Bazilika ve Çevresi Plan, Momigliano 2012, Fig. 9.

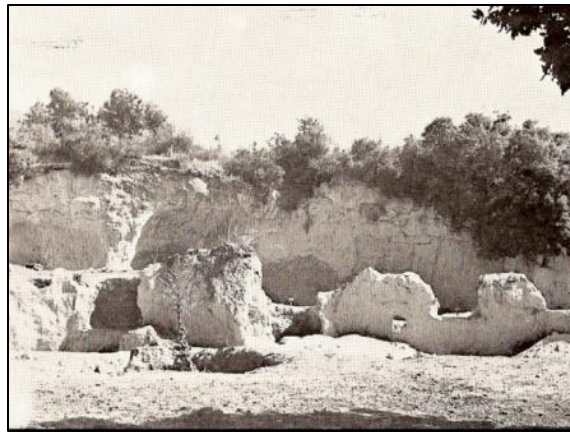
Figür 178: Stratonikeia Antik Kenti, <http://www.kulturvarliklari.gov.tr>

Figür 179: Stratonikeia'dan Üzengi Kulplu Testi, Hanfmann-Waldbaum 1968; P.25.

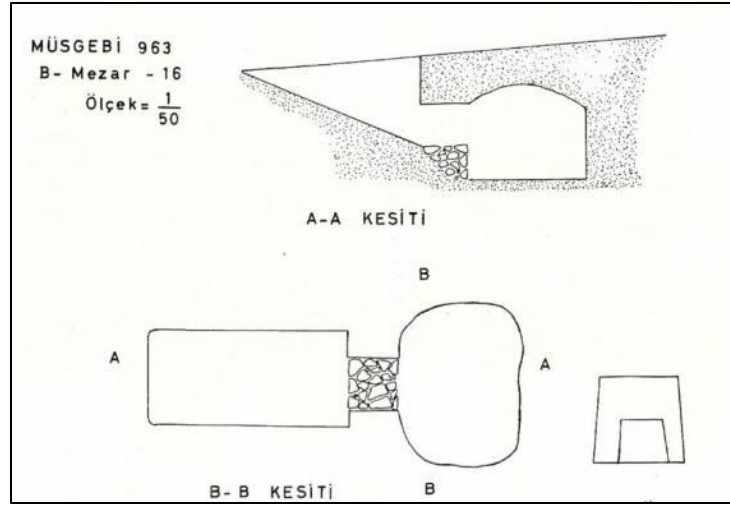
Figür 180: Müsgebi Uydudan Görünüm.

Figür 181: Müsgebi Mezarlığının Yer Aldığı Ak Toprak Ocakları, Boysal 1967b.

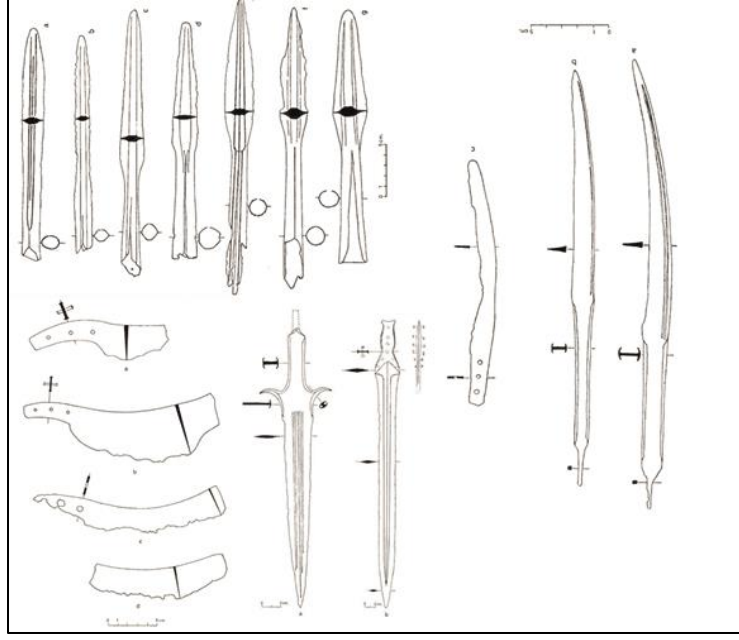
Figür 182: Müsgebi Geç Tunç Çağı Mezarlık Alanı, Boysal 1967b.

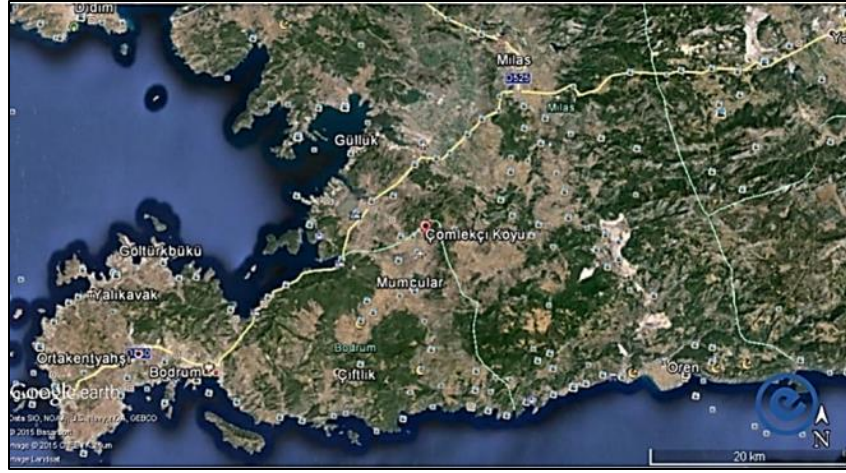
Figür 183: Müsgebi Dromos ve Mezar Odası Plan ve Kesit, Boysal 1967b.

Figür 184: Müsgebi Mezarlığında Ortaya Çıkan Boyalı Keramikler, Aykurt 1998, Şekil. 27, 29-33.

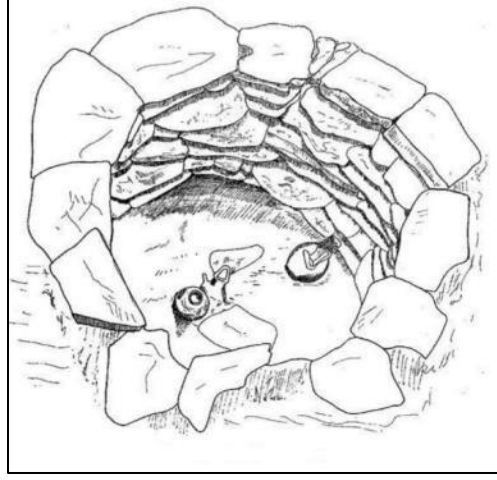
Figür 185: Müsgebi Mezarlığında Ortaya Çıkan Tunç Eserler, Aykurt 1998, Şekil. 34-37.

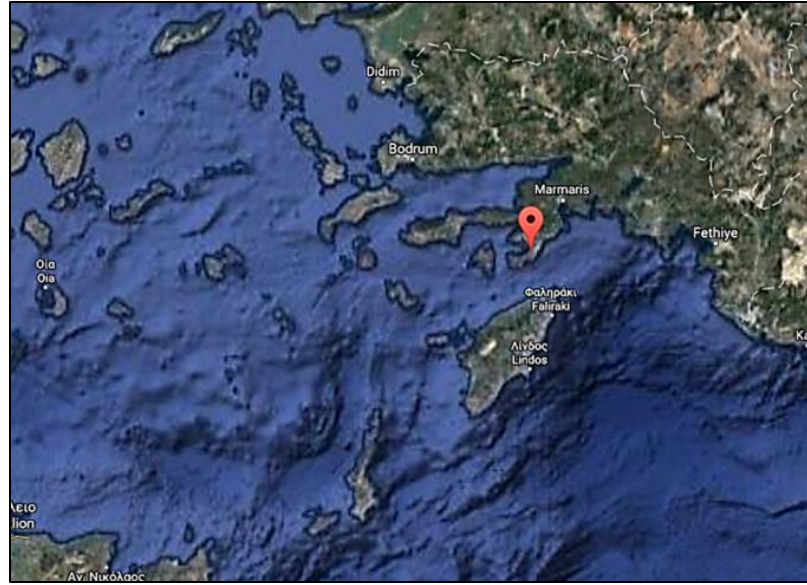
Figür 186: Çömlekçiköy Uydudan Görünüm.

Figür 187: Çömlekçiköy Oda Mezarlar, Boysal 1967b.

Figür 188: Çömlekçiköy Yuvarlak Mezar, Boysal 1967b.

Figür 189: Hydas/Bozburun Yarımadasının Uydudan Konumu.

Figür 190: Hydas Güney Batı Yönüne Doğru Görünüm, Sarı 2016, 272.

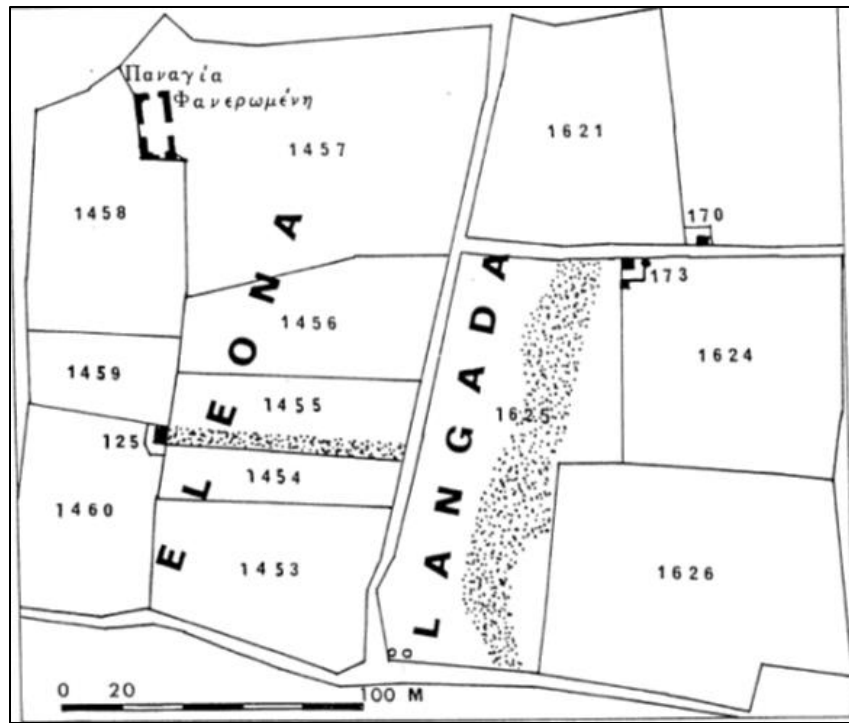
Figür 191: On İki Adalar, <http://www.united-hellas.com>

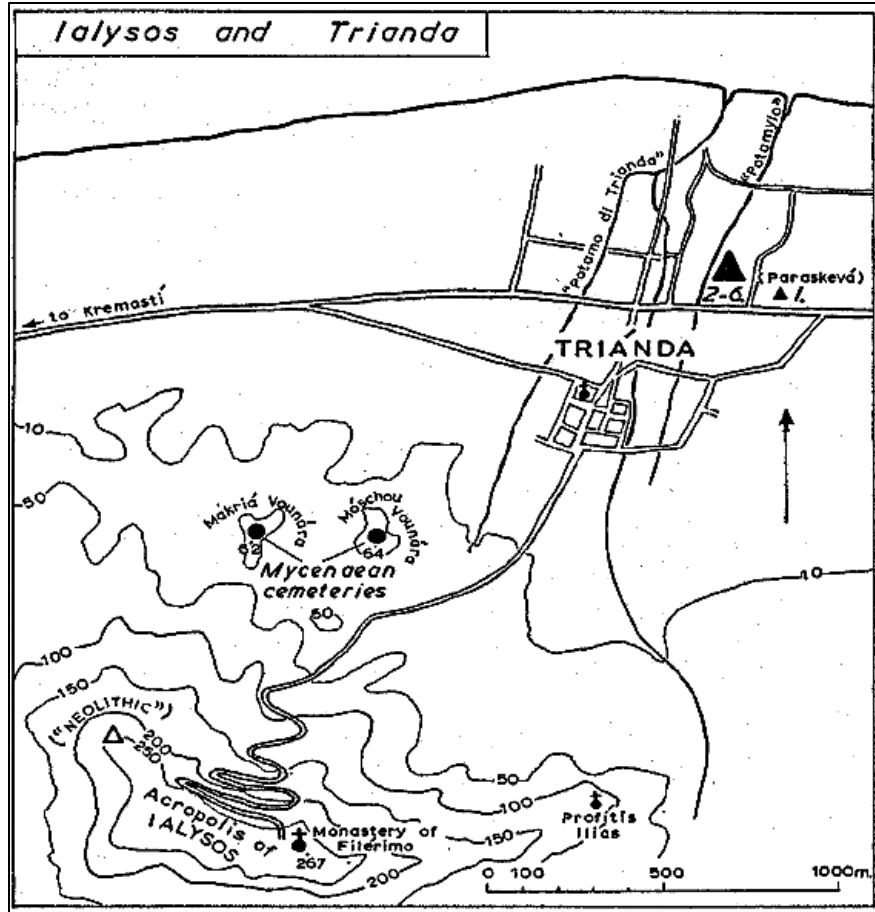
Figür 192: Troia Savaşında Akhalar Adına Savaşa Katılan Bölgeler, <https://tr.pinterest.com>

Figür 193: Rodos'ta GH III Dönemi Mezarlık Alanları, Georgiadis 2003, 273; Fig. 5.10.

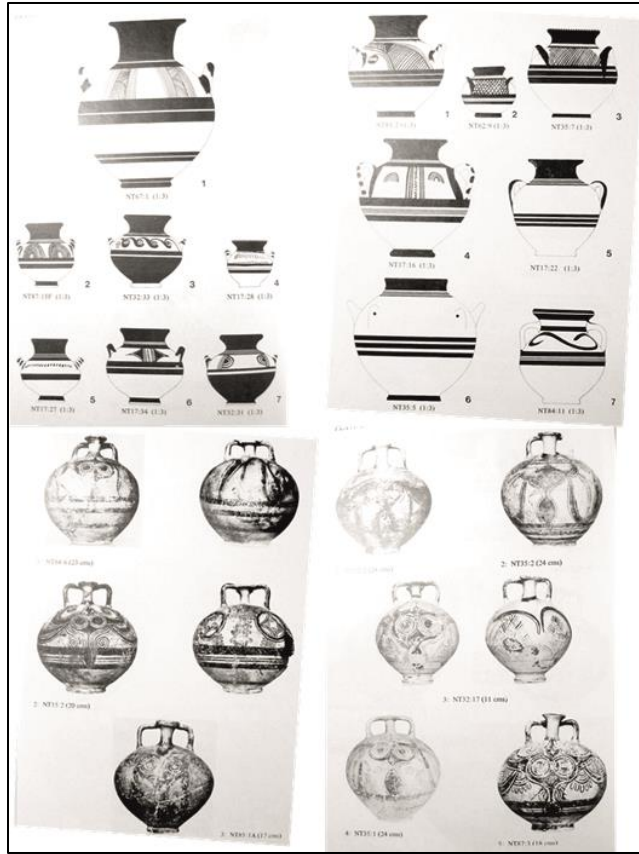
Figür 194: Kos Adasındaki Eleona ve Langada Mezarlık Alanı, Georgiadis 2003, 329; Fig. 5.115.

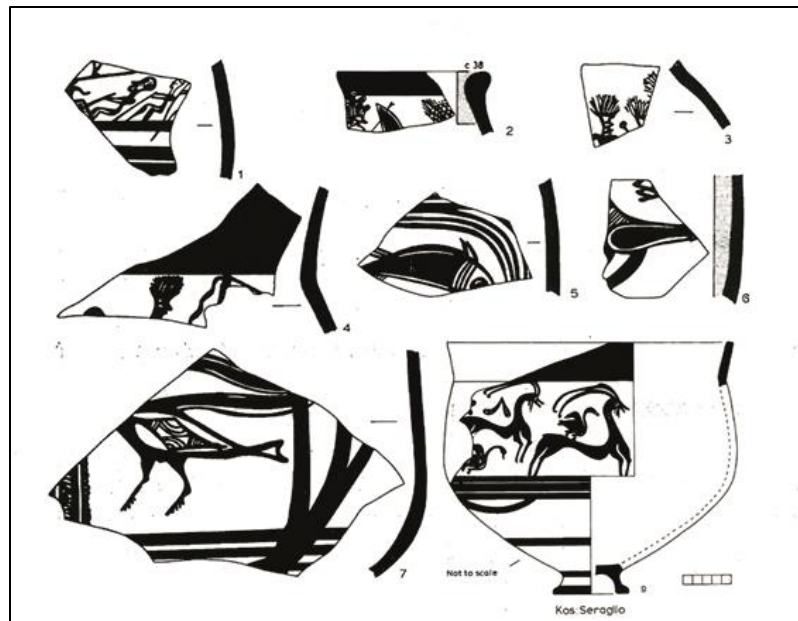
Figür 195: Ialysos'taki Mezarlık Alanları, Hope Simpson-Lazenby 1973, 136.

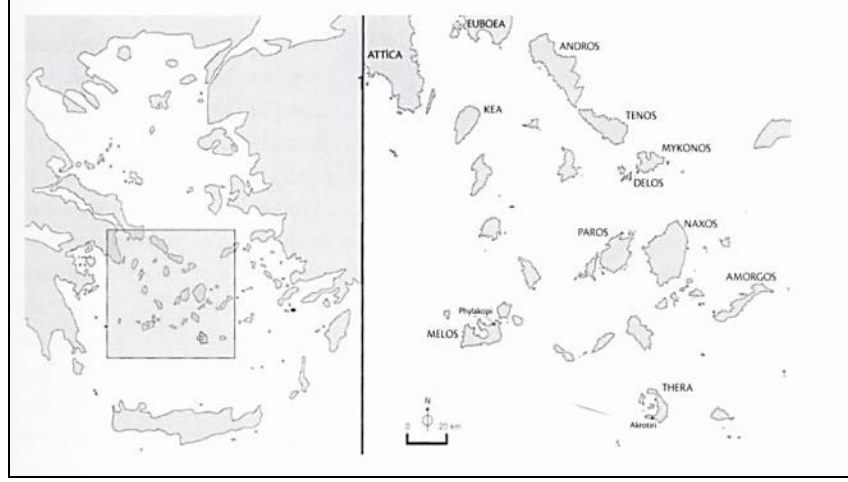
Figür 196: Eleona Mezarlık Alanı Güneyden Görünüm, Georgiadis 2003, 304; Fig. 5.71.

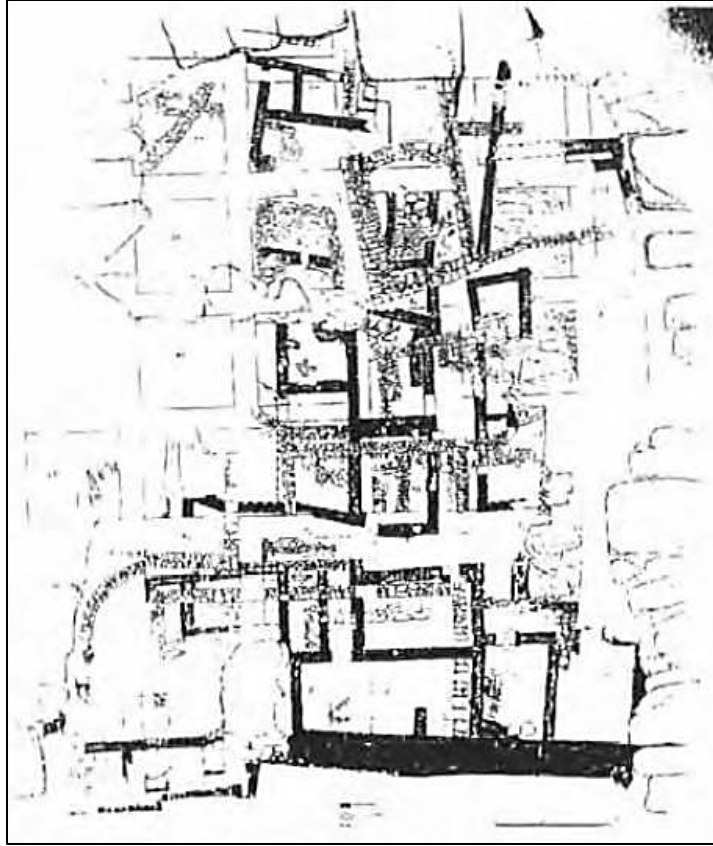
Figür 197: Rodos'ta GH IIIC Keramikleri, Mee 1982, Pl. 26, 27, 31, 32.

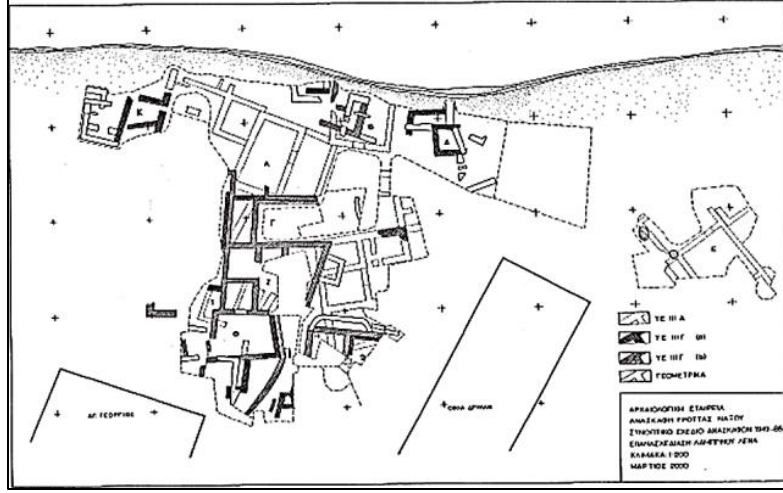
Figür 198: Kos Adasından GH IIIC Keramikleri, Mountjoy 1998, 58; Fig. 13.

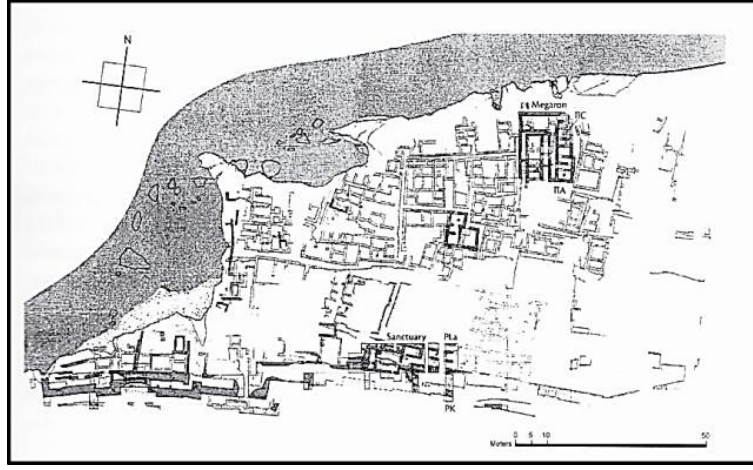
Figür 199: Kyklad Adaları, Earle 2015, 371; Fig.1

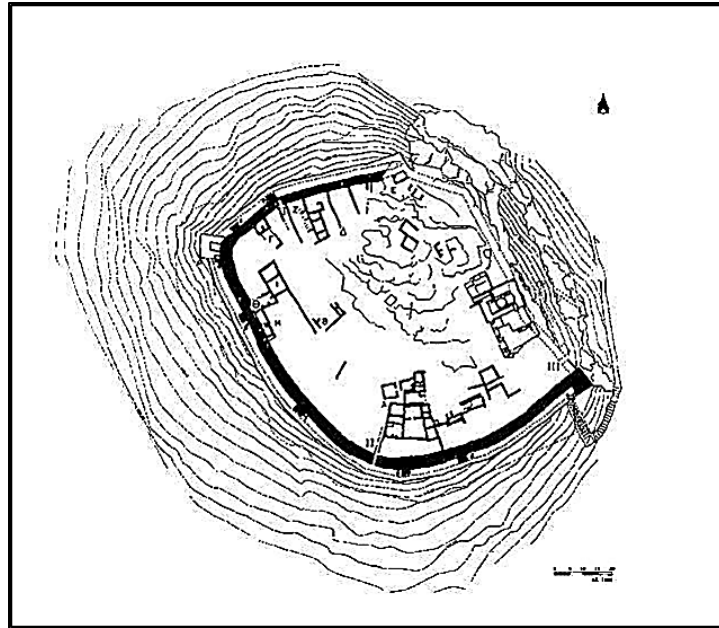
Figür 200: Siyah olarak gösterilen Miken yapılarıyla birlikte Koukounaries-Paros planı, Schilardi 1984, 185.

Figür 201: Naxos Grotta Yerleşimi GH IIIB ve GH IIIC Yapı Katı, Vlachopoulos 2001, 219; Fig. 2

Figür 202: Melos, Phylakopi'deki Bronz Çağ Yerleşimi Planı, Earle 2015, 371; Fig.2

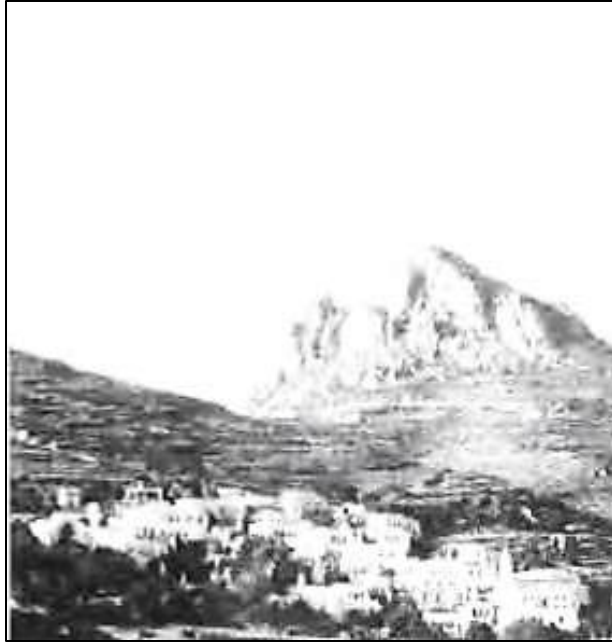
Figür 203: Siphnos Adası Ayios Andreas Yerleşiminin Planı, Televantou 2001, 193 Fig. 2.

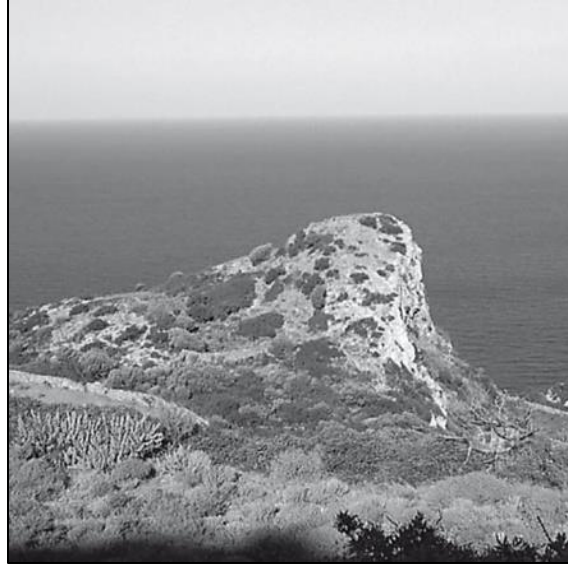
Figür 204: Monolithos Tepesi, Vlachopoulos 2007, 107; Fig. 2.

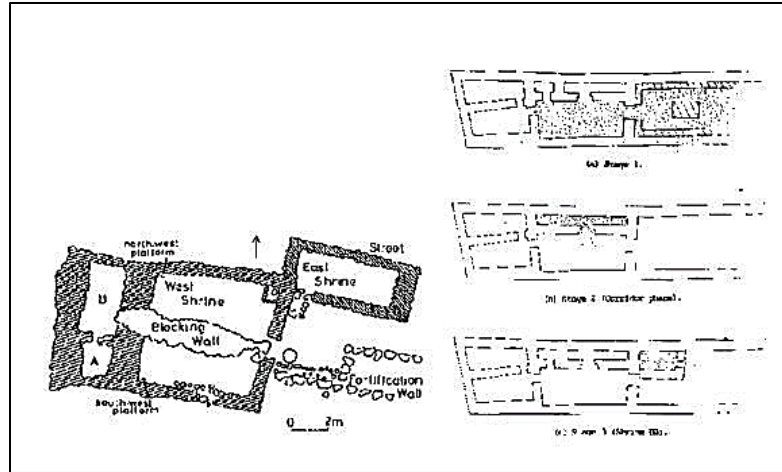
Figür 205: Monolithos GH IIIC Dönemi Keramikleri, Vlachopoulos 2007, 108-109; Fig. 4-5.

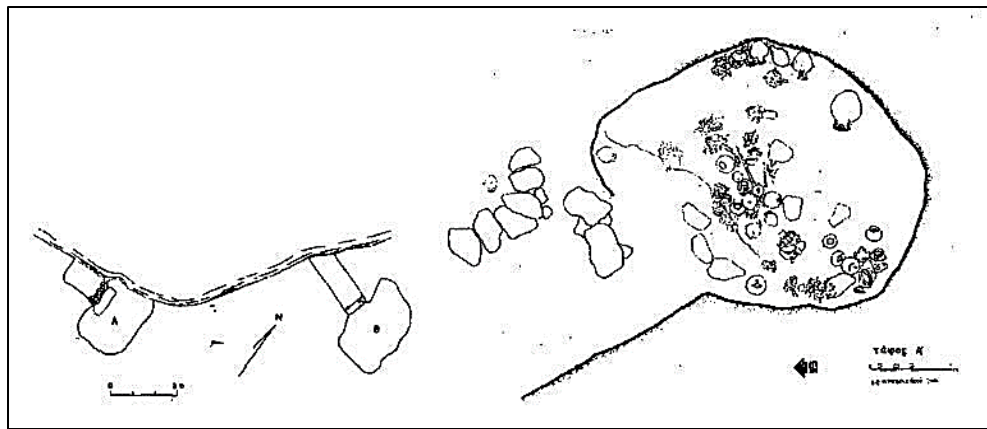
Figür 206: Xombourgo, Tenos. Güneybatıdan görünüm, Televantou 2001, 174; Fig. 3.

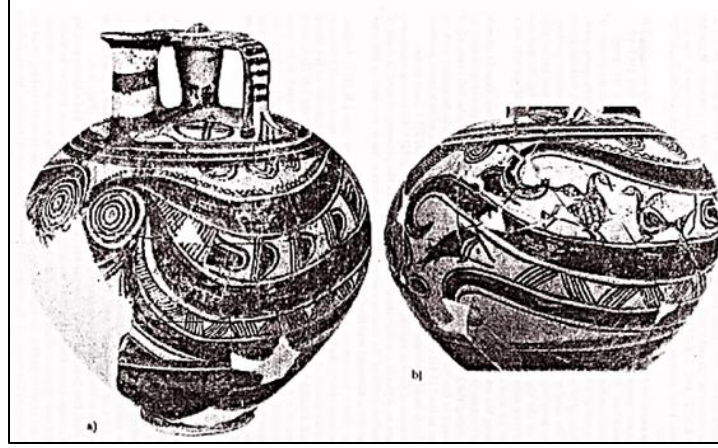
Figür 207: Siphnos Adasındaki GH III C Yerleşimi 'tis Baronas to Froudi', Vlachopoulos 2008, 491; Fig. 43.22.

Figür 208: Phylakopi'deki (Sol) Doğu ve Batı Tapınaklar. Ayia Lrini'deki (Sağ) Tapınağın 3 GH III C Aşaması. Mountjoy 1993, 154; Fig. 378; Caskey 1984, 249; Fig. 7.

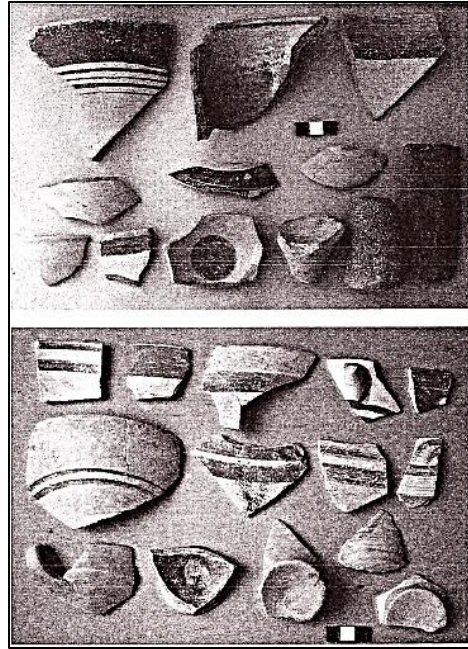
Figür 209: Aplomata mezarları A ve B (sol) ve Kamini mezar A (sağ). Thomatos 2006, 160-161 Fig. 2.16, 2.18.

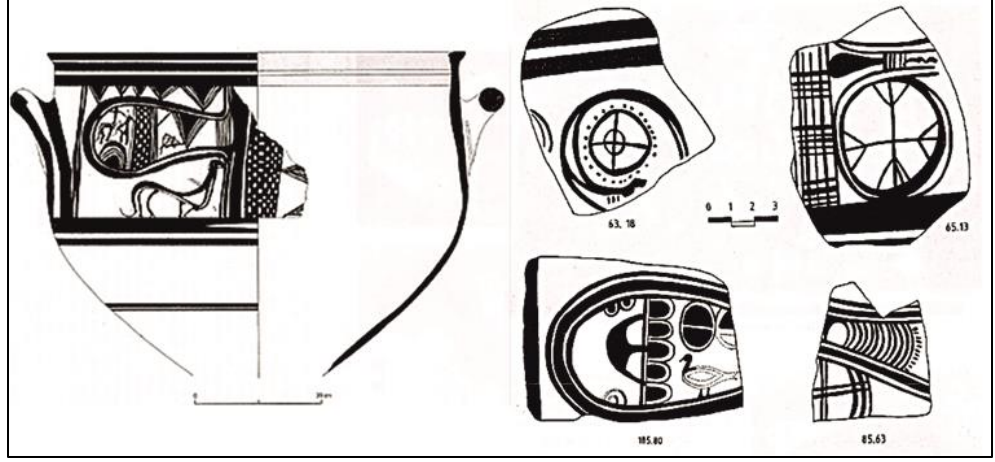
Figür 210: GH IIIC Dönemi Üzengi Kulplu Testi, Kamini. Vlachopoulos 2001, 222; Fig. 4.a-b.

Figür 211: Kamini (Solda) ve Aplomata (Sağda) Mezarlıklarından Ele Geçirilen Altın Plakalar, Vlachopoulos 2008, 483; 43,7-8.

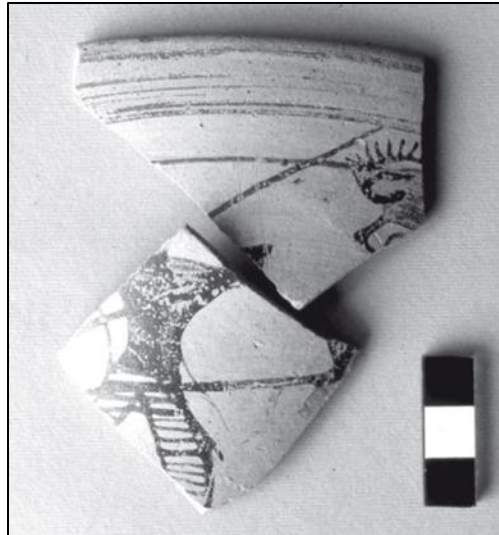
Figür 212: Grotta Evresi Boyalı Keramikler, Vlachopoulos 2001, 220; Fig. 3.a-b.

Figür 213: Grotta'dan Figürlü Keramikler, Vlachopoulos 2001, 226-227; Fig. 9-10.

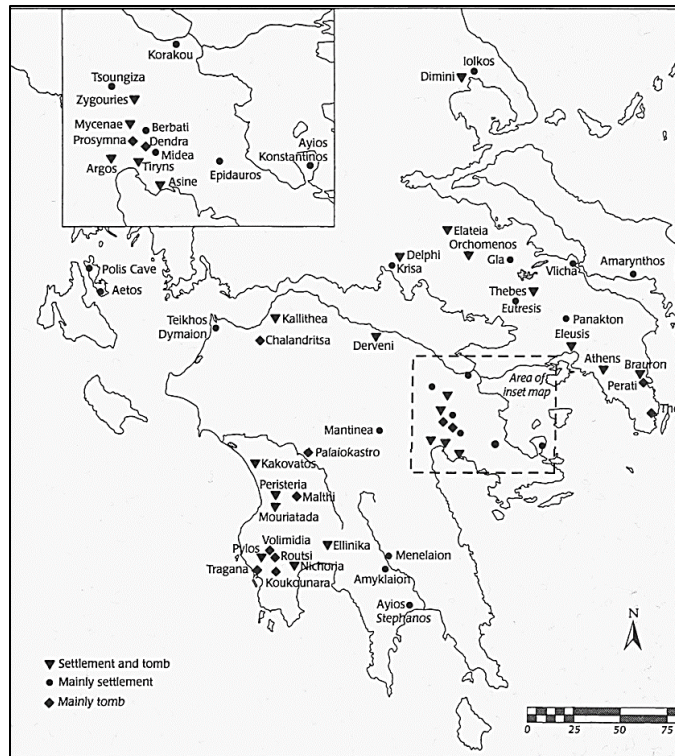
Figür 214: Naxos, Grotta: GH IIIC Krater Parçası Üzerindeki Erkek Figürleri, Vlachopoulos 2008, 487; Fig. 43.17.a-b.

Figür 215: Naxos, Grotta: GH IIIC Fincan Parçası Üzerinde İki Savaşçının Düellosu, Vlachopoulos 2008, 489; Fig. 43.21.

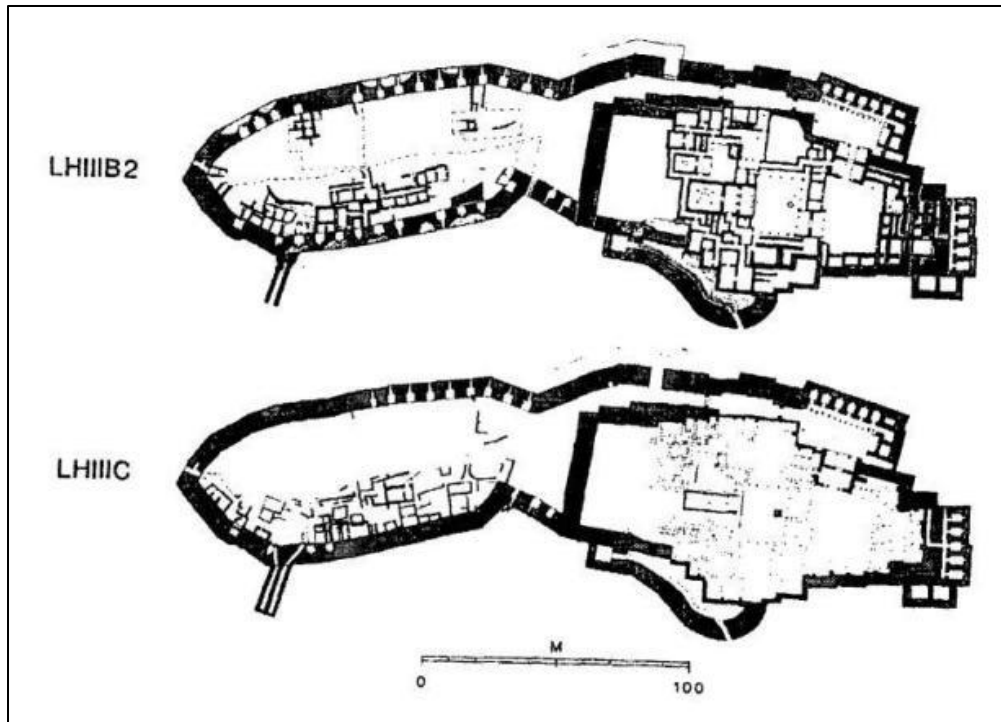
Figür 216: Yunanistan'da Bölgeler ve Saray Merkezleri, Dickinson 2006, 26; Fig. 2.1.

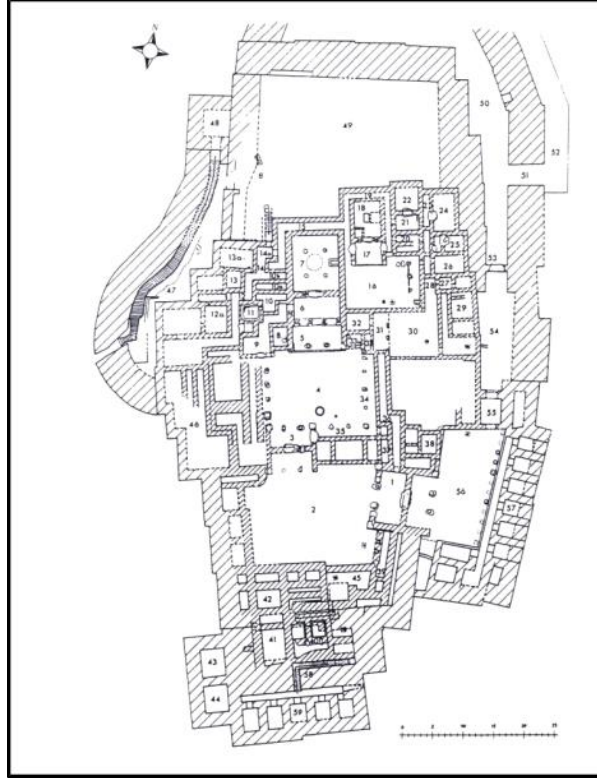
Figür 217: Argolid Bölgesindeki Yerleşimler, Cullen 2001, 330; Fig. 1.

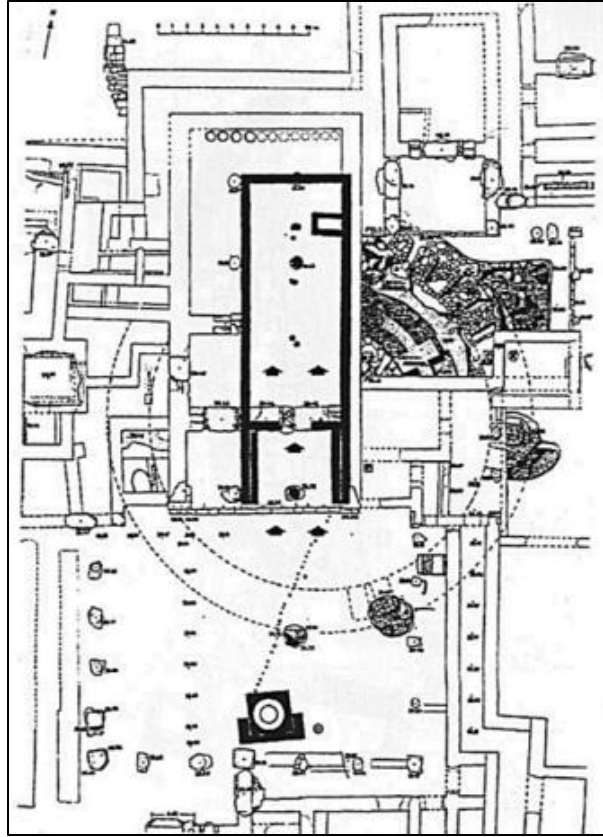
Figür 218: Tiryns Havadan Görünüm, <http://eaglesanddragonspublishing.com>

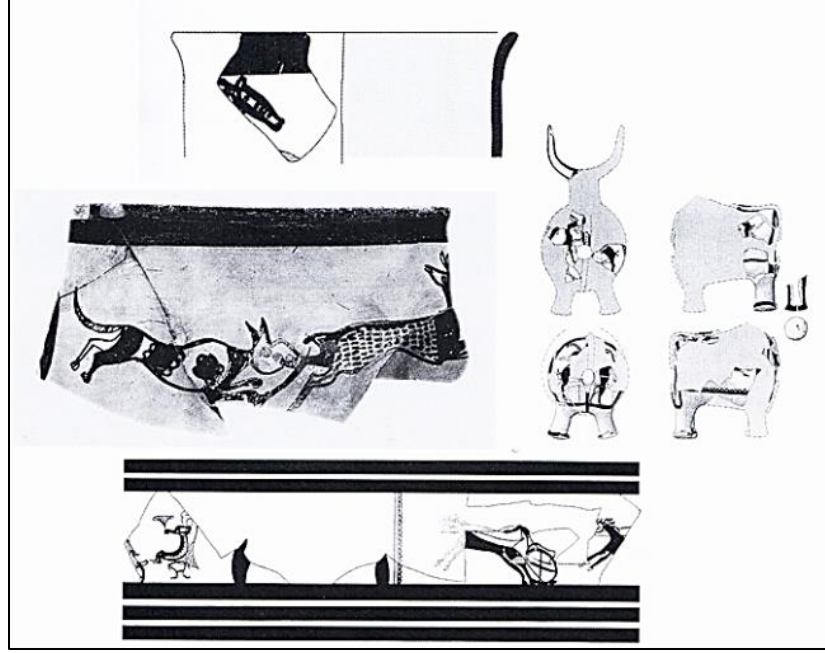
Figür 219: LH III B2 ve LH III C'deki Tiryns Kalesi, Kilian 1988, 132; Fig. 9.

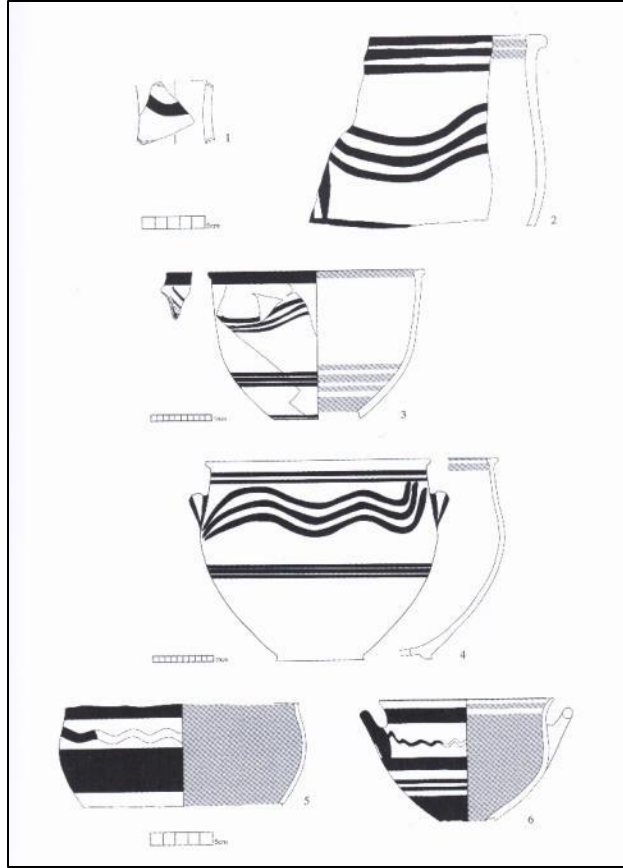
Figür 220: Tiryns, LH III B2'deki Yukarı Kale, Mühlenbruch 2009, 322; Fig. 2.

Figür 221: Büyük Megaron Yapısının Kalıntılarının Üzerinde Siyahla Gösterilen "T" Yapısı, Thomatos 2005, 79.

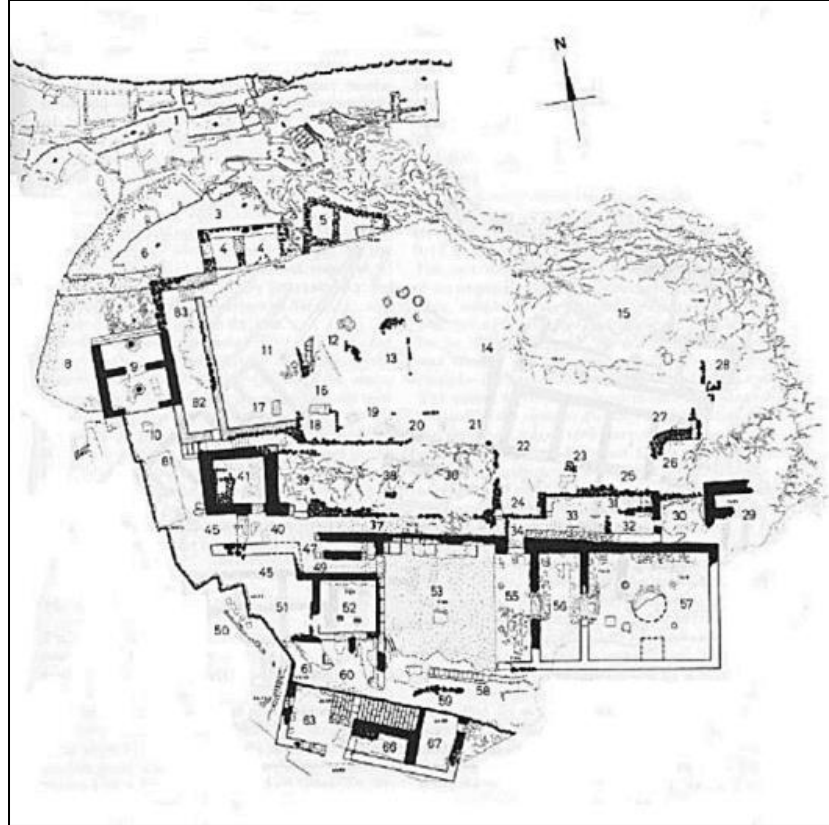
Figür 222: Tiryns'ten Resimsel Stilde Figürlü Keramikler, Crouwel 2007, Fig. 9, 11-13.

Figür 223: Tiryns'ten GH IIIC Miken Keramikleri, Stockhammer 2009, Fig. 4.

Figür 224: Mykenae Kenti Havadan Görünüm, <http://www.historyfiles.co.uk>

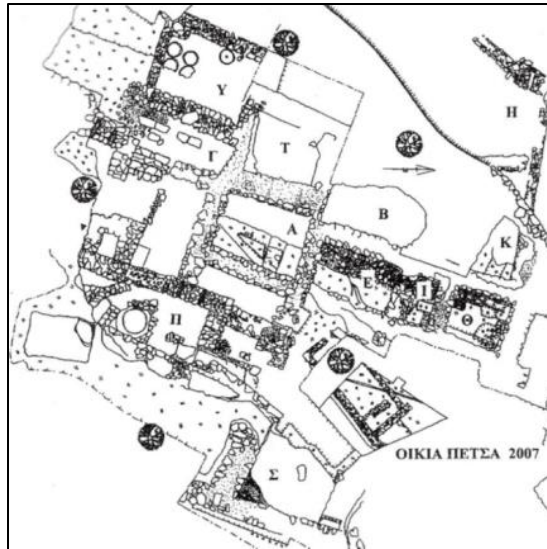
Figür 225: Mykenae GH III B Yerleşim Katı, Fitzsimons 2006, 403.

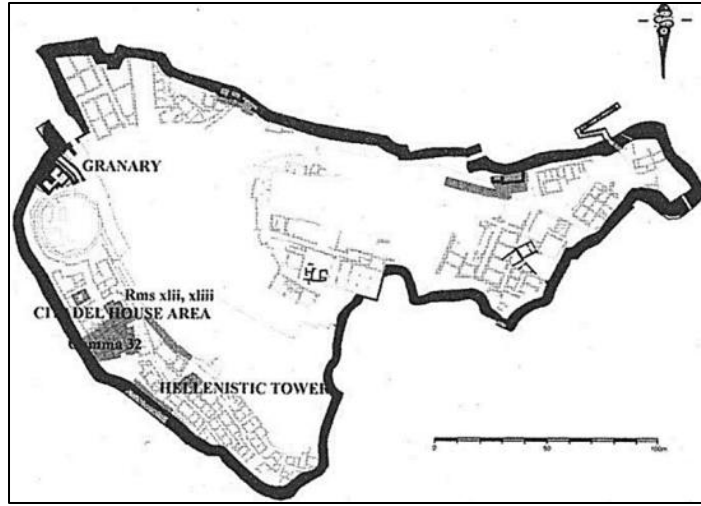
Figür 226: Savaşçı Vazosu, Mykenae. Dickinson 2006, 71; Fig. 3.3.

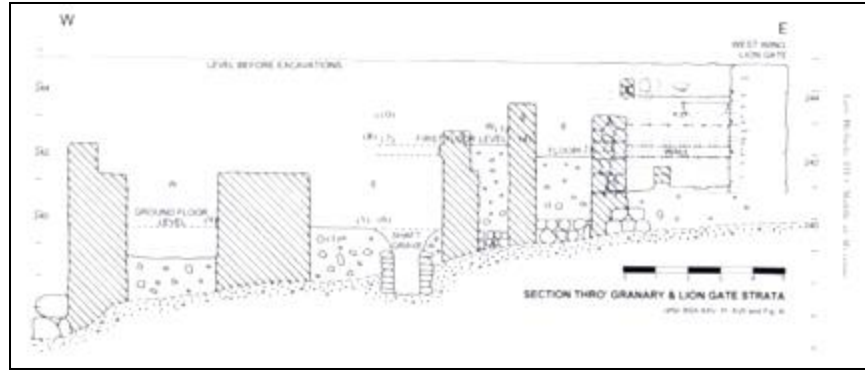
Figür 227: Mykenae kült Merkezi, Cullen 2001, Fig. 10.

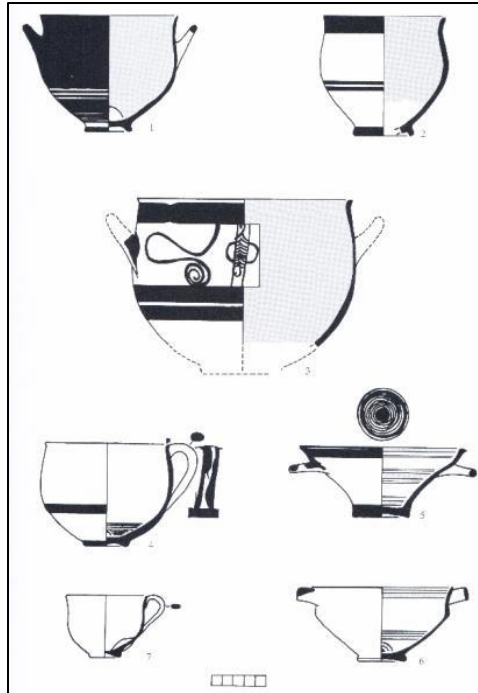
Figür 228: Mykenae'den Petras Evinin Planı, Shelton 2010, 186.

Figür 229: Mykenae'de GH III C Dönemi Yerleşim Katı, French 2009, 210.

Figür 230: Granary ve Aslanlı Kapı Stratigrafisi Kesiti, French 2007, 183; Fig.4.

Figür 231: Mykenae'de GH III C Orta Evreye ait Keramikler, French 2007, 185; Fig.7.

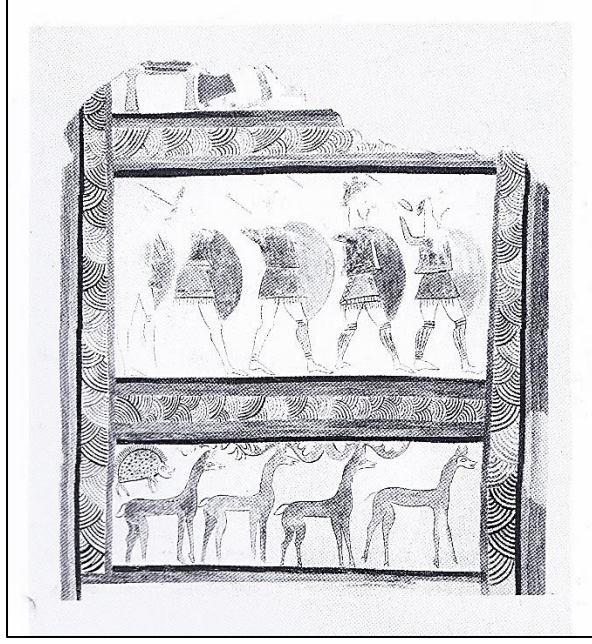
	LN IIIIC Tron.	LN IIIIC Early 1	LN IIIIC Early 2	LN IIIIC Middle	LN IIIIC Middle 2	LN IIIIC Late
Applique/Style Beads Cross or Crossed Line	✕ ✕	"EARLY"	LOWER	DEVELOPED	ADVANCED	FINAL
Applique/Style Beads Vertical Fluted Band	✕					
Fluted	✕					
Scroll	✕					
Peri-banded Amphora						
FS Jars Monochrome Patterned						
Lunar Cup						
Median Band DB						
Deep Bowl with Native Reserved Line						
"Negative" DB						
DB: Multiple Reserved Lines						
DB: Single Reserved Line in						
DB: Median Band Reserving A&B, Spiral						
DB: Monochrome with Reserved lower body						
DB: Monochrome						
DB: Group A or B Reserving Spiral						
DB: Group A or B Narrow Fluted Pattern						
DB: Double Banding at Rim						
Group A Deep Bowl Monochrome in						
Elaborate Kraters						
Painted Central Kylixes						
Banded Bowl with Horizontal Strap Handles						
Linear SAB						
Coin Style Pictorial						
Jagged Wave Line						
Jagged Neckline Pattern						
Carinated Tripod CP with upturned legs						
Coarse Handmade Pithos						

FEATURES: Continuity Emphasis

Figür 232: Mykenae'de GH IIIIC Keramiklerin in Özelliklerini Gösteren Tablo, French 2007, 181; Fig.1.

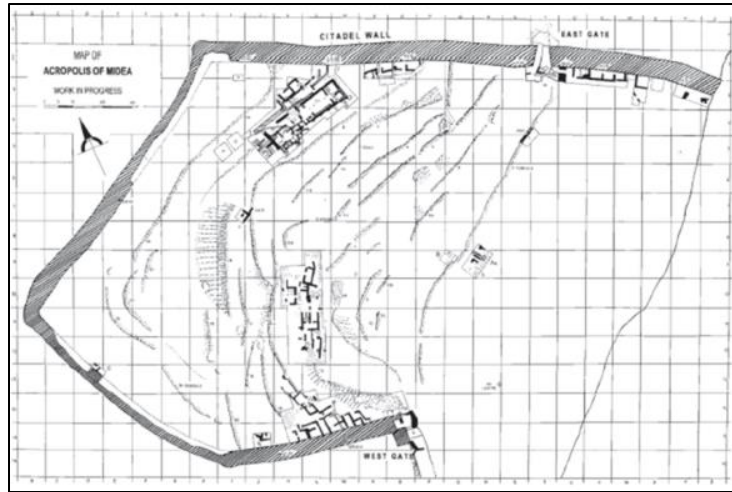
Figür 233: Mykenae'de Kapalı Stilde Üretilmiş Keramikler, French, 2007, 184; Fig.5.

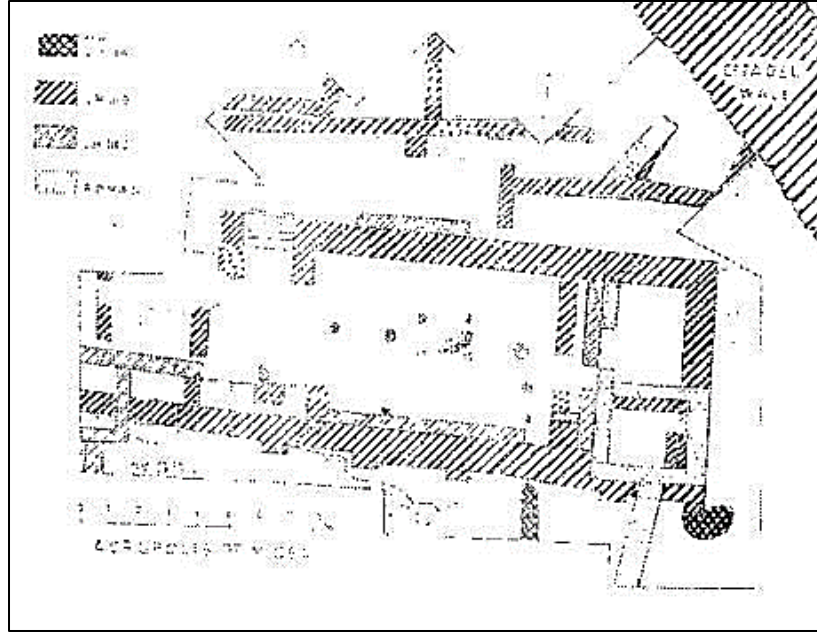
Figür 234: Miken Boyalı Stel, Crouwel 2007, 86; Fig.5

Figür 235: Midea Yerleşimi, <http://wikimapia.org>

Figür 236: Midea Akropolis'inin Planı, Demakopoulou et al. 2008, 8; Fig. 1.

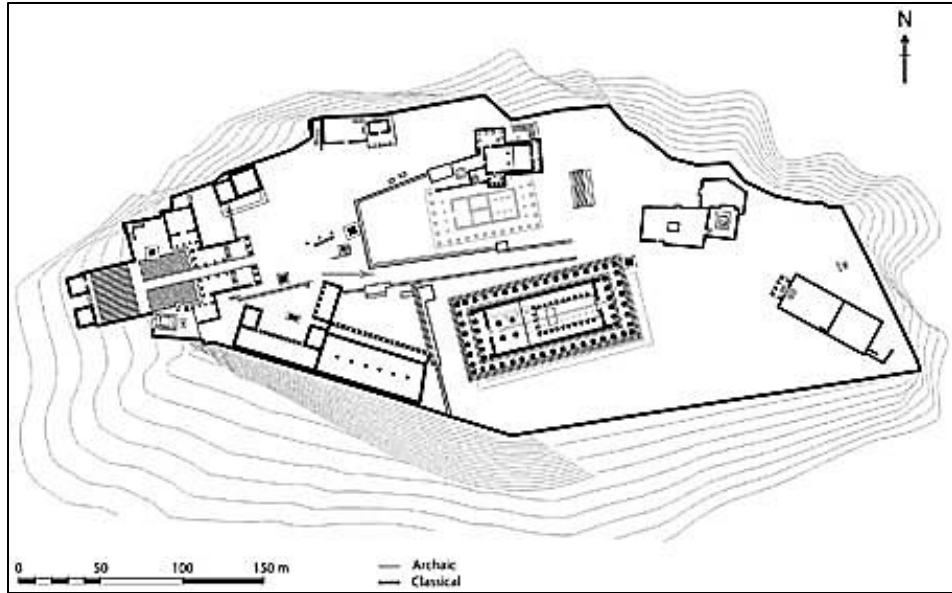
Figür 237: GH IIB Megaronunun Üzerine İnşa Edilen GH IIIC Dönemi Dar Planlı Megaron Yapısı, Walberg 1995, 88, Fig. 1.

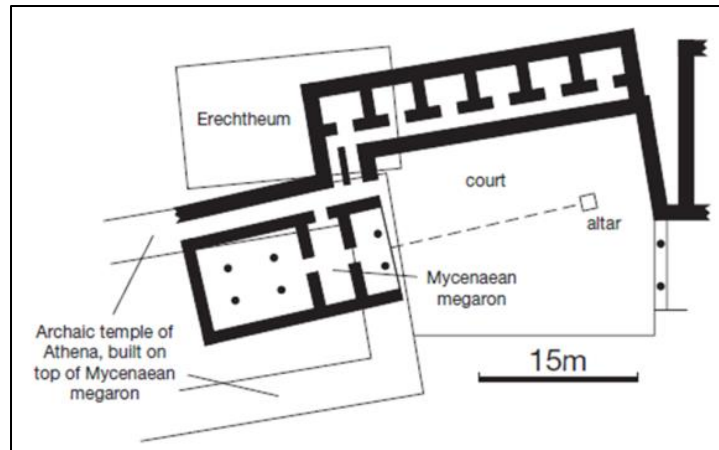
Figür 238: Attika Bölgesi, <http://plato-dialogues.org>

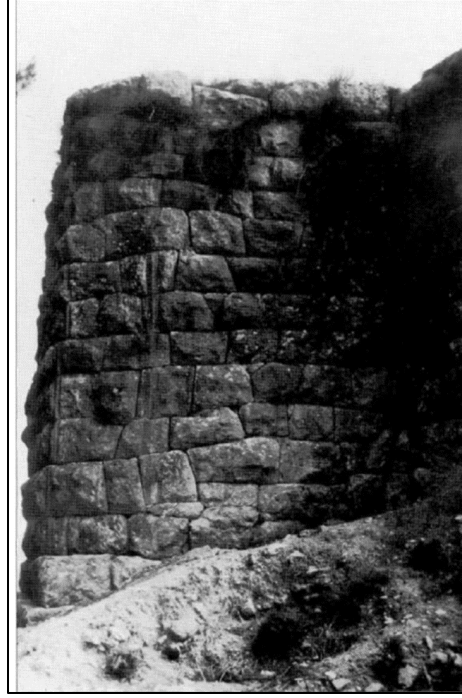
Figür 239: Atina Akropolis'i Havadan Görünüm, <http://www.greece-athens.com>

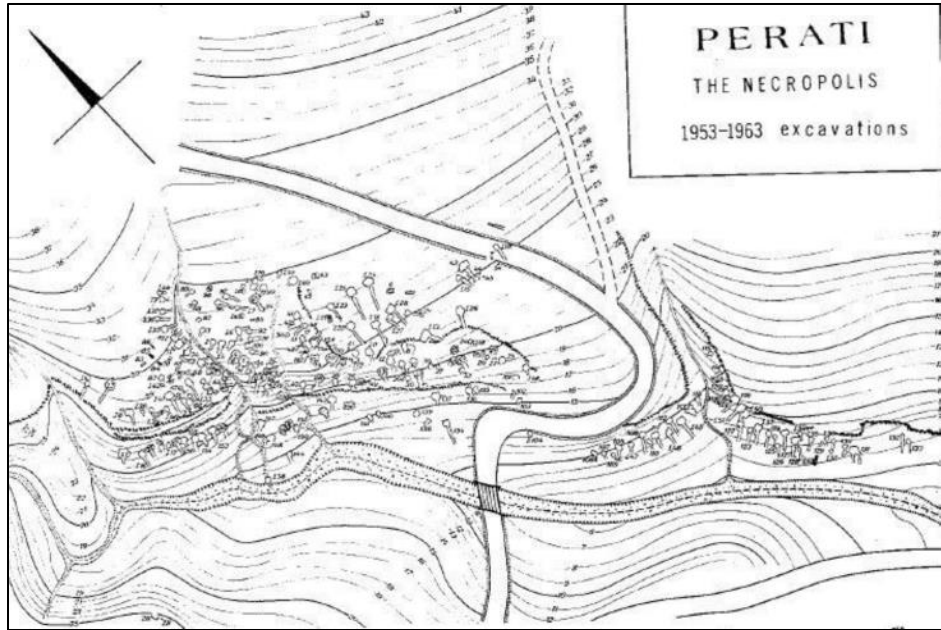
Figür 240: Atina Akropolis'i Plan, <http://www.memrise.com>

Figür 241: Geç Tunç Çağı Megaronu Plan, Castleden 2005, 64; Fig. 2.20.

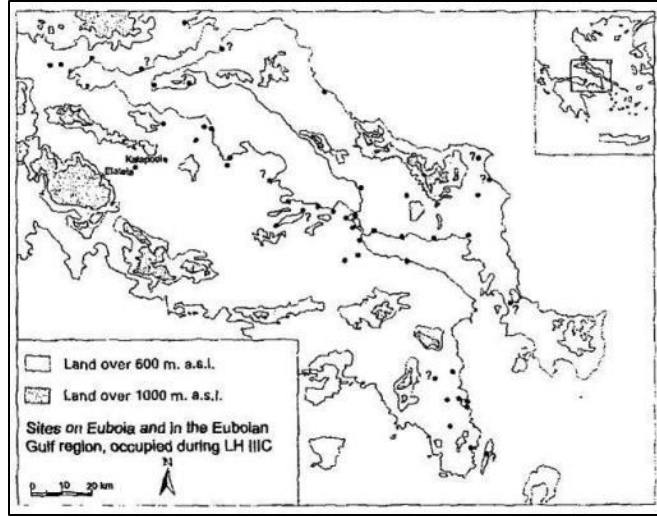
Figür 242: Akropolis'teki Kyklopik Savunma Duvarları, Fields 2004, 49.

Figür 243: Perati Mezarlığı, Iakovidis 1980, plan 1.

Figür 244: Atina Akropolis’indeki Depozitlere Ortaya Çıkarılmış Deneme Keramik Üretim Örnekleri, Papadopoulos 2003, 147; Pl. 2,6,9,7,18,19; 1,42,63.

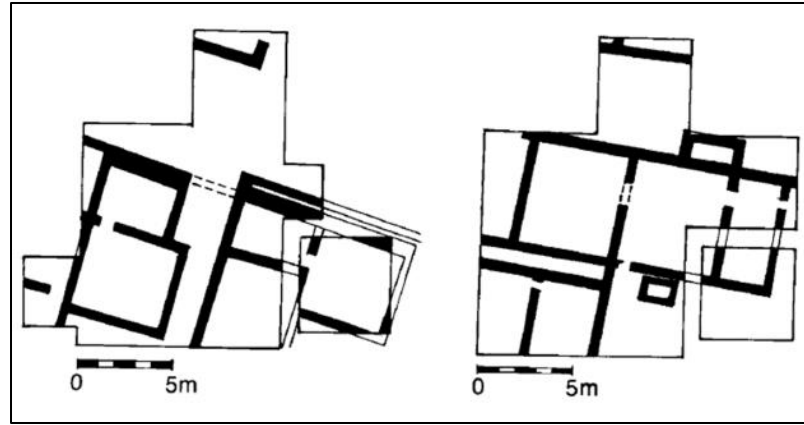
Figür 245: Euboea Körfez Bölgesindeki LH IIIC Yerleşimleri Crielaard 2006, 275; Fig. 14.1.

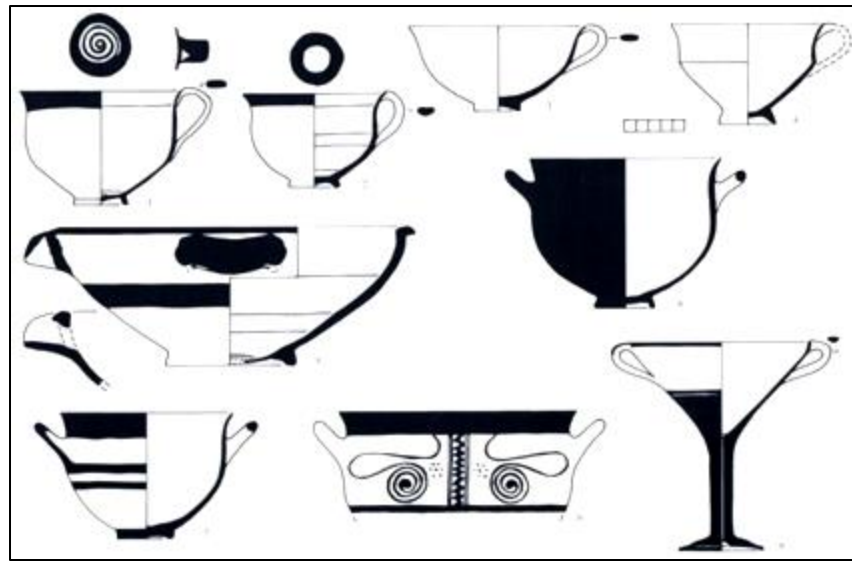
Figür 246: Lefkandi Kazı Alanları Havadan Görünüm, <http://crea.ulb.ac.be>

LEFKANDI XEROPOLIS in LH III C PHASES 1 and 2	
PHASE 1a	Filling below floors, yard refuse
PHASE 1b	Destruction deposits
PHASE 2a	Early stage Under floor fill, yard refuse
	Mature stage Partially preserved destruction deposits
PHASE 2b	Repair and modification of buildings

Figür 247: Geç Helladik III C Evreleri Lefkandi, Schofield 2007a, 305; Tab. 1

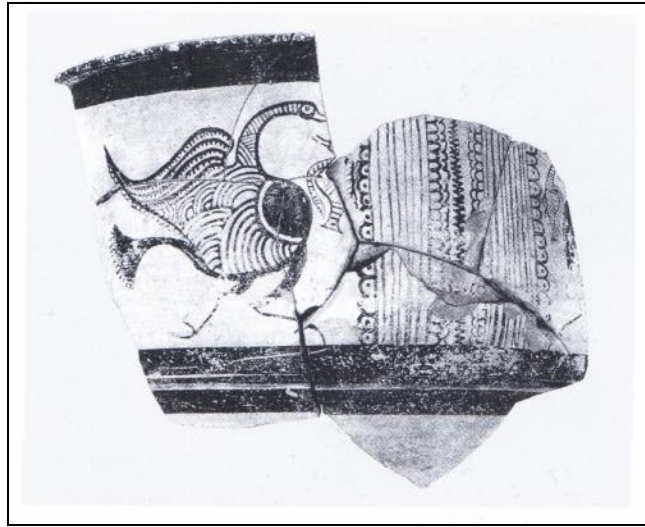
Figür 248: Lefkandi 1. ve 2. Evreler, Popham-Sackett 1968, Fig. 12.

Figür 249: 1b Evresi. 1-4 fincanlar, 5 dip, 6-8 derin kâse, 9 kylix, Schofield 2007a, 306, Fig.1

Figür 250: 2a Evresi. 1 tepsi, 2 omurgalı konik fincan, 3 fincan, 4-6 kylix, 7 tek kulplu kâse, 8 tek kulplu konik kâse, Schofield 2007a, 309; Fig.4.

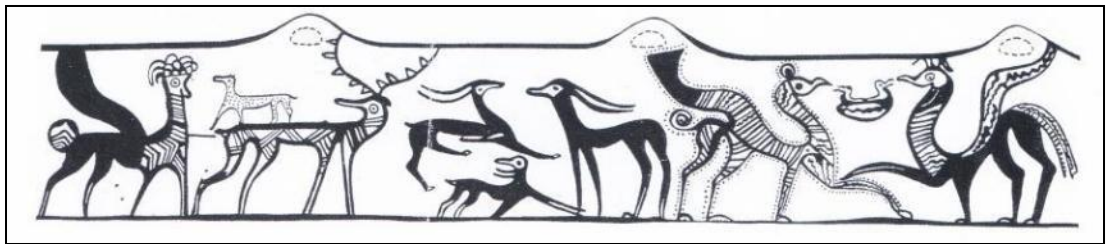
Figür 251: Lefkandi. Krater parçası, Crowel 2007, 88; Fig.16.

Figür 252: “Savaşçı ve Atlar Krateri” nin Parçası, Crouwel 2007, 87; Fig.7.

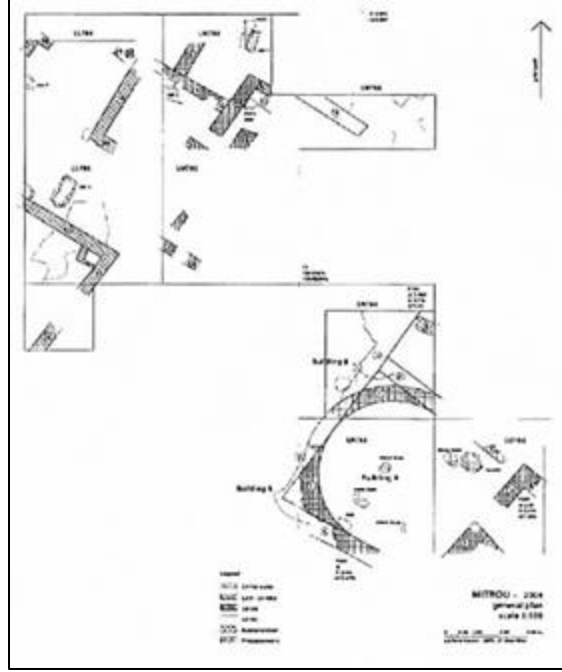
Figür 253: Lefkandi. Krater parçası, Crouwel 2007, 88; Fig.17.

Figür 254: Alabastron detayı, Crouwel 2007, 88; Fig.18.

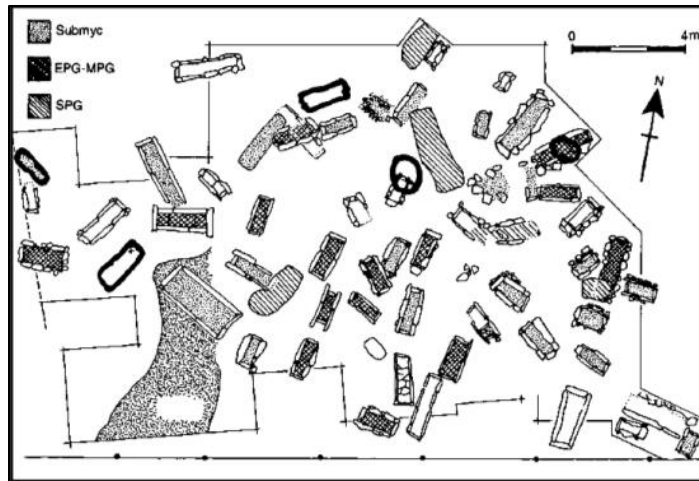
Figür 255: Şimdi Bir Ada Olan Ancak Daha Önce Anakaraya Bağlı Durumdaki, Mitrou. Van de Moortel-Zahou 2005, 41; Fig. 2.

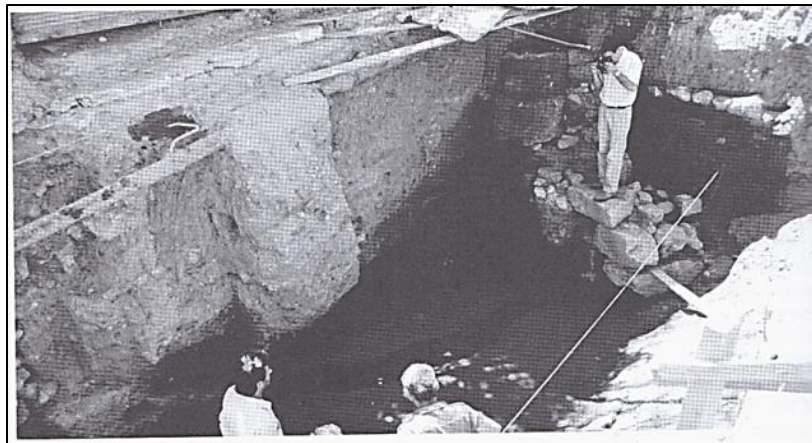
Figür 256: Apsidal Yapı A'yı da İçine Alan Farklı Evreleri Gösteren Mitrou'nun Planı, Yapı B İnşası LH IIC'de Sona Erer. Van de Moortel-Zahou 2005, 43; Fig. 4.

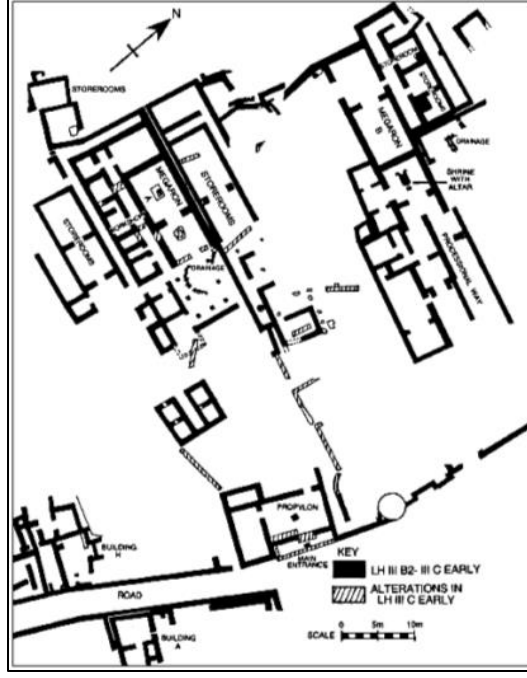
Figür 257: Lefkandi Toumba Mezarlığı, Dickinson 2006, 192; Fig. 6.6.

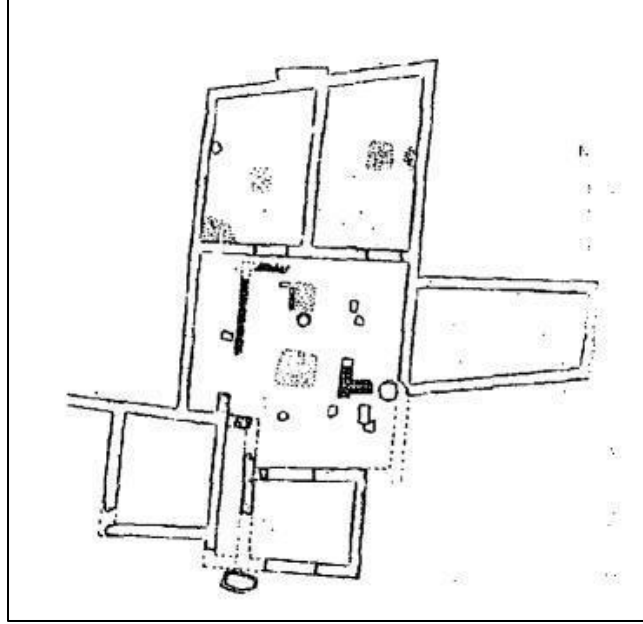
Figür 258: Lefkandi Skoubris Mezarlığı Plan, Dickinson 2006, 184; Fig. 6.3.

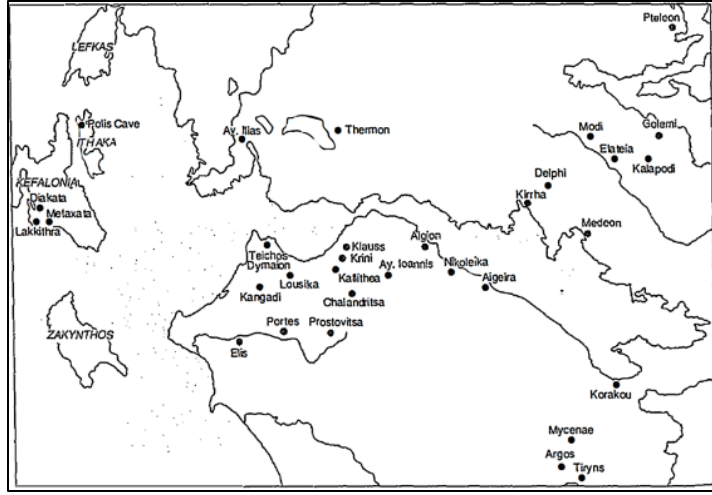
Figür 259: Thebai'deki Pelopidou Sokağından Bir Görünüm, Cullen 2001, 356; Fig. 8.

Figür 260: Dhimni Sarayı GH IIIB ve GH IIIC Yerleşim Planı, Dickinson 2006, 28; Fig. 2.3.

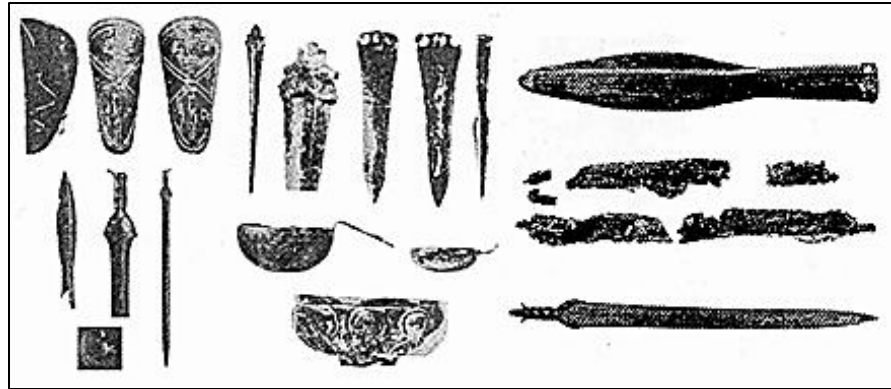
Figür 261: Korakou'daki P Evi, Thomatos 2006, 198 Fig. 3.19

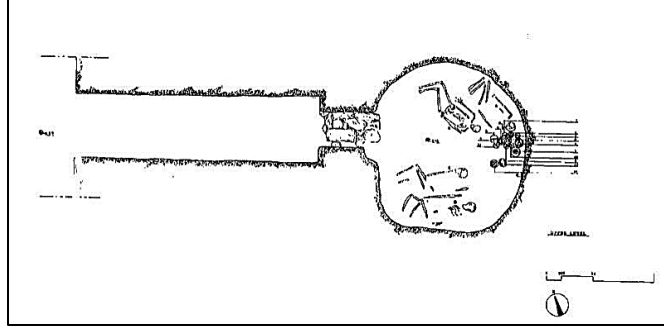
Figür 262: GH IIIC Döneminde Achaea Bölgesi ve Korinth Körfezi Boyunca Uzanan Yerleşimler, Eder 2003, 54; Fig. 4.

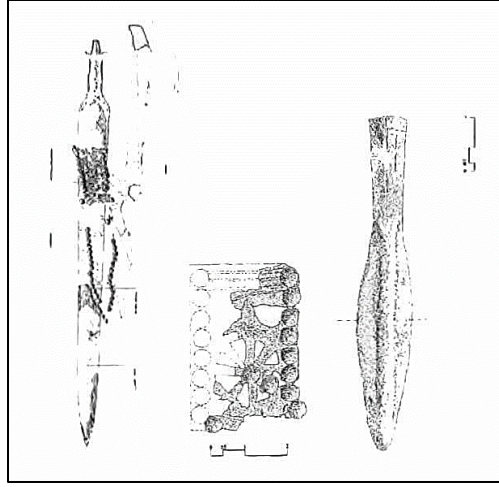
Figür 263: Teichos Dymaion (L. Kolonas), Moscho 2009, 274; Fig.2.

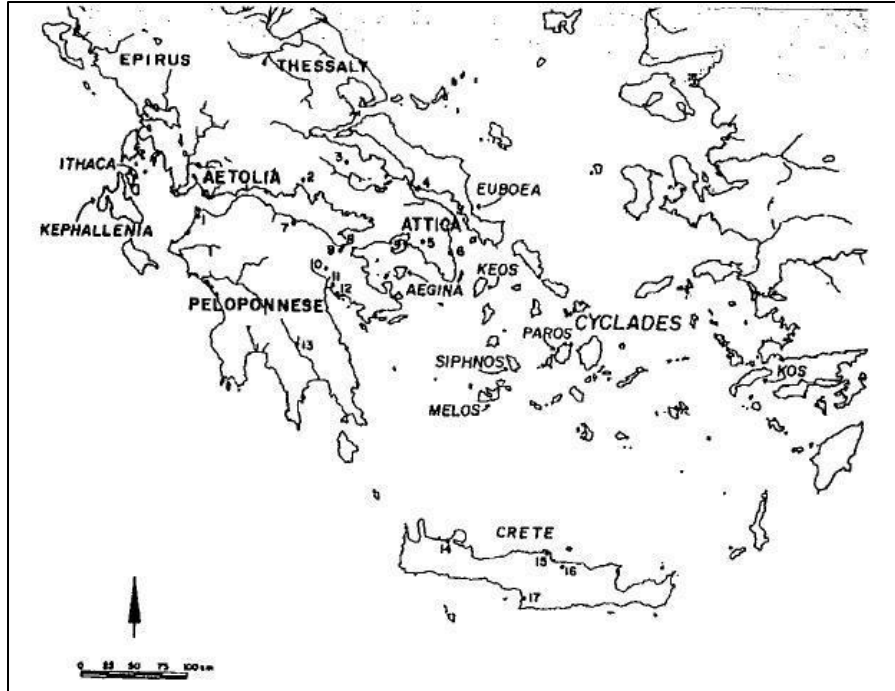
Figür 264: Achaea Bölgesinden Savaşçı Mezar Buluntuları Papadopoulos 2001, 133-134; Fig. 23, 25, 28.

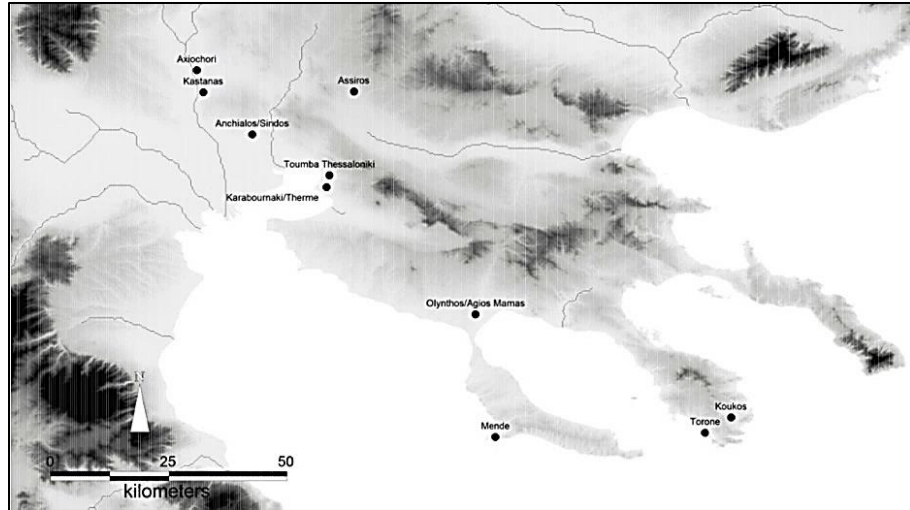
Figür 265: Oda mezar 3, Krini. Bir savaşçı gömüsünü de içeren 4 gömü. Papazoglou-Manioudaki 1994, 174;Fig. 2.

Figür 266: Krini'deki Savaşçı Gömülü Oda Mezar 3. Kınında Bronz Kılıç (Sol); Kılıç Kını Üzerinde Bronz İşleme (Ortada), Bronz Mızrak Ucu, Papazoglou-Manioudaki 1994, 175, 181, 183;Fig. 3, 6-7.

Figür 267: Ege'de Barbar Keramiklerin Başlıca Buluntu Yerleri, Rutter 1990, 49.

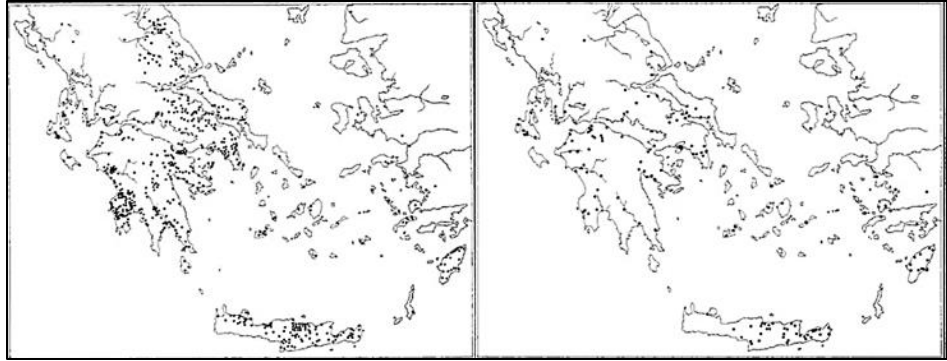
Figür 268: Yunanistan Makedonya'sındaki GH III C Dönemi Yerleşimleri, Vaessen 2014, 155.

Dates BCE (conventional)	Dates BCE (high chronology)	Pottery Phase	Thessaloniki Toumba	Kastanas	Assiros	Olynthos
1200/1190	1270	LH III C Early	4D-B	14b	7	3
1150/1140	1220	LH III C Developed	4A	14a		
		LH III C Advanced	3	13	6	2
1100/1090	1170	LH III C Late/SubM	2B	12	5	
1050/1025	1110	EPG	2A		4	1+0
1000						

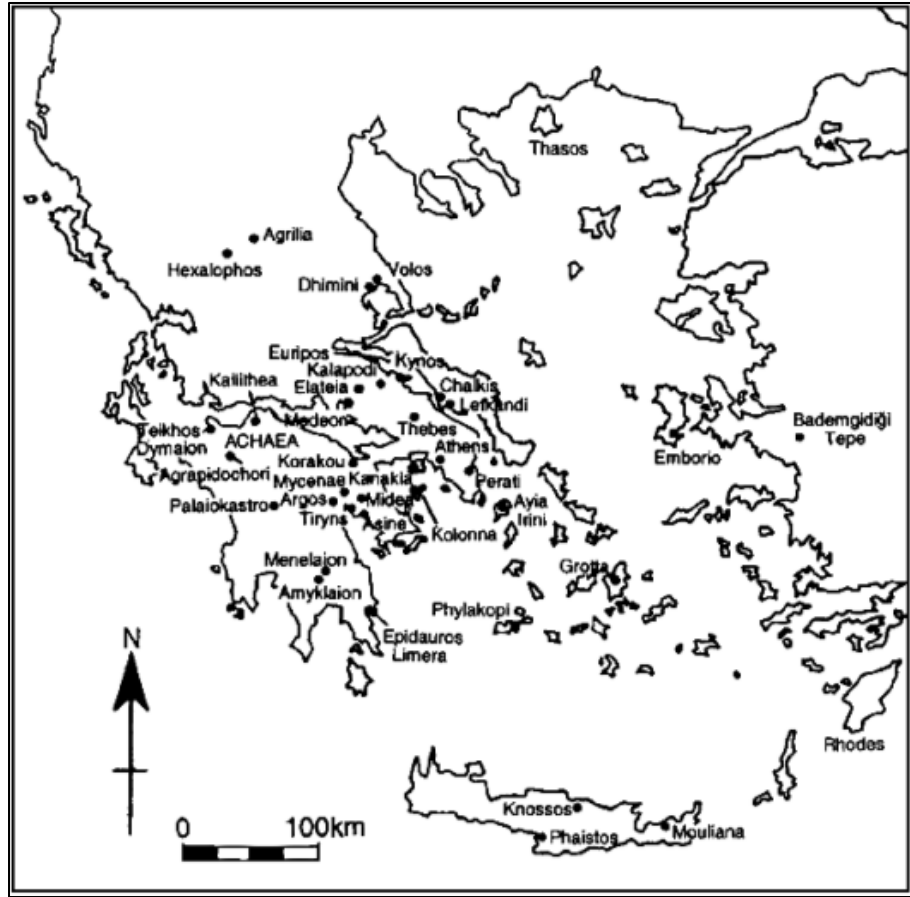
Figür 269: Yunanistan Makedonya'sındaki GH III C Dönemi Yerleşimleri Statigrafisi, Andreou 2009, 28; tab.1.

Figür 270: Thessaloniki Toumba kazılmış alanın planının bir bölümü, Andreou 2009, 30; Fig. 1.

Figür 271: Yunanistan'da Sarayılar (Sol GH IIIB) ve Sarayılar Sonrası Dönem (Sağ GH IIIC), Popham 2001, 282-283.

Figür 272: Yunanistan ve Ege’de Saraylar Sonrası Dönemde Yerleşimler, Dickinson 2006, 59; Fig. 3.1.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı : Aydın CURA

Doğum Tarihi : 1985

Doğum Yeri : İzmit

Yabancı Dil: İngilizce, Almanca

E-mail : acura@pau.edu.tr

Eğitim Durumu

Lisans

Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü (2010).

Yüksek Lisans

Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Anabilim Dalı (2014 – 2017).

Görevler

Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü – Araştırma Görevlisi (2014 - ...).

Kazılar

- 2007 : Han Kazısı – Anadolu Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü (Eskişehir) – Öğrenci Arkeolog, Seramik Çizimi
- 2007 : Balkayası YüzeY Araştırması – Yrd. Doç. Dr. Ali Umut Türkcan Başkanlığında (Eskişehir) – Öğrenci Arkeolog, Seramik Çizimi
- 2008 : Kanlıtaş YüzeY Araştırması - Yrd. Doç. Dr. Ali Umut Türkcan Başkanlığında (Eskişehir) – Öğrenci Arkeolog, Seramik Çizimi
- 2008 : Patara Kazıları Hurmalık Hamamı Kazısı Projesi – Doç. Dr. Feriştah Alanyalı Başkanlığında (Antalya) – Öğrenci Arkeolog, Sondaj ve Depo Sorumlusu

- 2008 : Patara Kazıları Tiyatro Kazısı Projesi – Doç. Dr. Hüseyin Alanyalı Başkanlığında (Antalya) – Öğrenci Arkeolog, Sondaj ve Depo Sorumlusu
- 2010 : Alinda Yüzev Araştması (Aydın) Avusturya Bilimler Akademisi (Österreichische Akademie der Wissenschaften) Phd. Peter Ruggendorfer Başkanlığında (Vişana) – Arkeolog, Total Station’da Agora ve Aşağı Kentin Mimari Unsurlarını Ölçümleyerek Antik Kentin Krokisinin ve Haritasının Düzenlenmesi
- 2010-2012 : Kocaeli Yüzev Araştırmaları Yayın Ekibi Üyesi – Prof. Dr. Ayşe Çalık Ross Başkanlığında (Kocaeli)
- 2010-2012 : Kocaeli Yüzev Araştırmaları - Prof. Dr. Ayşe Çalık Ross Başkanlığında (Kocaeli) – Arkeolog/Nüvizmat, GPS Ölçümü ve Google Earth Programında Kordinat Saptama, Mimari Çizim, Fotoğraf Çekimi, Depo Envanterlenmesi
- 2012 : 1. Aerial (Hava) Arkeoloji Araştırma ve Eğitim Programı – Prof. Dr. Ayşe Çalık Ross ve Gianluca Cantaro Başkanlığında (Kocaeli)
- 2012-2013 : Pompeiopolis Kazıları (Taşköprü/KASTAMONU) Ludwig Von maximillian Üniveritesi – Kastamonu Üniversitesi. Prof. Dr. Latife Summerer Başkanlığında – Arkeolog, Agora-Hamam Kazısı Alan Sorumlusu
- 2015 - : Ekşi Höyük Kazısı (Çal/DENİZLİ) Denizli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ve Pamukkale Arkeoloji Müzesi Başkanlığında, Yrd. Doç. Dr. Fulya DEDEOğLU-KONAKÇI danışmanlığında (Ege Üniversitesi)